

С. И. СЕВЕРОВ

И. С. СЕВЕРОВ

A ^H 2054

891-99(00) [Ufmdjuz] ~~3553~~

7-58 7puzi Muzumapuz
Ufmdjuz

19/iv

17/iv

17/v

17/vi

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Ե ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ 20-ԱՄՅԱԿԻՆ
ПОСВЯЩАЕТСЯ 20-ЛЕТИЮ УСТАНОВЛЕНИЯ
СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В АРМЕНИИ

АРХИВ ХАЧАТУРА АБОВЯНА

Составил и комментировал Е. ШАХ-АЗИЗ

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891.99.092 [Աբովյան]
Դ-52

ՅՈՒՆԿՆԵՐ 1981 թ.

ԴԻՎԱՆ

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ

A $\frac{III}{2257}$

Կազմեց յեվ ծանոթագրեց ՅԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱՋԻԶ

ԱՐՄՖԱՆ - Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1940

Տպագրվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի
Հայկական Ֆիլիալի Նախագահության վորոշմամբ:

*Печатается по решению Президиума
Армянского филиала Академии наук СССР.*

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Լույս ընծայելով «Նաչատուր Աբովյանի Դիվանը», մենք նպատակ ենք դրել մեր ընթերցող հասարակության և, առաջին հերթին, հայ գրականության ու հասարակական մտքի զարգացման պատմությունն ուսումնասիրող յերիտասարդության ձեռքը տալ մեր նոր գրականության նախահայր, ժողովրդական մեծ գրող Նաչատուր Աբովյանի վերաբերյալ ստույգ վավերականների և հավասարի նյութերի մի ժողովածու Այս ժողովածույի հրատարակությունն արտահայտություն է այն մեծ հոգատարության, վոր ունի Լեւոնի—Ստալիի կուսակցությունն անցյալի կուլտուրական ժառանգության և ժողովրդական գործիչների կյանքի ու գործունեության հանդեպ:

Այս ժողովածուն կոգնի մեր յերիտասարդ կազմերին՝ ստույգ փաստերի հիման վրա ուսումնասիրելու վնչ միայն մեծ լուսավորիչ Աբովյանի անձնական կյանքը, նրա աշխարհայացքը, գրական-հասարակական գործունեությունը, այլև հայ ժողովրդի հասարակական զարգացման կարևորագույն ետադներից մեկը — անցյալ դարի 30—40-ական թվականները: Այդ ուղղությամբ մինչև այժմ շատ քիչ բան է արվել ժողովրդի թշնամիները՝ տրոցկիստական-դաշնակցական բանդիտները, վորոնք, գիտնականի անվան տակ թագնված, բուն էյին դրել խորհրդային Հայաստանի կուլտուրայի և գիտության ասպարեզներում, դաշնակցական ֆեոսարարական նկատառումներով խորհարում էյին պատմությունը, թագնում էյին անցյալում մեր ժողովրդի լավագույն զավակների ստեղծած կուլտուրական մեծամեծ արժեքները, խանգարում էյին կուլտուրական ժառանգությունը քննադատորեն յուրացնելու գործը: Այդ բանդիտներն առանձնապես ֆեոսում էյին մեր պայծառ լուսավորիչ, հանճարեղ գրող Ն. Աբովյանի ժառանգության յուրացման գործին:

Տրոցկիստական-դաշնակցական տականքների մերկացումից և ջախջախումից հետո պայմաններ ու հնարավորություններ են ստեղծվել մեր ժողովրդի և կուլտուրայի պատմությունն ուսումնասիրության, նրա ազնիվ զավակների կյանքի ու գործունեության լուսաբանման, անցյալի կուլտուրական ժառանգության վերագնահատման, այն քննադատորեն յուրացնելու, անցյալում ստեղծված մեծամեծ արժեքները սոցիալիստական հասարակության ժողովրդական լայն խավերի սեփականությունը դարձնելու համար:

«Նաչատուր Աբովյանի Դիվանը» ժողովածուն անցյալի գրական-կուլտուրական ժառանգության ու ժողովրդական գործիչների վերագնահատման ու բարձրացման ուղղությամբ կատարվող առաջին քայլերից մեկն է: Ինչպես ընթերցողը կտեսնի, «Դիվանը» հարուստ նյութ ու փաստեր է պարունակում Նաչատուր Աբովյանի և նրա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Սա-

կայն «Դիվանը» վոչ միայն ամբողջական չէ, այլև գերծ չէ թերություններէրից: Ինստիտուտն անհրաժեշտ ե համարում կազմել և հրատարակել «Դիվան»-ի 2-րդ գիրքը. մասնավորապէս այն բանից հետո, յերբ Հայկ. ԽՍՀ Պետական Գրական Թանգարանը Խաչատուր Աբովյանի ժառանգներից ձեռք ե բերել գրողի հարուստ արխիւը, ազելի քան սուր կերպով ե զգացվում «Դիվան»-ի 2-րդ գիրքը կազմելու և հրատարակելու անհրաժեշտությունը: Ուստի, մեծ չափով մեզ ոգնած կլինեն այն ընկերները, վորոնք հանգամանորեն կխոսեն «Դիվան»-ի առաջին գրքի մասին:

ОТ ИНСТИТУТА

Издавая „Архив Хачатура Абовяна“, мы задались целью дать читающей массе и в первую очередь молодежи, изучающей историю армянской литературы и развития общественной мысли, сборник проверенных документов и материалов о родоначальнике нашей новой литературы, великом народном писателе—Хачатуре Абовяне.

Издание этого сборника является выражением той безграничной заботы, которую проявляет партия Ленина—Сталина в отношении культурного наследства и жизни и деятельности общественных деятелей прошлого.

Настоящий сборник поможет нашим молодым кадрам на основании достоверных документов изучить не только личную жизнь великого просветителя Абовяна, его мировоззрение и литературно-общественную деятельность, но и один из важнейших этапов общественного развития армянского народа—30—40-ые годы прошлого столетия.

В этом направлении до сих пор сделано очень мало.

Враги народа—троцкистско-дашнакские банды, которые, прикрываясь именем ученых, свили свои гнезда в областях культуры и науки в Советской Армении, с вредительскими намерениями фальсифицировали историю, скрывали величайшие культурные ценности, созданные в прошлом лучшими сынами нашего народа, и мешали делу критического освоения культурного наследства. Эти бандиты особенно вредили делу освоения литературного наследства виднейшего просветителя—гениального писателя Хачатура Абовяна.

Только после разоблачения и разгрома троцкистско-дашнакских подонков создались условия и возможности для изучения истории нашего народа и его культуры, освещения жизни и деятельности его лучших сынов, переоценки культурного наследства прошлого и критического его освоения, для превращения в достояние широких народных слоев социалистического общества величайших ценностей, созданных в прошлом.

Издание сборника „Архив Хачатура Абовяна“ является одним из первых шагов по пути переоценки и поднятия на должную высоту литературно-культурного наследства и общественных деятелей

прошлого. Как убедится читатель, „Архив“ содержит в себе богатый материал и факты, касающиеся Хачатура Абовяна и его эпохи. Однако, надо заметить, что „Архив“ не только не может претендовать на полноту, но и не лишен дефектов. Поэтому Институт считает необходимым составление и издание второй книги „Архива“.

Эта необходимость тем более остро ощущается после того, как Гос. литературный музей Арм. ССР приобрел у наследников Хачатура Абовяна богатый архив великого писателя.

Поэтому, в этом начинании большая помощь будет нам оказана со стороны тех товарищей, которые обстоятельно выскажутся о первой книге „Архива“.

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Յաջատուր Արուստանի Դիվանը» կազմելու համար յերկար ու ձիգ ժամանակ և քրտնաջան աշխատանք ե պահանջվել մեզնից, վորովհետև «Դիվանի» մեջ ղետեղված նյութերը, յերբ մենք ձեռնարկեցինք այդ գործին, պակավին հավաքված չեյին մի այնպիսի տեղ, ինչպիսին ե ներկայումս մեր Գրական Թանգարանը, այլ ցրված եյին զանազան տեղեր, և պետք եր հայտարերել դրանք, գտնել ու հավաքել: Սակայն մենք կարողացել ենք նույնիսկ այս հանգամանքներում, թեև դանդաղ և հետզհետե, բայց շարունակ գտնել, ձեռք բերել այդպիսի նյութեր ու վավերականներ և կազմել մեր հիշյալ հավաքածուն: Այս աշխատանքը կատարելու համար մենք անձամբ կամ ուրիշ կարող անձերի միջոցով պրպտել ենք Վաղարշապատի Պետ. Մատենադարանի և Ղազանի համալսարանի արխիվները, Յերևանի Պետ. Արխիվը, Թբիլիսիի Կենտրոնական Արխիվը, մեր հին պարբերականները և բարեկամ մասնավոր անհատների թղթերն ու արխիվները նրանց բնակարաններում: Մենք հատկապես պրպտել ենք Արուստանի ժառանգների մոտ յերկար տարիներից իվեր պահված ու ներկայումս Գրական Թանգարանը բերված՝ իր իսկ Արուստանի շատ հարուստ արխիվը:

Մեր հավաքած հիշյալ վավերականներն ըստ բովանդակության ու տեսակի բաժանել ենք զանազան խմբերի, ամփոփել առանձին գլուխների մեջ ու դասավորել իրենց գրության թվականներով, վորպեսզի ընթերցողները և ուսումնասիրողները կարողանան հեշտությամբ հետևել հեղինակի կյանքի ու գործունեության հաջորդական զարգացմանը: Սրա հետ միասին, այն ըլոր վավերականները, վորոնց բնագրերի մի խոշոր մասը գրված ե ռուսերեն, մենք թարգմանել ենք հայերեն և զբաղար գրվածների մի մասը վերածել աշխարհաբարի, ապա պարզաբանել ենք բազմաթիվ ծանոթագրութուններով, վորպեսզի ճիշտ հասկացվի նրանց բովանդակությունը: Բացի սրանից, ուսումնասիրողների գործն ել ավելի դյուրացնելու համար «Դիվան»-ին կցել ենք Արուստանի կենսագրության համառոտ ամփոփումը, վորը կազմված ե նոր գտնված վավերականների հիման վրա և լրացված ե նրա կյանքին վերաբերող մի քանի կարևոր դրվագներով:

Այս ըլորը կատարելուց հետո ել, սակայն, մենք հավակնություն չունենք կարծելու, վոր մեր կազմած «Դիվանը» կատարյալ ե և անթերի, բայց համենայն դեպս, կարող ենք վստահորեն ասել, վոր այն լրիվ և կատարյալ դարձնելու համար մեր կողմից չեն պակասել վճի ցանկությունը, վճի ձգտում և վճի ել աշխատանք:

ՅԵ. ՇԱՀԱԶԻՁ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՈՒ ՏՈՀՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Խաչատուր Արովյանը Բանաճեռի Արովենց ընտանիքից է յեղել. նա ծնվել է Բանաճեռում 1804—5 թվին. նրա հոր անունը Հարություն է յեղել, մոր անունը՝ Թադուհի.

2. Մինչև յուր 10-ամյա հասակը Խաչատուրն ապրել է իրենց տանը, յուր ծնողների խնամքի տակ և սնվել ու մեծացել է ժամանակի հայ գյուղական նահապետական կյանքի վարք ու բարքով, իսկ յերբ լրացել է նրա տասը տարին, հայրը տարել է նրան Եջմիածին և հանձնել Յեփրեմ կաթուղիկոսին (1810—1835), խնդրելով դաստիարակել և ուսում տալ նրան.

3. Կաթուղիկոսները լավ են ճանաչել Արովենց ազգուսուկը, մոտ են յեղել նրանց և բարեկամական հարաբերությամբ նրանց հետ կապված, ուստի Յեփրեմ կաթուղիկոսն ընդունել է յերեխային և իր կողմից հանձնել Անտոն յեպիսկոպոսին, պատվիրելով պահել նրան յուր խնամքի ու հսկողության տակ և տալ նրան այն ուսումն ու կրթությունը, վոր այդ ժամանակները գոյություն է ունեցել վանքում և դասավանդվել է վանական ժառանգավորաց դպրոցում: Յեվ Խաչատուրը դարձել է «խցի փոքրավոր-աշակերտ».

4. Խաչատուրը վանքում մնացել է հինգ տարի, վորից հետո Անտոն յեպիսկոպոսը նրան ուղարկել է Թբիլիսի, դարաբաղցի Պողոս գիտնական վարդապետի դպրոցը և այդտեղից էլ նա յուր դասընկերների՝ Առաքել Արարատյանի, Ստեփանոս Նազարյանցի և մյուսների հետ անցել է նորաբաց Ներսիսյան ազգային հոգևոր դպրոցը՝ Մոսկվայից հրավիրված Հարություն վարդապետ Ալամդարյանի և Պարիզից հրավիրված Շահան Զրպետյանի տեսչության որերով:

5. 1826 թվին Խաչատուրն ավարտման վկայական ստանալով, դուրս է յեկել դպրոցի 3-րդ դասարանից, չցանկանալով այլևս շարունակել ուսումը դպրոցի հետզհետե բացվելիք մյուս դասարաններում, և գնացել է Հաղպատի ս. Նշան վանքը, այդ ժամանակ պարսից բռնությունից ուռևաց հովանավորության ներքո ապաստան գտած Յեփրեմ կաթուղիկոսի մոտ (1822 թ.), վոր ստանա նրա հաճությունը՝ Վենետիկի Միխիթարյան ուխտը գնալու և այնտեղ շարունակելու իր ուսումը, բայց այդ չի հաջողվել նրան և ստիպված է յեղել, սկիզբն առած պարսից պատերազմի պատճառով, վերադառնալ Եջմիածին.

6. Եջմիածնում նա մնացել է յերեք տարի (1826—1829), նախ իր խնամակալ Անտոն յեպիսկոպոսի մոտ, փոքրավորության ծառայության մեջ, ապա, նրա մահից հետո, Յեփրեմ արքեպիսկոպոսի մոտ, վորից ստացել է կիսասարկավազության չորս աստիճան. դրա մահից հետո էլ թարգման և քարտուղար է նշանակվել Յեփրեմ կաթուղիկոսի մոտ, վորը, պարսից պատերազմը վերջանալուց հետո, 1828 թվին վերադարձել եր իր աթոռը.

7. 1829 թվի սեպտեմբերի սկզբին Եղմիածին և յեկել Դորպատի համալսարանի գերանական պրոֆեսոր Յերդերիս Պարրոտը՝ իր մի քանի ուսանողների հետ Աբարատի գագաթը բարձրանալու համար, և մի յերկու-յերեք ուր վանքում մնալուց և Արովյանի առաջնորդությամբ վանքի ձեռագրերն ու այլ հնությունները տեսնելուց հետո, մեկնել և Ակոռի գյուղը, ս. Հակոբա վանքը, իր հետ տանելով նաև Արովյանին, վորը վանքի կառավարիչների կողմից, իրեն հուսադետ, առաջնորդ և ուղեկից եր նշանակվել Պարրոտի կողմից կատարվելիք վերելքի և շրջագայության ժամանակ.

8. Ս. Հակոբա վանքում հանգստանալուց և պատրաստվելուց հետո, Պարրոտը յերեք անգամ փորձ և արել բարձրանալու լեռան գագաթը, և միայն յերրորդ անգամն և հաջողվել նրան հասնել իր նպատակին: Առաջին վերելքը յեղել և փորձնական՝ ճանապարհների ծայրթիանալու համար, յերկրորդը անհաջող և յեղել սարի վրա յեղանակը վատ լինելու պատճառով, և նա վերադարձել և 15000 վոտնաչափ բարձրությունից: Արովյանը մասնակցել և յերկրորդ անհաջող փորձին և յերրորդ հաջողութեմբ. նա ցուցաբերել և տեղեւորություն, կամք և այնքան յեռանդ, վոր կարողացել և առաջնութաց լինել և Պարրոտի հետ առաջինը վոտք կոխել սարի գագաթը՝ 1829 թվի սեպտեմբերի 27-ին. նա իր հետ տարել և և մի փայտե խաչ, վորը տնկել և սարի գագաթին՝ սառույցների մեջ.

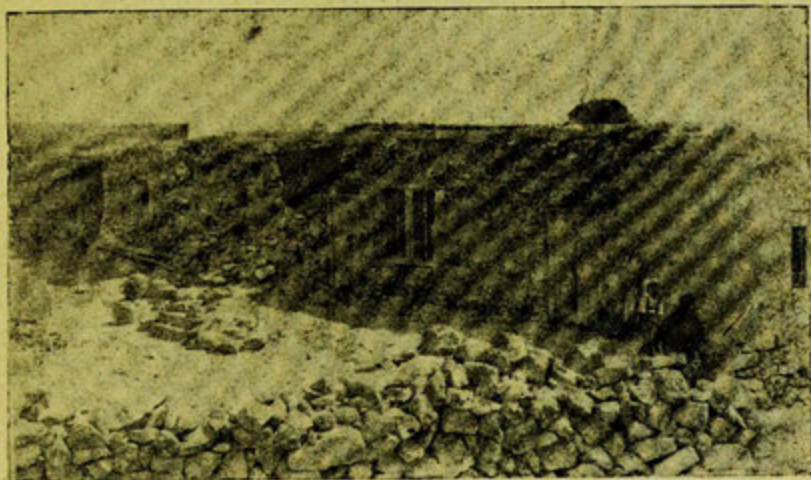
9. Պարրոտը հավանել և Արովյանին և տեղեկանալով նրա ուսանելու ցանկությանը, ցանկացել և իր հետ նրան տանել Դորպատ, վորի համար և Արովյանը 1829 թվի նոյեմբերի 8-ին խնդրամատուց և յեղել վանքից արձակուրդ ստանալու նպատակով, բայց վնչ կաթուղիկոսը, վնչ էլ նրան շրջապատողները չեն ցանկացել թողնել նրան, վախենալով, վոր նա այն հեռավոր ոտարության մեջ դավանափոխ կլինի՝ կկորչի, և վանքը կզրկվի նրանից: Դրա փոխարեն խոստացել են նրան ուղարկել Լազարյան ձեմարան, վորտեղ նա կլինի հայ դպրոցում, հայերի մեջ և վոչ մի վտանգ չեր լինի նրա համար: Այդ պատճառով, Պարրոտը, իր վերելքից հետո, մի ամսով հետաձգել և իր վերադարձը և այդ միջոցին Արովյանի առաջնորդությամբ շրջագայել և մոտ տեղերը, յեղել և Քանաքեռում, ծանոթացել և Արովյանի ծնողների հետ և հյուրասիրվել Արովինց տանը.

10. Լազարյան ձեմարան ուղարկելու գործը, մեզ անհայտ պատճառով, մնացել և անկատար, և Պարրոտը վերադարձել և, խոստանալով պետական թոշակ նշանակել տալ Դորպատում ուսանելու համար Արովյանը սրտատրոփ սպասել և Պարրոտի միջնորդության բարեհաջող յեղքին և պատրաստություն և տեսել. նա հազիվ կարողացել և իր ծնողների համաձայնությունն ստանալ և թախանձանքով կոտրել կաթուղիկոսի համառությունը, բայց չի կարողացել հաշտեցնել հակառակորդների գլխավոր Մարուքեյի թոռն Կարբեցի Հովսեփ վարդապետին: Յերբ 1830 թվի ապրիլին ստացվել և Պարրոտի ուղարարար նամակը, և Արովյանը վերջին հրաժեշտն և տալիս յեղել վանքին, նա յուրայիններով հարձակվել և նրա վրա, խել նրա շորերը և անշոր, անհաց ու անպաշար արձակել վանքից, մի վայրագություն, վոր Արովյանը յերեք չի մոռացել և միշտ էլ հիշել և դառնությամբ.

11. Արովյանը 1830 թվի հուլիսի սկզբին արդեն Թբիլիսիումն և յեղել, և զինվորական գեներալ-նահանգապետ Ստեպան Ստրեկալովը Պասկևիչի պատվերով հոգացել և նրա բոլոր կարիքները և ամեն բան պատրաստել՝

«արժանավայել յեղանակով» նրան ճանապարհ գցելու համար Արովյանը դուրս գալով Թբիլիսիից 1830 թվի հուլիսի 11-ին, մեկնել է Դորպատ՝ Նոր-Նախիջևանի, Մոսկվայի ու Պետերբուրգի վրայով և տեղ է հասել 1830 թվի սեպտեմբերի 3-ին.

12. Թեև Պասկևիչի թղթի մեջ գրված է յեղել, թե Արովյանն ուղարկվում է Դորպատ՝ համալսարանում ուսանելու նպատակով և թե այդ մասին արդեն գրված է յեղել համալսարանին նրան ընդունելու համար, բայց Պարոտը, նկատի առնելով, Վոր նա պիտի պատրաստվի «վարժապետ» լինելու և իր նմաններին պատրաստելու յե հայրենիքում հայ ժողովրդի լուսավորության գործի համար, համալսարանի բարձրագույն դասընթացն Արովյանի

«Արովինց տունը» Քանաքեռում, Նորդպատից տառլ:

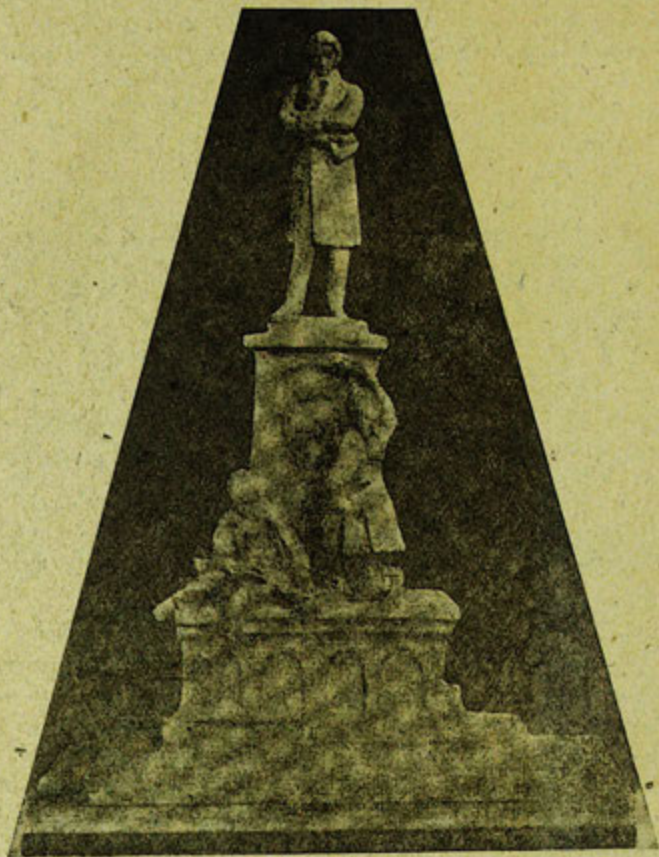
համար աննպատակահարմար է համարել և պատրաստել է նրա ուսման մի առանձնահատուկ ծրագիր և հրավիրել է իր մտերիմ ու ծանոթ պրոֆեսորներին՝ Գրասին, Վալտերին, Ֆրիդլենդերին, Բլյումբերգին, Բարտիսին և մյուսներին՝ այդ ծրագրով և հրահանգով պատրաստելու նրան: Արովյանը դրանց տները հաճախելու և այս կամ այն առարկան ու գիտությունը տեսականապես սովորելու հետ միասին, հաճախել է նաև տեղի ուսուցչակոսն «Զեմինարը», ներկա յե գտնվել դասերին և գործնականապես ծանոթացել մանկավարժության և դասատվության յեղանակներին, հաճախել է նաև համալսարանը՝ իրեն հարկավոր դասախոսությունները լսելու համար.

13. Վեց տարի նա մնացել է Դորպատում և վերադարձել է հայրենիք, բայց սառն ընդունելություն է գտել իր հայրենակիցներից և անբարյացակամ վերաբերմունք՝ հոգևորականութունից. ժամանակի կաթուղիկոս Կարբեցի Հովհաննեսն զգուշացել է նրանից, լուստերադավան դարձած համարելով նրան, նամանավանդ վոր նա հակառակ Յեփրեմ կաթուղիկոսի ցանկության և Նյմիսածնի թույլտվության եր գնացել Դորպատ.

14. Զբաղվորության ճիւղաններում մեկ ու կես տարի տանջվելուց հետո, Արովյանը մտել է արքունի ծառայության և 1837 թվի փետրվարի 12-ին

նշանակվել է Թբիլիսիի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար, մի դպրոց, վորի աշակերտների ամենախոշոր մասը հայերն են յեղել: Դրա համար նա ստիպված է յեղել քննության յենթարկվել և ձեռք բերել «տնային դաստիարակի կոչում» (звание домашнего наставника), վորը ուսուցչութուն անելու իրավունք է տվել նրան.

15. 1838 թվին Աբովյանը հրաժարվել է հոգևորականութունից և հաջորդ 1839 թվի սեպտեմբերի 10-ին ամուսնացել է գերմանուհի որիորդ

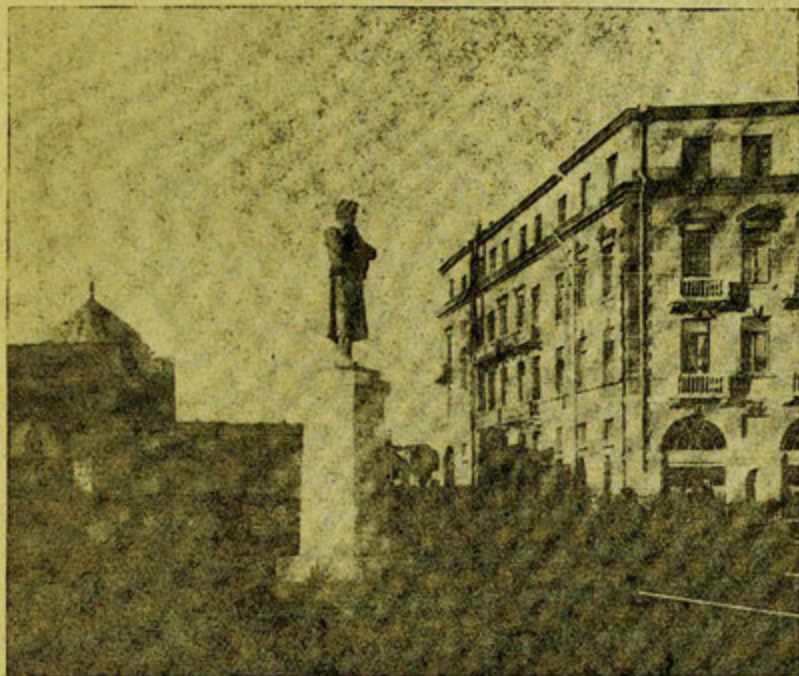
Յ. Աբովյանի հուշարձանի նախկին որինակը (պրոյեկտը):

Նմիլիա Լոռեյի հետ, վորից նա ունեցել է մի տղա՝ Վարդան-Մորից անունով և մի աղջիկ՝ Զարմանդուխտ-Ադելաիդա անունով.

16. 1843 թվի հուլիսի 11-ին Աբովյանը հրաժարվել է Թբիլիսիի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատարի և ուսուցչի պաշտոններից և նույն պաշտոններով, իր ցանկության համաձայն, փոխադրվել է Յերեվանի գավառական դպրոցը, վորն ունեցել է յերկու դասարան, և նրա որով բացվել է միայն յերրորդ դասարանը.

17. Արտվյանը, բացի գավառական դպրոցների իր պաշտոնական պա-
րապմունքներից, Թբիլիսիում և Յերեվանում ունեցել է նաև իր մասնավոր
դպրոցները: Առաջինը կոչվել է «Արտվյանի մասնավոր պանսիոն» և հաս-
տատված է յեղել դպրոցական իշխանության կողմից, իսկ յերկրորդն ավե-
լի քիչ աշակերտներ է ունեցել և այն ել գավառական դպրոցի աշակերտնե-
րից, վերոնք առանձնապես հավաքվել և պարապել են նրա տանը: Այդ դը-
րոցներում նրա պարապմունքն ազատ լինելով պաշտոնական կաշկանդումից,
ավելի հաջող և առաջադեմ ընթացք է ունեցել, քան գավառական դպրոցնե-
րում:

18. 1848 թվի փետրվարի 21-ի № 111 թղթով Ներսես Առտարակեցին
Արտվյանին պաշտոնի յե հրավիրել Ներսիսյան դպրոց և այդ հիման վրա
նույն 1848 թվի մարտի 6-ին դպրոցների վերատեսչությանը նա դիմում է
ներկայացրել իր պաշտոններից ազատվելու մասին և ազատվել է. դրա հետ

Յ. Արտվյանի հուշարձանը Յերեանում (գործ Անդրեաս Տեղ-Մարությանի):

միասին Յերեվանի գավառական դպրոցի Ժամանակավոր տեսչի պաշտոնակա-
տար է նշանակվել: Թբիլիսիի գեղնազիտնի ազատ յերթևեկ աշակերտների
վերակացու Տուրկեստանովը և ուղարկվել է Յերեվան՝ դպրոցն ընդունելու
Արտվյանից: Սկսվել են հանձնողական և ստացողական աշխատանքները,
բայց դեռ չավարտված, ընդհատվել են. պարզվել է, վոր Արտվյանը 1848
թվի ապրիլի 2-ի լուսաբացին տանից դուրս է յեկել և այլևս չի վերադա-
ռել:

19. Արտվյանի «անհայտ բացակայութեան» հանգամանքը նույն թվի ապրիլի 3-ին հայտնվել է դպրոցի պատվավոր տեսուչ՝ Յերեմիանի գաղափարապետ Նիկիֆոր Բլավատցկուն ու դպրոցական իշխանութեանը և վորոնման միջոցներ են ձեռք առնելու, Դպրոցն ընդունելու աշխատանքները վերսկսվել են դպրոցի ուսուցիչների և վոստրիկանապետ Մորոխովցի մասնակցութեամբ. պարզվել է, վոր դպրոցի գույքն իր տեղն է, գործերի մեջ զեղծարարութեուն չի նկատվել, դրամի կորուստ չի յեղել, ուրեմն այդ տեսակետից Արտվյանի փախչելու կամ անհայտանալու համար վորեւ պատճառ չի յեղել.

20. Արտվյանին գտնելու համար ձեռնարկված վորոնումները կատարվել են յերկուստեք՝ վոստրիկանութեան և ազգականների կողմից. առաջին կողմից ձեռնարկված վորոնումները տեղի յեն ունեցել զանդադ, վոչ բավարար խնամքով և սրտացավութեամբ, ուստի և, բնականաբար, ապարդշուն են մնացել, և գաղափարապետը 1848 թվի ապրիլի 26-ին, այսինքն անհայտանալուց 24 ուր հետո, պարզերես լեկուցել է փոխարքա իշխան Վորոնցովին «Յերեմիանի գաղափարական դպրոցի տեսչութեունից ազատված կոլեգիական ասսեսոր Արտվյանն ապրիլի 2-ի լուսաբացին մեկնել է հայտնի չե թե ուր և անհետ կորել եւ Ըստ տանեցոց բացատրութեան, նա, անհայտանալուց յերեք ուր առաջ, մոտատնջութեան մեջ է ընկած յեղել, գրեթե չի կերել, սակավ է խոսել, շրերը չի հանել և իբրեւ թե անքնութեունից տանջվելիս է յեղել».

21. Զանգիբասարում, Խոր-Վիրապի մոտ, վանքից վոչ այնքան հեռու, Յերասխի ափին, ազգականները յերևան են հանել մի յերկարաճիտ կոշիկ և մի կմախք՝ դարձյալ Խոր-Վիրապի վանքից վոչ հեռու՝ Յերասխի ափին: Կմախքը գաղափարապետը յենթարկել է ավել բժշկական քննութեան՝ պարզվել է, վոր դա յերկար ժամանակ հողի մեջ մնացած կանացի կմախք է, կոշիկը, Արտվյանի կնոջ վկայութեամբ, ճանաչվել է իբրեւ Արտվյանի կոշիկը, իսկ Արտվյանի կոշիկակարի վկայութեամբ՝ վոչ իր կարածը.

22. Գաղափարապետը վորոնման գործը համարել է վերջացած և վորոնման վերաբերյալ բոլոր նյութերը հանձնել ե Յերեմիանի գաղափարական քրեական դատարանին, վորը 1848 թվի ոգոստոսի 9-ին քննելով գործը, յեկել է հետեյալ յեզրակացութեան. 1) Արտվյանի անհայտ բացակայութեան խնդիրը թողնել մինչև այն ժամանակ, յերբ Արտվյանն ինքը կհայտնվի, կամ նրա բացակայութեունն ինքն իրեն կպարզվի. 2) Յերասխի մոտ գտնված կմախքի խնդիրը հանձնել աստծուն. 3) Յերասխի ափին գտնված կոշիկը, կնոջ ցուցմունքի անբավարար լինելու հետևանքով, հանձնել իրեն՝ Արտվյանի կնոջը, և 4) բոլոր յեղած ծախքն ընդունել զանձարանի հաշվին և դատարանի յեզրակացութեունը, առանց կիրառելու, բուն գործի և նրանից արված քաղվածքի հետ միասին ուղարկել նահանգի զինվորական և քաղաքացիական մասի կառավարիչ պարոն զենբրալ-մայոր և կավալեր Յերմուով 2-րդի հայեցողութեան.

Արտվյանի աշակերտներից մեկը՝ Նահապետ Աթանասյանը (հետագայում Ղեկոնդ քահանա, Յերեմիանում) իր հիշողութեուններէ մեջ պահպանել է մի վեց տող վոտանավոր, վորն ասվել է Արտվյանի մասին և սխալմամբ վերադրվել է Միքայել Նալբանդյանին: Այդ վոտանավորը թեև մի ինքնուրույն բան չե, այլ նույն բառերից ու արտահայտութեուններից է նույն մոտիվով

Աղասու և Մուսայի մասին «Վերջ Հայաստանի»-ում իր՝ Արտվանի գրածի վերամշակածը, բայց այնուամենայնիվ արտահայտիչ է, ուստի ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել:

Գերեզմանդ կորած, աչքից հեռացած,
Մաքից հեռացած, մարդիկ տնիքով,
Աշխարհն անիգու—հեշ չհարցրին,
Քե ինզճ Արտվանն ինչ գնաց կորավ:
Վաչ սուրբ հիշատակդ սրտից հուռցինք,
Յե՛կ վոչ ել քարե արձան կանգնեցինք:

Այո, գերեզմանը կորած է և մինչև որս պարզված չեն նրա վոդեբեզական մահը, տեղը, հանգամանքները, բայց նրա անմահ հիշատակը վոչ կորած է և վոչ ել նա անարձան է մնացել: Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքի աչքի ընկնող տեղում Խորհրդային կառավարության ձեռքով կանգնած է նրա սիրուն արձանը, վոր ամեն բույն հիշեցնում է նրան և նրա հիշատակը վառ պահում հայ ժողովրդի սրտում:

* *

Ուշատուր Արտվանի ազգանունը ներկայումս մեր զրականության մեջ գրվում է ք-ով—«Արտվան», թեև ավելի ճիշտ կլինի գրել Վ-ով—«Ապով-յան», ինչպես ինքը հաճախ գրել է և ինչպես միշտ գրել են արևմտահայերը, վորովհետև դա առաջ է յեկել Արտվան գերեզմանի նախահայր Մելիք-Ապովից: Մենք հետևել ենք մեղադրում արդեն ընդունված և ընդհանրացած «Արտվան» գրելու սովորության:

Մենք ընդհանրապես շատ կցկտուր տեղեկություն ունենք Արտվան գերեզմանի մասին: Արտվանի գրվածքներում այստեղ ու այնտեղ պատահաբար հաղորդված տեղեկություններից և այլ աղբյուրներից մենք խմանում ենք, վոր Արտվանները ընդիլ քանաքեռցի չեն յեղել, այլ յեկել են ուրիշ տեղից և Քանաքեռում բնակություն հաստատել:

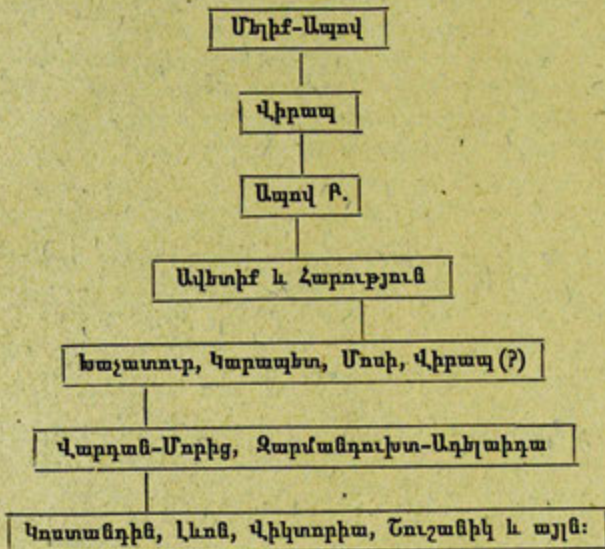
Նրանց նախահայրը կամ տոհմապետն յեղել է Մելիք-Ապովը, վոր իր տոհմի մեջ ինքն իրեն համարել է յոթներորդ ազգը կամ սերունդը. նա Լազիստանցի յե յեղել և ընդիլ յերկրից դուրս է յեկել իր ընտանիքով ու մի քանի այլ ընտանիքների հետ, չգիմանալով Կովկասի լեռնորդների անընդհատ հարձակումներին և պատճառած նեղություններին: Նա յեկել է Յերեվանի սարգարի մոտ և խնդրել նրան իր հովանավորության տակ առնել իրեն և բնակություն տեղ հատկացնել իրեն և իր հետ յեկած ընտանիքներին: Սարգարն ընդունելով նրան, հաստատել է մելիքության հատուկ պատվի և արտոնությունների մեջ և նրան ու նրա հետ յեկածներին բնակեցրել Քանաքեռ մեծ ու դուռ հայաբնակ գյուղում, վոր հռչակված էր իր ընդարձակ արգավանդ հողերով, իր հովասուն, առողջարար ոգով և անուշահամ, մաքուր ջրով:

Մելիք-Ապովն իր համար այստեղ չինել է վայելուչ մի բնակարան, իսկ նրա թոռը՝ Ապով Բ-ը իր ձեռքով տնկել է ճամփի վրի մեծ իւլին, վորի ծառապտուղն ու խաղողն ամեն որ պտղի ժամանակ չորս «կատեպաններ» (այգեպաններ) ձեռքով հավաքվել, մեծ կթոցներով գրվել է ճանապարհի վրա և բաժանվել յեկող-գնացողներին:

Մելիք-Ապովին հաջորդել է Վերապը և նրան՝ Ապով Բ-ը, Դա, վորքան մեզ հայտնի չե, ունեցել է յերկու վորդի՝ Ավետիք և Հարություն և այդ վերջինը—չորս վորդի՝ Պաշատուր, Կարապետ, Մոսի, վոր վախճանվել է մանուկ հասակում, «քոչի» ժամանակ, և մի ուրիշը, վորը վախճանվել է 1847 թվի հընդախտից, մոր հետ միասին, և վորի անունը մեզ հայտնի չէ (հավանորեն՝ Վերապ)։

Ըստ այսմ՝ Պաշատուր Արովյանի տոհմագրությունը, մեր մեջ բերած տվյալների հիմունքով, կունենա ուղիղ գծով հետևյալ պատկերը.

Արովյանի այս տոհմագրությունն այնքան կցկտուր է, պակասավոր և անհաստատ, վոր մինչև իսկ վոմանց համար կասկած է հարուցանում հոր Հարություն անվան ճիշտ լինելու մասին, վորովհետև Արովյանը մի տեղ գրել է Հարություն, մի տեղ՝ Անտոն և մի տեղ՝ Ավետիք, վորով և յերկրայելու տեղիք է տվել, թե վճրն է այդ անուններից իսկականը, ճիշտը։

Մենք կարծում ենք, վոր Արովյանի հոր անունը Հարություն է յեղել, և այդ մասին վոչ մի յերկրայություն, կասկած չպետք է լինի։ Վոր նրա հոր անունը Հարություն է յեղել, այդ պարզ յերևում է նրա «Հիշատակաբանից», վորի մեջ՝ նա հիշում է, թե ինքը միաժամանակ լուր է ստացել իր ուսուցչի Հարություն վարդապետ Ալամդարյանցի, իր բարեկամ Աղամշանյանցի և իր հոր՝ Հարությունի մահվան մասին և այդ առթիվ գրել է «Վոդբերգություն» խորագրով մի վոտանավոր—«Ողբերգութիւն ի վերայ մահուան բազմերախտ ուսուցչի իմոյ Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց և աղնիւ բարեկամի իմոյ Աղամշանեանց և քաղցր հոր իմոյ Յարութիւն Արովեանց, գորոց զթալուրն ի միում շաբաթոյ օտաքայ ի լինելն իմ ի Դերպտ (Դորպատ) 1834 թ. 12 նոյեմբերի»։ Նա իր հորը, Արովենց Հարությունին, հիշել է իր «Ջանգի» գրվածքում։ Ջանգին և Յերովանի մութ գիշերը նկարագրելուց հետո, նա գրել է. «Յնպես մեկ սարսափելի գիշեր եր, վոր Արովենց

Հարութիւնը, Քանաքեռու ազնվական անձանց մեկը Ապրանքափոսիցը դուրս
յեկավ, մտաւ իրանց մեծ խզին, տեսաւ կատեպանները բոլորը քնած են, եւ
շմիշ Հարավ, վոր նրանց վեր կացնի, ինքը քյահլան ձին տակին՝ ասեց մեկ
գորդոշանը գիպչի, յա բանդը գնա, տեսնի թե ջուրն ընչի՞ չի գալիս», և
այլն:

Այս հատվածում թեև Արովյանը չի հիշել, վոր «Ապովենց Հարու-
թիւնը» իր հայրն է, բայց հաստատ կարելի յե ասել, վոր նրա խոսքն աշա-
տեղ իր հոր մասին է, վորովհետև «Ապովենց Հարութիւնը, Քանաքեռու
ազնվական անձանց մեկն» այդ ժամանակները միայն նրա հայրը կարող էր
լինել Քանաքեռում (Տե՛ս «Գոռնիկ», 1860 թ., եջ 882):

Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, վոր Արովյանն իր հայրանունը նա-
մակներում մի յերկու տեղ իր ստորագրութեան մեջ նշանակել է «Անտո-
նյան» կամ «Ավետիքյան» — «Քաչատուր Անտոնյան Ապովյանց», կամ «Քաչա-
տուր Ավետիքյան Ապովյանց» — պետք է բացատրել այն հանգամանքով, վոր
նա վանքում իր մանկութեան որերում հանձնված լինելով Անտոն յեպիսկո-
պոսի խնամակալութեան և դաստիարակված լինելով նրա խնամքի տակ,
ժամանակի սովորութեան համաձայն, համարել է նրան իր «հոգևոր հայրը»,
իսկ Ավետիքը նրա հորեղբայրն է յեղել, վորին նա, իր ազգականների բա-
ցատրութեամբ, այնքան սիրել է, վոր հոր տեղ է ընդունել: հայր է անվա-
նել, ուստի և յերեմն, իբրև հայրանուն, նրա անունն է գործածել:

Վոր Արովյանի հոր անունը Հարութիւն է յեղել, վերջապես, կարելի
յե հաւատարմանալ և այն հանգամանքից, վոր նա իր ուղևորին պաշտոնական
գրութիւնների մեջ Թեֆլիսի և Յերեւանի գաւառական դպրոցներում, յերբ
հարկավոր է յեղել զրեւ նաև հայրանունը, միշտ ստորագրել է «Քրիստաֆոր
Արտեմիշ Արովյանց», վորի մեջ Քրիստաֆոր անվան համապատասխանել է
Քաչատուր անունը, Արտեմի (Artemius) անվան՝ Հարութիւն անունը: Ար-
տեմի (Artemius—Артемиѣ) անունը, ի հարկե, հայկական Հարութիւն
անունը չէ, բայց Ռուսաստանի հայ գաղութներում, վորտեղ ընդունված է,
ռուսական սովորութեան համաձայն, անվան հետ գործածել և հայրանունը,
մեկ անգամ ընդմիշտ ընդունված է յեղել և ընդունված է Արտեմի կամ
Արտեմ անվան գործածութիւնը հայկական Հարութիւն անվան տեղ, ըստ
արտաքին նմանութեան:

ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԹՂԹԵՐԸ, ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ,
ԻՆԴՐԱԳՐԵՐԸ ՅԵՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Այս թղթերը ժամանակի ընթացքում հետզհետե գտել և հանել ենք զանազան տեղերից—եջմիածնի Պետական Մատենադարանի արխիվից, Արևիկյանի ձեռագիր «Հիշատակարան»-ից, մի նոր ձեռագիր ժողովածուից, «Մեղու Հայաստանի», «Արձագանք», «Հանգես ամսոյրյա», Թեհրանի «Նոր գաղափար» պարբերականներից, Մկրտիչ Նմինի «Յերկասիրություններից», Ղազանի համալսարանի արխիվից, և այլն:

Սրանք, այս թղթերը, չափազանց կարևոր վավերականներ են Արևիկյանի կենսագրության համար՝ նրան ընդթափառելու տեսակետից, ուստի և ըստ ամենայնի արժանի յեն առանձին ուշադրության, և չպետք և խուսափեն նրան ուսումնասիրողների ուշադրությունից:

Թղթերը գրված են 1829—1847 թ. թ. և ժամանակագրական կարգով միմյանց հաջորդում են այսպես.

1. Առ բարձր արժանապատիւ Յովսէփ վարդապետն.
2. Բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ էջմիածնի.
3. Աստուածարեալ հարց սրբոյ ժողովոյ բարձրագոյն Սիւնհոգոսի սրբոյ էջմիածնի.
4. Նամակ Հարություն վարդապետ Ալամդարյանին.
5. Նամակ Ղրիմեցի Հովհաննես վարդապետին.
(Պատկեմլիյի թղթի թարգմանության հետ միասին)
6. Նամակ Ղրիմեցի Հովհաննես վարդապետին.
7. Նամակ Պատկանյան յեղբայրներին.
8. Թուղթ Կարբեցի Հովհաննես կաթողիկոսին.
9. Նամակ Ղրիմեցի Հովհաննես վարդապետին.
10. Բարձր արժանապատիւ հայր.
11. Մեծիմաստ յարգոյ վարժապետ.
12. Նամակ Ազգային լուսավորության նախարար Ս. Ուլարովին.
13. Նամակ Ղազանի համալսարանի կուսատոր Մուսին Պուշկինին.
14. Նամակ Հախվերմազին (մի վոտանավորով).
15. Զերդ բարձր Սրբազնութիւն.
16. Զերդ բարձր Սրբազնութիւն.
17. Զերդ բարձր Սրբազնութիւն.
18. Թուղթ Ներսես կաթողիկոսին.
19. Նամակ Մկրտիչ Նմինին.
20. Նամակ Մկրտիչ Նմինին.

21. Նամակ Սարգիս վարդապետ Զալալյանին (մի վտանավորի հետ միասին)։
22. Յերեք համառոտ նամակներ Հովհաննես յեպիսկոպոս Շահխաթունյանին։
23. Նամակ Հարություն Յուզբաշյանին։

Աբովյանի արխիվից հանված նամակները

24. Նամակ Ալամդարյանին։
25. Նամակ Ս. Նազարյանցին։
26. Նամակ Ղրիմեցի Հովհաննես վարդապետին։
27. Նամակ Եջմիածնի պրոկուրոր Թոմա Ղարդանյանին։
28. Նամակ նորին պաշտօնափայլության։
29. Նամակ Ստեփաննոս Նազարյանցին։
30. Նամակ Գեղամովին և Շահնազարովին (աշակերտներին)։
31. Նամակ Գեվորգին և Ժորժին (աշակերտներին)։
32. Նամակ Գեվորգին և Ժորժին (աշակերտներին)։
33. Նամակ Գեվորգ Գեղամյանին (աշակերտ)։
34. Նամակ Իվան Անդրեյիչին։

ԱՌ ԲԱՐՁՐ ԱՐԺԱՆԱԳԱՏԻՒ ՅՈՎՍԷՓ ԲԱԶՄԱՆԱՆՃԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ
ԵՒ ԿԱՎԱԼԵՐ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՍՐԲՈՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅՆ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ Ի Ս. ԷԶՄԻԱՍԻՆ

Բարեգուլի հայր,
ողորմած տէր իմ.

Համբաւոց՝ որք յառաջ քան զայս յինէն գրեցան, յուսամ տեղեակս լի-
նել ձեզ, բայց թէ ընդէր անպատասխան մնամ մինչև ցարդ, այդ տարա-
կուսութիւն և վիշտ է ինձ:

Սիրտք հայրենասիրաց արդարև ի փոփանս դառնութեան պարտ էին
մաշիլ, եթէ ջան և փոյթ այսոցիկ ճանապարհորդաց առ այն զիտէր, զի
պտապան տեսանիցեն. բայց այդ ամենևին օտար ի կարծեաց նոցա լինելով,
և հաւաստի համարելով թէ իսկապէս այդ է տապանն, փութային միմիայն
ի լեռոն անդր ելանել, ոյր վասն և յաւուր չորեքշաբթի իբրև իններորդ
ժամու պատրաստեալ զամենայն զործիս իւրեանց և վարձեալ ի գիւղակա-
նաց դարս հինգ՝ ընդ որս էր և պարոն Ստեփան խոջեանց և բեռնակիր
եղինս նորս, մինչ կամ էր մեզ ըստ ամենայնի յուղի անկանիլ՝ զլիւսաւոր
սոցա հանդերձ երկու ընկերօքն զորս էաւ ընդ իւր՝ ի խնդիր մատեաւ առ
Կարապետ վարդապետն առ ի օծանել զփայտեայ խաչն. ի յնչ առնուլն
նորա յանձն՝ երկրորդէր և երրորդէր զաղերս իւր կարի թախանձանօք, ուս-
տի և հարկեալ նորա կատարեաց զնոյն ըստ օրինի և յաւարտիլն հրաւիրեաց
ի համբոյր զնոսա զամենեւին, այլ նոքա ըստ օտարածէս դաւանութեան
իւրեանց մի միայն խոնարհական շնորհակալութեամբ ամփոփեալ զիւրեանց
բաւականութիւն, հրամայեցին վարձականացն բառնալ և ելանել. ճանա-
պարհ կախեալ մեր յարեմտից կուսէ հազիւ հազ կարացաք երեկոյն ի քա-
րածածուկ վայրի ինչ առ ստորոտիւ լերինն, ուր բաց ի ճանապարհորդա-
կան բազմաչարտ տառապակրութեանցն զգիշերն ողջոյն բաց աչօք հսկէաք
ի պատճառս տեղոյն անյարմարութեան և սառնամանեացն ցրտութեան:
Յառուօտուեն պահու յաւուր հինգշաբթի չև մեր առեալ զքաղցրութիւն արե-
գին, հրամայեցաւ մեզ ամենեցուն ի զլիւսաւորէն թողուլ անդէն առ ետեղը
զամենայն ծանրութիւնս՝ և հարկաւորօքն միայն շատեցեալ ելանել ի վեր,
ընդ այնպիսի զառիւղեր, յոր հազիւ ուրեմն յափնիթերս մխելով մարթնա-
յաք անձնազատ մերձենալ ի տեղի ինչ դիւրալարմար և ձեռնամերձ՝ ընդ որ
սակաւ ինչ հեշտանայր հոգի և սիրտ և մարմին ի մարմանդ հանգստութեան
ապահովանոցին, յետ փոքրամիջոց անցից մերոց առ այն, դէպ եղև մեզ համ-
բուրել զստորոտս ձիւնաթաղ լերին և առ այն զգնացս ի վեր բարձրացու-
ցանել, ուր այս զօրութիւն մարդկային տկարանայր ի հնարից, եթէ չէր
օգնեալ մեզ մայրենի շնորհ մերոյն Մասեաց, այն զի տեղի տուեալ նորա
քաղցրագուլի գրկանաց իւրոց և ընդարձակեալ մեզ զնազելի խաղաղութիւնն
ընդդէմ դառնախոտով բռնութեան հոգմոց, այնպէս հրաւէրս և շնորհս մա-

տուգանէր լքեալ մերոց սրտից, անշտն հանդարտիկ ի վեր տանէր զմեզ ի հայրենի մեր գաւառ, մինչև գոգցես առ բարձրութեամբ լեռնակուտակ ձեանցն սաստկութեան և առ տարածութեամբ տեղոյն բարձրութեան, քաղցրապարիկ իմն իբրև ի վերայ հեշտալի դալարի վայրոջ ի վեր ճեմել մեզ յերկնամբարձ և խնայենին մեր քաղաք. մշտ[նջ]ենաւորութիւն այսր լեռնագնացութեան ձգիւր մինչև ժամս վեց, և յընդմիջել աւաւրն, հազիւ ուրեմն դիպաւոր հանդիպէր ելանել մեզ ի լեռնամէջան, ոչ աւելի ինչ հեռի քան զնոյն իսկ կատարն, ուր մինչ տարածամութիւն աւաւրն ի բաց տանէր ի մէնջ զիւրն օժանդակութիւն, և շրջապատումն ամպոց թօթափելոց տանգապս կասկածելիս ի մէջ բերէր, այլ իւրաքանչիւր ի սկսուած անդր աճապարել փութայր և զվերադարձն իւր առաջարկէր, առ որ շնորհս գտեալ ի գլխաւորէն՝ բոլորեցաք ի վայել հացկերութի և իբրև ամենայն որ առնոյր զիւր յազուրդ, անդէն ի նմին տեղոջ հրամայէր գլխաւորն ընդ մեզ եկելոց զիւղականաց բրել խորափիտս ինչ չափաւոր իմն խորութեամբ, ուր կառուցեալ զսուրբ խաչն և շնորհաւորեալ միմեանց զանվտանգ մեր գործառնութիւն, վերադարձաք ի տեղի մեր՝ ուր իջկանեալ էաք յաւաւրն չորեքշաբթի և զիշերեալ անդէն նովին առաջնաճաշակ դառնութեամբ, ի միջոցէի ուրբաթ աւաւր հանդիպեցաք սուրբ ուխտի բնակութեան մերոյ վանիցն Յակոբայ, ուր թուի տակաւին յամել սոցա մինչև ցշաբթս երիս: Յայսմ ամենայնի նպատաձեռն լինէր մեզ առաջնորդութիւն պարոն Ստեփանին խոջեանց, ուր յառաջընթաց քան զամենեսին էր նա ինքն և մերս նուաաստութիւն: Բարձրութիւն և լայնութիւն լեռին տակաւին չև են ի չափ արկեալ:

Այլ արդ թ տացէ ինձ բան և բարբառ ի դէմս բերել զհրաշալիացն և զգեղեցկութեանցն մերոյն Մասեաց, թ ուխտեցէ պարգևել ինձ նպատա՞շնորհիւ անցանել առ վայրօք հանգստեան նախնեաց մերոց հարց, ուր դեռ ևս չիք գտեալ ումեք և զոր բնաւ չեն տեսեալ մինչև ցայսօր աչք որդեգրացս. երկին կրկին, ուր նախնին մեր դիտէր զամենայն աշխարհս և ուր վերստանայր զիւր դադար, անդ՝ ուր զուարճանայր հոգի իմ յերկիւղալից ցնծութեան և ուր ամենայն ոսկերք իմ ի խնդութեան պարարէին՝ համբուրեալ զտեղի հայրենի բնակութեան իմոյ, անդ՝ ուր դառնութիւն ի հեշտութիւն փոխարկեալ և ծանրութիւն ի թեթևութիւն, երկոքին տեսութիւն մի զմիմեամբ ելանէին ի սխրալի տեսիլ զարմանահրաշ գեղոյ նորա. թի՛ կարեմ ասել թէ՛ որպիսի խորին իմն մտահոգութիւն անդէն ի միտս իմ սաստկանայր. և զիմորդ զետեղիւր զանձն իմ զարմացումն անհնարին իբրև ի թև թեթևս վերամբարձեալ առ փափազելին յամենայն ազգաց, աւանդ ձեր արդեօք յայնժամ աչք արդոնեան, ձեր անդէն հոգի եղեկելեան և ձեր արեօք յայժմ լեզու տարսոնեան՝ որ զամենայն ել և էջս, զբարձրութիւնս, զտարածութիւնս և զանհամեմատ վերամբարձութիւնս նորին լիաչափ կշռանօք ի բան, ի ճառ վերածեսցէ, ուր աչք իմ և սիրտ իմ ի ներքին յուզմանց խորհրդոց յարտասուս համակեալ, զբարձրեալն աստուած փառաւորէին: Ո՛չ կարէ հոգի իմ միւս անգամ տեսանել զայն վայելչութիւն, զոր ետեսն, և թի՛ լեզու իմ զօրէ պատմել զոր ընկալաւն, և թի՛ զբիշ ճառել, զոր վայելցին աչք իմ: Յայսմ անբաւականութեան, նա միայն տացէ՛ զբաւականութիւն և հաստատութիւն ամենայն սրտից՝ որ անհնարինս գրէր մինչև ցայսօր զի բարձրութիւն անդր նորա վերելումն. և որոյ է բարձրութիւն լեռանց և ծով և ամենայն ինչ:

Յաւել քան զայս՝ ենթարկեալ զիս խորին խոնարհութեամբ ի խնամս
ձերոյ հայրութեան, մնամ ամենախոնարհ ծառայ՝

Խաչատուր Ամստոնեան Ապովեան

1839

Սեպ. 21

Ի վախ սրբոյն Յակոբայ

Յ. Աբովյանի յերեք նամակն առաջին անգամ հանձնած են յեղել Նոր-Ջուղայի առաջ-
նորդարանի արխիվից՝ Ջուղայի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետ Դրիմեցու թղթերի մի-
ջեց և գրանցից առաջինը, այս նամակը, հրատարակվել և 1936 թվին Թեհրանի «Նոր զաղա-
փար» շանդիւնում, իսկ մյուս յերկուսը հետագայում հրատարակվել և Վիեննայի «Նախնայն»
ամսագրում:

Գարբոսի վերելքի այս նկարագրութան նամակը մեկն և այն նամակներից, վոր, ինչ-
պես յերևում և նամակի առաջին խոսքերից, Աբովյանը պարբերաբար գրել և հաճապահից
և Հակոբա վանքից, տեղեկութուններ հաղորդելով Նվմածին իրենց ուղևորութան մա-
սին: Նամակի հասցեյից ել յերևում և, վոր զա գրված և «Առ բարձր արժանապատիւ Յով-
սէփ բաժմահանար վարդապետն և կաւալեր կառավարիչ սրբոյ Մայր աթոռոյն ամե-
նայն Հայոց ի սուրբ էջմիածին»:

Այդ այն Կարբեցի Մարուքային թոռ Հովսէփ վարդապետն և, վոր Նվմածնում փոխե-
լով յուր ազգանունը (Տեր-Մարուքայն), կոչել եր իրեն «Վեհապետայն» և յուր յեռանդուն
ու աղքեցիկ զործունեւոյթան շնորհիվ հայտնի յեր զարձել «Գառլիկ Ներսես» անունով:
Գարեցի պատերազմի ժամանակ նրա՝ ուսանելին մատուցած ծառայութան համար Գասե-
վիչ 1828 թվին պարգևատրել եր ս. Աննայի յերրորդ աստիճանի շքանշանով, իսկ Ներսես
Աղաարակեցին, յուր Բեսարաբիա քաղաք գնալու ժամանակ, իբրև իր կողմնակցի նշանակել
եր Աթոռի «կառավարիչ»:

Վարդած լինելով կաթողիկոսացնել Թրիլիսիի առաջնորդ Կարբեցի Հովհաննես ար-
քեպիսկոպոսին, Գասեվիչը միջոցներ և գործ գրել հրապարակից հեռացնել այդ Հովսէփին,
իբրև ամենալուրջ թեկնածուի: Այդ նպատակով նա 1831 թվի փետր. 12-ին ուղարկել և
Նվմածին՝ Հայկական նահանգի նորեկ նահանգապետ Բարսեղ Բեհրուջայնին, վորի ահից
Ներսեսի կողմնակցները՝ Հովսէփը, Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, Հովհաննես Դրիմեցին և
Հոսկաս վարդապետը—անարեկված՝ յերես են դարձրել Ներսեսից և անցել են Կարբեցու
կողմը: Դրա համար Կարբեցին 1832 թվի մայիսի 15-ին Հովսէփին ձեռնադրել և յեպիսկո-
պոս, յերեք ամիսը հետո ել նրան ավել և արքեպիսկոպոսութեան:

Այդ Հովսէփը հայտնի յե և հայոց ձեռագիր գրականութան մեջ յուր թղթած յերկու
ձեռագիր պատմութիւններով—«Գատմութիւն վերակոյժան Տեառն Եփրեմայ ի հայրապե-
տութիւն ամենայն Հայոց ի 1835 ամի ի սուրբ էջմիածին» և «Գատկեր ինքնայօժար կամօք
հրաժարման կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տեառն Եփրեմայ ի հայրապետական Աթոռոյ և
յաջորդելոյ նմին աստուածընտիր կաթողիկոսին ամենայն Հայոց Տեառն Հովհաննու Կար-
բեցւոյ. 1841 ամի»:

2.

ԲԱՐՁՐԱՎՈՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄՄԱՆԻ

Յայտարարութիւն

ի տիրացու Քաչատուր Ապովեանց

ի հոկտեմ. մատուցեալ գրեալ

Ամենախոնարհ յայտարարութիւն ի Քաչատուր դպրէ
Ապովեանց Քանաքեռցւոյ

Մինչ ըստ հրամանի բարձր Արժանապատիւ Յովսէփ վարդապ. Ողորմած
Հօրն իմոյ՝ հանդերձեալ պատրաստեցայ գալ ի սուրբ Աթոռ, հարկեցայ
զայսմանէ տալ տեղեկութիւն պարոն Գովգմեիկ Գարբոսին, զոր ի լսելն՝
զառաջինն անդ ցուցեալ արտաքուստ զլուսթիւն իմն յինքեան՝ այնպէս ժամ

ձեռքս յայնմ ընդերկաբերէր, հոսակ ուրեմն յօժարեցաւ հարցանել ինձ զպատ-
ճառն, բայց ինձ անորոշ լինելով, չգիտեմ պատասխանեցի, անդէն խոժո-
ռեալ նրա ի միտս, սկսաւ կարի զգալի կերպիւ բացատրել զխոտովեալ կիրս
հոգւոյ իւրոյ. «չգիտեմ ասէր՝ զինչ այս փոփոխութիւն բանից իցէ, կամ
զինչ այս անհաստատ ուխտակցութիւն, ես զքեզ ընտրեցի աշու աշխա-
նաւ, զի ընդ իս իցես, որքան ես աստ եմ, ոչ իբրեւ թարգման, այլ իբրեւ յար-
գելի աստիճանաւոր ոք սրբոյ էջմիածնի և նպաստածուն ինձ յամենայն իրս,
նամանաւանդ՝ եթէ չէր խնդրեալ իմ ևս, անշուշտ պարտ էր սրբազան Սի-
նօթն տալ ինձ զայլ ոք հաւատարիմ» և լեզուազէտ յիւրմէ կողմանէ՝ առ
ի ընդ իս լինել միշտ, և ի վերայ այսր ամենայնի պարծանք իւրեանց լի-
նելն ձեր ընդ իս, և անպատուութիւն ոչ սակաւ՝ ոչ լինեն, բայց զինչ արա-
րից, նորա մեծաւոր ձեր գոլով՝ կասկածեմ ի ներհակ դիպուածս՝ անբախ-
տութիւն ինչ վերաբերին ձեզ, առ այս խնայելով ի ձեզ՝ թոյլատրեմ գնալ
հանդերձ զբոլ իմով, զի ի վաղիւն կամ ի մեւ աւելոր ասանց յապաղա-
նաց եկեացես՝ զորմէ և յիշատակեալ ևս եմ ի զրի անդ իմումս:

Զայսմանէ աջմ խոնարհութեամբ յայտ առնելով սրբազան Սինհոդոսի
բարձրագոյն խորհրդարանի, ֆնամ անդրադարձ պատասխանազրութեան և
լիակատար հրամանի:

(Ամենանուաստ ծառայս) Խաչատուր Ապովեանց

1829

Ի մուտն հոկ. 1-ին

Ի բնակարանի իմում

Նամակն զրութեան տեղը վորոշող խոսքերը—«ի բնակարանի իմումս—պեք և հա-
պանալ «ի վանս Սրբոյն Յակոբայ, վորտեղ Արոմիանն իջևանած և յեղել Գարբուր ու նրա
ընկերներին հետ Մասիսի զապթը բարձրանալու ժամանակ:

Ս. Հակոբայ վանքը շինված և յեղել Մասիսի ստորոտում, Ակոռի գյուղի մօտ, վորտեղ
այժմ գտնվում և հայտնի ու Հակոբայ աղբյուրը: Վանքն իր բոլոր շինութիւններով Ակոռի
գյուղի հետ միասին ավերվել, վոչնչացել և Մասիսի վերջին շարժին—«Ակոռու շարժին»—
1840 թ. հունիսի 20-ին:

Աբարաաը զիտականորին ուսումնասիրող ակադեմիկոս Արիթը այսպես և մեկնում և
նկարագրում այդ յերկաշարժը, վորի հետեանք յեղել և ու Հակոբայ վանքի և Ակոռի գյուղի
կործանումը և վորի ներգործութիւնը տարածվել և շատ հետաձոր տեղեր:

1840 թ. հունիսի 20-ին, Մեծ Մասիսի վրա յեղել և զորեղ յերկաշարժ՝ նրանից զե-
պի արեւելք և հարավ-արեւելք տարածվող ուղղութեամբ, այն մեծ և զորեղ յերկաշարժներից
մեկը, վորտեղ յերեմն յեղել են Հայաստանում և մեծ ավերածութիւն գործեր Այդ յերկ-
աշարժի ավերել և բազմաթիւ շէնքեր Բայազետում, Մաքվում, Նախիջևանում, Որդւբա-
դում և այլ տեղերում, բայց նա ամենաուճեղի ներգործութիւնն և ունեցել ու Հակոբայ
հովտում, վորը յեղերող ժայռերը զեանի ստանալուց տապալվել են և իրենց բնկորներով
ծածկել Ակոռի գյուղն իր բոլոր բնակիչներով և լցրել, կապել են ձորի բերանը հենց այն-
տեղ, վորտեղ նա սեղմված և ձորի յերկու կողմից դուրս ընկած ապաստանների մեջ:

Աղետի այդ առաջին հարվածին նույն ամսի 22-ին հաջորդել և յերկրորդը, ավելի
զորեղը ու ավերիչը: Ձյունի և սառույցի ահալին կույտերը, վորոնք ապաստանների հետ
միասին թափվել եյին ձորի վերին կողմը, մասամբ հալվել ու կազմել են վերոնշյալ կա-
պանքը, այլ կիտանելուկ աղմի լին, վորի լախութիւնը, ակադեմիկոս Արիթի վորոշմամբ, յե-
ղել և 2400 վոսնապալ, յերկաշուքիւնը՝ 3500 և խորութիւնը՝ առավել 60-60 վոսնա-
շափ: Կապանքը չի զիմացել այդ ահալին ծանրութեան նշան, և հունիսի 22-ին կիտանե-
ղուկ հակապալան հեղեղը ձորով ահալի ուժով զանալիվել և ցած, որքելով տանելով իր
հետ ամեն բան, վոր պատահել և իր հանապաղէին—Ակոռի գյուղը, ու Հակոբայ վանքը, պար-
տեղները, այլ խոսքով՝ մարդուս յերկար ժամանակ ապրած լինելու բոլոր հետքերը հովտում
և ծածկել և աղմով, ցեխով ու քարերով:

Թե հեղեղն ինչպիսի ուժ է ունեցել և զժրջանն է յեղել նրա բերած Թափած աղմկեցանակը, այժմ զկայուն են նաև այն մեծամեծ քարակաքկառնեքը, զորոնք ձորով բերվելը Թափվել են ցած, հեռու-հեռու, և զորեղ խովերն ու ամբողջ բլուրները, զորոնք լցնում են բովանդակ հովիտը և ահագին տարածությամբ ծածկում են Մասիսի ստորոտը:

3.

ԱՄՏՈՒԱԾԱՐԵԱԼ ՀԱՐՑ ՄՐԲՈՑ ԺՈՂՈՎՈՑ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՍԻՆԷՆՈՂՈՍԻ ՄՐԲՈՑ ԷՋՄԻԱՆԻ

Պոնարհական խնդիր
ի Պաշտուտը դարէ Բանաքեռցւոյ

Յերեկեան աւուրն ի 8 նոյեմբերի խնդրամատոյց եղեալ առ ձերդ բարձր սրբազնութիւն յաղագս թոյլ տալոյ ինձ երթալ ի Ռուսաստան ընդ եւրոպացի ճանապարհորդացն, զտի պատասխանի ամենևին համաձայն և սիրելիս հոգւոյ և բաղձանաց իմոց, այն զի աստուածասիրութիւն ձեր ոչ հանեցեալ զրկել զիս յաստուծոյ զրկաց բազմեախառ Մօր իմոյ և հայրութեան ձերոյ և զթացեալ յողորմելի տարազրութիւն կենաց իմոց, բարեհաճեցաւ աշխատ յաստուածաբարձ անձին իւրում ունիլ և առաւել առ հայրենի ուսումնարան անդր բարեբար տեսաց Նդիսկարեանց հասուցանել իւրով օժանդակութեամբ, քան յօտարս և ի հեռաւոր իմով դեղբւրանօր Թայսմանէ քաղցրասիրտ իմն խրախուսեալ՝ պարտաւորութիւն ինձ համարիմ առաջի առնել, զի եթէ սրբազնութիւն ձեր միւս անգամ ստիպեալ ի հայրախնամե բարեյօժարութենէ՝ ոչ անտես արասցէ և դիտին խնդրողն լինել ինձ երախտաւոր՝ արժանի առնելով և զբաւոր միջամտութեան որպէս խոստացաւն, ես ուխտեմ և խոստանամ այսու դաշնագրութեամբ իմով՝ ոչ միայն զաշխատութիւն և զվաստակ, այլև զբոլոր կենան և զանձն իմ իսկ ի զոհ մատուցանել ի պարճանս և յօգուտ Հայրենեաց իմոց և լուսակերտ Մօր իմոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի ի վերայ խնդրագրոյս և ստորագրեմ Պաշտուտը դպիր Անտոնեան Ապովեանց:

1829 Նոյ. 9.

4.

ՆԱՄԱԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՐՂԱԳՅՏ ԱՎԱՄԱՐՅԱՆԻՆ

Աստուածագութ հայր,
ողորմած տէր. (ի ծածուկ)

Յառաջին շաբաթոյ յերևան մտեալ իմ, ոչ կարացի ի սկզբան անդաճալարել ի սուրբ Աթոռն և զբել ձեզ զամենայն անդային տեղեկութիւնս Ո՛հ, երանի թէ և յայսմ նուազի իսկ խափանէին իմ բանք և ես ոչ լինէի քարոզ տրտմութեան և գութկան բօթաբեր համբաւոյն: Ի 18 մայիսի գնացի ի սուրբ Աթոռն. անդ տեսի զՍերովբէ վարդապետն եկեալ ընդ դեներալ Բէհրուդովին՝ զորմէ ասէին յԱխալցխայ գուր Նա բերէ ընդ իւր զգիր պայծառափայլ կուսակալին և մինիստրին այլասեռ դասնութեանց: Ինձ կարի յաջողածեռն եղև իմանալ զամենայն ներքին իմացուածս այսոցիկ զորոց և այլ հանգամանաց ի ձեռն ուսումնակցի իմոյ պարոն Նիկողայոսի [Տէր] Շմաւոնեանց՝ որ թարգմանեաց զայնոսիկ և ներկայ գտաւ ամենայն եղբու-

Թեանցնո՛ր Պայծառափայլ կուսակալն ի գրութեան իւրում, որ առ սրբազնա-
 կատար վեհապետն՝ յետ ցուցանելոյ զազգի ազգի գովութիւնս և շնորհա-
 կալութիւնս զՍերովբէ վարդապետէ, խնդրէ Թախանձանօք ձեռնադրել զնա
 եպիսկոպոս։ Ըստ այսմ գրէ և առ դեներալ Բեհրուդդին օժանդակ լինիլ այսմ
 ամենայնի։ Սրբազնակատար վեհապետն և ամենայն սինօդականք զառաջինն
 հրաժեշտ ետուն անձանց վասն կատարելոյ զայդ, բայց ի վերջոյ տկարա-
 ցեալ ի Թախանձելի գրութենէն, կամայ ակամայ գործեցին զնոյն՝ ձեռնա-
 դրելով զՍերովբէ վարդապետն եպիսկոպոս ի 23 մայիսի ամսոյս։ Բազումք
 կամէին ձեռնադրել ընդ նմա և գծովսէփ վարդապետն Տէր-Մարութեան,
 այլ նա ինքնին հրաժարեցաւ յայնմանէ՝ հայեցեալ ի խոտվութիւն միաբա-
 նից, բայց լուսալի է Թէ և այն եղիցի յետ սակաւ միջոցի։ Յաւուր ձեռ-
 նադրութեանն ներկայ էին բազմութիւնք աստիճանաւորաց և իշխանաց և
 էր հանդէսն երեւելի յոժա՛ ժամարարն էր Սահակ վարդապետն Դարբնեանց
 և ընթերցող աղօթիցն լուսարար սրբազանն, ի հետեւեալ շաբաթի աւուրն
 պատարագ մատոյց նորընծայ եպիսկոպոսն բաժանելով պաշտօնէիցս և ամե-
 նայն միաբանից հանդերձ պատրաստութեամբ հացկերութիւն ի վախճանի՝
 նա ստացաւ զմի լաւ մատանի եպիսկոպոսական, զբանակեայ և զխառայ
 փիլոն և յետ փոքր միջոցի վերադարձցի այդու Իսկ բանք մինիսորին բո-
 վանդակին յայս իմացուածս։ Նա խնդրէ վասն Աստախանի և Թիֆլիզի
 վիճակացն դատուէլ առաջնորդս, ցուցանելով և զառանձին վիճակաւորութիւն
 արքեպիսկոպոսութեան բարձր սրբազան տեառն մերոյ ներսէս արքեպիսկո-
 պոսի բազմերախտ հովուապետի տանս Աջանաղեան, որոյ վիճակք լինե-
 լոց են Ս. Պետերբուրգ, Մոսկով, Նոր-Նախիջևան, Դրիմ, Բեսարաբիա և
 շրջակայ սահմանք առաջնորդանիստ տեղեացն։ Թէ և նա անորոշ խնդրէ
 վասն ընտրութեան վիճակաւոր եպիսկոպոսացն, այլ այժմէն իսկ յատկա-
 ցեալ երեկ Թէ՛ ճյք յձր վիճակն ունին մնալ։ Վասն Թիֆլիզի պատրաս-
 տեալ կայ լուսարար սրբազանն՝ որոյ կանդիդատն լինելոց է Ստեփաննոս
 եպիսկոպոսն Տեղապահան, այլ վասն Աստախանի Սերովբէ եպիսկոպոսն՝
 ընդ կանդիդատութեամբ Գրիգոր եպիսկոպոսի Մուկուլ անուանելոյ—նոքա
 ունին ի մտի պահանջել զամենայն հին և նոր հաշիւս հոգեւոր արդեանց։
 Զհետ գրութեան ընտրելոցս՝ որ ուղղելոց է առ կուսակալն և առ մինիսորն՝
 սրբազան Քահանայապետն և սինօդականք ունին ի մտի խնդրել և վասն
 ընտրութեան նոր կաթողիկոսի։ Անմիջոց ժամանակաւ ի գլուխ ելցեն իրքդ
 և երեւոցի բազում փոփոխութիւն։ Դեներալ Բեհրուդդին մնաց ի սուրբ
 Աթոռն զաւուրս 13 և յետ շնորհաբաշխութեան վերադարձաւ յերևան ընդ
 Սերովբէին։ Վասն Զաքարիա վարդապետին յատկանայ վիճակն Դարաբա-
 դու։ Մանուէլ վարդապետն անդ է, ուր էրն տակաւին և չկայ յոյս վերա-
 դարձի նորա յետս։ խոտվութիւն մեծ է ի մէջ միաբանից վասն զբաւելոյ
 զյարգ, զպատիւ, զիշխանութիւն, զԹէմ, զվիճակ և այլն...։ Աստուած հո-
 գատցէ։ Զայս ամենայն ինքնին անձամբ անձին ցանկայր գրել առ ձեզ հա-
 րազատն ձեր պարոն Նիկողայոսն [Տէր] Շմաւոնեանց, այլ ընդ իշխանու-
 թեամբ զոյն նորա ճշ ներսն նմա զայս առնել, բայց յապա ժամանակս խոս-
 տանայ կատարել զնոյն ամենայն յօժարութեամբ։ Առ այս և ես ստիպեալ
 համարձակեցայ ղնել ի ճակատի գրոյս ի ծածուկ ունել զայս ամենայն,
 որովհետեւ երկիւղ մեծ է ի միջի։ Զերոյ գթառատ տէրութեան՝ ամենանու-
 աստ ծառայ Սաչատուր դպիր Ապովեանց, յերևան, 28 մայիսի 1830։

Այս յերկու նամակն եւ հանգամ եւն «Արձագանքի» 1896 թվի 101—102 համարներէն՝ Աղեքսանդր Յերեցյանի շէնքի եւ նորից խորագրով հոգւածից, ինչպես եւ այն նամակները, վոր սրանցից հետո գրվել են Շահաթումյանցին:

Դրանք յերկուսն եւ շատ կարեւոր են թէ Արտվանի կենսագրութեան եւ թէ մեր նորագույն պատմութեան համար ընդհանրապէս: Առաջինից մենք իմանում ենք մի նոր բան, վոր Արտվանը ինչպէս մտաւ այս եւ յեղել թույլ տալու իրեն՝ Պարբերակ եւ նրա ընկերներէ հետ գնալ Դորգոս, բայց թույլատրութեան չի ստացել գնալու, սեղի հետաժողովութեան եւ սովորելու առը նրա համար բոլորովին ստար լինելու հետեանքով: Դրա փոխարեն խոստացված եւ յեղել նրան ուղարկել Մոսկվա՝ Լազարյան ձեմարանը, իբրեւ մի տեղ, թեկ նույնպես հետաժող, բայց շատ թե քիչ հայաքանակ եւ զգրոցը հարազատ, հայկական նրան ձեմարան ընդունվելու համար միջնորդութեան թուղթ գրված եւ յեղել, թե զի, մենք չգիտենք, միայն գիտենք, վոր պատասխան չի՝ ստացվել եւ Պարբերակ մի ամիս հայաստանում մնալուց, Արտվանի առաջնորդութեամբ շրջակայքում ուղևորութեան կատարելուց եւ Բանաբերտ այցելելուց ու Արտվանենց տանը հյուրասիրելուց հետո, մեկնել եւ Դորգոս, խոստանալով նրա համար միջնորդել ուր հարկն եւ Մենք, կարծում ենք, վոր Նշմանի կողմից միջնորդութեան եւ հարուցված չի յեղել եւ, յաթե հարուցված եւ լինել, նա չեւ կարող ընդունված լինել իր տարեթի մեծութեան պատճառով:

Յեղևում եւ, վոր թե ինքն Յեղևում կաթողիկոսը եւ թե միաբանութեանը չեն ցանկացել, վոր Արտվանը հետո լինի վանքից, վորովհետեւ, բացի նրանից, վոր նա կաթողիկոսի անձնական քարտուղարն եւ յեղել եւ միակ ուսուցիչը վանքում, յերկուսը են իրեն, վոր նա հետաժող լյուսերական Դորգոսումս զկախարանս իւր հարազատ զավանութեան մեջ եւ կորած կլինի վանքի համար:

Յերկուրդ նամակից ակներեւ եւ դատում, վոր Արտվանը եւ Ներսիս Աշադուկեցու կողմնակիցն եւ յեղել, նրա կուսակիցը: Բացի սրանից, կարեւոր եւ եւ այն հանգամանքը, վոր նա, հենց այդ վաղ ժամանակներից, վերահասու չե յեղել ցարական կառավարութեան զործակալներին—այլապէս դաժանութեան միջնորդի, հովանի կուսակալ Պատկելիչի եւ դրանց ձեռքի խաղալիք հայ գեներալ Վասիլ Ուիլկովիչ Բեհուլովի հայութեան վերաբերմամբ զործադրած ընտելութեաններին, եւ այդ բոլորը «Թախանալի խնդիրներին» զիմակի տակ, բռնութեաններ, վորոնցից այնքան վախեցած եւ յեղել նա, վոր խնդրել եւ ժամուկը պահել իւր հողորդածները, «վորովհետեւ յերկուսը մեծ եւ յեղել մի ինչ» Արտվանը չի նկատել միայն մի բան, վոր հենց այդ ժամանակն եւ Պատիկ Ներսիսը կողմած չովանի վարդապետ Տ. Մարությանը գեներալի սպանալիքներից անարեւելված, իւր համախոհներին հետ միասին թողել եւ Ներսիսին եւ անցել շարքաւան լուսարարին, այսինքն՝ Հովհաննիս Կարեկեցու կողմը:

5.

ՆԱՄԱԿ ՂՐԻՄԵՑԻ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Դթառատ հայր,
ողորմած տէր.

Շտապաւ պատահեալ ելանելն իմ աստի, չկարեմ ամենայն հանգամանօք գրել զբարեյալող անցան՝ որք կայսերական ողորմութեամբ ուրախ արարին զթախծագին վրեակ իմ Բաւական է քաջախոհ մտաց ձերոյ սրբութեան միայն այս պատճէն հրամանագրի նորին պայծառափայլութեան գրաֆ Պապեւիչին Նրեւանի առ զինուորական քաղաքապետն վասն իմ, զայլն ամենայն դուք ինքնին իմաստասիրեալ կարէք այսու ուրախ առնել զբարեացակամ սիրտ ձեր՝ որ ցանկայ յաջողութեան իմոյ միշտ եւ միամտացուցանել զամենայն բարեկամս նաեւ զթշնամիս իսկ: Եւ գոլով ճանապարհորդ տարադէտ՝ զհանապարհորդին հայեցից պաշար՝ հլցնն աղօթք ձեր մաքրագինք եւ պաղարտանք արիւնիանոյս[Վ]ք առ ամենահայեաց ակնարկութիւն բարձրելոյն՝ օգնական լինել տկարութեան իմոյս ի ճանապարհս օտարս եւ յերկիրս

անձանց: Մշտնջենաւորեսցի աղաչեմ անխզելի հաստատութեան հայրենի շնորհացդ առ իս եւ ի միտ տացէ անել գէթ երբեմն

զնչին ծառայ ձեր գնաչատուրս Արովեան

1830

Յուլիսի 10, ի Տփլիս:

Թարգմանութիւն [Արովյանի ձեռքով կատարված] պատենի հրամանագրի նորին պայծառափայլութեան գրաֆ Պապեհիչին Նրեւանի առ վոյնիյ գուբերնատորն Տփլիսոյ Ստեփան Ստեփանիչ Ստրեկալովն:

Ըստ յայտարարութեան գերագանցութեան ձերոյ ի 10-էն Յունուարի անցեալ ամսոյ համար 217, ես մատուցի տեառն Մինիստրի Հասարակաց լուսաւորութեան կենազ Լիվնայ ի մասին ընդունելոյ ի Համալսարան Դերպտոյ դառաջնորդողն Պրոֆեսսոր Պարրոտին ի լեառն Արարատ զպատանի Քաչատուրն Ապովեանց ի Հայ ազգէ, զի ուսցի անդ վարժապետ անուամբ արքունի ծախիւք:

Այժմ Մինիստրն լուսաւորութեան կենազ Լիվնն յայտարարութեամբ իւրով ի 25-էն Մարտի համար 2466 ծանուցանէ ինձ թէ ըստ ազգելոյ իւրոյ զայսմանէ թաղաւոր կայսերն, նորին կայսերական մեծութիւնն գերամբարձ հրամանաւ հանձնաւ հրամայել, ուղի արկանել զԱպովեանն ի Դերպտ յերեքամեայ ժամանակաւ՝ սահմանելով վասն տարեկան պիտոյից նորա տարին 200 մանէթ արծաթ դրամ, եւ ի ծախոյս ճանապարհի նորա ի Թիֆլիսէ ի Դերպտ եւ վերադարձի նորա յետ աւարտելոյ ուսմանն 400 ուլքի արծաթ դրամ. բաց յայսմանէ առ ժամանակ մի վասն հոգալոյ իւրոյ զուսումնական պէտս՝ 100 մանէթ արծաթ դրամ, յարելով և զայս՝ թէ արդէն իսկ հրամայեալ է Համալսարանին Դերպտոյ ընդունել զպատանիս զայս ի գնալ նորա անդ:

Ի վերայ այսր ամենայնի ստանալով եւ դառաջարկութիւն Արքունի դիւանատանն Թիֆլիսոյ յ8-է ամսոյս ընդ 4266 համար թէ գերամբարձ հրամանաւ նշանակեալ է վասն առաքելոյ զՀայկազուն Ապովեանն գումար 200 արծաթ դրամ, ես առաջի առնեմ ձերդ գերագանցութեան՝ պահանջել զնշանակեալ դրամսն յարքունի դիւանատանէն եւ յանձնել Ապովեանին եւ առաքել զնա արժանաւայել եղանակաւ ի Դերպտ, ծանուցանելով եւ զգնալոյ նորա ի Համալսարանն Դերպտոյ՝ տեառն Մինիստրի կենազ Լիվնայ:

Կեներալ Փելզմարշալ գրաֆ Պապեհիչ Նրեւանսկի

Թիւ 2006

4 Մայիս, 1830.

Յերեանի կոմսի այս հրամանագիրը մի շատ կարեւոր վավերագիր եւ Արովյանի կենսագրութեան համար շիշտ եւ, դրանից առաջ եւ, 1830 թվի ապրիլին, ստացված ե յեղել Պարրոտի կողմից Արովյանին ուղղված հաղորդագրությունը, վորի մեջ հայտնված են յեղել նույն տեղեկությունները, բայց հրամանագիրն ավելի լրիկ ե և պարունակում ե մի քանի կարեւոր կետեր, վոր չկան Պարրոտի հաղորդագրութեան մեջ: Այդ հրամանագրից պարզվում ե, նախ, վոր Պարրոտն իր միջնորդությունը հարուցել ե վոչ անմիջապես ազգային լուսավորութեան նախարար իշխան Լիվնի առաջ, այլ Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետ Ստեփան Ստրեկալովի առաջ, վոր մի առանձին հայտարարութեամբ այդ միջնորդութեան մասին հաղորդել ե Պապեհիչին, և սա արդեն այդ հայտարարությունը ներկայացրել

դինս Կաչատուր Աբօեւս. Կրէզ Տ. Սետըբուրց, վ Եերթե, Լիփլանդսկոյ
գոծ., յ ղոսքոմինա գրոփեսորա Սարրոտա:

Պարոն Պարրոտոն անմոռաց ունենալով զյիշատակութիւն Ձեր, յատկա-
պէս հարկադիր եղեւ ինձ մատուցանել ի կողմանէ իւրմէ ղխոնարհական
յարգութիւն Ձերդ սրբութեան:

Չորպիսութեանց տեղւոյդ ծանուցանել խնդրեմ ի միտթարութիւն պան-
դուխտ կենաց իմոց:

Մի լիցի անհաճոյ Ձերդ Հայրութեան գրեւն իմ այսպէս փոքրաթերթ
նամակաւ, այս հարկ փոշտին ստիպէ առնել, եւ ոչ պակասութիւն ջերմե-
ռանդութեան:

Հարազատին Ձերոյ եւ իմ մեծապատիւ եղբօր Տիրացու Աբրահամ սի-
րելոյն ողջոյն սիրոյ:

Մնան այսուհետեւ աչք իմ պշուցեալք թէ Բրբ անկանիցին զլուսա-
մտովք իմովք՝ քաղցրաթերթ գրութիւնք Ձեր եւ այնց ամենեցուն, որոց բա-
րեկամութիւն եւ սէր արծարծի յիս միշտ:

Հայրենի գթութիւն Ձեր եղիցի ի վերայ ծնողաց իմոց եւ ի վերայ
նուաստ ծառայի Ձերոյ

Յոնարհ Խաչատուր Ապովեանիս

1830

Օգոստոսի 13, ի Դերպա քաղաք:

7.

ՆԱՄԱԿ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ ՅԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻՆ

Սիրելիք իմ անհամեմատք

Տիրացու Գաբրիէլ եւ Տիրացու Պետրոս

Առ Ձեզ դառնամ ի վախճանի յողջունատրութիւն, առ Ձեզ, ուր ան-
խղճի պարաւանդի հոգի իմ եւ մարմին, ջերմուկ բարեկամութեան Ձերոյ
գուցէ կարծիս բազումս պատճառեցի երկարամիջոց լռութեամբս, այլ միտք
ձեր հաստատի առ իս տարակուսեցին արդեօք, թէ չեմ ես այն, որ եր-
բեմն լանջ առ լանջ, ձեռն առ ձեռն ընդ հարկաւ աստուածաշնն բնակու-
թեան Ձերոյ վեր ճեմէի:

Այլ, անոյշ բարեկամք իմ, մի մի այսպիսի շամանդաղ ամպտեսցէ
զմաքուր միտս Ձեր, ուր յաւիտեան կայ եւ մնայ Խաչիկն անհայրենացեալ.
Նախիջկան ինձ զրախտ եղեմական, ուր հոգին հայկական անղեղծ տակա-
ւին մնայ եւ ուր իսկական հայրենակցաց իմոց դասք ի փառս հայրենեաց
պերճանան, ուր հանգչի անշուշտ ջահն Հայրենեաց՝ իշխանն իշխանաց,
ողորմած Տէր իմ Խաչիկ Այալն Խոմաշեան, իմ անուանակից. եւ ուր սա-
ւառնաթեւ ծովին արծուիքդ իմ ջոկաշուկ Այո այդր սլանայ հոգի իմ, այդր
կամ եւ մնամ մտաւոր կենցաղավարութեամբ, ուր երբեմն դիմաւոր ներկա-
յութեամբ գրաւեցայ ի սէր սիրոյ Սիրալեանցդ: Անչափաւոր միջոցք խլեն
զբարբառ իմ, ապա թէ ոչ անընդհատ լսելիք ղեղանակ կողկողազին երգոց
իմոց՝ զորս ի սէր կարօտանաց Ձերոց զօրհանապաղ զրուստեմ:

Վաղուց ուրեմն տեսին աչք իմ ղթերթն օսկետող մատանց մատաղա-
միտ սիրելեանցդ, վաղուց ուրեմն անկան ի գիրկս իմ ջերմաջերմ ողջոյն

Ձերոյ ասեալիք, ասեալիք, որք ի պանդխտավար տարագրութեանս, իբրև պատգամ երկնառաք վերադասեցան, այլ ես ծոյլ, այո ծոյլ ոչ յոչ գրելն իմ առ Ձեզ, այլ յոչ կարելն իմ զերծուցանել զիս ի բազմատեսակ պարասմանցս, յորս ի փառս Հայրենեաց պատաղիմ Ձիմորդ պատկերակերպեցից Ձեզ ցտամն՝ յորում ուրախ արար զիս գրութիւն Ձերո Պակասին բանք իմ և գրիչ իմ յետս վազի ստորագրել զայն վայրկեան անմոռանալի Հայրենեաց կարօտանք, ընտանեաց սէր, օտարութեան տարակոյս, անծանօթութեան արհաւիրք շուրջ պատեալ զինև զայն օր, յորում այց ելիք ինձ գրութեամբ Ձերով, եղբայրք իմ սիրազունք, իբրև ոչինչ իւրիք զօրէի հանգուցանել զպղտորեալ միտս իմ, մեկնեցի զպաշարեալ մարմին իմ յանկողնի առ վայր մի հանգչիլ — սուգ, արտասուք, վայ, ո՛հ բոլորեալ զերևակայութեամբ իմով, իբրև մերձ եղև հինգերորդ ժամն երեկոյեան բառնալ յինչն նաև զշնորհագեղ ճառագայթս արեգական, յանկարծ անակնկալ ջերմացան ձեռք իմ ի ձեռս միոյ ի մտերմից բարեկամաց իմոց Թէոդորոս Գրաս անուն (որ պրոֆեսսոր է աստ ի Համալսարանիս) յապուշ զիմաց իմոց երևակայեալ այն հիւր շնորհամեծար, յարեայ յանկարծուստ, բայց Թափուր յուշոյ, զգնչ հեղ քեզ, անուշ բարեկամ իմ՝ այն ինչ զրկափարեալ զինև ասետաւոր ձայնիւ պատգամաւորէր, ոչինչ բան ի շրթունս, իմ զայն, զաղէսս իմ արտասայտեալ, մեղմաշօշափ լանջակցութեան նորա միմայն արտասուք պատասխանէի, որք ուրանակի Թորէին զլանջօք երկոցունցս շերթիցուք, ասէ, զբօսնուր, և առեալ զտարտամեալս յետ, չգիտեմ, բազում թէ՛ սակաւ քայլափոխի. շերթիցուք, ասէ, ի փոստն, ո՞վ վայրկեան անմոռանալի, անյոյս մտեալ ի փոստն, ի վեր ել ինձ անծանօթ փակեթ, ուր դեռ չզգացի, թէ ո՞ր ի սիրելեաց իմոց ապահովիւք անդ, և յանհամբեր պատառտեալն զկապ կնքեալ կոնվերտինն Գաբրիէլ, Պետրոս, Նախիջևան, սիրալի անուանք, որոց յիշատակութեամբ Թուլանային բազուկք իմ կախուլ զայն հրեշտակ սիրոյ, առ ի մեծարել զայն ժամ վայելարեւր, այն զի առանձնակի ընթերցմամբս ոչ բաւէին բորբոք սրտիս շիջանիլ, առ անմոռանալի բարերարն զիմէի, առ Պարրոտն ասեմ երախտաւոր հայրն Հայաստանի Տես ահա ստացայ, ահա ստացայ, և զգնչ, և ո՞ր հոգի ոչ ցնծայր անդ ի հրճուին իմ ի բերկրելն իմ զայսու տեսարանաւ Ո՛հ, դուք պատկերք սիրոյ իմոյ, անցցէ ընդ հոգի և ընդ մարմին իմ ժամ փոփոխութեան, այլ ընդմէջ իմ և ընդմէջ Ձեր և ոչ յաւիտեան:

Ո՛ւմ Թողից գրել Ձեզ զվիճակ իմ, ո՛ր այլ ոք ուրախ արասցէ զի սրտէ սիրելիսդ ներկայ երջանկութեամբ իմով, ինձ տմարդութիւն է մեծ գովել զիս, այլ ո՞ պատասխանեցէ անյադ ակնկալութեան Ձերոյ զգարգացմանէ իմմէ, զանդադար յառաջադիմութեանց իմոց՝ զորովք յամայն դասք իմաստնոց անդւոյս հիացմամբ սքանչանայ, այն կրկին ինձ փայլ լնուլ զցանկութիւն Ձեր, ինձ մնայ աւանդել որդւոցդ Հայաստանի, զազգի ազգի արդասաւորութեանց իմոց, որովք երբեմն Հայրենիքն իմ խնդասցի, Հայրենիքն իս՝ որ անհաց, և անդոր, և անպաշար տարագրեաց զիս. ո՛հ, մեղանչեմ, զգնչ ասեմ ես, Հայրենիքն իմ անպարտ է յայսմ ամենայնի, խտապարանոց որդիք նորա անցուցին ընդ իս զանցս դաս, որդի անուն Թշնամիք նորա, յորոց ի ձեռս տառապի և դժբախտն իմ հայրենի: Ազատեցի՞ց արդօք թէ կանուխ և թէ անազան դայս վիճակ ողորմելի ի բարբարոս ձեռաց այնոցիկ, որք մարդարէ անուամբ զօրէնս աստուածային խանգարեն, հովիւ անուամբ

զանմեղ հօտն քրիստոսի գիշատել ջանան, և որդի անուամբ զփառս Հայաստանի ապականեն. ոչ մեռայց, մինչև ոչ տեսից զայս ան... բարձեալ ի մէնջ:

Նախանձ հայրենեաց իմոց ընդ հուր—ընդ ջուր մաշեացէ՛ր զկեանս իմ, մինչև տեսցեն անք իմ զփրկութիւն Հայաստանիւ Ո՛հ, ձւր ցնդիս, զբիշ իմ, ձւր վարանիս. դու խոստացար սիրելեաց իմոց զգրութիւն իմ ստորագրել, դառնամ ի նոյն, այլ միտք ոչ մոռացի, որ զաթոռս երկնաւորին զըրզէ խնդրել զանպարտ արիւն անմեղ դառանց, մանկանց Հայաստանի (անարժան են անուանք նոցա, վասն որոյ ոչ գրեմ, թէ ոյք են սոքա, զի բանք իմ ինքնին ցուցանեն զո ոք լինելն): Գերմանական լեզուին տեղեկութիւն՝ որ առաջին ձեռնարկութիւն իմ էր, ոչ այլ ևս ձգէ առ ինքն զանկողնդ ախորատս իմ. հնգամեակս վաստակք իմ իբրև մայրենի լեզու զանձեցին ինձ զայն զանձ անկողնդտեղի արգիւնաբեր ինձ և իմոց Հայրենեաց: Ասացի տմարդութիւն է ինձ մեծ զովիլ զիս վասն որոյ և անհաւատալիս իմ ցուցցի ի միջոցս հինգ ամսոց՝ յայնպիսի կենդանի լեզու թագաւորել, որ ինքեանց գերմանացեաց օտար է այս ի մտաց, այն, զայս պարծանք և զայս շնորհ վերընծայեաց տկարութեան իմոյ ամենահայեաց բարեխնամն՝ զգրմացուցանել ի փառս Հայաստանի զհամայն Եւրոպիայս. այժմեան պարագայումս իմ է ի մաթեմատիկական արհեստս, ի հին պատմութիւն աշխարհի, յաշխարհագրութիւն, ի թուաբանութիւն, որոց ի մանկութեան ոչ կարացի աշակերտել, և որպէս յուսամ յօգնութիւն բարձրելոյն, յիւրաքանչիւր ամս նոր նորս գրել զայլ արհեստս իմաստասիրութեան ի փառս Հայրենեաց իմոց: Զհայկական բարբառ մեր ուսանի աստ պրօֆեսորս մի աստուածաբանութեան Վալդէր (Վալդէր) անուն: Հայաստանեայց անուն ի շրթունս ամենեցուն քաղցրանայ, ոչ ինձ՝ այլ տեսուն զօրութեամբ. բոլոր կեանք իմ ընդ պրօֆեսորաց և ընդ իմաստնոց անցանէ, ոչ պանդխտութիւն իմ, այլ պանդխտութիւն ինձ, զի ի տունս քաղցրաբարոյ գերմանացեացն՝ իբրև յօթևանս Հայրենեաց իմոց մտանեմ, վստահ, ուրախ ի ծոցս հրեշտակատիպ տիկնայից Եւրոպացեաց զարգանամ, որք հայելի են առաքելութեան, և կերպարանք համեստութեան. անցանեն ցնորեն ամենայն տրտմակերպեալ վարանմունքն իմ, որք յանկարգ զպրութենէ յիս որոմեցան: Միով բանիւ, քաղցր սիրելիք իմ, Դերպտ ինձ և համօրէն Հայրենեաց իմոց մուգայ Պարնասեան եղիցի և եղիցի. իդեական հոգւոյ ողորմած տեսուն իմոյ Աղայ Քաշիկայ Քոմսանան՝ իմս ամենախոնարհ ուխտ և ողջոյն յաւիտեան, յաւիտեան: Անուն նորա ինձ՝ անուն տօնելի և ես նորա որդի մշտանուէր. նա կացցէ կենդանի իւրով յիշատակաւ, իւրով հայրենասիրութեամբ ի սիրտ իմ, որպէս ի սիրտ ամենայն Հայրենասիրաց զսոյն և որք առ Զեզ են Հայրենասէրք, երկրորդեմ, որոց անուն անծանօթ է ինձ. ծերագարգեալ, բարեգարգեալ գերապատիւ Հօր Զեր և իմ երկրպագութիւն խոնարհանուէր: Զնաշխարհիկն Պարոտ ողջունէ զամենեւին իւրով անմահական խոնարհութեամբ, մանաւանդ զվերայիշեալ Աղայն, որոյ ողջոյնն ինձ ընկաւ բազում յարգութեամբ: Ի քաղցրան թանկագին է զիբ ինչ ի տիպ մուծանել, վասն որոյ ես բարեւք համարիմ ի Տփղիս առաքել զգրուածս ձեր, աստ ետ ինձ ի վաղոց ուրեմն զիւր լատինական ճառ վասն հաւատոյ և օրինաց մերոց տպագրել տալ հայր Մ. Վ. Սալլանթեան. զորք բազում է ինձ և միջոց սակաւ, ներել աղանձ եղբայրական հեղահոգութեամբ, զխօսեալյէն գրել խնդ-

րեմ, որ ի սահմանող ծանրացաւ: Հաղորդեան դասմ ամենայնէ որոց սիրա
զթած է առ Հայրենիս, որոց ոչ սակաւ, որպէս յուսամ, խնդութիւն եղիցի,
ի նորոսմ ընկեր եղէ ժողովի միոյ աստուածաբանութեան աշակերտեցոյ՝
որք յամենայն կիւրաքանդի ժողովեալ: քարոզ ընթերնումք: յուսումնաբանի
Ձերում արի լինել մաղթեմ, քարոզելով որդեգրաց Ձերոց ղՀայրենասիրու-
թեան նախանձ և բարոյական ուսում: Եթէ ոչ յաճախ գրեցիցի՝ ներել աղա-
չեմ, զի տկարութիւն իմ ի կարողութեան ոչ ներէ ինձ զայդ, իբր զի ի
բազում տեղիս երթան նամակք իմ: և այն զի զբամ միշտ հարկաւոր է ինձ
յապագայ շառաշաղկութիւն իմ: և յազգէ իմմէ սակաւ է իմ յոյս: Ջարե-
կենդան աւուրս և զառողջութիւն Ձեզ, Անհատ բարեկամք իմ, մշտապէս
ցանկալ բարեկամ Ձեր: Խաչատուրմ Ապովեմ:

1831 թ. 5 ապրիլի, Դերպա:

Քաջատուր Արովյանի այս նամակը, վոր մենք հանել ենք շղագիր արձակ և չափած
զբովածներէ մէ Ժողովածուից, զբոված հաճանքին նոր-Նախիջևանում 29—41 թվական-
ներէն, վորքան մենք գիտենք, նրա տնայա զբովածներից մեկն է և սակավին վոչ մի տեղ
չի հրատարակված: Դա մի շատ հետաքրքրական և շահեկան վավերական և նրա կեն-
սագրութեան համար և տեղեկութիւններ և պարունակում Դորպատ ժամանելու առաջին
տարվա—1830 թվականի և 1831-ի սկզբի—նրա պարագծունքների մասին (Տես Պետքա-
ղարանի շնոր անոտները):

Շահեկան և նամանավանդ նրա այդ նամակում հաղորդած տեղեկութիւնը գերմա-
ներեն սովորելու մասին, վոր Դորպատ ժամանելուց հետո, նրա առաջին հոգացողութեան
առարկան է յեղել: Իր համար բոլորովին ռաար այդ լեզուն նա ուսումնասիրել և հինգ ամ-
սիւ ընթացքում այնպիսի հմտութեամբ, վոր մինչև իսկ զարմացրել և գերմանացիներին,
մի հանգամանք, վոր նա վերագրում և Էմմենանայեաց բարեխնամին ոժտնաշակութեան չի
փառա Հայաստանին: Դրանից ստուգվում և մեզանում տարածված այն կարծիքը, թե գեր-
մաներեն լեզուն նա գիտեր ամենայն կատարելութեամբ: Նա խոսել և գրել է այդ լեզվով,
ինչպես իր մայրենի լեզվով, գերմաներեն լեզվին հասակ ըլլալը նրա Դորպատից, վորին
ապացուցել կարող են համարվել տեղեկութիւն Խրիստիան Ֆրենկի նրա զբաղ նամակները,
վորոնք, գերմանագետների կարծիքով, շարաշաղկում են այնպիսի վճռով ու շարժանու-
թեամբ, գերմանական լեզվի հոգուն այնքան հարազատ, վոր հասակ կարող և լինել միայն
բնիկ գերմանացու գրչին:

Գերմաներեն լեզվին Բթագաւորելուց հետո, նա անշարեկ և հին աշխարհի պատմու-
թեան, աշխարհագրութեան, մաթեմատիկայի և Թվարանութեան ուսումնասիրութեան գոր-
ծին, վորոնք իր մանկութեան ժամանակ չի սովորել: Չափազանցութեան պետք և համա-
րել, ի հարկե, վոր նա իբրեւ թե զնացել է Դորպատ՝ իսպառ սովորած չլինելով հիշալ
առարկաները: Նա, տեղեկանալ, այդ առարկաներից գերմանական մեծ պաշար տարած չի յե-
ղել Դորպատ, բայց ուսած լինելով վանքում, Ներսիսյան պաղարում, նա հավանորեն վորոշ
չափով ուսած պիտի լիներ և՛ հին պատմութեանը, և՛ աշխարհագրութեանը, և՛ Թվարանու-
թեանը: Հայտնի չի, վոր այդ առարկաները դասավանդվել են Ներսիսյան պաղարում:

Արովյանն առում և, վոր Էխստապարանոց մարզիկ, վորոնք Բիշամի յին յեղել հայ
ազգին, իրեն ևլ արարգրել են հայրենիքից բանաց, անշուր և անպաշար: Մենք չենք հա-
կանում, թե վոր կամ ինչ տարգրութեան մասին և այստեղ խոսքը: Արովյանը, ինչպես
հայտնի չի, զնացել է Դորպատ իր ցանկութեամբ և Պարբոտի աշակցութեամբ, իսկ նրա
զնալու և Դորպատում սպրելու նշուխական ապանովված և յեղել պետական Բոչակով:

Էնտաստարանները, ինչպես յերևում և նրա խոսքերից, այդ ժամանակվա հայա-
նի, գործի դուռն կանգնած հողերականներն են յեղել, վորոնք անունները նա անարժան
և համարել հինքը Հայտնի չի, վոր Յեփրեմ կաթողիկոսը հակառակ է յեղել նրա՝ վանքից
հեռանալուն և Դորպատ զնալուն, կապակածով, վոր նա այնտեղ ոտաբութեան մեջ կոտա-
նա իր հայրենիքը և զավանդութիւն կլինի: Կաթողիկոսի այդպիսի կապակածն ու մասն-
մունքին համախոհ են զանվել և վանքի կառավարիչները, վորոնք Թվում և մեր քանիցս
հիշած ազգեցիկ Նովոսիկ վարդապետ Վեհապետյանը, ուստի և յերբ Արովյանը կամեցել և

Քր իրերը հաժաքել և ճանապարհ ընկնել, նրանք իրենց դժգոհությունը հայտնել են կռու-
տաբար, անվայել յեղանակով, նրանք և հատկապես Հովսեփի վարդապետը կատաղաբար
հարձակվել են նրա վրա, իսկ են նրա շորերը և անհաց, անպաշար ուղարկել վանքից, Վոր
զա Հովսեփի վարդապետն է յեղել, այդ էլ յերեսում և Դորպատից 1823 թվին Հովհաննես
Կարբեցուն Արամյանի գրած շնորհավորական նամակից, վորի մեջ նա կրկնում և նույն
խոսքերը, վանքից իրեն արտագրելու հանգամանքը վերադրելով Հովսեփի վարդապետին:

Նոր ձեռագիր «Ժողովածու»-ն, վորի միջից հանել ենք այս նամակը, մենք ստացել
ենք 1938 թ. Յերեսումս վախճանված, Նոր-Նախիջևանի Նախկին Քեմական դղբոցի հայոց
լիզվի յերկարամյա ուսուցիչ Աբրահամ Զամինյանից և Նվերել Դրական Քանդաբանին:

8.

ՔՈՒՂԹ ԿԱՐՔԵՑԻ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Ք ու ղ թ առ կ ա թ ու ղ ի կ ո ս ն մ եր :

Սրբազնակառար քահանայապետ
Ամենաողորմած Տէր

1. Ի դարձուցանել իմում զդէմս առ Հայրենիս, ներկայանայ ինձ նոր
Յրևումն, արեգակնատիպ ճառագայթեալ ի ծոցս Հայաստանի, և խնդութիւն
հոգեպարոյր՝ փայլի, փայփայլի ի դէմս այնոցիկ ընդ որս անցին այն ոսկե-
դէն աւուրք մանկութեան իմոյ: Ամենայն բերան ի զոհաբանութեան և ամե-
նայն սիրտ խնդալից ովսաճանայիւք ընդառաջեալ փեսայիդ: Այս երևումն
սխրալի, այս խնդութիւն համազգային յղէ և դիս, թէ և ի բազում տարա-
ձգութեան պանդխտացեալ, ձայնակից և երգակից ընդ այլ եղբարց իմոց և
համազգեաց, ելեալ ընդ առաջ նոր օծելոյդ և ի սեղան սրտիս ընծայարեբեալ
Ձերդ սրբազնութեան զիմ մանկական գոհութիւն, զիմ մանկական շնորհա-
ւորութիւն, առ ի ընդ երկար և բախտաւորեալ աւուրքք, խնդրել Ձեզ վա-
յելիլ զայդ տուր երկնածիր, զգահ իշխանական բազմեալատ Հօր : Եւրոյ և
երջանիկ նահատակի սրբոյն Դրիգորի, խաղաղութեամբ և անվրդով յար
մնալ ձեզ յաթոռ նորա և ի փառս՝ զորոց կախին սիրտ ամենայն Հայկազ-
նէից: Զայս ցանկայ և խնդրէ ձեզ սիրտն, որ կիսով Հափ պատրաստ է լինել
ձեզ մտերիմ և հայրենեաց՝ հարազատ և վասն անուան նորա անձնանուէր
և կենսանուէր:

2. Երևումն այս նոր և սքանչելի, ի դարս փրկութեան Հայաստանի
լինիլ զահակալ և դարազուլիս, ի ժողովել որդւոց նորա, լինիլ հայր և հովու-
ապետ, նոր կայսր, նոր աշխարհ, նոր ազգ, և նոր հայր ազգի: Եւ որ առա-
ւելն է, դուք օրհնութեամբ նախնոյն ձերոյ ժառանգեցիք զայդ դահ, ի կենդա-
նութեան նորա ժառանգեցիք զայդ գահ, ի կենդանութեան նորա ցուպ և ժողո-
վրդդեան յանձն եղելոց այժմ ձերդ հովուապետութեան: Օրինակ—անօրինակ՝
զորս երջանիկ որդիք և օրհնեալքն յԱստուծոյ միայն վայելեցին և վայելին...
Զինչ ոչ արգասաւորեցէ առ այս ջերմ օրհնութիւն ձերունւոյն, որ բարե-
բախտութիւն ոչ ածանցեն այժմ ի կեանս ձեր, մինչ երջանիկն ի հողածինս
օրհնութեանց և (?) եդ զպսակ ձեր ի գլուխ ձեր, աչք նորա տեսին զձեզ փա-
ռօք պսակեալ և սիրտ նորա խնդաց առ այդ, յորս խնդայք դուք և ամե-
նայն որդիք հօտի ձերոյ: Ո՛չ անխորհուրդ այս անտեսութիւն նախասահմա-
նողին, ոչ առանց բարեյաջող նպատակի այս կառավարութիւն վերնոյն, որ

կշռով չափէ և կնքէ զվիճակ և կարգ իւրեանց ստեղծուածոց: Լինել Հայր ազգի, դուռն եկեղեցւոյ, կառավարիչ ժողովրդեան, չիք ինչ ի հողեղինացս պատուականագոյն... քան զայս, չիք ինչ գերազանցազոյն դուռն երկրածին ոք կարասցէ ընդունիլ ի ձեռանէ բարձրելոյն: Եւ թր սիրտ ոչ խնդասցի առ այս, թր բերան ոչ լիցի գոհաբան վերին պատրաստութեան: Աւետիս մեզ նոր, կրկին աւետիս Տարածեցէք յայսմ շրջանի զլոյսն ձեր և ամենաբարձրեալ՝ առաջնորդեացէ զընթացս ձեր ի բարին և ամենայն համազգիք օրհնեացն զաւուրս ձեր և զանուն, լի յուսով և մխիթարութեամբ:

3. Եթէ միմիայն զգարուց խօսեցայց, այո՛ երջանիկ է նա՝ որ ժառանգեաց զայդ տեղի, այն զի ազատ է այժմ ազգ մեր, ազատ աշխարհ մեր, եկեղեցիք մեր, ամբոս մեր և խաչն փրկչական ամբառնայ, վերամբառնայ ի հալածել զամբարիշտս, և ի բարձրացուցանել, ի պաշտպանել զփրկեալս իւր: Այս դժւր է, յորս միմիայն յաղթականաց և մեծաց մնայ միայն ժառանգել զանմահ անուն ի յիշատակս արձանաց և ի սիրտս յետ մնայից: Այս դժւր է, յորս առաքինիք յուշ անեալ զանթառամ պսակին պատուականութիւն, ջանան, դուռն դործեն՝ Դավայելականին միայն բուռն հարկանել, վայելացուցանել զեկեղեցիս, պայծառացուցանել զազգս, լուսաւորել զժողովուրդս, բախտաւորել զհայրենիս, ձեռն տալ անկեղծ, կանգնել զգլորեալն, շինել զաւերեալն, զօրացուցանել՝ զտկարն և յամենայն յամենայնի դարման տանել ի կանգնել և ի նորոգել զմուգայս իմաստութեան, ուր նախնիք դրուատին, առաքինիք ներբողին, վատք անգոսնին, սիրտք հայրենասիրութեան կենդանանայ, մոռեալ ոսկերք ազգայնոց զուարթանան, փառք հայրենեաց մեծանայ, մանկունք զհետս քաջութեան նախնեաց որոնեն, մանկութիւն զաւարի ոգւով մեծագործութեան և ձայն զովչաց խառնեալք ընդ ձայնից հրեշտակաց, պատուեն անմահացուցանեն զանուն պատճառին այսոցիկ ամենայնի:

Առ այս լի է յուսով սիրտ իմ, Սրբազնասուրբ Տէր քահանայապետ, Թէ և առաջի ձերդ յարգութուն և առաքինասէր հոգւոյ սլանան մտածմունքս այսոցիկ. անցանել զանցանել փառօք մեծագործութեան, քան զայլ ամենայն նախնիս ձեր, գերազանցել մեծագործութեամբ, որպիսի Ներսէսն առաջին մեծ և Ներսէսն երկրորդ՝ շնորհալի, ստուեր արկանել շքոյ նոցա, քան մնալ ընդ ստուերաւ Այո՛, ոչ է կենդանի այժմ ազգաշէնն՝ Վասմշապուհ, մեծամեծաբար արքայն մեր, ոչ տիրեն աշխարհին մերոյ այնոքիկ սրունք հաստատութեան, իշխանք և ազալք ազգին մերոյ, այլ մեծ է կայսրն մեր, մեծ իշխանութիւն նորա, մեծ սէր ու բարեգթութիւն նորա առ ազգն մեր, մեծ տիրախնամ հովանաւորութիւն նորա, առ ի բախտաւորել զազգ մի թափառեալ, որպիսի է ազգ մեր, քաղցրահայեաց աչք նորտ անորոշ ակնարկէ և հայի յորդիս Հայաստանի որպէս յորդիս Ռուսիոյ: Աննախանձ սիրոյ նորա չիք ինչ զանազանութիւն: Եւ նա ընտրեաց զՁեզ և նա կացոյց զՁեզ լինել հովուապետ և գլուխ ազգի մերոյ, ուրեմն թր ճանապարհ, թր հնար մնայ ձեզ փակ համեմատ ցանկութեան և կամաց ամենաողորմած կայսերն մերոյ, վարել և բախտաւորել զազգ մեր, հանել զնա ի խաւարին մթոյ տգիտութեան ի լոյս տուշնեան լուսաւորութեան, ի բաց առնուել զանուրն զժողաւրատանիլի ծառայութեան և ընձեռել սրտից և կենաց նորա զնոր հոգի ազատութեան, նոր հոգի բարեբախտութեան, նոր հոգի հայրենասիրութեան և նորաստեղծեալ զխախտեալ և խամրեալ շինուածն կործանեալ. ի ձեզ յառին այժմ աչք

ամենայն հայրենակցաց ի նոր դարու ազատութեան մերոյ, տալ մեզ զհին բարերախտութիւն, նոր եպոխա կանգնել ի պատմութեան ազգի մերոյ և ի պատմութեան օտար ազգաց:

Բաւական տքնեցաւ ազգ մեր, բաւական թափառեցաւ ժողովուրդ մեր, բաւական չարչարեցան եղբարք մեր, բաւական տառապեցան հայրենակիցք մեր, բաւական ելաց որբացեալ հայրենի մեր ի վերայ կորստեան սիրելի որդւոց իւրոց և փլայատակէք ոսկերաց նախահարց մերոց, բաւական թաղեցան ընդ փոշուով մոռացութեան. ի վաղուց հետէ ոչ տեսին նոքա գարե նորածին՝ որդւոց իւրեանց, ոչ լուան նոքա զգրուատ անեղծանելի քաջագործութեան իւրեանց, ոչ քաջալերեցան հետազնացութեամբ հավատարմաց իւրեանց և ընդ թանկագին արիւնս նահատակութեանց նոցա վասն աշխարհին մերոյ, խառնեցան արիւնք ստրկաց և գերելոց յաշխարհին մերում ի ձեռաց անօրինաց: Այս ամենայն են արձանք սգադէմք՝ յորս ոչ առանց խորին թառալման և վայի և արտառուաց հայի ամենայն սիրտ հայրենասէր, արձանք, յորս քաղի և մաշի հոգի իմ ընդ յուշ անելն իմ զայնպիսի հօր նախնիս և ի տեսանելն զիս զայնպիսի տկար գերիս ի ձեռս օտարազգեաց, և որպէս իմ, նոյնպէս և հաւատամ և վասն՝ այնոցիկ՝ յորս սիրտ սկսաւ շեռնուլ կայծն հայրենասիրութեան և յորս տակաւին ունի շեռնուլ:

Ո՛վ սրպիսի ասպարէզ հայրենաշինութեան բարեկարգութեան, որպիսի ասպարէզ անմոռաց վաստակոց յանդիման առնէ մեզ այժմեան դար, և յայսմ ասպարիզի մի նախագլուխ, մի նախաթոռ, թէ՛ ոչ դուք, աստուածաբաւ քահանայապետ, պարտ է կրկին սպասել նոր միջոցի, պարտ է դանց առնել զայսու բարեյաջող պատահմամբ: Ահա ասպարէզ, ուր հարկանին երակք թագաւորաց և յանմահական փառս կրթելոց, խաղացէք յայսմ ասպարիզի և ահա ամենայն որդիք ձեր կուռն ի կուռն, սիրտ ի սիրտ համակցեալ, պարեցեն և ճախրեցեն յայմէ ձեր և յահեկէ: Աստ ընկեսցի թուլամորթն, վեհերոտն, որովայնասէրն, արծաթասէրն, աստ պսակեսցի առաքինին, վեհանձն, հայրենասէրն, ազգասէրն: Աստ ամաչեսցեն կանացի Տէր-Մարութեանք և շահատակեսցեն և պարծեսցին Սալլանդեանք, Մուրը, Առաքեալ և այլք նոցա նմանիք: Աստ զինուորութիւն երկնաւոր, ուր չարք վատնեսցին, և առաքինիք բարձր ի զլուս վերճմեսցեն շքովք:

Այս խրատ է, սրբազնասուրբ Քահանայապետ, զորս ինքնին հաղորդեցիք ինձ ի բաժանելն ձեր ի Տփլիսոյ, այն ինչ ես համարեալ զաջս ձեր ի վերայ նարդիվանի Միմէօն եպիսկոպոսի, կամէի առնուլ զվերջին բարեաւ մնայն, կնքեցիք զսիրտ իմ և զլսելիս այսու անմոռանալի բանիւք, «մի մոռասլիք զհայրենիս ձեր»: Այս խրատ այնպէս քաղցր սրտի իմոյ և դալարեցուցիչ ոսկերացս, որպէս կաթն մօր իմոյ, ոչ ելցէ ի մտացս, որքան շունչ իմ կայ յիս, որքան մարմին իմ զկենդանութիւն վայելէ: Սա պահեալ զայն իբրև աւանդ աստուածապարզի, այժմ վերադարձուցանեմ, վերակրկնեմ ի շնորհակալութեամբ. ոչ մոռանամ զհայրենին, որքան կեայ և իշխէ զլուսիդ և Հովնապետդ, ոչ մոռանամ զայն և ահա յետ սակաւ միջոցի, ես հայրենեաց և հայրենին իմ ինձ:

Եթէ զիս այդպէս խրատեցիք, ապաքէն՝ սիրտ իմ լի է յուսով, թէ՛ և ամենայն ստորադրեալք ձեր զնոյն ընկալցին խրատ, մի գրփել, դատափետիլ զհայրենին, այլ կառուցանել, շինել և հաստատել: Ապարախտ է՝ որ հեռացեալ ի հայրենեաց, գտեալ զվայելչութիւն յօտար աշխարհի, մոռացել

զհայրենին, այլ ապաքախտագոյն ևս, որ ի հայրենւոյ անդ խլեալ զվայել-
չութիւն այլոց, ստորացուցեալ զարժանաւորս, հարստահարեալ զտկարագոյնս,
յափշտակեալ անարժան ձեռք զփառս եղբարց իւրոց, կամիցի աստուածա-
նալ, կոքանալ փոշետեսակ շահիւք, որք կեղտ անարգանք են այլանդակ
երեսաց իւրոց: Եղիցի աղաչեմ այս սուրբ խրատ ձեր և այլոց հաղորդական
ժմի մոռանալ ի հայրենւոյ զհայրենիս: Որպիսիք Տէր-Մարութեանն է և այլք:
Կնքեսցեն այսպիսի բանք և յորդորանք ձեր յայնոսիկ սիրտս՝ որք զոհա-
բան շնորհակալութեամբ անմահացութեանն դանուն Ձեր աստ և ի հանդեր-
ձերմէն: Սիրտ իմ լի է յուսով ասել և կրկինն հաւատացեալ ի բանս ձեր,
թէ այժմ շրջանակեսցին զձեզ ոչ դառն հայրենատէից, այլ հայրենասիրաց,
ոչ տգիտաց, այլ իմաստնոց, ոչ մարմնամոլից, այլ մարմնատեցից, և փոխա-
նակեսցեն ընդ երջանիկ հովանաւորութեամբ ձերով խրճիթք գիտնոց ի պա-
լատս, և պալատք անիմաստից ի խրճիթս, կշիռ, չափ և օրէնք զորս ամե-
նայն ոք իրաւախոհ գովէ և ճառաբանէ:

Անհնարին լինէր ինձ գտանել բոնոս յառաջ բերել աստէն զօրինակս
ի լուսաւորեալ Սերոպիոյ, այլ մեք ի դրացեաց մերոց առցաւք զօրինակ: Սուր-
տանն թուրքաց եղեալ է զանձն ի մահ լուսաւորել զվայրենացեալ ազգ իւր,
որպիսի նահատակութիւնս Փաշայն Եգիպտոսի բաց ի բազմօրինակ բարե-
կարգութեանցն յաշխարհին իւրում, առաքեաց յանցելում ամի զ40 մանկունս
արաբացիս, կրթիլ և վարժիլ եւրոպական ուսմամբ ի վարժարանս Փարիզոյ,
որպիսի ազնիւ ձեռնարկութիւն: Արքայն Ջերփիոյ՝ որ ի նորոգ ազատեաց
զազգ իւր ի ծառայութենէ տաճկաց օգնութեամբ (հօր տէրութեան) հու-
սաց, առաքեաց նոյնպէս զմանկունս կրթիլ յՍերոպայ Սէ մեզ միայն մնա-
ցէ ոչ հետեւել այսմ. մեզ միայն մնացէ հայիլ միշտ ի վատարախտութիւն
ազգին մերոյ և բացասել նմա զօգնութիւն, ի լուսաւորութենէ կանգնի ազգ
ինչ, ի լուսաւորութենէ ելանեն ամենայն բարեբախտութիւնք, լուսաւորու-
թեամբ հաստատի կապ հպատակաց առ իշխանաւորս իւր, սէր առ հայրենի
իւր, սէր առ բարեկամս իւր, հնազանդութիւնս առ կայսրն, երախտագիտու-
թիւնս առ յերախտաւորս, պաշապանութիւն չայրենեաց:

Բանի՞ բարիս ոչ գործէր Սիմէօն կաթողիկոսն, եթէ լեալ էր նորա
յայսմ դարու, այլ նա նոյնպէս իւրովսանն ազգաշինութեամբ ոչ ջնջեսցի
ի յիշատակէ ամենայն հայրենասէր հոգւոյ: Այս երախտագէտ յիշատակ կամի
և ջանայ գրել յանմոռացութեան և զանուն ձեր, այս հաւատարիմ սիրտ
ցանկայ տեսանել զձեզ իսկապէս գլուխ մարմնոյ իւրոյ, գլուխ հայրենեաց
իւրոց, և ես յուսամ թէ այսպիսի ջերմ ցանկութիւն և խանդանք ի հաւա-
տարիմ սրտէ ընդունելի եղիցին ձեզ, քան բիւրազգի բաշաղանք և կեղծք
մարդելոյ՝ բարեկամաց բախտի, յորոց ի սիրտս ծփան չարիք, այն ինչ բե-
րան նոցա զհաւատարմութիւն խոստանայ, ծածկեալ զդառնութիւն թունոցն
ընդ ցաղցրութեամբ մեղու:

Ցաւօք տեսանեմ զանշատիլ ազգի իմոյ, որ ի Կոստանդինուպօլ և Երկնչիմ,
թէ մի գուցէ և մնացեալք հետեւեսցեն նոցա օրինակի: Պատճառ ինքնին
խօսի, թէ յձր կողմանէ ելանէ այս, վասնորոյ և ես թոյլ տամ ինձ լռել և
մաղթեմ յերեսս անկեալ իբրև իսկական որդի, ջնջել զայս աստ տգիտու-
թեան յերեսաց ազգայնոց մերոց, ժողովել զպիտանի անձինս, որք կարեն
օժանդակել ստորանկեալ բազմութեան: Զմինն ահա ունիք ի ներկայութեան,
զՄեսրոպ Թաղիադեանն. եղիցին ընկերք նորա բազում, բազում, բազում:

Գանձք ձեր եղիցին որդիք Հայաստանի և լուսաւորութիւն նոցա ձեզ փառք անմեռանելի:

Եթէ ես՝ որ այսպէս սիրէի զհայրենին, արտասուօք, անհաց, անպաշար ելի ի նմանէ, զինչ եղիցի նոցա, յորոց միտս դեռ չէ ծագեալ թէ զմինչ է հայրենին և զմինչ սրբազան պահպանութիւն նորա: Ես անդրէն դառնամ, սէր նորա ոչ թողցէ զիս ուրեք, թէև բիւրաւոր բարեաց իցեմ աստէն մասնակից յօտար աշխարհի, այլ ո՛հ, ո՛չ այսպէս խորհի ամենայն ոք, ոչ այսպէս ցանկայ ամենայն սիրտ, տառապակրութիւն նորա յերեսաց ազէտ, յիմար, անսիրտ հայրենակցաց իւրոց՝ յանդիմանեն նմա ամենայն ուրեք և նա վճռէ հանգստեամբ աղքատանալ յօտարիս, քան հոգեմաշ շուաղիլ ի ձեռս անողորմից: Ո՛չ պարտի, ո՛չ թիւրք, այլ մեք մեղէն իսկ եմք պատճառք կորստեան մերոյ և կործանման մերոյ, ատելով և հալածելով զիրեարս, ոչ միայն ազգ ի բախտաւորութեան առանց արդար կառավարութեան: Կորնչին աներևութան ամենայն կապք և օրէնք, մինչ յիմարք իշխեն իմաստնոց, մինչ հայրենատեացք՝ հայրենասիրաց, մարմնապարարք՝ ողջախոհից: Դեռ սարսին ռսկերք իմ, յուշ ամեն իմ զդժնգակ կատաղութիւն և զյափշտակումն ընչից և հանգերձից իմոց պատուական Յովսէփի Տէր-Մարութեան, սասանելի դէմք նորա ընդ առաջ ելանեն ինձ յամենայն անկիւնս, նաև ի լայնաձիգ հեռաւորութեանս, այլ ես քրիստոնեայ եմ. ունիմ զսիրտ քրիստոնէի, զսիրտ հայրենասիրի, համբերօղ, ներօղ (երկայնամիտ) լի սիրով առ բարեկամս և առ թշնամիս, յիմիլ կողմանէ ներեմ նմա զամենայն հարստահարութիւն իւր ընդդէմ իմ, այլ ի հայրենեաց կողմանէ աններելի են նմա, զոր առնէ, և նմանեաց նորա. վաղուց կամ անագան ոչ թողցին սիրաք հայրենասէրք խնդրել զվրէժ արդար հատուցմանն ի նմանէ և ի նմանեաց նորա. բոլոր բոլոր հայրենին մեր չէ հպատակ նորա և ոչ ամենեքեան տխմարք զանցառուք, որք տեսեալ ակնյայտնի զամենայն չարիս, տմարդի թուլամորթութեամբ լռեն: Արդարախոհ սիրտն ընաւ ոչ լռէ յայս և ոչ ներէ, զի բոլոր ազգն և վիճակ համայն ազգին մերոյ եղիցի յընդունայն զոհ միոյ միայնոյ անխմաստ անձին: Այժմ Կայսրն մեր, իրաւախոհ, արդարակշիռ, աշխուրջ, բարեացակամ, բարեհաճոյ առ հպատակն իւր և ոչ սևադէմ պարսիկք, ուր ապաստանարան էր այնպիսեաց, ամենայն անիրաւութիւն դատեսցին, ամենայն զրկեալ բաւականացի և արժանին արդար վրիժուց ընկալցի զհատուցումն:

Համարձակ խօսեցայ և խօսիմ, այլ ես յուսամ թէ անկեղծ, աներեսապաշտ այս յառաջագրութիւն և սրտաբացութիւն ոչ տհաճոյ թուեսցին բարեխորհուրդ քննողութեան արդար դատաստանի մտաց ձերոյ սրբազնութեան: Սիրտ հաւատարիմ պահրտ է լինել միշտ բաց, թէև բիւրաւոր հալածանք դիմադրաւեսցեն նմա, և նա է ճշմարիտ բարեկամ որ առ ականէ զարդարն խօսի, թէև կեանք նորա իցեն անդէն անդ ի մահու վտանգի: Անհնար է ինձ տալ չափ կանացի լռութեան, մինչ լսեմ թէ Մսուր պատուական դպիրն ի Տիխիս սովամահ ճնշի և ընկերք նորա զորկորեայս պարարեն: Աղաչանք նորա ելանէ յամենայն ժամ ի բարձունս և ամենաբարձրեայն ոչ իսպառ դարձոյց զակն, ոչ խնամել նոցա, նա՝ որ և թաչնոց անգամ հոգ տանի, զի ապրեսցին, թէ ոչ հայրենազգիք զթացեն նոցա, դոցին օտարազգիք՝ որք դարման տանիցեն նոցա մարդկային պարտաւորութեամբ: Զեր

քաղցր ակնարկութիւն քաղցրացուցէ զվիճակ ամենեցուն այնոցիկ, և տէր տացէ ինձ ի մտանել իմ ի հայրենիս, յիրաւի ի հայրենին մտանել, և մի յօտարենիս:

Ի վաղուց հետէ կարծեմ թէ ոչ հասին լուրք բարեհամբաւք յինէն առ ի ուրախ առնել զսիրտ սրբազնասուրբ տեառնդ և որոց առ իս են սէր և գթութիւն, և այս յիրաւի իմ պարտաւորութիւն, զի այսչափ անազանեցայ: Պատճառ լռութեան իմոյ էր մանաւանդ անընդհատ փոփոխութիւն այլեր, և ես սպասէի խաղաղ ժամու, որպիսի՝ այժմ, յորս սրբազնութիւն ձեր զլուխ կարգեցաւ ազգին իմոյ: Այս բարեպատեհ էած, զարթոյց զուարթացոյց զիս առնուլ զգրիչ և զրել, զոր գրեցի, այլ մինչև ցարդ դեռ ոչ կարացի պատմել զինէն և զվիճակէ իմմէ: Միտ ուրախ, լի զմայլմամբ բարեհամբաւ լրոց, զժուարաւ զգայ զիրնու: Յօրէ յօրմէ յետէ մտեալ է իմ ի բարեշէն քաղաք Դօրպատ և կենակցեալ ընդ պատուական ազգին գերմանացւոց և մտեալ ընդ գրկովք անմոռանալի բարեւարին իմոյ Պարբօտի, և սկսեալ խաղալ ի դաշտս գիտութեան՝ որոյ բազմի աստ մուգայն, չգիտեմ, զիմարդ անցանին, թռչնին աւուրք ի վերայ իմ, իբրև քուն, իբրև երազ քաղցրահանգիստ: Ի լրումն նպատակի իմոյ առ ի կատարելագործել զիս յուսման և ի հարկաւոր գիտութիւնս, որք պիտանի են աշխարհին մերոյ, չէ ինչ երկբայիլ երթայ որպէս հարկն է, ըստ կամաց ու ցանկութեան իմոյ: Լեզուագիտութիւնն գերմանացւոց, լատինացւոց և այլ զանազան ուսմունք խլին յինէն զթանկագին ժամանակն իմ և ես ի նոցանէ զհաճոյս ու զկերակուր մտաց և հոգւոյ: Այլ թէ մը անձինք, մըպիսի երևելի և պատուական իմաստուն պրոֆեսօրք եղեն հաղորդակից և խնամակալու օտարութեան իմոյ, ոչ կարեմ զանուանս նոցա առանց մեծի շնորհակալութեան և գոհութեան ի բերան բերել և ի գիր արձանացուցանել: Միոյն փոխանակ այժմ բազումք: (Քաղցր գերմանացիք, որք մարդասիրութեամբ և ազատահոգութեամբ, հիւրասիրութեամբ և օտարասիրութեամբ իբրև զաստեղս փայլին յաշխարհի, ոչ թողուն և վայրկեան մի դառնանալ վիճակի իմոյ, կամ տխրիլ սրտի իմոյ) ի սէր նոցա և ի բարեկամութեան վաշելմ զաւուրս ի քաղցրագին վիճակի: Այսօր առ մինն, վաղիւն առ միւսն և տուն նոցա տուն իմ: Աչք իմ դեռ ոչ հաւատան թէ այս ամենայն սէր տուեալ լինի այնմ, որ հալածեալ կայր ի հայրենակցաց, և ես դայն ամենայն տամ ոչ անձին արժանաւորութեան, այլ սիրոյ հայրենեաց՝ որ սիրելիս արար զիս աստ և առնէ. որքան նորոգի բորբոք նորա, այնքան յաւելանան սէր և բարեկամութիւն նոցա առ իս: Եւ նոյն իսկ լուսափայլ մինիստրն լուսաւորութեան արտաքոյ քան զարժանաւորութիւն իմ բաղդաւոր առնէ զիս միջոց առ միջոց մարդասիրական հաղորդակցութեամբ և հարցմամբ իւրով զեղանակէ իմմէ: Միմիայն հայկազուն՝ և բազում ու շնորհամիտ գերմանացիք. ամենեցուն աչք սիրով հայի առ իս, սիրով զպանդխտութիւն իմ սփոփէ, ամենայն ոք միջիթարի զիս, խնդայ ընդ յառաջագիմութիւն իմ, մանաւանդ պատուական պրոֆեսօրք և ազնիւ տիկնայք գերմանացւոց, ոչ հնացուցանէ ժամանակին հնութիւն զսէր նոցա, այլ մանաւանդ որքան յերկարիմ աստ, առ զովանի ազգս, այնքան բազմանան դասք հաղորդակցաց վիճակի իմոյ, ոչ որ ի մերայնոց հաւատայր, եթէ ինչ ինչ յաստային կենաց իմոց նկարագրէի աստէն: Ո՛հ, երանի, թէ և այլ ազգակիցք իմ ստանային աստ առ իս զայս խնդակցութիւն առ շնորհամիտօր ազգս գերմ., և ոչ ես միայն: Զի սոքա են յիրաւի պատկերք մարդկային զգացութեան:

Այլ յայսմ ամենայնիւ և օրինաց իմոց պահպանութիւն կայ միշտ առաջի աչաց իմոց: Բարեբարն իմ մեծաստիճան Պարբոտ, որ այժմ բեկտօր է տեղւոյս համալսարանի, յետ այնքան անփոխադրելի երախտեաց իւրոց ի վերայ իմ, ընկալաւ և դայս վաստակ յանձին, որ մեծ է վասն իմ և անվճարելի, զի պահոց առաւրս առ ինքն ճաշեցից: Բարեպաշտուէի ամուսին, երկրորդ մայր իմ և բարեբարուէի պատրաստէ լուսաթաթախ ձեռօքն դայս կերակուրն վասն իմ: Եւ այր և կին անդոյգ երախտաւորք իմ, ոչ որոշեն զիս ի դասուց այլ սիրելի ազգակցաց իւրեանց: Ի քաղցր շրջանս ընտանեաց նոցա մի եմ և ես համարեալ ի նոցանէ: Ի վեր քան պակնկալութիւն իմ, սէր նոցա և յարգումն առ իս: Հոգի այր առն մեծի առաւել տանջի վասն հայրենակցաց իմոց, և առ ի պահպանել զիս յօրէնս և ի ծէսս մեր, առ ի լուսաւորել զիս յօգուտ ազգի իմոյ, քան ուրուք այլ հայրենակցի: Բարեբար երկինքն վճարեացեն նմա վասն ամենայնի զոր նա առնէ, զի ես և ազգ իմ չեմք բաւական առ այն:

Ահա ստորագրութիւն արդի դրութեան իմոյ: Այլ միթէ խախտեսցնն այս ամենայն վայելչութիւնք զվերմեռանդութիւն իմ առ հայրենիս: Լուծցնն այս ամենայն բարեմասնութիւնք զիս ի սիրոյ նորա. օ՛ն անդր, չիք իմ այլ նպատակ առաջի, բայց եթէ ի հայրենիս մեռանել, և ծխել զնուազ շունչ իբրև զխունկ առաջի ոսկերաց նախահարց իմոց: Թող յիմարք խաբեսցին այսու և ըստ առակին մտեալ ի տուն հարսանեաց, ասասցեն. «այս լաւ է, քան զտուն մեր», իմ տուն հայրենիքն իմ, իմ վայելչութիւն մեռանել վասն նորա, իմ փառք՝ որդիք նորա, յորոց շրջանի ակն ունիմ տեսանել զիս երբեմն և շարժիլ: Ի գիշերի և տունջեան սլանան, վերանան ի միտս իմ այն նազելի կողմանք Աբարատայ, յորս երբեմն խաղացի զխաղ ոսկեղէն մանկութեան իմոյ: Եւ թէ Երբ տեսից զձեզ, Երբ արժանացայց ներկայ յանդիման մատուցանել ձեզ զիմս երկրպագութիւն, այդ մութ անհայտութիւն ծածկէ, նսեմացուցանէ երբեմնակի զմիտս իմ, բաց յորոց չիք իմ այլ պակասութիւն: Ո՛հ յիբաւի Երբ ծածկեսցէ սիրելի գետին Հայաստանի զանպիտան ոսկերս իմ: Խառնեսցի՛ արդեօք փոշի իմ ընդ երկրպագելի փռւոյ հայրենակցաց իմոց: Ո՛հ, աստուած իմ, Երբ տեսցեն դայս աչք իմ Ե՛րբ յանդիմանեսցի ինձ ծուխ հայրենեաց իմոց, Երբ ծիծաղեսցեն ինձ ցանկալի լերինք Հայաստանի. անդ, անդ սպառեսցի շունչ իմ, մինչ կրկին ծծեցից զմարմանդ զեփիւռ հարաւոյ, որ նազաքայլէ՛ որ ի վերայ ծաղկաբեր դաշտացն Հայաստանի, ամոռանալի Հայրենեաց իմոց:

Սովին խնդալից հոգւով կնքեմ զբանս և մաղթեմ, զի ներողամիտ ընկալեալ դայս իմ որդիական աւետաբերութիւն սրտի, արժանի արասլիք զիս երբեմն երբեմն յիշել ի դասս այնոցիկ՝ որք շրջանակեն զծեալ անձն ձեր

Սրբազնաստուրբ քահանայապետ,

զիս նուաստ ծառայս

Խաչատուր Աղոյվեամ

1832, Դեբեդ.

Ի Ձ Մարտի

Այս նամակը, ժողովրդական Սրբազնաստուրբ Աղոյվեամի մեր ձեռքը հասած նամակներից ամենավաղերներից մեկն է ամեն տեսակետից և ժողովրդական հանելուկն էր: Նրա շեղանկաւորութիւնը հիմնականում անարարից (№ 13/Մ արդար), կրում է թուղթի տալիս լուրջութիւնը մեր ժողովրդի: Նամակը գրված է հովհաննէս կաթողիկոսի Գարեգինի և իր մեծ պարունակով:

և այնպիսի ցուցմունքներ ու կծու ակնարկներ, վորոնք մեզ թվում և, չնայն կարող լինա-
վորական չլինել Կարբեցու պես մի հոգևորականի համար, վորն իրեն ժամանակակից հոգե-
վորականների շարքում իր գիտությամբ, զարգացմամբ և բնական խելքով առաջիններից չէ-
յիդել Ներսեսյան և հակաՆերսեսյան հուսակցություններէ պայքարն այդ ժամանակները
սուր բնութք եր ստացել Նշմիածնում, Գառնիկիչը և Բարսեղ Բեհրուշյանն իրենց բոլոր
ազդեցությունը գործ են դրել Կարբեցուն կաթողիկոսացնելու համար, և դրա հետևանքով
Ներսեսի կաթողիկոսներից շատերը, վորոնք թվում և ազդեցիկ Հովսեփ Տեր-Մարտիչյանը,
Ներսեսին թողած՝ անցել են Կարբեցու կողմը և, բնականաբար, զար սերելին դարձել Այս-
պիսի հանգամանքներում բնական և կարծել, վոր Արքայանի նամակն ավելի դաշույնը և
հարուցել կաթողիկոսի սրտում, քան համակրության և ձգտումն իրազեղծելու նրա ցուց-
մունքները, և մենք կարծում ենք, վոր առավելագույն հենց այդ նամակն և յիդել այն թշնա-
մանքները, և մենք կարծում ենք, վոր առավելագույն հենց այդ նամակն և յիդել այն թշնա-
մանքները, վորոնք նա իր ուսումը Դորպատում ավարտելուց հետո, վերագրածի և հայրե-
նիք և գնացել և Նշմիածնին՝ իր առաքելությունը կատարելու համար:

Արքայանի իր նամակի շուրջ օրհնութեամբ նախնայ ձեռքն ժառանգելը դաշդ դաշ,
ի կենդանութեան նորա վայելիչը յաջորդութիւն և այն խոսքերով հիշեցնել և այն հան-
գամանքը, վոր Կարբեցին ընտրվել եր կաթողիկոս՝ իր նախորդ Յեփրեմ կաթողիկոսի կեն-
դանության սրով նրա նախագահությամբ կայացած ազգային ժողովի կողմից:

Յեփրեմ կաթողիկոսը, վոր չորս անգամ հրաժարական եր ավել և չորս անգամ ել
չնայն ընդունվել նրա հրաժարականները, 1830 թվի հոկտեմբերի 8-ին վերջնականապես
հրաժարվել եր հայրապետական զանից, պատճառաբանելով, վոր ինքն իր գաղափարյան
հետևանքով այլևս ի վիճակի չէ իր կոչման հասկացյալ յիկեղեցական պաշտամունքը կա-
տարելու Դրա հետևանքով ել 1831 թվի մարտի 6-ին իր՝ Յեփրեմ կաթողիկոսի նախագա-
հությամբ Նշմիածնում գումարված ժողովը ձեռնարկել եր նոր ընտրության և ընտրել
յիբրկու թեկնածու՝ տեղակալ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսին, վորին Արքայանի իր նամակում
վորակել և սկանացի Մշ խոսքով, և Նշմիածնի ավագ լուսարար ու Քրիստի, առաջնորդ
Կարբեցի Հովհաննես արքեպիսկոպոսին:

Այս ընտրության համեմատ, Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, վոր ընտրության ժամա-
նակ չանել եր ձայների առավելությամբ, հաստատության հրովարտակ եր ստացել և, Քրի-
ստիից ժամանելով Նշմիածնին, նույն 1831 թ. նոյեմբերի 8-ին ձեռնադրվել եր կաթողիկոս:
Իսկ Յեփրեմը դրանից հետո ապրել և չորս տարի և վախճանվել և 1835 թվի հուլիսի
16-ին:

Արքայանի հիշած Մալլանթյան Միգայի վարդապետը, Զմյուռնացի Մսեր կամ
Մուր դպիւրն ու դպիւր Առաքել Աբարաթյանը և դրանց նմանները, վորոնք պիտի ամաչե-
լին ու պարտավոր լինեյին, յիթե կաթողիկոսն ողովելով պատեհ ժամանակից և հանգա-
մանքներից, ազդի լուսավորության առաքելգում այնպիսի յեռանկ և արդյունք ցույց
տար, ինչպիսին այդպիսի հանգամանքներում ցույց կտար Միսինո կաթողիկոսը, պատկա-
նել են Հովհաննես Կարբեցու հակառակորդների բանակին և դրա համար հալածված են
յիդել Նշմիածնից:

Միգայի Մալլանթյանը կաթողիկոսությունից հայաց յիկեղեցու դերը վերագրեալած
և Նշմիածնի միաբանության շարքը դառնալ վարդապետներից և յիդել, նա կամեցել և
Միթթարյան ուխտի նմանությամբ մի ուխտ հիմնել ու դրա մեջ ներգրավել ժամանակի
հայանի գեմքերին՝ Պաշտուր Արքայանին, Հովհաննես վարդապետ Ծախաթունյանին,
դպիւր Մսեր Մսերյանին, դպիւր Առաքել Աբարաթյանին և մյուսներին՝ ազգայինարարու-
թյան առաքելգում քրքրելու նպատակով, վոր, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով չէ հաջող-
վիլը Հետադարձում նա հրաժիրվել և Մոսկվա՝ հաջորդի պաշտոնով ու Լազարյան ձեռնարանի
հայկաբանության և կրօնի ուսուցիչի: վորտեղ և գրել և գրաբարի քերականության ու ճար-
տասանության իր հայանի ձեռնարկները:

Դպիւր Առաքել Աբարաթյանը Ներսիսյան դպրոցի առաջին աշակերտներից և յիդել,
նա աչել յե ընկել իր հայրենագիտությամբ և հետագայում նշանակվել և Քրիստիի գեմ-
նադիւրի հայաց լեզվի ուսուցիչ: այդտեղ նա յերկար տարիներ աշխատել և Դավիթ Ար-
քանյանի և մյուսների հետ նրա զբոսածներից հայանի յե՛ն շէմառոտ վարք Յովհաննե-
ս. ք. Ոսկերչեանց և մյուսները:

Արքայանը հիշեցնում և պրոպանակ հայերի՝ Նշմիածնից անջատվելու ձգտումը և
իւնդրում և կաթողիկոսին դրա առաջն առնել, վորպեսզի մյուս տեղերի հայերն ել չհետե-
վեն նրանց օրինակին:

Արդ՝ այդպէս զձր կամ ինչ անշատման մասին և խոսքը: 1838—39 թ. թ., ուսման-
կական պատերազմի ժամանակ և զբա հետեանցով, հայերի մասնաշաղկան զաղթականու-
թյուն եր տեղի ունեցել թյուրքահայաստանից զեղի Ռուսահայաստանի սահմանները:
1831 թվին հայերը Կարինից ու զբա շրջանից զաղթել էին Ախալցխայի ու Ախալքալախի
զավառները, Կարսից ու զբա շրջանից՝ Արեւիյան Երեւի, Բայազետից՝ Ապարան, Մաղկաձոր
և Գեղարքունիքի: Թեև զբանից առաջ Գողթու և Կարապետ պատրիարքները կառավարութեան
առաջ յերաշխափորի էին հայերի հովատարութեանը, բայց թյուրք կառավարութեան
այդ զաղթականութեանից և պատերազմի ժամանակ թյուրքահայերի ցուցաբերած առա-
սիրական մի քանի յերեւոյթներէն նկատած լինելով նրանց համակրանքը զեղի ուսանիք
և այդ վերադարձելով հայ հոգեւորականութեանը և Նշմիածնի՝ աղեկութեանն ու ներշնչմանը,
արգելել եր կաթողիկոսի անձան հիշատակութեանը թյուրքահայոց յեկեղեցիներում և
Նշմիածնի նովրականների մուտքը թյուրքեայ: Գոյաբնակ հայերն էլ իրենց կողմից բողոքել
էին, պատճառաբանելով իրենց բողոքն այն առարկութեամբ, զի Երեւանի և Հովանանի
կաթողիկոսների ընտրութեանը կառավարել և առանց իրենց մասնակցութեան և Նշմիած-
նում հաստատվել և Սյունեոպոսը, զոր հայոց հայրապետներէ իրավունքները սահմանափա-
կող մի հաստատութեան և, և այլն:

9.

ՆԱՄԱԿ ՂՐԻՄԵՑԻ ԼՈՎԶԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Գորովագութ հայր,
ողորմած տէր.

Քնդամ հոգեպէս ի կիր առնուլ զմիջոց զայս բարեպատեհ, որ տայ ինձ
յանդիման առնել պատուական Հայրութեան Ձերոյ գիմս որդիական ջերմե-
ռանդութիւն, զոր ի մանկական ակուրց ծրարեալ ի սրտի, մինչեւ ցարդ ար-
գելայ ի հեռաստանէ եւ ի բազում զբաղմանց, ցուցանել զայն և արդեամբք:
Որ զիտէ զգոհաւորութիւն ուսումնական պարագմանց եւ տարաւոր հեռաւո-
րութեան, թէ զիմրդ նոքա և զբարի կամս մեր խնի ի մէջ ժամուս և ի
տարաժամուս, նմա ոչինչ կարծիք տան երկմտիլ ի վերայ մտերիմ բարեկա-
մութեան ուրուք: Սովին յուսով կամ և սպասեմ միշտ վայելել զշնորհս և
զսէր Հայրութեան Ձերոյ, զորս ի բնէ անտի ունիք առ իս:

Որք ազգասէրք են և ունին զյատուկ իմն ջերմեռանդութիւն առ ազգն,
նոքա միայն կարեն դատել, թէ զի՞նչ է ազգն, զի՞նչ լեզու նորա, գրակա-
նութիւն նորա և այլն. գիտունք օտարազգիք անձնամատոն լինին այժմ կամ
ինքնին ուսանիլ, կամ միջնորդութեամբ այլոց քաղել զպտուղս, զորս ետուն
պտղալից նախնիք որեւիցէ ազգաց: Այսու բաղձանօք, այսու կարօտիւ
նկրտէ այժմ Ներդայ, լուսաւորագոյն մասն աշխարհի հանել ի փոշոյ
զգանձս հոգւոյ ամենայն՝ նախնի ազգաց, զորոց և ինքնին յետնորդք նոցա
ամենեւին մոռացեալ տեսանին: Դանի՛լ այսպիսի հրաշալի պտուղք ոչ աւան-
դեցին մեզ երջանիկ նախնիք մեր, քանի՛ այսպիսի դանձ հոգւոյ՝ հչ կտակ
արարին նոքա մեզ: Այլ վա՛յ ցաւոցս, մեզ յետնորդացս և ի միտս անգամ
վճչ անկանին նոքա, ի մէջ վաղուց իրր և ապաբախտ արարեալ, մաշին,
փտին յանկիւնս թողոտ խճթաց, և չիք ոք, որ հոգայ զայնցանէ: Աստ
կրկին օտար ազգք երեւին ցուցանել մեզ զգին եւ զարժանաւորութիւն նո-
ցա, օտար ազգք՝ ստիպեալ ի ճամբրիտ բաղձանաց առ մակացութիւնս, կա-
մին զարթուցանել ի մեզ զեռանդն առ անգին մարդաբիրտս, մթերեալս ի
զանձատան անմոռանալի նախնեաց մերոց: Ի սոյն եռանդոյ ստիպեալ եւ
գիտնական պրոֆեսսորի միոյ տեղոյս համալսարանի Կլօսիոս անուն, գրէ

ահա առ գերազանցեմ կաթողիկոսն մեր (զորոյ զգերմանականն եւ թարգմանեցի, և բազում ինչ խօսեցի ընդ նմա ի վերայ դիտաւորութեան իւրոյ) հանդերձ քերմեանդագոյն խնդրանօքն, եթէ հնար իցէ մի անտես արասցէ նորին սրբազնութիւն հրամայել ումեք ի գիտնոց վանից մերոց, տալ նմա ինչ ինչ հաւաստի ծանօթութիւնս վասն քանի մի արժանաւոր հարցմանց, որք վերաբերին առ մերս գրականութիւն և առ վիճակ այժմեան կերպի լուսաւորութեան ազգի մերոյ:

Դիտաւորութիւն նորա նա յայտնեալ է ի գրի անդ առ կաթողիկոսն մեր, նա կամի ի լոյս ընծայել զգիրք մի վասն արդեան գրականութեան և ձեռագրաց ուսուց և այլ ամենայն ազգաց, որք գտանին ընդ հովանաւորութեամբ սոյն վսեմափառ տէրութեան. կազմելով այսու ձեռնարկութեամբ յարուցանել զկարեկցութիւն և զեռանդն այլոց ազգաց, գտելոց յներուպայ: Եւ խնդրեմ եթէ հնար իցէ զնամակ նորա ինքնին ստանալ և ընթեռնուլ, անդ յայտնի տեսանիցէք զներքին զջերմ եռանդն նորա, զոր նա ցուցանէ առ ազգն մեր: Թէ քանի՞ արժանաւոր են այս հարցմունք, քանի պիտանի ազգին վասն ծանօթ առնելոյ զնա լուսաւորեալ ազգացն Եւրոպիոյ, զորս մինչև ցարդ չէ ոք ի մէնջ արար, ճրպիսի շնորհակալութեան տեղին ունին զառնէս զայսմանէ, որ այսպէս անծանօթաբար հետաքրքիր լինի բարձրացուցանել զանուն ազգին մերոյ, ինքնին հարցմունքն խօսին կենդանի բարբառաւ զայսմանէ: Այժմ մնայ ինձ խնդրել խոնարհաբար զՀայրութիւն Ձեր մի անտես առնել օժանդակ լինել յառաջ տանելոյ զայս յառաջարկութիւն նորա: Զվիճակ մերայնոց եւ քաջ գիտեմ, վասն որոյ ազաչեմ ի միջոցի բացատրել նոցա զմիտս խնդրուածոց նորա և վորքան կարելին է փոյթ տանել ի գլուխ հանել զայս գործ, թէև դժուար սակաւ, այլ շահաւոր ազգի և անուան աշխատասիրին և ազգին. գիտեմ մերայինք երկբային առ այնպիսի անակնկալ արցողած, այլ աչք գիտնականին այլ լուսով տեսանէ զայնոսիկ, և ուր ծածկի այնպիսի ազնիւ դիտաւորութիւն, նա հոգեով չափ ջանայ նպաստամատոց լինել այնմ: Զսոյն լիուլի յուսաւորվ ի Ձերդ Հայրութենէ, եւ չէ բնաւ տարակուսեմ, թէ դուք խնայէք յայնմ զվաստակ Ձեր որով յաւիտեան պարտաւորէք զսիրողս ազգին իմոյ և զմտերիմս: Ձերոյ Հայրութեան

զխոնարհ որդի Ձեր

Խաչատուր Աղապեան:

1833, փետրուար 4.

Ի Դերպո

Ձայս նամակ գրեցի ի տան նորին իսկ պրոֆեսսորի, որ գրէ զայս յառաջագրութիւն:

1. Որքան վանք և վարժարանք գտանին Հայոց ի Ռուսաստան:

2. Որպիսի մակացութիւն ուսուցանին ի վարժարանս, եւ ըստ որոյց գրեանց:

3. Որպէս են կարգադրեալ իւրաքանչիւր գրատունք վանօրէից, եկեղեցեաց, եւ վարժատանց, եւ ճրքան հատոր տպագրեալ գրեանք թուին իւրաքանչիւր գրատունք, եւ վասն որոյ առարկայի առաւելապէս գտանին ի նոսա գրեանք եւ այլն:

4. Ունին այս գրատունք զյուշական եւ զլատինական ձեռագիրս, եւ յձր մտաց վերայ, ի վերայ ճրպիսի թղթոյ, մագաղաթի:

5. Որքանն ձեռագիրքը գտն ի լեզուին Հայոց յիւրաքանչիւր գրատունս, ճյգ ի նոցանէ են արժանաւորք վասն հնութեան եւ մտաց, ճյգ ի նոցանէ չեն տակալք: Ո՛րք ի նոցանէ մանաւանդ են թարգմանութիւնք ի յունական ձեռագրաց, որք դեռ չեն յայտնի:

6. Ո՛չ գտն արդեօք գրեանք, որք՝ ճառեացն զվիճակէ գրականութեան եւ գրատանց Հայոց Ռուսայտանի:

4 փետրուարի, 1833,

Ի Դերպա

Պաշտուր Արդյանի 1830 թիւ հուլիսի 10-ի, 1830 թ. ոգոստոսի 13-ի եւ 1833 թիւ փետրվարի 4-ի նամակները մենք հանել ենք «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի 1829 թիւ 6 եւ 7 (Հունիս-հուլիս) միացյալ համարից: Դրանք, մի չորրորդ նամակն հետ, վորն առաջին անգամ հրատարակվել է Քեհրանում շնոր զազափարձ հանդիսի առաջին եւ միակ համարում, գտնվել են 1826 թիւ դարնանը, Նոք-Ջուղայի թեմական առաջնորդարանի ղեկավարանը, Գարեհա-Հնդկաստանի առաջնորդ Լովհաննես վարդապետ Ղըրմեցու թղթերի մէջ:

Ու՛մ են գրված այդ նամակները:

Հայտնի չի, վոր առաջին նամակը գրված է Ղըրմեցի Լովհաննես վարդապետին, իսկ մյուս յերկուսի՝ ու՛մ գրված լինելու մասին թե՛ քացորոյ հիշատակություն չկա, քայց գրանց հրատարակողի ասելով, գրանք եւ գրված են Նույն եղթառամ եւ «չորրվագութ» Հայր Ղըրմեցուն, վորովհետեւ, քայց նրանից, վոր այդ յերկու նամակն եւ գտնվում են Ղըրմեցու թղթերի մէջ, յերկրորդ նամակն իր բովանդակությամբ կազմում են առաջին նամակն հետ, իսկ յերկրորդ նամակում արժարժված գիտական գործի համար կարող եյնի դիմել միայն Լովհաննես վարդապետ Ղըրմեցուն, վոր այն ժամանակները գիտականի համբավ է վայելել Նիժնիմում, ե Ցեփրեմ կաթողիկոսի որով եւ յերկու ժամանակ ղեկավարակառ ու Սինդդի անդամ է յեղել եւ այքի ընկնելու չափ դեր է խաղացել:

Դորպատի պրոֆեսոր Կլոսիսի՝ Խ. Արդյանի ձեռքով գրած այս թղթի պատասխանի մասին մենք Դորպատի Դրականության Տարեգրքերի առաջին հատորի (1833 թ.) մէջ գտնում ենք հետեյալ տեղեկությունը.

Նշ. 90—XI. «Հայոց պարերարք Լովհաննեսի գրությունը ուսուցչական Կլոսիսին, Դորպատ»

Մենք հաղորդում ենք այս նամակն ըստ, այստեղ ուսանող, հայ Պաշտուր Արդյանի (այսպէս) կատարած բառացի թարգմանության հայերէն բնորինակի (original):

Այս նամակը գրելու շարժառիթն յեղով Կլոսիսն ուսուցչականի գրությունը պատրիարքին, հուսալով թե նաբաժնոր կլինի Նիժնիմին՝ վանքում գտնել կործն հուշանքն գրվածքների հայերէն թարգմանությունները, ինչպէս վոր այդպիսիները գտնվել են Վեհապիկի հայոց սուրբ Ղազարի վանքում:

Կաթողիկոսի կողմակն արձակված է յեղել 1833 թիւ ապրիլի 14-ին 98 համարով, Նիժնիմումի Դրա թարգմանությունը ուսանելն լեզվով ապագրվել եւ Միսկվայի կայսերական Լամարտարանի գիտական Նոթերի (Записки) մէջ՝ 1833 թ. ոգոստոսին, № 11, էջ 314—317: (Այս մասին տես «Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа», часть III, стр. 252—253).

Այստեղ բերում ենք կողակն թարգմանությունը.

«Ծափում եմ,—գրում է կաթողիկոսը Կլոսիսին,—վոր չպիտի կարողանամ լինվին բաժարարել ձեր հարցադրության, այն բազմաթիւ աղետների պատճառով, վորոնք կեղեքել են իմ հայրենիքը մի քանի դարերի ընթացքում: Հայաստանի պատրիարքական եւ թագաւորական աթոռանիստը 1113 թ. Կիլիկիա փոխադրվելուց հետո, մեր գրողները, գրագրանները, հայապաշտ վանքերը կորստան են մասնված յեղել մեկվանկու փոխանակող նվաճողների տիրակառության հետեանցով—հույներ, մոնղոլներ, թաթարներ, պարսիկներ, ոսմանցիներ եւ վրացիներ: Մեր ավելի քան 10 հազար գրչապի մասայանները կրակի ճարակ են յեղել Ատրիքի բառարկում, յերթ թյուրքերը հրդեհել են այդ քաղաքը, 1188 եւ 1197 թվականներին Հայաստանի անուկն ավերակության եւ յենթարկված յեղել եւ հաւանց կայսրների ձեռքով: 1380 թվին Քամերլանը, վոր 20 տարի շարունակ ապրել է Հայաստանը, մեր բոլոր գրքերը հափաքել, ուղարկել եւ Սըմըրղանդ, հրամայելով պահել աշտարակի մէջ, վորտեղ, ասում են, մինչև որս եւ նրանք գտնվում են Քամերլանից յետո, պարսից

թագաժորներէն շատերն են վերցրել հասցրել իմ հայրենիքին—Սկանդաւրը քառասուն տար-
վա ընթացեալ, Եաւ-Քամատաղը՝ հիսուն, Եաւ-Արթաւը՝ յերեսուն, Նազըր-Եաւը՝ քսան
Այսպիսի անդադրում նվաճումներն և սրածուքյուններն շնորհիւ հայ ազգն ու նրա զբա-
կանությունն այն չափով սպառված և վոչնչացված են յեղել, վոր հազարավոր գրքերէն
հազիւ մի հազար հաս ժառանգություն և մնացել մեզ մեր նախնիքներէն, Այն որերէն,
յերբ իմ հայրենիքը հանգստացել և ուսուսց կայսրներէ բարեբար գալիստնի տակ, հայերը
ձեռնարկել են հովաքելու իրենց զբաղմունքյան հիշատակաբանները:

Ռուսաստանում մենք ունենք միայն յերկու վառք—Նախիջևանում և Ղրիմում—
վորոնք զբաղարաններ չունենալ Հայաստանում հարյուրէնց ալիւլի վառք կա, վորոնցից հազիւ
ստոր ընտելիլ յեն, մյուսները կողոպտված են և ալիւրակներէ վերածված:

Հայոց բացված զլորոցներ կան Մոսկվայում, Նախիջևանում, Հաղաթընում, Ղզա-
րում, Քիշնեում, Քիֆլիւում, Ախայթայում, Յերեանում և Եմվիածնում: Հայոց ինքզով դա-
սավանդում են միայն կրօնական ուսումնեքը, ցերեկանություն և ճարտասանություն, իսկ
մնացալը՝ ուսողական և ընտպտամական գիտություններ—ուսուրեն:

Հաղաթյան շնամբարն զբաղարանում կան մի քանի զըլադիբ մայայանք—Խորե-
նացի, Ազաթանգեղոս (հունարենից թարգմանված), յերկու ալիւրարան, 1391 թ. և 1483 թ.,
հայոց թագաժորներն որենցներն հովաքածուները և այլն:

Զարմանալի չէ, վոր կաթողիկոսը ցույց չէ տվել Եմվածնի ձեռագրերը, և այդ
իհարկե, վորոշ նպատակով և յեղել ձեռագրատունն այդ ժամանակները Եմվածնում խզուկ
կացության մեջ և յեղել, և կաթողիկոսը ժամանակ չէ գտել կարգի բերել տալու և ձեռա-
գրերն ստույգ ցուցակը գտնել տալու, վորէն հնարավոր լինել ճանաչել և իմանալ, թե
նրանց մեջ Բնչ կա, Բնչ չկա, ուստի և ընտկանաբար չի կարողացել մի վորոշակի բան հա-
ղորդել պրոֆեսորին:

10.

1833, 5 սեպտ. ի Դերպու.

Բարձր արժանապատիւ հայր.

Եթէ պանդխտացելոյն քաղցը է միշտ լսել երբեմնակի զվիճակէ հայ-
րենեաց, լսել զծնողաց, զբարեկամաց զգալ թէ զոն հոգիք, որք զյիշատակ
նորա բարեկամական սիրով արծարծեն ժամանակ առ ժամանակ, քանի՞
առաւել ինձ, որ ամենայն հոգւով, յամենայն անձնէ կախիմ զնմանէ եւ զամս
երեք կեամ հեռի ի նմանէ, զոր դեռ ոչինչ վայելութիւնք օտար աշխարհաց
կարացին փոխանակել զայն քաղցրութիւն, զայն մխիթարութիւն, զայն
երջանկութիւն, զոր մի միայն ցանկալի հայրենին պարգեւէ որդւոց իւրոց:
Զայս ամենայն զգալի եւ զգամ զցալդ եւ զցերեկի առանց գիտելոյ, թէ զոն
անդ եւ սրտակիցք, որք զիմ տեղի դեռ ամուր պահպանեն ի ծոց նորա, որք
զիմ բաղդ եւ թարաբախտութիւն օտարական նովին ջերմութեամբ զգան,
որպիսի մի միայն հայրենակիցք, զնոյն հաստատուն եցոյց զրութիւն Նո-
րին Ս. [սրբութեան] առ բարեբարն իմ եւ ձեր՝ ի դիմաց նորա առ իս, թէ
որքան բարեաց պատճառ եղին այն զրութիւնք վասն իմ, ճրպիսի պատիւ
պատճառեցին ինձ առաջի ալազգի անձանցս, այնպիսի հայրախնամ յանձ-
նարարութիւն նորա, ես չեմ բաւական բանիւ զայն ի գլխի անցուցանել,
այլ խորին երկելոյածութեամբ եւ գոհաբան սրտիւ օրհնել զհայրն ազգիս
մերոյ, որ ջանք եւ վաստակք մի միայն ի բարիս ինքեան յանձն եղեալ
որդւոց հային, եւ որոյ աչք խնամակալու եւ զհեռաւոր տեսանել կամի եւ
ջանայ:

Դեռ հալածէին զիս եւ յօտարութեան աստ անողղայ կարծիք սմանց
մերազնեայ բարեսիրտ անձանց, որք տակաւին եւ ի լինելս իմ այդր, դէմ

առ դէմ կամէին վճռել ի վերայ մահուն վճիռ եւ դատապարտել զիս իրրեւ հայրենաստեացս, օրինազանցս, ազգամոռացս, կրօնադրուծս, մինչև բազում անգամ ի մտածելն իմ զայսցանէ, շուարեալ մնալ ինձ, թէ մը վիճակի պատահելոց էի ի վերադարձի իմում, ըստ որում իմ չէր կամք մնալ յօտարիս, թէև թաղաւորութեան հանդիպէի Այսթ բարձեալ այս ամենայն տարակուսութեանց իմոց, ինձ չիք այլ ինչ ցանկալի, քան եթէ անապարել ըստ պատուիրանի տեսառդ մերոյ վաստակել ինձ զուսմունսս պիտանիս և լի յուսով ապաստել երջանիկ վայրկեանին, որ արժանի առնէ զիս համբուրել զսուրբ հոգ հայրենեաց իմոց:

Այս նամակը մենք հանել ենք Արոժյանի շէնքատեղաբանից, զորի մէջ զա ստորագրութիւն չունի: Թե ո՞վ և այդ բարձր արժանապատիւ հայրք-ը, զորին նա ուղղել և իր այդ նամակը, մենք դժվարանում ենք նշանակելով: Բայց կարծում ենք, զոր զա ևս պէտք է յեղած լինի մեր քանիցս հիշած Լիբմեցի Լովհաննես վարդապետը, զորովհետև զա միակ անձն է յեղել Նշմխածնի միաբաններից, զորի հետ նա, Նշմխածնից 1830 թվին զուրս գալուց հետո, թղթակցել և թե Թեփլիսից և թե Դորպատից:

Ի՞նչ առթիվ և գրել Արոժյանն իր այդ նամակը: Արոժյանի շէնքատեղաբանում, ինչպես հայտնի յե, զանժում ևս Գարբուտի մի համառոտ նամակը և իր՝ Արոժյանի հայտնի ընդարձակ նամակը, յերկուսն ել գրված Գարբեցի Լովհաննես Կաթողիկոսին, միաժամանակ, 1833 թվին Գարբուտն իր նամակի մէջ շնորհավորելով Կաթողիկոսի զահակալութիւնը, իր կողմից հիշեցնում և թե իրեն՝ Կաթողիկոսին և թե Յեփրեմ հրաժարյալ Կաթողիկոսին, զբանից առաջ Մասիս և Նշմխածնի մի-մի զույգ պատկեր նվեր ուղարկել և զբա պատասխանը շատացած լինելու: մասին, և խնդրում և հաղորդել իրեն՝ պատկերներն ստացված են, թի՛վ զոչ իսկ Արոժյանը՝ Կաթողիկոսի զահակալութիւնը շնորհավորելով հանդերձ, միևնույն ժամանակ աղաբացնում և իրեն և այն զբաղաւթիւններից, զոր, ինչպես նա լսել էր, նրա վրայ բարդել էյին հակառակորդները—Լովսեփ վարդապետ Տէր-Մարտիքյանը և մյուսները, նշանակում և իր այդ հակառակորդներին և ցույց և տալու: Թե ինչ անիւնից ունի Կաթողիկոսն ազգի լուսավորութիւնն զորի ասպարեզում այդ ժամանակները, աղղիկի նպատակով հանգամանքներում:

Այդ, այդ նամակից յերևում և, զոր Կաթողիկոսը պատասխանել և Գարբուտին և հայրախնամ հանձնարարութիւն նույնպես արել և նրան Արոժյանի մասին, իսկ բարձր արժանապատիւ հորը պատվիրել և և Արոժյանին գրել և իր կողմից միաժամացնել նրա ասած և կասկածանքների վերաբերմամբ:

Յեթն այդ այդպես և, և մենք չենք սխալվում, զոր Կաթողիկոսը միաժամացրել և Արոժյանին նրա ասած և կասկածանքների վերաբերմամբ, ապա ուրեմն մնում և դարձանայ, թե ապա ինչից դրդված՝ Կաթողիկոսն այնպիսի սառն ընդունելութիւն և ցույց տվել նրան, յերբ նա 1836 թվականին վերադարձել և հայրենիք և ներկայացել նրան: Այս ասեղծվածը լուծելու համար մնում և միայն կարծել, զոր նրան խրախուսելու և միաժամացնելու այդ հանգամանքը տեղի յե ունեցել 1833 թվականին, զորից հետո մինչև 1836 թվականը կարող էյին պատահած լինել այնպիսի հանգամանքներ, զորոնք նորից ստացած լինելին նրանց հարաբերութիւնները:

11.

Մեծիմաստ յարգոյ պարոն վարժապետ!

Անչափ է խնդութիւն իմ ընդ յառաջագրութիւն Ձերոց աղնականութեան թէ ո՞չ դէմ առ դէմ, զորնք գրաւոր կապակցութեամբ ծանօթանալ ընդ միմեանս: Մոյն այս ցանկութիւն իմ էր՝ յօրէ, յորմէ—հետէ լուայ զպարապիրն Ձեր Հայկաբանութեամբ և զհաստատելն վարժապետ Հայրենի լեզուի իմոյ: Թէ Դուք սիրէք զայս լեզու, այդ միմիայն բաւական է զարթուցանել զամենայն եռանդ սրտի իմոյ, սիրել և յարգել զՁեզ յայժ, յայժ, և ի

վերայ այս ամենայնի կամելով Ձեր նաև բարեկամանալ ընդ իս, այդ փնռել են մեծ Որպէս Դուք զՀայ, նոյնպէս և ես զԴերմանացի լեզու և զբաղանութիւն սիրեմ, այլ չգիտեմ կարճ արդեօք առաջինն այնպէս ընու զփափագ Ձեր և վարձատուր լինի աշխատանաց Ձերոց, որպէս յետինն ինձե՝ Ափսոսամ ցաւագին սրտիւ՝ թէ Հայք բռնապատեալք ի ծանր լծոյ օրհասի իւրեանց, ոչ կարացին ծաղկեցուցանել և արդիւնաւորել զայն լեզու՝ որոյ հարստութիւն, կազմուածք, զօրութիւն, փարթամութիւն զարմանալի երևին այնոցին՝ որք փոքր ի շատէ նուիրեցին զինքեանս նմա թէ յճր դարս ճաշացոցին Հայք զմիտս իւրեանց այսպիսի լուսաւոր հանճարովք և զլեզու իւրեանց այնքան անթիւ փոխարեքութեամբ բառից, անիմանալի է ինձե՝ Անհնարին է, թէ ի դարս թարգմանչաց, ուր զբաղանութիւն մեր սկիզբն էաւ կեալ, լեզուն յայնպիսի փոքր միջոցի յայն աստիճան կարօղանայր հասանիլ լուսաւորութեան, Եւրոպացիք զարմանան թէ Հայք չունին օրինաւոր բանաստեղծութիւն, Միթէ այն հոգի օտմը էր նոցա. քան լիցի այս յորդութիւն, այս անհուն շեղձ միանշան բառից՝ որով յայտնեն նոքա զգացումն իւրեանց, զոր օրինակ՝ զխնդութիւն, զտրտութիւն, զսէր, զանազան պատկերս և ներգործութիւնս բնութեան, այս բարդութիւն բաւական ապացոյց են բանաստեղծական հոգւոյ նոցա, այլ ափսոս, զի այս ամենայն բարիք միմիայն ի ձեռս արեղայից և կրօնաւորաց մնացին, որք արհամարհելով զկեանս և զաշխարհ, արհամարհեցին և անարգեցին զայն ամենայն՝ որ բնական է մարդոյ և աշխարհի Ոյլ յոյս իմ մեծ է, թէ Հայաստան լցուցէ զիդնս բարեկամաց և սիրօղաց իւրոց: Պարոն Դիւբօայ յուսամ թէ ձգեսցէ զմտադրութիւն Եւրոպիոյ վասն Հայաստանի, թէ նա անտեղեակ զուով լեզուին և պատմութեան Հայոց այնքան սիրահար եղև հնութեան նոցա, քանի՞ զմայլումն և բաւականութիւն զացէ՝ որ տեղեակն է այսոցիկ ամենայնի Դրուածք պարոն վարժապետի Նէյուսմանի միեթարեցին զիս յոյժ, և այնպէս յուսամ, թէ և Ձերդ Յարգութիւն ոչ անտես արասցէ յայտնի առնել զանուն Հայոց յօտար աշխարհս:

Մտազրեալ էր իմ յայսմ ամի դառնալ ի Հայրենիս, այլ հանգամանք իմ ստիպեցին զիս տակաւին զքանի մի ամիսս մնալ ի Դերպատ Ես գոհանամ զԱստուծոյ, զի ի մէջ ազնուամիտ գերմանացւոց ընկալայ զուսումն իմ Նոցա միայն երկի այս զգացումն բնական, ձեռնտու և նպաստաւոր լինել բարեաց: Ոչ ծանրանայք, եթէ ես զսկիզբն բարեկամութեան մերոյ այնու սկսայց, մատուցանել զպտուղ մի Հայկազն պատանւոյ բարեկամի նմա ձանապարհորդութիւն պարոն Պարթաթի՝ որում և ես գտայ գործակից, էր զի պուածն իմն նորանշան՝ որ զբազմաց սիրտս եղիտ ինքեան հաղորդակից: Եւ ոչ կարեմ պատմել Ձեզ թէ զիմրդ խնդալի էր ինձ այն, այլ լսեմ այժմ ցաւօք թէ բազումք յԵւրոպացւոց տարակուսին ընդ այն ինձ յայտնի է թէ Բրքան խակ է միտք իմ և թէ Բրքան ընդդէմ է այս համեստութեան, ինքնին հրատարակօղ լինիլ զբուածոց իմոց, այլ առ ի լուծանել զայս տարակուսութիւն ուղարկեմ զհետագայ դատնաւորս ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռն Արարատ: Եթէ արժան համարիք զայն մտադրութեան Ձերոց և հաղորդելոյ այլոց, խնդրեմ թարգմանել զայն գերմաներէն, առանց տալոյ զանուն իմ Բարեկամ իմ և ազգակիցն Ստեփան Նազարեանց ողջունէ զՁեզ սիրով և ցանկալ ծանօթանալ ընդ Ձեզ:

Այս նամակը մենք հանել ենք Կարապետ Կոստանյանցի թղթերից, Վորոնջ ներկայումս պահվում են Հայաստանի Դրական Թանգարանում, հանգուցյալին հասկացված պահարանում, նամակը գրված է մի վաղ Մեծիմաստ յարգալի պարոն վարժապետին, և անթվակեր է Թե և՛ մի և այլ մեծիմաստ վարժապետը, մենք չենք կարող ստել, բայց հնչառությամբ կարող ենք վերջին այդ նամակի գրության ժամանակը, նկատել ունենալով այն, Վոր նա դուրս է յնկել Դրակապից 1836 թվականի մասադորապետ հռչակարին, նկատել ունենալով և այն, Վոր նա իր նամակում առում է՝ «մասադրեալ էր իմ յայտ մոխի դռնում ի Հայրենիս, այլ հանգամանք իմ ստիպելին դիմ տակաւին զքանի մի ամիս թալ ի Դերբադ, կարող ենք, համարյա թե առանց սխալվելու, ստել, Վոր Արաքսյան իր այդ նամակը մեծիմաստ վարժապետին գրել է 1835 թվականին Վասանափորը, Վոր Արաքսյան ուղարկել է վարժապետին, և Վորի բնադիրը Նուխպետ զանգում է Կոստանյանցի թղթերի մեջ, կրում է շերտակալութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեւան Արարատ խորագրերը և գրված է 1829 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Դա հետևանք կամ արդյունք է այն խորիկ տպագրութեան, վաղեմութեան և զգացմունքների, Վորոնջով նա համակվել է զնոր Մասիսի գաղաթը վերելք կատարելու ժամանակ, Վոր, նրա ստելով, նորանշան և շատերի սիրան իրեն հաղորդակից անող մի բան է յնկել Այդ վասանափորը նա ուղարկել է իր Դոր բարեկամին և ինչպէս թողնանել այն գերմաներեն և հրատարակել առանց անուշը ցույց տալու, յնրև չաբժանութից գրված, նախ՝ կամենալով ցույց տալ, Վոր հայոց լեզվով էլ կարելի չէ մեծ հաջողությամբ բանաստեղծութիւններ, վասանափորներ գրել և յերկրորդ՝ դրանով փարսախել յեվրոպացիներին մեջ տարածված տարակուսանքները Գարբուի՝ Մասիսի գաղաթը բարձրացած լինելու հանգամանքի նշառւթյան նկատմամբ։

Նամակի մեջ հիշված Դյուբուսն Հելվետիացի Dubois de Monperroux գերմանկան ուղեվորն է, Վոր ճանապարհորդել է Կովկասում և Հայաստանում ու 1833 թվականին հինգ հասարկից բաղկացած մի սովոր տեղեկագրական ուսումնասիրութիւն հրատարակել իր շրջագայած տեղերի մասին— Voyage autour du Caucase chez Tcherkesses et les Abkhases en Colchide, en Georgie, en Arménie et en Crimée խորագրով, իսկ ուսուցչապետ նշանակը գրել է հայոց գրականութեան պատմութիւն, ողովնով Միկթարյաններին կողմից գերմաներեն արված հրատարակութիւններից։

Շերտակալութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեւան Արարատ վասանափորը բաղկացած է 36 ցառայակի, շարադրված է զբարբ և գրված է վերելքից մի ամիս հետո, Յերևանում, Շառանց գիւմիւրի դիմ զլուսնս բանաստեղծութեանս։

Վասանափորը տակ Արաքսյան գերմաներեն լեզվով ավելացրել է հետևյալը, Վոր պետք է նամակի շարունակութիւնը համարել։ Յետ ինձ անշուշտ շատ բախաժամը կհամարեմ, յեթե մի այսպիսի տակմիկն շատ անկատար աշխատանք Վորեն կերպով արժանի լինելը Ձեր ուղարկութիւնս Այստեղ չկա լեզվի վոչ մի նոխութիւն, ճարտասանական պերճութիւն, այլ՝ մի մանկական սրտի զեղմունք, Վոր մի այսպիսի տեսարանի վսեմութիւնը համակված է զպոետրված հավաքածով հին հին պատմութիւններիով Արարատի, Վոր մարդկային սեռի հանգստավայրն ու փրկութիւնն ստել է յնկել, առաջ բերել այն, Վոր իր հայրենակիցներին կողմից ընդունվում և պաշտվում է իբրև ճշմարտութիւն։ Յի՛վ Վորճան առաքիկաներ, Վորճան նյութեր ունի Հայաստան, Վորոնջ կարող եյին բանաստեղծութիւնս վերջին թուիչը տալ՝ հայերի կյանքը, նրանց մասածելակերպը, նրանց պատմութիւնը, նրանց զինակը, նրանց զբախտական յերկիրը, նրանց հիշողութիւնները, հրաշալի ժամանակների գործաշարքերի իրենց անցքերով հանգեք՝ լի յնս պատկերներով, Վորոնջ նմանները ունկալ ժողովուրդներին և յեթե յես չեմ սխալվում, և Վոչ մի ժողովուրդ մեջ գոյութիւն ունենա Զօգապանց ցալցալված, բաժան-բաժան է յեղած այս ժողովուրդի ցաղաքական կյանքը, Վորպետիկ նա այսպիսի անշուշտ հոյակապ գաղափարները կարողանաւ իր ուսեղ լեզվի շնորհիվ իրագործել և հետագա սերերին համար պահպանել, ամենից վասն այն եր, Վոր նրան իր մայրենին լեզունը բոլորովին ոտար մնաց, այնպես Վոր այժմ բնավ այդ չի հասկանում, ուստի է, բնականաբար, այսպիսի գրվածքները պետք է իսպառ կորչելին, Վորովհետև հաղորդից մինն անգամ չի հասկանում, և այն ել մի արեղա կամ քահանա, Վորի ճաշակով չէ մի այսպիսի բան։

Հետափորութիւնը չի կարող ինձ խանդարել նպատալով լինել այն մարդուն, Վոր իմ հայրենիքը սերուն է և Առողջութիւն, և զուգ ինձ անշուշտ հասկանում եք Նախախնամութիւնը մեզ իբրև կհանդիպեցնեն, յեթե վոչ ուրեմն նման առ ի սրտե Ձեզ անհնաժողիք ծառա Խ. Ար. ու վ յ ա ն յ ց ։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՆԱԽԱԿԸ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. ՌԻՎԱՐՈՎԻՆ

1839 թ. հունիս 1.

Ձերդ բարձր գերազանցություն
վողորմած տեր.

Վառ ցանկություն ունենալով ոգտավետ հանգիստնալու իմ հայրենի-
քին, յես իմ ամենավաղ մանկության որբերիցս ձգտել եմ ճանապարհ բանալ
ինձ համար, և յերբ իմ հասկացողությունը նոր եր միայն սկսել զարգանալ
լուսավորության ոգտան ըմբռնելու համար, յես, ըստ Հափու կարողությանս,
արժանացա աշխատակից լինելու Պարրոտին՝ նրա գեպի Արարատ կատա-
րած ուղևորության գործումս:

Այդ ինձ համար անմոռաց անձն ինձ առիթ տվեց մտածելու, վոր յես
կարող եմ ոգտավետությամբ գործադրել իմ ծառայությունն իմաստուն և
բարենպատակ կառավարությանս համար և, նրա առաջարկությամբ և բարձ-
րագույն թույլատվությամբ, ուղարկվեցի Դորպատի համալսարան՝ ուսանե-
լու նպատակով, վորտեղ, շնորհիվ բարձրյալին և իմ դաստիարակների հո-
գաբարձության, ստացա ինձ հարկավոր կրթությունը: Այդ աշխատանքներս
ավարտելուց հետո, ուղարկվեցի Վրաստան՝ մի քանի բարերար և ականավոր
մարդկանց հանձնարարական նամակներով, վոր յես այդտեղ կարողանամ
գտնել ինձ համար, ըստ կարելիության, իմ կրթությանս համապատասխան
մի պաշտոն, բախտը սակայն կամեցավ ինձ շեղել այն ճանապարհից, վորով
յես այնքան հաջողությամբ սկսել եյի ընթանալ: Իմ հայրենակիցները, վո-
րոնք միանգամ ընդմիշտ յերես եյին թեքել ինձանից իմ հոգևոր կոչման
թողնելու և աշխարհական դառնալու համար (վորովհետև յես հոգևոր կոչման
տեր եյի), վոչ մի կարեկցություն ցույց չտվին ինձ և յես անոգ մնացի և
ստիպված յեղա անհրաժեշտ որովս պարենս աշխատանքով հայթայթել և հե-
տագայում հաղիվ հազ կարողացա խնդրել և ստանալ ներկա հաստիքավոր
տեսչությանս պաշտոնը Թիֆլիսի գավառական դպրոցում:

Այսպիսով, յես հարկադրվեցի շարունակել ծառայությունս, թեև այդ
հաճելի և ցանկալի չեմ իմ հայրենակիցներին: Այդ իմ համերկրացիներս ել
ավելի մեծ թափով արտահայտեցին իրենց զայրույթը նաև մի այլ հանգա-
մանքով, վորն ստիպեց ինձ ներկայացնել ձեր բարձր գերազանցության իմ
գեմ հաբուցված բոլոր այդպիսի հալածանքները:

Անցյալ 1838 թվականին յես խնդրել եյի ակադեմիկոս Ֆրենի աջակ-
ցությունը, վոր յես ի վիճակի լինեմ, վերջապես ի կատար ածելու իմ մեջ
վաղուց ի վեր յեռացող յեռանդը հայ գրականության վերաբերմամբ, և այդ
բարերար մարդն ինձ համար այդ մասին միջնորդեց Ղազանի համալսարանի
կուռատորին, վորը և խոստացել եր նրան (այդ հաղորդել ե ինձ պարոն
Ֆրենը) խնդրել բարձրագույն հաճությունը Ղազանի համալսարանում հայոց
լեզվի պրոֆեսորի պաշտոն հաստատելու համար (և այդպիսի պաշտոն հաս-
տատվել և, ինչպես իմացա հետագայում մասնավոր կերպով): Իմ մասին գրել
են Հաշտարխանի հայոց հոգևոր կառավարությանը և Վրաստանի հայոց
բոլոր հոգևոր կառավարություններին, վոր ինձ հաղորդեյին այդպիսի հրա-

վերի մասին, բայց իմ հայրենակիցները թաքցրել են ինձանից այդ հրավերը, հայտնելով համալսարանին, թե չգիտեն իմ տեղը, և յես մինչև որս զրկված եմ մնացել ինձ հատկացրած այդ միակ պաշտոնից:

Ամբողջ վերողբայալը ներկայացնելով ձերդ բարձր գերազանցության, յես համարձակվում եմ զրել և այն, վոր դա հայտնի և հայրենակիցներին հատուկ մի հանգամանք ե, հայրենակիցներին, վորոնք ձգտել են իմ հառաջագիմությունը ծառայությանս ասպարեզում վոչնչացնել, մի ասպարեզ, վորի մեջ միայն յես կարող եմ ոգտավետ հանդիսանալ Յեվ այժմ, յերբ յես զրկված եմ համալսարանում ունենալիք պաշտոնիցս, յես մնում եմ իսպառ գինաթափված, առանց վորեն մինչև իսկ ջնջին հուշի, շարունակելու իմ ծառայությունները սույն պաշտոնումս, վորի վրա նրանք պիտի նայեն իբրև ստորացում և ցածացումս: Այս պատճառով ահա թույլ տվեք ինձ հրավիրել ձեր ուշադրությունն այն հանգամանքի վրա, վոր յես ի վիճակի լինեմ շարունակելու ել ավելի ոգտավետությամբ իմ աշխատանքները հոգուտ հայրենիքի, և ամենախոնարհաբար խնդրում եմ նշանակել ինձ Ղտգանի համալսարանում հայոց լեզվի պրոֆեսորության պաշտոնին, իբրև մի պաշտոնի, վորի համար յես հրավիրված եմ յեղել և վորից անարդարորեն զրկված եմ յեղել իմ համերկրացիներին շնորհիվ և ավելի ևս այն պատճառով, վոր մնալով սույն պաշտոնումս, յեթե շատ ել ցանկանամ ոգտավետ լինել, անկարող կլինեմ զրավել վստահություն, վոր անհրաժեշտ հարկավոր ե ուսուցչի համար, նրան ատոգներին կողմից:

Պորագույն հարգանքներով մնամ անձնվեր խոնարհ ծառա
ձերդ բարձր գերազանցության

Խ. Արովյան

13.

ԱՐԳՈՅԱՊԱՏԻՎ ՊԱՐՈՆ ԳԱՂՏԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ,
ԱՐԺԱՆԱՊԱՏՎԱԳՈՒԾՆ ՊԱՐՈՆ ՀՈԳԱՐԱՐՁՈՒ

Ձեր գերազանցությունը վողորմածաբար ներողամիտ կլինի, վոր յես լիակատարորեն հասկանալով և ի վիճակի լինելով ճանաչելու այն խորին հարգանքը, վոր վայել ե ձեզ պես բարձր դիրք ունեցողի, այսուամենայնիվ համարձակվում եմ, բողորովին ձեզ անծանոթ լինելով հանդերձ, դիմելու ձեզ այս նամակովս: Այն հիմունքները, սակայն, վորոնք ինձ ստիպում են այս քայլն անելու, չափազանց կարևոր ե, վոր յես անտեղի համեստությամբ ձեռնպահ չմնամ իրագործելու իմ դիտավորություններս, պատահ դեպքը ձեռքիցս չթողնեմ, վորից կախված ե իմ բախտը, դեպք, վորի միջոցով ամենաբարի նախախնամությունը, վոր պատրաստում ե ինձ համար մի ապագա, վոր պիտի իրագործած լինի իմ բողոր ամենալավ ու ջերմ ցանկությունները և վերստին վերակենդանացնե արդեն իմ մեջ զարթած հույսը դանելու ձերդ գերազանցության բարձր անձի մեջ իմ ազգի բարեբարին և իմ բախտին սկզբնապատճառին:

Այս պատճառով ահա բարեհաճեցեք թույլ տալ ինձ նկարագրելու այդ դեպքը: Մի տարուց ավելի յե արդեն անցել այն որից, վոր իսկական պետական խորհրդական և ակադեմիկոս Փոն-Ձրենը Պետերբուրգից ինձ հաղորդել ե, վոր ձերդ գերազանցությունն ոգտավետ ե համարել և նպատա-

կահարմար ձեր խնամքին հանձնված Ղազանի համալսարանում, մյուսները թվում, նույնպես և հայոց լեզվի ամբիոն հաստատելու և վոր, նրա առաջարկութան համաձայն, դուք բարեհաճել եք հանձնել ինձ այդ ամեն կողմից պատվավոր գործունեության շրջանը։ Բայց վերսկսեմ գրանից հետո յես վոչ մի տեղեկություն այլևս չեմ ստացել, ուստի և իմ կողմից հարմար չեմ համարել այդ գործի մասին տեղեկություններ հավաքել։

Բայց այս որերս այստեղ՝ Թիֆլիսում, վորտեղ յերեք տարի յես, վոր գտնվում եմ, լուր տարածվեց, և այդ լուրը տարածողը, ինչպես յես լսել եմ, մի հայ ուսուցիչ է՝ Մարգարիտ Կոչանով, վոր յեկած է յեղել Հաշտար-խանից, — վոր Հաշտարխանի գիմնազիոնի վերատեսուչը գրել է, ձերդ գերազանցության հրամանով, հայոց պատրիարքին Նշմիածին և հարցուսիրձ է արել իմ մասին, վոր հետո հաղորդե ինձ ձեր բարձր գիտավորության մասին, Բայց պատասխան է ստացել, վոր յես այս կողմերում այլևս չեմ սպրդում։ Այդպիսի պատասխանի պատճառը հավանորեն յեղել է մի վորես թյուրիմացություն իմ ազգանվան վերաբերյալ։ Բայց վորպեսզի յես այլևս փամանակ չկորցնեմ և մոտենամ վաղուց ի վեր ցանկացած նպատակիս, հարգանք շտապում եմ դիմել ձերդ գերազանցության պաշտպանության և բացասելու տեսլ, վոր այդպիսի վորդորմածաբար արտահայտված ձեր բարեհաճությունն ինձ համար մի յերկնային պարգև է և պարտականություն է դնում իմ վրա մինչև վերջին շունչս կյանքումս տածել Ձեր անձի հանդեպ գոհունակություն և բոլոր ձգտումներս, բոլոր ուշափերս գործադրել, վոր արդարացնեմ ձեր և իմ խնամակալ պարոն իսկական պետական խորհրդական և ակադեմիկոս Ֆոն-Ֆրենի վստահությունը և ոգտավետ լինիմ հայրենիքիս։

Առայժմ մի կողմ թողնելով այն, թե մինչև որս քաղաքակիրթ աշխարհին անծանոթ մնացած ինչպիսի գանձեր և պարունակում իր մեջ հայոց գրականությունը, այստեղ միտադամ ևս համարձակվում եմ կրկնել հարգալից խնդրանք ձերդ գերազանցության — յեթե իրեք իմ բախտը պետք և այդպես տնորինված լինի, բարեհաճելիք հայտնի դարձնել այդ մասին տեղիս իշխանության, սրա հետ միասին և Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչության, վորի ձեռքի տակ ծառայում եմ յես, վորպես տեսուչ Թիֆլիսի գավառական դպրոցի, վորպեսզի յես կարողանամ ուրախությամբ պատրաստվել, ըստ հնարավորության շուտ, գալու հասնելու իմ նոր պաշտոնի տեղը։ Քաղցր հույս տածելով շուտով իմ բախտի վորոշումը տեսնելու, մնամ խորին հարգանքով և անձնվիրությամբ ձերդ գերազանցության վորդորմած ամբողջ խոնարհ ծառա։

Խ. Արսլյան

1839 թ. 9 ապրիլի, Թիֆլիս.

Արսլյանի այս յերկու նամակները, վորոնք մի քանի այլ ժամկանների հետ միասին նախարարացի և Արսլյանի մասին վերջին տարիները գտնվել են Ղազանի համալսարանի արխիվում, շատ կարևոր են նրա կենսագրության համար — դրանք լրացնում են Արսլյանի ակադեմիկոս Ֆրենի գրած նամակների մեջ պարունակված տեղեկությունների թիվն և վերականգնում են Ղազանի համալսարանի արևելյան բաժնում հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն հաստատելու և իրեն՝ Արսլյանին այդ ամբիոնի գլխավոր նշանակելու լիակատար և հզոր պատմությունը։

Գրագրված է, վոր 1830 թվականին Արսլյանը դիմել է իր բարեկամ ակադեմիկոս Ֆրենին և խնդրել, վոր նրա համար ստեղծի այնպիսի դրություն, վոր ինքն ի վիճակի լինի հանգիստ և խաղաղ սրտով նվիրվել իր սիրած հայ գրականության պարզամտության։

Անդադնեմունք Թրեմը, զոր էր կապերը կարած չի յեղել էր նախկին ժողովրդային տեղի՝ Ղազարի համալսարանի հետ, և աղքեցիկ մարդ է յեղել և կէլն ու ձայն և ունեցել լուսավորութեան նախարարութեան շրջաններում, թղթակցել և համալսարանի ժամանակի կուսակալի (հաղարարու)՝ Մուսին—Գուշկերի հետ և առաջարկել, զոր միջնորդութեան հարուցիլ համալսարանի կողմից զերջինիս արեւելյան բաժանի հայոց լեզվի ու գրականութեան մանրէն հաստատելու համար, և միջնորդութեան հաջողելու դեպքում, այդ մանրէնի դասախոս նշանակել էր հանապա՝ հայազգի Մաշատուր Արոքյանը, զորին նա էր ստացած կրթութեամբ համալսարանական և համարել այդ պաշտոնին։

Կուսակալը ընդունել և այդ առաջարկութեանը, և 1838 թվականի մայիսի 20-ին միջնորդութեան հարուցվել և ժամանակին աղքատին լուսավորութեան նախարար Ս. Ուսարովի առաջ, զոր նա ընդունել և ներկայացրել և բարձրագույն հաստատութեան, և հաստատութեանը տեղի չէ ունեցել 1839 թվականի մարտի 16-ին Իսկույն և և՛ Քրեմլի և ուղարկվել Մաշատուր Արոքյանին, զոր նա ժամանել էր պաշտոնատեղիին Այդ հրավերն ուղարկվել և շաշատարեանի պարոցների զերանառնալ Ռեբուշկերին, զորպեսզի նա տեղ հասցնի ժամանակին Վերջինս չիմանալով հասցին և ուր ուղարկելու տեղը, այդ ժամին տեղեկութեան և խնդրել Հաշատարեանի կանխատարեալից, զորը դրել և Նշմածին և Վրաստանի հոգեւոր կառավարութեաններին՝ իրեն տեղեկութեաններ հաղորդելու Արոքյանի վարակող գանձելու մասին Ժամանակ և անցել, և ամեն տեղից պատասխան և ստացվել, թե այդպիսի անէ գոյություն չունի զին Նշմածին և զին էլ մի ուրիշ տեղ։ Այդ բացատրական պատասխանը Ռեբուշկերի հաղորդել և Մուսին—Գուշկերին և նորահաստատ մանրէնի համար էր կողմից թեկնածու չէ առաջարկել նոր-Նախիջևանցի, Հաշատարեանում արքանի պաշտոն վարող, համալսարանի շրջանավարտ, իսկական սուլտանը՝ Ավագյան աղագանձով մեկին, զորի մասին հայ առաջնորդ Սերոբի արքեպիսկոպոսն ամենալավ կարծիքն և հայտնած յեղել իրեն Մուսին—Գուշկերը ընդունելով այդ առաջարկութեանը, միջնորդել և նախարարի առաջ՝ այս անգամ բացառութեան անել և Ավագյանին նշանակել դասախոս, առանց պահանջված արտոնութեաններն ունենալու, այսինքն՝ համալսարանական գիտական աշխատանքներ ունենալու կամ դրա համար նոր գիտական շարադրութեան գրելու։

Արոքյանը, զոր Թրեմից տեղեկութեան և ստացած յեղել և մասնավոր կերպով էլ իմացել և զորին հաջորդութեան մասին, այսինքն, զոր Թրեմի միջնորդութեան ընդունվել և, և ամբիւրն հաստատվել է, ինքն էլ նշանակվել և դասախոս, յերկուր ժամանակ հրավերից սպասելուց հետո, դրել և հիշյալ յերկու նամակը—մինը նախարարին, մյուսը կուսակալին Շուտով ստացվել և Կուսակալի պատասխանը, թե թեկնածու արքան ինքն ունի և նոր թեկնածուի կարիք չունի, յերբ զոր հարկավոր լինի, նրան իմաց կարվի։ Աղքատին լուսավորութեան նախարար Ուսարովը, զոր չէր հաստատել կուսակալի միջնորդութեանը՝ Ավագյանին, առանց դիտարկան ցնեղ ունենալու, դասախոս նշանակելու մասին, ստանալով Արոքյանի նամակը, պատենհանանել և և այդ պատենհան ուղարկելով Մուսին—Գուշկերին, խնդրել և նրա յեղրակացութեան այդ մասին թե ինչ յեղրակացութեան և ավել Գուշկերը, մեզ հայտնի չէ, բայց մենք դիտենք, զոր նա պաշտոնական թղթով այս անգամ արդեն հայտնել և Արոքյանին, զոր յի՞թի նա կամենում և ամբիւրն գրավել, պետք և ներկայացնի պահանջված դիտարկանք, զորի համար յերեք ամիս ժամանակ և նշանակել։

Բայց ինչ էր պատահել, ինչպիսի եր յեղել, զոր Արոքյանին չէլին կարողացել դանել Արոքյանը անհայտ մարդ չէր, և Սերոբի յեղիկոպոսը, ինչպես նաև Նշմածինը չէլին հարող չիմանալ նրա տեղը։ Գարգվում է, զոր թյուրիմացութեան և պատահել—մի շատ աղէկ և անհերելի թյուրիմացութեան Վրոնվել և զին Մաշատուր Արոքյանը, այլ մի գոմէ և գոմից Արոքյան, զոր իրենց գոյութեան չի ունեցել, ուստի և, ընդհանրաբար, ամեն տեղից բացատրական պատասխան և ստացվել։ Բայց ինչպիսի և զմտեղ կարող էր պատահած լինել այդ անգամափոխութեանը։ Կարծում ենք, զոր այդպիսի անգամափոխութեան կարող էր կատարված լինել Մուսին—Գուշկերի և Ռեբուշկերի պաշտոնական թղթերում, հայկական նախնեների ազգավարումը սովորական յերևույթ և յեղել ցարական Ռուսաստանի պաշտոնական գրադրութեաններին մինչ Բայց չէ՛ զոր Սերոբի յեղիկոպոսը և Նշմածինը անտեղյակ չլուրդ և լինելին, թե զին Արոքյանին և, զոր զորսնվել և Ղազարի համալսարանի հայկական մանրէնի համար Հայերի միջ այդ ժամանակ այդպիսի պաշտոնի համար պատրաստի մարդիկ շատ քիչ են յեղել, և Նշմածինն ու Սերոբի յեղիկոպոսը պիտի կուսած լինելին, զոր Մաշատուր Արոքյանին են զորսները Համեմայն դիպս մի խորագրութեան պես գործողութեան տեղի չէ ունեցել և այդ գործողութեանը համարենք կատարվել և

Հայաստանում Մեկ Բժիշկ է, վոր այդ դպրոցները գոցե հնարավոր լինի պարզել, յեթե նկատի ունենանք այդ ժամանակներն Նշմանում գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները, Այդ ժամանակներն Նշմանում յեղել է յերկու կուսակցութիւն—Ներսիսյան եւ հականերսիսյան։ Պաշտօնը Արտիստը Ներսես Աղաբաղեցու կողմակիցն է յեղել, Սերոբէ յեղիակապող՝ հակառակորդը եւ Գոսկեմիշի ու հայկական խանութի կառավարիչը զորավոր Բեհբուքյանի կուսակառարն ու ձեռքի խաղալիքը, Թե՛ գիտական, բայց փառասեր մէ մարդ է յեղել նա, վորը կաթողիկոսութեանց անցել է հայ յեղեղեցու, գոչ համարուեցով, այլ փառասիրական նպատակներով, բարձր պաշտօններ զբաղելու նպատակով, վորին, հասել է նա Գոսկեմիշի ու Բեհբուքյանի կողմից Նշմանի միտքանների նկատմամբ զորեղութեամբ բռնութիւններն միջոցով, վորի հետեւեցով Ներսիսյան կուսակցութեան զորեղ կողմակիցներն ստիպւած են յեղել Թագնէ Նրան եւ անցնել Գոսկեմիշի ընտրած եւ կաթողիկոս հաստատել տված կարեւոր Նովանես կաթողիկոսի կողմը, Արդյոք չպիտք է Բյուրեճեացութիւնը եւ դպրոցները կուսակցական այդպիսի հարաբերութիւններէ մեջ վորոնել—Սերոբէ յեղիակապող եւ Պաշտօնը Արտիստի, իբրեւ հակառակ կուսակցութիւններէ պատկանած մարդկանց, հարաբերութիւններէ մեջ, Սերոբէ յեղիակապողը կարող էր ողջութեամբ լինել անվանափոխութեան հանդամանքից եւ, Արտիստի հակառակ, իր ունեցած մէ ուրիշ մարդու Թեկնածութիւնն առաջարկել, ինչպիսին յեղել է հեշյալ Ավագյանը։

14.

[ՆԱՄԱԿ ՀԱՅՎԵՐՄԱՋԻՆ]

Աղա՛ն.

Յես տեսնում եմ, վոր Թեկուզ իմ գիրը ձեզ համար, Թեկուզ Կովկասի քամին։ Վճչ պատասխան կա, վճչ կատարումն։ Ախտս իմ ժամանակին։ Ախտս իմ բերնին, վոր նախ տեղը բանում եմ։ Նլ փողի հետարի մասին չեմ գրում ես անգամ։ Ներեցեք, մեկ յերկու խոսք ել ասեմ, հետոյ եզուց, ելոր վոր գնամ, վճչ դու կարծես քո մտքումը, Թե յես հիմար եյի, բան չեյի հասկանում, վճչ իմ սրտումը դարդ մնա, Թե խոսքն ընկած տեղը՝ չասցցի։ Դու մի կարծիր, Թե վոր յես քեզ նման շատ փող չունեմ, ես ա աչքս ծակ՝ կուզեմ, վոր խաբեալութիւնով այլոց փողն ուտեմ իմ միսն ուտել ինձ համար լավ է, քանց եղ բանը։ Աղքատ եմ յեկել աշխարհ, աղքատ եմ կերթում, ամա հարամ բանը վճչ բանել եմ մինչեւ ես որ, վճչ ել կրանեմ Յես քո, կամ այլոց մեկ քանի մուտառ մանեթի խաթեր, իմ պատիվը, իմ խոսքը գետնովը չեմ տալ, լավ իմանաք։ Նստով չորս անգամ է, վոր դուք իմ դառն աշխատանքով դատած փողը կտրում եք։ Հայտնի բան է, վճչ Թուր ունեմ, վճչ Թամսում, վոր իրավունք գտնեմ Յես կցանկանալի, վոր դուք մի աղքատ եյիք ելել ու ձեր վորդու պես շնորհալի աննման վորդի ունեցել, յես նրան անփող ուսուցանեյի, վոր իմանալիք, Թե իմ դարդը փողը չէ, այլ մարդի մարդատեղ չեցեմ եւ Մեկ ոտար ազգ վոր ելել եյի, ես չեյիք անիլ։ Այլալի սֆթա վոր մեծ վորդու ինձ տվի, խոստացար տարին ութ Թուման։ Տարի ու կես անց կացավ, փոքր վորդիդ ել բերի, կես տարի էլ նա եր ինձ մոտ, հետո բոլորի համար վեց Թուման տվիր։ Նլ փողի համար չեյի, Յ-ին մեկ անգամ դու աբի, չունքի կես տարին լրանում եր, փողն ուղեւով բերանս հոտեց։ Վերջը ելի վոր կրկին նա ինձ մոտ մտավ, սեպտեմբերին եր, չունքի գրած ունեյի. յերկու տրետի փողը կարգին տվիք—հետո ասցիք, Թե մեր վաղեմ նոյեմբերին ե սկսում։ Հիմիկ նոյեմբերին ու գեկտեմբերին եմ ուղում, ասում եք տվել եմ։ Հալա ես որտեւ ասվան հալիցը չխոսանք, վոր մեկ կոպեկ չեմ ստացել։ Նդ կնշանակի, վոր յես սուտ

եմ ասուամ, քո փողն ուզում եմ ուտել: Թե եսպես ըլի, անեծք տալը պառավի՛ր դորժ ե, բայց վոր մարդի ճարը կտրվում ե, սրտի դարդը անեծքով ե դուս բերում: Թե յես եմ սուտ ասում, աստված են միակ վորդուս խերն չտա, նրանից դարտակ մնամ, թե չե, Գ. (պարոն), ամենաբարին արարելիչ ես աղքատ վարժապետիս զրկանքը ենպես քո առաջդ բերի, վոր քանի մտածես, ենքան ցավիս ու երվիս. մարդ աստուծո՛ւ ասենք՝ դատաստան, որենք, խղճմտանք քեզ չեն ներգործում: Վորդվոց, զավակի տեր ես, ախր նրանց ել ա խեղճ արի, ինձ վոր եդ ես անում, վոր աչքի լիս ու կյանք եմ փչացրել, բաս ուրիշին թնչ չես անիլ: Նտպես մեր հետաքը պըծանք, քեզ բաշխեցի բոլորն ել, վոր դհա հարստանա: Բայց արդարություն, անմեղությունն իրանց վրեժը կառնեն՝ աղած, լավ իմացած ըլիք: Մենակ դուք չեք ես քաղաքումը իմ հախը կտրել, բոլորին ել՝ ես ճամփի որհնությունը կտամ իմ սրտումս, քանի շունչ ունիմ, վոր ինձանից փողը կտրողը իր կյանքիցն ու տանիցը (չ)խերվի, զավակին չեմ ասիլ, չունքի անմեղ դաւակը ինչ գյունահռնի:

Ուղեցա ես գիրը, բնչպես առաջ, փակեմ ու ենպես ուղարկեմ քեզ մոտ: Սատանի աչքը քուռանա, մոռացա, կարելի յա ջերիցս վեր ընկնի, ուրիշ մարդ վերցնի, կարգա, մեր սրտն իմանա, են ժամանակն չցավիս, հախի մասին դատաստան կերթան, յես ժամանակ չունեյի, վեքսիլ չունեյի, գիրս ել բիրադի գժվեց, վտար դեմ տվեց, վոր հախվերմազ մարդի մոտ չեմ գնալ, չեմ գնալ: Ելի ինձ կճղի, դեն կքցի, յա հարկավորությունը չեմ գնալ, չեմ գնալ, յա պատառիբ ինձ, յա ծոցդ դիբ, պահիր. կարելի յե՝ Թե բաղաբոլն տնց կենալիս, շունչդ ըլի դիպած, գիրս վախու. ծոցիցս թռած: Զբարկանաս աստուծո խաթեր:

ՀԱՆՎԵՐՄԱՋԻ ԳՈՎՔԸ

1. Հախվերմազի կաշին հաստ ե, հոգին բարակ, Յեղ ել քսես նրա գլուխը թե կուպը, կարաք, Զուռնա ածես յետևիցը, թե դըմբարակ, Հենց կիմանա հարսամիք ե գալիս աղաք:
2. Հախվերմազին աստուած հոգին բաժանելիս՝ Հարցրին՝ Թե աստվածանից զու թնչ փայ կամիս՝ Երոմշի կաշի, անսիրտ հոգի՞ն, պատասխանեց, Վոր վոչ ցավի, վոչ ամաչի հախ կտրելիս:
3. Ախպ ել ածես գլխին, նա հենց կիմանա, Վարդաջուր ե, վոր նրա վրեն թափում ա, Միլա խփիր զու յերեսին, նա խնդա, Թաք քո հախին, Թաք նրա յախին ձեռ մի տա:
4. Հախվերմազը մեռնելիս՝ պատան կարող, Դերձիկ, մշակ, խարաջ, բախկալ, ջուր կրող Մոտ ելան, վոր լան իրան և նրա գլուխը, Տեսան՝ իրանցից շատ ե լալիս ջան հանողը:

5. Հոգին փչվել, դառել եր գուռնդ ու կրծիկ,
Մարմինը հոտել, ելել ինչպես գոմշի տիկ,
Վհչ հոգին եր մուռտառ գուռ գալիս,
Վհչ հոգեհանն հոտած պարկին ձեռ տալիս:

6. Վերջը՝ որթունք, ցեցեր, մկներ մոտ ելան.
Ղժվժալով, ծվժվալով տուն եկան.
Են մեր փայն ե, ես մեր թիգեն, լինչ կուզեք,
Սա մեղ համար ջանը պահեց, ռատ ելեք:

7. Հախվերմաղի տունը քանդվեց բըշկեց,
Կուխնեն անկրակ, բիճը անճրազ բլվեց, սատկեց:
Կատուն, շունը, կնիկն ել հետը ճլերքով,
Մկներին տվին, սով անեծք նրանց մեռեցեց:

8. Իմ խեղճ ուստա՝ ել մի ետքան դարդ անիր,
Ես վոր տեսար, կամ լսեցիր, յեռ կացիր:
Թող հոտած փողն, հոտած մարդին փայ լինի,
Աստուած քունը հալքաթ մեկ որ կհասցնի:

1843 թ. 9-ն սգոստոսի
Թեֆլիզ.

Այս Հախվերմաղի զոգքը՝ զոտանալուն իրեն կցված Հախվերմաղին նամակի հետ,
վորոնք, ինչպես յերևում է, գրված են միևնույն ժամանակ Թբլիսիում, Արաբյանի՝ Յերևան,
իւր նոր պաշտոնառեղին մեկնելուց առաջ, զոմվել են նրա անհետանալուց հետո, նրա
թղթերի մեջ է առաջին անգամ աղագրվել են Մեղու Հայաստանի՝ Թբլիսի 1864 թվի
11 համարում (եջ 95):

Արաբյանի ընդհանրապես լավ կարծիք է ունեցել իւր աշակերտներէ ծնողներէ մասին
և սերել ու հարգել է նրանց: Նա իւր Վերջ Հայաստանի-ի 3-րդ դլիում (եջ 101) խոսելով
մայրենի լեզվի կորեւորութան մասին, ի մէջի ալլոց, իւր աշակերտներէ ծնողներէ մասին
եւ առում է՝ Աստուած կյանք տա են ծնողացը՝ վորք վորդեքը ինձ մոտ են՝ նրանց առա-
ջին խնդիրը միշտ են ու ելել, վոր նրանց վորդեքը հայերեն լավ գիտենան Գերեզման ել
վոր մտնեմ, նրանց ես սուրբ խոսքը մաքիցս չի գնալ:

Բայց այդ ծնողներէ մեջ, ինչպես յերևում է, յեղել են և ախպիսիները, վորոնք
գրկել են նրան, պայմանադրված վարձատրութունը ժամանակին և լրիվ չեն հատուցել,
կարել են, ուստի և զգուսել են նրա դայրույթը և նրա գրչից խելյ ալդ զգոգի՝ ու նա-
մակի մեջ առաջ բերված կիսու ու կտրուկ կշարժանքներէ պես արտահայտութիւններ:
Թե հզ յեղել հասկապես այդ Հախվերմաղը, հւմ է նա գրել, մենք չգիտենք, բայց
վոր Էջողաքումս դա մի հայանի հարուստ մարդ է յեղել, այդ մասին կասկած չի կարող
լինել:

15.

Ս ա ա ա ա ա ի 0 գ ո ս ., 1844

Ձերդ բարձր սրբազնութիւն
ողորմած տէր.

Փութամ յայտ աւուր իսկ մատուցանել Ձերումդ բարձր սրբազնութեան
զիմս սրտալիր գոհութիւն յաղագս շնորհաբեր նամակի՝ ուղղելոյ առ իս ձե-
ռամբ պարոն Զանիբէզովի, որոյ իմաստ բանից աղացոյց են ըստ ամենայնի

մշտական շնորհաց և հայրախնամ սիրոյ Զերոյ առ իս, մանաւանդ ի մասին ուրախառիթ համբաւոյ՝ զոր բարձր սրբազնութիւն Զեր տայք ինձ յազաւ արձակման ողորմելի որդոյն Քանաքեացոյ Մարիամայ Մկրտումեան՝ քեռէղստեր իմոյ, որոյ վիճակ յայսմեանէ գլխովին զբարեփոյթ խնամոց և անօրէնութեանց Զերոց կախի, ոյր վասն ես ինքն անձամբ անձին զիմէի յոտս Զերդ բարձր սրբազնութեան, թէ հանգամանք տնային ոչ արգելք լինէին ինձ:

Այլ աղաչեմ՝ մի անտես առնել՝ փութով ազատել զտարաբախտն, որ տանջի անհայր, անմայր, անազգական եւ՝ արգէն իսկ զամս հնգեամասն:

Այսօր միւս անգամ վերանորոգէ պրօֆեսսօրն Աբիխ զգալուստ իւր ի սրբոյ աթոռ՝ զոր զիտաւորութիւն այսր իսկ յայտնեաց ինձ, այն զի ինքն զնացեալ էր ի Գեօղչայ, յանկարծ վերադարձեալ անտի, կամի զիմել ի սուրբ լեառն Մասիս: Ես ի պատճառ հիւանդութեան ամուսնոյ իմոյ՝ ոչ կարացի ուղեկցել ընդ նմա, բայց զկնի 8 աւուրց ուղեւորեցայց անդ: Զէ պարտ ըստ ամենայնի աշխատ լինել վասն ընդունելութեան սորա այն զի կամէ սորա է փութով աճապարել յԱրարատ, վասնորայ և անխորդ, նաեւ ծանր եւս թուեացի սմա, եթէ բարձր սրբազնութիւն Զեր յօժարեսցի հիւրել զգա:

Ազդ արարեալ զայսմ ամենայնէ՝ մնամ ամենայն ջերմեանդութեամբ և ներքին վերապատուութեամբ իմով:

Զերումդ Բ. Սրբազնութեան
խոնարհ ծառայ եւաչ. Ապովեանց:

յՑ-ն Օգոս. 1844
Սրբեան

16.

Սոսացայ ի 29 Էպր. 1844

Զերդ բարձր սրբազնութիւն
Ողորմած տէր:

Անս երիցս զրով և անգամ մի բերանացի խնդրամատոյց եղէ Զերումդ քարձր Սրբազնութեան ի մասին ողորմելի Քանաքեացի կնոջն Մարիամայ, բայց որպէս նկատեմ, որպէս յընթացս 8-ն ամսոյ, ոչինչ իւրք վրձեցաւ այս զործ, նոյնպէս տարիք լրացին և նոյնն նոյնպէս մնացէ անկատար: Թողում զայն, զի ի բոլոր կեանս իմ անգամ մի ստիպեալ ի հարկէ և ի կարեկցութենէ՝ զիմեցի սոյն օրինակ խնդրով առ Զերդ բարձր սրբազնութիւն և Զերով միջնորդութեամբ ի սուրբ Սիւնհոգոսն, բայց որովհետեւ չգտանեմ ինչ բաւականութիւն առ այն՝ ի զործ արդար և աստուածահաճոյ, օտարի եւ ոչ անձնական, ուրեմն ներեսցէ ինձ Զերդ բարձր սրբազնութիւն վարել ըստ օրինաց տէրութեան, ոչ իբրեւ խաչատուր Զեր որդի, այլ իբրեւ աստիճանաւոր արքունեական, յայնժամ կարծեմ թէ՝ որպէս յայտ է Զեդ, կուսական եւ տէրութիւն, որք քաջ ճանաչին զիս եւ յարգեսցին զարդար բողոք իմ, բարեհաճեսցին տալ ինձ բաւականութիւն և ի սոյն օրինակ դանգատանաց յարիցեն միմիայն անպատեհութիւն յանուն սրբոյ Աթոռոյ, զորս ոչ կամիմ եւ հայազգի գոլով, դարձեալ պահպանելով զյարգութիւն իմ առ սրբոյ Աթոռն՝ այս վերջինն հարցանեմ, նշանակել ինձ դմի-

լոց, յորում լրացի գործն, կամ բացասել ինձ միանգամայն, զի արդար-իրաւամբ տէրութեան ազատեցից զոգորմելի որբն եւ այլին:

Ի փոյթ ժամանակի սպասելով պատասխանաց՝ մնամ ամենայն հար-գութեամբ եւ շերմեռանդութեամբ սրտի:

Ձերդ բարձր սրբազնութեան
խոնարհ ծառայ խաչ. Արսիւսեմ.

Ի 28 հոկ. 1844
յմբեւան

17.

**Ձերդ սրբազնութիւն
Ողորմած տէր.**

Յաջողութեամբ վերադարձեալ յուղէ մերմէ յերևան, գնացաք ի սուրբ վանս Գեղարդայ, ուստի պարոն պրօֆեսսոր Աբիին ոչ ե շաբաթ մի կամէր հեռանալ՝ տեսանել զհրաշագործ շինութիւնս հնութեանց Հայաստանի եւ զմեծակառոյց տեսարան բնութեան: Ոչ սակաւ գրաւեցին զսիրտ նորա ամե-նաքաղցր հիւրընկալութիւն վանահօր տեղւոյն պատուարժան Մարտիրոս վարդապետի Վաղարշապատցոյ, առ որում զաւուրս չորս մնացեալ, լիացաք ամենայն չափով պատրաստակամ յօժարութեամբ նորա առ ի պատրաստել մեզ զբազում վայելչութիւն կենաց, ոյր վասն նա ինքն պրօֆեսսորն յատ-կապէս խնդրեաց յինէն՝ մատուցանել ի դիմաց իւրոց զբազում շնորհակա-լութիւնս զՄարտիրոս վարդապետէ եւ խնդրել ի Ձերդ բարձր սրբազնու-թենէ ունիլ շնորհ եւ հովանաւորութիւն առ նաւ ի վերջոյ յայտնեալ եւ զիմս լիաբերան շնորհակալութիւն զբազմադիմի խնամոց եւ շնորհաց Ձերոց՝ ծո-վացելոց յիմ վերայ վստահանամ դիմել ամենայոյս սրտիւ առ Ձերդ բարձր սրբազնութիւն եւ խնդրել ի մասին ողորմելի որբացեալ անձին միոյ, զրկե-լոյ յամենայն մարդկային օժանդակութեանց, բացի քրիստոնէական մար-դասիրութենէ:

Որքա այս է Մարիամ անուն կին մի Քանաքեռցի Մկրտումի դուստր, քեռորդի իմ, որ ի 11 ամի կենաց բռնաբարեալ գոլով մտանել յամուսնու-թիւն ընդ Նիկողոսի Սուքիասովի՝ ահա 13 ամբ են բաժանեալ կան ի մի-մեանց՝ այրն պսակեալ ունի եւ զորդիս, բայց ողորմելիս անհայր անմայր, բնակի յօրէ յայնմանէ առ մօր իմում, գործ որոյ այժմ վճռեալ ի հոգևորա-կան ատենի տեղւոյս՝ առաքեալ են առ բարձրագոյն Սիւնիոդոսդ: Ոչ ընդ-դեմ աստուածային օրինաց եւ կանոնաց սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ, ալ ըստ արդարութեան՝ աղաչեմ, եթէ հնար է, հրամայել փութով աւարտել զայն եւ ազատ առնել զողորմելիս ի կաշկանդանաց այսր անկրելի կապանաց:

Խորին մեծալարդութեամբ եւ կատարելագոյն
շերմեռանդութեամբ իմով ունիմ պատիւ լինել

Ձերդ բարձր սրբազնութեան

խոնարհագոյն ծառայ

խաչ. Արսիւսեմ.

Արսիւսեմ այս չորս նամակները (2, 11, 12, 13), վերոնցից առաջինը գրված է 1829 թվականին և վերաբերում է Պարոտի և Նրա ընկերների հետ միասին Արսիւսեմի Մարտի զապաթ բարձրանալու համար Նշմիածնից ուսւրը Հակոբա վանքը ժամանելուն:

իսկ մյուս յերեքը գրված են 1844 թվականին և վերաբերում են Հայաստանում Արդյանի ուղեկցութեամբ Արեւիկ կատարած շրջագայութեան և Արդյանի գեղեղուտարը կամ գեղեղեղեք քանադեղից Մարեմ Մկրտումյանի ամուսնալուծութեան խնդրին, հանձնած են Նշմեմանի մատենադարանի արխիվից:

Թե ում և գրված այդ Ձ 2 նամակը, վճռ Հովսեփ վարդապետին, այդ հայանի չե. դա գրված և Հովսեփ վարդապետ Վեհապետյանին, վարին, իբրև իր կողմնակցի, ինչպես արդեն տեսել ենք նախկին նամակի ծանոթարանութեան մեջ, Ներսես Աշտարակեցին տքոսը գնալու ժամանակ նշանակել էր Նշմեմանի կառավարիչ. իսկ Թե վճռ բարձր սրբազնութեանն են գրված մյուս յերեք նամակները.—այդ մեզ հայանի չի, նամակները, ինչպես յերևում ե, գրված են կաթողիկոսութեան տեղապահին, Սյունուդոսի նախագահին, ըստ Թե ում և յեղի տեղապահը, յերբ Ներսես Աշտարակեցին ընտրված լինելով կաթողիկոս և հաստատված 1843 թվականի սեպտեմբեր 10-ին, դեռ ժամանած չի յեղի Նշմեմանին, մեզ դարձյալ հայանի չի. Ստեփան Նկատի ունենալով այն, վր Ներսեսը ժամանելով Նշմեմանին, իբրև տեղակալ և նշանակել Սյունուդոսի ամառ անգամ Հուկոս արքեպիսկոպոս Արագածունու, հաջորդական ենք համարում, վր այդ բարձր սրբազնութեանը յեղած լինի հենց այդ Հուկոս արքեպիսկոպոսը:

18.

ԹՈՒՂԹ ՆԵՐՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Սրբազնասուրբ եպիսկոպոսապետին
ամենատղորմած տէր.

Իւ կարացից պարտագրած գտանիլ առաջի աստուածաբանալ Ձերդ վեհափառութեան՝ յայսքան տարապայման միջոցս լռելով զպատասխանի օրհնալիք նամակի Հայաստանեայցդ յուսոյ՝ վերատողելոյ առ իմս նուաստութիւն ի 25 յունուարի անցեալ ամի՝ ի Ս. Պետերբուրգայ, զորս արժանի գտայ ստանալ ի գիտնական անձնէն՝ յԱրեւել գերմանացեայ՝ դիմելոյ ի քննութիւն լերանց և դաշտաց մերս հայրենեաց յամանանս պարիլի այնր ամի ի Տփլիս ուր եւ եսն հրաւիրեցայ յերևանայ առանձին հրամանաւ կուսակալին Վրաստանի, առաջնորդ եւ ուղեկից լինել այնմ գիտնականի յաշխարհ մեր ցանկալի. Յապրիլէ սկսեալ մինչեւ ցսկիդքն նոյնմբարի՝ արձակեալ ի վերատեսչական պաշտօնէ իմիէ ի նահանգական ուսումնարանին Երևանայ, տարագիր եղէ ընդ նմս ոչ միայն ի մերս սահմանս, այլեւ արտաքոյ նորա ի դաւառան Մակուայ եւ Բայազիտայ. Պատիւ, յարգանք, ընդունելութիւնք եւ յօժարակամ պատրաստութիւն մերազնեայց ի մեծէ սկսեալ մինչեւ ցփոքունս և ամենայն ուրեք, մանաւանդ ի սուրբ աթոռն մեր էջմիածին, նպաստամատոյց գտանել յամենայն դօրութենէ գիտաւորութեանց այնր գիտնականի՝ անցին զանցին անդր զչափն. Միմիայն տիրանրաւել շունչ Ձերդ վեհափառութեան բաւական էր ի բորբոքել յամենայն զգայուն սիրտ Հայկազանց զոհել նմա և զկեանս անգամ. եւ ոչ մի գիտնական ճանապարհորդ նախքան զսա եգիտ եւ զացի վայս օրինակ եռանդափոյթ շերմեռանդութիւն ի կատարումն կամաց իւրոց. Բայց ծանիցէ եւ խոստովանեսցի նա ինքն զայս ամենայն, աստուծոյ միայն եւ նմա է գիտելի, մեք զմերովսանն նմա ցուցանել ծառայութիւն ոչ անգամ եւ յոչինչ իրս զանց արարաք:

Այժ արտասովթոր՝ Հայաստանեայցն անտէրունջ որդւոց ի Ձերդ հային սրտատոչոր կարօտիւ՝ բարեյոյս գալուստ, վեհափառ տէր. Մի այս

ընթացում սրտի եռանդաբորբոք հայցուած՝ յանդգնութիւն գրեցի յայն ամենո
ղորմած Տեառնար Հօտ առանց հովուի, որդիք՝ առանց վերատեսչութեան,
տուն առանց խնամակալու հոգաբարձուի, խառք և ապականութիւնք, կեր
եւ յափշտակութիւն ամենուրեք մաշէ եւ կեղեքէ զազգն ողորմելի, կուրու-
թիւն հոգւոյ, տգիտութիւն մտաց կապեալ կաշկանդեալ ունի զամենայն
սիրտ, ժամ է խնայել յայս ամենայն ապարադողութեան, ժամ է փարատել
զայս վիշտ անբուժելի:

Հայրենասիրաց մաղթանք ծաղիկս թափեսցէ վարդափունջս յամենայն
անցս, ուր մխեսցին զարդապարք Ձեր սուրբ Դարձ արարէք առ մեզ կա-
րօտեալս հոգով եւ մարմնով: Եւ կեանք մեր զո՛ր լիցին սուրբ եւ ազգասէր
կամաց Ձերդ վեհափառութեան: Ո՛չ անվայել համարիմ ենթարկել ընդ սմին
յոտս ամենողորմած տեսնող զպաղատանս ծառայիդ ի մասին տարաբաղդ
որբացելոյ ուրումն ողորմելոյ, Մարիամ անուն կնոջ միոյ Քանաքեռցոյ՝ որ
զամս օտանն եւ հինգ տանջի չարաշար, գոլով անհայր, անմայր և անազգա-
կան գլխովին և ճշ գտանելով ճար եւ ազատութիւն ի մարդասէր հոգեւո-
րականաց մերոց: Ողբալի որբս այս ի 11 ամի հասակի իւրոյ բռնադատի
ի մօրէ իւրմէ ամուսնանալ ընդ առն միում օտարականի, սիրեցելոյ միմի-
այն ի մօրէ: Բռնի քարշի ողորմելին յեկեղեցին, նովին բռնահաւուրութեամբ
կարգան ի վերայ նորա զկարգ ամուսնութեան յարգոյ մեր քահանայք,
բայց հազիւ աւարտեալ զայն, խղճահար հարսն՝ իբրեւ այսահար ոք փա-
լտունս առեալ անսի՛ դիմէ ի տուն հօրաքեռ իւրոյ, սպառնալ սրբախողխող
զինքն առնել և ճշ տայ զանձն եւ զանմեղութիւն ի ձեռս առն այնպիսելոյ,
զոր ինքն ճշ կամի: Եօրէ յայնմանէ խախտի նոցա ամուսնութիւն, այլ
նորա վաղուց կրկին ամուսնացեալ՝ ունի եւ զորդիս անգամ, այլ տարա-
բաղդ կինս այս տանջի ցայս վայր, ճշ գտանելով ուստեքէ եւ յուսեքէ օգ-
նութիւն եւ ազատութիւն: Հոգեւորական իրաւարանն Նրեւանայ միջնոր-
դութեամբ իմով՝ քննեալ զամենայն գործս նորա՝ ազատեալ եւ արձակ կա-
ցուցեալ է զնա ամուսնանալ այսուհետեւ ընդ ում եւ կամի, այլ Սիւնհօդոսն
էջմիածնի ճշ հայելով ի բազմանաւոք բերանացի եւ զբաւոր աղերսազրու-
թիւն իմ զայսմանէ, ահա ամ մի լրանայ ամբողջ, զգալուստ Ձերդ վեհափա-
ռութեան պատճառ կալեալ՝ ճշ համարձակի իւրովին արձակել զնա իսպառ:
Մմրթ է արդօք մինչեւ ցայս վայր անգամ քակել զսիրտ մարդկային եւ
զօրէնս աստուածային, անդ՝ ուր քարինք ևս աղաղակեն զանմեղութիւն եւ
զոչնա մարդասիրութիւն: Այլ ամենագութ արդարադատութիւն վեհափառ
եպիսկոպոսապետիդ՝ քաջայոյս եմ, փութով հնարեսցէ եւ հրամայեսցէ ի
բաց ընկենուլ զայն անլուր բռնութիւն և տալ զազատութիւն կապելոյն
յանգութ ձեռաց:

Զի՛նչ արեօք ի վախճանի եւ զանձն եւ զպարապմանց իմոց պատ-
մեցից ի լուր բարեջան հովուապետիդ Հնգետառն ամօք առաջ դիմեցի
յնւրոպա այնու եռանդեամբ եւ յուսով՝ զի լիցիմ ըստ ժամանակին պիտա-
նի ազգի եւ հայրենեաց: Վեցամեայ դեգերմունք իմ անդ՝ զոյն ունէին
վախճան: Դեռ իմ անդ գոլով՝ նախարարն այլասեռ դաւաճութեանց զայն
յանձնարարութիւն գրեաց յիմ մասին առ հանգուցեալ Յովհաննէս կաթո-
ղիկոսն զոր հազիւ ոք ի մերաջնեայց ստացեալ իցէ: Վճարմանաւ զմիս ի
վերայ իմ վտարանդեալի ի հաւատոյ՝ այս եղեւ պատասխանի հանգուցե-
լոյն, Վո՛ւ լաւ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ կրթիլ զնոսա չէ քո

գործը: Զամս մի եւ կէս մնացի ի Տփլիս յետ վերադարձի յԵւրոպիոյ, կարօտ եւ աւուրն պարէնի, զարքուռական ծառայութիւն յամենայն ըողէի առաջագործէին ինձ, այլ իմ իղձ եւ նպատակ էր ոչ թողուլ զհոգեւորական կոչումն իմ չուակ ուրեմն եւ սենատոր Գանն, որ իբրեւ որդի սիրէր զիս, միջնորդ եղև անձամբ անձին ընդունել զիս ի դասս կղերիկոսաց կրկին, այլ Լուսահոգին լուսեւրական համարելով զիս, ոչ յարգեաց եւ զխնդիր այնպիսի երեւիլ անձին: Ստիպեալ ի չքաւորութենէ՝ մտի ի պաշտօն արքունական, զոր ոչն երբէք կամէի: Գրգռեալ ի թշնամութենէ մտի ի կարգ ամուսնութեան, որում ոչ ընաւ սպասէի: Եթեմամայ աշխատութիւն իմ ի կրթութիւն եւ լուսաւորութիւն մանկանց մերադնեայց յուսամ թէ՝ յայտնի լիցի: Ձերում վեհափառութեան արդէն իսկ ի Ս. Գետերբուրգայ եւ ի Մոսկովէ, ուր ի մէջ բազմաթիւ աշակերտաց որդեգիրք իմ բարձր ի գլուխ պանծան յամենայնի, բայց զայսմ ամենայն՝ համայն Տփլիս զառաւելագոյնն եւ պատմեցէ իբրեւ վկայ կենդանի ամենայնի ի ցանկալի աւուրս գալստեան Ձերդ վեհափառութեան: Աստի եւ նախանձ, չարակամութիւն իմոցս պաշտօնակցաց զրկեալ զիս բռնի յորդեգրաց իմոց՝ պատճառ եղեն ինձ թողուլ Տփլիս եւ հեռանալ աստ, ուր այժմ եմ եւ վշտագնեալ հոգեով ի վերջին յուսահատութեան, ոչ վասն անձին ապրուստի կամ փառաց, զորս ունիմ տեւոն ողորմութեամբ, այլ վասն այնորիկ զի աւուրք իմ անցանեն ընդ վայր, զօրութիւն իմ սպառի օր ըստ օրէ, միտք իմ դաւնայ, ցանկութիւնք իմ մեռանին, տեսանեմ զտարաբաղդ վիճակ հայրենեաց եւ չունիմ հնար եւ միջոց օգնել նմա իւրեք, որ էր առաջին եւ վերջին նպատակ կենաց իմոց: Վաղուց մտապրեալ էր իմ տեղափոխ լինել աստի իսպառ եւ զնալ կամ ի Ռուսաստան, կամ ի Գերմանիայ, այլ աւետալուր համբաւ գալըստեան սրբադնասուրբ օծութեան Ձերոյ կապէ կաշկանդէ զիս մինչև ցարդ քաղցրագինն յուսոյ եւ սիրոյ կապանօք յապագայ բարիս: Զի՞նչ օգուտ ինձ փառքն եւ պատիւ եւ յիշ ուրեք, զայն ամենայն եւ աստ ունիմ շնորհիւ բարձրելոյն: Ստացեալ վաղուց զաստիճան կապիտանի, սպասեմ շուտով եւ մայօրութեան: Իբրեւ վերատեսուչ արքունական ուսումնարանի տեղալոյս, ունիմ եւ զոռնիկ եւ զայլ ամենայն արտօնութիւնս, բաց է ինձ ճանապարհ ամենայն ուրեք ուր յօժարիցիմն ծառայել, այլ միթե վասն ծառայութեան եւ աստիճանի տանջեցայ ցայս վայր: Սրբազնասուրբ տէր, ձեմ այլ եւ մերկապարանոց կացուցից զհերքին զազոնիս սրտի իմոյ, քան Ձերում վեհափառութեան, սկզբնական պատճառի իմս լուսաւորութեան եւ անմահ հօր Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ:

Յոյս հոգեւոր հիմնաւոր կրթութեան ամենայն ազգի, նամանաւանդ մեր ի հոգեւորականաց յառաջ դայ, բայց զձի ի մէջ բոլոր հոգեւորականաց մերոց եւ անձն մի որ իսկապէս ծանիցէ եւ կշռեցէ զմեծախորհուրդ դիտաւորութիւն եւ զբարեփոյթ քաջաշնորհութիւն Ձերդ վեհափառութեան: Կարեն արդարացուցանել զայս ամենայն Սալանթեան եւ Սերովբէն, զայս ոչ արժան համարիմ ի բերան բերել անգամ: Մտեալ յամուսնութիւն, վաղուց հրաժարեալ եմ յայնմանէ, ոչ վասն այնորիկ զի ոչ սիրեմ զընտանիս եւ զղաւաղունս, քաւ լիցի: Կինն իմ գերմանացի գլուխ, կարէ լինել զարդ ամենայն տան, իւրով բարեբարոյութեամբ եւ պարկեշտութեամբ, այլ այս անբուժելի ցաւ սրտիս, որ եւ պատճառ լիցի մահուան իմում, խափանեալ եւ խանգարեալ ունի զամենայն զօրութիւն իմ: Աշխարհ ամենայն մեռեալ է

յաչա իմ Զիւք իմ այլ կեանք քան բարեբաղդութիւն հայրենեաց: Պահանջեսցէ որ զկեանս իմ ի պատարագ նմա, պատրաստ եմ եւ զայն ընծայել ի զոհ: Արարե՛ք զիս շիւղ ոտից Զերոց վսեմափառագոյն եպիսկոպոսապետ: Եթէ օրէնք ի ձեռս առաջնորդաց են, քանի՜ ևս ի ձեռս եպիսկոպոսաց եւ առաջնորդապետաց: Զիմ ես առաջին օրինակ միայն որ ցանկայ թողուլ գտուն եւ զգաւակունս եւ բառնալ զիսչ քրիստոսի, կամիմ, պատրաստ եմ հոգալ եւ մարմնով ի խաչ ելանել ի սիրոյ առ հայրենիս: Զեն այս ցնորք տղայական, այլ հաստատ յօժարութիւն եւ փափազ առն կատարելոյ: Մինն ի բազմաբողիւն աշխարհազով վսեմազործութեանց Զերոյ եղիցի՝ զարձուցանել զիս յառաջին վիճակ իմ, յորում միայն յուսամ կատարելազործել զամենայն փափազ սրտիս:

Այլ սրբազոյսութեբ տեսնուդ զառաջինն կնքեսցէ զթոռն Արովի լինել Զեզ զաւակ արժանաժառանգ եւ պիտանի որդի հայրենեաց: Գուցէ այսմ իմում օրինակի հետեւեցնեն եւ բազումք յաշակեբաց իմոց, յորոց սիրտ եւ փափազ վաղուց վառեալ բորբոքեալ է իմ զնախանձ հայրենասիրութեան: Գուցէ այս իցէ դարձ զոր յառաջագոյն ամենայն իրաւամբ մարթէ կոչել Ոսկեղէն վասն Հայաստանի: Զայս միայն յերես անկեալ հայցելով եւ բարձրագոյն հայրախնամ վճռոյ եւ պատասխանւոյ Զերում սրտեռանդն կարօտիւ եւ պատկառեալ յարգանօք սպասելով՝

Մնամ խորին վերապատուեցեամբ եւ որդեական անձընծայությամբ Զերում վեհափառութեան ամենախոնարհ ծառայ

Խաչատուր Արավեանց

15 փետրվարի 1845 թվին
յերեսոս

Այս նամակը մեր բանասերներին հայանի նամակ եւ Դա մի շատ կարեւոր վազեբական եւ Արովյանի կենսագրության համար, եւ այդ վոչ միայն այն տեսակեանց, զոր իւր մեջ պարունակում եւ կարեւոր, շատ կարեւոր զուտ կենսագրական ասույց փաստական ալյալներ, այլ նա ներս ներքին աշխարհի, նրա մեջ այդ ժամանակները առաջացած մտքերի, խնդրի, տենչերի փոթորկալից զբաղեցրած տեսակեանց, մի բան, զոր նյութ եւ մատակարարում եւ հնարաւորություն եւ աւելի մեզ նանձնչելու նրան եւ հասկանալու նրա ասածները, զործերը, կատարածները:

Նամակը պատասխան եւ Ներսէս Առաքակցեալ մի նամակին, զորը զգրված եւ ուղարկված եւ յեղել նրան Պետրբուրգից, 1844 թվականի հունվարի 25-ին, զբերմանցի զիտական Աբելի ձեռքով: Այդ նամակին Արովյանն ուշ եւ պատասխանելով—1845 թվականի փետրվարի 15-ին, յերբ արդեն կատարած, վերջացած եւ յեղել նամակով իրեն արած հանձնարարությունը՝ աշակցելու զբերմանցի զիտականին Հայաստանում կատարվելէ շրջադասության ընթացքում եւ նպատակում, զոր հայերի կողմից լրբով չափով սերտելու ընդունելություն ցույց տրվել նամակագրորդ զիտականին:

Նամակից յերեւում եւ, զոր Արովյանն այդ ժամանակներն արդեն չափազանց լայնազնամ է յեղել եւ վերջին հուսահատության հասած, զանազան արգելադրութիւն հանգամանքներէ հետեւեցով, մինչև այդ իւր իշխանները, իւր կյանքի շատաշին եւ վերջին նպատակը՝ կատարած չլինելու պատճառով—նա շարունակ տեսել եւ հայրենիքի զժաբալ վիճակը, բայց հնար ու միջոց չի ունեցել զորեւ բանով ողնելու: Նրան եւ իւր ամբողջ հույսը դրել եւ Ներսէսի վրա, ուստի կարծել եւ, թե նրա միջոցով պիտի կարողանա իրագործել իւր հիշյալ նպատակը:

Նա թիչ եւ ցանկացել անել ինչպէս ու ինչով եւ նա ցանկացել եւ կարեւոր համարել ողնել իւր աստարտաւ հայրենիքին եւ այդ ժամանակներն թիչն եւ յեղել հայրենիքի ամենաազադակող կարեբը—եկուրութիւն հոգւոյ, ազիտութիւն մտաց կապեալ կաշկանդեալ

ուանի դամեանայն սիրտա, ժողի զեզն ու զարմանը նա համարել է լուսավորությանը, զգրացը և մանուկ սերնդի դատախարակությանը, ժոր, նրա կարծիքով, պիտի կատարեր նշմամբներ՝ իր նորընտիր կաթողիկոսի ղեկավարությամբ, կարող միաբանների՝ իր (Արքայանի), Սեբեդիայի և Մալաթիայի ձեռքով:

Արգարացբեկ և արդյոք Ներսիս կաթողիկոսը նրա հույսերը Վոյն, չի արգարացրեր Թե ինչու և ինչ արգելադիր պատճառներ են յեղել ժոր Ներսիսն առնետեանք և թողել Արքայանի հիշյալ վառ ցանկության կատարումը, այդ մենք, զբավոր վաղերական չունենալու պատճառով, չենք կարող տեսի Մի բան արդեն միայն հայանի յե, ժոր նա, նախ չի ընդունել նրան, նրա ցանկության համաձայն, հոգևորականության շարքը, յերկրորդ, ժոր նա խոստացած և յեղել նրա աշակերտներինց 8—10 հազի ուղարկել Գերմանիա պատրաստվելու համար, և չի կտարել իր խոստումը: Բայց այն, ժոր Ներսիս կաթողիկոսը 1848 թվականի փետրվարի Պ 111 իր թղթով հրավիրել և Արքայանին պաշտոնավարելու «Ներսիսյան հոգևոր զարդացում», մեզ թվում է, մի կողմանի պատասխան և յեղել նրա նամակին, մի կողմանի կատարումն նրա ցանկության, այսինքն՝ նա զբաղով միջոց և ավան յեղել նրան աշխատելու հայ զարդացական ասպարհզում՝ իր գլխավորությամբ:

19.

ՆԱՄԱԿ ՄԿՐՏԻՉ ԵՄՈՒՆԻՆ

Ողորմած տէր, Նիկիտ Օսիփիչ:

Զրոցատրել ընդ մեզ արդեօք իցէ քաղցր այնքան, որքան ընդ հոգեծանօթ անձանց գիտնականաց: Վաղուց էր իմ յիրաւի այս իղձ ծրարեալ ի սրտի մերձենալ ընդ Պատուականիդ գրաւոր ծանօթութեամբ, այլ հանգամանք անկայունք արգելք եղեն ինձ մինչեւ ցայսօր: Ծնորհ ունիմ վասն այսորիկ գլխաւիթ Իւանիչ Ռոտինովէ, որ խնդրանօք իւրովք պատճառ լինի ինձ այժմ առաջ տանել դայա Վերադարձեալ նորա ի Մոսկովայ լի անհուն շնորհակալութեամբ դէձնջ յաղաքս մարդասիրական ակնարկութեանց եւ խնամալիբ դատախարակութեանց, զորս անձանձիր հաղորդէք մերազնեայ դաւակայն՝ եղիւց յուսումնազարդ ձեմարանիդ Լազարեանց՝ խնդիր է յինէն յանձն առնել ձերումդ առանձին գթածութեան զորդիս իւր զնիկոլայ եւ զԱղեքսանդր Ռոտինեանց, իբրեւ վաղեմի ուսուցիչ նոցա: Որ վառեալու է ազգասիրութեան նախանձու, որպէս ձերդ անձն պատուական, ծանր է այն նմա այսօրինակ բարեխօսութիւն, այլ հոգտարու ծնողին ներելի եւ բնական միանգամայն: Զի՞նչ ձեզ եւ ինձ ցանկալի յամենայն դէպս եւ յամենայն ժամանակի, քան տեսանել զազգ մեր եւ զորդիս նորա զարգացեալս եւ բարգաւաճեալս՝ ուսմամբք եւ առաքինութեամբ, այսու աղաքաւ եւ ի յարգանս խնդրոյ պարոն Ռոտինովի ոչ աղաչեմ, այլ քաջայոյս եմ, թէ մերազնեայ որդեգիրք ձեմարանիդ բախտաւոր պարտին զինքեանս համարել՝ ունելով ի ձեզ զդատախարակ գիտնական, ազգասէր եւ միանգամայն մարդասէր:

Սո վերջացուցի համարեա թէ՛ նպատակ կենացս: Բիւր աղբի սրտամաշուութիւնք փութով առաքատեալ զամենայն իղձ եւ գիտաւորութիւն իմ ի նպաստաւորութիւն ուսման մերազգի մանկանց՝ ստիպեն զիս հրաժարիլ ի պաշտօնէ և ե. որոնել անձին զվիճակ առանձնական: Անհնարին է ընդդեմ խթանի քաջացել. յանշուքն Սրկան լաւ է ունիլ զէշ մի կամ ջորի պատրաստակաւ, քան զամենայն գիտութիւնս հրեշտակային, բայց ոչ. ժամանակն, հանգամանքն, այլ ոչ Սրկան, կամ այլ ոք կրեն և առաջ բերեն դայա ա նյաջողութիւն: Սխալէ, որ զազգ մեր ուսումնաստեաց համարի, ամենայն

ուսումն և և կարգադրութիւն պարտի համապատասխանիլ վիճակի և և կարեաց-
ժողովրդեան, մեք ոչ այսպէս վարեմք, վասն որոյ կամ իբրև վարձկան՝ յո-
գուտ մեր միայն հայելով՝ պարտեմք շարունակել զպաշտօն սոյն օրինակ,
կամ թէ ի բաց կալ միանգամայն յայնմանէ առ ի ստանալ զանդորութիւն
խղճի և սրտի Զվերջինն որոնելով այժմ՝ կամիմ առանձնանալ և ի կամս
բարձրելոյն թողուլ զամենայն, որ զալոցն է։ Առանձին խնամարկութեան
ձեռքս յայնձն առնելով ի վախճանի որպէս զվերոյիշեալ որդեգիրս ձեր, նոյն-
պէս և զայլ երեսինս՝ զԽատիսեանն, զԽաւրիշեանն և զՈւլարաշեանն՝ պա-
տիւ ինձ համարիմ մնալ ամենայն գերյարգութեամբ իմով և կատարեալ
ջերմեանդութեամբ

Ձեզ՝ ողորմած տէր,
խոնարհ ծառայ Խաչ. Արովանց.

Ի 31-Յ ոգոստ. 1846

յերևան

20.

ՆԱՄԱԿ ՄԿՐՏԻՉ ԵՄԻՆԻՆ

Ողորմած տէր.

Նախասահմանութեան հաճոյ եղև զրկել ի մէջ բազմաց բնակչաց քա-
ղաքիս զո՞ր եղելոց անողորմ խօլերայի և զհայր սիրասուն որդեգրի ձերոյ
Ուղբաշովին յաստի կենացս։ Ի վերջն անցեալ յունիսի յետ երկօրեայ հիւ-
անդութեան վերափոխեցաւ նա առ տէր։ Նովիմ հիւանդութեամբ զբաւեալ
է ի կենաց և վիշտաստանմեայ քոյր նորա։ Հարուած այժ ծանր և ան-
բուժելի վասն ողորմելի մօր և հեռաւոր որդւոյ։ Ո՛չ ունելով նա այդր ի
Մոսկով բարեկամ աւելի ևս մերձաւոր և սրտացաւ քան զձեզ և՛ ոչ յումե-
քէ կարէ նա ստանալ զսոյն հոգեւփոփ միխթարութիւն որպէս ի ձերդ պա-
տուականութենէ։ Յայս սակս պարտաւոր գտանելով յայտնել ձեզ զայնմանէ
կանխապէս՝ խնդրեմ և յուսամ՝ թէ Դուք իբրև դաստիարակ վշտակից ոչ
անտես արասցիք նախապատրաստել զնա յայս բօթ աղէտաւոր և ապա
յայտնել նմա ըստ սովորականին, զի այլ մի ևս ընդվայր մտատանջեացի
յերկար յոչ ստանալն զգիր ի ծնողաց իւրոց։ Մայր նորա չէր և չէ աստ
այժմ իսկ, այլ ի Թամիրիսանշուրայ ընդ փեսային իւրում։ Կայք և կարա-
սիք հանգուցելոյն գտանին առ մօրաքեռն Ուղբաշովի, որ էր միանգամայն
հոգածու և զարմանիչ ի ժամ հիւանդութեան, մահուան և թաղման նորա։
Խօլերայն այժմ դադարեալ է աստ, որպէս և յայլ տեղիս յայսկոյս Կաւ-
կասի։ Ի նորումս գրեցի զպատասխանի գրութեան խորհրդարանի ձեմարա-
նիդ ի մասին առաքման երկուց աղքատ աշակերտաց ի բնակչացն Երևանի։
Նշանակեալքն յինէն ի թղթի իմում ամենայն իւրք ոչ միայն կարեն, այլ
անտարակոյս արժանի են առանձին շնորհաց և հովանաւորութեան ձեմա-
րանիդ՝ գիտութեամբ, վարուք և, որ գլխաւորն է՝ չքաւորութեամբ և ան-
տէրութեամբ իւրեանց։ Բարեստոմութեամբ և առաջինքն են ի Հայաստանի։
Աստ չունի ոք փոյթ զայսպիսեաց, աղաչեմ ուրեմն այդր զոնէ աշխատ լինիլ
հայրենասիրական ցաւակցութեամբ ընդունիլ զնոսա ի դասս աշակերտաց
ձեմարանիդ։ Զընթերցանութիւն և զգրութիւն ի լատին, գաղղիական և

գերմանական լեզուս, որք ոչ ուսուցանին ի վարժարանս մեր, փութով կարեն սոքս ի ձեռս բերել այդ օժանդակութեամբ հասուն աշակերտաց:

Յուսարով ի բարեփոխի հոգածութիւն ձեր առ ի լրումն խնդրանաց իմոց և յանձն առնելով զիս բարեկամական ձեր առ իս շնորհաց, ունիմ պատիւ մնալ խորին յարգանքօք

Ազնուականութեան ձերում խոնարհ ծառայ

Խաչ. Արովեանց:

Ի 17-ն ապրիլ 1847

Ի Տփլիս

Այս յերկու նամակը մենք հանել ենք Մկրտիչ Եմինի շնորհաբերութիւններ Հայոց լեզուի, զբաղմունքեան և պատմութեան մասին (1840—1855 թ. թ.), Մոսկվա, 1858 թ. հաստիքի: Դրանց մեջ հիշված՝ Լազարյան ձեռնարանի վորդեգիւններ Ուղարկողը, Պատիւսյանը (Գաբրիէլ), Դավիթյանը, Նիկողայ (Նիկողայոս) և Աղեքսանդր Ռոստիսյաններն Արովյանի պատիւնի աշակերտներից են յեղեր: Գաբրիէլ Պատիւսյանը և Աղեքսանդր ու Նիկողայոս Ռոստիսյանները հետո գնացել են Դուպատ և այդտեղ ավարտելով իրենց բարձրագույն ուսումը, վերագործել են Քրիլիսի: Արովյանի մասին իր հիշողութիւնները Մարգիս Բամալյանը ցաղել և Դաբրիէլ Պատիւսյանի, Դավիթյանի և Գեղորդ Աբիմայանի պատմածներից: Գեղորդ Աբիմայանը նույնպէս նրա պատիւնի աշակերտներից և յեղել և իր բարձրագույն ուսումն ավարտել և Դուպատում Սարգիս Բամալյանի հիշողութիւնների տեսարկի ներկայումս պահվում և մեր Գրական Թանգարանում:

Արովյանը, ինչպէս յերևում և առաջին նամակից, չէմանարով շարունակել իր ուսուցչական պաշտոնը Յերևանի զավասանական դպրոցում, իրերս վարձկանն, ուղեցել և հրաժարելով պաշտոնից՝ իր սրտի ու խղճի անգործութիւնը պահպանած լինելու համար նա կամեցել էր շտապանանաւ, բայց ինչպէս պետք և հասկանալ այդ շտապանանաւը: Նա հասկապէս և առանձնապէս սիրելիս և յեղել իր շտապանաւը պատիւնը, վորը նա բաց երարել հայ ժողովրդական դպրոցների համար ուսուցչիչներ պատրաստելու նպատակով: Համարական ենք համարում, վոր նա կամեցել և վերադառնալ մի այդպիսի դպրոց բանալ և ազատ ու անկաշկանդ պարապել իր սիրած գործով, այդ դպրոցի ծրագիրը հարմարեցնելով շտապանաւի վիճակին և կարեաց:

Արովյանը, սակայն, այդ ժամանակ, 1846 թվին, չէ հրաժարելով պաշտոնից, այլ 1848 թ. մարտի 6-ին նրա հրաժարվելու խնդիրը լուծվել և 1847 թ. ձմեռը, յերբ նա Քրիլիսիումն և յեղել, տեսնվել և կաթողիկոսի հետ և այդ մասին՝ անմիջապէս գեղեցել և ուսումնական կառավարչին ու դպրոցների վերատեսչին: Նրա հրաժարվելու վերաբերող պաշտոնական թղթի մեջ այդ մասին գրված և. ձմեռը, յերբ յես Քրիլիսիումն էլի, պատիւ իջի ունեցել գեղեցել ինչպէս նորին գերագանցութեան ուսումնական մասի պատ. կառավարչին, նույնպէս և ձեռք բարեմնագութեան՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսի գիտաւորութեան մասին՝ ինչ պաշտոնյա նշանակելու հայոց հոգեւոր դպրոցում ներկայումս (1848 թ. մարտի 6-ին) նորին սրբութիւնը փետրվարի 21-ի Ձ 111 թղթով գրում և ինչ, վոր յես գում Քրիլիս, ըստ հրաժարութեան փութով, ուստի և խոնարհաբար ինչպէս եմ ձեռք բարեմնագութեան՝ հանել անորին՝ արձակելու ինչ դպրոցական տեսչութիւնից և նշանակել իմ տեղը մեկին, վորին յես կարողանամ հանձնել իմ պաշտոնն ու արքունի գույքը և այլն: Ահա այս հրաժարականի հիմունքով ուսումնական մասի կառավարչին արձակել և նրան պաշտոնից և այդ մասին իր մարտի 9-ի Ձ 216 թղթով հայտնել և դպրոցների վերատեսչին և սա էլ իր կողմից՝ իրեն, Արովյանին, 1848 թ. մարտի 11-ի թղթով:

Ահա սրանք են Արովյանի հրաժարականի վերաբերյալ պաշտոնական հավաստի վաճառականները, մնացած բոլորը, ինչ վոր հաղորդվում և այդ մասին, անարժէք լինեթաղութիւններ են միայն:

ՆԱՄԱԿ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶԱԼԱԹԱՆԻՆ

(Մի վռտաճալորի հետ միասին):

Ի 1841-ին տեսանեմ զՍարգիս վարդապետն Զալալեանց վանահայր Սանահնայ դիմեալ ի Հայաստան առ ի ժողովել զարձանագրութիւնս տաճարաց եւ դամբարանաց՝ զորս եւ ի տիպ արձանացոյցն առ որ գրեմ.

ՎԻՐԱԼԻՑ ՍՐՏԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Ծաղիկք Արամեան դաշտաց խնկածին,
Վաղուց ցամաքեալ դնին փռշեթաղ,
Ո՛ւմ արդ ի խնդիր Հայրենեաց որդին.
Ելեալ՝ տարագրի ըղձակաթ այժմ, ախ:

Ո՛չ բռնք դառնաշունչ՝ մղեալ ի հիւսիսոյ,
Ո՛չ տօթ կիսախաբշ ի ջերմն հարաւոյ.
Փշեաց կործանել զաշխարհի մեր զշուք,
Թողուլ մեզ զաւերս մշտամաշ ի սուգ:

Աստ ժանտ ժամանակն բարձեալ զմահեկ,
Փշրեաց, տապալեաց անդուծ բռնութեամբ.
Զբիւրամեան ճգանց զանմահ յիշատակ,
Կեր ետ կորստեան բնաջինջ աւերմամբ:

Աւերակք մամռեալ կանգնին անբարբառ,
Արձանք, ապարանք ցնդեալք ի փռշի,
Հրդեհ արձակեալ ի սիրտ սիրովառ.
Զայնեն հեռանալ թողուլ զամայի:

Դեռ յոխորտ թնդայ Զանգին կատաղի,
Դեռ մարմանդ հոսէ Երասխ մեղմաձայն,
Դեռ ի վարսս ալեաց ձիւնափայլ կանգնի
Մեր հինն Արարատ անմուռնչ, ապարան:

Այլ դիւցազնական ռւր ոյժ զօրութեան,
Որ ի կուրծս ժայռից քանդակէր մատամբ,
Տեղի սրբութեան, արձան մեծութեան,
Ի ցոյց հրաշալից դեր ճարտարութեամբ:

Հեաք նոցա արդ չիք, անցին ախ անցին,
Թողին մեզ զամենն սգոյ տեսարան.
Ուր եւ յառեացի քո ակն կաթոգին,
Թափուր անապատ մնայ քեզ յանդիման:

Տառք միայն մեռեալք ի ճակատ վիմաց,
Զանուանս հոյակապ քեզ բերեն ի ցոյց,
Հաղիւ անդ ի խորշս կիսամաշ քարանց,
Նշմարի մերոց դիւցազանց՝ ախ, գործ:

Հաւաքեա՛ն, գոնէ՛, զցիրս սերմանեաց,
Հաւաքեա՛ն իմ հայր՝ հայրենեաց որդի.
Գուցէ՛ բացցի՛ մեզ առաւօտ կենաց.
Փչել ի նոսա նոր շունչ կենդանի:

Մինչ մոայլ այս մթին խաւար կռւրութեան
Դարձցի ի պայծառ շող արփիահրաշ,
Անդէն փայլեացի ձեր ճիգն քրտնաջան,
Ի սիրտս եւ ի միտս որդւոց շնորհամարդ:

Թող, Հայր պատուական՝ թող եւ իմ վերալից սրտի սուղ այս ողբերգութիւն խառնեցի ի թիւս երկնամասն ձերոց ճգանց եւ զովանի վաստակոց զոհելոց ի սէր հայրենեաց: Խոյս տուեալ ձեր յամենայն կենսովայելն անդորրութենէ՛ զիմէք ինքնայորդոր ջերմեռանդութեամբ նուիրել զհանդիսս եւ զժամանակ՝ նաև զկեանս անզամ ի յոյզ և ի խնդիր հնութեանց Հայաստանի, թաղելոց վաղուց ուրեմն ի փոշի մոռանութեան: Ո՛ր սիրտ դիւրազգաց, ճի որդի Հայրենասէր հչ պաշտեցէ եւ աստուածացուցէ զուանդն ձեր տօնելի: Թէ՛ հչ ժամանակակիցք յետնորդք, երախտազէտն ապառնի պատրաստեցէ ձեզ պսակ անմահութեան ի շարս ընտրելոց գերազուսին զհետ նկրտելոց վարձուց, զանցաւորս զայս կենաց դար վաղանցուկ՝ առաքինական գերածայրեալ գործովք շնորհաշուք, թող յառաջեցեն ձեզ յընթացս բազմաշարժարն ձեր պանդխտութեան քարինք միայն ապաքան, թող երկնընծայ սիրտդ՝ որ ամենն զձեզ վայրէ ի վայր թափառական, լիցին վկայ աւերակք միայն անզգայ, անկենդան, նոքա, նոքա միայն դարձեալ խնկեալք ի բուրումն անուշահոտ ճգամքք եւ քրտամքք Հայկազանցն չնաշխարհիկ որդւոց, վկայք կենդանիք նախնի փառաց և շքոյ Արամեանն դիւցազնական զաւակաց. նոքա՛ թէ՛ հչ յերկրի աստ անցաւոր, բանակս երկնաւորաց ամցեն, ամբարձցեն զձեր ճիգն երկնամասն, զձեր հայրենասիրութիւն արժանագով: Կաթիլք արտասուաց անմոռնչ հեղելոց ի վերայ փոշոյ երկնանուէրն Հայկազանաց քաջաց, հառաքինք սրտաբորբոք ծխելոց ի տես տիրամած այնց աւերակաց՝ վերասցին, խնկեցին ի բարձունս քաղցր քան զամենայն պատարագս զոհութեան, գեր քան զամենայն ողջակէզ ուխտի: Եւ զիմն ձօնել ողջոյն սիրաբորբոք, եւ զիմն նուիրել համբոյր սրբութեան սրբազան վայրաց այնց անձանց՝ մաղթէ եւ աղերսէ

Չնաշխարհիկ հայր պատուական հայրենեաց
եւ ձեր որդի պատրաստական ձեզ հոգեւնուէր
Խաչատուր Արովեան:

Այս նամակը վոստանավորէ հեա միտսին ապագրգիւ և առաջին անգամ Վերձագանձ-ի 1892 թվի № 77-ում: Տաս տարի հետո, 1902 թվին՝ Վեամայիս № 4 (հուլիս-օգոստոս) զբնում, նույնը վերստին ապագրգիւ և, իբրև նորագոյնտ, առաջին անգամ հայտաբերած: Բայց զբանց բնագրերի մեջ զգալի տարբերություն կա, և տարբերությունը զլիտվորապես նամակի բնագրի մեջ և: Բացի զբանց, առաջինն ունի վոստանավորից առաջ զբոված և մի յերեք-չորս առջ ներածական, վորի մեջ պարզ ցույց և արված, վոր դա զբոված և Սարգիս վարդապետ Ջալալյանին, վորը 1841 թ. ճանապարհորդել և Հայաստանում և ժողովել և տաճարների ու դամբարանների արձանագրություններ, վորին ինքն Արովայանը նվիրել և այդ վոստանավորը և զբել և նամակը Վեաման յայդ ներածականը չունի և զբա համար խմբագրությունը տակը զբել և մի ծանոթություն, վորի մեջ ճգնում և ապա-

ցուցել, Վոր Արեւմտեան այդ նամակը գրել է Սարգիս վարդապետ Զալայանին ու վոստան-վորը նմիւրել է նրան իր փոխարէն ունի մի «Յետոյ գրեալ» (Յ. Գ.), Վոր նույնպէս պատկանում է Արեւմտեան գրչին—«Ներեցեք ինձ՝ Հայր՝ զի Թուղթն այսպէս ապականեալ է, ոչ ես ձեռն առ... այս ես չունէի ժամանակ՝ կրկին արտ... զայն, —Յ. Աւ. Բացի սրանից, «Արեւմտեանը» չունի գրութեան թվական, իսկ «Նամակ» ունի նաեւ գրութեան թվականն ու տեղը՝

Ի 24 յուլիսի
ի 1842 ամի
յմբեան

«Արեւմտեան»-ն այդ զգաժովը հանել է վոմե Զարէն Տիտանյանի «Ժողովածուից», իսկ «Նամակ»-ն ստացել վոմե Մ. Հ. Զ-ից։

Մենք «Իրիվան»-ի մեջ մացնում են «Արեւմտեան»-ում ապագրածի հետ միասին նաեւ «Նամակ»-ի նամակի «վարկեանալը»։

«Թնդ, Հայր պատուական, Թնդ և իմ վերալից սրտի սուղ այս ողբերգութիւն խառնեցի ի թիւս երկնամասն Զերոց ճգանց և գովանի վաստակոց զոհելոց ի սէր Հայրենեաց։ Խոյս տուեալ Զեր ամենայն կենսավայելն անգործութեան՝ դիմէք ինքուրդոր շնորհաւորութեամբ, նուիրել զհանգիստ և զժամանակ, նաեւ զկեանս անգամ, ի յոյզ և ի խնդիր հնութեանց Հայաստանի՝ Թողելոց վաղուց ուրեմն ի Կոշի մոռացութեան։ Ո՛ր սիրտ դիւրագաց, ձր սիրտ հայրենասէր ոչ պաշտեցէ և աստուածացուցէ զեռանդն Զեր այս տոնելի թէ ոչ այժմ, թէ ոչ ժամանակակիցք, յետնորդք, յետնորդք, երախտագէտն ապառնի պատրաստեցէ Զեղ պակ շնամբ ի շարս ընտրելոց, որք գերագունին նկրտեցան վարձուց... զաղցաւորս զայս կենաց դար վաղանցուկ առաքինական գերածայրել զործովք։ Թող... միայն յառաջեցեն Զեղ... բազմաչարչարն Զեր պանդխտութիւն, Թող աւերակք միայն անզգայ, անկենդան՝ վկայ լիցին երկնընծայ որդուդ, որ ածէնն զԶեղ վայրէ ի վայր Թափառական, այն քարինք, այն սուրբ աւերակք, խնկեալք ի բուրումն անուշահոտ ճգամք և քրտամք Հայկազանցն չնաշխարհիկ որդուդ, վկայք կենդանիք նախնի փառաց և չքոյ Արամեանցն զիւցազնական դաւական՝ Թէ ոչ յերկրի, ի բանակս երկնաւորաց ածցեն, ամբարձցեն զձեր իղձ երկնահաղորդ, զձեր հայրենասիրութիւն արժանագով Կաթիլք արտասուաց, որք հեղանիցին ի վերայ փոշոյ՝ երկնանուէրն Հայկազանց քաջաց, հառչանք սրտարորբոք, որք ծխեսցին ի տես՝ ախուր անց աւերակաց վերացցին, խնկեսցին ի բարձունս՝ քաղցր քան զամենայն պատուազո գոհութեան, գեր քան զամենայն ողջակէզ ուխտի։ Եւ զիմն ձօնել ողջոյն սիրոյ և զիմն նուիրել համբոյր արքութեան՝ սրբազան այնց վայրաց մաղթէ և աղերսէ։

Ի 24 յուլիսի
ի 1842 ամի
յմբեան

Չնաշխարհիկ Հայր պատուական
Հայրենեաց և Զեր որդի պատրաստական
Զեր՝ հոգեմաշ Խաչ. Արզիւման.

Այս նամակը, Վոր ունի է մի տող «Յետոյ գրեալ» (Յ. Գ.)—«Ներեցեք ինձ՝ Հայր, զի Թուղթն այսպէս ապականեալ է, ոչ ես այլ ձեռն առ... այս ես չունէի ժամանակ՝ կրկին արտ... զայն, —Յ. Աւ, առաջին անգամ ապագրվել է «Նամակ»-ի 1902 թ. Յ 4 (նույն—ոգոստոս) գրքում «Պաշտօնը Արեւմտեանի մի նորագույն բանաստեղծութեանը» խորագրով։

Վոստանավորը խորագրել չունի. ինքն Արեւմտեան իր նամակի մեջ իր այդ սրտի զեղմունքը կոչել է «վերալից սրտի ողբերգութիւն», Վոր է մենք հարմար ենք համարել զնել իրբն խորագրել։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՅԵՐԵՐ ՀԱՄԱՌՈՏ ՆԱԽԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ՅԵՊԻՄՅԱՊՈՍ ՇԱՀԽԱԹՈՒՆՅԱՆԸ

Յետ երկուց ասուրց ըստ հրամանի գլխաւոր կառավարչի մերոյ պարտիմ թողուլ զԵրևան և դիմել ի Թիփսիս առ ընտանիս իմ. ուստի եթէ նոյն կառավարութիւնն բարեհաճեցի շարունակել զճանապարհորդութիւն իմ մինչև ց Պետերբուրգ և գուցէ հետի ևս Բացակայութիւն իմ ուրեմն՝ եթէ այս ամենայն դիպմունք յաջողեցին, տեսցէ դամիս գոնէ չորս, թէ ոչ ասելի ևս Ի վերադառնալն իմ անտի՝ եթէ բաղդն յաջողեցէ և բացցի ինձ տեղի ծառայութեան, կամք իմ է գլխովին մնալ ի Թիֆլիզ, ուր տեղափոխ լինել կամի և միանալ ընդ իս մերս Նազարեանց առ նպատակ ազգօգուտ Նթէ ոչ յառաջ եկեցեան այս ամենայն մտածմունք, ապա զկնի 14 կամ 20 ասուրց՝ առեալ զընտանիս իմ վերադարձայց կրկին յԵրևան առ ի սպասել դիպող ժամանակի Պարտաւորութիւնն ինձ համարիմ որդիական, վայելելով յամենայն ժամանակի ի ձեռն զհաւատ ընծայութեան, տալ դայսմանէ տեղեկութիւն առ ի ապահովել զուսումնական ընթացս եղբորորդւոյ Ձերոյ և սիրելոյն մերոյ Գէորգայ: Զնա և զքանի մի յաջողամիտս յընկերաց նորա ոչ թողից երբեք անխնամ մինչև որչափ իմովսանն բերեն ճգանք և դիտութիւն: Հաճի է ձեզ զկնի ասարտի ամարային արձակման միւս անգամ առաքել յուսումնարան տեղւոյս, կարծես կորուստն ոչ լիցի այնքան մեծ, որքան շահն յայսմանէ, ապա թէ ոչ՝ մնացէ առ ձեզ մինչև պարզեացին վերոյիշյալ հանգամանք իմ, զոր տնօրէնութիւն տուեալ ունիմ և աստ և այնոցիկ ծնողաց՝ որոց կամք է տալ որդւոց իւրեանց զուսումն հիմնաւոր:

1847 թ. 16 յունիսի

Խաչատուր Աղոլեան

Մարդն մտածէ, աստուած յառաջ ածէ՝ մշտապէս պարտիմք պինդ ունիլ ի մտի: Ամենայն դիտաւորութիւնք մեր առ ժամանակ դեռ ոչ կամին պտղաբերել: Խօսերայն մանաւանդ խափանեաց բազմաց մերոցն ցանկութեանց: Զկարացեալ դիմել ի Պետերբուրգ՝ վերադարձայ ըստ հարկադրութեան կառավարութեան նովին պաշտօնիւ յետս յԵրևան առ ի սպասել ապագայ տնօրէնութեանց գլխաւորաց: Ուրեմն պաշտօն և պարագմունք իմ նոյնն են, որպէս և յառաջագոյն: Աստուածատուր աղայն նոյնպէս վերադարձեալ է հանդերձ ընտանեօք, ոյր վասն առ առաքումն սիրելոյն մերոյ Գէորգայ չկայ ինչ արգելումն, մանաւանդ զի վարժատունն շաբաթ մի է բաց է...:

1847 սեպտեմբեր

Խաչատուր Աղոլեան:

Նրեք շաբթէն՝ յորմէ հետէ՝ գրեալ առ սրբազնութիւն ձեր ի մասին բանալոյ ուսումնարանին և առաքելոյ եղբորորդւոյ Ձերոյ՝ մնամ պատասխանելոյ և գալտեան նորա, ոյր վասն պարտաւորիմ կրկնել զնոյն, այն զի աշակերտք ամենեքեան գրեթէ հաւաքեալ կան և պարտ է սկսանել զընթացս ուսման ըստ օրինին: Ընդ սմին խնդրեմ, հրամայիլ Տէր-Ամբակունովին փութով յայտնել աստ առ ի սկսանել զպաշտօն իւր:

23 սեպ.

Խաչատուր Աղոլեան:

Այս յերեք նամակն ել մինքն հանել ենք «Արձապահ»-ի 1896 թ. № 101—102-ից՝
Աղեքսանդր Յերեյյանի «Հնիքս և նորից» խորագրով հոդվածից, վերի մեջ դրանք առաջին
անգամ են տպագրվել:

Իսկ այդ ինչ ազդեցությունն ապաստան է յեղել, զորե համար հարկավոր ե համարվել յերկու մասերիմ ընկերներեի միասին մե տեղ լինելու հանգամանքը: Առաջարկանքը կամենել ե աշխարհաբար լեզվով մի որդազիւր կամ ամուսնիւր հրատարակել հայ ժողովրդի լուսավորութայն գործին համար ե Արդյանի պես իրեն մասերիմ ե աշխարհաբարի սիրահար ե ամուսնու ուղևորվաւն ու աշխատակցութայն իւր համար անհրաժեշտ ե համարել, իսկ Տփլիսին ե, զոր մի զարկաւն կենտրոնատեղի ե հայ մասսաներին մոտ մի վայր եր, ապագիսի գործունելութայն համար հարմար եր նկատվել: Այդպիսի մի պարբերական հրատարակութայնն Նազարյանը կամենել ե կազմակերպել: Նոսն Ղազանում, ըսյց չի կարողացել արտոնութայն ստանալ, զորովհետե պատահաբանվիլ ե, թե տեղում հայերեն իմացող գրաքննիչ չկա: Անա այդ ե յեղել այն ազդեցուտ ապաստակը, զոր նա հետադարձում միայն Մոսկվայում, Արդյանի փութարակն, Նալբանդյանի յեռանդուն գործունելութայնը, հաշտել ե իրադրոժեւ, այսինքն հրատարակել «Հիւսիսափայլ»-ը:

Յերբարդը նամակում հիշված Տ. Ամբակումյանը ղաղեր Առաքել Տ. Ամբակումյանն է, Յերեանի դավաճանի ղաղըցի հայաց լեզվի է կրոնի ուսուցիչը:

1847 թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻ 17 Ի ԾՈՍԿՈՒԱ ԱՌ ՇԼՈՐՀԱՓԱՅԼ
ՈՐԴԵԳԻՐ ԶԵՄԱՐԱՆԻՆ ՏԵԱՐՑ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆՑ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻԻԶՐԱՇԵԱՆՑ

Հիմ փափագէի յայսմ իսկ բողոքի անկաննի ի գիրկս Ձեր և ներհեղու ի սիրտ սիրելւոյդ զարտասուտս վշտաց և ցաւակցութեան: Եւ յայսմ զրկեցայ ի քաղցր տեսութենէ ձերմէ, ամենայն ինչ պատրաստեալ էր, եկի ի Թիֆլիս առ Ձեզ վերաթեւել:

տոնէական և որդիական երկիւղածութեամբ, և Քո հայր պատուական և Քո քոյր սիրելի հրճուին ամսով միով առաջ ի դասս արդարաց, Անդ ուղղեալ յայսմհետէ դադօթս. և զշնորհակալու սիրտ Քո, օրհնեալ զթանկագին ոսկերս և զյիշատակ հանգուցելոյն և փոյթ կալ արժանաժառանգ որդի ծնողաց Քո ազգի, զայս խնդրէ և մաղթէ ի Քէն

Քո մշտահարազատ բարեկամ
Խաչատուր Արովեանց

Պաշտուր Արովյանի այս նամակը, զոր մի ցավակցական նամակ է, ուղղված էր նախկին աշակերտ Հարություն Յուզբաշյանին՝ նրա հոր և քրոջ մահվան առթիվ, զորոնք վախճանվել էին զրած թվից՝ մի ամիս առաջ, 1847 թվի ժամն խուրբայից, մենք հանել ենք Ներսես քահանա Տեր-Գարսպեայանի «Պաշտուր Արովյան» խորագրով կենսագրականից: Նամակի մեջ հիշված՝ Արովյանի՝ Թըրխի գնացած լինելու և պատրաստված լինելու «վերաթևության», զեղի Մուկվա՝ հանգամանքը կապ ունի մեր՝ նրա Յերեանի գալ՝ գաղանկան զարդի տեսչության 69 թվթի ծանոթաբանության մեջ հաղորդածներէ հետ նույն «վերաթևության» մասին, զոր սակայն չի հաջողել զլիարժեքապես «խուրբայի» պատճառով:

Նամակից մեզ համար պարզվում է և մի նոր հանգամանք, զոր ինքն Արովյանն էլ անմասն չի ճանցել խուրբայի հասցրած ընդհանուր աշխարհվեր տղեակից, յիւր, Արովյանի ասելով, «այն չեւ ճանցել, զոր չսղար, սիրտ չեւ ճանցել, զոր վարակված չլինել արշաւով և կսկիծով»: Նա նույն խուրբայից կորցրել է իր թանկագին մորը և սիրելի յեղորդը և բուլբուլին զորը ճանցել: Նրա հայրը՝ Հարություն Արովյանը վախճանվել էր նրա Դուրդաս յեղած ժամանակ՝ 1834 թվականին:

24.

ՆԱՄԱԿ ԱՆԱՄԴԱՐԹԱՆԻՆ

Աստվածազուժ Հայր,
Վոդորմած Տեր

Առաջին շաբաթը մտնելով Յերեան, յես չկարողացա հենց սկզբից այնտեղ սուրբ աթոռը աճապարել և գրել Ձերդ բարձր սրբությանն այնտեղի բոլոր հանգամանքները Վճհ, յերանի թե և այս անգամ խափանված լինելին իմ խոսքերը, և յես չգառնայի տրտմության քարոզող այս լուրերի և բութաբեր գուժկան: Այս չարաշուշ շշնջուներ, զոր տարածված է յեղել քաղաքումդ, այժմ՝ ճշտվեց.— Սերոբե վարդապետը, վորի մասին ասում եյին, թե Ախալցխայումն է, այստեղ եւ Նա իր հետ բերել և ալլասեռ դավանություններէ մինիստրի հրամանագիրը, վորի մեջ հայտնվում է և ստուգվում մեր Հոր բարձր սրբազան Ներսես արքեպիսկոպոսի, հայոց բազմբախտ հովվապետի, արգելումն և նշանակվելն առաջին առաջնորդ Բեսարաբեայի թեմի, վորի վիճակները լինելու յեն՝ Ս. Պետրբուրգ, Մոսկով, Նոր-Նախիջևան, Ղրիմ և առաջնորդանիստ տեղի շրջակա սահմանները: Այս գրության մեջ մինիստրն այլևս ծանուցանում է մեր սրբազանակատար պատրիարքին, վոր նա ընտրե յերևելի և համբավավոր միաբաններից չորս հոգի՝ Աստրախանի և Թիֆլիզի վիճակների համար, գրելով նրանց անուններն իրեն, վորպեսզի ինքը, վորին և կամենա դրանցից, առաջնորդ նշանակե այդ վիճակներում:— Ընտրված են լուսարար սրբազան Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, Գրիգոր յակիսկոպոսը, Բարսեղ արքեպիսկոպոսը և Սերոբե վարդապետը, վոր այժմ ձեռնադրվեց յակիսկոպոս: Ուշագրություն չգործնելով այս ըն-

տրութեան վրա, որանցից յերկուսը, այն է՝ Լուսարար սրբազանը և Սերորե վարդապետն արդեն պատրաստովել են՝ առաջինը գալու թիֆլիս (ինչպես վոր շատ անգամ ասաց ինձ) և յերկրորդը՝ Աստրախան. դրանք մտադիր են բոլոր հին և նոր արգյունքների հաշիվները պահանջել Սինոդականները, վորոնց հետ միասին և սրբազնակատար վեհապետը, կամենում են գրել կայսեր և մինիստրին նոր կաթողիկոսի ընտրութեան մասին, և այդ գրութեանները շուտով կհասնեն իրենց տեղերը: Սրանց նման և ուրիշ շատ բաներ, վոր անտեղի յեմ համարում գրել: Այդ մտադրութեամբ և Սերորե վարդապետը մայիսի 23-ին ձեռնադրվեց յեպիսկոպոս և շուտով կվերագառնա քաղաքը: Նրա ոծութեան ներկա ելին շատ ուսուստիճանավորներ և իշխաններ. ոծութեանն եր միայն կատարում կաթողիկոսը, իսկ ժամարարը Սահակ յեպիսկոպոս Դարբինյանն եր և աղոթքների ընթերցողը՝ Լուսարար Սրբազանը: Շատերը կամենում ելին նրա հետ վրասին ձեռնադրել տալ և չովսեփ վարդապետ Տեր-Մարտիրոսին, բայց խոսվութեան աղմուկը, վոր կարող եր այդ առթիվ բարձրանալ միաբանութեան մեջ, արգելք հանդիսացավ դրան. հուլյա կա (սակայն), վոր և այդ մի կարճ միջոցից հետո գլուխ կգա: Հաջորդ կուրակեցին նորընծա յեպիսկոպոսը պատարագ արեց, հանդերձներ բաժանելով պաշտոնյաներին և հացկերույթ պատրաստելով տեղիս սովորութեամբ, վորից հետո, յերբ նա արդեն պատրաստվել եր դուրս գալ ալստեղից, յես ել վերագարձա Յերևան իմ ընտանիքիս մոտ: Մանվել վարդապետը դեռ այնտեղ ե, վորտեղ եր և հուլյա ել չկա, վոր հետ գառնա: Դենեբալ Բհարտովը վեց որ միաց սուրբ աթոռում և շնորհապաշտութեանից հետո և նա վերագարձավ Յերևան: Զաքարյա վարդապետը մնում ե առանց մի վորևե առանձնաշնորհութեան, բայց, ըստ յերևույթին, նա ել պիտի վիճակ ստանա: Մեծ խոսվութեանն ե ընկել միաբանութեան մեջ՝ հարգ, պատիվ, իշխանութեան, թեմ, վիճակ և այլն գրավելու համար... աստված հոգա...

Իմ գալա ինձ վոչ մի ոգուս չտվեց, վորքան վրաս—Սինոդի բարեմիտ անդամներից յերկուսը բացարձակ արգելեցին վոչ թե միայն գրքատանից տալ, այլ և հասարակ միաբաններից ստանալ, ինչ վոր խնդրեցի: Բացի սրանից, նախանձելով ինձ հաջող դիպվածքիս համար, նրանք գրգռում են ղեներալին և մի այլ ուսուս յերկրաչափ աստիճանավորի Շոպեն անունով պատրաստելու «հրիտիք» մեր Մասիս լյառը բարձրանալու մասին՝ ստելու բոլոր ծանոթութեանները, վոր արել և մեծիմաստ վարժապետ Գարրոտը: Նրա հետևանքով իմ անհամբերութեանն այնքան նեղում ե ինձ, վոր, յեթե յես ունենայի սակավ ինչ դրամ, անշուշտ ինձ մահու կտայի և կբարձրանայի լյառը և չեյի թողնիլ այդ անիրավ խորհրդի զի վեր յերևելը՝ այնպիսի յերևելի անձի մասին: Ինչ և իցե, ուր վոր միայն գնում եմ, վիշտը և խոսվութեանն սովերի նման գալիս են իմ հետևից: Այսպիսի հոգեկան խոսվութեան մեջ ձև պետք ե վողորմածագույնն ինձ մխիթարիլ ուղարկել, յեթե վոչ վորքերի Հորդ և տարակուսյալների սփոփչիդ—Ձեզ եմ դարձնում յերեսս յես տարաբախտ հայրենակիցներից և ոտարներից՝ Ձեզանով մխիթարվելու, Ձեզանով հագնալու, Ձեզ մոտ վերաթեկու և Ձեզ ընծայելու իմ անձը և կյանքը:

Ձեր աղոթքներին մշտակարոտ սիրահար
Գթառատ հայրութեանդ

Ամենապատ ծառա

Խաչատուր Արսլանյան

1830, մայիսի 25,

Սուրբ Եջիմովի

Նամակի «Անձամասնագրութ Կայրը» Կարուքյան վարդապետ Ալմազարյանն եւ
Հովսեփ վարդապետ Տեր-Մարությանն Նշմիածնի միտքան, Կարբեցի «Գառնի Ներ-
սեւ» կոչման Վեհապետան Հովսեփ վարդապետն եւ, վորք մասին մենք տախթ ենք ունեցել
քանիցս խոսելու Դիմանիս նախկին ծանոթագրություններէ մէջ:

«Ղեկնարկ Բնորոշումը» հայանի հայազգի գնեհաւ Բարսեղ Հովսեփի Բնորոշյանն
եւ (Վասիլէյ Ոսիպիչ), վոր այդ ծանոթակները հայկական նահանգէ ղեկնորական նահան-
գապետն եւ յեղել եւ Նշմիածնի ու ընդհանրապէս հայերի վերաբերյալ գործերում Գառնի-
վիչի հրուհնադանդ կամակառարը:

Հիշված յերկրայնի աստիճանավորը հայկական նահանգէ մանրամասն գիտականորեն
ուսումնասիրող հայանի Իվան Շոպենն եւ յեղել, վոր այդ ժամանակ պատրաստվում եւ յեղել
առաքելի «Գաբրուտի» Արարատի գագաթը հասած լինելու իսկության գեմ, եւ նորան խորհրդ-
դասից եւ համախոհ եւ յեղել այդ գործում Բնորոշումը: Անցել եւ ժամանակ, եւ 1831 թվին, յերբ
Գաբրուտ գագաթն եւ յեղել յուր ուղեւորության եւ վերելքի նկարագրության կարգի բերե-
լու եւ ապագրության պատրաստելու գործով, Շոպենը հանդես եւ յեղել եւ առաքելի նրա՝
Արարատի գագաթը հասած լինելու մասին: Այդ կտակածն ու առաքելությունը տարածվել
եւ գիտական աշխարհում եւ սուր բնույթ եւ ստացել նամանականդ 1834 թվին, յերբ Գաբ-
րուտ հիշյալ նկարագրությունը «Beise zum Ararat» խորագրով ապագրվել եւ Բեռլինում եւ
առաքածվել: Նրա եւ Շոպենի միջեւ սկսվել եւ մի վեճ, վորը վերջիվերջս վերավորական
բնույթ եւ ստացել Գաբրուտ համար նա բողոքել եւ ազգային լուսնավորության նախարար
Լիվինին եւ կայսեր Թուլյաությունը խնդրել յերգիւնցնելու վերելքի ուղեկիցներին:
Թուլյաությունն ստացվել եւ կատարվել յերգիւնցում, եւ հայ ուղեկիցները դժուր են
իրենց նախկին վկայությունը, մի բան, վոր չափազանց վշտացրել եւ Գաբրուտին, եւ, նամա-
նովանդ, Արովյանին, վոր հայության արտա բերող ամեն մի բան իր անձին վերաբերող
արտա եւ համարել: Արգարությունը պաշտպանելու եւ նշմարությունը վերականգնելու հա-
մար նա հանդես եւ յեղել իբրեւ վերելքին մասնակցողներին եւ սարք գագաթը հասնողներին
մեկը, յերգվել եւ Դորպատի պաշտոնական առյառում—Լանդ-Դերիխում—վերելքի իսկու-
թյան մասին եւ 1835 թվի փետրվարի 7-ին գրել եւ գերմաներեն «Նոր վկայություն պարն»
պրոֆեսոր Գաբրուտի՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու համար իր կողմը, վոր ապա-
գրվել եւ Գեանբուրգի Մանհլըմ Գեանբուրգ ծայտունդ պարբերակին նույն 1835 թվա-
կանի № 34-ում, վորով եւ հերքվել են բոլոր կտակածները եւ հաստատվել են Գաբրուտի
գրածները:

Արովյանի ասելով, յերգման ժամանակ հայ գյուղացիները դժուր են իրենց նախկին
վկայությունը, վորովհետեւ վախեցել են իրենց համագյուղացիներին, վորոնք գեմ իրենց,
այսինքն՝ Գաբրուտի եւ յուր այնտեղ յեղած ժամանակ վայրելքից հետո, սկսել էին չար-
չարել ու տանջել նրանց, եւ նրանք քանիցս յեղել էին զանգուստվելու այդ մասին, իսկ
ինքն՝ Արովյանը չի վախեցել խորատվանել նշմարությունը, Թեեւ համոզված եւ յեղել, վոր
դրա հետեանքով ինքն եւ կարող եւ անախորժություններէ եւ դժվարություններէ հա-
ղիպել:

Նամակը հանված եւ Արովյանի արեւիվից եւ նրա գրաբար բնագիրը վերածված եւ աշ-
խարհաբար:

Ավետիք չենք համարում այնտեղ նշել ամ, վոր սույն նամակի բովանդակությամբ
մի նամակ եւ Արովյանը գրել եւ նույն թվի մայիսի 28-ին, այսինքն՝ այս նամակը գրելուց
յերեք օր հետո նկատի առնելով այն, վոր այդ յերկուսի միջեւ կան մի քանի երկուս
առաքելություններ, մենք կարեւր համարեցինք յերկուսն եւ մեջ բերել: (Տես նամակ 4):

25.

ՆԱՄԱԿ ՍՏ. ՆԱԶԱՐԾԱՆՏԻՆ

Ս տ ա ց ա Ա. Գ. 4-ին

Հոգուս յիղալի:

Վճ, կրկին վերադառնում եմ հայրենիք, բայց մեր եւ իմ սրտի սիրե-
լին եւ յեղբայրս, ցավակից եւ ուրախակից բարեկամս, վոր որհնությամբ նա-
նապարհ գրեց ինձ պանդխտական վայրերը: Ուստից պետք եւ մխիթարվում, մի

պետք է տա այն ջերմեանդ սերը, վոր յերբեմն, ինչպես պահապան հրեշտակ, ինձ հետ եր նժգեհուծթյան բոլոր ժամանակս, հուսալով վերստին տեսութեան, կարեկցում եր ինձ և բլուր բարիք եր խոստանում ինձ այնտեղ հայրենիքում։ Իմ որերն անցան ազնվամիտ գերմանացիների մեջ, ինչպես վաղանցուկ յերազ, իսկ դշուծական զգացմունքի կերպարանքը, հոգեզմայլ առարկաների պատիրքը, իբրև որինակ այսպիսի դրախտական կյանքի, յերկար կմնա իմ մտքում, յերկար լսել կտա հեռվից նրանց հրաշալի ձայնը, վորոնք, ինչպես լուսեղեն հոգիներ, ճախրում են և կյանքիս բոլոր ընթացքում պետք է ճախրեն իմ շուրջը։ Բայց կարճող և արդյոք այս աննյութ, անմարմին զգայութիւնը բռնել իսկական, կենդանի վայելչութիւններէ տեղը, վորով յերբեմն զվաճանում եյի հզօղ և մարմնով։ Գուցե, մեր հայրենակիցներէջ շատ քչերն այնպես առատութեամբ վայելած լինեն անուշ կենցաղը, այնպես տեսած լինեն Յովրոպայի հոգեխառն քաղցրութիւնը, ինչպես յես, այս պատճառով եւ և վոչ մեկի սիրտն այնպես չի ցանկանալ նրանց, ինչպես իմս, սակայն մարդուն հատուկ և յուր ուխտի անդրժեյի պահպանելը։ Իմ այս բոլոր զրկողութիւնը հույս ունեյի ձեզանով լրացնել, իմ անգին բարեկամներ, այլ ավանդ ցավերիս, Աղաջանը թողել և ինձ յուր սգալի տապանը, ինչպես վշտերի արտասովարան։ Զեզ ամուր շղթայել և կյանքի բոլոր կապերից գերազանցազույն և օրելի ամուսնական կապն այն կողմերի հետ, վորոնք ծածկված են ինձանից թանձր ամպերով և սահմաններով։ Առաքելը վաղուց յերկպառակտված է ինձ հետ և միթե Հայաստանի ձորերը և լեռները պետք է հովացնեն իմ հրաբորբոք սիրտը։ Այո, իբրև միեկթարութիւն ինձ համար միայն սրանք են մնում։ Մինչ իմ սիրտն ընկղմված է խորհի վշտերի և ցավերի մեջ, մինչ իմ սիրելի ազգակիցները, վորոնց համար զոհում եմ իմ կյանքի բոլոր վայելչութիւնը և պիտի զոհեմ, կրկին պիտի վերավորեն վաղուց արդեն իմ տանը յեղած ժամանակ վերավորված սիրտս, յես պիտի դիմեմ այնտեղ։ Հայաստանի բնութիւնը և յերկիրն անխոս լեզվով, անբառ բերանով ինձ ավելի շատ միեկթարութեան նյութ պիտի տան, քան նրա վորդիքը։ Այստեղից պիտի յեկնեն իմ հարազատ սրտի հառաչանքը դեպի քեզ, վոր քեզ այնպես ջերմ, մինչև շնչի փչելը սիրեց, այստեղից պիտի հայցեմ անհողողդ բարեկամութիւնդ, վոր դու լինես ինձ խորհրդատու առաջնորդ և զօրացուցիչ՝ վհատութեան և հոգեկան նեղութիւններեմ մեջ։ Յերբ վոր դու մի որ վտռք կոխես այն սխրալի յերկիրը, վորտեղ գուցե փտած լինեն քո սիրելիիդ վտակները, վժհ, միտքդ բեր, վոր նրանք թրջված են իմ արցունքներով, վոր նրանց ողը յերբեմն խառնված է յեղել իմ հոգոցհանութեամբ։ Ինչիւր, վոր հայրենիքի սերն է տվել ինձ այն զգայութիւնը, վոր յես և այն բարձունքից պիտի սիրեմ և պաշտեմ։

Յես մի քիչ ել դեռ կմնամ Մոսկվայում, հետո կլսես իմ ձայնը հայրենիքից։ Որհնյալ և այն կամքը, վոր շարժել է քո սիրտը մասնակից լինելու այն սուրբ կապակցութեան, վոր կազմում է մեր յերկրավոր կյանքի յերջանկութիւնը։ Ամուսնական սերը, այն յերկնածնունդ կայծը, կտա քեզ այն վայելչութեան դրախտը, վոր յես Յեղեմականի հետ չեմ փոխիլ։ Բարի և հովատարիմ կի՛նը կզվաճացնե, կկանաչեցնե քո կյանքի տկար հասակը, հարազատ և բարեծնունդ զավակները կշրջապատեն քեզ, կմիեկթարեն և

կերկարացնեն քո կյանքի որերը և կկնքեն սիրով քո սիրակարոտ աչքերը, կպսակեն ծաղիկներով քո գերեզմանը, անուշ սիրելիդ իմ, ընդ վորում յես ապրում կամ շնչում եմ նույն սիրով, վորով քեզ սիրեցի: Հիշիր և մի մոռանար քո քնքուլը ամուսնու ծոցում և սիրելի զավակներիդ շրջանում և Բո

Անձնվեր բարեկամ

Խաչատուր Աբովյանի:

1836 թ. մարտի 26

Մոսկվա

Այս նամակը, վոր մենք հանել ենք Աբովյանի արխիվից, չունի վոչ իր վրա, վոչ էլ իր մեջ այն անձի անունը, վորին ուղղված է դա: Բայց նամակը բովանդակութունից յերևում է, վոր այդ անձը շատ մոտ է յեղել նրան Մվ կարող եր, ուրեմն, լինել այդ անձը, յի՞նչ վոչ նրա մտերիմ ընկերներից մեկը—կամ Աղաջան Շերմազանյան-Վարդանյանցը, կամ Առաքել Աբարատյանը և կամ Ստեփաննոս Նազարյանցը, Արզ. նամակի բովանդակութունից յերևում է, վոր Աղաջան Վարդանյանցն արդեն վախճանված է յեղել և թողած նրան իր առաջանը, իբրև «արտառվարան», Առաքելի հետ նա վաղուց արդեն պառակտված է յեղել, ուրեմն և չեր կարող վոչ առաջինի և վոչ յերկրորդին նամակ գրած լինել: Մնում եր Ստեփաննոս Նազարյանցը, վոր նրա մտերիներից մտերմագույնն է յեղել: Բայց նամակը գրված է Մոսկվայից, վորտեղ նա կանգ է առած յեղել մի առժամանակ, Դորպատից հայրենիք վերադառնալու ժամանակ, 1836 թվի մարտի 26-ին, այսինքն հաստատարագես յերկու ամիս և միայն անցած յեղել այն որից, յիբր նա բաժանված է յեղել Նազարյանցից, վոր այդ ժամանակ դեռ վոչ միայն ամուսնացած չի յեղել, այլև իր ուսման ընթացքն էլ ավարտած չի յեղել:

Ստեփաննոս Նազարյանցի կենսագիր Լեոնի «Ստեփաննոս Նազարյանց» գրքի առաջին հատորից մենք իմանում ենք, վոր նա, Նազարյանցը, գնացել է Դորպատ 1832 թվին, ուսել է այնտեղ և ավարտել իր ուսման ընթացքը 1840 թվին և նույն թվին էլ նշանվել է մի գերմանացի որինորդի հետ, ամուսնացել և 1842 թվին և պաշտոնով գնացել է Նազարյանի համալսարանը 1843 թվին Ուրեմն, ինչպես պեսք է հռչակեցնել Աբովյանի կողմից 1836-ի մարտի 26-ին Մոսկվայում գրված նամակում առանձնեք Նազարյանցի ամուսնության մասին այս նամակում առանձնեքի հետ: Գեսք է, ուրեմն, կարծել, վոր կամ Նազարյանցի մասին Լեոնի մեջ ընթած թվերը սխալ են, կամ նամակը գրված է վոչ Նազարյանցին, այլ մի ուրիշին: Յեզ վորովհետև այդ հանգամանքը զգվոր է յենթագրել և Աբովյանն այդ բովանդակությանը նամակ կարող եր գրած լինել միայն և միայն Նազարյանցին, իբրև իր մտերմին, պեսք է ուրեմն յեզրակացնել, վոր Նազարյանցը նշանված է յեղել վոչ 1840 թվին, այլ զբանից առաջ, 36 թվին, և Աբովյանը նրա նշանվելն արդեն ընդունել է իբրև նրա ամուսնության հաստատուն գրավական և այդ մասին խոսել է իբրև կատարված փաստի մասին:

26.

ՆԱՄԱԿ ԴՐԻՄԵՏԻ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

1840 թվի նոյեմ. 1-ին

Քիֆին

Գթառատ Հայր.

Դուքց ե և յես ապերախտ և անհավատարիմ համարվեմ, քանի վոր այսքան ժամանակ լուռ կամ լուռթյամբ եմ պահում այն իսկական յերախտադիտութունը և շնորհակալությունը, վոր պարտական եմ ձեր հայրության մինչև կյանքիս վերջին: Այն, լեզուն զգացմունքի արտահայտիչն է, բայց զգացմունքը, յի՞նչ հաստատապես ուղիղ հոգուց չի բղխում, կարող է շատ անգամ փողաքշանք լինել: Վոչ թե յես չեմ ուզում, կամ սիրո և պատ-

կառանքի զգացմունքիս պակասությունն ե ձեր հանդեպ, այլ պարապմունքիս անընդհատ շարունակվելն ե, վոր խափանաւթ ե լինում կատարելու այն պարտականությունը ե գործադրելու յերեմմն գրելով, վոր յես գգում եմ ե ճանաչում:

Վորքանն ուրախ եմ, վոր յես այժմ միջոց ունիմ ծանոթացնելու ձեր հայրությունը այս ամենապատվական մարդու հետ, վոր մեր արքունի համալսարանների կառավարիչն ե (դիրեկտոր) ե կամենում ե յուր սուրբ Աթոռումդ լինելու ժամանակ ունենալ արժանավայել տեղեկություններ տեղիդ իրերի ե հանգամանքների մասին, վոր ուրիշ ի՞նչ կարող ե այնպիսի հմտությամբ բացատրել նրան, քան թե ձեր հայրությունը, ե ձեր յերկուսիդ ծանոթությունը միշտ կարող ե թողնել միմյանց սրտում անկեղծ բարեկամության սեր:

Իմ վիճակի մասին գուցե ուրիշների բերանից տեղեկություն քաղած լինեք: Գոհություն աստուծո, իմ որերն անցնում են խաղաղ. յես թեպետ ե աշխարհումս չեմ փայլում, իբրեւ մի յերեկի անձն, բայց, գոնե, սրանով ե որըստորե ուռճանում իմ հոգիս, վոր միջոց ունեմ պիտանի լինելու հայրենիքին, ե վոչ թե պարապ անցկացնելու որերս. կյանքը թվում ե ինձ համար մի բեռ, վոր դժվարին ե մարդուս տանել, յեթե նա գործ չդնե այն դեպի բարին: Մանուկները, վորոնք ուսանում են իմ ձեռքի տակ, ինձ համար նույնն են, ինչ վոր յերկրավոր արքայությունը: Այս փառքն ինձ մեծ ե յերևում, քան աշխարհի բախտավորության նշանների ե փառքի արտոնությունները: Թեև յես չպետք ե վայելեմ նրանց պատուները, գոնե, ազգը կգտնե նրանց մեջ կատարյալ մարդիկ վոչ միայն իրենց գիտությամբ, այլ ե իրենց առաքելի բարքով, ազնվախոհ մաքով ե այլն: Մեծ ցավ ե ինձ համար այն, վոր յես չկարողացա պիտանի լինել իմ նախկին վիճակակիցներին ե պաշտոնակիցներին, ինչպես ցանկանում եյի, վորոնցից կախյալ ե միայն ազգի լուսավորությունը ե-բախտավորությունը, բայց թնչ անեմ, այդ իմ մեղքս չե:

Կգա ժամանակ, կբացվեն նրանց աչքերը, այն լուսավորյալ մանուկներն այն ժամանակ կգառնան նրանց համար պատկառանքի պատճառ, վորովհետև նրանք (այսինքն՝) նախկին վիճակակիցները ե պաշտոնակիցները), իբրեւ հոգևոր դաստիարակներ, անփութ զանվեցան հոգևոր կրթության վերաբերմամբ:

Վորդիս Վարդան-Մորից, գերմանահայ ե ամուսին իմ եմմա համբուրում են Ձեր սուրբ աջը ե խնդրում են Ձեր օրհնությունը: Յես ել նույնը խնդրելով, մնում եմ լիակատար պատկառանքով Ձերդ հայրության խոնարհ ծառա:

Խաչ. Ապովյանց:

1840 թ. նոյեմբերի 1-ին Արքայանը միաժամանակ յերկու նամակ ե գրել Նշմածին՝ մեկը ժամանակի Մինոգի պրեզիդենտ Թովմա Ղորղանյանին, մյուսն այս նամակի շարժառու հորը), վորը ղրթմեցի Հովհաննես Վարդապետն ե յեղբի Անգրեղիկասի զորոցների վերապետուջ Գրոգոր զնալիս ե յեղբի Յերեան, իր խոմքին հանձնված զպրոցներին այցելության ե այդատելից ել միտք ե ունեցել զնալ Նշմածին՝ տեսնելու հնազարյան վանքը ե հայոց հայրապետական աթոռը: Արքայանը գնալ Նշմածին՝ տեսնելու հայոց մայր-վանքից ե հայրապետական աթոռից լավ տպավորություն ստացած լինի, վորի համար ե

գրել և իւր հիշյալ յերկու բարեկամներին՝ պրոկուրորին և զքիմիցի Լափաննիս վարդապետին, իբրև վանքի և հայրապետական աթոռի զորոնքին ամենահմուտ մարդկանց, վորոնք ընդունակ էյին ամեն անականից բաժարարել վերատեսչի հարցասիրության:

Արաժյանի ակնարկությունը նամակի մեջ վերաբերում և իւր ժամանակի բարձրատախնա հոգեբարդանության—կարեւորի Լափաննիս կաթողիկոսին և նրա ըջլապատաղներին, վորոնց ձեռքում գտնվել և ազգի լուսավորության զործը, բայց վորոնք հոգեւոր դաստիարակներ լինելով հանդերձ, անփութ չեն յեղել, հոգս չեն տարել ժողովրդի հոգեւոր կրթության ու լուսավորության մասին:

27.

**ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ
ԵԶՄԻԱՆԻ ՍԻՆՈՂԻ ՊՐՈԿՈՒՐՈՐ ԹՈՎՄԱ ՂՈՐԱՆՅԱՆԻՆ**

**Խնամառատ Տէր, իմ
Ֆոմա Ոսեպիչ.**

Ձեր ինձ գրած հայրախնամ գրությունը, ինչպես և ճշմարիտ սերը ինձ վստահություն են տալիս ուղղելու Ձեզ այս գրությունը: Գրաբերս, Հայսկուլս Կովկասի ուսումնարանների կառավարիչ Նիկոլայ Նիկոլայիվիչ Կնոպիցը, կամենալով այցելել իրեն հանձնված արքունի դպրոցները, կամենում և նույնպես տեսնել և մեր սուրբ գահը (Աթոռը), ինչպես այդ սովոր են անել բոլոր գիտնականները, իմ գործը չե գովաբանել սրա հատկությունները, կամ սրանով շարժել Ձեր մարդասիրությունը, վոր Դուք արժանավայել ընդունելություն ցույց տաք սրան, այդ իմ վիճակից (աստիճանից) վեր եւ յես լիահույս եմ, վոր նա Ձեր մեջ կգտնի աղնիվ հայերին հատուկ պատկերը, վորոնց ծանոթությունը, բարեկամությունը և սերը կթողնեն նրա մտքում այն անհնջելի տպավորությունը, վոր կարող և հավիտյան բերել, ինչպես Ձեր անզուգական անձին, նույնպես և Ձեր միջոցով և մեր բոլոր ազգին, պարծանք և գովաբանություն:

Վասիլն որըստորե լուսավորվում և և զարգանում գիտությունների մեջ: Նրա վարքը և համեստությունը, վորպես և տղայական անմեղ, շերմ հոգին մնում են և մնալու յեն անփոփոխ. նա ինքն ել զգում ե; Թե այս դատողությունների և գիտությունների փոփոխությունները, վոր նա որըստորե նկատում ե, ապացույց են իւր ճշմարիտ լուսավորության: Իմ Ձեզ վոչ հաճախ գրելու դատողությունը խնդրում եմ ներողամտությամբ ընդունիք, իմանալով իմ կացության հանգամանքները: Քաղաքավարության համար չե, վոր ասում եմ, Թե իմ սիրտը և հոգին միշտ շերմնառատությամբ և հարգանքով Ձեզ են նվիրված, վոր խոսքերով կարելք ել չկա հիշելու:

Յեթե Ձեր կողմից արված և մի վորեն տնորինություն իմ գրքի մասին, խնդրում եմ տեղեկացնեք ինձ այն պատճառով, վոր գիրքը վաղուց արդեն պատրաստ ե:

**Ձերմ հարգանքով հանձնելով ինձ Ձեր Հայրության
խնամքին,**

**մնում եմ անձնվեր ծառա
նաչ. Ապովյանց**

**1840 թվի Նոյեմբերի 1-ին
Տֆիխա**

Այս նամակի բնագիրը հանձնած է Արովյանի արխիվից և զբաղւած վերածված աշխարհաբարեր:

Հիշված Վասիլի ով լինելը մեզ հայտնի չի
Նամակը գրված է 1840 թվի նոյեմբերի 1-ին, իսկ այդ թվին, ինչպես հայտնի չէ, գրված է Արովյանի շնորհը Հայաստանին, Արովյանի գրածը՝ թե զերթը պատրաստ է, կարող է վերաբերել հենց զբան, այսինքն շնորհը Հայաստանին՝ գրված է պատրաստ լինելուն, իսկ յեթե նա այդ թվին գրել է և մի ուրիշ գիրք և այդ մասին հաղորդել յուր բարեկամին՝ Նվթածին, վեր նա այդ մասին յուր ինչ-վոր տնորենությունն անի, մեզ անհայտ է:

Այս նամակը մի համահարակալն է զղրոցներէ վերառեսուչ Կոռզֆի համար, վորպեսզի, յերբ նա լինի Նվթածնում, նրան լավ ընդունելություն ցույց արվի և նրա հարցախերությանն Նվթածնի վերաբերմամբ բավարար չափով տեղեկություններ հաղորդվին:

28.

ՆԱՄԱԿ ՆՈՐԻՆ ՊԱՅԾԱՌԱՓԱՅԼՈՒԹՅԱՆ (ԱՆՀԱՅՏ)

Ձերդ պայծառափայլություն

Վողորմած Տեր.

Ցավոք սրտի յես հարկադրված եմ. սրանով դիմելու Ձեզ մի բացատրությամբ, բացատրություն, վոր մեր մեջ յեղած ալիքան մտերմական հարաբերություններից և իրար հանդեպ ունեցած փոխադարձ վստահությունից հետո, յես չեյի կարող նախատեսել, և մինչև անգամ ախորժելի էլ չե ինձ համար այն, վոր ստիպված եմ հիշեցնել Ձեզ և այն հաշիվը, վոր մի չնչին բան է, համեմատելով զոյություն ունեցած պայմանների և իմ ցանկության հետ՝ պահպանելու մեր հարաբերությունը, ինչպես դաստիարակի պարտականությունը պահանջում է:

Դուք բարեհաճում եք պահանջել ինձանից այն իրերը, վորոնց գինը ընդհանուր հաշիվով 5 ոտւրլուց ավելի չե, այսինչ յես կարծում եմ, վոր դուք հիշում կլինեք և այն պայմանը, վորով դուք պարտականություն եք ստանձնել հատուցանել ինձ տարին 100 ոտւրլի արծաթ գրամ և մատակարարել 80 ոտւրլու գինի, ալյուր և այլ ալյուրի մթերքներ: Այս պատճառով ել հաշիվը կարող ե լինել հետևյալը.— Ձեր վորդին մտել է իմ մոտ ուսման 1841 թվի հունվարի 13-ին և Յնացել է մոտ մինչև նույն թվի հունիսի 20-ը, վոր անում ե 5 ամիս և 7 որ ժամանակ: Այդ ժամանակամիջոցում յես ստացել եմ Ձեզանից դատ-դատ 69 թունգի գինի, 15 կոտ ալյուր և 30 ոտւր. արծաթ գրամ: 5 ամիս համար (որերը չեմ հաշիվում) ինձ կպատկաներ ստանալ Ձեզնից 62 $\frac{1}{2}$ թունգի գինի, 8 $\frac{1}{2}$ կոտ ալյուր և 41 ոտւրլի 66 $\frac{2}{3}$ կոպեկ արծաթ գրամ, վոր հանելով ինձ հասանելիքից, կմնա իմ վերա պարտք 6 $\frac{1}{2}$ թունգի գինի և 6 $\frac{2}{3}$ կոտ ալյուր, իսկ Ձեր վերա պարտք ինձ հատուցած գումար 11 ո. 66 $\frac{2}{3}$ կոպեկ արծաթ: Թողնելով, վերջապես, մի կողմ այս հաշիվը, յես հարկադրված եմ նաև հիշեցնել Ձեզ այն, վոր Ձեր յեղբորորդի Պատան նույնպես ոգտվել է ամեն բանից, վորոնցից ոգտվել և և Ձեր վորդին, վորի համար Դուք հավատացնում եյիք ինձ, թե նորա իմ մոտ մտնելուն պես Դուք կվարձատրեք ինձ իմ մյուս աշակերտների հատուցածի չափով, բայց յես այդ չեմ ստացել Ձեզանից: Այժմ, յեթե Դուք կամենաք ի հաշիվ առնել բոլոր վերոգրյալները և կկշռադատեք (կտեսնեք), վոր հազիվ թե յես Ձեզ պարտեմ մնացած լինեմ, յեթե

վոչ Դուք ինձի Ընդ սմին յես չեմ կարող թաքցնել Ձեզանից և այն, վոր ինձ ցամ պատճառեց լսել Ձեր պահանջը, քանի վոր յես կարողությունից զուրկ մի մարդ լինելով, ապրող միայն իմ անձնական աշխատանքով, միայն Ձեր անձի հանդեպ տածած հարգանքիս հետևանքով, չեյի վստահանում և վարձատրություն պահանջել Ձեր յեղբորորդու համար։ Այս բոլորից հետո յես չեմ կարողանում հասկանալ, թե Դուք արդձեք կարող եք դժգոհ լինել ինձանից, նամանավանդ, վոր Ձեր հատուկ ցանկությունն է յեղել տալ իմ մոտ և վերցնել Ձեր վորդուն։ Այս ալսպես լինելուց հետո, յես խոնարհաբար կիսողերի, վոր Ձերդ պայծառափայլությունը խոսեյիք այդ գործի մասին Ձեզ բարեկամների հետ և, վերջապես, յեթե կամենաք և այս իմ նամակը ցույց տայիք նրանց, և, յեթե, պատահի, վոր նրանք, հակառակ իմ կարծածին, պարտական համարեն ինձ Ձեզ վերադարձնելու և Ձեր իրերը, այսինքն անազյա գլալները, անկողինը և այլն, այդ գեպքում յես պատրաստ եմ կատարել։

Թե այդ վոր պայծառափայլ իշխանն է յեղել, վորին ուղղել և իր այդ թուղթն Արոյանը, մենք հշտությամբ չենք կարող վորոշել։ Մենք միայն յեթադրաբար կարող ենք ասել, վոր դա հավանորեն յեղել է Արոյանի իշխաններից մեկը, վորի վորդին է յեղբորդին հովորեյիս ևն յեղել 1841—42 թվերին Արոյանի մոտ։ Այս թուղթը հետաքրքրական է այն տեսակետից, վոր ցույց է տալիս, թե ինչ հարաբերություն է դուռություն ունեցել Արոյանի և նորա աշակերտների ծնողներից մի քանիսի միջև, թե ինչ պիտի դժժությամբ են վերաբերվել Արոյանին աշակերտների ծնողներից մինչև իսկ ունեւոր և բարձր դասի պատկանածները։ Մենք գիտենք, վոր խեղճ Արոյանը շարաշար նեղվել և ալգպիտի ծնողների յերեսից և դառնապես բողոքել և, յերեմե և խոտորեն հանդիմանել և նրանց զրաժոր և բերանացի, կոչելով այդպիսիներին հախճաբանալ թուրքական խոտով—այսինքն վարձատրություն կարող կամ չափով։ Այս մասին ամեն Դեվանումս գետեղված՝ Արոյանի մի նամակը, վորն ուղղված է այդպիսի հախճաբաններից՝ մեկին՝ մի ծաղրական գոտառափորով։

29.

ՆԱՄԱԿ ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ

1843 թվի հուլիսի 30-ին
Տփլիս

Իմ հոգեզույգ բարեկամ.

Քառապատկվելով և տասնապատկվելով անցան տարիները տարիների հետևից, իսկ մեր բերանը լուռ մնաց ժամանակների ալսպես իրար վրա բարդվելու ընթացքում և մեր իրար հանդեպ ունեցած բարեկամական սիրո արտահայտությունների պարտավորությունը կուտակվեց, վորից մեր զրկված լինելու պատճառը յես յեղաւ ինձ կպատկաներ այդ ծանր պարտավորության կապանքները խզել, այսինչ քո ավետաբեր աղափին (նամակը) հենց սկզբից իմ հայրենիք վոտք կոխելու օրերը կանխեց, հասավ ինձ, տալով ինձ դալար և պարարտ վոտեր (նորանոր թարմ լուրեր) սիրելիիդ ընակավայրից։ Մոռացության տուր իմ այս աններելի զանցառությունը, բայց մոռացության մի տար քեզ մշտապես հոգով նվիրված բարեկամիդ։ Վիճակիս տարբերությունը, հանգամանքների և դիտավորությունների փոխակերպություններն առան, խեցին ձեռքիցս բոլոր միջոցները գտնելու վոչ միայն մի ազատ ժամ, այլև նույնիսկ մի խնդության ժամ դրուցելու

բարեկամիդ հետ, ինչպես վոր իմ հոգին փափագում է և ձգտում: Յես նույնն եմ, ինչպես միշտ յեղել եմ և քեզ բարեկամ պիտի մնամ մինչև գերեզմանիս դուռը: Տարիներէ և ժամանակների աշպիտի յերկար ժամանակամիջոցում անցան և իմ գլխով հազարավոր փոփոխություններ — Յոթ տարի մնացել պատճառ, կաշկանդված Տփիսիսում, հոռաւով այնտեղ, վորտեղ հայ մանուկների աղքատ բազմութիւնն էր, առաջ տանել իմ նպատակը, բայց իդուրի գերեզմանի իմ բոլոր ճիգն ու աշխատանքը, ի գերեզմանի բոլոր նպատակներս և ակնկալութեան հուշը: Հաշտեցաւ անբարեկամ մարդկանց նախանձը և դժկամութիւնը վերելալու տապալեցին նորահիմն շինվածքը և ինձ վերջիվերջո մնաց միայն կյանքի այս վերջին ճանապարհը՝ վերադառնալ հայրենիք, Հայաստան, և այնտեղ քոյով բավականանալով, զոհն, հոգալ ազգակից մանուկների կրթութեան գործը: Ընթացիկ տարուս ոգոստոսի 10-ին պատրաստվել եմ դուրս գալ այստեղից, ստացած լինելով Յերևանի նահանգական վարժարանի վերակացվի (տեսչի) պաշտոնը, բայց թե ովքեր պիտի լինեն իմ պաշտոնակիցները, հայտնի չէ ինձ, այնինչ այստեղ մինչև իսկ համբալները նշանակվում են կրոնագիտութեան և դժբախտ հայոց լեզվի դասատու, ստանալով տարին 200 մանեթ արծաթ, վորոնք չեն տալիս աշակերտներին, զոհն, այնքան ունեւ, վոր արժենար հարյուր կոպեկ: Սակայն յես ուզում եմ, յեթե տեղը հաջողի, Յերևանի վարժատունը բարձրացնել բարեփայլութեան աստիճանին և ճիշդ թափել այնպիսի կատարելագործութեան հասցնել այն, վոր հավասարվի ամեն մի բարեկարգ ուսումնարանի, բայց ինչպիսի, յեթե իմ պաշտոնակիցները լինեն «վորթի բ՛իւրք», ինչպես ասում են մեր ուսմիկները:

Բավական է և քեզ պանդուխտ մնալ. բավական ես քո վիճակից, փառք աստծո, այդ ցանկանում եմ քեզ բոլոր սրտով: Հայաստանը, անձկալիդ իմ, մնում է դուրի Յեթն 200 մանեթ ուճիկը և պաշտոնակցելն ինձ հայրենիքում, յեթե հայ մանուկների լուսավորութեան գործը ցանկալի չէ քեզ (քաղցը ե), ապա մի հապաղիր ուրախացնելու բարեկամիդ, գրիր Յերևան, և յեթե դու այդտեղից դուրս գալու ծախքի միջոց չունես, այդ իմ պարտքը թող լինի, 100 մանեթ բավական կլինի ճանապարհի համար մինչև այստեղ, և յես կողարկեմ քեզ ուրախութեամբ քեզ հետ մյուս անգամ միանալու համար և միաբան աշխատելու քեզ հետ հայրենիքի տանը ազգակիցներին ոգոստիս:

Մեր սիրելի պարոն Արարատյանը, վոր նույն պաշտոնում և վիճակի մեջ է, աճած, բազմացած յերկու վորդով և յերեք աղջիկներով, սիրով վորջուճում է քեզ: Շահաթունյան Հովհաննես արքայիսկողոսն այժմ այստեղ է, ուղարկված լինելով նվիրակութեան գործով՝ Աթոռի կողմից: Յես ել ունեմ յերկու վորդի, քո ծառանքը՝ մեկը արու, վարդան անունով, մյուսը աղջիկ, դեռ անանուն, վորովհետև դեռ տակավին նորածին է, վեցորդա:

Անձանութեամբ վորջույն տալով քո բոլոր սիրասուն ընտանիքիդ և մնալով կարոտ քո անձկալի տեսութեան,

Իմ անգին բարեկամիդ

Անձնագրո՛ն ծառա

Տիրույթարնիյ Սովետնիկ՝ Խաչ. Ազովյանց.

Այս նամակը նույնպես մենք հանել ենք Արդվյանի արխիվից. դա էլ հայտնի չէ, թե ում և զգված, բայց բովանդակությամբ հաստատապես կարելի չէ յեզրակացնել, Վոր զգված և Նազարյանցին, Վոր այդ ժամանակ արգեն Ղազանուսն և յեղել և տեղի համար-տարանում հայոց լեզվի և զբանասիրության դաստիարակ պաշտոն և կատարել:

Նամակն մեջ Արդվյանի ակնարկությամբ հիշված ճշապահոտ մարդիկը յեղել են Քրիլիսիի դավառական զարոցի ուսուցիչները, Վորոնք նախնական շրջան, անգաղար քո-րել են նրա վաղի տակը և ինտելիգենտ սարքել նրա դեմ, ինտելիգենտ, Վորոնցից զարո-ցական իշխանությունը, զարոցն ազատելու համար, ստիպված և յեղել Արդվյանին նույն պաշտոնով փոխադրել Յերևան: Դպրոցական իշխանությունն Արդվյանին համարելով շատ աշխատասեր և հմուտ մանկավարժ-ուսուցիչ, միևնույն ժամանակ այն կարծիքն և ունեցել նրա մասին, Վոր նա զարոցի լավ վարիչ չէ յեղել, ուստի և զարոցը խռովության մեջ և ընկել և, փոխանակ արևմտակնի զարոց հանդիսանալու, կոմի բուն և դարձել և բավական-աչափ առաջագործություն ցույց չի տվել Արդվյանին ինքն ևլ զգված և յեղել իր այդ դավառական զարոցի վարիչի պաշտոնից և ցանկացել և Յերևան փոխադրվել իր հոգու հանգստության համար: Նա ցանկացել և Յերևանի զարոցն այնպես բարեկարգել, Վոր նա հասած լինի ճարտիպությունն աստիճանի, յեթե միայն զարոցի ուսուցիչներն սժանդա-կեն իրեն և հայ եւսակների տասնի պես Վորթի բերքը չլինեն: Սակայն նրա բոլոր ուսուցիչը և զորք զրած աշխատանքը բարեկարգելու զարոցը և բարեփայլության հասցնելու, փշրվել են Յերևանի ժողովրդի հնավանդ սովորությունները, տեղական աստիճանավարու-թյան և նույնիսկ զարոցական իշխանության անբարյացակամության և, Վոր զլխավորն ե, զարոցի ուսուցչական կազմի անապարտապանություն հետևանքով Յեմ նրա զուգակու-թյունը ճշտվել և, ուսուցիչները Վորթի բերքը են յեղել:

Նամակում հիշված Երանոսյանը հովհաննես յեղիսկողոսն Նյմիսմոնի միաբա-նության ամենահասակացող և յեռանդուն անդամներից մեկն և յեղել: Նա շատ մոտ հարա-բերություն և ունեցել Արդվյանի, Մուսը կամ Մսեր Մսերյանի, Առաքել Արարայանի և մյուսների հետ, Վորոնք, ինչպես մի ուրիշ տեղ արգեն տակ ենք, ցանկացել են մի ընկե-րություն կամ միաբանություն կազմել հայոց պատմության, լեզվի և զբանասիրության ու-սումասիրության համար՝ Միխիթարյան միաբանության օրինակով:

30.

ԳԵՂԱՄՈՎԻՆ ՅԵՎ ՇԱՀՆԱԶԱՐՈՎԻՆ

Ա. Գեղամյան

Հոգու ազդակիցներ.

Յերեք ժամից հետո կրացվի աշխարհի փրկության առավոտը, փրկչի ծննդյան առավոտը, յեթե վոչ մեր, դոնե, մյուս բոլոր քրիստոնյաների դա-վանությունը: Գերմանացիք այս յերեկո զարդարված ծառով են շնորհավո-րում փրկչի ծնունդը և պարզեցատրում են միմյանց իրենց ձեռքի քրտինքով վաստակածից: Այսօր յես էլ պատրաստվում եմ գնալ, թեև դուրսը սաստիկ ձմեռ է, Չանգիի ափը մի ճյուղ բերելու և ավետարանելու իմ վորդիներին կենարարի (կյանք պարգևողի) հայտնությունը: Բայց ձեզ, հեռացած վոր-դիներիդ, ոտարություն մեջ գտնված զավակներիդ լինչ ուղարկեմ, լինչ պար-գևեմ:—Որհնություն արտասուքը սուրբ ծառի մոտ, վոր յես պետք և զար-դարեմ առաջը ձեզ, զորություն արցունքներս փրկության ճրագալուսին, վորին իմ յերկնալիք (յերկնքով լցված) սիրտն այժմ իսկ վեր և ընծայում ձեզ, Թող իմ սույն ուխտն այս սուրբ յերեկոյին այս լինի արարչին, նախ, տեսնել ձեզ բախտավոր, ձեր հետ միասին և իմ միտքնար Վարդանին: Ամենաքաղցր բարբիշը Թող այն ժամանակ տա ինձ փակել աչքերս, յերբ տեսնեմ ձեզ իմ գրկում զարդարված ուսումով, զարգացած բարեբաղնու-թյամբ, պսակված փառքով և պատվով և իմ Վարդանը, վոր այն ժամանակ,

գուցե, վորբայցած լինի, թող ձեզանով լինի աշխարհիս բոլոր փառքերից, բայց վոչ բարձրյալի խնամքից, զրկված հոր արժանաժառանգ վորդի, բարձրյալի, վոր որհնում է, զորացնում է ձեզ՝ իմ վորդիներիդ, իմ ուրախութիւնս եւ ձեր բարետունս ազգի եւ տան պայծառութեան համար:

Յեթե իմ եւ ձեր անգին բարեկամ Իվան Ստեպանիչը բաշխած լիներ ինձ ամբողջ Տփիսիսը, դրանով վոչ այնքան բախտավորեցրած կլիներ ինձ, վորքան (յուր հաղորդած) բարեւուր համբավով ձեր ուսման մեջ արած հառաջադիմութեան եւ ձեր դաստիարակների ձեր վրա քաղցր աչքով նայելու մասին: Դուք նշանակված եք գիմնադիտնի դասարաններում ցեմգոր, վորի մասին յես դեռ վոչինչ չգիտեմ: Իմ անողորմ վորդիներ, դուք չգիտե՞ք, վոր եւ ձեր քնած միջոցին իմ աչքը ամեն ժամանակ անըռու պահպանում է եւ հսկում է ձեր վրա, ինչպես դուք թագցրիք այդ ինձանից մինչև այժմ այդ ձեր առաջին աստիճանի բախտավորութիւնը: Մթթե չգիտե՞ք, վոր եւ հեռ-վից իմ հոգին, ինչպես ասովեր, շրջում է ձեզ հետ ձեր բոլոր քայլերի եւ շարժումների մեջ: Դուք մասնակից արիք ինձ ձեր նոր բարեփայլութեան, վոր ձեր բարեբարոյութեան եւ արդար քրտինքի արգասիքն եւ Յերեանի նահանգական ուսումնարանի խղճուկ աշակերտներն իշխում են Տփիսիսի մեծամեծների եւ գիմնադիտնի հարյուրավոր մանուկների վրա, եւ դուք չեք ուրախանում եւ ինձ ել չ՞՞ք ուրախացնում: Անսիրտ դավակներ, այդպէս եք ճանաչում իմ սիրտը, այդպէս եք ուզում ինձ շահել: Չափից դուրս ուրախ եմ, բայց շատ վշտացած եմ ձեր խստասրտութեան վրա: Բավական է վորքան ցավեցրի ձեր սիրտը: Որհնյալ լինի ձեր ծնունդը եւ հոգին, վոր ինձ բարձր ի գլուխ պահեցիք բոլոր մարդկանց առաջ. համեստութեւնը չի թրււլ տալիս ձեզ ձեր արդար բերանով զովաբանել ձեր անձը, համեստութեւնը եւ պարկեշտութեւնը թող այսուհետեւ միշտ լինի ձեզ համար պսակ կենաց եւ թագ պարծանաց, թող լինի անվեհուցեթեան շուք, անկողոպտելի դանձ, անգին, անհատ եւ անհամեմատ սիրելիներս:

Ժորժ-Նան, Գեղամովը աստուծով շուտ կհասնի յուր նպատակին, քո ճանապարհը միայն յերկել եւ ու քիչ եւ այդ՝ քո մանուկ հասակիդ պատճառով: Դու գիտես, վոր պահանջել են քեզ ուղարկեն Մոսկվա, եւ յես գիշեր ցերեկ հոգս եմ անում շուտով կրկին բերել տալ քեզ այստեղ պատրաստելու եւ ուղարկելու քեզ հեռու աշխարհ, բայց քո հառաջադիմութեան այս բարձր համբավը կապում է իմ ձեռքս ու վոտքս: Յերեք շաբաթ ե, վոր ամեն փոստի այրվելով սպասում եմ, թե ինչպես վերջացավ քո վիճակը, իմ անգին բարեկամ: Եթե եւ կնյաղի սիրտը չգթաց քո նախնայաց վեհութեան եւ քո ներկա վորքութեան, յես քեզ կրկին բարեկամ եւ հայր, վորդյալ, այլևս իզուր մի աշխատիր, իզուր չկորցնես քո ժամանակը եւ լեզուդ: Ես ցամաք հացով կապրեմ, եւ դու կմնաս Տփիսիսում փառքով եւ պատվով, ինչպես յես տանեմ քո մենակ մնացած մոր դառն արցունքները, իմս դեռ չեմ հիշում: Կաց, մնա այդտեղ Թիֆլիսում, թե վոչ յես կգամ մյուս անգամ միանալու քեզ հետ: Դու ամեն ամառ կգաս եւ կփարատես քո խղճով մոր եւ հեռացած (մեռած) հոր փափազը: Միայն վոր այս տեսակ բարի համբավ ինձ ասուր լսել քո մասին, եւ մեծամեծների վորդիքը չեն ունենալ այն վայելչութեւնը, վոր դու կարող ես ունենալ: Գնա, շնորհակալ յեղիր Իվան Ստեպանիչից, վոր պատճառ յեղավ քո ներկա նոր բախտավորութեան:

Մի շաբաթ հիվանդ ելի՝ մի գիշեր քիչ մնաց, վոր մեռնեյի, Բնչպես
փափագում ելի ձեր տեսութեան, յերազումս ձեզ տեսաւ և որհնեցի Շատերն
են այժմ մեռնում Յերևանում ցրտերից. Յագորի հայր Հովհաննեսը ևս
մեռավ...

Խ. Արովյանց

1847 թ. դեկ. 24.
Յերեվան

Արովյանք, ի միջի այլոց, իր հիշատակաբանում նկարագրել և գերմանացոց տոնա-
ծառի հանդեսը ծննդյան յերեկոյին Նա այնքան հաճանել և այդ հանդեսը, վոր գերմա-
նացոց այդ սովորութիւնը բերել և իր հետ հայրենիք և ամեն ծննդյան յերեկոյին տո-
նածառ և պատրաստել, զարդարել և շնորհավորել քրիստոսի հայանութիւնը, ընծաներ
բաժանելով իր ընտանիքի անդամներին Յեզ այդ նա արել և վոչ հայոց ծննդյան յերե-
կոյին, հունվարի 6-ին, այլ գերմանացոց, Բնչպես և մյուս քրիստոնյաների, ծննդյան
յերեկոյին, դեկտեմբերի 24-ին:

Նամակում հիշված Իվան Սահպանիչը Հովհաննես Տեր-Հովսեփյանն և, վոր Քրիս-
տի գիմնադրոնի ուսուցիչ և յեղեր Դա Աշտարակի Տեր-Հովսեփյաններից և յեղել, վորոնք
Արդնի գյուղից վերաբնակվել են Աշտարակում, յերբ Արդնի գյուղը դատարկվել և հայ
բնակչութիւնից, ուստի և հայտնի յեն դարձել Աշտարակում Արդնից անուսով: Դրանցից
հայտնի յե յեղել Արդնից Սահպանը, վոր նշանակված լինելով Հովսեփի ու Հարս-
թիւն Շահադեղ—Կամարականների կալածքների կառավարի, առաջավոր մարդու պատիվ
և ձեռք բերել Աշտարակում և կոչվել և Սոսիան—աղա Դա, Սոսիան—աղան, ունեցել և
յերբք վորդի—Հովհաննեսը, վոր Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտ և յեղել, Նիկողայոսը,
վոր Նույնպես Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտ և յեղել, հետագայում Նշմիածնի սինդի-
կատու, և Արշակ, վոր Նշմիածնի գաղափ հաշտարար միջնորդն և յեղել:

Նամակում հիշված կնյալը կուսակալ Կոցերու իշխանն և յեղել

31.

ՆԱՄԱԿ ԳԵՎՈՐԳԻՆ ՅԵՎ ԺՈՐԺԻՆ

Ի 20 սեպտեմբ. 1847.
Յերեվան.

Սիրելիք հոգոյս.

Ընդէր ոչ կարեմ, որպէս ցանկամն այժմ յամենայն բոպէի, վերաթելել
առ Ձեզ առ ի մխիթարել զսիրտ ձեր ցաւազնեալ, դիւրացուցանել զվիճակ
պանդխտութեան ձերոյ և շնորհաւորել ձեզ, զի գտիք զայդպիսի հայր պատու-
ական: Ծնորակալ եմ գերկոցունդդ անչափ, զի ի պատահելն ձեզ այնպիսի
տարաբախտութեան, դիմեալ էք իսկոյն առ պարոն Արարատովն, ճանա-
չելով՝ թէ դա միայն է իմ բարեկամ այդր: Դա միայն կարէ լինել ձեզ
հայր և բառնալ զամենայն արտա, որք պակասելի կարէին լինել անուան
ձեր և իմ շնորհակալ եմ վասն համբերութեան ձերոյ, թէ չէք այլուր դա-
դատեալ, և իման ասորիկ ևս, զի աստ ևս առ իս գրեցիք և զամենայն
թուղթս ձեր բաց առաքեցիք առ իս, ապա թէ ոչ՝ կասկածք և տարակու-
սութիւնք մաշէին զիս: Զօրանաս՝ սիրելիք իմ Գեորգ՝ դէ այնպէս հաւատա-
րիմ պահպանեալ ես զփոքրիկ քնկեր քո և զորդի իմ: Դու գիտես, զի նա
քո պատճառաւ մնաց ի Տիֆլիս, քո յուսով, ապա թէ ոչ, ոչ թողէի զնա
ուրեք, եթէ զամենայն ինչ ձրի տային, բաց յարջունական վարժատանց:
Մանգիլեանն քանիցս առաց վասն նորա, բայց ես ոչ հօժարեցայ այնու

կասկածանք որ ի վախճանի, ով տարաբախտութեան իմոյ, պատահեալ է նմա: Այժմ գիտեմ՝ Գեորգի ջան՝ թէ իմ որդի ես և իմ ամենայն խրատ օգտել են քեզ, զի այնպէս պահպանեցեր զանմեղութիւն քո: Մի վախենալու ուրեմն այսուհետեւ մանավանդ վոյնիչ չեմ խնայել քեզ, յեթե միշտ լավ տղա կլինիս, քո ուսմանդ արի և մանավանդ պարոն Արարատովի սիրտը կշահե՛ք: Մեկ բառով, կամ բանով վոր նրա սիրտը խռոճք, իմացե՛ք, վոր ինձ եք սպանել: Ո՛վ կկարծեր, են անմեղ լեզվու՛մը, են խեղճ, պարկեշտ յերեսումն ու սրտումն ել են պես հոգի: Ինչ և իցե, դուք ձեր տեղը գտել ե՛ք: Փառք տվե՛ք աստծուն որը հազար անգամ և ձեր բարեբախտի սիրտը շահեցե՛ք: Դուք ինքներդ տեսա՛ք, վոր Թիֆլիզու պես հարուստ քաղաքումն մեկ մարդ ելա չկամեցա՛վ միմիայն քեզ, Գեորգ, տեղ տալ մեկ տարի ժամանակով: Իմացե՛ք ուրեմն թե՛ պարոն Արարատովի պես մարդը պաշտելու յե, թե չե: Պաշտեցե՛ք դրան: Չլիմ չիմանամ, յերեխություն անե՛ք, ուրիշ մարդի ել ձեր գլխի եկածն ասե՛ք, ինձ թշնամի կլինի՛ք: Կեղտը կեղտով չեն լվանալ, այլ սապնով. նա ինձ խաբեց, ինձ գետնովը տվեց, յես վորդիք պահ տվի նրան: Աստված իրան բարի տա: Հարցնողին կարեք ասել՝ թե աղքատ եր, չեր կարող ձեզ պահել, ինչպես հարկն եր, և այլն: Ձեր այլ մասին գրել եմ լիովին պարոն Արարատովին, ձեր գրերը իսկույն տեղ հասցրի, ելի գրեցե՛ք միշտ ու ինձ մոտ բաց դրկեցե՛ք, բրինձ, ալյուր միշտ կարող են ձերոնք ուղարկել: Յես կհոգամ, դուք դարձ չանե՛ք: Պարոն Արարատումն փող ել եր կամենում ուղարկի, ձեր շորի, մաշիկի պակասություն մի առ մի նշանակեցե՛ք, փառք աստուծո: Բշից շատից ձեզ քոմակ կանեն մինչև իմ հասնիլը: Բայց, Գեորգի ջան, ասածս չմոռանա. զոչադ տղեն եղպես տեղը մալում կանի: Չայից, գինուց վոր հազար անգամ ել հրավիրեն, չմոռանա՛ք, ուտելիքում չափավոր ըլի՛ք: մի բան հրամայելիս ուրախությամբ կատարե՛ք, միմյանց հետ սիրով լինի՛ք, մեկըմեկիցն չի հեռանա՛ք, չի հեռանա՛ք: Յսպես հազար խրատներ շատ եմ տվել ձեզ: Կուսակալն կամ Բոցբերուն վոր դա, Գեորգի, դու ինքդ գնա, դատե՛րդադ արա. ել ընչի՛ք յե տվել աստված քեզ եդ անուշ ճարտար լեզուն, եդ պայծառ գեմքդ, եդ ազնվատոհմությունը, վոր կուշ գաս, ինչ վոր քո լեզվովդ կանես, վոչ վոք չի կարող անել: Ջանք արա, վոր կամ պանսիոնը, կամ սապերնի բատալիոնը մտնես անպատճառ: Քեզ տեսնեմ, ենպես բան բռնիր, վոր քո հոր ոջաղին լայադ ըլի, և իմ աշխատությունը դուր չանց կենա: Յերևանումն ել ազար չկա: Հայր սուրբը տարան Եջմիածին: Բանդուրովսկին հոգիս հանում ե, ի՛վանը դռներին իր դուռնեն փչում: Աշակերտք դեռ շատ քիչ են գալիս, թե վորքան նեղացած կըլիմ, ես մասին դուք լավ գիտե՛ք: Թեվումովն ու Հարությունը հիվանդ են: Յերևանցիք դեռ չեն հավատում, թե բախտավոր եք, ենպես արեք, վոր թշնամին պատուի: Ամեն մի գիլա հավոդ, կամ զութմա ուտելիս հազար անգամ միտս եք ընկնում, բայց հեռու յեք, ամեն բարություն կուեննա՛ք, թե ձեր բանը լավ բռնե՛ք: Ամենը, ամենը ձեզ շատ բարով են անում, մանավանդ ձեր բարեկամ Խաչատուր Արամյանը:

Առ հագեցուան աշակերտս
իմ Գեղարդ և Գեորգի

Ի 11-ն սեպտեմբերի
Յերևան

Պատվական իմ սիրելիք.

Յերկու շաբաթ է, հորմանհետե զրկյալ գտանիմք ի միմյանց. դուք հոտար հաշխարհի և յես ի հայրենիս, բայց թե հոգիս, միտքս ձեզ հետ է, չեք կարող տարակուսել: Գիտեմ՝ հարգելի տերացու Սողոմոն իբրև հայր պահպանեցեզ զձեզ, քանի բախտավորությունն է, վոր նրա պիսի բարեկամ ունիք, չխաբվիք Թիֆլիզիդ մեծ տներեցը և լավ շորերեցը... Ձեր բոլոր աշխատությունը են ըլի, ինչպես ասել... անգամ, նրա սիրտը շահեք, միմյանց սիրով պահպանեք, վատ ընկերից հեռանաք, ձեր ուսման արի լինեք, ձեր և իմ յերեսը պարզ անեք: Բանն են չի, վոր մնացիք Թիֆլիզ, բանն են ա՛ վոր Թիֆլիզ ենպես մնաք, և ենպես... դաք, վոր իմ աշխատությունը չկորչի—Դու, Գեղարդ ջան, իբրև մեծ յեղբայր, խնամիր, ոգտիր և պահպանիր Գեորգուն. և դու, Գեորգի ջան, քո ոգտալը մի մոռանար, միտք բեր քո վորքությունը, քո մոր և իմ արտասուքն առ աշխատությունը, միտք արա, թե քեզ համար ինչ եմ քաշել, հնազանդություն, խոնարհություն, պարկեշտություն, ամոթխածություն քո ընկերք լիցին. աստված քեզ մեծ բախտավորության կհասցնի, յեթե ամենայն իմ խրատները չես մոռանալ: Մայրդ կարոող քաշում է շատ, չի հավատում, թե քեզ լավ տեղ եմ թողել, քո գրիդ ե սպասում, եկող փոշթին գրի ինձ անպատճառ ձեր ամեն վորպիսությունը: Ինչ ցավ ունենաք, ինձ գրեցեք, ուրիշ չհայտնեք, վոր լուեն ուղտ չի շինեն: Մեկ բառով՝ ինձ յեթե ամաչեցնեք, իմացեք, վոր մեր բարեկամության վերջն է: Ձեր այլ մասին գրել եմ իմ բարեկամ Սողոմոնին: Յեթե ասած տեղերս ձեզ չվերցնեն, Գեորգուն շուտով կամ մալականի կամ եկողի հետ ուղարկեցեք: Կուսակալի գալուն սպասեցեք և իմացեք, թե յերբ կրլի: Հույս ունեմ՝ վոր եկող փոշթին ձեզանից գիր ստանամ: Իմ ընտանիքն և ամեն ձեր սիրելիքը ձեզ շատ բարով են անում, մանավանդ ձեր մշտահաստատ բարեկամ (Արովյանը):

Աշակերտքը հլա ուշ կհավաքվեն, ուրեմն յեթե ասած տեղերս Գեորգուն չընդունեն, շուտով զրկեք նրան:

Պարոն Ջաքեյին վողջույն արերաշիկին նմանապես յերևանցուց հեռու կացեք: Զուխտ ու կենտ աշակերտ անջախ են դալիս:

Մենք գետեղել ենք Դիվանում Արովյանի՝ իր աշակերտներին դրած մի քանի նամակները, վոր հատկապես հանել ենք նրա արիւթից, վորպեսզի ցույց տանք այն հարաբերությունը, վոր գոյություն է ունեցել Արովյանի և նրա աշակերտների միջև Այն տարորինակ սերն ու մտերմությունը, վոր ունեցել է Արովյանն իր աշակերտների հանդեպ մեր վաճառականության մեջ մի արտասովոր յերեւույթ և և հառաչ և միայն Արովյանին, մի հանգամանք, վոր պարզ յերևում է այն նամակներից:

Նամակի մեջ կետեր դրված տեղերը կամ չեն կարդացվում, կամ պատռված են:

ՆԱՄԱԿ ԳԵՎՈՐԳ ԳԵՂԱՄՅԱՆԻՆ

1848 թ. հունվարի 26.
Յերեկան

Հոգուս սիրելիդ.

Մեր Տփիսիսից դուրս գալուց յերեք ուր հետո, վողջ և առողջ հասանք Յերեկան, գտնելով մեր բոլոր ընտանիքը և սիրելիներին հաջողութեան և բարորութեան մեջ: Ձյունը և ցուրտը պատած էր ամեն տեղ, սահնակ բոլոր իջևաններում չէր գտնվում: Տփիսիսից մինչև Մուղանլու և Զիբելվից մինչև Յերեկան սողացի՜նք սահնակով: Հասնելով Կողա մթնով, հանդիպեցինք այնպիսի ուրախութեան, վոր չեմ կարող պատմել: Յրտից փախչելով, վազում ենք իջևանը, չեն բաց անում դուռը, բայց վառ ճրագները ցույց են տալիս մեզ, թե ներսը յեկվորներ կան: Վերջապես, բաց ենք անում դուռը, և յես հազիվ հավատում եմ աչքերիս, տեսնելով պարոն Ղուբալովի քեռորդուն, վորին թողել էյի քաղաքում (Տփիսիսում): Մինչև վոր յես զարմանքից շվարած, հարցնում և աշխատում եմ իմանալ նրա այդտեղ գտնվելու առաջապանի հանգամանքը, հանկարծ բազմոցի վրայից բարձրացնում և դուռը, բարձրաձայն ծիծաղելով, բժիշկ Արտեմ Իվանիչը, վորին նույնպես ճաշին գնացել էյի մնաս բարև անելու: Ո՛վ կարող է պատմել մեր խնդութեանը այդպես կարճ միջոց բարեկամներից. հեռանալուց հետո, հանկարծ գտնելը այդքան սիրելի և թանկագին բարեկամներին այդտեղ: Ամբողջ գիշերը մեզ համար անցավ ինչպես յերազ, յերգելով և զվարճանալով մենք վողջունեցի՜նք առավոտը և բաժանվեցինք միմյանցից: Անպատմելի յե և անասկալ պատահելը բարեկամին զի բացակայած:

Ճանապարհին շատ տեղ մեզ մեծ մխիթարութեան ու զվարճութեան եր պատճառում սահնակից ընկնելու: Ձնումը թավալ էյինք տալիս, ել յեղ նստում խղակում: Գեվորգի ուրախութեանն անասելի յեր, Աստվածատուրը վոր զլիկոնձի չէր տալիս, Ժորժը ձեռաց գնում եր, Աստվածատուրը դժվում եր: Տաք չայը ամեն ցավի և ցրտի անմահական զեղ եր դառնում: Ամեն իջևանում մեկ հարսանիք եր մեր վիճակը, բայց մի կարծիք, թե դուռ մեր մտքներիցս գնում էյի: Ամեն բուպեյի հոգուս առաջին կանգնած էյիք, մենակ ոտար յերկրում, մանավանդ այժմ հեռի ամեն բարեկամներից: Բայց չեք միայն, սիրելիդ իմ, ջո բարեկամը, նախ, ջո ուսումն ե, հետո հարգելի Տեր-հայր Որբելին, Արտեմ Իվանիչը, Ֆելիքս Ոսեպիչը և ջո յեղբայր Արզոյանը: Շուտով կմիանանք, շուտով կարոտութեանը կփոխարկվի ուրախութեան, կհաց ուրախ սրտով, հարգելի ջո այժմվա բարեկամներին և հետեիք նրանց, յես այսքանն եմ միայն խնդրում: Մեր Շարոյանը միայն բավական ե մխիթարելու համար ջո պանդխտութեանը: Նա իմն ե, իմ սիրտն ունի, ուրեմն կարող ես միշտ վարվել նրա հետ ազատ ժամանակը բաց, անկեղծ և ուղիղ սրտով:

Իմ Յերեկան հասնելու մյուս ուրը, հրավիրելով ջո մորը, վորն այժմ Աբահն Սուլթանի մոտ ե, մխիթարեցի նրան ջո կողմից, վորքան կարող էյի: Աբրամ աղեն ինչ վոր արել ե, իրան և արել, իմոնք ել եսպես են

արել իմ մորը, վոր կերան: Բան չկա, սիրելի. անցյալը անց է կացել, եկող տարի այնպես կարգադրութուն կանենք, վոր քո պատվական ծնողն ել մխիթարված մնա: Ըս մեզ խրատ ե միշտ, վոր իմանանք, թե մեր տարաբախտութիւնը վորքան ե, վոր մինչև մերձավոր ազգականք ել անիրավութիւն են անում մեզ: Կգա ժամանակ, վոր շատ կիողմանեն: Պարոն Արարատովից իսպառ չհեռանաք. ժամանակ առ ժամանակ գնացեք նրանց տունը, ձեր շնորհակալութիւնը ե բարեկամութիւնը չմոռանաք, ինչ վոր պատահել եր, անհնազանդ չի գտնվեք. մարդ ե, սիրելի, ամենս ել մի բնութիւն ունենք. նա չեր յեղել, ձեր Թիֆլիս մնալը դժվար կլիներ, այսքան բարեբարութիւնն ել բավական ե:

Յերևանու ցրտին չափ ու սահման չկա: 17—18 աստիճան ե հասնում, ձյուն անչափ: Միրզեն շուտով կերթա Նուխի, յես այսոր թուղթ ստացա: Բանդուրովսկուն զրկում են Գյումրի, աչքդ լիս: Աշակերտները ցնծում են. մի, յերանի թե, ինչպես խնդրել ե ցանկանում եյի, Իվան Ստեպանիչ Տեր-Ովսեփովն զայր ասու: Անա իրան, վոր աշխատի Ժորժը, մեր ընտանիքը ե ըսլոր բարեկամները ե աշակերտները վողշուենում են քեզ սիրով. ես ըսպելիս Մորիցն ու Ժորժը թոփի յեն խաղում առաջիս:

Աստված քեզ հետ, իմ անդին սիրելի

Գո հարազատ Արքայան

Նամակում հիշված «Տեր-Հայր Որբելին» Թրեփիսի գիժնադիտնի կրօնաւույց Հովսեփ Որբելին ե յեղել:

«Ֆելիքս Ոսեպիլը» մեզ հայանի անձնավորութիւն չե:

«Շարոյանը» Արքայանի դասընկեր Պետրոս Շարոյանն ե:

«Արսեն Սուլթանը» Յերևանում լավ հայանի աղմուկան Արսեն Գեղամյանն ե, վորի վորդի Վասիլը հետագայում Յերևանի քաղաքագլուխ ե յեղել:

«Իվան Արտեմիլը» հին Թրեփիսին լավ հայանի բժշկապետ Հովհաննէս Հովհաննիսյանն ե յեղել՝ «Փորձի» ե «Արձագանքի» խմբագիր Արզաբ Հովհաննիսյանի հայրը:

«Միրզեն» Յերևանի գաղառական դպրոցի թուրք լեզվի ե մասնագիտական կրօնի ուսուցիչ Միրզա մուլա Թադին ե յեղել, վոր աշակերտներին սովորեցրել ե քանոնի հարվածներով, դասի ժամանակ դայլան ե քաշել ե միանգամայն անծանօթ ե յեղել դպրոցական կարգ ու կանոնին, ուստի Արքայանն աշխատել ե դպրոցը նրանից ազատել ե, վերջապես, կարողացել ե նրան փոխադրել՝ առլ մի ուրիշ տեղ—Նուխի:

«Բանդուրովսկին» գաղառական դպրոցի ուսուց լեզվի ե Բովարանության ուսուցիչն ե յեղել, վորը, բացի նրանից, վոր շատ ծուլլ ե յեղել ու անհոգ, այլև մի կողմն ու հանդուգն մարդ ե յեղել ե տեսլի Վոչ մի նկատառութիւն չի հանդուրժել, վորի համար ե մի ուրիշ դպրոցից փոխադրված ե յեղել Յերևանի գաղառական դպրոցը: Արքայանն այսքան ասանջված ե յեղել նրա ձեռքին, վոր իր մի նամակում ասում ե. «Բանդուրովսկին իմ հոգին հանել ե: Արքայանին վերջապես հաշտվել ե ե՛» նրանից ազատել դպրոցը, փոխադրել առաջ նրան Գյումրի (Անիքանդուրով):

«Մորիցն» Արքայանի Վարդան-Մորից վորդին ե յեղել, իսկ Ժորժը՝ Գեղորդ կամ Գեորգի Շահնազարյանը, վորին Արքայանը, Գեղորդ Գեղամյանից դատելու համար, կոչել ե Ժորժ: Թե Գեղորդ Գեղամյանը ե Թե Ժորժ Շահնազարյանը Յերևանի գաղառական դպրոցի խառնազան աշակերտներէն են յեղել, շատ աղքատ ծնողներէ վորդքը, ե Արքայանը նրանց խառնակալել ե ուղարկել ե Թրեփիսի գիժնադիտնում սովորելու:

Վոդորմած տեր,
Իվան Անդրեյիչ

Պատրաստված լինելով թողնել իմ քաղցր հայրենիք Յերեանը, յես պարտք եմ համարում մատուցել շնորհակալությունս իմ բոլոր բարեկամներին, նրանց ինձ արած շնորհների և մարդասիրության համար, վոր յես վայելել եմ, իմ այստեղ հինգ տարվա բնակվելուս ընթացքում: Դրանց, այդ բարեկամներին մեջ անհնարին եմ համարում մոռացության տալ և ձեր սիրաշարժ, յերախտամեծար, ավելի, քան չափն ու սահմանը, բարեփոխված ջատագովությունը, վոր ընդունած լինելով լուսահողի Մնացական Ջալալովի տանը, իբրև վերջին հրաժարական վոդյուն, պիտի ամուր և անխաղախ պահեմ մտքումս, որհնելով բոլոր յերևանցիներին և նրանց ազնվաբարոյությունը կյանքին բոլոր տևողության ժամանակամիջոցում: Այստեղ առածոներ և առակներ շատ ունեյի մեջբերելու, իբրև շնորհակալության փոխհատուցում (տրիտուր) իմ կողմից, բայց անցածը անցավ և ել լնչի փոխված ինձ համար չորհնել նրանց, վորոնք անխիժվում են և անխիժում են ինձ, ըստ իրենց վարք ու բարքի սովորության, և վոչ թե իմ ցույց տված արդյունքին համար: Այս իմ նամակը մի դործնական թուղթ չլինելով, պատասխան ել չի պահանջում, ընդհակառակը, սա ինքն և մի պատասխան, դարձյալ կրկնում եմ, Ձեր վերոհիշյալ տան մեջ, գուցե, և ուրիշ շատ տեղերում, Ձեր յեղբոր ուսումնառության վերաբերմամբ ինձ մատուցած յերախտագետ գովաբանություններին:

Թե ո՞վ և յեղեւ այս Իվան Անդրեյիչը, վորի առունով Արոմյանը գրել և իր այս հրաժեշտը, մենք չենք կարողացել պարզել:

Մնացական Ջալալովը Լազարյան ճեմարանի շրջնավարա, Կաբապետ Յեղյանի պանսիոնի աշակերտ, Յերեանին լավ հայտնի փաստաբան Ռուբեն Ջալալյանի հայրն և յեղբւր Այդ փաստաբան Ռուբենը, մի խումբ հայ իրանիզեան գործիչների հետ միասին, ինչպես հայտնի յե, աքսորվել և Յերեանից, մեղադրվելով մի շարք հակապետական գործողությունների մեջ, Թափառ Մհերյանի հետ, վոր հրապարակով Կոլուբրակների սկզբում (Յերեանի այժմյան ճեմնիցը, բուլվարը) ապաստել և զիջագիտել վերառեսուչ տխրահույզ Բրաժնիկովին:

Արոմյանի այս վերջին նամակները, վորոնք հանձնած են նրա արխիվից, ըստ իրենց գրության թվերի չեն մտել նրա նախկին նամակների շարքը, վորովհետև Դիվանն արդեն պատրաստ եր ապագրության համար, յեղբ Դրական Թանգարանը ձեռք բերեց Արոմյանի ժառանգներից նրա արխիվը և հնարավոր յեղով դրա մեջ հանձնած նյութերն ոգտագործել Դիվանի համար: Այդ նոր նամակները, վորոնց թիվը 12 և, № 24-ից մինչև 35, մենք նույնպես զատավորել ենք իրենց գրության հաշորդակառությամբ:

ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ՝ ԹԲԻԼԻՍԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ
ՏԵՍՎՈՒԹՅԱՆ ԹՂԹԵՐԻՑ ՄԻ ՔԱՆԻՍԸ
(1840—1843)

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Այս մի քանի թղթերն Աբովյանի՝ Թբիլիսիի գավառական դպրոցի տեսչության բազմաթիվ թղթերից մնացած և մեր ձեռքը հասած մնացորդներն են, վորոնք 1930 թվին պատահամբ գտնվել են Թբիլիսիի Կենտրոնական արխիվում։ Մեր բարեկամ Հ. Կ. Յենիկոլայանն իր մի գրվածքի համար արխիվում նյութեր վորոնելիս տեսել էր այդ թղթերը և, մեր խնդրքով, հաջորդ 1931 թ. պատճենահանել, ուղարկել էր մեզ։ Մենք ասում ենք պատահամբ գտնվել են, վորովհետև դրանից դեռ մի յերկու տարի առաջ նույն Յենիկոլայանը, դարձյալ մեր խնդրքով, մեծ խնամքով վորոնումներ էր կատարել Թբիլիսիի բոլոր արխիվներում և վոչ մի տեղ չէր հաջողել գտնել ու հայտաբերել Աբովյանի՝ Թբիլիսիի գավառական դպրոցի տեսչության թղթերը կամ գործերը (1837—1843)։

Նորագյուտ թղթերը 13 հատ են. դրանցից ինը մենք մուծել ենք Դիվանի մեջ, իսկ յերկուսը գործադրել ենք առաջին թղթի ծանոթությաններին մեջ։ Դրանք, այդ թղթերը, վորոնք բոլորն էլ գրված են 1840—1843 թվերին, մենք այդպես էլ դասավորել ենք իրենց թվերով հետևյալ հաջորդականությամբ.

1. Աբովյանի բազմաթիվ Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչի պաշտոնակատար Սերգեյ Ֆեոդորովիչ Վասիլկովսկուն՝ իր պանսիոնը հաստատելու և պահելու մասին, 1840 թ. հունվարի 1:

2. Աբովյանի զեկուցումն Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին Նիկոլայ Նիկոլայիվիչ Կուպֆին՝ Միրզա-Շաֆի-Սադիկ-Ողլուն իր խնամքին հանձնված գավառական դպրոցում թուրք լեզվի ուսուցիչ նշանակելու մասին, 1840 թ. մայիսի 3:

3. Աբովյանի զեկուցումն Անդրկովկասի վերատեսչի պաշտոնակատար Բոսկովչենկոյին՝ իրեն նույն պաշտոններով Յերևանի գավառական դպրոցը փոխադրելու մասին:

4. Աբովյանի զեկուցումն Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչության՝ թույլ տալու իրեն մնալու Թբիլիսիում ընտանեկան պատճառով մինչև սեպտեմբեր, 1843 թ. հունիսի 21:

5. Աբովյանի զեկուցումն Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչության՝ իրեն շնորհած պատվո խորհրդականի աստիճանի համար յերգմնագիր ներկայացնելու մասին, 1843 թ. հունիսի 21:

6. Յուզակ ծառայութեան Խ. Արուսեանի, կազմված իր՝ Արուսեանի ձեռքով, 1843 թ. հունիսին:

7. Արուսեանի և նրա տեղը՝ Թրիլիսիի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար նշանակված Ա. Մոնաստիրսկու ստորագրութեամբ «Ջեկուցում» վերատեսչութեան՝ դպրոցի գույքի հանձնողականի և ստացողականի մասին, 1843 թ. հուլիսի 2:

8. Թուղթ Արուսեանին, նրա՝ Մավրիկիոս Վազներին առաջնորդ և ուղեկից նշանակված լինելու մասին:

Բացի այս Թղթերից, նույն Թրիլիսիի Կենտրոնական արխիվից հանված են նաև յերկու Թուղթ՝ մեկը Արուսեանի վերաբերյալ մի գրութուն է, հանված 1840 թվի № 121 գործից, մեզ բոլորովին անհայտ մի հանգամանքի մասին: Գործի խորագիրն է՝ «Թիֆլիսի գավառական դպրոցի տեսուչ Արուսեանին աստիճանավորներ Վխտովիչի, Կրեժանովսկու և Պոնյատովսկու հասցրած վիրավորանքի մասին»: Արուսեանը բողոք է ներկայացրել Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետ գեներալ լեյտենանտ Բրայկովին այն մասին, վրը ինքն իր աշակերտների հետ պարտեզում զրոսնելու ժամանակ, հիշյալ աստիճանավորները խոսքերով ու գործողութեամբ վիրավորանքներ են հասցրել իրեն և աշակերտներին:

Նահանգապետը դրան ի պատասխան Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին՝ գրել է հետևյալը. «Յես խնդրում եմ ձերդ գերազանցութեան հայտնել Արուսեանին, թե նա՝ իրեն և աշակերտներին հասցված վիրավորանքների պատճառով բավարարութուն ստանալու համար պետք է խնդրամատույց լինի ուր հարկն է, սահմանված կարգով, հարկ յեղած դեպքում բողոքելու դատարանին կամ վոստիկանութեան վրաց քաղաքացիական մասի նահանգապետին»:

Թե դրանից հետո ի՞նչ է արել Արուսեանը, հայտնի չէ. հայտնի չէ նույնպես, թե ի՞նչն է յեղել պատճառը կամ ի՞նչ գժտութեան հետևանք է յեղել վիրավորանքը:

Մյուս Թուղթը Մոնաստիրսկու բապորտն է Արուսեանից հետո իրեն հանձնված գավառական դպրոցի կացութեան մասին, վրը մենք նույնպես զետեղել ենք մյուս Թղթերի շարքում:

1.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴԳՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՉԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐ
ԱՐԲՈՒՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ՍԵՐԳԵՅ ՅԵՌՈՐՈՐԱՎԻՉ
ՎԱՍԻԼԿՈՎՍԿՈՒՆ

Թիֆլիսի Գալառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի
պաշտոնակատարից

Ր ա ա ղ ու տ

Յես մանկության հասակիցս տոգորված լինելով ցանկությամբ՝ նվիրելու անձն հայրենակիցներին դաստիարակության դործին, հենց իմ ծնունդովս մտնելու օրերից աշխատել եմ հավաքել մի քանի պատանիներ, գլխավորապես իմ ազգակիցներեցս, և իմ ազատ ժամերը գործադրել նրանց կրթելու գործի համար, ուստի սրանով խնդրում եմ արտոնել ինձ պահել այն դպրոցս, վոր յես հաստատել եմ:

Խ. Արավանց

1840 թ., հունվարի 31.

Վերադառնալովս իմ անհաղիմ Արավանցի այդ ինքնաձեռագիր ղեկուցումը, կամ, ինչպես ինքը գրել է, բարաբար, նրա խնդիրը կատարելուց առաջ, նույն թվի փետրվարի 10-ին առաջագրել եմ նրան հաղորդել իրեն, թե նոր հաստատվելիք դպրոցում ինչ գիտություններ և վեր ուսուցիչները պիտի դասավանդեն, և աշակերտները թիվը վճարեն և:

Դրան ի պատասխան Արավանցը հաղորդել է. թե կատարումս ու Ձեր բարեմիտության փետրվարի 10-ի առաջագրանքի, պատիվ ունեմ հաղորդելու, վոր բացվելիք դպրոցում պիտի դասավանդվեն գալառական դպրոցի գիտությունները, դասավանդողները պիտի լինեն նույն գալառական դպրոցի ուսուցիչները, իսկ աշակերտները թիվը հասնում է 30-ին:

Վերադառնալովս իմ բավարարվել և Արավանցի հայտնած այս համառոտ հաղորդագրությամբ ու նույն 1840 թվի փետրվարի 29-ին արտոնել եմ նրան ունենալ և պահել մի ժամանակուր պանսիոն՝ այն պայմաններով, վոր նա հաղորդել է իր վերոհիշյալ բարաբարում:

Արավանցի համար այնքան սիրելի այդ մասնավոր պանսիոնի բնույթի և կազմակերպության մասին ավելի բացորոշ զննարկաբար առաջ համար մենք ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել իր՝ Արավանցի հետագայում դպրոցական իշխանության ներկայացրած մի հարց ու պատասխանով ճեղհեկազիր:—

1. Պանսիոնի տեղը՝ տնունը — Դորպատի Կայսերական համալսարանի սան Արավանց.

2. Ունի՞ արդյոք նա սրինական
վկայագիր դպրոցը պահելու համար . .

— Ունի, փետրվ. 29-ից:

3. Զկամ արդյոք մի վարեն շեղում
դպրոցը բանալու ժամանակ իշխանու-
թյան ներկայացրած ծրագրից . . .

4. Ի՞նչ դպրոց ե կ վճարեղ ե
գանձում

5. Դպրոցում դասավանդվող ա-
ռարկաները

6. Ուսուցիչները ե գուժերնիոր-
ները անունները

7. Ուսուցիչներն արդյոք իրա-
վամբը են

8. Բուժը առարկաներն ել ավանդ-
ում են ընդունված ե հավանություն
գտած ձեռնարկներով

9. Հաջողությամբ են արդյոք դա-
սավանդվում, նամանավանդ ուսուցիչները .

10. Սովորողները թիվը

11. Հսկողություն կամ քրեատնե-
յական պարտականությունները կա-
ռաբան զրա

Այս «Տեղեկագրի» վերջում Արսվյանն ավելացրել ե. «Յեւ հարկավոր համարեցի փա-
կել պատիճը ե աշակերտներին տեղավորել դավառական դպրոցի դասարաններում, ըստ
նրանց ընդունակության ե դեմոսկայան, ե պարագել նրանց հետ ազատ ժամերին»:

Դպրոցը գոյություն ե ունեցել, իբրև «Ճանու դպրոց», մինչև Արսվյանի պաշտոնով
փոխարկվելը Յերեան ե նպատակ ե ունեցել, իբ՝ Արսվյանի տնիով, զապազա ժողովդա-
կան դպրոցները համար դասառուներ պատրաստելու:

— Ասանձին ծրագիր չկա, վարովհետեւ դա-
սավանդվող առարկաները նույնն են, ինչ
վոր դավառական դպրոցում:

— Արական պանսիոն, Թիֆլիսում՝ իմ բնա-
կաբանի սենյակներին մեկում, յերկրորդ
գիմնազիստի շենքում:

— Գիտություններ — կրոն, պատմություն,
աշխարհագրություն, մաթեմատիկա.

Լեզուներ — ուսուցիչներ, հայերեն, գերմա-
ներեն ե ֆրանսերեն.

Արվեստներ — գեղագրություն ե պար:

— Ուսուցիչ խաչատուր Արսվ. դասավան-
դում ե ուսուցիչներ ե գերմաներեն լեզու-
ները ե պատմություն.

Ուսուցիչ Իրիցֆուլով — աշխարհագրու-
թյուն, Թվարանություն ե գեղագրու-
թյուն.

Ուսուցիչ Տեր-Ալեքսանդրով — հայոց լե-
զու ե կրոն.

Մասնավոր ուսուցիչ Կերտեհն — ֆրան-
սերեն.

Ալադասով — պար:

Ասանձին գուժերնիորներ մինչև որս չեն
յեղել, վարովհետեւ աշակերտները մշտա-
պես գանձում են պանսիոնի տիրոջ
հսկողության ներքո:

— Այո, իրավասեր են:

— Բույրը:

— Հաջողությամբ, նամանավանդ ուսուցիչները
ե գերմաներենը:

— 31 հոգի:

— Այո, հսկողություն կա:

1840 թ. մայիսի 3-ին

Քիֆուս

Համար 38

ՆՈՐԻՆ ԲԱՐԵՆՆԵՂՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՋ
ՊԱՐՈՆ ԱՐԲՈՒՆԻ (НАДВОРНЫЙ СОВЕТНИК) ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ
ՆԻԿՈՂԱՅ ՆԻԿՈՂԱՅԵՎԻՋ ԿՆՈՊՅԻՆ

Թիֆլիսի Դավառական դպրոցի հաստիքավոր
տեսչի պաշտոնակատարից

ՋԵԿՈՒՑՈՒՄ

Տեղիս դավառական դպրոցում թաթարական լեզվի ուսուցչի թափուր պաշտոնի համար խնդրամատուց ե յեղել այդ պաշտոնն ստանձնելու ցանկացող Դանձակի մահմեդականներից մեկը՝ Միրզա-Շաֆի Սադիկ-ողլի անունով մի անձն, վորի մասին ինչպես տեղիս նույն դավանության պատկանող բարձր հոգևոր իշխանությունը, նույնպես և բոլոր պատվավոր թաթարներն ամենալավ վկայությունն են տալիս:

Յես ինքս անձամբ և մի քանի անգամ հավաստիանալով հիշյալ Միրզայի այդպիսի հատկությունների մասին և նախատեսելով այն ոգուտը, վոր նա կարող ե մատուցանել դպրոցիս, պատիվ ունիմ խոնարհաբար ներկայացնել Ձերդ բարեձննդության նրա խնդրքը վավերութեղով հանդերձ և խնդրել Ձերդ իշխանական տնորինությունը հիշյալ պաշտոնը նրան հանձնելու վերաբերմամբ:

Հաստիքավոր տեսչի

պաշտոնակատար

Խ. Աբովյանց.

Խ. Աբովյանի ստորագրությունը կրող աստիքին
պաշտոնական գրությունը.

Մերզա-Շաֆին Ազրբեյջանի հայանի բանաստեղծ Գանձակեցի Մերզա-Շաֆին Սա-
դիկ-սղին է, Վորին գերմանացի բանաստեղծ Բողենշտեղաբ անվանել է Շոյանջայի իմաս-
տուն: Դա էր՝ Անդրկովկասում յեղած ժամանակ ծանօթացել է նրա հետ Թբիլիսիում և
նրանից դատ առել ու սովորել Թուրքերեն լեզուն:

Մերզա-Շաֆին Արոյանի ձեռնբեցությամբ ու ջանքով վորպես Թուրք լեզվի ու-
սուցիչ հրավիրված լինելով Թբիլիսիի դավառական դպրոցը, մահրմացել է նրա հետ և
սիրել նրան իբրև մաքուր, ազնիվ մարդու:

Բողենշտեղաբի տեսլով, նա նրան՝ Արոյանին, վորակել է իբրև ամենալավ, իբրև
առաջինը բոլոր հայերի մեջ: Այս վորակումը, սակայն, Բողենշտեղաբ արել է մի Թուրքերեն
յերկառոց և յերկմիտ բառախաղով՝ «Արոյան ավալինը արմենի դըր, քի արմենի յաղըր»,
վոր կարելի չէ հասկանալ յերկու տեսակ, կամ՝ «Արոյանն առաջին հայն է, վոր հայ չէ»,
կամ՝ «Արոյանն առաջին հայն է, վորովհետև հայ չէ», այսինքն՝ Արոյանն առաջին
հայն է, վոր (կամ՝ վորովհետև) ազատ և հայերին հասուկ արտաներից:

Մենք, սակայն, կարծուս ենք, վոր «Գանձակի իմաստունը» սիրելով հանգերձ Արո-
յանին, հաղիվ թե ուղեցած լինեք իր բարեկամին զովաբանելու համար անպատված լինել
նրա ազգը Բողենշտեղաբ, ինչպես յերևում է, լավ չի իմացել Թուրքերենը և սխալ է ար-
ձանագրել, աղավաղել է Թուրք բանաստեղծի տառեր, և ստացվել է այդ սղեղ կալամբուրը:
Նա կամեցել է ասել, թե՝ «Արոյանը լավագույն հայն է»:

3.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՁՈՒԹՅԱՆ

Հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարից

ՋԵԿՈՒՅՈՒՄ

Տեղեկացած լինելով, վոր Յերևանի Գովառական դպրոցի հա-
տիքավոր տեսչի պաշտոնակատարն արձակվում է իր պաշտոնից, յես խո-
նարհաբար խնդրում եմ՝ վերատեսչությանդ փոխադրել ինձ նույն
դպրոցը:

Խաչատուր Արոյանց

Նախ. Ազգ. Լուս.

Անդրկովկասի դպրոցների Վերատեսչություն

ԹԻՖ. Գ. Դ.

1843 թ. հունիսի 11.

ՈՒՍ

ԹԻՖլիս.

Ինչի՞ հետևանք է յեղել Արոյանի հրաժարվելը Թբիլիսիի Գովառական դպրոցի
տեսչության և ուսուցչության պաշտոններից: Արոյանն իր հրաժարականը վերագրել է
իր պաշտոնակիցների նախանշին, չարակամության և հալածանքներին, ընկերներ, վորոնք
ստիպել են նրան ընդմիջալ թողնել Թբիլիսիի իր սիրած մասնավոր դպրոցը և հեռանալ մի
ուրիշ տեղ, վոր կարողանա, դոնե, հոգեկան անդորրություն դառնա:

Այդ բուրքը, ի հարկե, ճիշտ է, բայց յեղել է և մի ուրիշ, ավելի եյական պատճառ,
վորի մասին նա չի խոսում: Դպրոցական իշխանությունը հանձնելով նրան Թբիլիսիի Գո-
վառական դպրոցի տեսչության պաշտոնը, հույս է ունեցել, վոր նա, իբրև Դպրատուն
ուսած և ուսուցչության համար հատկապես պատրաստված մանկավարժ, ի վեճակի կլինի
այդպես բարձրացնել դպրոցը, վոր վերջինս որինակելի դառնա Անդրկովկասում Սոկրատ
նա չի արդարացրել այդ հույսը. նա, դպրոցների վերատեսչության դիտողությամբ, բարա-
վական բարոյականության մեք լինելով և շատ ջանասեր, մանավանդ իր ուսուցչական
պարտականությունները կատարելու գործում, վորպես դպրոցի տեսուչ, անբավարար հա-
կություններ է տեր և յեղել է չի կարողացել իրեն հանձնված դպրոցն այն չափով
բարձրացնել, վոր դա որինակելի դառնա Անդրկովկասում:

Դպրոցի վերատեսչութեան աշակերտի կարծիքէ հետեանցով նրա փոխադրութեան Յերեան նույն պաշտոններով արդէն իսկ կանխորոշված ե յեղել, և Արքայան եւ առաջակի չի յեղել և շատակել ե, ժամանակի առաինանովորութեան կյանքում ընդունված կարգով, ինքը խնդրամատուց լինել իրեն Յերեան փոխադրելու մասին:

Վոր այդ աշակետ ե յեղել և Արքայանի փոխադրութեան իշխանութեան կողմէ արդէն կանխորոշված ե յեղել, այդ բացահայտ ե դառնում նաեւ այն հանգամանքի, վոր վերատեսչի պաշտոնակատար Բողոքովնեկոն ստանալով նրա հուշիւի 11-ին դրած հրաժարականք, իսկույն եկթ, առանց ստատմովելու, ընդունում ե այն և նույն ամսի 19-ին հայանում ե նրան այդ մասին, կարգադրելով անմիջապէս դպրոցը հանձնել նոր նշանակված առաւջ Մոնաստիրակուն և իրեն՝ Արքայանի—մեկնել իր նոր պաշտոնատեղին:

Էլամաձայն Ձեր ցանկութեան, զբել ե նա, յես, ըստ իմ պարտականութեան, իրբեկ դպրոցական մասի կառավարիչ, նշանակեցի Ձեզ Յերեանի Գովառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարի Թափուր պաշտոնին, միևնույն ժամանակ ձեր փոխարեն Թիֆլիսի Գովառական դպրոցի հաստիքավոր պաշտոնակատար նշանակելով իսկական ուսանող Մոնաստիրակուն:

Դրա հետեանցով առաջարկում եմ Ձեզ Ձեր պաշտոնը, ըստ որին, Մոնաստիրակուն հանձնելուց հետո, ներկայացնել վերատեսչութեան յերկուսիդ ստորագրութեամբ հանձնադրական ե մեկնել Ձեր նոր պաշտոնին՝ Յերեան:

Իսկ ինչ վերաբերում ե Թիֆլիսի դպրոցից Ձեզ հասանելիք ունիլին, դուք այն պիտի ստանաք մինչև ներկա թիվը:

4.

Նախ. Ազգ. Լուս.

Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչութեան

Թիֆ. Գ. Դ.

1843 թ. հունիսի 21.

ԱՆԻՐԿՈՎԿԱՄԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏՇԵՍՉՈՒԹՅԱՆ

Հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարից

ՋԵԿՈՒՑՈՒՄ

Վերատեսչութեանդ սույն հունիսի 19-ի համար 619 թիվով արած առաջադրութեան հետեանցով, պատիվ ունիմ խոնարհաբար խնդրել — չեք բարեհաճել արդյոք հետաձգել մինչև սույն տարվա սեպտեմբեր ամիսը պաշտոնիս հանձնելը պարոն Մոնաստիրակուն, նույնպէս և մեկնելու Յերեան, այն պատճառով, վոր իմ ընտանեկան գործերս և կնոջս հիվանդութեանը միանգամայն անկարելի յեն դարձնում իմ հենց այժմ գնալու Յերեան: Խնդրեքիս հետեանցով անելիք կարգադրութեանդ մասին խնդրում եմ պատվել ինձ առաջադրութեամբ:

Խաչատուր Արքայանց

Արքայանի սույն ինքնաձեռագիր պաշտոնական ղեկուցադրին տեսչութեանը պաշտոնական թղթով չի պատասխանել, այլ նրա թղթի կողքին վերատեսչուր մակագրել ե, Եւրոպոյցը հենց այժմ պետք ե հանձնիլ պարոն Մոնաստիրակուն և դրանից հետո միայն Արքայանը կարող ե խնդրել արձակուրդ կանխկուշներէ համար, և մեթում չի ստանալ: Ինչպէս յերևում ե, դպրոցական իշխանութեանը մտահոգված ե յեղել և մասձել ե միայն շուտով դպրոցը մե ուրիշին հանձնելու մասին Դպրոցը, անկասկած, առժամ չեք լինիլ յեթե պաշտոնի հանձնովելը հետաձգվեր մինչև սեպտեմբեր, քանի վոր ամառվա ամիսներն էյին, և դպրոցը արձակուրդներէ պտտառով փակ եր:

№ 27
1849 թ. հունիսի 21

ԱՆԴՐԿՈՎՎԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՉՈՒԹՅԱՆ

Հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարից

ՋԵԿՈՒՑՈՒՄ

Ի կատարումն վերատեսչութեանդ 1843 թվի հունվարի 9-ի համար 909 առաջադրութեան պատիվ ունիմ սրանով ներկայացնել յերդումնագիրը, վոր յես արել եմ ինձ պատվո խորհրդականի աստիճան շնորհելու առթիվ:

Խաչատուր Աբովյանց

Այդ պատվո խորհրդականի աստիճանը արժել է նրան յերկար ձգձգումներից հետո, վորովհետև նրա հոգևոր կաշույնից արձակվելու հանգամանքը ժամանակին հաղորդված չի յեղել նախարարութեան Դժվարութեաններն ու արդեւքները վերջապես հարթվել են: Աբովյանին հովանավորող ակադեմիկոս Ֆրանի միջնորդութեամբ Աբովյանը շատ և ցանկացել ու հոգացել, վոր շուտով աստիճան ստանա, վորովհետև, նրա տանով, Վոսառաստանում այդ ժամանակներն ով վոր աստիճան չի ունեցել, մարդ չի համարվել, այլ կես մարդ:

Այդ աստիճանը նրան արժել է 1843 թվի հունվարի 2-ի հրամանով: Այդ մասին դպրոցների վերատեսչութեանը հաղորդել է նրան հետևյալ պաշտոնական թղթով. «Կառավարել սենատի սույն ասրվա (1843 թ.) հունվարի 2-ի համար 163 հրամանով Ձեզ Ձեր ծառայութեան սահմանած տարիների լրանալու (վեցամյակի՝ 1837—1843) առթիվ շնորհված է պատվո (տիտուլեր) խորհրդականի աստիճան (титularный советник) ավագութեամբ 1837 թվի փետրվարի 12-ից: Ստացած լինելով քաղաքացիական մասի կառավարչի պաշտոնակատարի առաջադրութեանը և տեղյակ կցուցանելով Ձեզ այդ մասին, առաջարկում եմ Ձերդ բարեմեծնութեան՝ այդ աստիճանի համար սահմանված յերդման գործողութեանը կատարելուց հետո, պահել Ձեր ստիճակից աստիճանի և իրավաբան (патент) համար հասկացված գումարը և մոծել տեղիս գանձարանը, տեղեկացնելով այդ մասին վերատեսչութեանը»:

ՑՈՒՑԱԿ ԵՄԱՌԱՑՈՒԹՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ

(Կազմված իր ձեռքով 1843 թ. հունիսի 21).

(Հանձն է Թրիլիսի Կենտրոնական
արխիվի 1843 թ. № 7 դրածից):

Թրիլիսի Գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար և ուսու ու ֆրանսերեն լեզուների և պատմութեան ու աշխարհագրութեան ուսուցիչ, պատվո խորհրդական խաչատուր Հարությանին Աբովյանը 34 տարեկան է, հայ լուսավորչական յեկեղեցու դավանութեան, և հոգևոր կոչումն ունի:

Նա ունի Քանաքեռում մի հողամաս և յերեք այգի:

Ունել է Նվմիածնի վանքում, հետո Թրիլիսի հայոց դպրոցում (Ներսիսյան դպրոց), վորտեղից 1826 թվին վերադարձել է Նվմիածնի և ստանձանել Յեփրեմ կաթողիկոսի Թարգմանի ու անձնական քարտուղարի պաշտոնը:

1829 թվին նա ուղեկցել և դեպի Արարատ Դորպատի ռուսացապետ Գարբուտին, իսկ հաջորդ՝ 1830 թվին բարձրագույն թույլտվությամբ ուղարկվել և Դորպատի համալսարանը՝ ուսանելու և պատրաստվելու ուսուցիչ լինելու համար:

1835 թվին նա վերադարձել և այնտեղից Թիֆլիս և իր խնդրով ու Վրաստանի կառավարչապետի վերոշմամբ 1837 թվի փետրվ. 12-ին նշանակվել և գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար և ուսուցիչ:

1839 թվի փետր. 28-ին նա արձակվել և հոգևոր կոչումից և հաջորդ՝ 1840 թվի մայիսի 15-ից ազգային լուսավորության նախարարի թույլտվությամբ նրան արտոնվել և դասավանդել և ֆրանսերեն լեզուն:

1843 թվին կորպուսի հրամանատարի կարգադրությամբ նա ժամանակավորապես ազատ և կացուցվել պաշտոնից՝ ուղեկցելու և աջակցելու գիտնական դոկտոր և ուսուցչապետ Վազներին նրա՝ հայկական նահանգում և դեպի Արարատ կատարելիք ուղևորության միջոցին և նույն 1843 թվի հունիսի 19-ին ազատ և կացուցվել իր Թիֆլիսի գավառական դպրոցի պաշտոններից և նույն պաշտոններով փոխադրվել Յերևանի գավառական դպրոցը:

Նա ամուսնացած էր Լյուսեբրադավան Եմիլիա Լոոգեյի հետ և ունեւր մի յերեք տարեկան վորդի՝ Վարդան-Մորից անունով, հայ լուսավորչական դավանությամբ:

7.

1843 թ.

29 հուլիսի, № 32

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՉՈՒԹՅԱՆ

Յերևանի Գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար Արավյանից և Թիֆլիսի Գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար Սոմաստիքսկուց

ՋԵԿՈՒՑՈՒՄ

Սրանով պատիվ ունենք ներկայացնել մեր յերկուսիս ստորագրություններով Թիֆլիսի գավառական դպրոցի վերաբերյալ հանձնողական ցուցակի իսկական օրինակները, այն է՝

1. Դպրոցի արքունի տան,
2. Ժապավինյալ մատյանների,
3. Դպրոցի գումարների,
4. Գրքերի,
5. Գործերի,
6. Արքունի գույքի:

Սրանց պատճենները թողնված են դպրոցի գործերի մեջ:

Այս հանձնողական թուղթը, վորին կցված և յեղել նաև գույքի ընդհանուր ցուցակը, վերջին պաշտոնական թուղթն և յեղել վոր Արավյանը, իրեն Թիֆլիսի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար, գրել և դպրոցներէ վերառեռության. նա այնուհետև

Պետքի և Թիֆլիսում, կարգի յի բերել իբր անային ու ընտանեկան գործերը և ոգոստոսին արդեն փոխադրվել և Յերեսնո:

Իսկական ուսանող Մոնաստիրական, վորին Արքայանը հանձնել և դպրոցը, իբրեւ իբր տեղը նշանակված հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարի, կամենալով աչքի ընկնել, նրանից հետո, ոգոստոսի 26-ին բոլոր ուսուցիչներին և դպրոցի պատվավոր տեսուչ, ազնվական-նության պարագլուխ իշխան Արղուսիճեկու Ներկայութեամբ 1843—43 ուսման տարվա դասընթացից հրապարակական քննութեանը և կազմակերպում և քննել տալիս բոլոր աշակերտներին: Քննութեան գործը նա ախպես և առաջ տարել, արվելէք հարցերը ախպես և ձեռնկերպել, վոր դուրս և յեկել, թե աշակերտների խոսքը տեղուր հառաջադեմ չե և դպրոցն անմիջիժամ ու վերին տասնհանրի հետ ընկած վեճակի մեջ և պատկերացրել Ներկա գտնիդներին:

Եեմի այդ բոլորը Նա վերատեսչութեանը Ներկայացրել և մի տեղեկագրով, վորի մեջ հատկապես շնչոված և յեկել աշակերտների անհառաջադեմութեանը Արքայանի դատա-վանդած առարկաներից՝ ուսուցիչն լեզվից, աշխարհագրութեանից և պատմութեանից:

Մոնաստիրական իբր տեղեկագրերը վերջացրել ե, հույս հայանելով թե դպրոցի աշակերտի անհառաջադեմութեանն ու հետաձգութեանն ապագայում կփոխվի և կվերջանա, և դպրոցը կդառնա, զինադիտից հետո, յեթե վոչ որինակելի, դոնե, լավագույններից մեկը Անդրեկով-կառուծ, վորով և ինքը կարող կլինի արգարացնել իշխանութեան վաստակութեանը:

8.

1843 թ. ապրիլ 5.

№ 185, Թիֆլիս

ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՀԱՍՏԻՔԱՎՈՐ ՏԵՍՁԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐԻՆ

Համաձայն կամաց Անդրեկովկասի կառավարչապետի, վոր հաղորդել և ինձ Բաղաբացիական կառավարութեան պետի մարտի 31-ի համար 1674 հրամա-նով՝ ձեր պաշտոնից և յերեք շաբաթ ժամանակով ազատ կացուցանելու մասին, վոր դուք ուղեկցեք Բավարացի ճանապարհորդ գիտնական դոկտոր Մավրիկիոս Վազներին նրա՝ Անդրեկովկասի զանազան կողմերը շրջագայե-լու միջոցին, յես արձակում եմ Ձեզ վերահիշյալ ուղեկցութեան համար յե-րեք շաբաթ ժամանակով, իսկ ձեր պաշտոնը, ձեր բացակայութեան միջոցին, պատվիրում եմ հանձնել, ըստ որին, ավագ ուսուցիչ Յերիցփոխովին, վորի մասին դուք պիտի ղեկուցեք վերատեսչութեանն և արձակուրդի տոմսակ ստանալու համար դաք ներկայանաք նույն վերատեսչութեան:

9.

Թիֆլիս, Գավառական դպրոց,

1843 թ., ապ. 15, № 41

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՏԵՂԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՀԱՍՏԻՔԱՎՈՐ
ՏԵՍՁԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐ ՆԵԱՆԱԿՎԱԾ Ա. ՄՈՆԱՍՏԻՐՄԵՏԻ
ԿՈՂՄԻՑ ԱՆԻՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՁՈՒ-
ԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ ՎՈՐԻՍՏԵՆ, ԱՅՆ ԴՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, ՎՈՐԻ ՄԵՁ ԳՏԵՎՈՒՄ ԵՐ
ԴՊՐՈՑՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՑ ՀԵՏՈ

Պատիվ ունեմ ներկայացնել վերատեսչութեանդ ղեկուցում այն հար-ցաքննութեան մասին, վոր կատարվել և ինձ հանձնված դպրոցում: Դպրոցի կանոնադրութեան 74 պրակի գորութեամբ այդ հարցաքննութեանը կա-տարված և գավառական դպրոցի պատվավոր տեսուչ, ազնվականութեան

պարագլուխ իշխան Յերկայնաբազուկ Արդուտինսկու, իմ և ուսուցիչների ներկայութեամբ և տեղի և ոգոստոսի 26—31-ը: Քննութեանների արդյունքը յեղել և հետևյալը:—

Առաջին դասարանի աշակերտները, վորոնք պատրաստված են յերկրորդ դասարանը փոխադրվելու համար, շատ բավարար առաջադիմութեան են ցույց տալիս կարգալու, գրելու և թվաբանութեան գիտութեան մեջ, և պետք և արդարութեամբ ասել, վոր այդ դասարանի ուսուցիչ պ. Հախվերդյանի աշակերտները գեղապարտութեան մեջ ավելի բարձր են, քան յերկրորդ դասարանի աշակերտները:

Ուղղափառ կրօնի գիտութեանը, վոր դաս և տալիս քահանա Մջեղովը, բավականաչափ լավ են Աշակերտների պատասխաններից յերևում և, վոր այդ առարկան ուսուցիչը դասավանդում և ավելի պատմելով և վոր աշակերտները սովորում են գրքի վրա միայն առարկայի եյականը, աշխատելով իրենց սովորածը, ըստ հնարավորութեան, ավելի բացատրել իրենց խոսքերով:

Աշակերտների ցույց տված առաջադիմութեանը հայոց կրօնի գիտութեան մեջ միջակ է:

Յերկրորդ և յերրորդ դասարանների աշակերտների առաջադիմութեանը լուս լեզվի գիտութեան մեջ միջակից էլ ցած է. նրանք այնքան թույլ են, վոր յերկու դասարանների աշակերտներից դառնաց միայն մեկը, վոր կարողացավ մի քանի գոյականներ հղովել և հաղիմ հազ ի վիճակի յեղավ բացատրել չորս մասունք բանիների նշանակութեանը:

Ինչ վերաբերում և յերկրորդ մասին, վոր սահմանված և անցնել յերրորդ դասարանում, յերրորդ դասարանի աշակերտներից և վոչ մեկը չկարողացավ հասկացնել «СОЧИНЕНИЕ» բառի նշանակութեանը. մի խոսքով՝ 2-րդ և 3-րդ դասարանների աշակերտներից և վոչ մեկը ուսաներեն յերկու խոսք միմյանց հետ կապել չգիտե:

Աշակերտների առաջադիմութեանն աշխարհագրութեան և պատմութեան գիտութեան մեջ շատ թույլ է և, կարելի չե կարծել, վոր աշակերտները յերեք ել լսած չեն այդ գիտութեանների գոյութեան մասին, և առաջարկված բոլոր հարցերին, բացի մի քանիսից, մնացածները վոչինչ չեյին պատասխանում:

Ռուս լեզուն, պատմութեանն ու աշխարհագրութեանը դասավանդել և պ. Արովյանը:

Զգիտեմ ինչպես վորոշեմ աշակերտների գիտութեան չափը թվաբանութեանից. յեթե յես ասեմ, վոր դա շատ ու շատ միջակ է, ասած կլինեմ ավելի, քան վոր արժե. աշակերտների պատասխաններից պետք և յեզրակացնել, վոր թվաբանութեան ուսուցիչ Յերիցփոխյանը ինքն էլ շատ սահմանափակ դադափառ ունի դասավանդած առարկաների մասին: Յեմ իրոք յերկրորդ դասարանում սահմանված և անցնել թվաբանութեանը մինչև տասնորդական կոտորակները, յերրորդում ավարտել յերկրաչափութեան սկզբնական հիմունքների բացատրութեանը: Սակայն յերկրորդ և յերրորդ դասարանների աշակերտներն ի վիճակի չեյին բացատրել վոչ մի թվաբանական գործողութեան և լուծել մի վորեք խնդիր. նրանք մեքենայորեն լուծում էյին միայն պարզ հարցմունքները...

Նկարչութիւն իսպառ չգիտեն, գծագրութիւն ցույց չի տվել, և յերբ հարց տվին ուսուցչին, թե ինչու չի սովորեցրել, նա պարզասրտութեամբ պատասխանեց, թե ինքն ել գծագրութիւն չի սովորել: Գծագրութեան և նկարչութեան ուսուցչին ել Յերիցփոխյանն է:

Թաթար լեզվի գիտութիւնը բավական լավ է. 2-րդ և 3-րդ դասարաններէ աշակերտները բավարար չափով կարդում և գրում են թաթարերեն և մինչև իսկ կան այնպիսիները, վորոնք կարողանում են այդ լեզվով խոսել: Թաթարական լեզվի ուսուցչին է Միրզա-Շաֆի-Սադիկ-ողլին:

Վրաց և հայ լեզուներէ գիտութեան առաջադիմութիւնը բավարար է:

Ընդ սմին ավելորդ չեմ համարում ներկայացնել և աշակերտների ցույց տված առաջադիմութեան ցուցակը թվանշաններով, վոր նշանակված են յուրաքանչյուր առարկայից՝ քննութեան ժամանակ:

Նկատի ունենալով վերոգրյալներս, կարելի չե հանգել հետևյալ յեզրակացութեան. աշակերտների առաջադիմութիւնը գլխավոր առարկաների գիտութեան մէջ ինձ հանձնված դպրոցում շատ և շատ անբավարար է և այնպես չե, վոր պետք եր սպասել: Հուշով եմ, վոր ապագայում այդ ընդունելի, և դպրոցն ուսման մասի վերաբերմամբ կընդունի այն կերպարանքը, վոր նա պետք է ունենար, և գիմնադիոնից հետո կդառնա, յեթե վոչ որինակելի, գոնե, լավագոյններից մեկն Անդրկովկասում, վորով և կարող եմ լինելն արդարացրած լինել իշխանութեանս վստահութիւնը:

Մոսկվայի Համալսարանի իսկական ուսանող

Ա. Մոնաստիրսկի

10.

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ «ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՊԱՆՍԻՄՆԻ»

ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

1. Աքիմյանց Գեվորգ (1837 թ.)	14. Ռոտինյանց Մարկին
2. Շարոյանց Պետրոս	(Մարկիանոս)
3. Աղամջանյանց Գասպար	15. Քանդավանյանց Իսահակ
(չսկ Կարապետի տղան)	
4. Պատիսյանց Գաբրիել	16. Պերողինյանց Տատո
5. Դերվիշյանց Դավիթ	17. Սունդուկյանց Միքայել
6. Յուզբաշյանց Հարություն	18. Սունդուկյան Գաբրիել
7. Պերողինյանց Գաբրիել	19. Կուկաջանյանց
8. Բորիսյանց Միքայել	20. Զալցման (գերմանացի)
9. Քիշմիշյանց Ստեփան	21. Քարզ (գերմանացի)
10. Չուբալյանց Գոստանդին	22. Մադեր (գերմանացի)
11. Զարաֆյանց Սողոմոն	23. Բեյտեր (գերմանացի յերկու
(Շուլավերցի)	յեղբայրներ)
12. Ղայթմազյանց (յերկու յեղբայր)	24. Զաֆար-դուլի (Կուրտաշենի
13. Շարոյանց Նիկողայոս	հայախոս թուրք):

Հազները սխալ և զբեւ, քե աշակերտները կարգում, զբում էյին իբացերեն և քուբ-
քերեն Աշակերտներ մեշ իբացի չի յեղել, քուբը ել միայն մի հոգի յե յեղել, այն ել
հայտառա, առում և Գեղորդ Աքեմյանցը, իորէ հիշողություններէց մենք հանել ենք Պառ-
սիոնի աշակերտներէ այս ցանկը:

Պառսիոնի աշակերտները, մեն ու քոթը, 20—25 հոգի յեն յեղել—հայ, գերմանացի,
թուրք, Աքեմյանի պես շատ լեզուներ իմացող չի յեղել (թրիխի քաղաքում): Նա միայն
իբացերեն չի իմացել: Նա մի ոգնական ուսուցիչ ել և ունեցել—մի յերկար չիբուռ քաղող
գերմանացի, առում և զինվորական բժիշկ Գուկուշանյանցը: (Այս բոլորի մասին առա Սար-
գիս Քամոյանցի Հեռագիր տեսարկը): Պետ. Թանգարանի զբական բաժին):

11.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՊԱՆՍԻՈՆԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՇՆՈՂՆԵՐԻ ԿԵՔԱՇ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՀԵՏԻ ԻՐԵՆՑ ՎՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆԵԼՈՒ ՅԵՎ ՍՆՈՒՑԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հազար ութ հարյուր յերեսուն և ութ թվի հոկտեմբերի ամսի առաջին
որը մենք ստորագրող՝ Տփլիսի բնակիչներս այս պայմանագրով կապվե-
ցանք Ձեզ պարոն Սաչատուր Աքեմյանիդ, Տփլիսի նահանգական ուսում-
նարանի վերատեսչիդ հետ այն մասին, իոր տալով մեր վորդիներին Ձեզ
առանձին ուսման, մեր և Ձեր միամտության համար, նշանակեցինք սրա
մեջ, քե Դուք ինչ եք պարտական սովորեցնել և ինչ յեղանակով պիտի
պահեք նրանց և սնուցանեք, իսկ մենք մեր կողմից ինչ պետք և հատու-
ցանենք Ձեզ տարին և ինչ պարտականություն և զբված մեր վրա:

Մեր վորդիքը մնալու յեն Ձեզ մոտ յերկու տարի ժամանակով: Ձեր
ուսումը պետք և լինի յերեք լեզվով—հայերեն, ռուսերեն և գաղղիերեն, և
ուսանելիք գիտությունները պիտի լինեն.— 1. կրօնագիտություն, 2. բնա-
բանություն, 3. աշխարհագրություն, 4. պատմություն, 5. թվաբանություն,
6. քերականություն յերեք լեզուների, 7. նկարչություն և վայելագորու-
թյուն: Մեր վորդիքը գալով Ձեզ մոտ առավոտը, պիտի վերադառնան մեզ
մոտ յերեկոյան: Նրանց ուսման ժամերը պիտի լինեն որվա մեջ յոթ ժամ՝
չորսն առավոտյան և յերեքը ճաշից հետո: Ձեզանից դատ, դուք պիտի ու-
նենաք այլևս յերեք որինավոր ուսյալ ուսուցիչներ—մեկը հայերենի, յերկ-
րորդը ռուսերենի և յերրորդը գաղղիերենի: Մանուկների ճաշը պիտի լինի
մեզանից: Կայսերական և յեկեղեցական հանդիսավոր տոներին, մյուս ու-
սումնարանների սովորությամբ, պիտի տոն պահվի: Իբրև վարձատրություն
Ձեր աշխատանքի, մեզանից յուրաքանչյուրն ամեն մի հոգու համար հա-
տուցանելու յե հարյուր մանեթ արծաթ՝ կեսը այս նշանակված թվին և
մյուս կեսը վեց ամսից հետո:

Ուսումնական բոլոր պիտուէքները, ինչպես զգբերը, թուղթ, թանաք,
զրիչ, քանոն և այլ այսպիսիները հոգացվելու յեն Ձեր ծախքով: Յեթե
մեկին վորեն հիվանդություն պատահի, մենք նույն որը պիտի իմաց տանք
և յերբ առողջանա, պիտի ուղարկենք ուսման, առանց ուշացնելու Յեթե
մեկը մեզանից, նախքան մեկ ամիս լրանալը, հանի յուր վորդուն վորեն
պատճառով, պարտական և վճարել տարեկան վարձն ամբողջովին, և յեթե Դուք
մի վորեն պատճառով սահմանված ժամանակից առաջ հանեք մեկին, նույնպես
վերադարձնելու յեք լիովին մի տարվա վարձը, իոր ստացել եք:

Ձեր և վարժապետներէ բոլոր փուլթը և հոգացողութիւնը պետք է լինի, նախ, աշակերտներէ մօքէ բարեկարգումը և յերկրորդ, նրանց հրահանգելը լավագույն քաղաքականութեան ուղղութեամբ՝ նրանց հասակի և մատաղ բարքի համեմատ:

Պետք է յուրաքանչյուր ծնողի կամքին թողնվի ամառային ուսման ազատութեան ժամանակ թողնել վորդուն Ձեզ մօտ, թե վոչ:

Այս պայմանագիրը, վոր գրված է մեր բերանից, մենք տվինք Ձեզ, ուստի եւ ստորագրում ենք:

1838 թ.

Արքայանք, ինչպես Վոր էր մասնավոր պահանջը յերկար ժամանակ բաց է աւած յեղել և պահել եւ առանց զպրոցական իշխանութեան պաշտօնական թույլտւութեան, այնպէս էլ շարունակել և պահել այն նաեւ պաշտօնապէս զպրոցը փակելուց հետո: Այդ մասին մենք նրա թղթերի մէջ, վորոնք ներկայումս ձեռք են բերվել նրա ժառանգներից և պահւում են Գեական Թանգարանում, գտնում ենք յերկու վավերական—այս դրբարք գրված պայմանագրերը, կնքված նրա և աշակերտների ծնողների միջև 1838 թվին և 1841 թ. հունիս 28 թվակէր մի ուսուերն ընդարձակ պաշտօնական գրութուն, ուղղված Արքայանքին զպրոցներէ դէրեկտորէ պաշտօնականաւոր Բողոքիչներէ կողմից: Այդ վերջինի մէջ ասված է. «Գպրոցի կացութեան մասին 1840 թվի հուլիսի 20-ին Ձեր մատուցած տեղեկագրի մէջ դուք գրել եք, թե հարկավոր եք համարում փակել Ձեր գպրոցը, վորովհետեւ աշակերտներից ստացված գումարը չի բավարարում զպրոցի բոլոր պահանջներին, իսկ աշակերտների հասուցած գումարի քանակն ավելացնելու դեպքում, ծանրաբեռնած պիտի լինեք ծնողներին»:

Դերեկտորէ պաշտօնականաւոր հանդիմանել և Արքայանքին նրա հակադրինական և հակապաշտօնական գործողութիւններին և ուրիշներին ել վաս որինակ հանդիսանալու համար, ինչպես որինակ, Յերիցփոխանին, վոր նույնպէս առանց թույլտւութեան հենց նրա, Արքայանքի, աչքի առաջ յուր մասնավոր զպրոցն է բաց աւած յեղել և պահելիս, և պատվիրել է անմիջապէս հազար թույլտւութիւն ստանալու որինական ճանապարհով զպրոց պահելու համար և այդ մասին հայտնել նաեւ Յերիցփոխանին, ապա թե վաչ ինքն ստիպված պիտի լինի փակել թե նրա և թե մյուսի գպրոցները:

Այս պայմանագրերը մենք հանել ենք Արքայանքի արխիւից և դեսեղել Դիվանի՝ Թըրքիսիի գովառական գպրոցի տեսչութեան թղթերի շարքում իբրեւ Արքայանքի՝ մասնավոր պահանջներին վերաբերող թուղթ:

ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԳՐԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԻՐԻՍՏԻԱՆ ՖՐԵՆԻՆ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Պաշտօնը Արժանի Պարգատում, Թերխիսիում և Յերեանում յեղած ժամանակ հաճախ նամակագրություն և ունեցել Ռուսաստանի ու Յեմեր-պայի գիտնականների, հատկապես գերմանացիների՝ Պարրոտի, Վադների, Բոդենշտեդտի, Հակստհաուզենի և մյուսների հետ, վորոնց գրած նրա նամակները հավաքածուները զժախտաբար մինչև այսօր դեռ մեր ձեռքը չեն հասել, մեզ անհայտ են մնացել:

Նա, ի միջի այլոց, նամակագրություն և ունեցել և հայտնի արևելագետ ախադեմիկոս Պրիստիան Ֆրենի հետ (Christian Frähn) և նրան, այդ գիտնականին, գրած նամակներից մեր ձեռքն են հասել ինը հատ, վորոնց բնագրերը ներկայումս գտնվում են Պրիստիային Միության Գիտությունների Ակադեմիայի Ասիական Թանգարանում:

Մեր բարեկամ, Մոսկվայի համալսարանի ուսուցչապետ, ներկայումս վախճանված Լեվոն Մսերյանը, հայտնի Մսեր Մագիստրոսի Թոռը և Մոսկվայի «Փարոս» ամսագրի խմբագիր Զարմայր Մսերյանի վորդին, վոր ուսումնասիրել էր այդ նամակները, Ստ. Նազարյանցի նույն Ֆրենին գրած մի նամակի հետ միասին, ուղարկել էր մեզ, մեր խնդիրքով, նրանց պատճենները:

Նամակները գրված են, Մսերյանի վկայությամբ, գեղեցիկ գերմաներեն լեզվով և մի ավելորդ անգամ գալիս են վկայելու մեզ, թե Բնչպիսի կատարելությամբ Պարգատի հիշյալ յերկու հայ սաները յուրացրած են յեղել Շիլլերի ու Գյոթեի լեզուն:

Դնում ենք այստեղ նամակների ցանկը իրենց գրության տեղերի անուններով և գրության թվականներով:

1. 7 փետրվարի 1836 թ. — Մոսկվա
2. 22 հուլիսի 1836 թ. — Թիֆլիս
3. 19 մայիսի 1836 թ. — »
4. 23 փետրվարի 1839 թ. — »
5. 17 մայիսի 1839 թ. — »
6. 9 հոկտեմբերի 1839 թ. — »
7. 2 հունիսի 1841 թ. — »
8. 19 հոկտեմբերի 1841 թ. — »
9. 1848 թ. — Յերեան:

Վերջին՝ իննեւորդ տամակը գրված է, Մսերյանի ասելով, Վոչ Արտ-վյանի ձեռքով, հավանորեն, 1847 թվի վերջին, վորովհետև Ֆրենն այդ տամակն ստացել է 1849 թ. հունվարի 11-ին, ինչպես այդ նշանակված է տամակի վրա:

Տամակները մեզ ուղարկված պատճենները գրված են, ինչպես յերևում է, լեզվին վոչ այնքան հմուտ արտագրողի ձեռքով: Խոսքերը տեղ-տեղ աղավաղված են, այստեղ ու այնտեղ բառեր են բաց թողնված, այնպես վոր գերմանագետները, վորոնք մեր խնդրով հայերեն թարգմանել են այդ պատճեններից, շատ նեղութիւն են քաշել և ստիպված են յեղել, հեղինակի գրածի բուն իմաստը հասկանալու համար, հաճախ այս ու այն բառն ավել-լացնել հայերենի մեջ, յերբեմն ել վոչ բառացի թարգմանել, այլ միայն իմաստը հաղորդել, նամանավանդ վոր նամակներն ել ինքնըստինքյան շարահյուսված են զուտ գերմանական վոճարանությամբ և գերմաներեն լեզվին հատուկ շարտմանությամբ:

Տամակներից յերեքը թարգմանել է Ստեփան Կանանյանցը և մեկը՝ պրոֆ. Հակոբ Մանասէլյանը, վորի համար պարտք եմ համարում այստեղ հայտնել դրանց մեր առ ի սրտե շնորհակալութիւնը:

Մեր աշխատանքը նամակները նկատմամբ միայն յեղել է այն, վոր թարգմանութիւնների լեզվին միատեսակութիւն ենք հաղորդել և ծանոթ-թագրել:

Տամակները հասցեյագրված են այսպես. «Ընդին գերազանցութեան իռական խորհրդական և ասպետ Ստ. Պետերբուրգի Կայսերական ճեմա-րանի ակադեմիկոս Ֆրենն ի Ստ. Պետերբուրգ ի բարի ժամու», վորից յերևում է, վոր Ֆրենը, բացի նրանից, վոր յեղել է Ակադեմիայի անդամ, այլև յեղել է «պետական խորհրդական ու ասպետ» և ապրել է Պետեր-բուրգում:

Տամակները բովանդակութիւնից ել յերևում է, վոր նա ազդեցիկ մարդ է յեղել լուսավորութեան նախարարութեան շրջաններում, սիրալիք հարա-բերութիւն է ունեցել Արտվյանի հետ և բարեհաճ վերաբերմունք է ցույց տվել նրան, կարևոր դեպքերում զորավիգ ու պաշտպան հանդիսանալով նրան: Արտվյանը մոտ ծանոթ է յեղել նրա հետ, Պետերբուրգում յեղած ժամանակ գնացել, յեկել է նրա մոտ, վայելել է նրա ընտանիքի բարեկա-մութիւնը, ուստի և չի քաշվել հարկավոր դեպքերում դիմել նրան այս կամ այն խնդրով, կոչելով նրան «բարերար և պաշտպան»:

Տամակները գրված են զգացմունքով, կրում են ակնածութիւն ու խորին պատկառանքի բնույթ և իրենց մեջ արտահայտում են մի այնպիսի վերա-բերմունք դեպի Ֆրենը, վոր շատ նման է խոնարհ վորդու վերաբերմուն-քին իր հոր հանդէպ: Նա համակված է յերևում խորին յերախտագիտու-թեան զգացմունքով դեպի Դորպատի իր բարեկամները, ուսուցիչներն ընդ-հանրապես ու դեպի Ֆրենը մասնավորապես և խորապես գիտակցում է այն պարտականութիւնները, վոր ստանձնած է յեղել իր յերկրի ու յերկրա-կիցների վերաբերմամբ:

Արտվյանն ընդհանրապես զգացմունքի մարդ եր. նրա «Վերք Հայաս-տանի»-ն զգացմունքի մի ծով է, վորի ալիքների մեջ նա քիչ և մնացել հեղձամղձուկ խեղդիլի Նրա խառնվածքի այդ առանձնահատկութիւնները յերևան են գալիս և այդ նամակներէ մեջ:

Ո՛վ և յեղել Ֆրենը:

Մենք արդեն ասացինք, վոր Ֆրենը հայտնի արևելագետ և յեղել, Պետերբուրգի Գիտությունների Ակադեմիայի անգամ և ազգեցիկ մարզ՝ ազգային լուսավորության նախարարության շրջաններում և ազգով գերմանացի յե յեղել. նրա լիակատար անունը յեղել և Խրիստիան Մարտին Ֆրեն (Christian von Frähn. 1782—1851):

Նա իր բարձրագույն կրթությունն ստացել և Ռուսկովի համալսարանում և իրեն նվիրել և արևելագիտական և հատկապես արևելյան դրամագիտության ուսումնասիրության:

1804 թվին, յերբ Ղազանի համալսարանում բացվել և արևելյան լեզուների բաժինը, նա հրավիրվել և դասախոսելու այդ բաժնում: Այստեղ թեև նա չի գտել այն գիտական հարմարություններն ու միջոցները, վորոնք հարկավոր էին նրա գիտական պարապմունքների համար և վոր ունեւին գերմանական համալսարանները, բայց, դրա փոխարեն, գտել և մի ուրիշ բան, վոր նրա սրտին ավելի մոտ և յեղել: Նա այստեղ գտել և արևելյան ձեռագրերի և դրամների հարուստ հավաքածու և ձեռնարկել և նրանց ուսումնասիրության: Նրա այդ պարապմունքի և ուսումնասիրության արդասիքն և յեղել առաջին անգամ 17 հին արեւելյան դրամների գիտական նկարագրությունը, վորով նա իր վրա յե յարձրել Յեվրոպայի գիտական աշխարհի ուշադրությունը:

Ակադեմիկոս Խրիստիան Ֆրեն:

1815 թվին նա փոխադրվել և Պետերբուրգ և սկսել և ուսումնասիրել Գիտությունների Ակադեմիայի արևելյան դրամների հավաքածուն: Նրա աշխատանքներն այդ պարապմունքների ընթացքում այնքան աչքի յեն ընկել ու գնահատվել, վոր նա 1820 թվին ընտրվել և որդինար ակադեմիկոս, իսկ 1826 թվին դուրս և յեկել նրա „Recensio numorum muhammedanorum Acad. imp. scientis Petropolit“ կլասիկ աշխատությունը, վորով նրա, իրրև արևելագետի և տկանավոր դրամագետի, անունը հռչակվել և գիտական աշխարհում:

Նրա ջանքերով ու հոգացողությամբ շատ հարստացել դւ ճոխացել և Ասիական թանգարանի հավաքածուն, թանգարանի, վոր նրա խորհրդով ու ձեռնբերեցությամբ հիմնվել եր 1818 թվին:

Ֆրենի լիակատար կենսագրությունը գրել և Т. С. Савельев-ը՝ „О жизни и ученых трудах Френа“, վոր լույս և տեսել առաջին անգամ „Труды Восточ. отделения Археологич. общества“ գրքում, հատ. II, 1856 թ., եջ 1—67, և հետո՝ առանձին հրատարակությամբ:

Ձերդ գերազանցություն,

Վորդորմած տեր.

Մի այնպիսի անչափ մարդասիրական վերաբերմունքից ու քաղցր ընդունելությունից հետո, վոր յես այնպիսի անակնկալ յեղանակով Ձեզ մօտ գտա, հվ չեր հավատալ, թե յես աշխարհիս յերեսին ամենից ապերախոր պիտի յերևայի Ձեր աչքին, յես, վոր մի տարի անցնելուց հետո ել ցարդ վոչնչով չկարողացա ապացույց տալ, թե վորպիսի զգացմունքով եմ ընդունել այդ Յեթե յես այս իմ վարմունքիս համեմատ դատվելու լինեյի, ապա չեր կարող և վոչ մի ներողամտություն այդ կողմից ինձ արդարացնել:

Վորքան և հաստատուն է յեղել իմ համոզմունքս, վոր մի պարզ վրատահությամբ լի հարաբերություն, մանավանդ իմ կողմից, ավելի շուտ կարող եր Ձեր բարեկամական տրամադրության մոռալը բանալ ինձ համար, բայց և այնպես յես հետ եմ կանգնել նույնիսկ իմ սրտի այդպիսի ամենալավ ցանկությունը չկարողանալուս համար՝ վոչ թե ծուլության ու մոռացության հետևանքով, վոր իմ կողմից ամենախոշոր ապաշնորհությունը կլիներ, այլ շնորհիվ այն գաղտնի, սուրբ յերկյոտածության, այն վորդիական ակնածության, վորով իմ սիրտը հաճախ այնքան ավելի յեր համակվում, վորքան վոր ավելի եյի արժանի հանդիսանում Ձեզ մօտ Նույնիսկ իմ հայրախնամ բարերար պ. պետական խորհրդական Պարրոտը չկարողացավ այնքան ազդել իմ վրա, վոր յես վերջ դնեմ իմ այս վիճակին և իմ համարյա անպետք ամաչկոտությանս:

Այժմ, յերբ յես համարյա թե իմ հայրենիքը գնալու ճանապարհին եմ, ինձ հովիտյան վիշտ կատաճաբեր, յեթե բոլոր այն հայրական բարության և կարեկցության համար, վոր Ձերդ գերազանցությունն այնքան բարությամբ ինձ ցույց է տվել, շնորհակալ յեղած չլինեմ և Ձեզ դրա հավաստիքը տված, թե վճրքան յես բախտավոր պիտի համարեմ ինձ, տածելով այն գեղեցիկ հույսը, վոր հանձին Ձեր յես գտել եմ մի բարյացակամ բարերար ու պաշտպան իմ վիճակին:

Դուք այժմ միայն իմ նամակից կիմանաք, վոր յես Դորպատը, իմ մտավոր վերածնության վայրը, և այն հրաշալի շրջանները, վոր յես այնտեղ գտել եմ, գուցե, ընդմիջտ թողի Բայց յես չեյի կարծում իսկապես, թե այնպես կթողնեմ Յեվրոպան և կհեռանամ Հայրենիքս, բարեկամներս և յես ինքս այլ հույսեր ունեյինք ինձանից: Իմ վաղեմի անձկալի ցանկությունը մի վորոշ կողմից լքալ իմ հայրենիքին այդտեղից, ըստ հնարավորության, նպաստելու հանգամանքը և միաժամանակ իմ իսկ վիճակը հանձնված է անհայտ, այսպես ասած, վոչ պայծառ ապագայի:

Նույնիսկ պակասում է ինձ ոտաբ դավանությանց հոգևոր գործերի նախարարի ինձ անչափ հարկավոր մի գրավոր հանձնարարական մեր հոգևորականության անուշով, վոր, գուցե, ամենամեծ կասկած է տածում իմ անձի նկատմամբ: Դորպատի իմ բարերարների և բարեկամների բարյացակամությունը և բարեկամական զգացմունքը յերբեք չի պակասել: Իսկ յեթե այդ ներկայումս չի արտահայտվում, դրա պատճառը պետք է վերագրել նրանց՝ տեղիս պարագաներին անծանոթ լինելուն, վորը չխոստովանելն իմ կողմից փոքրագություն կլինի:

Միայն վստահություն առ աստված և սերտ բարեկամներս այժմ ինձ ուղեկից, առաջնորդ և ոգնական պիտի հանդիսանան հեռավոր հայրենիքումս: Բարի կամքն իմ մեջ, դոնե, միշտ անփոփոխ կմնա, յեթե բարին ինքը դժվարությամբ և իրագործվում: Շուտով մի ամիս կլինի, վոր յես մեկնել եմ Դորպատից, և հույս ունեմ՝ թերևս մի ամսից տանը լինել: Յես ամեն ժամանակ ուրախությամբ կաշխատեմ, յեթե կարողանամ, մի քանի վորոշ ծառայություններ մատուցել, վոր ապացույց տամ Ձեզ, թե վճրքան վառ և իմ մեջ ցանկությունը Ձեր բարեկամական ուշադրության արժանի մնալու: Ասանձին հաճույքով, դոնե, յես յերբեմն իմ մասին տեղեկություններ կհաղորդեյի Ձեզ, յեթե կարողանայի հավաստի լինել, թե դրանով յես պնդեմ և խորամանկ չեմ յերևալ:

Հայտնեցեք Ձեր թանգագին ընտանիքին իմ առ ի սրտե հարգանքները.

Ձերդ գերազանցության

խոնարհ ծառա Խ. Արովյան

1886 թ., 7 փետրվար.

Մոսկվա.

Արովյանը մարզաբնյաբար զուշակել և, վոր իրեն այլևս վեճակած չպիտի լինեք վերստին այցելել Դորպատ, վորն իրավացիորեն իր վերածնության վայրն է յեղել, լինել իրեն այնքան զուրկությունով վերաբերվող ջրջաններում, տեսնել Պարբուտին, վորը բերել եր նրան Դորպատ, կրթել, վերադառախարակել և նախապատրաստել իր հայրենիքին ծառայելու գործի համար, և վայելել իր սուուցիյների քաղցր ընկերությունը, սուուցիյներ, վորոնք այնքան խնամքով ուսուցել եյին նրան և զարգացրել նրա միտքն ու հոգին:

Ճիշտ և, Պարբուտի մահից հետո նրա մեջ այնքան բուրբոջել է անցյալի քաղցր հիշատակը, վոր նա բուռն կերպով ցանկացել և մի անգամ ել դնալ, տեսնել իր վերածնության որբանը և յերկրպագել Պարբուտի գերեզմանին, բայց այդ նրան չի հաղովել Դորպատի իշխանությունը չի համաձայնել դրա համար հարկավոր արձակուրդը առնելուն, թեև նա հրաժարվել և իր բացակայած ժամանակամիջոցի համար ուռնիկ ստանալ և մինչև իսկ սպանացել և հրաժարվել պաշտոնից:

Ինչ եյին տեղեկույում Արովյանից հայրենիքը, բարեկամները և ինքն իսկ իրենիցը Հայաստանը մի իրավոր յերկր եր, նրա ամենալուսավորված զարդ հոգևորականությունն եր և դա և խորափութում եր խորին աղիտության մեջ: Անհրաժեշտ եր հայերի մեջ բուռն հայրենիքում, մի նոր հոգով և ուղղությամբ զարոց հիմնել, վորտեղից զուրս գային այնպիսի լուսավորչալ հոգևորականներ և վարժապետներ, վորոնք ի վեճակի լինելուն յեզրուպական շուտավորության քաղցր հանդիսանալու ազդի մեջ:

Արովյանը մի այդպիսի զարոցի ղեկավար, նոր զստավորության յեղանակի հեղինակ, նոր զստագրեք կազմող հասկանալի լեզվով գրել-կարգող սովորեցնելու հիմնադիր պիտի հանդիսանար Հայաստանում: Անա այն սպասելիքները, վոր Պարբուտը և Դորպատի նրա մյուս բարեկամներն ունեյին նրանից, այն հույսերը, վոր գրել եյին նրա վրա, վորք համար և նախապատրաստել եյին նրան և նրան ել այդպես հասկացեր:

Աբովյանը նախազգացել է այն զժամբարձութիւնները, այն խոչընդոտները, վորոնց նա պիտի հանդիպէր, զժամբարձութիւններ ու խոչընդոտներ, վորոնք, ընականաբար, պայծառ ապագա չդիտի կարողանալին պատարասել նրա համար հայրենիքում: Դրա համար է յեղել, վոր նա անհրաժեշտ է համարել Դորպատի եր բարեկամներէ աշակցութիւնը, Դորպատից իրեն աբաժ է անելիք այդպիսի աշակցութիւնը համարելով միաժամանակ աշակցութիւն է իր լքալ հայրենիքին:

Աբովյանն այստեղ ակնարկում է այն կասկածը, վորով հայ հոգեւորականութիւնը վերաբերում էր զեղի նա այն որից, յերբ նա, հակառակ Յեփրեմ կաթողիկոսի ցանկաւթիւն, թողել էր իր պաշտօնը Նիժնիովոյում և հեռացել ոտար յերկիր: Հայ հոգեւորականութիւնը, ի դեմս Յեփրեմին հաջորդած նոր հայրապետի, կասկածում էր, վոր Աբովյանը Դորպատում վեց տարի շարունակ մնալով և ուսանելով, գերմանական վարժարարքի, նիստուկացի հետ միասին սեփականած կլինի նաև լուսերական դավանութիւնը: Աբովյանը վերադառնում էր հայրենիք վորտէ նպատակով զործելու, իբրև հոգեւորական, դպրոցական ասպարեցում, ուրեմն Նիժնիովոյի իշխանութիւն և հովանավորութիւն ներքո, վորովհետև հայրենի կրթութիւնը զործն այդ ժամանակները, կարելի չէ ասել, ամբողջովին դաժմում էր հոգեւորականութիւնը ձեռքում: Արդ, վորպեսզի հէշալ կասկածն արգելք չհանդիսանալ իր այդպիսի զործունէութիւն, նա անհրաժեշտ էր համարել իր ձեռքին հանձնարարական ունենալ կաթողիկոսի անունով մի այնպիսի հեղինակավոր անձից, ինչպիսին էր ոտար դավանութիւններէ հոգեւոր զործերի մինիստրը:

Նա, ինչպէս հայտնի էր, վերջիվերջոյ հաջողում է ստանալ իրեն Վանյապի հարկավոր՝ այդ հանձնարարականը, բայց ժամանակի կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցու կասկածն այնքան ուժեղ է յեղել, վոր այդ էլ չի ոգնում Յեմ ավելին՝ այդ հանձնարարականը կաթողիկոսն ընդունել և իրեն հրաման է դալրութիւն մերժել նրա դիմումը, ասելով. «Հրամանաւ դաս ի վերայ իմ, վարարողապետ ի հաւատոյ, դու լաւ խմորի կարես զմիտ անմեղաց, այլ կըթել դեռաս չէ քո զործն»:

Աբովյանի այս նամակի գրութիւնը ամաթիվից մենք կարող ենք, զոնք մոտավորապես, իմանալ, թե յերբ է գուշտ յեկել նա Դորպատից: Յեթի 1836 թվի փետրվարի 7-ին նա գրել է, թե արա շուտով մի ամիս կլինի, վոր ինքը թողել է Դորպատը, կարելի չէ, ուրեմն, յեղբակցանքի, վոր նա գուշտ է յեկել այնտեղից մոտավորապես նույն թվի հունվարի կեսերին:

2.

1836 թ., 22 հուլիսի, Թիֆլիս:

Ձերդ գերազանցութիւն,

Վորդումած տեր.

Ըղծալի յե ինձ ամեն մի առիթ, վոր դրդում է ինձ իմ բարյացակամ բարերարին ամենաշնորհ բաղձանքներս արտահայտելու, թե ինչպէս յես ի սրտե պատրաստ եմ Ձեզ իմ հայրենիքից ծառայած լինելու հետամ, թե Մոսկովայից պետական խորհրդական Պարրոտի միջոցով ուղարկված նամակս ասացել էք: Իմ վերադարձը հայրենիք, հակառակ իմ կամքի, ի միջի այլոց, ինչ-ինչ տհաճութիւններէ պատճառ յեղավ: Այսպէս և Ռուսաստանում, յեթի մարդ աստիճան չունի և ոժտված չէ մի առանձին պաշտպանութիւնը: Ամենուրեք, վորտեղ միայն յես չգիմել եմ իմ հայրենակիցներին հետ, մտաբերել եմ Ձերդ գերազանցութիւն բարեկամական պատվերը և աշխատել եմ առիթ չգիտացնել ոգտագործելու այն, վոր կարողանամ հին պատմական զործեր յերևան հանել: Նախիջկան քաղաքում, Դոն գետի ափին, մի վաճառականի մոտ գտա մի զըշագիր, վոր մոտավորապես ԺԲ դարու զործ է և մի Միքայել անունով պատրիարքի հեղինակութիւն: Այն զործը բովանդակում է իր մեջ համաշխարհային պատմութիւն վերաբերյալ մի քանի

հատվածներում բավական ընդարձակ նկարագրութուններ առաջին քրիստոնեյական յեկեղեցու մասին մինչև իր որերը, ժամանակիս սղությունն ինձ թույլ չտվեց, վոր յես կարողանայի մի վորոշ գաղափար կազմել գործի մասին: Այսքանը միայն կարող եմ ասել, վոր այդ գործից կարելի չե ինչ-ինչ լուսաբանություն քաղել յեկեղեցու պատմության նկատմամբ: Տերը հակված եր յերևում գործն ինձ վորոշ գնով վաճառելու, սակայն յես այնքան դրամական ապահովություն չունեի, վոր այդ անեյի: Այսքանը գիտեմ, վոր յես կարող եմ այն ամեն ժամանակ ստանալ:

Անակնկալ կերպով յես ծանոթացա Պյատիգորսկում ակադեմիկոս պ. Շենգրենի հետ, վոր ինձ շատ հաճելի յեղավ: Սա այնքան բարե յեղավ, վոր համաձայնեց այս նամակս Ձեզ հասցնելու: Այսպես ուրեմն, յես այժմ արդեն առիթների պիտի սպասեմ, վորպեսզի իմ բարերարներն և բարեկամներն հետ դրավոր հաղորդակցություն պահպանեմ, վորովհետև ամեն բան, ինչ վոր յես լսում եմ հայրենիքին և հայրենակիցներին մասին, այնպիսի բաներ են, վոր թրեւս յես սովից մեռնեմ, յերբ յես իմ հայրենիքին զոհվելու գիցեցիկ իդեալին հետեւեմ և վոչ թե մի այլ ճանապարհով իմ ապրուստս հայթայթեմ: Յես ինքս արդեն այս տխուր փորձառությունն ունեցա: Վաճառականության հոգին զժախտաբար ծանրանում և նրանց գործերի և ընթացքի վրա, և վաճ նրան, վոր ինքը նյութականապես անզոր լինելով, այսպիսի ձեռնարկությունների համար ընդհանուրի բարորության նկատմամբ նրանց ոժանդակության կղիմի: Պետք և վոր յես ըստ այնմ պետական ծառայությամբ իմ ապրուստս հոգամ—վճրպիսի ապագա ինձ համար: Բարերար յերկինքը, զուցե, ուրիշ միջոցով կպահե: Սակայն գործել մերձավոր ընկերի և գիտության համար, վորքան իմ ուժերս ներում են, յես իմ սրբազան, բարձրագույն պարտքը կհամարեմ և այս ձգտումով և՛ ինձ, և՛ Ձեզ, թանգագին բարերար, ծառայելու յերջանիկ կեսպեմ:

Այս հավաստիացումով և ամենախորին պատկառանքով պատիվ ունիմ մնալու Ձերդ գերազանցության խոնարհ ծառա

Խ. Արովյան:

Այդ ձեռագիրը հայտնի Միգայել Ասորու Պատմությունն և յեղել, վորը հայերեն թարգմանվել և 1280 թվին Վարդան Արեւելու ձեռքով և վորն իրավացիորեն զբաղվել և Արովյանի ուղադրությունը, քանի վոր դեռ դանձած չի յեղել դրա ասորերեն բնագիրը: Հետագայում, յերբ ընագիրը գտնվել, ուսումնասիրվել ու հրատարակվել և ասորագետ Շաբուզիանկանի ձեռքով, բնականաբար, դա կորցրել և իր կարեւորությունը, վորովհետև պարզվել և, վոր բնագիրն ավելի կատարյալ և ու ընդարձակ, իսկ հայերենը միայն դրա թարգմանական քաղվածքն և:

Ձեռագրի լեւկատար խորագիրը համեմատությամբ Պետ. Թանգարանի № 670 ձեռագրի, յեղած պէս լինել—«Տեռան Միգայելի պատրիարքի Ասորաց համառոտ ժամանակաց զըոյցը, քաղուած արաբեալ է հոլովից պատմագրաց է վարժ բանասիրաց սղամանակ տեսութիւն յԱզամայ մինչև է վերջին տուրք Բուհալ»: Այդ պատմությունը յերկու տնգամ իբրեւ վրա 1871 թվականին հրատարակվել և Յերուսաղեմում:

Նամակի գերմաներեն բնագրի մեջ գրված և „Schengren“: Ակադեմիկոս Ֆրենը և Արովյանը, ինչպես յերևում և, նամակները փոխանակել են մասնավոր անհատների ձեռքով և միմյանց նամակներ գրելու համար համարյա միշտ սպասել են հարմար առիթների՝ ծառայելու գնացողներին: Թե ինչու յես նրանք այդպես արել, մենք վորոշակի չենք կարող ասել, բայց կարծում ենք, վոր դրա զլեավոր պատճառը յեղած պէս լինի այն ժամանակները հաղորդակցության ճանապարհների և թղթատարության գործի դեռ բլրորովին:

կանոնավորված չլինելը Ռուսաստանում, նամանավանդ այնպիսի հեռավոր ծայրերում, ինչպիսիք են երեսնամյա Գորակառուցումը և Թիֆլիս—Ցերեխան:

Տխուր փորձառությունը, վոր ունեցել է Արմաշիքը, այն ցուրտ ընդունելությունն է, վորին նա հանդիպել է իր վերադարձի առաջին ժամանակները հոգևորականության և իր հայրենակիցների կողմից ընդհանրապես, վորի հետևանքով և ընկել է նյութական մեծ նեղության մեջ:

Գոյություն ունի մի վավերաթուղթ, վորով ապացուցվում է, վոր Հովհաննես Կարենցին մերժելով դարձյալ ղեկավարությունը և ուսուցչի պաշտոն հաճելի չհամարեց, 1837 թ. հունվարի 25-ին Արդուքյանց Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսի անունով աված կոնդակով հրավերել է նրան Նշմեթի, մի ուրիշ պաշտոնի:

«Մեք է վերադառնալ մերում այդէն,—ասված է այդ կոնդակում,—ալն ունեք, Թէ տերացու ինչպիսիք Ազգական ղեկի դույն ինչ միջոցի ունի զալ յաթոռս ըստ իւրում խոստման, ալլ ղէն՝ այնորիկ ոչ է նմանէ և ոչ է ձենլ վասն նորա չընկալաց տեղեկութիւն ինչ, ալլ այժմ բարեհաճութեամբ մերով զրեաց նմա Թոմա Յովսէփին Դարդանեանց, պրոպագանդիստ Սիւննոզոսի, ղի նա եկեացէ այսր յաղագս պիտանաւորութեան Աթոռոյս, ըստ զրութեան նորա, եթէ ունիցի յօժարութիւն, եկեացէ ղեպ առ մեզ, իսկ Թէ ոչ, ծառայելք մեզ վաղվապակի»:

(Տես «Արձագանք», 1894 թ., № 123):

3.

1838 թ. 19 մայիսի, Թիֆլիս.

Բարեօնուհ տեր,

Իսկական պետական խորհրդական.

Ձեռ ուզում նամակս սկսել ներողություն խնդրելով, վորովհետև յես խորապես համոզված եմ, վոր դուք վոչ մի կասկած չեք կարող ունենալ իմ այն ձգտման մասին, վոր յես, ուր վոր հնարավոր է, Ձեր բարյացակամ կարծիքն իմ նկատմամբ մինչև գերեզման հաստատուն պիտի պահեմ, նամանավանդ, վոր յես խոսքեր պիտի վորոնեմ, վորպեսպի կարողանամ իմ ամենախորին յերախտագիտությունն արտահայտել հայրական հոգացողությանդ և ջանքերիդ համար իմ վիճակս ինձ համար հաճելի և ոգտակար դարձնելու վերաբերմամբ:

Ձեր Թանգագին նամակը, վոր յես նորին գերազանցության գաղտնի խորհրդական և ծերակուռտական Հաանի միջոցով ստանալու պատիվն ունեցա, միևիթարության մի հարուստ ապացույց է յեղել ինձ համար, Թե յես վորպիսի սեր կարող եմ ակնկալել այնպիսի անձերից, վորոնք վոչ Թե դիրք ու անուն են վորոնում, ալլ հշմարիտ ազնիվ մարդկանց մեջ պահելու, սնուցանելու և ավելի ևս ազնվացնելու: Առաջին վայրկյանից սկսած մինչև այժմ յես վայելում եմ անկեղծ գնահատություն գլխավորապես ծերակուռտական պ. Հաանի հեղ վերաբերմունքի և նրա՝ Կովկասի մարդկության բարորության համար ունեցած ձգտման շնորհիվ: Անշուշտ, յեթե նրա այստեղ գտնվելու մեծ նպատակը մի որ աստուծո ոգնությամբ վրաստանի համար որհնաբեր և արգասավոր լինի, ապա ուրեմն հույս ունեմ, վոր յես ել այդ բանից իմ մասը կունենամ, վորովհետև քանի վոր նա իմ նպատակով հետաքրքրվեց, ուստի յես չեմ ել կասկածում, վոր իմ գիտությունս ու իդձերս անկատար մնան:

Այս, վերջան հաճախ մարդս ինքն իրեն պիտի հանդիմանն իր փոքրոգութեան համար: Ամենագետն աստուծո առաջնորդութեանը վոչ վոքի չի թողնիլ այն վիճակում, վոր մենք սարսափելի յենք համարում: Իմ այժմյան պաշտոնս արդեն ինձ անսահման միեթարութեանը և պատճառում, թեև դա վորոշ դժվարութեաններն հետ և կապված, բայց դա ինձանից անբաժան լինելով, թանգագին և դարձել: Յերկու հարյուրի չափ աշակերտ ամեն որ շրջապատում են ինձ. սրանց սերը, սրանց համակրութեանը բարձրացնում և ինձ ամեն յերկրայինից վեր: Մանկական աշխարհը վաղուց ի վեր բոլոր յերկրային սրտանաճ բախտավորութեանից ինձ համար ամենաբարձրն և յեղել: Մանուկների կրթելն աշխարհիս յերեսին ամեն բան և ինձ համար և դեռ ավելի, քանի վոր սրանց մեծագույն մասն իմ ազգակիցներից են, իսկ մյուսները՝ վրացի ու թաթար իմ յերկրացիները:

Սակայն ինչ վոր ինձ ամենից ավելի յե թանգարում այս հաճույքը վայելելու, այդ այն անկատարելութեանն և, վոր կա ինչպես իմ մեջ, այնպես և պաշտոնակիցներին մեջ, և ավելի ևս այն գրավոր կարգադրութեանների մեջ, վոր մեր ձեռքն և տրվում: Յեթե այս բաները ժամանակին մի կողմ թողնվեն, յես այն ժամանակ ել ավելի հմուտթյամբ ու փորձառութեամբ գործի կկալան, յերևա կարողանամ շատ բան փոփոխել. այսպես յես կկարողանամ իմ գավառական դպրոցով մրցել Յեվրոպայի լավագույն դպրոցների հետ: Յարդ մեզ ուղարկվել են այնպիսի հրահանգներ, վորոնք Պետերբուրգի հանգամանքներից յեկնելով են գրվել և վոչ այստեղի, վոր ամենաբնականը կլինի:

Սակայն հերիք և այս մասին, գուցե յես չափազանց շատ եմ ասում: Խնդրում եմ Ձեզանից մի բարիք անեք և Պարբոտի մասին մի բան հաղորդեք ինձ: Նրա լուսթյունն ինձ դարմանցում եւ Ընդունեցեք իմ սրտագին հարգանքը: Ձեր թանգագին ընտանիքին և մի մոռանաք Ձեր ջերմագին սրհնդղին:

Խ. Արովյան.

Արովյանը Քրիստի գաղափարն զգրոցի տեսչի պաշտոնակատար ուսուցիչ և նշանակվել 1837 թվականի փետրվարի 12-ին և Մնացել և այդ պաշտոնում մինչև 1843 թվականի հունիսի 19-ը, յերբ նույն պաշտոնով փոխադրվել և Յերևանի գաղափարն զգրոցի: Բացի այդ պաշտոնից, նա բաց և արել Քրիստիում նաև իր սեփական մասնավոր դպրոցը, վորտեղ կաշկանդված չլինելով պետ-պետ հրահանգներով, ընտանաբար, նա կարողացել և ավելի ազատ և հաջողութեամբ գործել: Դպրոցը կոչվել և բանաձևով պահպանել և զգրոցական իշխանութեան կողմից պաշտոնապես ճանաչվել և 1840 թ. փետր. 28-ին:

Արովյանն արժունի պատան ստանձնել և զլիսավորագրես չքավորութեան պատճառով, յերբ վերջնականապես փորձով համոզվել և, վոր չի կարող հույս դնել իր հայրենակիցներին նյութական աջակցութեան վրտ: Այդ, իհարկ, այն պայծառ ապագան չի յեղել, վոր նա սպասել և, բայց ժամանակի ընթացքում ընտելացել և դրան և միեթարվել, թեև միշտ զգացել և, վոր դա կաշկանդում և իրեն և չի թողնում լիակատար կերպով նվիրվելու իր իգեանիքի իրագործման:

Քրիստի գաղափարն զգրոցում 1843 թվի հոկտեմբերին, այսինքն՝ Արովյանի զգրոցը թողնելու տարին, աշակերտների թիվը յեղել և 170 հոգի.

Իշխանների ժողովք—4.

Ռուս աստիճանավորների ժողովք—10.

Ազնվականների ժողովք—56.

Գաղաքացիների ժողովք—65.

Ռաբրերկրացիներ—4.

Արժունի գյուղացիներ—2.

Ձանաղան (разночинцы)—31.

Ըստ դատարանի

Ուղղափառ—56.

Հայ—116.

Կաթոլիկ—2.

Լյութերական—5.

Մանիքական—1.

Այդ տողերի մեջ տեղադրված են այն դժգոհությունների մասին, վոր ծագած են յեղեղ զարթոյում իր՝ Արեւմտեանի և զարթոյի ուսուցիչների միջև, վոր ինքն Արեւմտեանը վերադրել է այն «անկատարելութեան», վոր յեղեղ է ինչպէս իր, նույնպէս և ուսուցիչներէ մեջ:

4.

1839 թ., 33 փետրվարի, Քիֆլիս.

Ձերդ գերազանցութեան,

Ամենավողորմած տեր.

Յես ձեզ պիտի դիմեմ իմ նեղութեան միջոցին, յեթե վոչ նրան, վոր այնքան հաճախ և՛ սիրալիլ ինձ խնամել է, և՛ ամեն ժամանակ իր հայրական բարութեամբ բարյացակամութեան հովաստիքներ է տվել ինձ: Բայց և այնպէս յես ընտել յերբեք չեյի համարձակվի ձերդ գերազանցութեան աշխատի հաճախակի դանդաղանքով և խնդիրքներով ձանձրացնել, յեթե իմ հանգամանքները զեթ սակավ տանելի լինեյին, և յես միայնակապէս անպաշտպան մնացած չլինեյի: Իմ վիճակն արդեն իմ առաջվա զբաժնեցիցս հայտնի յի Պետք և վոր յես կրկին արտահայտեմ այն միտքը, վոր իմ ճանապարհորդութեանը Յեվրոպա, յեթե միայն աշխարհումս չլինասց իմ կյանքին, բայց ոգուտ ել չբերեց: Ամեն մի յերկիր ունի իր կարիքները, և, յեթե մարդս այդ կարիքները լրացնելու միջոցները ձեռք բերեց, և նա ըստ այնմ այնպէս բախտավոր է յեղեղ, վոր կարողացել է իր սեփական հոգսերը վորքան կարելի յի շուտ դուրսացնել, ապա ուրեմն նա ամենալավ դերն է խաղացել: Յեթե վոչ, ինչպէս կարող է լինել, վոր իմ դասընկերները, այժմ, մինչև անգամ իմ աշակերտները, վորովհետև դրանք այստեղ են մնացել, այժմ կարողութեան, հմայք և մի վորոշ կշիռ ձեռք բերած լինեն իրենց քաղաքակրթների մեջ, իսկ յես տակավին վոչինչ չունենամ: Իբրև հոգևորական, յես իսպառ փչացրի իմ վիճակը և ընդմիջտ թշնամացրի ժողովրդի մեծ մասը, վորովհետև իմ ձգտումն ինձ ավելի բարձր բան եր յերևում, իսկ հիշյալ կոչումը կամենում եր ինձ այդ բանից հետ կանգնեցնել: Իմ ժողովրդին, իբրև դաստիարակ, ամենակարևոր ծառայութեան մատուցելու զգացմունքով և միայնակապէս վոգևորված իմ իղեալով՝ յես վերադարձա իմ հայրենիքը, սակայն արգելքները Ձեզ հայտնի յեն: Վերջապէս յես վորոշեցի մի պաշտոն ստանձնել, վորով զեթ հոգսերից ազատ պիտի լինեյի, և յես ժամանակի ընթացքում բոլորովին ընտելացա և զոհ եյի իմ վիճակից, յերբ հանկարծ ամբողջ յերկրին սկսեց վորոտալ և շանթեր արձակել մեր գլխին: Մեր զարթոյի վերատեսուռչ պ. Հեսսենմյուլլերի վիճակը Ձեզ ուրիշներ միջոցով արդեն հայտնի կլինի: Սրա անցանքը զահի դեմ, իհարկե, աններելի յի, բայց յես սրանով կորցրի իմ միակ նեցուկս և, անշուշտ, սրա տեղն

այժմ կրօնի մի մարդ, վորը հայերին վտեղութիւն թշնամի յե, վորին յես մեր հարաբերութիւնները միջոցով ճանաչում եմ, վորովհետեւ նա ցարդ տեղիս վարժարանի վերատեսչի ոգնական եր, և ազգանունը Դեմիտրիեւի Սա ինձ բավականապէս վերափորանքներ և պատճառել, վոր, բնականաբար, մեր հարաբերութեան մեջ կարող ելին տեղի ունենալ Մեր բոլոր աշակերտները նրա ձեռքի տակ պիտի տեսնուին, բայց զլիսավորապէս՝ հայերը և առանձնապէս յես, ինչպես վոր բոլոր նշաններէց յես նկատուում եմ:

Վրաստանի համար մի նոր արև կծագեր, յեթե մի ուրիշ հմուտ մանկավարժ այստեղ գալու լիներ, բայց սրան արդեն ներկայացրել են այդ տեղի համար, ուրեմն յես կորած եմ: Յես բնավ չեմ կարող սրա խնդրանքը տանել: Կարողութիւն յես չունեմ, աստիճան՝ նուշապետ: Դորպատի իմ բարեկամներն այնպես ելին կարծում, վոր յես այստեղ, իբրև հոգևորական, կարող եմ ավելի գործ կատարել, մինչդեռ ինձանից փախչում են, իբրև հերձվածողից:

Բարի և խանդավառ պ. իսկական պետական խորհրդական, կարճից և արդիւց Գետերբուրգում մի անկյուն դառնել, վորտեղ յես կարողանամ իմ հացը հայթայթել, կամ յեթե դուք կարծում եք ինձ այլ ձևով ոգնած լինել, ապա արդեն դրա ժամանակը հասել եւ Գ. Յուդաբաշյանը, ինչպես լսում եմ, կուրացել եւ կարելի չէ, վոր դրա պաշտոնն ինձ տրվի: Վերջինս, դռն, արտասովախառն խնդրում եմ, չմերժեք իմ մասին բարեխոս հանդիսանալու նախարարի մոտ: Անհամբեր կապահեմ Ձեր պատասխանին, և մնամ խորին հարգանքը Ձեր

Պետար Ժառա

Խ. Արովանց.

Արովանց ակնարկում ե, վոր ինքը հոգևորականի կոչում ունենալով, չի կարողացել կյանքի ասպարեզում ազատ տնտիւնել իր վիճակը, վորով և հետ և մնացել իր դարձկերտներէ և նուշիսկ իր աշակերտներէց, չի կարողացել, կամ, լավ և սակ, դժգոհացել և կատարել իր իդեալները, վորոնցով լցված նա վերագործել եր հայրենիք: Իսկ վոր նա հայրենիք վերագառնալուն պես չի հրաժարվել հոգևոր կոչումից, դրա պատճառն այն և յեղել, վոր Դորպատի նրա բարեկամները ցանկացել են, վոր նա մնա հոգևորական, կարծելով, թե նա այդպէս կարող և ավելի հաշտութեամբ գործել, այնինչ հակառակն և դուրս յեկել, Հոգևոր կոչումից Արովանցը հրաժարվել և 1839 թ. ամառը, այսինքն այս նամակը գրելուց մի քանի ամիս հետո, իսկ արքունի պալատն ստանձնելուց յերկու տարի հետո, և այդ զլիսավորապէս ամուսնանալու պատճառով: Արովանցի ամուսնութեանը տեղի յե ունեցել 1839 թվականի սեպտեմբերին, Վարդա խաչի կիւրակի յերկուշաբթի Գառկի խորհուրդը կատարել և Մովսէս ավագ քահանա Սոյաթյանը, խաչը բռնել և ուռուցել Գորբիէ Նրեցփոխյանը, հայտնի ուսն-հայրենի բառարան կազմողը:

Հետեւնյալուէն Անդրկովկասի դպրոցները վերատեսուչն և յեղել, իսկ Դեմիտրիեւը՝ նրա ոգնակները և Արովանցը, բնականաբար, իբրև նրանց տեսչութեան յենթարկվող, ստորադրյալ միւս պաշտոնական հարաբերութիւնները մեջ դառնելով՝ նրանց հետ, նկատել և Դեմիտրիեւի անբարոյացակամ վերաբերմունքը դեպի հայերն ընդհանրապէս ու դեպի ինքը մասնավորապէս, և յերկուսը և կրել նրա Հետեւնյալուէն տեղը բռնելու հանգամանքից: Թե ինչ աններելի հանցանք և կատարած յեղել դպրոցները վերատեսուչ Հետեւնյալուէնը պետութեան դեմ, մեզ հայտնի չի:

Այստեղ խոսքը Քաղաքում ի հայկական լեզուէ ի Ռուսաց բարբառն հորինող հայտնի Ալեքսանդր Յուդաբաշյանցի մասին եւ Այդ բառարանը ստղագրած և Հազարյան ճեմարանի տպարանում 1838 թվականին և նվիրված և Նիկոլայ կայսեր Ալեքսանդր Մակարյան Յուդաբաշյանը, վորքան մեզ հայտնի յե, յեղել և Արատքին գործոց դեպարտամենտի պաշտոնյա:

Մեծարգո պարոն պետական խորհրդական,
բարձր գնահատելի պարոն բարերար.

Ներկայումս ինչպիսի սպասողական սրտով յես գրիչ եմ առնում ձեռքս։ Դուք, գուցե, գուշակելիս լինեք, թե ինչ շարժառիթով ե, վոր յես այդ անում եմ։ Պետք ե շարունակ կրկնել այն, ինչ վոր լրագրերն ամեն մարդու արդեն հաղորդել են։ Ամեն մի հայ, յեթե միայն նա կուզե իմանալ, թե ով ե իր լեզվի ու գրականության ստեղծողը, շնորհակալությամբ պիտի արտասանե Ձեր թանգագին անունը։ Սրտի հրճվանքով կարդացի այն լուրը, թե Ձեր բարերար գործը վերջապես գլուխ ե յեկել, ահա այն լավագույն պատասխանը, վոր յես պիտի տամ Ձեր 1837 թ. նոյեմբերի 15-ի գրած նամակին։

Սակայն միայն նամակը չե, վոր ինձ անակնկալի յե բերել։ Մոտավորապես չորս ամիս կլինի, վոր այստեղ, Թիֆլիսում, մի լուր ե տարածվել, թե յես հրավիրվել եմ Ղազան՝ պաշտոնի։ Այս խնդիրն ինձ մի առեղծվածի պես բան թվաց։ Վերջապես, ինձ այցելեց մի հայ ուսուցիչ, վոր Հաշտարխանից եր յեկել։ Դա ինձ հաղորդեց հետևյալ տեղեկութունը։ Հաշտարխանի դպրոցների վերատեսուչն անցյալ տարի վերադարձել ե Ղազանից, այնտեղի համալսարանի կուրատորից հանձնարարություն ստացած լինելով դառնելու ինձ տեղի հայերի միջոցով։ Վերատեսուչը, նախ, փորձել ե ինձ դառնել հարց ու փորձ անելով, և յերբ այս միջոցն ապարդյուն ե յեղել, նա աշխատել ե նույնն անել գրավոր կերպով տեղի կոնսիստորի միջոցով։ Կոնսիստորն ել իր կողմից դիմել ե Նշմխածնի սինոդին, վորովհետև նա կարծել ե, վոր յես, հոգևոր կոչման տեր լինելով, այնտեղ պետք ե դառնամ։ Սակայն ամենքն իմ անունը շփոթել են մի ոտար անվան հետ և, փոխանակ գրելու Պաշտուր Աբովյան, ինչպես յես կոչվում եմ, գրել են Հովսեփ Աբովյան։ Յեվ այսպես, բովանդակ Վրաստանում յերկտր ու ձիգ վորոնումներից հետո, սինոդն ստիպված ե յեղել պատասխանել, թե այդ անունով անձն այստեղ գոյություն չունի։ Յերբ վերատեսուչն ստացել ե այդ պատասխանը, նրան ներկայացել են մի քանի մարդ, վորոնց թվում և այս ուսուցիչը, ու փորձել են այդ պաշտոնն իրենք ստանալ, սակայն նա մերժել ե, ասելով, թե այդ պաշտոնն ինձ ե վերապահված, և միայն այն դեպքում կարող են ուրիշին տալ, յեթե յես մեռած լինեմ։ Այսպես ե ինձ բոլորովին անձանոթ այս մարդու բացատրությունը։

Յերբ յես այս բաները լսեցի, իսկույն գրեցի Նշմխածին, ինչպես և Ղազան՝ կուրատորին։ Սինոդից յես ստացա Հաշտարխանից յեկած թղթի պատճենը, վորի մեջ բառացի գրված ե այն, ինչ վոր ուսուցիչն ասել եր, և սինոդը ներողություն ե խնդրում, վոր ինքը չի իմացել, թե ինչի համար ե այդ հարցմունքը, և չի կարողացել գլխի ընկնել, վոր այդ մարդը հենց յես եմ։

Ինչն և պատճառը սակայն, վոր մինչև որս Ձեզանից վոչ մի տեղեկություն չուենամ թե Բնչպես կարող եր մի այդպիսի թյուրիմացություն արդի ունենալ և ինչ՞աւ պ. փոստագետը դրանից հետո վոչ մի ճննություն չի գատարել, այս օրում եւ անբացատրելի Այժմ ամբողջ Թիֆլիսը խոսում է այդ մասին և ինձ ել շնորհավորում են, վոմանք ել, ինչպես սովորություն ե, այդ մի մտացածին բան են համարում և իրենց թեկնածությունն են ազատարկում։ Յեւ ինձ համար Ձեր հարգելի նամակը և այս պաշտոնական տեղեկությունները բավարար ապացույց են, վոր Ղազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնը բացվել և Ձեր մարդասիրական միջնորդության շնորհիւ, ինձ ի նկատի ունենալով։

Սակայն այսպիսի յերկար լուսթյունը խորտակում ե իմ բոլոր հույսերը։ Յես գիտեմ՝ շատերը կան, վոր ավելի յեն ցանկանում ստանձնել այդ պատվարեր պաշտոնը, քան յես, և վորովհետև խնդիրն այսպես ե, ինչ՞աւ յես իմ հույսը պիտի կտրեմ, թերևս մինչ այս մի ուրիշ հանգամանք ե առաջ յեկել և կամ մի ուրիշն իր թեկնածությունն ե առաջարկել և այդ պաշտոնն ստանձնել։ Այդ պարագային յես հարկադրված պիտի լինեմ Վրաստանից և հայրենիքից հեռանալ, վորպեսզի պաշտոնակիցներին չարախնդության առարկա չդառնամ։ այսպիսի հանգամանքներում առաջ յեկած հույսախաբությունը դժվար ե տանել։

Սակայն ինչ՞աւ պիտի հուսահատվեմ Դուք եյիք, Թանգազին բարերար, վոր ինձ դարձյալ նոր ճանապարհ բանալու հույս ներշնչեցիք։ Կարճ եմ արդյոք հաստատուն հույս չուենալ, յերբ այն ամենաեղբայրն արդեն կատարված ե, և ամբիոնն իր համաձայնությունն ե տվել։ Դուք Ձեր բարերար գործն իմ նկատմամբ պիտի ի կատար ածեք, յեթե նույնիսկ հարյուրավոր թեկնածուներ ել գտնված լինեն։ Յես չեմ կարող իմ անունը յեվրոպական գիտնականներին հետ համեմատել, սակայն հայերի մեջ մի ուրիշը չկա։

Մեկին բախտավորեցնելը— դա բոլոր մեծ մարդկանց առաքինությունն ե յեղել։ Իմ հանգամանքներն ու պայմանները Ձեզ ծանոթ են... ամենավտորմած նախախնամությունը Ձեր մարդասիրական աշակցության շնորհիւ ինձ խնայեց այս նպատակի համար։ Յես այլևս պետք չուենեմ վրչ Պարբոտին, վրչ ել կայսրուհու անձնական բժիշկ Մարկուսին գրելու։ Դուք եյիք իմ միակ ապավենը։ Դուք սկսել եք և դուք այնտեղ չպիտի թողնեք, վոր մի ուրիշն իմ բախտին արգելք հանդիսանա։

Յես բոլորովին հանգիստ եյի, յես իմ բոլոր պահանջներիցը հրաժարվել եմ, չեմ մտածում ամբողջ փողովրդի խոսակցության առարկա դառնալու և կես ճանապարհին ամեն, ամեն ինչ կործանված տեսնելու մասին։ Հավատացեք, վոր այս գաղափարը կարող ե ինձ ամեն բան անել տալ։ Խնդրում եմ, վոր բարի լինեք և հաջորդ փոստով այս մասին մի քանի տող գրեք։ Յես տարուբերվում եմ տաշեղի վրա մի արևոծ ծովի մեջ. ծնկաչոք խնդրում եմ Ձեզ, պ. բարերար, ինձ այս ծանր վիճակից ազատեցեք և բախտավորեցրեք...

Ձերմ հարգանքներով Ձեզ հարգող

Խ. Արովյանց.

Քե ինչ ուսումնասիրութիւնն ե գրել ու հրատարակել տեղեմիկոս Ֆրենը հայոց լեզվի ու գրականութիւն մասին, վորի առթիվ Արովյանն այդքան զովասանք ե շտալուս՝ նրա հասցեյին, մեզ անհայտ եւ Մեզ միայն հայտնի չի նրա մեկ գրվածքը— „Хронологический список некоторых армянских историков, рукописных творениях коих стоило бы отыскать и купить с указаниями важных рукописных сочинений из разных других литератур к отысканию и приобретанию коих мог бы представиться случай в Грузии и в других Кавказских странах“, СПб, 1834 г., վոր վերահրատարակվել ե Ղազարեան յերկրորդ անգամ 1861 թվին։

Մենք այդ գրվածքը չենք տեսել, բայց կարծում ենք, վոր այդ չպետք ե վոր Արովյանի հիշածը լինի։

Նամակի մեջ հաղորդված տեղեկութիւնները Ղազարի համալսարանում հայոց լեզվի ամբիոն հաստատելու ե այդ ամբիոնին Արովյանին առաջարկելու մասին մի նոր ելլ ե ավելացնում Արովյանի կենսագրութիւն մինչև որս մեզ հայտնի հանգամանքների վրա Մինչև այժմ տարածված եր, իբր Քե Արովյանն անհաշիւ թեկնածու չի յեղել հիշյալ ամբիոնն ստանձնելու համար, բայց չպիտեյինք, վոր այդ ամբիոնը հատկապես հաստատված ե յեղել նրա համար տեղեկեմիկոս Ֆրենի միջնորդութիւն շնորհիվ, ինչպես վկայում ե ինքը՝ Արովյանը։

Յերը Արովյանին չի հաշիւվել ստանալ ամբիոնը, վերջինս Թափուր ե Մնացել, կամ, լավ ե ասել, խափանվել ե ե այդպես Մնացել մինչև 1843 թվականը, յեր նորից հարցը հարուցվել ե ե այս անգամ հատկապես Սո. Նազարյանցի համար, վորին այդ մասնակցենք նախաբանութիւնը ցանկացել ե նրա մասնագիտութիւն համապատասխան մի պաշտոն տալ։

6.

Քիֆիս, 9 հոկտեմբերի, 1839 թ.

Վսեմապատիվ իսկական պետական խորհրդական,

բարձրապ. պր. պաշտպան.

Ձեր բարեկամական թուղթը վաղուց արդեն ուրախութիւնն ե պատճառել ինձ։ Ձեր բարյացակամ զգացումները, վոր Դուք այնքան բարությամբ ամեն անգամ արտահայտում եք իմ նկատմամբ, լցնում են իմ սիրտը շնորհակալությամբ ե ուրախությամբ։ Ձգիտեմ, թե ինչպես ամենաբարձր նախախնամութիւնն այնքան անսպառ բարիք ե հաճում շնորհել ինձ։ Ղազարի հայտնի խնդրի մասին մինչև որս վորեւ լուր չունիմ։ Այս մասին հարցրի տեղիս թղթատարութիւնն ե շատ ուշ տեղեկացա, թե իմ նամակը վսեմաշուք իսկական պետական խորհրդական Մուսին-Պուշկինին հասած չպիտի լինի։ Դուք արդեն իմացած կլինեք, վոր յես այս հարցի մասին մի խնդրագիր եմ ներկայացրել ազգային լուսավորութիւն վսեմաշուք նախաբարձր։ Այս յես արի գեներալ Փոն Գոցերուի խորհրդով. շատ զղջում եմ իմ այս արածի վրա, վորովհետեւ սա իմ կողմից մի անտեղի պահանջ ե մի այնպիսի բարձր պաշտոն խնդրած լինելուս վերաբերմամբ։

Գիշ հետո ստացա տեղիս դպրոցների վերատեսչութիւնից առաջարկութիւն, վոր յեթե յես ուզում եմ ստանձնել այն պաշտոնը, պետք ե մի գիտերտասիրոն ներկայացնեմ Ակադեմիային։ Սրա համար սահմանված ժամանակն ինձ այնքան սուղ թվաց, վոր յես հուշս կարեցի այլևս ստանալու այն պաշտոնը, վորովհետեւ յես ինչպես պիտի կարողանայի մի այնպիսի աշխատութիւն զուլս բերել յերեք ամսվա մեջ, յերը յես ստիպված եմ վրադի վրա լինել առավոտյան ժամը 8-ից մինչև յերեկոյան 7—8-ը։ Յեթե յես վսեմաշուք Մուսին-Պուշկինի կողմից չունենայի այն հարցումը, վոր ստացա Նշմիածնի հայկական սինոդի դիվանից, այդ մասին բնավ խոսելու

չենի՝ Յեթն յես ժամանակս նվիրելի հիշյալ շարագրությունը գրելու գործին, պետք կլիներ ինձ թողնել բոլոր գործերս, բայց այս դեպքում, յեթն աշխատությունս չվավերացվեր, կմնայի առանց հողի, այս իսկ պատճառով անտես արի, բացի սրանից, յես ինքս ել չգիտեմ, թե իրոք քնչ և Ակադեմիայի պահանջած աշխատությունը:

Առաջիկա թղթատարով պիտի յերկու գիրք ուղարկեմ ազգային լուսավորության նախարարության—մեկը՝ «Տարերք արդի հայերէնի» և մյուսը՝ «Քերականութիւն ի պէտս հայ ժողովրդեան ըստ Տապալի»: Հուլիս չունիմ, վոր նման աշխատանքները համապատասխան լինեն այն առաջարկության: Բայց յեթն, իրոք, այս գրքերը բավարարեն այն նպատակին, ինձ համար մեծ ուրախություն կլինի. հակառակ պարագային հարգանք պիտի խնդրելի, թանգագին պր. իսկական պետական խորհրդական, վոր, դոնե, ապարդյուն չհամարելին իմ աշխատանքը: Տապալիական քերականության գործածական լինելու մասին, անշուշտ, առարկություն չի կարող լինել, իսկ մյուս գրքիս պիտի կցեմ մի կարճ բացատրություն գերմաներեն լեզվով. յես ամբողջ գիշերներ եմ դոնել նրան: Հեսսենմյուլլերը կարգադրել եր, վոր սկսվի տպագրվել, բայց յերբ ինքն այն դժբախտ ճակատագրին հանդիպեց, ամեն բան անսկիզբն ու անվերջ մնաց: Իմ բացատրության մեջ նշանակել եմ բոլոր կարեւորները. այստեղ պետք է ասեմ և այն, վոր ծախքեր ել արել եմ: Միթե այս իմ բոլոր աշխատանքներն ի դերս պիտի յեկնեն: Բայց յես ամեն բանից ավելի պիտի ցավելի, յեթն Ակադեմիան նրա նպատակի մեջ չթափանցեր և թողներ, վոր խեղճ ժողովուրդը ցերեկը խավարի մեջ շրջեր: Յես կարող եմ գրաբար գրել, բայց պետք է իրականացնել նախ այն, վոր անհրաժեշտություն եւ Այս իսկ պատճառով հուլիս ունիմ, վոր դուք, իմ պաշտպան-բարերար տեր, և բարձրապատիվ ազգային խորհուրդ Բոսսեն չպիտի անտեսեք իմ խնդրը յերկս տպագրել տալու նկատմամբ:

Իմ նախորդ նամակի մեջ մի քանի դժգոհություններ եյի հայտնել Հեսսենմյուլլերի հաջորդ մեր վերատեսչի մասին, վոր այժմ հեռացված է պաշտոնից: Այս հանգամանքն այժմ նրա ակամջն է հասել, թե քնչպես, չեմ կարող բացատրել: Նա այժմ սաստիկ դառնացած է իմ դեմ: Նրան պատմեմ եմ, թե յես Ձեզանից խնդրել եմ, վոր նրա մասին խոսեք նախարարի հետ: Խնդրում եմ՝ նամակը բոլորովին անհետք վոչնչացնեք: Մինչև վոր ինձ ողնություն հասնի, այս հեռավորության մեջ շատ չարագուշակ բաներ կարող են պատահել: Անշուշտ, յես անհիմն չեյի գրել: Վերջերս ինձ հետ շատ լավ եր: Այժմ թեպետ պաշտոնանկ, սակայն կարող ե ֆնասել: Այս պատճառով թախանձագին խնդրում եմ, վոր նկատի ունենաք իմ ճակատագիրը: Տիկինս, Ձեր բարեկամական վողջույնի առթիվ շատ ուրախացած, սրտագինս բարևում է, նույն սրտագին վողջույնը կրկնելով Ձեր սիրելի ընտանիքին, մնում եմ հարգանքով Ձերդ վսեմապատվության:

Խ. Ծ. Խ. Արավանց.

Արզյանի կողմից նախարարությանն ուղարկված գրքերից առաջին իսկական խորագիրն է յեղե—«Ձեռնարկ սկզբնական դասավանդության նորագույն մանկավարժական մեթոդային», յերկրորդին—«Բուսերեն տերբախերական և պարբերական քերականություն հայերի համար ըստ Տապալի»: Նա այս յերկու գրքն ել արգեն դրած պատրաստ է ունեցել և միայն նոր գրել է առաջինի կցված գերմաներեն բացատրականը:

Առաջինը, անկասկած, հայանի ընտխաշաւիդ է պէտս կըթուքեան նորադարձից խո-
րազըով հայերն աշխարհաբար զինւ-կաբալ սովորեցնելու սկզբնական ձեռնարկն ե՛-
Արեւմտանի միակ զրգածքը, Վարը Թեհ Նրա կենդանութեան որով ապագրվել ե, բայց չի տա-
րածվել, Վարովհետե ժամանակի անսխնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի հրամանով արգել-
վել ե

Այդ ընտխաշաւիդը յերկար պատմութեան ե ունեցել Նախարարութեանն ստանա-
լով ախ, մյուս զբեհ հետ միտանի հանձնել ե Գիտութեաններէ Ակադեմիայի Խորհրդին ի
ջննութեան, Խորհուրդն ել իր կողմից զբեհը ջննութեան ե ավել իր՝ անդամ Բրոսսեյին,
Վարը յերկու դիցցն ել անբաժնաբար ե համարել ե այդ իմաստով ել զեկուցել ե Խորհրդին.
հետեւեալքը յեղել ե Ակադեմիայի բացասական յեղբակացութեան ե Նախարարութեան կող-
մից Արեւմտանի Թեհնածութեան մերժվելը:

Բրոսսեյն ե Ակադեմիան ուղարկված զբեհի վրա, բնականաբար, չեյին կարող նա-
յել ախ աշխով Նրանց մեջ Վարունել, զանել ախ կարեւոր նպատակը, Վարով նայում
ե, Վարին հետամուտ ել ինչն Արեւմտանը, Խնդիրը վերաբերում եր Դազմիկի համալսարանի
հայաց լեզվի ու զբակասնութեան մարիտնն ստանալուն, իսկ զրա համար պահանջվում եր մի
լուրջ գիտական աշխատանքը Վար ցույց տար Թեհնածութե մասնագիտական պատրաստու-
թեանը դասախոսելու ախ համալսարանում Արեւմտանի զբեհն ուրիշ ուղղութեամբ, ուրիշ
նպատակով եյին զրգած. նա անհրաժեշտ համարելով արդի հայերնի զարծածութեանը
զբակասնութեան մեջ ե հայերնի հասկանալի ձեով սովորեցնելը, կազմել եր իր ընտխաշա-
ւիդը զարծնական յեղանակով. հետեւ. թաւով գիտական խրթին հետազոտութեաններէ ե
ուսումնասիրութեաններէ, ձեյալ ե, այդպիսի գիտական շարադրութեան զբելու համար
ստանալոված յերեք ամիս ժամանակահատիշը քել ե, բայց Արեւմտանը Դարպասի համալսա-
րանի դասախոսութեանները լրած լինելով, համարի նույն համալսարանում գիտական գիտ-
պուստներէ ներկա զանոված լինելով, անտեղյակ չլիտի լինելը Ակադեմիայի պահանջած շա-
րադրութեան վարպետութեան:

Դրանից հետո Արեւմտանը ընտխաշաւիդը մատուցել ե Անգրեկովկասի զարոցական
իշխանութեան, ինչդերեւով ապագրել ախ ե ընդունել զարցնեբում իրեհ հայաց լեզվի սկզբնա-
կան ձեռնարկն Զեռնարկը յերկու անգամ՝ 1861 ե 1863 Թվականներին, ջննութեան ե յն-
թարկվել զեռնագիտին խորհրդում, նրա մեջ նկատվել ե մի քանի Թեհութեաններ ե պա-
հանջվել ե վերացնել այդ Թեհութեանները: Կատարել ե արդյոք Արեւմտան այդ պահանջը,
Թե Վար, մերք այդ չլիտեք, բայց հայանի յի, Վար այդ ժամանակ զիբքը չի ապագրվել, ե
հետո միայն ինչն Արեւմտան ե ձեռնարկել ապագրելութեան ու վերջացրել, սակայն, այս ան-
գամ ել, ինչպես ասացինք, այդ զբեհ տարածվին արգելքի յի հանդիպել:

Նպակից իմանում ենք ե մի նոր հանգամանք՝ Արեւմտան իր այդ զիբքն ամենից
առաջ ներկայացրել ե Անգրեկովկասի զարցնեբի վերառեսուչ Լեռնեմյուսյեներն, Վարը կար-
գադրել ե ապագրել, բայց վերջինիս հենց այդ ժամանակ պաշտոնանկ լինելու պատճառով
Նրա այդ կարգադրութեանը թուցել ե անկատար:

7.

Ձերդ վսեմութեան,

Մեծապատիվ պաշտպան,

Այս ապրիլի 12-ին լրացան իմ ծառայութեան տարիները Մեր վե-
րատեսուչ պ. Կնոպֆն ինձ աստիճանի առաջարկեց, սակայն նա խնդրին
անստույգ ե համարում, վարովհետե 1837-ին, իմ պաշտոնիս կոչված ժամա-
նակը, նույն ժամանակի մեծավորները հոգ չեն տարել Թե իմ հոգեւոր կո-
չումից հեռանալս ե Թե պաշտոնի կոչվելս ձերակուստին տեղեկացնելու նա
այս պատճառով ել կարծում ե, Թե ինչ-ինչ դժվարութեաններ կարող են
ծագել իսկ յիս Բնչպես կարող եմ հուսալ մեր Նախարարի մարդասիրու-
թեանից, Վար նա այս անխորժութեանն իմ հանցանքը չի համարել ու ինձ
չի զրկել վաստակած արժանիքներիցս, մինչ ինձ նմանները, իրենց ծա-

առաջութան տարիները լրանալուց հետո, առանց վորևէ առաջարկութեան ստացել են իրենց արժանիքը:

Դուք, բարերար պաշտպան, քաջ դիտեք, թե ինչ կնշանակե, յերբ մարդ Ռուսաստանում աստիճանի յե հասնում, առանց վորի կես մարդ ե նկատվում: Այս պատճառով վստահանում եմ թախանձագին խնդրելու Ձեր միջնորդութիւնն այդ մասին. Ձեզ հայտնի պիտի լինեն ճանապարհները, թե ինչպեւ ե հւմ հետ պետք ե խոսել, վորպեսզի յես գեթ չկորցնեմ այն, ինչ վոր ինձ որենցով հասնում ե: Ձեր այդ բարերարութեան համար ամբողջ կյանքս յերախտագետ պիտի լինեմ:

Ուրիշ կողմից ապրում եմ այնպես, ինչպես առաջ: Փառք աստուծո, ուրախութեամբ տեսնում եմ, վոր ազգս կամաց-կամաց սիրում ե ինձ: Իմ մասնավոր աշակերտներն ի մեծ ուրախութիւն զարգանում են ցանկացածից ել ավելի: Յերկիրնքն իմ ընտանեկան փոքրիկ շրջանին պարզեւլ ե մի սիրուն զավակ, վոր մի շատ կայտառ, առողջ տղա յե:

Իմ սրտագին շնորհակալութեւս պր. ակադեմիկոս Բրոսսեյին, վոր այնքան նպաստավոր զնահատութեան ե արժանացնում ինձ իմ հայ-ռուս քերականութեան համար: Յես գրեթե հուսահատութեան մեջ եյի, վորովհետեւ շատ ուշացավ այն:

Սրտագին վողջույններս Ձեր թանգագին ընտանիքին: Ուրախութեամբ սպասելով իմ խոնարհ խնդիրքիս կատարման, մնում եմ ակնածանքով

Ձերդ վսեմութեան հնազանդ

Ծառա Խ. Արովյանց

Հունիս, 2, 1841, Թիֆլիս

1842 թվականի հունվարի 2-ին Կառավարիչ Մերակույաի հրամանագրով Արովյանին շնորհել ե պատվո խորհրդականի աստիճան՝ ավագութեամբ, հաշված նրա ծառայութեան մտնելու օրից—1837 թ. փետ. 12, այսինքն նամակը գրելուց ե Պետերբուրգում ստացվելուց մտաւորապես 6-7 ամիս հետո: Պետք ե կարծել, վոր ակադեմիկոս Ֆրենն այդ միջոցին արդեն խոսել եր ում հետ հարկն եր, հարթել եր գծավարութիւնները ե դուրացրել վերառեալ Կոնդֆի առաջարկութեան կատարումը:

1841 թվականին ծնված զավակը յեղել ե Վարդանը, վաղը կրել ե ե մի յերկրորդ գերմանական անուն—Մորից:

Նամակի այս տողերից պարզվում ե, վոր Արովյանի ներկայացրած յերկրորդ զբ-վածքը—«Տաղապահան քերականութիւնը» յեղել ե հայ-ռուս քերականութիւն, այսինքն առասրելին քերականութիւն, կազմված Տաղապահ քերականութեան յեղանակով, հասկապես հայերի համար՝ հայերեն բացատրութեամբ:

8.

Ձերդ վսեմութիւն.

Շտապում եմ հայտնել իմ անչափ ուրախութիւնը սրտագին յերախտագիտութեանս հետ միասին: Յերկար ժամանակից հետո ստացա վրչ զբա-վոր, այլ բերանացի պատասխան ե այն՝ Ձեր պր. վորդու բերանով. վճի-քան հիասքանչ, վճիքան մոգիչ եր այն վայրկյանը: Նման վայրկյաններ յես Վրաստանում շատ չեմ ունեցել, վայրկյաններ, վորոնցով արդեն վա-ղուց ի վեր սրտիս խորքում ներհոգ հիշատակներ վերականգնանացան: Այն-

պիտի սիրելի անուանելի կրկնությունը փոխադրեց ինձ վառ զգացմունք-ներով Ձեր ընտանիքի սիրավեր շրջանը, վորտեղ յես բախտավորություն եյի ունեցել վեց տարի առաջ լինելու Ափսոս, վոր Ձեր պր. վորդին այնպես կարճ ժամանակ պիտի մնա այստեղ:

Վորչափ ել վոր ակամա լինի այս նյութից շեղվելա, այնուամենայնիվ հարկ եմ համարում Ձեր առաջ շոշափել մի ուրիշ խնդիր, այսինքն իմ աստիճանիս խնդիրը: Ձեր կողմից պր. ակադեմիկոս Յուսսին ուղղված թղթի համար չափազանց ուրախացել եյի: Սակայն միևնույն ուր դառնացրին իմ այս ուրախությունը նրանով, վոր հաստատապես ասացին, թե վատ հետե-վանք ե գուշակում այն, վոր իմ խնդիրը գնացել ե ծերակուլատ, վորովհետև այն պատճառն, վոր մարդ ստացած ե լինում պաշտոնի անցած ժամանակ, հաստատում ե միայն ինքը՝ նախարարը: Այս տեսակետով նա բարձր ե ծերակուլատից: Սրա շատ որինակները կան այստեղ: Այստեղ զործը վոչ միայն կերկարաձգվի, այլև նուշնիսկ դժվարին կերպարանք կընդունի: Այս կերպով այստեղ շատերին (խնդիրը) մերժված ե. խնդիրս ավելի ևս պիտի վտանգվի նրանով, վոր իմ հոգևորական վիճակը, վորի մեջ առաջ դռնվել եմ, կարող ե սրան միշտ արգելք հանդիսանալ, թեև յես վաղուց թողել եմ այն:

Այս պատճառով յես վստահանում եմ յերկրորդ անգամ այս խնդիրը շոշափել և խնդրել Ձեզ, մեծապատիվ պաշտպան, վոր բարի լինեք Ձեր ձեռքից յեկածն անել: Ա՛խ, աստիճան ե նշան յես յերբեք մտքովս անց չեմ կացրել: Ինձ համար յերջանկություն կլինել հանգիստ, լռիկ անել այն, ինչ վոր իմ սիրտն այնքան փափագում եր, բայց, դժբախտաբար, ստիպված եմ, առանց զրան մարդս մարդ չե, ուստի դարձյալ պետք ե յես հոգամ ու տանջեմ ինձ այսպիսի մտածմունքներով:

Իմ փոքրիկ ընտանիքի, մեր սիրուն փոքրիկ զավակի հետ վողջ և առողջ ենք, նույն զործերով միշտ զբաղված, նույն կոչմամբ, ինչպես առաջ: Շատ յերջանիկ պիտի լինեյի, յեթե միշտ այսպես մնայի: Բայց մենք դարձյալ կորցրինք մեր վերատեսչին, դարձյալ անձաճութ մարդիկ, անձա-նոթ դեմքեր և կերպարանքներ: Գիմնադիտնի տեսուչ նշանակված ե պր. Ռոսկովչենկո ասվածը, մի յերիտասարդ մարդ: Այստեղ նախարարությունից լուր չկա:

Ձեր սիրելի ընտանիքին սրտագին վողջույններով և խորին հարգանք մնամ Ձերդ վսեմության

Խ. Ծ. Խ. Արովյանց.

19 հուլիս, 1841.

Ռուսաստանում աշխատել են Յուսս ազգանունով յերկու ակադեմիկոսներ—առաջադաշն Գեորգ Ալեքսե Յուսս (1808—1854) և մաթեմատիկոս Գաուլ չեների Յուսս (1797—1855): Արովյանի հիշած Յուսսը հավանորեն առաջինն ե, վորը յեղել ե նաև Գովկոսում և աշխատել ե իբրև այն արշավախմբի անգամ, վորը 1836—1837 թվականներին ուղարկված ե յեղել Գովկոս՝ Գասպից և Սև ծովերի մակերևութների տարբերությունն ուսումնասիրելու նպատակով:

Այս Ռոսկովչենկոն Արովյանին համակրող և բարեկամ ե յեղել. զա հետագայում բարձր պաշտոնի ու աստիճանի յե հասել և մտազբուստն ե ունեցել իր բարեկամին և Յեքեանից հրավերել Քրիստի, ափել բարձր պաշտոնի Սա յե յեղել, վոր առաջին անգամ 1850 թ. հաղորդել ե արաստահամա՝ Բողենշտեդտին Արովյանի անհետանալու մասին:

Ձերդ գերազանցություն,

վոդորմաժ տեր.

Ձեմ կարող յերբեք ազատել ինձ Ձերդ գերազանցության կշտամբանքներից, վոր այսքան յերկար ժամանակ չեմ գրել Ձեզ: Սակայն կարող եք հավատացած լինել, վոր յես չեմ պատկանում այն մարդկանց թվին, վորոնք մոռանում են յերախտիքը և կարեկցությունը: Վհ, Ձերդ գերազանցություն, այս վայրկյանին իսկ, ինչպես և առաջ, ինչպես և միշտ, իմ սիրտը լի յե յերախտագիտությամբ և որհնությամբ, յերբ մտաբերում եմ Ձեզ. իսկ հիշում եմ Ձեզ գրեթե միշտ: Իմ ամակոտությանը միայն պետք և վերագրել, վոր յես այսքան ժամանակ լուռ եմ: Դուք, յերևի, արդեն գիտեք, վոր յես չորս տարի յե, ինչ Յերևանումն եմ: Նախանձը և բազմատեսակ հալածանքները պաշտոնակիցներիս կողմից հարկադրեցին ինձ թողնելու ընդմիջութիֆլիսը և իմ սիրելի հիմնարկությունը, վոր յես բաց եյի արել իբրև նախապատրաստական՝ ապագա ժողովրդական ուսուցիչների համար: Այն, յեթե պր. նախարարն իմանար, թե ինչ վիճակի մեջ են այստեղ դպրոցները: Պետությունն անողոտ ծախսում և իր գրամները, և պատանեկությունը դուր վատնում իր ժամանակը: Աստված իմ, ուղում են միայն ուսուցիչներին ռոճիկն ավելացնել, բայց թե ինչ և արվում ուսման համար, այդ ապացուցում են սաները, վորոնք ամեն տարի թիֆլիսի գիմնադիոնից ուղարկվում են Պետերբուրգ և վորոնք, սակայն, մեծ մասամբ անպետք են: Յեթե այդ մասին բարձր խոսես, հալածանքի կենթարկվես, իբրև հերետիկոս, իսկ յեթե ձայն չհանես, չի վոր այդ խայտառակություն և ականատես լինել, թե ինչպես տարեցտարի վտանատակ են տալիս պետության և սեփական հայրենիքի շահերը: Վոչ թե ռոճիկներ ավելացնելով կարելի յե այս դժբախտության առաջն առնել, այլ պատշաճ կարգադրություններով, գործի գլուխ դնելով հմուտ մարդկանց, և գերադասելով նրանց, վորոնք պարապում են մասնագիտությամբ սիրով ու յեռանդով:

Յես հանգուցյալ Պարոտին, իմ անմոռանալի դաստիարակին ու բաղերարին, ամենասուրբ յերգումն եյի տվել, վոր յերբեք չեմ թողնելու իմ ուսուցչական գործը, յեթե անգամ բաց լինի իմ առաջ ամենապատվովոր ասպարեզը: Սակայն այժմ յես գրեթե հարկադրված եմ այդ քայլն անելու, վորովհետև 11 տարի յե՝ իմ շուրջը տեսնում եմ հնավանդ սովորություններ և վոչինչ չեմ կարող անել: Յես կգերադասեյի մենակ ունենալ 500 աշակերտ, քան 50 աշակերտ կրթել 5 ուսուցչի հետ, վորոնք անպետք են: Նման արտահայտություններ, այսպես ասած, պահանջելի յեն, սակայն ուրիշ ինչի՞ մասին պիտի խոսեմ, յեթե վոչ իմ մասնագիտության, վոր ընտրել ե իմ սիրտը: Յես Ձերդ գերազանցության սուր-սուր հայտարարություններ չեմ անում, վոչ ել անձնական տեսակետից. յերանի թե այդպես չլիներ:

Յերկու տարի առաջ Նվմիածնում պատահմամբ ծանոթացա Պանիկովի հետ: Նա խոսեց Ձեր մասին և Ձեր անունից նկատողություն արեց ինձ, վոր էյես այն ժամանակ եմ գրում Ձեզ, յերբ վորեք բանի կարիք ունեմ: Այդ հանդիմանությունը, իհարկե, ճիշտ ե, սակայն յես վախենում եմ, վոր

կճանձրացնեմ Ձեզ, յեթե խիստ հաճախ գրելու լինեմ: Իմ մեծ սերը կրթական գործի հանգեալ արգելում եր ինձ զբաղելու ուրիշ բանով, նաև գրական գործունեությամբ: Այժմ յես սկսել եմ զբաղել նման հոգովածներով (?): Առայժմ ունեմ «Անուշ» նկարագրութիւն»-ը, սակայն, դժբախտաբար, ուսման, վերջին, մասամբ տալագրելու յեմ Թիֆլիսի Թերթերում: Կարդացել եք արդո՞ւք մեր՝ Արարատ բարձրանալու նկարագրութիւնը: Անցյալ տարի կոյս Բնկենդորֆի խնդիրքով պատրաստել եյի իմ մի ավելի ընդարձակ հոգովածը յեզդիկներէ ու քրդերէ մասին: Մինչև այժմ չգիտեմ, թե ինչ յեզով այդ հոգովածը: Մարդ աշխատում ե այդպես առանց հաջողության, իսկ այդ անսակ աշխատութիւնների համար հարկավոր ե բավական ժամանակ ե ծախս: Յես, սակայն, վերստին նեղութիւն եմ տալիս Ձեզ անողուտ յերկարաբանութիւններով: Մենք ամենքս, «փառք աստուծոյ», յերեսաներով ու ընտանիքով լավ ենք, ցանկանում ենք սրտանց նույնը բոլոր Ձերայնց:

Պորին հարգանք

Մնամ Ձերդ գերազանցության խոնարհ ծառա

Խ. Արովյանց.

Արովյանը նույն պաշտօնով փոխադրվել ե Յերևանի գաղառական դպրոցը 1843 թ. հունիսի 19-ին:

Փոխադրության պատճառներից մեկն ել յեղել ե այն հանգամանքը, Վոր դպրոցական իշխանութիւնն Արովյանին համարելով լավ ուսուցիչ, միևնույն ժամանակ զոչ չի յեղել նրանից, «Իմ սերելի հիմնադրութիւն» բառերը վերաբերում են նրա բաց արած մասնավոր դպրոցին: Նամակից պարզվում ե, Վոր այդ մասնավոր դպրոցը յեղել ե մի նախապատրաստական հաստատութիւն, Վորը նպատակ ե ունեցել ազգայում հայոց դպրոցներէ համար ուսուցիչներ պատրաստելու, այսինքն այն, ինչ Վոր չի հաջողվել նրան կատարել հոգեւոր իշխանության միջոցով ու անկացութեամբ, նա ճշնել ե իրագործել իր սեփական ուժերով:

Արովյանն ուսուցչութիւնը ե ընդհանրապես իր պաշտոնը Թողնելու մտադրության մասին հայտնած ե յեղել նաև Բողեշտեղային, նրան զբաժ իր վերջին նամակում, գրելով, Վոր ինքը Վորտել ե Թողնել պաշտոնը ե հեռանալ Հայաստանի խորքերը ե այդտեղ իր պապերի որինակով, յերկրագործութեամբ պարապել:

«Անիի նկարագրութիւնը» մեզ անհայտ գրվածք ե, յեթե միայն դա «Վերք Հայաստանի»-ի մեջ մասն նկարագրության հետ վերամշակված ե ուսուցիչի փոխադրվածը չի: Եթե դա ապագրված լինի Թրիլիսի Թերթերում, պետք ե, անկասկած, լույս տեսած լինի «Կաւկազ» լրագրում: Արդ, մեր ձեռքին դառնում ե այդ լրագրի հոգովածների ցանկը սկսած 1846 թ. մինչև 1852-ը, բայց այդ ցանկի մեջ մենք չենք գտնում Արովյանի գրչին պատկանած այդպիսի խորագրով մի հոգոված:

Արովյանն այդտեղ, անկասկած, ակնարկում ե իր «Новое восхождение на Арарат» հոգվածը, Վորը ապագրվել ե «Կաւկազ» լրագրի 1847 թ. № 20-ում:

Արովյանը գրել ե յերկու ընդարձակ ազգագրական հոգովածներ—միւր հատկապես քրդերի մասին՝ ուսուցիչի լեզվով, Վորը ապագրվել ե «Կաւկազ» լրագրի 1848 թ. № № 46 ե 57-ում, մյուսը գերմաներէ լեզվով՝ յեզդիկների ե քրդերի մասին, Վորը ապագրվել ե Լայպցիգում 1857 թ., իբրև հոգելիմած՝ Վագներէ «Beitrag zur Ethnographie des Orients» խորագրով գրքին: Արդ, սղանցից վճար ե յեղել Վոր նա գրել ե Բնկենդորֆի խնդրով: Թեև իր խորագրով յերկրորդն ավելի յե համապատասխանում նամակի մեջ հիշվածին, բայց համարենք պետք ե կարծել, Վոր դա յեղել ե առաջինը, Վորովհետև Բնկենդորֆի խնդրով գրվածը, անկասկած, կլինի ուսուցիչի լեզվով, ուսուցիչներում ապագրելու համար, նամանավաճ Վոր դրա ապագրելու: Բովականն ել համապատասխանում ե նամակի Բովականին:

Պանիկովը (1822—1878), Վորի հետ Արովյանը ծանոթացել ե Եմիսանում, ուսն հայանի արևելագետ Նիկոլայ Վադիմիլովիչ Պանիկովը ե, Վոր ինքնուսուլթեամբ սովորել ել:

արևելյան լեզուները և իր ամբողջ կյանքը նվիրել Կովկասի ու Արևելքի ուսումնասիրության գործին, իսկ Նամար և 1866 թ. Գեորգիուրդի համալսարանը ավել եր նրան արևելյան պատմության գովառքի աստիճան՝ „Honoris Causa“: Քառասնական թվականներին, Վերոնցովի ժամանակ, նա յեկել և Կովկաս, ծառայել գերմանագիտական ասպարեզում և յեռանդով պարապել և Կովկասի ուսումնասիրության գործով:

1851 թվականին, յերբ Բրիլլիսոմ բացվել և ուսւ. կայսերական աշխարհագրական ընկերության էյուդը, նա ընտրվել և ընկերության այդ էյուդի նախագահի ոգնական և զբել և էյուդի հրատարակություններում մի ամբողջ հոդվածադարը, շատ հոդվածներ ել նա այդ տեղից ուղարկել և Գեորգիուրդ՝ հնագիտական և աշխարհագրական ընկերությանն և Գիտությունների ակադեմիային: Այդ ժամանակվա նրա գրվածներէց հայտնի յեն՝ „О перемежающихся изменениях уровня Каспийского моря“ և „Записка об изучении языков и наречий Кавказа“, և այլն և այլն:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ՝ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ
ՏԵՍՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՆՏԻՐ ԹՂԹԵՐԸ
(1843—1848)

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Այս թղթերն սկզբից ևեթ պահված են յեղեղ դպրոցի արխիվում, դպրոցին վերաբերող մյուս հին թղթերի հետ միասին և այդտեղից ել անցել են Յերևանի դասական պրոգիմնադիոնի և գիմնադիոնի արխիվները, յերբ դպրոցը հետազայում՝ 1868 թվականի մարտի 15-ին վեր ե անվել պրոգիմնադիոնի և այդ վերջինն ել 1881 թվականի մարտի 21-ին՝ գիմնադիոնի:

1922 թվականին այդ գործերը գտնվում էյին ներկայումս Արովյանի անունը կրող միջնակարգ դպրոցի արխիվում: Մենք, ցանկանալով հավաքել և ուսումնասիրել Արովյանի վերաբերյալ բոլոր վավերականները, Լուսժողկոմատի Թույլտվությամբ դպրոցի արխիվից հանեցինք այդ գործերը և փոխադրեցինք Պետական Գրական Թանգարանը:

Գործերը շատ քայքայված և խառնված էյին: Մենք կարգի բերինք դրանք, Թափթփված թղթերը հավաքելով իրենց նախնական կազմերի մեջ և դասավորելով ըստ թվականների, ստացվեց վեց հատ մեծ, կարված, շատ քեչ լրիվ գործերը, վորոնք ընդգրկում են 1843—1848 թվականները, այսինքն այն ամբողջ ժամանակաշրջանը, յերբ Յերևանի գավառական դպրոցում Արովյանը տեսչի պաշտոն եր վարում: Պակասավոր էյին հատկապես 1843 և 1848 թվականների գործերը:

Գործերն ուսումնասիրելու ժամանակ մենք նկատեցինք, վոր նրանց մեջ գտնվում են Արովյանի բազմաթիվ ինքնաձեռագիր և նրա ստորագրությունը կրող թղթեր ու զեկուցագրեր, վորոնցից կարևորները մենք ծաղկաքաղ արինք, Թարգմանեցինք հայերեն և լուսարանեցինք անհրաժեշտ կոմենտարներով:

Այդ հատընտիր կարևոր թղթերն են ահա, վոր մենք Թարգմանել ենք հայերեն և մտցրել ենք «Պաշտոնը Արովյանի Դիվանը» մեր այս գրքի մեջ: Դրանք կարևոր են վճյ միայն նրանով, վոր Արովյանի ձեռքի գործն են ու մտքի արգասիքը, այլ և նրանով, վոր դրանք դպրոցական կյանքի դանադան յերևութիւնների առթիվ գրված՝ Արովյանի անձնական, անհատական այս կամ այն առանձնահատկությունը բնորոշող վավերականներ են: Դրանց մեջ արտահայտված են Արովյանի ներքին ապրումները, շատ կարևոր՝ նրա կենսագրության համար, կարևոր՝ նրա անձը, դեմքը ճանաչելու համար, կարևոր՝ նրա մանկավարժական հայացքները, նրա վարչական ընդունակությունները բնութագրելու համար:

Թղթերը 77 հատ են: Դրանցից մեկը հայերեն, ինքնուրույն, ինքնաձեռագիր գրադար թուղթ է, գրված «Ի Հոգեւորական թեմական իրաւարանն Հայոց Երեւանոս», մեկը՝ հանված վոչ Արոժյանի Յերեւանի գաղառական դպրոցի տեսչութեան թղթերից, այլ Կենտրոնական արխիւի № 132 գործից — «Дело по предписанию г. Попечителя Кавказского Ученого округа о назначении Коллежской ассесорше Эмилии Абовян единовременного пособия» 1853 г.:

Մնացած 75-ը տեսչութեան թղթերից են, գրված ուսանողներին, գլխավորապէս դպրոցական իշխանութեան, դպրոցին վերաբերող դանազան խնդիրների առթիւ, կամ իր՝ Արոժյանի ձեռքով, կամ նրա ստորագրութեամբ, բացի յերկուսից:

Արոժյանի ուսանողներն լեզուն թեև տեղ-տեղ մեղանշում է ուսուցողական լեզվի կանոնների դեմ, թեև պարզ յերևում է, վոր նա դժվարացել է ազատորեն ուսանողներն շարադրել, ինչպէս ինքն ել այդ խոստովանում է իր № 46 թղթում, բայց և այնպէս ուսանողներն վոչ պակաս է իմացել, քան ժամանակի հայ կրթված աստիճանավորները: Չպետք է մոռանալ, վոր Արոժյանը զուտ հայկական և գերմանական կրթութեան է ստացել և տեսականորեն ու գործնականորեն ուսանողներն լեզուն ուսումնասիրել է Թրքիսիի գաղառական դպրոցի տեսուչ յեղած ժամանակ միայն: Յեւ պետք է ասել, վոր նա հսկայական աշխատանք է գործադրել դրա համար, վորին ապացույց կարող է համարվել այն ստվար հայ-ուսուցչական գերականութեանը, վոր նա պատրաստել է հայ դպրոցականների համար և վորի ձեռագիր որինակը պահպանվել է նրա թղթերի մեջ:

ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹԵԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՄԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ
ԳՆՆԵՐԱՆ-ՄԱՅՈՐ ՅԵՎ ԱՍԳԵՏ ՍԻՄԵՈՆ ՎԱՍԻԼՅԵՎԻՉ ԿԱՅԱՆՈՎԻՆ

Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչից

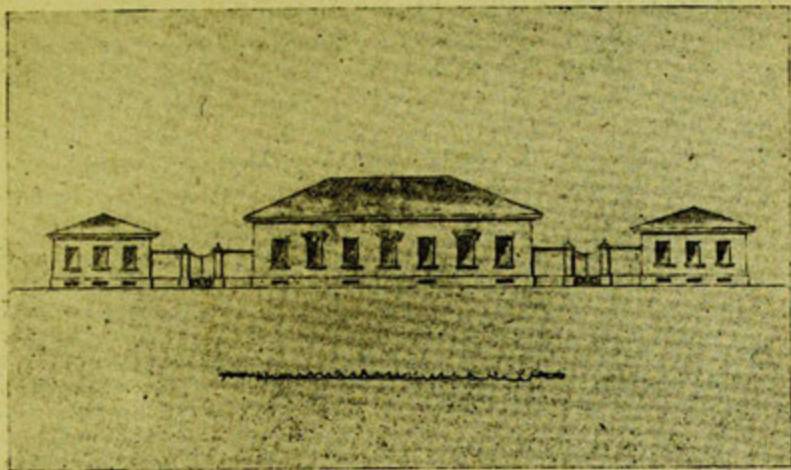
Քեֆլէս, 1843 թ.

Ձերդ գերազանցութեանն անցյալ հուլիսի 21-ին գրած Ք 114 թղթով հաճել եր թույլ տալ Անդրկովկասի դպրոցների տեսչութեանն բանալ Յերևանի գավառական դպրոցում յերրորդ դասարան: Այժմ դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար Արուստան իր սեպտեմբերի 4-ին գրած Ք 94 թղթով ղեկուցում է, վոր ինքը ձեռնարկած լինելով դպրոցական գործերի ընդունելութեան իր նախորդ՝ Հաջիֆոտովից, միաժամանակ քննութեանն է յենթարկել իր խնամքին հանձնված դպրոցի աշակերտներին, և գտել է, վոր նրանք անցել են մեքենայաբար, չկա վոչ մի կարգին աշակերտ, վորից կարելի լինի առաջարկված հարցերին բավարար պատասխան ստանալ:

Ուսաց լեզուն բոլոր դասարաններում և բոլոր աւարկաների մեջ միանգամայն խորթ է մնացել. չորս-հինգ տարի դպրոց հաճախած աշակերտները չեն հասկանում նույնիսկ այնքան, վոր պատասխանեն, թե ինչ է իրենց անունը, քանի տարեկան են, և այլն: Ինչ վոր նրանք սովորել են, կամ նրանց մեկնաբանված չի յեղել բավարար չափով կամ մեկնված է յեղել տեղական լեզուներով. հոլովել և վերլուծել մասունք բանիները ուսուցիչները կարող են միայն բարձր բաժնի աշակերտներից մի քանիսը, և այն՝ քիչ-միչ: Առաջին բաժնում սովորել են մաթեմատիկա և աշխարհագրութեան, առանց մեկնաբանութեան, առանց գլոբուսի և միշտ իսկ առանց քարտեզի, և վոր այդ աշակերտները հազիվհազ կարողանում են կարգալ ուսուցիչներն, իսկ բարձր բաժնի աշակերտներն ի վիճակի չեն ցույց տալ քարտեզի վրա և աշխարհիս հինգ մասերը, կամ ովկիանոսները և կամ Յեվրոպայի քաղաքական բաժանումը. նրանք միշտ և անգամ չեն շոկում, թե ինչ ձև ունեն լճերը, գետերը, սարերը, ծոցերը, և այլն: Առաջին դասարանում ուսուցիչներն հաշվել չգիտեն, գումարումը քիչ-միչ գիտեն. աշակերտներից մի քանիսը կարողում են շատ վատ, նամանավանդ ուսուցիչներն, վորովհետև վոչ վոք աշակերտների հետ ուսուցիչն չի խոսել: Յերկրորդ դասարանի առաջին բաժնի սովորում է անվանական թվերի վերածումը, իսկ յերկրորդը՝ կոտորակներ. թե առաջինը և թե յերկրորդը բավարար չափով մեկնաբանված չեն: Նույն յեղանակով անցել են և տեղական հայոց լեզուն, վոր պետք է վերագրել այդ լեզվի կրօնուսուցիչ ուսուցչի տգիտութեան:

Ուսուցչի այն հարցին, թե Բնչ է նշանակում «АВТОР», աշակերտը պատաս-
խանում է, թե Քրիստոսը «АВТОР» էր:

Այս բոլորի հետևանքը յեղել է հետևյալը. բնակիչները տեսնելով, վոր
իրենց զավակները քիչ հառաջադիմություն են ցույց տալիս իրենց մայրենի
լեզվի գիտության մեջ, այլևս չեն ուզում նրանց թողնել դպրոցում՝ իրենց
ուսումը շարունակելու Սրան տեսուչն ավելացնում է և այն, վոր խանութ-
ներից շատերն ու մզկիթները լցված են տարբեր հասակի աշակերտներով,
վորոնց թիվն ամբողջ քաղաքում հասնում է 400-ի, և վոր մասնավոր ուսու-
ցիչները դրա համար իշխանությունից ստացած հարկավոր արտոնությունը
չունեն:

Յերեանի դավառական դպրոցի շենքը, վորի աշակողման ֆրիզելում ապրել է
Ն. Արովյանն իր տեսչության օրերում:

Դպրոցի շենքն ամուր շինությունն չէ, քանի վոր նրա հատակները,
տառաստաղները հենց այժմ էլ ճեղքված են և ծեփն անհաստատ կուսա-
մուտները փեղկեր չունեն և ամրացված են ջարդված կեռերով, այնպես վոր
նրանք վոչ զորեղ քամիներն դեմ, վորոնք այնքան հաճախ փչում են այն-
տեղ, վոչ էլ զողերն դեմ, վոր նույնպես սակավ չեն այնտեղ, ամենեկին չեն
կարող դիմաճար. Սրան պետք է կցել և այն, վոր նա, Արովյանը, տեղի
պատվավոր բնակիչներն խորհրդով, ստիպված է յեղել պահապան կանգ-
նեցնել դպրոցի շենքի մօտ:

Դպրոցի շենքի գլխավոր մուտքի և կողքի կառուցվածքների առաջ
գտնվող սառնարակները շինված են աղյուսից և վատորակ կրից. դրանք
քանդված են և կարիք ունեն նորոգության: Յերկրորդ դասարանի կարա-
սիքը հին է և այլևս անգործածելի, դռները վոչ մի տեղ կողպեքներ չունեն,
սողնակների մեծ մասն այժմ էլ արդեն կոտրտված են:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալ բոլոր հանգամանքները, պ. Արովյանը
հայտնել է, վոր ինքն անհնարին է համարում այս տարի հրապարակորեն

քննությունն կատարել, ինչպես այդ սովորությունն է յեղել անել անցյալ քաղաքները. դա արվածն կլինեն միայն ձևի համար: Յերբորդ դասարանն բանալ նույնպես պետք է հետաձգել, գոնե, մինչև մյուս տարին. դպրոցն էլ, յեթե նա պիտի համապատասխան լինի իր նպատակին, անհրաժեշտորեն պետք է ունենա լավ, հմուտ ուսուցիչներ, իսկ այնպիսի ուսուցիչները, ինչպիսիք են Վեբերովը, և հայոց լեզվի ու կրոնի ուսուցիչը, վերոնց վրէժ դասավանդութեան յեղանակ, վրէժ էլ դրա համար հարկավոր գիտությունն ունեն, շատ սակավ կարող են ծառայել դպրոցի ոգտին: Վերապաղի հնարավոր լինի դպրոցի շինքը կարգի բերել ինչպես հարկն է, կարասիքի հետ միասին, պետք է ծախսել առնվազն 150—200 ռ. մի գումար:

Տեսչի աշակիսի հաղորդագրութեան մասին պատիվ ունեմ զեկուցել Ձերդ գերազանցութեան, ավելացնելով, վոր յես առաջադրել եմ նրան անմիջապես ներկայացնել նախահաշիվ և տեղեկություն տեղական գնբերի մասին՝ դպրոցի նորոգութեան համար, վոր, սակայն, ավելի չպիտի լինի 150 ռուբլուց:

Ինչ վերաբերում է այն հանգամանքին, թե արդյոք անհրաժեշտ է բանալ Յերևանի դավառական դպրոցում յերբորդ դասարան, համաձայն Ձերդ գերազանցութեան հուշիսի 21-ի № 114 առաջադրութեան, կամ հետաձգել այդպիսի բացումը մինչև մյուս ուսումնական տարին, արդ, պատիվ ունիմ ներկայացնել Ձերդ գերազանցութեան բարեհայեցողութեան, սուսելով այդ մասին Ձեր անելիք հրամանին:

Այս Թուրք Թեև Քալաուր Արդյանի գրածն չե, բայց մենք դրա Թարգմանությունը դնում ենք այստեղ, Վորովհետեւ դրա մեջ և բերված, ինչպես յերևում է շատեղ, բառացի, Արդյանի 1843 թ. սեպտեմբերի 4-ին գրած № 94 զեկուցման բովանդակութեանը, Վորից կարելի չե մտածել զազափաղ կազմել նրա մանկավարժական հայացքները մասին: Դժբախտաբար, բուն զեկուցումը մենք չկարողացանք գտնել, Վորովհետեւ դա պետք է լինել դպրոցի 1843 թ. դրածի մեջ, իսկ այդ դրծին ամբողջութամբ չգտնվեց նախկին գիմնազիոնի արխիվում, Վորտեղից հանված են Արդյանի՝ Յերևանի դավառական դպրոցի տեսչութեան վերաբերյալ գրածները: 1843 թ. դրածից մենք գտանք միայն № 49 գրծը, Վորն սկսվել է 1843 թվի հունիսի 7-ից, վերջացել է 1844 թ. ապրիլի 27-ին և Վորի մեջ պահպանվել են յերբորդ դասարանն բաց անելու խնդրին վերաբերող Թղթերը: Վորոնցից մեկն էլ մեր Թարգմանածն է:

Նախկին գիմնազիոնի արխիվը շատ խառն Վեհակն մեջ է. կարծում ենք, Վոր յերբ այդ արխիվը կարգի բերվի, դրա մեջ, անկասկած, կգտնվի թե մեր հիշած 43 Թվականի ամբողջ գրծը և թե մյուս գրծերի պահան համարները:

Անբեղկվապես դպրոցիցնեղի վերատեսուչ Գուգնիսկու. կողմից մեջբերած պատճառաբանութեանցնեղ, Վոր քաղված էյին Արդյանի զեկուցադրից, զդրոցական մասի կառավարչի Սիմեոն Գախանովը զպրոցում յերբորդ դասարանն բաց անելը հետաձգելու համար դասի է Վոջ բավարար, Վորի հետեանքով և Արդյանը 1844 թվականի սկզբին ձեռնադրել է նույն դասարանի բացման գործին, նստմանվանդ Վոր աշակերտները թիֆն սկսել եր սրեցոր մեծանալ, իսկ դասարաններում տեղը պահպանել:

Հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցիչը, Վորի մասին հիշված է Թղթի մեջ, յեղել է ախալցեղայի հարկավաղ Լուդաննեո Տեր-Լուկաննիսյանը, Վորը Վոջ միայն ազգա է յեղել, այլև, իբրեւ Վաս Վաթրի տի, լավ համբավ չի ունեցել Վորովհետեւ մեջ: Ստեփան Դավիթովիչ Վեբերովը յեղել է առաջին դասարանի ուսուց լեզվի ուսուցիչը: Նա Թուրքիայի հայ ազանավար ազալարներից է յեղել, Վոր զալով Ռուսաստան, ուսուսական հոգատակութեան և քննադնի, սովորել է ուսանել, քննութեան և ավել Թբիլիսիի գիմնազիոնում և ուսուցչութեան անելու արտոնութեան ստացել: 1827 թվականին նախապես նա մտել է հայ կաթավորները յերբորդ հետեակ զորագունդը, հետո, յերբ այդ զորագունդը լուծվել է, անցել է

Յերևանի նորակազմ «Մարզապետական» կոչված գումարապետ և պարսից պատերազմի ժամանակ, Գառնիկիչի առաջնորդությամբ, կռիւ պարսիկներէ դեմ, ժամանակցելով Աշտարակի, Ոչականի, Սարգսրաբարդի և Յերևանի զբաղման ճակատամարտներին: 1837 թվականին նա ուսուցիչ և հաստատակն Յերևանի քիմիական դպրոցում, Վորսեղից ել հաջորդ՝ 1838 թվականին փոխադրվել և Յերևանի գաղապական դպրոցը:

Մենք այս համալսարնի թղթերը թարգմանել, ժամանակագրական կարգով դասավորել ու ծանոթարանել, վերջացրել եյինք, յերբ մեր ձեռքն ընկավ «Նոր հասոյք» 1914 թ. ՊԵՏ-ը, ուր գեանդված և Ա-դոյի «Մաշաուս» Արովյանի վերջին հինգ տարիները խորագրով հոգովածը, վորտեղ, ի միջի այլոց, տպագրված գտանք նաև Արովյանի բուն գեղեցման ուսուսերին բնագիրը, թեև վաղ ամբողջովին, այլ միայն Յերևանի գաղապական դպրոցի աշակերտների հառաջագինության վերաբերյալ մասը: Ա-դոն մեզանից առաջ և տեսել Արովյանի՝ Յերևանի գաղապական դպրոցի տեսչության թղթերը, տեսել և դեռ այն ժամանակ, յերբ այդ թղթերը պահվում եյին գեղեցիկ տեղի ունեւում և քայքայված ու պակասավոր չեյին:

Նկատի ունենալով, վոր այդ գեղեցման բնագիրը համարյա թե ամբողջությամբ մտել և մեր թարգմանած և այստեղ առաջ բերած՝ Անդրկովկասի դպրոցների վերառեսչի գեղեցման մեջ նուսնիսկ Արովյանի իր խոսքերով, մենք ավելորդ ենք համարում դնել այդ բնագրի թարգմանությունն ամբողջությամբ, այլ բավարարվում ենք սկզբի տողերի թարգմանությամբ, վորոնք պարունակում են մի քանի կարեւոր, մինչև այդ մեզ վերադասել տեսնայա, տեղեկություններ, ինչպես Արովյանի՝ Յերևանի ժամանելու և նոր պաշտոնի դուրս տանելու վերաբերյալ, այնպես և նրա՝ բարոն Հակոբաւուզենին ուղեկից նշանակվելու ստույգ ժամանակի վերաբերյալ, և այլն:

«Անցյալ ոգոստոսի 16-ին 1843 թ. ժամանեցի Յերևան և նոր ելի միայն ձեռնարկել դպրոցի գործերի ընդունելության, յերբ նորին գերագնացության յերկրի գլխավոր հրամանատարի հրամանով զործուղվեցի գաղանի խորհրդական բարոն Հակոբաւուզենին ուղեկցելու համար Հայաստանում նրա կատարելիք շրջագայության միջոցին: Ոգոստոսի 27-ին վերադառնալով Յերևան, արդեն քաղաքում չգտա իմ նախորդ Հովնաթոսովին, վորովհետև նա, անային հողգործածներէ հետեանքով, մեկնել եր Դարբաշիլակ (Մարզապետ)՝ իր ընտանիքի մոտ, բայց և այնպես ուսումը դպրոցում սկսվել և ճիշտ զբա համար ուսմանոված ժամանակ — ոգոստոսի 17-ին»:

2.

ՊԱՏՃԵՆ ՈՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԻՄՆԱԶԻՈՒՄԻ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ, ԳԱՅՈՑԱՄ 1843 թ. ԴԵԿ. 22-ԻՆ

Դիմնագիրն խորհուրդը լսեց հայոց լեզվի ուսուցիչ Արարատյանի և ազգայն ուսուցիչ Արզանյանի կարծիքներն այն ձեռագիր գրքի մասին, վոր գրված և Յերևանի աշխարհիկ բարբառով և կազմված և ուսուցիչ Արովյանի ձեռքով: Դա կրում և «Նախաշավիղ» խորագիրը, նպատակ ունի մանուկներին հայերեն գրել-կարդալ սովորեցնել և պարունակում և հետևյալ հոգվածները.

1. Ընթերցողներին ուղղված մի «Առաջարկ»:

2. Խրատ՝ յերեխաներին կարդալ-գրել սովորեցնելու համար:

3. Տառերն ու վանկերը:

4. Միավանկ, յերկվանկ և բազմավանկ բառերը: Գատմողական հոգվածներ, առակներ, առածներ, աղոթքներ, չափածո և արձակ յերգեր, նկարագրություններ, մեծ մասամբ յեվրոպական լեզուներից թարգմանված:

Ուսուցիչ Արարատյանն Արովյանի գրքի մեջ գտնում և հետևյալ թեւությունները. 1) հոգվածների խառն դասավորություն, 2) կարդալու և վանկեր կապելու որինականի սակավություն, 3) ա տառի գործածությունն և Եփեսոսի բայի տեղ, 4) մի քանի գրական բառերի ու վոճերի

անտեղի փոխարինում աշխարհիկ խոսակցական լեզվի բառերով ու վոճե-
րով: Բացի սրանից (եջ 49), այնպիսի արտահայտութիւններ զործածու-
թիւն, վորոնք պարունակում են ժողովրդական ծաղրանք, և (եջ 9), մի
քանի բառերի անկանոն տրոհում:

Ի վերջո, իբրև իր քննադատութեան յեզրակացութիւն, նա կարծում
է, վոր, յեթե ցույց տրված թերութիւնները շտկվեն, հնարավոր է և, մինչև
իսկ ոգնակար ել կլինին, մանուկներին հայերեն գրել-կարդալ սովորեցնելու
համար ընտաշավիդ գիրքը:

Այլզ ուսուցիչ Արզանյանը վերհիշելով իր նախին կարծիքը, վոր
ինքն արտահայտել է դիմնադիտնի խորհրդի 1841 թվականի հուլիսի 5-ի
արձանագրութեան մեջ, և վոչ մի խոսք չասելով այն թերութիւնների
մասին, վոր առաջ նա գտել եր Արովյանի գրքում, ինչպես՝ ա) տառերի
ընթերցանութեան տարրերնակ յեղանակ, բ) հայոց ասացվածքների և թիֆ-
լիսի հայոց գերեզմանոցի մասին յեղած հոգվածի անտեղի լինելը, քանի
վոր դրանք կարող են ծաղր հարուցանել աշակերտների մեջ, և գ) մի քանի
բառերի անկանոն լինելը—ուղղված են արդոք այդ թերութիւնները, թե
չեն ուղղված— յեզրափակում է, թե Արովյանի ձեռագիր գիրքը, վոր գրված
է Յերևանի աշխարհիկ բարբառով, վորը բոլոր մյուս բարբառներից մաքուր
է ու մոտ է գրական լեզվին, այդպիսի ձեռնարկների պակասութեան հե-
տևանքով, կարող է ոգտավետ ու շահեկան ձեռնարկ հանդիսանալ Յերևանի
գավառական դպրոցում պատանիներին հայոց լեզվով գրել-կարդալ սովո-
րեցնելու համար:

Գիմնադիտնի խորհուրդը, նկատի ունենալով քննադատներին ընդհա-
նուր կարծիքը, և յեզրակացութիւնն Արովյանի գրքի մասին, վորոշեց,
վոր Արովյանի ձեռագիր գիրքն Անդրկովկասի դպրոցներում կարող է իբրև
սկզբնական ձեռնարկ ընդունվիլ մանուկներին հայոց լեզվով գրել-կարդալ
սովորեցնելու համար, յեթե, ա) հեղինակն ուղղի նկատված վերոհիշյալ թե-
րութիւնները, և յեթե, բ) գրաքննչութեան կանոններին հակառակ վորեւե
րան չգտնվի նրա մեջ, մանավանդ այն հոգվածների մեջ, վորոնք մեծ մասով
թարգմանված են յեվրոպական լեզուներից:

Այս որոշութիւնն ել Արովյանի գրչին չի պատկանում, բայց շատ կարեւոր է, վո-
րովհետև ամբողջովին վերաբերում է նրան: Թե յժբ և գրված ընտաշավիդը, հայանի
չի, բայց յերևում է, վոր 1841 թ. այն արդեն գրված է ներկայացված է յեղել Անդրկով-
կասի դպրոցներին վերառեալութեան, այդ դպրոցներում իբրև հայոց լեզվի ձեռնարկ գոր-
ծածելու արտաքինութիւն ձեռք բերելու համար: Յերևում է նաև, վոր Արովյանի կողմած
այդ ձեռնարկը յերկու անգամ է յնթարկվիլ քննութեան—առաջին անգամ նույն 1841
թվականին՝ Արզանյանի միջոցով և 1843 թվականին՝ Արաբաթյանի և նույն Արզանյանի
միջոցով: Առաջին անգամ, ինչպես յերևում է, չի ընդունվիլ և նկատված թերութիւնները
վերացնելու համար յետ է տրվիլ հեղինակին, իսկ յերկրորդ անգամ, արդեն յերկու տարե
հետո, ընդունվիլ է դարձալ վորոշ վերադառնալութեան:

Այդ ընտաշավիդ-ի լրիվ խորագիրը, Մ. Տեր-Աղաբեկյանցի տակով (նա տեսել է
զրա տպագրված թերթերը), յեղիլ է՝ ընտաշավիդ կրթութեան ի պէտս նորավարժից, յերկու
մասն, և պարունակիլ է հայերեն այբուբենը, հայոց լեզվի ցերեպանութիւնն ու
մի քանի հոգված՝ յերեւանի կարգալու համար:

Արովյանն սկսել է այդ գործը տպագրել, բայց չի կարողացել տպագրութիւնը վեր-
ջացնել, վորովհետև, ինչպես ասում են, Վրաստանի վիճակավոր առաջնորդ Կարապետ
յեպիսկոպոսը իմանալով, վոր գիրքն աշխարհաբար լեզվով և գրված, արգելել է տպագրու-
թիւնը:

Մ. Տեր-Ազարյանը յենթադրում է, Վոր տաղադրութիւնը չլերշահաւու և զերբը շատաճեմբու պատճառը, դուցե, յեղել և շատ ժամ տաղադրութիւնը (տես Մ. Տեր-Ազարյանցի հոգւածը—Մէկ քանի խօսք Ազովեանի վերայ, Վոր տաղադրել և Վոսուհն ամսացի 1861 թվականի յաթերորդ տետրակում)։

Անդրկովկասի զարոցներէ վերատեսուչ Կուլօնսկին Վնաւադիդ—ի ձեռագիրը զմնադիտի խորհրդի արձանագրութիւն պատճենի հետ միասին վերադարձնելով Արոյանին, նրան զրել և ստորե քերոված պաշտօնական թուղթը. այդ թղթից յերևում է, Վոր, յիկե Արոյանը համաձայնեք նկատված բոլոր թերութիւնները վերացնել, պետք և ձեռագիրը կրկին յետ դարձնել իրեն՝ վերատեսուչին, հետագա անորինութիւն համար, այսինքն զերբը՝ նրա մեջ կատարվիցէ փոփոխութիւններն ստուգելուց հետո, իրեկ հայոց լեզվի ձեռնարկ Անդրկովկասի բոլոր զարոցներում զործածելու համար արտոնութիւն տալու նպատակով։

Վերևանի դավառական զարոցի տեսչի պաշտօնակատար Խառույրանի սովետելկ Արոյանին, 1844 թ. փետ. 19.

Նորին գերազանցութիւնը, ուսումնաբանական մասի պ. կառավարիչը, յուր անցյալ հունվարի 26-ին գրած Ք 131 թղթով վերադարձնելով ձեզ հայ մասնակներին հայերեն գրել-կարգաւ սովորեցնելու համար սկզբնական ձեռնարկը, Վոր դուք կազմել եք հայ լեզվով, առաջադրել և հայանել ձեզ գիմնադիտի խորհրդի յեղակացութիւնը զգրել թերութիւններն մասին, ավելացնելով, Վոր յիկե դուք ուղղեք այդ թերութիւնները, ներկայացնեք զիրքը ինձ՝ հետագա անորինութիւն համար։

Գինեբալ-մայոր Երամ Զ-րդի աշխարհի առաջադրութիւն մասին հաղորդելով ձեզ, ուղարկում եմ ձեզ ի գիտութիւն և գիմնադիտի խորհրդի այն արձանագրութիւն պատճենը, Վոր կազմված է այդ խնդրի տաթիվով։

3.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1844 թ. մարտի 3.

Ցանկանալով մի փոքրիկ պարտեզ տնկել զարոցիս տան մօտ, Վոր մի կողմից զարգարներ զարոցը, մյուս կողմից ել ողջաակար լինել աշակերտներին համար, յես խնդրել եմ տեղիս իշխանութիւն՝ իմ տրամադրութիւն տակ դնել այն հողամասը, Վոր 400 քառակուսի սափն տարածութիւն ունի և դոնվում է զարոցի ցանկապատի հետեը, հարավային կողմից, և, վորպետի ծանրաբեռնած չլինեմ իշխանութիւնս, հրավիրել եմ տեղական հայ հասարակութիւնը մասնակից լինելու այդ հանրոգուտ ձեռնարկութիւն և նյութականապես աջակցելու ինձ այն ի կատար ածելու, Վորի համար ստացել եմ թի առաջին և թի վերջին համաձայնութիւնը։

Բայց վորովհետև դրա համար անհրաժեշտ է քանդել ցանկապատը զարոցի բակի մեջտեղից դուռ բանալու համար, Վոր, նախ՝ դրա միջոցով փակված լինի հողամասի արտաքին մուտքը, և յերկրորդ՝ հարմար հաղորդակցութիւն ստեղծվի զարոցի բակի ու հիշյալ պարտեզի միջև, յես սրանով վստահում եմ հարգանք զեկուցանել ձերդ բարձր բարեմնողութիւն և խոնարհաբար խնդրել՝ հաճել թույլ տալ ինձ ձեռնարկելու այդ պարտեզ տնկելու դործին։

Պարտք եմ համարում սրան ավելացնել և այն, Վոր այդպիսի ձեռնարկութիւնն տալիսի տաք և այսքան արգամանդ յերկրում կուեննա շատ բարերար հետևանք, և պատանակութիւն առողջութիւնը տեղիս խորշակալից մահաբեր կլիմայի ազդեցութիւնից պահպանելու տեսակետից, և յերե-

խաներին նրանց մանկական հասակից գեղեցիկ և ամեն կոչման համար
այնքան շահեկան զբաղմունքի ընտելացնելու տեսակետից, այսինքն՝ պար-
տիզականութեան և ընդհանրապես գյուղատնտեսութեան:

4.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԻ
ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՎԵՔԻԼՈՎԻՆ

1844 թ., ապ. 5.

Վրաստանի քաղաքացիական մասի կառավարութեան պետ գնահատա-
լիցանաւոր Գուրգուի սուլան տարվա մարտի № 31-ի հրամանով և Անդրկով-
կասի դպրոցները վերատեսչի առաջադրութեամբ հարկադրված լինելով մեկ-
նեւ Քիֆլիս քաղաքը բարձր իշխանութեան մի քանի հանձնարարութեան-
ները կատարելու համար, յետ խնդրում եմ ընդունել զպրոցապետական գու-
մարը, վոր ե առ մեկն ապրիլի 808 ու. 49 կ., մի 500 ուռքու տոմսակ,
նաեւ 200 ու. ծախված դպրոցական գրքերի գումարից և 21 ու. 50 կ. դպրոցի
պարտեղի մշակման համար, իսկ մյուս դպրոցապետական գույքը, ինչպես և
գործերը, յետ իմ ութորդ տկարութեանս և շտապ մեկնելուս պատճառով,
ինչպես և ավելորդ գլխացավանքից և գրագրութեանից խուսափելու համար
թողնում եմ նույն դրութեան մեջ, ինչպես յետ ընդունել եմ իմ նախոր-
դիցս, վստահելով Ձեր խոնամութեան և հարկավոր կարգով արթուն պահապ-
նութեան մինչև իմ վերադարձը:

Արդյանն աղջկա հաղեկ Քելիսի յե մեկնել այն պատճառով, վոր այդ ժամա-
նակները Քելիսի յե ժամանել ուսուցչապետ Հերման Աբելը, վորին բարձրագոյն հրա-
մանով հանձնարարված եր յերկրաբանական տեսակետից ուսումնասիրել ու նկարագրել
հին Հայաստանը: Գովկասի կառավարչապետը կամենալով աջակցել ուսուցչապետին իրեն
հանձնարարված գործը հաջողութեամբ կատարելու համար, առաջադրել եր դպրոցների վե-
րատեսչին՝ Արդյանին հրավերել Քելիսի, վորպես մի անձի, վորը հայանի յեր իբրեւ յուր
հայրենիքը հիմնավորապես ճանաչող և ընդհանրապես իբրեւ գիտնութեանց սերող, և
նրան ուղեկից նշանակել ուսուցչապետին: Քելիսիում Արդյանը վերատեսչի հետ միասին
պիտի ծրագրել մշակել շրջագայելու համար, վորոշելով այն ճանապարհները, վորոցով
Աբելը պիտի շրջագայեր, այն տեղերը, վորտեղ նա պիտի կատարեր իւր ուսումնասիրու-
թյունը, և ընտրել ժամանակը, յերբ հարմար կլիներ հաջողութեամբ շրջել Հայաստանում:

5.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1844 թ., ապրիլի 14.

Ներկայացնելով Ձերդ բարեծննդութեան Քիֆլիսի գիմնադիտնի վրաց
լեզվի ուսուցիչ պատվո խորհրդական Դորդանովի հարյուր ուռքու տոացա-
դիրը, վոր նա փոխ ե առել ինձանից դեռ 1839 թվականին, պատիվ ունիմ
հարգանքը դեկուցել, վոր հիշյալ հարյուր ու. գումարից յետ ստացել եմ պար-
տապանից վերատեսչութեանդ միջոցով և իմ սեփական ստորագրութեամբ
միայն 90 ուռքի, իսկ մնացյալ 10 ու. յետ մինչև այսոր ել չեմ կարողացել
ստանալ: Բացի սրանից, նույն պ. Դորդանովն այդ նույն տարում դեռ ինձ

Ֆինանս ե տվել 70 ռուբլուց ավելի, խնդրելով իր համար բերել տալ պատկերներ մի հավաքածու, բաղկացած հին ազգերի ականավոր մարդկանց համարյա 700 պատկերներից, նրանց համառոտ կենսագրությամբ, վորոնք պատրաստված են Լայպցիգում, և հետո հրաժարվելով հատուցանել իմ բերել տալու համար ծախսած գումարը—70 ռ.: Ինձ պարտ են նաև նույն գիմնադիտնի ուսուցիչներ պ. պ. Բիրոնը և Գասպարովը—առաջինը 10 ռ., յերկրորդը՝ 8 ռ. 38 կ.: Ահա այս պատճառով հավանում եմ խոնարհաբար խնդրել Ձեր բարեծննդության՝ հաճել հիշյալ անձերից պահանջել ինձ պատկանած 28 ռուբլի 38 կոպեկը և այդ գումարից հանելով 8 ռ. 38 կ. մեր անմահ առակախոս Կռիլովին կառուցելիք հուշարձանի համար, մնացած 20 ռ. վերադարձնել ինձ:

Անհրաժեշտ եմ համարում սրա հետ միասին հիշել, վոր յես չցանկանալով նեղություն պատճառել իշխանության, այսօրան յերկար տարիների ընթացքում աշխատել եմ թե Թիֆլիսում յեղած ժամանակը և թե այստեղից այլ և այլ միջոցներով յետ ստանալ իմ փողերս վերոհիշյալ ուսուցիչներից, բայց չեմ հաջողել, ուստի և այժմ անհարացած, ստիպված եմ գիմել իշխանությանդ որինական միջոցներին:

6.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1844 թ., հուլիսի 14.

Ձերդ բարեծննդության տարվույս հունիսի 17-ին № 869 առաջադրության պատիվ ունիմ հարգանքը ղեկուցանել, վոր, թեև Լազարյանի հրատարակած հայ-ռուս բառարանից մի որինակ պետք ե ձեռք բերել դպրոցիս մատենադարանի համար, բայց վորովհետև այդ նպատակին հասկացրած տարեկան գումարն արդեն իսկ ծախսված ե, այդ պատճառով ել դպրոցս չի կարող դնել այդ բառարանը ի հաշիվ նույն գումարի, ուստի և չեք թույլատրել արդյոք դնել այն ի հաշիվ դպրոցիս տնտեսական գումարի:

Իսկական խորհրդական Հովակիմ Լազարյանը հրատարակելով Մոսկվայում հայ-ռուս բառարան, դրանից մի քանի որինակ ուղարկել եր Թբիլիսի, Անդրեովկաի դպրոցների վերատեսչին, դպրոցներում տարածելու համար: Վերատեսչին ել այդ մասին գրել եր Աջովյանին, հարցնելով նրա կարծիքը, թե արդյոք նա անհրաժեշտ չի համարի այն բառարանից մի որինակ դնել դպրոցի գրադարանի համար, դպրոցի, վորի աշակերտներն ամենամեծ մասը հայեր եյին:

Այստեղ խոսքը հայտնի Ալեքսանդր Խաչատրյանցի շի Հայկական լեզվի ի ուսուց բարբառ յերկհատուր բառարանի մասին ե, վոր 1838 թ. ապագրվել եր Լազարյան ճեմաբանի աղաբանում, Հ. Լազարյանի ծախքով:

7.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1844 թ., սեպ. 23.

Միանով պատիվ ունիմ հարգանքը ղեկուցանել Ձերդ բարեծննդության, վոր ուսուցչապետ պ. Արիելը արդեն իսկ վերջացրած լինելով իր ուղևորությունը գեպի Արարատ լյառը, սույն ամսի 16-ին վերադարձավ Յերեան

այն նպատակով, վոր յերթա Արազած սարը և հետո վերստին յերկրորդ անգամ անցնի դեռ նախիջևանի և Որդուբազի լեռները, վոր կարողանա լրացնել իր մի քանի թերի մնացած տեղեկությունները և դիտողությունները, վորոնք հարկավոր են նրան յերկարաժամանակ տեսակետից, Յեւ վորովհետև նա իր ձեռքի տակ ունի իր հատուկ թարգմանը և այդ տեղերն եւ իր առաջին ուղևորությունից արդեն քաջ հայտնի յեն նրան, և վորովհետև իմ բացակայությունը շատ յերկար ե տևում, և այդ հանգամանքը պատճառ ե լինում իմ մասին աննպաստ կարծիքների տարածման տեղիս ժողովրդի մեջ, վոր յես իբրև թե իմ սեփական հաճույքիս համար հեռանում եմ հատուկ պարտականություններիցս և դրա հետևանքով ել ծնողներից շատերը իմ բացակայության ժամանակ հանել են դպրոցից իրենց յերեկոսներին, յես հարկ համարեցի ընդհատել իմ շրջագայությունն ուսուցչապետ Աբիխի հետ և, նրա համաձայնությամբ, մնալ տանը և ամսի 15-ից ձեռնարկել պաշտոնիս կատարմանը Յերևանի դպրոցում:

Ինչ վերաբերում ե մեր դեպի Արարատ կատարած ճանապարհորդության ու վերելքին, այն այս ու այն պատճառով շատ անհաջող վախճան ունեցավ, նամանավանդ անդադրում էր ձյունների, քամիների և առհասարակ վատ յեղանակների պատճառով, վորովհետև մենք, թեև համարյա մի ամբողջ ամիս մնացինք Արարատի ստորոտում, յերեք անգամ ինչպես արևելյան, նույնպես և արևմտյան կողմերից մեր կյանքը ակներև վտանգի յենթարկելով, փորձ արինք բարձրանալ իսկական դագաթը. և ամեն անգամ ել գտնվում եյինք 13—14 հազար վտանահափ բարձրության վրա ծովի մակերևութից, գիշերում եյինք իսկ և իսկ ձյունային սահմանների մոտ, անցնում եյինք բազմաթիվ սառցակուտեր, անասելի նեղություններ եյինք քաշում և յերկու անգամ քաղցը հույս տածեցինք հասնել ամենաբարձր դագաթին, վոր մեզանից վոչ ավելի քան յերեք հազար վտանահափ տարածություն ուներ, բայց փոթորիկը, կարկուտը, ձյունը, վորոնք կարծես հենց դիտությամբ այս տարի գործում եյին մի առանձին կատաղությամբ, ի չիք դարձրին մեր բոլոր ճիգերը և ցանկությունները: Մենք ամբողջ գիշերները պառկած եյինք մնում ձյունի ու կարկուտի տակ, և վորովհետև ամբողջ սարի վրա չեն կարող լինել այնքան մետաղյա մասնիկներ, վորքան վոր մենք մեզ հետ ու մեր վրա մետաղյա իրեր ունեյինք, այդ պատճառով ել փոթորիկն իր ամբողջ ուժն ուղղում և սպառնում եր հենց այն տեղի վրա, վորտեղ մենք եյինք գտնվում, այնպես վոր մինչև իսկ ձողերի ծայրերը, վորոնք ցցված եյին մեր շուրջը վրանի կտավը մեր վրա պահելու համար, սկսեցին ճրագի պես վառվել, իսկ շանթի կայծերը, իբրև հրթիռներ, թռչկոտում եյին մեր մոտից ճաթյունով ու շառաչյունով:

Բարեբախտաբար մենք քնած չեյինք և նախորդ հեռացրել եյինք մեզանից բոլոր այդպիսի մետաղյա իրերը, զորեղ քամին ել շուտով վանեց, ցրեց ամպակուտը, թե չե մենք ամենքս զոհ պիտի դնայինք այն ահռելի տարերքին, վոր միակն եր, վոր արգելում եր մեզ հասնել մեր նպատակին, վորովհետև ամբողջ ամսվա ընթացքում յերկու որ շարունակ հաջող յեղանակ չեր լինում: Ահա այն միակ պատճառը, վոր արգելք հանդիսացավ մեզ հասնելու Արարատի դագաթը:

ՀԵԿՈՒՅՈՒՄ

Պատիվ ունիմ հարգանքը ղեկուցանել Ձերդ գերազանցության, վոր յես ընթացիկ ամսին 15-ից արդեն դադարեցրել եմ իմ շրջագայությունն ուսուցչական Արիիի հետ, և այդ նրա համաձայնությամբ, վորովհետև մենք արդեն նրա հետ շրջել եյինք Հայաստանի բոլոր, նրա գիտական հետազոտությունների համար հարկավոր տեղերը, և նա այլևս միտք չունի շարունակել իր ուղևորությունը, բայց միայն յերկրորդ անգամ կամենում և այցելել Նախիջևանի ու Որդաբազի լեռները մի քանի պակաս մնացած տեղեկությունները հավաքելու և իր գիտողությունները լրացնելու համար, իսկ հետո, գուցե, Ախալցխայի վրայով վերադառնա Թիֆլիս։ Յեզ վորովհետև այդ տեղերը նրան լավ հայտնի չեն մեր առաջին ուղևորությունից, և նրա մոտ միշտ գտնվում և մի վարձու թարգման, իմ բացակայությունս ել շատ յերկար տևեց և դրա պատճառով տեղիս ընակիչների մեջ շատ անհպատակ լուրեր եյին տարածվել իմ մասին, վոր յես իբր թե իմ սեփական գվարճության համար առիթ եմ վորոնում թողնելու իմ անմիջական պարտականությունը, և շատերը նրանցից իմ բացակայության ժամանակ հանել եյին իրենց վորդոցը դպրոցից, այս պատճառով ել յես խոհեմություն համարեցի իսկույն ձեռնարկել պաշտոնիս կատարման ինձ հանձնված դպրոցում։

Սրա հետ միասին՝ յես սեպտեմբրեմ եմ համարում ղեկուցել Ձերդ գերազանցության, վոր մեր ուղևորությունը հատկապես ղեպի Արարատ և վերելքը, մեր քանիցս կատարած փորձերին և գործ դրած ճիգերին ու աշխատանքներին հակառակ, վորոնք յերկու անգամ մեր կյանքը յենթարկեցին վտանգի՝ զոր գնալու այն ժամանակ սարի վրա գործող տարերքին, ցանկալի հաջողությունը չունեցավ, վորովհետև, ինչպես այլ տեղեր, նույնպես և այստեղ այս տարի յեղանակը շատ փոփոխական և, այնպես վոր Արարատի մոտ մեր մի ամիս կենալու միջոցում յերկու որ շարունակ միևնույն կացությունը չունեցավ։

Մենք յերեք անգամ փորձեցինք բարձրանալ սարի գագաթը՝ յերկու անգամ արևելյան կողմից և մի անգամ արևմտյան, և ամեն անգամ ել դիշերում եյինք 14 հազար վոտանչափից բարձր ծովի մակերևույթից հավիտենական ձյունների և սառույցների սահմաններում, և մնում եր միայն յերեք հազար վոտանչափ մի տարածություն, վոր հասնեյինք գագաթին, բայց փոթորիկները, մրրիկները, բուքը, կարկուտը և շանթերի հարվածները, վորոնք գիշերը սպառնում եյին, նամանավանդ առաջին և յերկրորդ փորձերի ժամանակ, մեզ անհետ խորտակել սառցակույտերի և դժվարամատույց ապառաժների մեջ, ի չիք դարձրին մեր բոլոր ճիգերն ու ցանկությունները։

Յերրորդ անգամ թեև յեղանակն արգելք չեղավ, բայց ձյունը բավարար չափով արորված չեր սառցակույտերի վրա, ինչպես այդ հանդուցյալ

Պարբերական ժամանակին երբ, առանց դրան վոչ մի հնար չկար նույնիսկ մի յերկու քայլ անել սառուցյանքի վրա: Յեթն յեղանակը փոխվի, պ. ուսուցչապետ Աբելը միտք ունի վերստին գնալ Արարատ և այս ամսի վերջին ձեռնարկել յերկրորդ անգամ վերելքի:

Ի վերջո յես վստահանում եմ ամենախոնարհաբար ղեկուցանել, վոր շրջագայությունա Աբելի հետ տեսել և հինգ ամիս 22 որ, սկսած մարտի 28-ից մինչև սեպտեմբերի 15-ը: Ինձ հասանելիք գումարից նորին բարձր գերազանցության Վրաստանի բանակի հրամանատարի հրամանի համաձայն, ստացել եմ նրա դիմանառան գանձարանից ընդամենը միայն 90 ռ.: Հաշվելով որական ճանապարհածախսի և ուտելիքի համար մանեթ ու կես արծաթ, մնում և հետևապես այլևս ինձ ստանալ յերեք ամսվա և 22 որվա համար 168 ռուբլի, վոր յես ծախսել եմ իմ ճանապարհորդությանս ժամանակ մասամբ սեփական, մասամբ ել ուսուցչապետ Աբելից փոխ առած փողերից, վոր և հուսով եմ, Ձերդ գերազանցությունը չի թողնիլ առանց ուշադրության՝ պահանջելու նույն գանձարանից և հրամայելու ինձ հասցնել, վոր կարողանամ որ առաջ հասուցանել պարտքս:

Դորպառի համալսարանի ուսուցչապետ ղեկավոր Ֆրիդրիխ Պարբեր բարձրացել և Արարատի դադար 1829 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Սեպտեմբերի 11-ին դուրս գալով Անոթի գյուղից, նա հասել և ա. Հակոբը վանքը, վորտեղ հաստատել և էր զլիավոր բնակատեղին Արարատի վրա կառուցելիք էր ուսումնասիրությունների համար:

Առաջին վերելքը, վոր կատարում և Պարբեր սեպտեմբերի 12-ին, ուղեկցությամբ Դորպառի թվական բաժնի ուսանող Կարլ Շեմանի, ակոսեցի վորտոր Սաակի և ուրիշ ուղեկցությունների հետ, լինում և փորձնական՝ սարի դադար բարձրանալու հնարավորության և սարի առանձնահատկություններին ծանոթանալու համար: Նա վերադառնում և յերբորդ օրը 15,507 վոսնաչափ բարձրությունից: Փորձը և ուսումնասիրությունը ցույց են տալիս, վոր դադար բարձրանալը հնարավոր է:

Սեպտեմբերի 18-ին Պարբեր ձեռնարկում և նոր վերելքի, բայց այս անգամ արդեն զին փորձի համար, այլ ամենավերին դադար բարձրանալու լուրջ նպատակով ու ղեկավարությամբ: Դրան, այդ նոր վերելքին, մասնակցում են, բացի ուսուցչապետից և նրա ուղեկից ուսանողներից—Կարլ Շեմանից և Բենագելից, դրիք Պաշտուտ Արդյանն Նյմիտանից, ակոսեցի չորս գյուղացի, յերեք առև զինվոր և մի զբոսադաս: Ակոսեցիներից մեկը լինում և գյուղապետ Սաեփան աղա Մելիքյանը, վորի խորհրդով վերելքն այս անգամ կատարվում և Արարատի ավելի հարթ Թեղավճճով: Ուղևորները հասնում են ձյունային դառնիքի սարավանդին և այդտեղից, 16,133 վոսնաչափ բարձրությունից, վորտում են վերադառնալ, վորովհետև մինչև դադար հասնելը, նրանց հաշվով, մնում եր ել յերեք ժամվա ճանապարհ, այնինչ բարձրացած խոնավ և ուժեղ ճամփն ուղևորում եր բուք ու փոթորիկ: Սեպտեմբերի 20-ին, առավոտյան ժամը 10-ին, Պարբեր վերադառնում և վանքը:

Սեպտեմբերի 26-ին Պարբեր ողավելով խողաղ և պայծառ յեղանակից, ձեռնարկում և յերբորդ և այս անգամ արդեն վերելքի վերելքին ղեկով Արարատի դադար: Մինչև կեսօր ուղևորները հասնում են սարի այն խոտավետ հարթություն, վոր աղբիջանքներն կոչվում և Քիփ-գյուլ, 11,576 վոսնաչափ բարձրության վրա, և մեկ ու կես ժամ այդտեղ հանգստանալուց հետո, շարունակում են վերելքը: Ժամը 5½-ին նրանց արդեն զանգում են վոչ հեռու ձյունային գծից և դիշերում են ապառաժների մեջ, 13,893 վոսնաչափ բարձրության վրա, այսինքն 700 վոսնաչափ բարձր, քան սեպտեմբերի 18-ին կատարած վերելքի ժամանակ: Քիշերն անցնում և բուրբուլին հանդիսա, և ուղևորները, թեպետ այնքան բարձրացած են լինում, բայց չեն տեղվում նույնիսկ ցրտից: Ողի բարեխառնությունը, ըստ Ռ-ի, հասնում և 4½ աստիճանի:

Սեպտեմբերի 27-ին, առավոտյան ժամը 5½-ին ուղևորները շարունակում են իրենց ճանապարհը և կես ժամից հետո հասնում են սարի ձյունապատ մակերևույթին, այն նույն տեղը, վորտեղ նրանք յեղել էին սեպտեմբերի 19-ին: Բայց այդ մակերևույթն արդեն բուրբուլին փոխվել եր. թորած ձյունը հալվել եր և փոխվել կշռ ֆիբրին, այնպես վոր

Ներանց, Բեկ Թեքությունը շատ եւ մեծ ու դառնիկը չներ, ախուսմանմանի՜մ սաղիպո՛ւմ ելին լարել իրենց բոլոր ուժերը: Ժամը 10-ին Ներանց մոտենում են այն ձյունային սարավանդին, Վորին Ներանց հասել ելին սեպտեմբերի 10-ին կեսօրին և վորտեղից վերադարձել ելին:

Ստեղծական ժողովուրդներ փոքրիւ միջոցով Ներանց բարձրանում են կարճ, բայց սեպտեմբերի ձյունային դառիթափը, և կարծում են, Բե գրանցել հետո Ներանց բաժանում և բազմալի նպատակից միայն մի բարձրություն, վորի հետեից յերևում եր Աբարաթի գագաթը:

Բայց այդ միայն հետևեցիկ խաբուսիկ յերևութիւնն եր, վորով խաբվում են Նուսինի ամենամոտա աղիւնիտանից—մոտ գանձող բարձրություն յոտեւ հայանվում են ելի մի շարք ձյունային բլուրներ, վորանց փակում են Նուսինիկ Աբարաթի գագաթի տեսանլիցը: Գարբորտը տարուբերվում և հույսերի ու յերկրայութիւնների մեջ, բայց Նրա հզոր կամքն ու նպատակին համառորեն հասնելու հատկութիւնը հաղթահարում են Նրա մեջ առաջ յեկած բողոքական լըումը, և սեպտեմբերի 27-ին, ցերեկվա ժամը 3-ից անց 15 ռուբլ Գարբորտի իր ուղեցիկցիների հետ առաջին անգամ հասնում և Աբարաթի գագաթը (այս մասին տես „Памятная книжка Эриванской губернии за 1912 г.“):

Այս գագաթը մի Բեթեկ ուսուցիկ և գրեթե ջրշնանան մակերևութիւն եր, վոր իր չորս բլուրն ունի 200 քալ շարժութիւն: Նրա Բեթեմածը դեպի բլուր կողմերը, նամանա՝ վանդ դեպի հարավ և հյուսիս-արևելք, խիստ դառնիկ եր: Արևելային կողմում յերևում եր մի ուրեշ, ավելի փոքր գագաթ, վոր արևմտայնից բաժանվում եր մի հարթ ձյունային համեմատան լեռնացամեջով: Արևմտայն գագաթի ամենաբարձր կետը, Գարբորտի ծանրաշափի ցուցմունքով հասնում եր 17,323 մետրական ժողովուրդական (16,259 պարսկական ժողովուրդական): Այդ զլեռավոր գագաթի արևելային կողմը, Նրա ամենաբարձր կետից 30 ժողովուրդական ցած, Յաշատուր Աբովյանը տնկում և մի սե, հիմա ժողովուրդական բարձրությամբ խաչ, վոր նա ինքը բարձրացրել եր սարի գագաթը:

Վերելքից մի տարի հետո, յերբ Գարբորտն զբաղված եր իր ուղևորութիւն նկարագրութեամբ, հայտնի ի՞ման Շոպինը կտակած և հայտնում Նրա՝ Աբարաթի բուն գագաթին հասած լինելու մասին: Գարբորտ պատասխանում և Վեճը տեղի յի ունենում „Тифлисские ведомости“ Թերթի նշերում (1831 թ. № 11 և 12) և վրէժն չի պարզվում, ուստի Գարբորտն սաղիպո՛ւմ և լինում, իր պատիվը և բարի անունը պաշտպանելու նպատակով, դիմել աղայային լուսավորութեան նախարար Լիվինին, վորպեսզի նա միջնորդէ կայսեր առաջ, վերելքի ուղեկիցներին պաշտպանելու յերգիցնելու համար:

Թույլատրութիւն ստացվում եր, և յերգամբ ցուցմունք են տալիս ակոսեցի Զովհաննես Այվաթյանը և Մուրադ Գողոսյանը, ուստի զինվորներ Ալեքսեյ Զորովիկին ու Մոսովի Զալպանովը, ցուցմունք և տալիս նաև Ակոսի գյուղի ասնուսաբ Սահփան աղա Միլիբյանը, վորը չնը մասնակցել յերբորդ վերելքին՝ ծուցմունքները հակասական են լինում (այս մասին տես „Акты Кавказской Археологической комиссии“, том VII, № 458, стр. 503 и том VIII, № 386, стр. 503—504):

Բեկ Աբովյանն տեսն և, Բե Արիթը միտք և ունեցել Նույն ամսի, ապրիլին 1844 թ. սեպտեմբերի վերջերին, վերստին գնալ Աբարաթ և ձեռնարկել յերկրորդ վերելքին, բայց այդպէս չի լինում. իր նպատակի իրագործումը նա հետաձգում և հաջորդ տարւում:

Ավանդիկնու Ներման Արեւին իր առաջին փորձերից յեկել եր այն յեղբակացութեան, վոր նախ՝ պետք և հիմնավորապէս ուսումնասիրել սարի Ֆիզիկական հատկութիւնը, վորպեսզի կարելի լինէ պարզել, Բե վորեւ Ֆիզիկական արգիւց չկա՞ արդոք սարի գագաթը բարձրանալու համար: Այդ ուսումնասիրութիւնն անհրաժեշտ եր, վորպեսզի մի անգամ ընդմիջա պաշտպանվի, վոր սարի գագաթը բարձրանալը՝ վոչ միայն կարելի չի, այլև համեմատաբար դժվար չի:

Սարի գագաթը բարձրանալու համար անհաղթահարելի արգիւցներ կարող ելին լինել այն դեպքում միայն, յի Բե Նրա գագաթը գանձեր այն ողային խավերից դուրս, վորանց մեջ հնարավոր չեր շնչել, և կամ գագաթը չափազանց դառնիթափ լինելը Արդ, տեսչաբան Ֆեոդորովի յեռանկիւնաշափական չափազորութեամբ, Աբարաթի բարձրությունն և 2678 մետրը, ապրիլին 17,126 ժողովուրդական, կնշանակել՝ Նրա գագաթի բացարձակ ամսաույց լինելու մասին խոսք չեր կարող լինել: Ինչ վերաբերում և Նրա Թեքությանը, ապա միայն 40 մասիճանի և ավելի Թեքութիւնն և, վոր կարող և մարդու համար ժողովուրդական լինել, մինչդեռ Աբարաթն ունի միայն 30—35 մասիճանի Թեքութիւն, վորը Բեկ ուժերի խիստ

լարում և պահանջում. բայց և այնպես կարելի չե հաղթահարել առանց ուժերի չափազանց լարման և արտակարգ միջոցների զործադրման:

Սարի յերկրաբանական հետազոտությունն Արիելին բերում և այն յերակազության, ժող հարե հարավ-արևելյան կողմն իւր առանձնահատկությամբ ճանապարհորդին հնարավորություն և առիթ վերջիցի մէ դառլի մասը կատարել առանց ձյունային կամ սառցային մակերեսութիւմ անցնելու: Սարի արևելյան կողմում կա ապառաժու ափերով յեղեղված մէլայն ճեղքվածք, վորը սե լեռնակառարներէ շարքերով, համարյա Թե զազաթի սակից իջնում և ցած, Այդ ապառաժու կատարները շարքված, Թափված են իրար վրա հաղարավոր առանձին բեկորներով, վորոնք, բազմաթիւ կողեր ու շուրթեր ունենալու հետեանքով իրենց վրա ձյունը չեն պահում, իսկ յեթե անոց տեղ-տեղ ձյուն ել մնում և, ապա զարնանը կետրվա արեւի հասագայթներից արագորեն հալվում և, նամանավանդ վոր այդ բեկորները, Թիագույն լինելով, ափելի յեն նպաստում ջերմության ներգործությանը:

Այսպիսով՝ այդ ապառաժու կատարներէ շարքերը, վորոնք, միջին հաշվով, 32 աստիճանի Թեքություն ունեն, հանդիսանում են իրեն բնական սանդուխքներ, վորոնց վրայով կարելի չե բարձրանալ, անցնելով մէ ապառաժից մյուսը և միայն զգուշանալով մոտենալ ճեղքվածքի յեղեղէ բեկորներին, վորոնք կազմում են դեպի ճեղքվածքը՝ զառթիւմ իջնող փչողածքներ:

Արիելը մօշ միայն սարի զազաթը բարձրանալու հարմարագույն ճանապարհն և ուսումնասիրել և ցույց տվել, այլև վորոշել և բարձրանալու հարմարագույն ժամանակը—հուլիսի վերջերին և ոգոստոսի սկզբներին, յերբ ամառային ոգի ջերմությունը հասնում և իւր ամենաբարձր աստիճանին, և Հայաստանում անամպ ու զաշմառ յիզանակներ են լինում, միջոցներն ել յերկր ժամանակով մեղմանում ու կայունանում և:

Այս բոլոր կարևոր ուսումնասիրությունները կատարելուց հետո, 1845 թվի հուլիսի 28-ի առավոտյան ժամը 9-ին Արիելը կրկնել և իւր վերջիցը, հաշուք որը՝ հուլիսի 29-ին կարողացել և հասնել սարի զազաթը և նույն որն ել վերադարձել և (առաջ *Большой Апарат и попытке восхождения на его вершину В. Г. Войденбаума", Тифлис, 1901 г.).

9.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՏԵՆՐԻ Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՋԻՆ

1844 թ. սեպ. 23.

ՁԵԿՈՒՑՈՒՄ

Ի կատարումն Ձերդ բարեձննդության ապրիլ ամսի 18-ի № 478 առաջադրության՝ ներկայացնելով սրա հետ դասերի բաշխման և ժամերի ցուցակը Յերևանի դավառական դպրոցում, պատիւ ունիմ հարգանքը դեկուցանելու, վոր Թեև Անդրկովկասի դպրոցների կանոնադրության մեջ ասված են, Թե պետք և դպրոցական առարկաները բաժանել բարձր դասարաններին յերկու ուսուցիչների միջև, այնպես, վոր նրանցից մեկը դասավանդե ուսուց լեզուն, աշխարհագրություն և պատմություն, և մյուսը՝ Թվաբանություն, վայելչագրություն և նկարչություն, և յես իսկապես պետք և առաջին առարկաները հանձնելի պ. Իվանովին, իրեն բնիկ ուսուի, և ինքս վերցնելի յերկրորդ առարկաները, բայց ի նկատի առնելով, վոր բնիկների դավանները չափազանց նեղվում են, չհասկանալով տրված դասերի միտքը, առանց Թարգմանության և մեկնաբանության իրենց մայրենի լեզուներով, և դրա հետեանքով ել այդ բաժանումից շատ քիչ հառաջադիմություն կարելի պիտի լինի հուսալ, իսկ ուսու լեզուն պետք և հիմք լինի դպրոցում դասավանդվող բոլոր մյուս առարկաների, և առանց պարզ ու ճիշտ հասկանալու այն, բնականապես առաջ կգա միայն և միայն առարկաների

մեքենայական ուսումնասիրություն, յետ հաղակադրված եմ ստանձնել ուսուցիչի և Թվաբանության դասավանդությունը, մանավանդ վոր պ. Իվանովը չի վստահանում դասավանդել այնպիսի առարկաներ, վոր ինքն այնքան էլ լավ չգիտեմ:

Ահա այս պատճառով էլ, ինչպես ակներև է, մեծ անհարմարություն է առաջ գալիս դասերի ժամերի և առարկաների բաշխման գործում, վորից կարելի չէ ազատվել միայն այն ժամանակ, յերբ հնարավոր կլինի կիրառել դասավանդության նույն ընդհանուր կարգը, վոր պահանջում է կանոնադրությունը, այսինքն յերբ նա կամ մի ուրիշը նրա փոխարեն կգաստվան թվաբանություն և դրա հարակից մյուս առարկաները: Նկարչու-թյունն էլ մեղանում չի կարելի մտցնել, վորովհետև վոչ վոք մեզանից համարյա թե չի կարող դասավանդել այն:

Բացի այս, ծնողներն և տեղական լեզուների ուսուցիչներն անվերջ արտունջներին վերջ տալու համար, ամեն մի դասարանում և ամեն մեկին ավելացրել եմ մի ավելորդ դաս, վորպեսզի աշակերտներն այդ լեզուների դիտության մեջ անհառաջադեմ չգտնվեն:

Այս բոլորի մասին զեկուցանելով Ձերդ բարեծննդության, պատիվ ունիմ խոնարհաբար ակնկալել ստանալու Ձերդ իշխանության թույլտվությունն այդ մասին:

«Историческая записка об Эриванской гимназии» գրքում, վոր 1890 թ. կազմել և զեմագիտնի ուսուցիչ Վասիլի Ռոմանովսկին, նույն զեմագիտնի տեսուչ Պյոտր Տվերդիկ հաժառած նյութերի հիման վրա, Արովյանը մեղադրվում է, վոր նա 1844 թվին, ինքնակամ, առանց թույլտվության, ավելացրել և հայ և ադրբեյջաներեն լեզուների դասերի թիվը, այնինչ այս զեկուցադրից պարզ յերևում է, վոր նա վորոշ և շատ ճիմաժող պատճառաբանությամբ ավելացնելով շահողական լեզուների դասերը, դրա գործադրության համար զեկուցել և իշխանության և խնդրել նրա թույլտվությունը: Ձգիտենք, թե Վոր, կամ Բնչ աղբյուրներից և քաղել Տվերդիկն իր նյութերը, բայց կարծում ենք, վոր նա, բացի ճերտանի գաժառական գլորցի արխիվից, վոր պահպանված էր զեմագիտնում, ուրիշ ավելի վաղբերական արխիվը չէր կարող ունենալ: Արդ, մեր մեջ ընթած թուղթն էլ հանձնած և զեմագիտնում պահված նույն արխիվի 1844 թ. № 60 գործից:

Արխիվի պաշտոնական թղթերով հերքվում է վերոհիշյալ գրքում առաջ ընթած և մի ուրիշ մեղադրանք, իբրև թե Արովյանը դարձյալ ինքնակամ, առանց թույլտվության, արտոնել և հայոց լեզվի ուսուցչին հաշիվները ներկայացնելու հայոց լեզվով: Վարեալ ենք համարում նկատել, վոր վոչ միայն այդ, այլև ամեն տարի գլորցում հրապարակության կատարված հանդիսավոր քննություններին և տարեգարձին, հասարակության և պաշտոնական առձևերի ներկայությամբ, հայ և ադրբեյջաներեն լեզուների ուսուցիչները, ուսուցիչն չիմանալու պատճառով, իշխանության թույլտվությամբ, իրենց ճառերը, վորոնց իրականները պահպանված են գործերում, արտատանել են իրենց մայրենի լեզուներով:

10.

ԱՆԴՐԿՈՎԷԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏՆԵԱՅԻՆ

1844 թ., հոկ. 21.

ՁԵԿՈՒՑՈՒՄ

Դպրոցս պատրաստություն և տեսել ամսին 22-ին հանդիսավոր ակտ կատարելու, բայց յետ հարկավոր համարեցի նախապես իմանալ, թե արդյոք այդ հանդիսին պիտի ներկա գտնվեն տեղիս պաշտոնաբարներն իշխանավոր առձևերը, թե՞ վոչ, և պատասխան ստացա, թե քանի վոր իրենք ուսում-

նական մասի պ. կառավարչի հետ մի անգամ արդեն յեղել են աշակերտ-
ները քննութիւններին, ուստի և իրենց համար շատ դժվար պիտի լինի
մի ուրիշ անգամ ել ընդհատել իրենց պարապմունքը և դռնել մի ամբողջ որ
այդ գործի համար, նրանք կարծում են, վոր լավ կլինի թողնել այդ:

Նամանավանդ դժվարանում ե այդ կատարել զգալառապետը, վոր տկար
ե և շատ ծանրաբեռնված ծառայութեան գործերով, իսկ նրանց ներկա
չգտնվելը բնականապէս կարող ե շատ վատ տպավորութիւն գործել բնա-
կիչներէ վրա, յերբ դրանք նկատեն, վոր հասարակութեան կրթված դասի
կողմից մասնակցող չկա դրան: Նրանք դրանից պետք ե շատ աննպաստ
յեղրակացութեան հանգին դպրոցին նկատմամբ, վոր իբրև թե, վոչ դպրոցը,
վոչ ել ուսումն արժանի չեն վորեւե ուշադրութեան, քանի վոր իշխանավոր-
ներն իրենք բանի տեղ չեն դնում նրանց:

Այս մասին զեկուցանելով Զերդ բարեծննդութեան, պատիվ ունիմ
հարգանքը խնդրելու բացատրել ինձ, թե այս ղեպդում ինչպես պետք ե
վարվիմ յես—անպատճառ կատարել ակտը, թե թողնել:

11.

ՆՈՐԻՆ ԲԱՐԵՇՆՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ

9. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1844 թ., նոյեմբերի 3.

Տեսչի պաշտոնակատարից

ՁԵՆՈՒՑՈՒՄ

Իրագեկ լինելով Զերդ բարեծննդութեան համաձայնութեան դպրոցին
յերրորդ դասարանի ուսուցիչ պ. Իվանովին պաշտոնով մի ուրիշ տեղ փո-
խադրելու մասին, յես պարտք եմ համարում խոնարհաբար խնդրել նրա
տեղ նշանակելու թվարանութիւն և նկարչութիւն գիտցող մի ուսուցիչ,
վորովհետեւ այդ առարկաները մինչև այսօր դասավանդվել են շատ վատ:
Սրա հետ միասին վստահում եմ զեկուցանել, վոր նորին գերազանցութեանը,
ուսումնական մասի պ. կառավարչը, իր աշատեղ, դպրոցումս, յեղած ժա-
մանակ դատով, վոր Ա. դասարանի ուսուցիչ պ. Վեբելովը և հայոց լեզվի ու
կրօնի ուսուցիչ սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանը թույլ են և անընդունակ
չարունակելու իրենց ծառայութիւնը դպրոցումս, վորի մասին և յես, ներ-
կա պաշտոնս ստանձնելու միջոցին, դեռ անցյալ տարի, մանրամասնաբար
զեկուցել եմ վերատեսչութեանդ: Բայց վորովհետեւ առաջինն արդեն վեց
տարի ծառայած լինելով, դեռ աստիճան չի ստացել, նորին գերազանցու-
թեանը ներողամտաբար վերաբերվելով այդ հանգամանքին, հաճել եր թող-
նել նրան դպրոցումս ելի մի քանի ամիս, մինչև վոր նա աստիճան ստանա,
վորոշելով դրա համար մինչևիսկ ժամկետը, մինչև տարվույս ղեկտեմբեր
ամիսը: Իսկ հայոց կրօնուսուցչի մասին հրամայել եր ինձ գտնել հենց
այստեղ մեկին, վոր ընդունակ լիներ այդ պաշտոնն ստանձնելու: Սակայն,
վորովհետեւ այդպիսի մեկը չի գտնվել այստեղ, խնդրում եմ Զերդ բարե-

ծննդութեան անորինել նշանակելու զպրոցումն հայոց լեզվի մի ուրիշ ուսուցիչ, և, յեթե Վեքիլովն իր աստիճանը շուտով չի ստանալու, այդ մասին անորինել արժանը, համաձայն նորին գերազանցութեան կամքի:

Ուսումնական մասի կառավարին, անկասկած, ինքը՝ Արդժանն եր հապաքեալ Վեքիլովի և Հովհաննես Տեր-Հովհաննէսյանի անպեսք լինելու մասին—մեկը, իրեն ուսաց լեզվի ուսուցիչ առաջին դասարանում, մյուսը՝ իրեն կրօնուսուցչ և հայոց լեզվի ուսուցիչ բոլոր դասարաններում:

Այստեղ չպիտք և վորոնել վորեն անձնական վտակամ լավ հարաբերութիւն, այլ միայն այդ առարկաները հաջող դասավանդելու ոգուաբ, վորի համար, անպայման, պատրաստված չեն յեղել այդ ուսուցիչները: Յեւ իրոք, ուսուցիչներն ըստբովին անձանութ մի թուրքահայ զաղթական վճարողից կամ ինչպես կարող եր կտար միջոցում ախճան պատրաստված լինել, վոր է վիճակի լինել պետական զպրոցում դասավանդել ուսուցչ լեզուներ ձիշա և, նա ճննութիւն եր ավել թրէլիսիի գիմնադիտում և ուսուցչութեան արտոնութիւն ստացել, բայց մենք հս լավ գիտենք, թե ճննիչ հանձնաժողովն ինչպես պետք և վերաբերված լինել մի անձի, վոր թուրքահայ զաղթական եր, և պիտի դործել մի նորանվաճ յերկրում, շէտակական նահանգում, վորտեղ ուսուցիչն մի յերկու խոսք իմանալն ել բավական պետք և համարվել այս կամ այն պաշտոնը վարելու համար:

Արդժանի հայացքը, վորպես մանկավարժի, իհարկե, այլ եր, և ժամանակն ել արդեն փոխվել եր. շէտակական նահանգը, վորպես մի ուրույն առանձնահատուկ վարչական միութիւն, դադարել եր զոյութիւն ունենալ, և յերկրում դինվորական դրութիւնը վերջացած լինելով, սկսվել եր խաղաղ կուլտուրական աշխատանքի մի շրջան, յերբ Վեքիլովի գիտութեան տեք մարդիկ այլևս պատասխանատու պաշտոններ վարելու համար անհանդուրժելի ելին դարձել:

Իսկ ինչ վերաբերում և հայոց լեզվի և կրօնի ուսուցիչ սարկավաղ Հովհաննես Տեր-Հովհաննէսյանի անընդունակ և ազեա լինելուն, դրանում հեշա և համոզվել, յեթե միայն թերթիւն լինենք զավասական զպրոցի դործերը, վորոնց մեջ պահպանված են նրա մի յերկու գրութիւնը հայերեն լեզվով: Յեթե ցարական զպրոցական իշխանութեան համար, անկասկած, շատ ել կարենք չեք վոր հայոց լեզվի ուսուցիչը դաստավարութեան լավ յեղանակ ունենար և ներհուս լինել իր առարկաների գիտութեան մեջ, Արդժանը, բնականաբար, վորպես հայագետ և հայերենտեք մարդ, չպիտք և կարողանալ հանդուրժել այդպիսի ազեա մարդու պաշտոնավարութիւնն իրեն հանձնված զպրոցում:

12.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Գ. ՎՆՐԱՏՆՍՉԻՆ

1844 թ., նոյեմբ. 9.

Նորին գերազանցութիւնը, Վրաստանի և Իմերեթի քաղաքացիական մասի նահանգապետը, Յերեսնից դուրս գալիս, ամսիս 9-ին, ինձ իր հետ տալով ս. եղմիածին վանքը, մի որով, և այդ ժամանակվա համար յես հանձնարարեցի ուսուցիչ պ. Վեքիլովին իմ փոխարեն հսկել աշակերտների վրաւ Հաջորդ որը, մինչև իմ վերադառնալը, ուսուցիչ պ. Իվանովը, յերրորդ դասարանում, յերկրաչափութեան դասին, պահանջում և մի աշակերտից պատասխանել դասը, վոր, սակայն, դժվարանում և կատարել աշակերտը, բացատրելով, թե ինքը չի հասկացել դասը: Գ. Իվանովը փոխանակ վերստին, յերկրորդ անգամ բացատրելու դասը, ինչպես այդ պահանջվում և անել ամեն անգամ, աշակերտի տված պատասխանը համարում և համառութիւն, և, նախ՝ չոքեցնում և նրան, և հետո, դրանով ել չբավականանալով, պատժում և նրան քանոնի 16 հարվածով: Յեւ յերբ աշակերտը հարցնում և, թե ինչ և իր հանցանքը, ուսուցիչը ել ավելի զայրանալով, դուրս և վճռում:

նրան դասարանից, և ուշադրութիւն չդարձնելով մյուս ուսուցիչների հոր-
դորանքին՝ սպասել իմ դալուն, վերցնում եմ մի կապ դալար ճիպոտներ
և պ. ուսուցչապետ Աբէիի դադախի և յուր մարդու ձեռքով, վորովհետեւ
դպրոցի պահապան ծառան ինձնից պատվեր ստացած լինելով առանց իմ
հրամանի վոչ վոքի չգանահարել, չի հնազանդվում նրան, բռնել և տալիս
խեղճ աշակերտին, վորը յերկրպագից ապաստանել եր իմ բնակարանը և
պաշտպանութիւն վորոնել աշտոնդ, նույնիսկ տեղում, դպրոցի բակում,
բոլոր աշակերտների ներկայութեամբ, ինչպես պահապանին, այնպես եւ
աշակերտին անխնա դանահարել և տալիս անպատշաճ յեղանակով:

Յես, ճանաչելով այդ աշակերտին տարի ու կես ժամանակից ի վեր,
իրև ամենախոնարհ, հեզ և աշխատասեր մեկին, Եղմիածնից վերադառնա-
լուց հետո, տեղեկանալով այդ մասին, կանչում եմ Իվանովին նույն դասա-
րանը, վոր իմանամ այդպիսի անազոբուն ծեծի պատճառը, և ասում եմ
նրան, վոր նա, առանց իմ գիտութեան, այլևս չհամարձակվի այդպիսի մի-
ջոցների գիմել: Նա վերափոխվելով, թողնում և դասարանները և չի ուզում
այլևս շարունակել պարսպել աշակերտներին հետ:

Սրան պարտք եմ համարում ավելացնել և այն, վոր յես քանիցս նկա-
տելով պ. Իվանովի բնավորութեան մեջ նմանորինակ ուսանողական վատ
հատկութիւն և նրա կոչմանն անհամապատասխան վատ հակումների նշան-
ներ նրա վարքի մեջ—անհոգութիւն իր պարտականութիւնների վերա-
բերմամբ—բարեկամաբար հորդորել եմ ձեռք վերցնել այդպիսի ընթացքից,
վորի հետևանքը, սակայն, յեղել և այդ տեսակ անհնազանդութիւն և ան-
վայել գործողութիւն:

Այս բոլորը ներկայացնելով Ձերդ բարեմեծութեան, խոնարհաբար
խնդրում եմ ձեռք առնել որինական միջոցներ նրա այդպիսի ընթացքի
առաջն առնելու համար, վոր խանգարում ե ծառայութեան բոլոր կանոն-
ները և հետզհետե վարակում դպրոցիս և մյուս աստիճանավորներին:

13.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1844 թ., դեկ. 2.

Ի լրացումն իմ տարվույս հոկտեմբերի 9-ի № 75 ղեկուցման, պատիվ
ունիմ հարգանքը ղեկուցանելու, վոր ինձ հանձնված դպրոցի Գ. դասարանի
ուսուցիչ պ. Իվանովն արդեն նույն ամսի 8-ից, այսինքն նրա՝ դպրոցի
բակում նույն դասարանի աշակերտ Բաղդասար Պապանյանին ծեծելու և
դրանից հետո իմ կողմից նրան հանդիմանութիւն կարգալու որից դադա-
րեցրել ե պարապմունքը դպրոցում, թողնելով ինձ շատ դժվար կացութեան
մեջ, և աշակերտներն այս արդեն շուտով մի ամիս կլինի, վոր ղրկված են
հակողութիւնից և նրա առաքկանների դաստափութիւնից:

Սրան վատահանում եմ ավելացնել և այն, վոր յես չկամենալով ղուր
տեղն անհանգիստ անել իշխանութիւնն այդպիսի անցքերի հանգամանե-
ներով և ներողամտաբար ի միտ առնելով յերիտասարդ հասակը, նախքան
ծառնուցանել Ձեզ նրա արածների մասին, յերկիցս զբաւոր, մի անգամ եւ
ուսուցիչ Վեքիլովի բերանով, աշխատել եմ համոզել նրան, վոր նա թողնել

յուր համառությունը, բայց իմ նամակները նա չի արժանացրել պատասխանի, և Վեբերլովի բերանով առաջարկել և ինձ հետևյալ պայմանները—կամ արտաքսել դպրոցից յերեք ամենալավ աշակերտներին, վորովհետև նրանք, իբրև ամենահասկացողները, քանիցս խնդրել են բացատրել դասերը, վոր կարողանան լավ ըմբռնել, կամ պատժել նրանց դանահարությամբ աշակերտների ներկայությամբ, և յես կխնդրեմ նրանից ներողություն, ինչպես մեղավոր:

Տեսնելով ուսուցիչ Իվանովի աջակիսի գործողությունները, յես արդեն չպիտի կարողանամ նրա այսքան ժամանակ չպարապելու պատճառով հատուցանել նրան հոկտեմբերի ոտճիկը, իսկ ինչ վերաբերում և նրա ցույց տված անհնազանդության, համառության և յուր անմիջական պարտականությունը կատարելուց խուսափելուն, խնդրում եմ Ձերդ բարեծննդության չթողնել նրան անպատիժ, հորինակ ալյոց, որենքի պահանջած չափով ու յեղանակով:

Ուսուցիչ Իվանովին, իհարկե, արգարացնել չեմ կարելի նրա գործադրած պատիժը, նամանավանդ այնպիսի կըրով և դաժանությամբ, անպայման հակամանկավարժական և յեղել, բայց դպրոցական իշխանության կաճեցում, նպատակաւորաբար չի համարվել և այն միջոցը, վոր ուսուցչին խրատելու համար գործադրել և Արովյանը նա պարտավոր և յեղել և իրավունք և ունեցել խրատելու և հանդիմանելու նրան, բայց վնչ նրան դասարան հրավերելով և հանդիմանելով բոլոր աշակերտների ներկայությամբ ժամանակի մանկավարժական հայացքով՝ նա դրանով զցել և ուսուցչի վարեն աշակերտներին առաջ:

Իսկ ինչ վերաբերում և դանահարության, թեև այդ համապատասխան և յեղել ժամանակի վրաուն և հանցավոր աշակերտներին խրատելու համար դպրոցներում այդ ժամանակ ընդունված յեղանակին, սակայն Արովյանը պատվիրած և յեղել կատարել այն վնչ առանց իր հրամանի, մի հրաման, վոր նա կարող եր և չտար:

Այս վերջին յերկու թղթերում (ՊՊ 12 և 13) հիշված ուսուցիչ Իվանովը 21 տարեկան մի յերիտասարդ և յեղել, վոր Յերեանի գավառական դպրոցում յերբորդ դասաւանդը ընդգնելուց հետո, Լուսավորության նախարարի կարգադրությամբ 1844 թվի հուլիսի 27-ին նշանակվել և նույն նորընթաց դասաւանդի ուսուցիչը նրա լրիվ անունը Միխայիլ Կոնստանտինովիչ Իվանով եր, նա յեղել և արքունիքում ծառայողներից մեկի վորդին (Ա3 придворных служителей) և ուսել և Վրխավոր մանկավարժական ինստիտուտում (Главный педагогический институт).

14.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՅԵՆԻ ՏԵՍՉԻ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՍԱՐ ՊԱՏՎՈ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱԿԸ, 1844 թ.

Արովյանը յերեսունհինգ տարեկան և, դավանությամբ հայ-լուսավորչական և և հոգևոր կոչումն ունիւ. Սովորել և Դորպատի համալսարանում և այնտեղից Վրաստան վերադառնալուց հետո, իր խնդրի և Վրաստանի կառավարչապետի թույլտվության համաձայն, նշանակվել և ուսուցիչ և տեսչի պաշտոնակատար Թիֆլիսի գավառական դպրոցում, 1837 թվի փետր. 12-ին:

Դպրոցների վերատեսչի առաջարկությամբ և Վրաստանի պ. կառավարչապետի թույլտվությամբ, նրան իրավունք և արվել դասավանդելու ֆրանսերեն լեզուն Թիֆլիսի գավառական դպրոցում, 1840 թ. փետր. 26-ին:

1842 թ. հունվարի 2-ին Կառավարիչ Մերակուլտի հրամանագրով շնորհված է նրան պատվով խորհրդականի աստիճանն ավագությամբ, 1837 թ. փետր. 12-ից, հաշված նրա ծառայության մտնելու որից:

Դպրոցական մասի պ. կառավարչի հրամանով նույն ուսուցչի է տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոններով նա փոխադրված է Յերևանի գավառական դպրոցը 1843 թվի հունիսի 19-ին:

Արովյանն ամուսնացած է լյուտերական դավանության պատկանող գերմանուհու հետ, ունի մի վորդի՝ Վարդան-Մորից անունով, և մի չորս տարեկան դուստր՝ Ջարման անունով—յերևուսն էլ հայազավան:

Քաջատուր Արովյանի այս ծառայության ցուցակով, Ա-Դոյի կարծիքով, հաստատու պես վորդովում է նրա ծննդյան հիշա թվականը, վոր մինչև վերջին ժամանակներս աճողը եր—վումանց ընդունում էրին 1809 թվից, վումանց էլ 1810-ը, իսկ զբաղակության պատմության մեջ արվում էր աճողը՝ 1809—1810 թվերը, Յեթ 1844 թվին նա յեղել է 35 տարեկան, ուրեմն ծնվել է 1809 թվին Ա-Դոյի այս պնդումը հիշա կլինեք, յեթ և չլինեք մի ուրիշ, իր՝ Արովյանի ձեռքով գրված վավերական, վորով հաստատվում է, վոր նա ծնվել է վոչ 1809-ին, վոչ էլ 1810-ին, այլ 1804—1805 թ. ք.:

Այդ վավերականը մեջ է բերում Արովյանի լիակատար կենսագրութունը կազմող ներսն ք. Տեր-Կարապետյանը՝ Դրա մեջ բառ առ բառ ապմած է, «1804—5-ին ծնվեցա յե—Քանաքեռ գյուղում հինգ վերստ հեռու Յերևանից (կարճ համապարհով)»...

(Տես Տեր-Կարապետյանի՝ «Քաջատուր Արովյան», Բ. անփոփոխ ապագրութուն, զլուե Բ., էջ 14):

Ա-Դոն մեղնից առաջ է տեսել և կարգացել Արովյանի տեսչության թղթերը և զրեք իր դիտողութուններն այդ մասին:

Արովյանի կնոջ անունը, ինչպես հայտնի յե, յեղել է Նմիլիա, վոր վախճանվել է 1879 թ. մարտի 23-ին և թաղվել Յերևանի ուսաց գերեզմանոցում, իսկ Ջարման դստեր յերեքորդ գերմանական անունը յեղել է Աղելաիզա, վոր վախճանվել է 1909 թվին, և թաղվել նույնպես Յերևանի ուսաց գերեզմանոցում, Ջարման-Աղելաիզան ամուսնացած է յեղել ուսա Բաժնիկուհ հետ, և այդ ամուսնութունից ունեցել է մի վորդի, Վիկտոր անունով, և մի դուստր՝ Յեղիսաբեթ, վորոնց վախճանվել են 1869 թվին և թաղվել իրենց տատի մոտ՝ Վարդան-Մորիցը վախճանվել է Վաղարշապատում, վորտեղ նա իր կյանքի վերջին տարիներին ուսուցչի է յեղել Գեվորգյան ճեմարանում նա թաղված է Դայանեյի վանքի բակում, յեկեղեցու հյուսիսային պատի մոտ. նրա շքիզ գերեզմանաքարի վրա գորգոված է հետևյալ տապանադիրը.

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Ս

Վարդանայ որդւյ

Մեծանուն Քաջատուր

Արովեան որ դամ 35 վաստակեցաւ

Ուսուցչութեամբ 'ի դպրոցս Հայոց և 'ի ճեմարանի

Մայր Աթոռայ

Ծնեալ 'ի 31 մայ. 1840 ամի.

Վախճ. 'ի 16 նոյեմ. 1896 ամի:

15.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ 1844 ԹՎԻ ՈՒՄՈՒՄԸ. ՄԱՍԻ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ 1845 թ. ՀՈՒՆՎ. 12

Ընդհանուր դիտողություններ

Ահա Զ-րդ տարին և, վոր յես ծառայում եմ Անդրկովկասի դպրոցական գործին, վոչ այն նպատակով, վոր միայն լրացնեմ ծառայությանս ժամանակը, ստանամ ուժեղ ու աստիճան և զրա միջոցով ապագայում թեական

կյանքի մի այլ ասպարեզ։ Վաղուց արդեն հայտնի յե լուսավորյալ աշխարհին, կարծում եմ, և մեր մերձավոր իշխանության, թե ինչն և համար յես արժանացել եմ միապետի վոդորմամոթության—արքունի հաշվով կրթվելու Յեվրոպայում—և ինչն և համար վերադարձել եմ հայրենիք։ Իմ յոթնամյա ծառայությունը Թիֆլիսում, իշխանության աչքի առաջ, շնայելով անընդհատ հարձակումներին և մի քանի ծառայակիցներին անբարյացակամ վերաբերմունքին, վորոնք ղինվել էյին իմ դեմ իրենց բոլոր զորությամբ՝ անձնական հաշիվներից դրդված, և իմ անշահասեր աշխատանքներն ու իմ յեռանդագին ցանկությունը՝ ոգտավետ լինել, գոնե, իմ հայրենակիցներին հայակույս կովկասի, անբասիր են կացուցել ինձ, ինչպես մերձավոր նույնպես և բարձր իշխանության առաջ։ Իսկ իմ կարողությունը և դասատվության յեղանակը շատ ժամանակ չե, վոր ընծայել են ինձ նոր և ավելի փայլուն հռչակ մինչև իսկ գիտական աշխարհում։ Այն գրքերը, վոր յես կազմել եմ ազգիս պատանեկության համար, վորոնք արժանացել են ուշադրության և խրախուսանքի, մինչև իսկ Գիտությունների ակադեմիայի կողմից, հաջողություն չեն գտել միայն Թիֆլիսում։ Ինչպե՞ս, թող աստված դատավոր լինի։ Յեվ այսուամենայնիվ յես մոյ չմի անգամ մինչև իսկ իմ մերձավոր իշխանության բանավոր գահունակության չեմ արժանացել, վորովհետև հավաստիաբամ, վոր նա իսկապես ուշադիր և բարեհաճ ե դեպի ինձ։ Միթե յես պ. Վալտերի հետ միասին չեմ աշխատել Թիֆլիսի գավառական դպրոցում Ֆրանսերենի դասատվության վրա, այդ լեզվի դպրոցում դասավանդվող առարկաների շարքը պաշտոնապես դասվելուց դեռ յերկու տարի առաջ—նա արժանացել ե աստիճանի, իսկ յես մինչև իսկ բանավոր շնորհակալություն ել չեմ ստացել։

Վերջապես, յես իմ այդ բոլոր աշխատանքների և աշխատասիրության փոխարեն, ստիպված յեղա նեռանալ Թիֆլիսից, վոր, գոնե, հոգեկան հանգիստ գտնեմ։ Այժմ ապրում եմ մի այնպիսի տեղ, վորտեղ ընտանիքս հիվանդությունից և անողնականությունից, և մենք յերկուսս միասին ձանձրութից և մեր ընտանեկան կյանքի քայքայումից չենք իմանում, թե արդյոք պիտի կարողանամք այստեղից դուրս գալ մի վորևե կերպ։

Այսպիսի հանգամանքները, իհարկե, կարող են ամեն մարդու մեջ սպանել ամեն մի լավ ձգտում, սրտից ըղիսած ամեն մի ցանկություն, բայց յես սուրբ յերդումով պարտականություն եմ ստանձնել հավատարմությամբ ծառայել կայսեր և հայրենիքին, դեռ այն ժամանակ, յերբ տգիտության խավարը տակավին սքողում եր հոգիս ու սիրտս, միայն վոր իշխանությանս հայտնի լինեյին իմ այդպիսի ցանկություններն ու զործողությունները, վորով յես ներկայումս ձգտում եմ արդարացնել նրա բարերար դիտավորությունները հոգուս իմ խնամքին հանձնված մատաղ սերնդի և այս յերկրի։

Արդյանք բարձր իշխանության կողմից հանաչված և յեղել իբրե հայաստանը լավ ճանաչող անձն, իբրե գիտություններ սիրող, իբրե գեթմաներեն, առաքերեն, ֆրանսերեն, հայերեն և ազգերեններեն լեզուներն իմացող, իբրե դասադիր և իբրե այգլիսի, Գալլոսի, Վալոնի, Արիի ու Հակաստուգների միջոցով հայտնի յե յեղել արաստամանին և Գետերբուրգի Գիտությունների ակադեմիային, բայց չոր նա հայտնի յեղած լինի գիտական աշխարհում, իր կենդանության որով, այդ ստուգված չի կարելի համարել, քանի վոր այդ մասին վկայող ստույգ վավերականներ տակավին չեն գտնվել։

Չպետք է մոռանալ, Վոր Արդժյանի մեզ հայանի բոլոր գրվածքները և դրանց մեջ նրա դուրս-գործոց Վերքը Հայաստանին, Վոր գրված է 1841 թվին, հրատարակվել և նրա մահից հետո Յեթե մի ժողովի գրական գործով նրա անունը հայանի յեղած լինելը Գիտությունների ակադեմիային, այդ կարող եր լինել միայն Հետազոտվող-ը, Վորի ձեռագրերը ներկայացված և յեղել 1841 թ. ուսումնական մասի բարձր իշխանություն Բայց չենք կարծում, Վոր Հետազոտվող-ն այնքան կարևոր գործ նկատված լինելը, Վոր այդպիսի հուշակ ժառանգել էր հեղինակի համար, նամանավանդ Վոր, ըստ գիտնականի հայաց լեզվի ուսուցիչ Արարատյանի և նույն գիտնականի պատմության ուսուցիչ Դ. Արզումանյանի, այդպիսի դասադրքեր չլինելու հետևանքով եր միայն, Վոր հնարավոր եր համարվել թույլ տալ նրա գործածությունը գործողներում, այն ել դրքի մեջ նկատված թերությունները վերացնելու պայմանով:

Մենք հավատում ենք Արդժյանի խոսքերին և կարծում ենք, Վոր անձնագրության համար չե, Վոր նա իր այդ դասադրքած սրտով գրած Հիտադրություններում յերևան է հավատման այդ հանգամանքը Գուցե նա ուղարկած և յեղել Գիտությունների ակադեմիան մեզ այժմ անհայտ այս կամ այն գիտական ուսումնասիրությունը, կամ գեթմանական հանգիստներում ապագրել և գիտական հոգվածներ, Վորով և հայանի յե դարձել այդ ժամանակները գիտական աշխարհին, բայց մինչև այսօր դեռ այդ մասին մի Վորեն վավերական մեք ձեռքը չի հասել:

Մենք գիտենք, Վոր նրա կենդանության որով լույս են տեսել «Кавказ» թերթում նրա յերկու գրվածքը— «О курдах» և «Новое восхождение на Арарат», գիտենք նաև, Վոր Հազանի համալսարանի հայկական ամբիոնի ստանալու համար նա ուղարկել եր լուսավորության նախարարին յերկու ուրիշ գրվածք— «Տարբերք արդի հայերենի», գերմաներեն ընդարձակ բացատրականով և «Բուս-հայ քերականություն հայերի համար ըստ Տապի», սակայն դրանք այնպիսի աչքի ընկնող ուսումնասիրություններ չեն յեղել, Վորոնցով նրա անունը հայանի դառնար գիտական աշխարհին և նա փայլուն հուշակ ստանար:

Արդժյանի տարեկան առեկը յեղել է՝ ուսուցչության համար՝ 300 ա. և տեսչության համար՝ 80 ա. Բացի սրանից, գլորոցի չենքում նա ունեցել և արքունի ընկալարան և իր ծառայության ընթացքում, ինչպես այդ յերևում և նրա ծառայության ցուցակներից, յերկու անգամ պարգևատրվել և աստիճաններով— առաջին անգամ 1840 թ. փետր. 28-ին՝ «պատվո խորհրդականի» աստիճանով, յերկրորդ անգամ 1846 թ. հունիսի 19-ին՝ «կոլլեգիական աստիճանի» աստիճանով: Հիտադրությունների մեջ հիշված Վալսերը յեղել և թրքիստի գիտնականի ուսուցիչներին մենք, Վոր Արդժյանի հետ միասին դասավանդել և Ֆրանսերեն լեզուն նաև դավառական դպրոցում:

Արդժյանի՝ Թիֆլիսի դավառական դպրոցից նույն պաշտոնով Յերևանի դավառական դպրոցը փոխադրվելը մինչև այժմ համարվել և պատիվ, հետևանք գլորոցական իշխանության դժգոհականության նրա ծառայություններից, բայց այս Հիտադրություններից պարզվում է, Վոր այդ փոխադրությունը յեղել և վճշ բուրրովին հակառակ նրա ցանկություն:

Թրքիստում Արդժյանի շուրջը, նրա հակառակորդների և տեղաբնակների ինտրիգներին հետևանքով, ստեղծված և յեղել այնպիսի հուզումնալից մթնոլորտ, Վոր հոգեկան հանգստությունը դանդաղ համար, Արդժյանի ինքն ել, կարծես, ցանկացել և խույս տալ, հեռանալ այնտեղից:

16.

ԱՆԴՐԿՈՎԷԱՄԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏՅՈՒՆ

1845 թ. հունվարի 12.

Պատիվ ունիմ հարգանքը գեկուցանելու Ձերդ բարեմննդության, Վոր արդեն անցյալ տարվա դեկտեմբերի կեսից սկսած մինչև այսօր ցուրտը Յերևանում որեցոր և շարունակաբար սաստկանում և, այնպես Վոր ամսին 11-ին հասավ 25 աստիճանի, և քաղաքիս բնակիչները, Վորոնք վարժված չեն այդպիսի արտասովոր ցրտի և հարմարություն չունեն վճշ տնային,

վնչել եւ ուրիշ միջոցներով պաշտպանվելու կլիմայի աղալիսի խստութեանց, գտնվում են ամենաթշվառ վիճակում։ Այս պատճառով եւ նրանցից եւ վնչ մեկը չի թողնում մանուկներին հաճախել դպրոց, եւ, թեեւ մօտիկ ապրող աշակերտներից մի քանիսը, 10—15 հոգի, գալիս են դպրոց եւ թեեւ ամեն օր առաջվա համեմատութեամբ յերկու անգամ ավելի յե վառվում, բայց դպրոցիս շինքն այսպիսի դեպքերի համար անպետք լինելու հետեանքով, վնչ մի հնարավորութիւն չկա շարունակելու ուսումը մինչեւ վոր ոգի խստութեանը մի քիչ մեղմանաւ։

17.

ԳՆՆԵՐԱՆ ՄԱՅՈՐ Գ. ՇՐԱՄ ՅԵՐԿՐՈՐԴԻՆ

1845 թ. հունվարի 27.

Մի ընտանիքի տեր մարդու համար, վոր չունի վոչ կայք, վոչ հարս-
դատներ, վոչ ազնվական կոչում եւ վոչ մի առանձին նեցուկ կամ պաշտպան,
վոր բախտի բերմամբ մանկութեանց ընկել ե ոտար յերկիր ե անա արդեն
յոթ տարի յե, վոր ծառայում ե դպրոցական գործին, այն միակ ուսումով,
վոր զեթ դրանով կարողանա ճանապարհ բանալ իր համար ե բարվոքել իր
ապագան ե վոր, վերջապես, հակառակ իր բոլոր ակնկալիքներին ե սահ-
մանած կարգերին, չի արժանացել մինչեւ այսօր ե այդ միակ միջոցառու-
թեան աշխարհիս յերեսին, ծանր ե մահու չափ ծանր ե տեսնել իրեն խաբ-
ված այդ ակնկալիքների մեջ։ Յես խոսում եմ վոչ այլ վոքի, քան դպրոցիս
Ա. դասարանի ուսուցիչ Վեքիլովի մասին։

Շատերը ե՛ ավելի կրտսեր ե՛, զուցե, շատ ավելի անարժան, քան թե
նա, վաղուց արդեն ե՛ պարզապարզել են աստիճանով, ե՛ թողել են դպրո-
ցական ծառայութեանը ե իրենց համար ավելի ձեռնառու ծառայութեան են
գտել քաղաքացիական մասում, ստեղծելով իրենց համար կյանքի ուրիշ
յեղանակ, իսկ խեղճ Վեքիլովը, չգիտեմ վճիռ չար բախտից, արժանացած
չե ե այն բանին, վորին որենքով արդեն արժանի յեր, ե այժմ հուսահատ,
գիշեր ու ցերեկ տեսնում ե իր առաջ իր անմխիթար ապագան, վոր սպառ-
նում ե նրան յենթարկել այնպիսի, թշվառութեան, վոր կարող ե տանջանքի
առարկա լինել ամեն մարդու համար, վոր կոչում կամ աստիճան չունի,
հետեապես ե հույս չունի ուրիշ ճանապարհով մի կտոր հաց գտնելու իր
համար։

Ձերդ գերազանցութեան, ամեն մի ստորադրյալ անձ, վոր կարողու-
թեան ունի, պիտի պաշտպանութեան գտնի իր մերձավոր իշխանութեան-
նից։ Այդ պատճառով Վեքիլովը ամենից ավելի արժանի յե այդպիսի պաշտ-
պանութեան, ուստի ե յես, իբրեւ նրա մերձավոր ծառայակից ե ստուգապես
ծանոթ նրա վիճակի ծայրագույն խեղճութեան, ե, վերջապես, իբրեւ աստի-
ճանավոր, վոր իշխանութեան կամքով նշանակված եմ հսկելու կանոնների
ճշտիվ կատարման վրա, նամանավանդ ստորադրյալներիս ծառայութեան
վերաբերմամբ, Վեքիլովի ծառայութեան որինական ժամանակամիջոցը լրա-
նալու մասին սրանից առաջ արված բոլոր դիմումների անհաջողութեանից
հետո, վստահում եմ դիմել Ձերդ գերազանցութեան մարդասիրութեան, չմեր-
ժել նրան ներկայացնել զեթ առաջին աստիճանի, ի նշան վարձատրութեան

այն բանի համար, վոր նա, ինչպես անցյալ տարի իմ 6-ամսյա բացակայութեան ժամանակ, նուէրպես և առաջ քանիցս կատարել և իր ուսուցչութեան հետ միասին և դպրոցին տեսչի պաշտօնը:

Դպրոցի վեհակի զերարեքյալ առաջին ղեկուցադրի մէջ և 11-րդ թղթում վեցելովի, իբրև ուսուցչի, ժառին Արդժանի հայանած կարծիքը հակասում և նրա այս 17-րդ թղթի մէջ առածներին Ձեկուցադրի և 11-րդ թղթի մէջ նա վեցելովին համարում և միանգամայն անպետք և անհանգուժօքիկ ուսուցիչ, իսկ 17-րդ թղթում վոր այնքան անարժան, և համենայն ղեկս, ավելի արժանավոր, քան թե շատ ուրիշները, վորոնք արժանավոր են համարված:

Մեր կարծիքով այդ հակասութեան առաջ և յեկել այն հանգամանքից, վոր Արդժանի իր առաջին ղեկուցումը (Թուղթ № 1) և 11-րդ թուղթը զրկիս, զեւ լավ ճանաչած չի յեղել վեցելովին Ապագայում նա համոզվել և, վոր դպրոցի համար նա հարկավոր մարդ և և ուսուցիչներէց մեկը, վորին կարելի չի անհրաժեշտ ղեկընդրում վստահել դպրոցը:

18.

ԱՆԴՐԿՈՎՎԱՍԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ Գ. ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

1845 թ. մարտի 3.

Տոգորված լինելով բոլուն ցանկութեամբ ոգտավետ լինելու հարազատ յերկրիս գլուղատնտեսութեան գործին, յես սեպուհ պարտք եմ համարում սրանով դիմել խոնարհ խնդիրքով Ձերդ բարեծննդութեան՝ տնօրինել, վոր ուղարկեն ինձ, ըստ հնարավորութեան փութով, զանազան սերմեր, նամանավանդ կարևոր՝ առևտրական տեսակետից: Ամենից ավելի ցանկալի կլիներ ունենալ բամբակի հունդ՝ ամերիկական և յեգիպտական, ամերիկական ծխախոտ, քրքումի, լեղակաբույսի սերմեր, մի խոտքով՝ ամեն մի տեսակ սերմ, վոր Ընկերութեանդ կարող կլինի ուղարկել ինձ:

Վոր պակաս կարևոր եմ համարում Ձերդ բարեծննդութեան խորհուրդը հարցնելու՝ չի՞ կարելի արդոք միջոց և հնարավորութեան գտնել ձեռք բերելու Մոսկվայում, կամ մի ուրիշ տեղ այնպիսի մի մեքենա, վորով հնարավոր լինի հեշտութեամբ և մեծ քանակով, առանց ժամանակ կորցնելու և ավելորդ աշխատանքի, գտել բամբակի սերմը յուր սեփական բամբակից: Հնարել մի այնպիսի մեքենա և այն բանեցնել ջրի ուժով՝ այս յերկրի համար կլիներ ամենամեծ բարիքը և Ձերդ բարեծննդութեան ուշադրութեան հոյակապ հավաստիքը՝ Ձեր խնամքին հանձնված մեր յերկրի նկատմամբ:

19.

ԱՆԴՐԿՈՎՎԱՍԻ ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1845 թ. մարտի 3.

Անցյալ մարտի 3-ի № 25 ղեկուցագրովս յես թույլտվութեան եյի ստացել դպրոցի ցանկապատին կից տնկելու մի փոքրիկ պարտեզ, այն դատարկ հողամասի վրա, վոր գտնվում և նրա մոտ, աչքի առաջ ունենալով Յերևանի հայ քաղաքացիների ինձ տված խոստմունքը նյութական ոժանդակութեան ընձեռելու ինձ այդ ձեռնարկը դուրս բերելու գործում, վորի համար և Ձերդ բարեծննդութեան անցյալ տարվա մարտի 15-ի № 35 առա-

Ջարկությամբ ստացած լինելով հոժարությունդ, անմիջապես ձեռնարկել էյի իմ ցանկացած նպատակին իրադրածման: Երջագատելով հիշյալ տեղը քարե պատով, և պարտեզի համար հարկավոր առուներն անցկացնելով, ինչպես այնտեղ, նույնպես և դպրոցի բակում, ամեն տեղ, տնկեցի և՛ դպրոցի առաջ գտնված մասը, և՛ բակը, և՛ հիշյալ պարտեզը, ծախսելով այդ բոլորի վրա իմ սեփական միջոցներից ավելի քան 80 ու: Միայն դուռը, վոր տանում և դպրոցի բակից դեպի պարտեզը և բացված է ու չլինված գեղեցիկ գոթական վոճով, նստել և իմ վրա ավելի քան 20 արծաթ առելի:

Խեղճ քաղաքացիները, անշուշտ, իրենց խոսքի տերը կլինեին և հոժարությամբ կտային իրենց խոստացած նյութական նպաստը, յեթե միայն յերկար ժամանակյա հանձնառությունս՝ շրջագայելու ուսուցչապետ Աբելի հետ, վոր պատահեց հենց այդ ժամանակ, ինձ զրկած չլինեք այդ մասին որ առաջ նրանց հետ խոսելու և հոժարակամ նվիրատվությունները նրանցից զանձնելու հնարավորությունից:

Երջագայությունս վերջացնելուց և վերադառնալուց հետո, յես գտա աշակերտներին մեծ մասը ցրված և նրանց ծնողների սիրտը սառած այդ ձեռնարկությունից: Չեմ կամենում և չեմ վստահանում այստեղ բացատրել և մյուս իրական պատճառները, վորոնք զրանից հետո զրկեցին ինձ և՛ հասարակության վստահությունից, և՛ 200-ի չափ աշակերտներից, վորոնք այնքան արտասովոր և զովանի նախանձով հեղեղել էյին դպրոցը իմ ներկա պաշտոնն ստանձնելու առաջին որերին:

Վոր այժմ վոչ մի հնարավորություն չկա համոզելու բնակիչներին, վորպեսզի նրանք այդպիսի աշակցություն ցույց տան, այդ մի այնպիսի բնական բան է, վոր իմ կողմից մեծ անխոհեմություն կլինեք, զոնե, մի քայլ անել այդ ուղղությամբ. զժբախտ պարտեզիկին մշակումն ու կարգի բերելն էլ, ինչպես պետք է, պահանջում է և՛ այս տարի հիսուն ուսուցչուց վոչ պակաս ծախք, վորովհետև հողը քարքարոտ և և բաղկացած է այսպես կոչված տուֆից, և այն պահպանելու համար անհրաժեշտ է կամ դպրոցումս ամեն տարի ունենալ յերկու պահապան, կամ վարձել մի հատուկ մարդ՝ և պարտեզը, և՛ դուրսը գտնված ծառերը խնամելու համար:

Յես ինքս պատճառ յեղած լինելով իմ արած վերոհիշյալ ծախսերի, չեմ վստահանում նեղություն տված լինել մեկին վարձատրելու ինձ փոխաբերնը մի վորեւե բանով: Ինձ համար այն էլ արդեն փոքր վարձատրություն չի լինիլ, յեթե միայն իշխանությանս հայտնի լինի, թե յես Բնչպիսի յեռանդով միշտ, ինչպես և այժմ, պատրաստ եմ ծառայել նրան շահավետությամբ, բայց յերկրորդ անգամ ծախս անել, և ամեն տարի էլ զգալի ծախսեր ունենալ, վեր և իմ ուժերից, ուստի և վստահանալով զեկուցանել այդ մասին Ձերից բարձր բարեմանդության, պատիվ ունիմ խոնարհաբար խնդրելու, վոր յեթե միջոցներ չկան պարտեզը պահելու դպրոցի տնտեսական զուամարներով, թույլ տաք ինձ ոգտագործելու պարտեզը մի այնպիսի բանի համար, վոր հնարավոր լինեք, զոնե, յետ ստանալ անցյալ տարի այդ պարտեզի մշակության վրա իմ ծախսած փողը:

Ան այս պարտեզատեղի մասին և յեղել խոսքը, յեր Արոմյանի մահից հետո, 1850 թվին, նրա ժառանգների խնամակալ Ստեփան Վեբերովը, նկատե տանելով, վոր հողամասը ստացվել է Արոմյանի խնդրեցով, անկվել ու մշակվել է նրա աշխատանքով ու ծախքով, խնդրե և հաբուցել այն ժառանգների սեփականություն համարելու և զբաղով կասեցրել է

գլխաւորապէս տուել Շուշու գավառական դպրոցի պատմավոր տեսուչ Համբարձում Հա-
խումյանին վորոշ պայմաններով վաճառելու գործը, մինչև պարզվել է, վոր հողամասը թեև
ստացվել է Արզումանի ինքնիրեն և տնկվել ու մշակվել է նրա աշխատանքով ու ծախքով,
բայց քաղաքապետական հող է յեղել և արվել է վոր թե Արզումանին, այլ դպրոցին ու դպրո-
ցի համար:

Դպրոցական տունը հետագայում վաճառվել է Պանդաբերյանին, վորից հետո անցել
է Ջանփուղյանին ձեռքը, վորը, քանդելով հին շէնուքյունը, շինել է նորը, Թաւրոնական
ընտի հովելվածով և վարձու յե ավել Յերեանի տնակին տնակին գավառական դպրոցի
տեղում շինված նոր շէնքը ներկայումս էլ գոյութիւն ունի. նրա մեջ այժմ տեղավորված
է «Յերեանի» Կարմիր բանակի տունը:

20.

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ Գ. ՇՐԱՄ ՅԵՐԿՐՈՐԴԻՆ

1845 թ., ապրիլի 20.

Ի կատարումն Ձերդ գերազանցութեան սույն ապրիլի 4-ի Ն 196
առաջադրութեան, պատիվ ունիմ հարգանքը զեկուցանելու, վոր յես թեև
ինձ արդարացնելու համար, դպրոցի գումարներից 430 ռուբլի դպրոցումս
պահելու նկատմամբ կարող եյի այստեղ ներկայացնել մի շարք հիմնական
պատճառներ, Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչի առաջադրութիւնը մեջ
բերելով, վոր յեղած է մարտի 17-ին Ն 314 թղթով, այսինքն յերկու որով
առաջ, քան Յերեանի գավառապետի ձեռքով կատարված դպրոցական գու-
մարի ստուգումը, վոր տեղի յե ունեցել դանձարանում նույն ամսի 21-ին,
ի պատասխան իմ զեկուցման դպրոցական գումարի մեջ յեղած 1300 պարս-
կական սահարդաւանի՝ ռուսական դրամի փոխարկման նկատմամբ, վոր ամսե-
ամիս կորցնում էր իր գինը նախկին գնի համեմատութեամբ, սակայն յես
ինձ համար ավելի մեծ հանցանք էմ համարում ճշմարտութեան իսկական
ճանապարհից շեղվելը և կեղծ ու պտտիւր ճանապարհների դիմելը իմ իշխա-
նութեան դեմ: Այս պատճառով ել վստահանում էմ խոնարհաբար զեկուցա-
նել Ձերդ գերազանցութեան, վոր յես, վորովհետև դպրոցապետական գումարն
այնքան չնչին բան է, իբրև վստահելի աստիճանավոր, ընդունակ միշտ յե-
րաշխավորելու արքունի սեփականութեան պահպանութիւնը իմ հավատար-
մութեամբ ու կարողութեամբ, վոր միայն այժմ, այլև բոլոր ժամանակ իմ
ժառանգութեան ընթացքում, իմ տեսչութեան ներքո գտնված ուսուցիչների
ընդհանուր համաձայնութեամբ, այդ յեղանակով պահել էմ ձեռքիս դպրո-
ցապետական գումարից մի քանի հարյուր ռուբլի՝ ուսուցիչներին ռոճիկ
տալու և այլ ծախսերի համար, մի քանի ամիսների ընթացքում, վորպէսզի,
նախ, չժանրաբեռնած լինեմ դանձապահին և նրա մտաբերկանց հաճախ այցել
ութեամբ և, յերկրորդ, վոր ավելի կարևոր է ինձ համար, ամեն ամիս,
հաճախ յերկու և յերեք անգամ, չթողնեմ պարագմունքս աշակերտների
հետ, վորոնց հետ առանց այն ել շատ քիչ ժամանակ ունինք պարապելու,
վորովհետև, ինչպես հայտնի յե, ռոճիկ ստանալու, կամ դրամարկղից փող
հանելու համար 11 ժամից հետո դանձարան յեկողները, յեթե նրանք մոտ
ժառթութիւնը չունին դանձապահի հետ և փոքր մարդիկ են, ինչպես մենք,
հետ են դառնում դատարկաձեռն, իսկ ինձ համար մահ է այդ միջոցում
թողնել աշակերտներին առանց հսկողութեան և պարագմունքի:

Անա թե ինչու և այժմ յես քաղցր հույս էմ տածում, վոր Ձերդ գե-
րազանցութիւնը զիջելով իմ բացսիրտ ցանկութեանը՝ ոգտավետ լինելու

դպրոցիս, կբարեհաճե պաշտոնապես թուլյաւորել ինձ ոգտվելու այդ ազատությունից, վորի համար յես կարող եմ ներկայացնել և վստահելի գրավական, յեթե իմ վարմունքը կասկածի տեղիք տալու լինի:

21.

ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1845 թ. սեպտեմբ. 11.

Պատիվ ունիմ հարգանքը ղեկուցանելու Ձերդ բարեծննդության, վոր դպրոցիս ուսուցիչ Իվանովը, սույն ամսիս 6-ին վախճանվեց: Նրա մահվան պատճառը, ինչպես յերևում է Յերևանի ղինվորական հիվանդանոցի սույն տարվա ոգոստոսի 6-ի № 513 հաղորդագրությունից, վորտեղ բուժվում եր հանգուցյալը, յեղել է ֆլասակար տեսակի մաղձատենդ և հետո գոյացած կեղցավը:

Հիվանդանոցի այդ հաղորդագրությունն ստանալուն պես, անմիջապես վոստիկանության աստիճանավորի ներկայությամբ ձեռնարկեցի կնքելու հանգուցյալի գուլքը, և ներկայումս մարմինը հողին ե հանձնված:

Ուղարկելով գուլքի ու գնահատության ցուցակները և հանգուցյալից դրամական պահանջներ ունեցողներին ինձ մատուց թղթերը, պարտատերերին ստացագրերը ևս և Յերևանի փոստի գրասենյակի ստացագրերը՝ նրա 203 ա. Ս. Պետերբուրգ ուղարկած լինելու մասին, սպասում եմ հարգանք Ձերդ բարեծննդության տնորինության: Սրան սեպտեմբ. 24 ա. 60 կ.:

22.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1845 թ. սեպտեմբերի 6.

Վորովհետև աշակերտներից շատերն անցյալ ոգոստոսի 16-ից սկսած չեն հաճախում դպրոց, ինչպես վոր պատվիրված է յեղել ղեռ արձակուրդից առաջ, նամանավանդ վոր յես նրանց չհաճախելու պատճառների մասին հարկավոր տեղեկությունը չունիմ, ուստի հարկ եմ համարում հայտնել վոստիկանությանդ, վոր, յեթե մինչև այս սեպտեմբերի 15-ը նույն աշակերտները իրենց ծնողների կամ խնամակալների ձեռքով չեն բերվիլ դպրոց կամ նախորոք չեն հաղորդիլ ինձ դրա արգելաւիթ հանգամանքների մասին, դրանք, այդպիսի աշակերտները, կհանվեն դպրոցի աշակերտների ցանկից և դպրոցական կանոնադրության 101—102 պրակներին հիմունքով, այլևս չեն ընդունվիլ:

23.

ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1845 թ. սեպտեմբերի 6.

Պատիվ ունիմ հարգանքը ղեկուցանելու Ձերդ բարեծննդության, վոր դպրոցիս հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցիչ սարկովազ Հովհաննես Տեր-Հովհաննիսյանը, իր հիվանդության պատճառով, չհամաձայնելով մտնել տեղիս

հիվանդանոցը, ամսիս 27-ին ինքնակամ մեկնել և Ախալցխա, իր ընտանիքի մոտ, առանց վորեն բացատրություն տալու, թե արդյոք պիտի վերադառնա՞մ յերբևիցե, թե վոչ:

Այս մասին հաղորդելով Ձերդ բարեծննդության, պատիվ ունիմ խոնարհաբար խնդրելու՝ անել պատշաճ տնորինություն, վոր, յեթե նա, Տեր-Հովհաննիսյանը, միտք չունի այլևս շարունակելու ծառայությունն ինձ հանձնված դպրոցում, նրա տեղ հոգանք հրավիրել մի այլ կրոնական:

24.

9. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1845 թ. սեպտեմբերի 21.

Ի լրացումն ոգոստոսի 11-ի № 70 իմ ղեկուցագրի և ի կատարումն Ձերդ բարեծննդության սեպտեմբերի 1-ի № 114 առաջադրության, խոնարհաբար խնդրում եմ բացատրել ինձ, թե արդյոք յես պիտք և հատուցանեմ հանգուցյալ Իվանովի բոլոր պարտատերերի պարտքերը, և յեթե պետք և հատուցանել—կնչ հիմունքով, քանի վոր նրա պարտատերերից և վոչ մեկը չունի վկա, վոչ ել որինական ստացագիր հանգուցյալից, մի հանգամանք, վոր կարող և առիթ տալ նրա ծնողներին կարծել, վոր յես հանգուցյալի գույքի տնորինության գործում ապրերնաբար եմ վարվել:

25.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԲԺՇԿԻՆ

1845 թ. հոկտեմբերի 9.

Կովկասի պ. Փոխարքայի կամքով և Վրաստանի ու Իմերեթի բժշկական վարչության սեպտեմբերի 27-ի № 1306 տնորինությամբ պարտականություն չունիմ եմ զբաղման բժշկի վրա դասավանդել դպրոցումս ծաղկի պատվաստման ուսումը, վորի համար և դպրոցական իշխանության կարգադրությամբ սահմանված են դասերից ազատ ժամեր—շաբաթ օրերը—հաշից հետո, սկսած ժամը յերկուսից:

Հայտնելով Ձեզ, վորդումած տեղ, բարձր իշխանության այսպիսի կարգադրության մասին, խոնարհաբար խնդրում եմ, վոր Դուք ձեռնարկեք կատարել Ձեզ հանձնված պարտականությունը:

26.

ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉ ԱՐԳՈՒՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ՅԵՎ ԱՍՊԵՏ 9. ԿՈՒՂԺԻՆՍԿԻՆ

1845 թ. հոկ. 13.

Գավառական դպրոցի տնայից

ՋԵԿՈՒՑՈՒՄ

Վերջացնելով ինձ հանձնված դպրոցի աշակերտների մասնավոր քննությունները և ձեռնարկած լինելով կատարելու հրապարակական քննություններ և հանդիսավոր աէա, ընթացիկ հոկտեմբերի կամ գալիք նոյեմ-

քեր ամսի տոն որերից մեկին, պատիվ ունիմ սրա հետ միասին ներկայաց-
նելու Ձերդ բարեմանդության դրա համար կազմած իմ հողվածները. 1) հա-
մառուտ հաշիվ դպրոցիս կազմի վիճակի և գործողությունների մասին, 2) կա-
տարվելիք հանդիսի ծրագիրը, 3) յերկրորդ դասարանի աշակերտ Ջոհ-
բար Պապանովի արտասանելիք ճառը, հուսալով, վոր դրանք կարժանանա
Ձեր բարի ուշադրության և շուտափույթ հետ կուղարկվեն ինձ, իսկ թուրք
լեզվի ուսուցիչ Միրզա-Թադի-Մուլլա-Ահմեդ-Ողլու արտասանելիք ճառը
տեսչությունդ արգեն նայել ե անցյալ 1844 թվին:

27.

Ի ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԱԿԱՆ ՍՅՈՒՆՀՈՂՈՄՆ ԵԶՄԻԱՄՆԻ

1845 թ. հոկտեմբերի 20.

Ինձ հանձնված Յերևանի դավառական դպրոցի հայոց լեզվի և կրոնի
ուսուցիչ սարկավագ Տեր-Հովհաննիսյանի Ախալցխա մեկնելու հետևանքով
հարկադրված եմ յեղել խնդրել բարձր իշխանության տնօրինությունն այդ
մասին: Ներկայումս Անգրկովկասի դպրոցների պ. վերատեսուչն իր տար-
վույս սեպ. 29-ին գրած № 1141 թղթով հաղորդում ե ինձ, վոր յես հոգամ
հրավիրել հայ հոգևորականներից մեկին ժամանակավորապես կատարելու իմ
տեսչության ներքո գտնված դպրոցում հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցչի պաշ-
տոնը: Յեղ վորովհետև մի ալըպիսի հմուտ դպրոցական գործ իմացող մարդ
քաղաքումս չկա, և յես անձամբ գիտեմ, վոր Նշմխանի վանքում յեղած
Ղազար Տեր-Ղևովոսյան արեղան, վոր ինքը մի քանի տարի շարունակ
ուսուցիչ յեղած լինելով և քաջ իմանալով հայոց լեզուն, ի վիճակի կլինի
մեծ ոգտավետությամբ կատարել իրեն հանձնվելիք կրոնի և հայոց լեզվի
ուսուցչի պաշտոնը ինձ հանձնված դպրոցում, այդ պատճառով ել խոնար-
հաբար խնդրում եմ Սյունհոգոսից չթողնել իմ իշխանության խնդրքն
առանց ուշադրության և վաղընդփույթ հանձնարարել հիշյալ արեղային
ընդունել առաջարկած պաշտոնը, վոր մասնակցները զրկված չմնան մայրենի
լեզվի և կրոնի գիտությունից՝ իրենց մայրենի լեզվով:

28.

ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳՔՎԱՌԱԿԱՆ ԴԳՐՈՑԻ ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ, ԿԱԶՄԻ ՅԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1845 թ. հոկտեմբերի 24.

Ավելորդ չեմ համարում, պարոններ, այս հանդիսին համառուտ հաշիվ
ներկայացնել դպրոցիս կազմի, վիճակի և գործունեություն մասին, հու-
սալով, վոր սրանով կկարողանամ ընդհանրապես տեղիս հասարակության
ուշադրությունը դարձնել ուսումնարանական գործի վրա Յերևանում:

14 տարի յե, վոր գոյություն ունի տեղիս դավառական դպրոցը: Դրա
հիմնարկության նպատակը, ինչպես և Անգրկովկասի բոլոր դավառական
դպրոցների, հայտնի յե շատերին: Այդ այն ե, վոր ընդկններ իմ յ տարա-

ծենք ոգտավետ և անհրաժեշտ գիտությունը և նամանավանդ ռուս լեզվի գիտությունը, և դրանով հետզհետե տեղիս ազգերին բարձրացնենք բարոյապես և մտավորապես: Մի շատ բարի նպատակ:

Այդ բարձր նպատակն իրագործելու համար, բարձր իշխանության տնորինությամբ, Անդրկովկասի մյուս դպրոցների նման, և՛ տեղիս դպրոցը բաժանված ե յերեք դասարանի, վերոնց մեջ դասավանդվում են հետևյալ առարկաները—կրոն, ռուս լեզու, թվաբանություն, աշխարհագրություն, ընդհանուր և ռուսաց պատմություն, յերկրաչափություն, գեղագրություն, նկարչություն և գծագրություն: Վերջին յերեք առարկաները, այն ե՛ յերկրաչափությունը, նկարչությունը և գծագրությունը մեզանոս սկսված են նոր միայն:

Անդրկովկասի ուսումնական մասը կառավարում և գլխավոր կառավարության խորհրդի անդամ պ. գեներալ-մայոր Անդրեյ Ա. Շրամ 2-րդը: Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչն է արքունի խորհրդական պ. Ի. Գ. Կուլժինսկին:

Տեղիս գավառական դպրոցի պատվավոր տեսուչն է գավառապետ պ. կոլլեժսկի ասեսոր Ն. Վ. Բլավատցկին:

Վերոհիշյալ առարկաները դասավանդում են՝ ռուս լեզուն, աշխարհագրությունը և պատմությունը—տեսչի պաշտոնակատար և ուսուցիչ Պ. Արովյանը, թվաբանությունը, յերկրաչափությունը, գեղագրությունը, գծագրությունը և նկարչությունը—ուսուցիչ Բանդուրովսկին, գրել-կարգալը ռուսերեն լեզվով և թվաբանության 4 գործողություններն առաջին դասարանում—Վեբլովը, հայոց լեզուն և կրոնը—սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանը, վորի տեղը, նրա հիվանդության և քաղաքից հեռացած լինելու պատճառով, բռնել և արեղա Ղազար Տեր-Ղևոնդյանը, և թուրք լեզուն ու մուսուլման կրոնը—Միրզա Թադի Մուլա Ահմեդ-ոլլին: Այս ընթացիկ տարվանից, Անդրկովկասի փոխարքայի կամքով մտցված է նաև ծաղկի պատվաստի արվեստի դասավանդությունը, վորը դասավանդելու պարտականությունը դրված է գավառական բժշկի վրա:

Աշակերտների թիվը տեղիս գավառական դպրոցում անցյալ ուսումնական տարում յեղել է 109 հոգի, վորոնցից՝ աղնվական—9, ավագ սպաների վորդիք—2, խաների և բեգերի վորդիք—4, քաղաքացիներ և մյուս ազատ դասակարգերի գավակներ—92 և դիվանատան ծառայողների վորդիք—2: Դրանցից՝ ռուս—3, հայ—99, մահմեդական—7:

Բարձր իշխանության տնորինությամբ փոխադրված է այս տարին Նախիջևանի գավառական դպրոցից մեր դպրոցը Բանդուրովսկին, նախկին ուսուցիչ հանգուցյալ Միխայիլ Կոստանտինովիչ Իվանովի տեղը:

Ահա 14 տարի յե, ինչպես վերևում հիշեցի, գոյություն ունի տեղիս գավառական դպրոցը, իսկ այն որից, յերբ այս յերկիրը մտել է ռուս պետության հզոր պաշտպանության ներքո, անցել է արդեն 18 տարի... Հիմք դնելով այստեղ քաղաքում ընդհանուր խաղաղություն հաստատելու հետ միասին և ժողովրդի կրթության ու դաստիարակության գործին: Առանց զրան ընդհանրը պիտի խորթ մնային այն սրբազան կապակցության, վոր միակն է, վոր կարող է մոտեցնել, միացնել այս բազմացող ազգերի զանգվածը և դարձնել մի անդրդվելի բա-

բեկամեկան սիրով կապված ընտանիք... Այդ մի միտեսակ և ընդհանուր լուսավորութեան կապ ե, վոր գործում ե մեր կիսագնդի կեսը բռնող պետութեան մեջ, նրա մի ծայրից մինչև մյուսը միևնույն գորութեամբ և միջոցներով, միևնույն հոգով ու լեզվով:

Այստեղ, սակայն, խնդիր ե առաջ դալիս, թե կարող ե արդո՞ք պետութեան այդպիսի բարեբար և յեռանդուն գործունեութեան հանգամանքներում ժողովրդի գիտութեան և կրթութեան գործն ընդհանրապես ամեն տեղ ել նույն հառաջադիմութեուն ունենալ: Ամեն մի, մինչև իսկ հասարակ, բայց առողջ դատող մարդ այդ հարցմունքին պետք ե բացասական պատասխան տալ: Վճռական աշխատանք, ճիգեր և հմտութեուն են պահանջում բարեբար մուսանբը մարդուս տկար մտքից, վոր բաց անեն նրանց առաջ իրենց խորհրդավոր գաղտնիքների դուռը: Այստեղ դարերն անցնում են իրրև շուտանցունկ բուսիներ, մինչև վոր, վերջապես, մի վորեւե արդ հասնի իր նպատակին — բոլոր արգելի պատմութեունը դրա ամենաավատարիմ վկան ե, բայց թնշ ասեմ փոքրների մասին, վորտեղ դուք ապրում եք ինչպես մանկութեան որերում, վորտեղ ժողովուրդը, փոխանակ վոր որ-որի վրա առաջ ընթանա իր հոգեկան զարգացման գործում, ընդհակառակը, շատ ու շատ բան կորցրել և իր նախկին մշակույթից, վորտեղ յերկրի իշխանավորների բարբարոսութեունը և բռնակալութեունն սպառել են այն բոլորը, ինչ վոր միայն պահած ե յեղել իր մեջ լուսավորութեան նմանութեունն ու հետքերը: Նայեցեք այս անդուստ, կիսակործան, ամեն տեղ քայքայվող հուշարձաններին. դրանք ավելի պերճախոս, քան բոլոր պատմաբանները և հետաորները, կարող են պատմել Ձեզ, թե ինչպես յերբեմն բարձր ե յեղել այդ դժբախտ յերկիրը և վերապիսի մտավոր ընդարմացման անդունդն ե գլորվել այժմ:

Սակայն հանգիստ թողնենք հնութեունը և ուշադրութեան առնենք ընդկենցիկ ներկա վիճակը մտավոր և բարոյական տեսակետից: Հին սերնդի մասին չարժե խոսել, վորովհետև դրան շատ լավ ե ճանաչում նա, ով վոր մի քանի ժամանակ ապրել ե և ապրում ե այստեղ: Մենք պետք ե մտածենք զլիսավորապես այս յերկրի մտադ սերնդի մասին: Ամեն մի մարդու առաջին հայացքը, վոր սիրով դիտում ե ընդկենցիկ ընտանեկան և հասարակական կյանքը, կարող ե նրան գաղափար տալ այն բանի մասին, թե ինչ անհաղթելի դժվարութեունների դեմ պիտի մաքառի նա, վոր իր ցանկութեան կամ իր ստանձնած պաշտոնի հետևանքով աշխատանք և հանձն առել դաստիարակ հանդիսանալու տեղիս պատանեկութեան: Նա պետք ե վերաստեղծե, փոխե նրան, յեթե միայն ցանկանում ե, վոր իր աշխատանքը բաղձալի արդունքն ունենալ: Անհողդող հսկողութեուն, հսկողութեուն իր խնամքին հանձնված պատանիների բարոյականութեան վրա, արթուն հետևողութեուն նրա ամեն մի քայլին, ամեն մի արարքին, հմտութեուն ու անմոռնչ հոգացողութեուն իր պարտականութեունները կատարելու գործում, դաստիարակչութեան սեր, համբերութեուն և հայրական ներողամտութեուն պետք ե քերամցնեն նրա հոգին, կենդանացնեն նրա գործողութեունները, յեթե նա միտք ունի շահավետութեամբ և արժանավորութեամբ կատարել իր բարձր նպատակը: Հայրական տունը և յերեխայի ամեն մի շփումն իր բոլոր նախկին ընկերների հետ պետք ե արգելված, հեռացված լինի նրանից, այն

ժամանակ միայն, գուցե, հնարավոր լինի բարեբար ազդեցութիւն ունենալ նրա վրա՝ բառիս բուն մտքով:

Իսկ դպրոցը կարճ է արդոք այդ բոլոր պայմանները կատարել: Ի՞նչ պատկեր ունի մեծավ մասամբ այն պատանին, չեմ ասում մանուկը, վոր բերում են ծնողները Զեղ մօտ ուսման համար—աղտոտ, հաճախ ապականված և պատահողոված, արտաքուստ վայրենի, ներքուստ վատ վերաբերմունքի ու վարքի տեր, մտավորապես անզարգացած, սրտով հազարավոր հոռի տպավորութիւններ ներշնչած, արդեն չափահաս, բայց միանգամայն անընդունակ մտավոր պարապմունքի. նա ուսել է իր հարազատ լեզուն և այլ ֆիզիկական գործողութիւններ, համարյա թե ընաղղմամբ, միայն չարութիւնները և աղմկալից կյանքն է մինչև այդ ժամանակ յեղել նրա տարրը և պարապմունքը, և հանկարծ, ի՞նչ հակադրութիւն. մտնելով դպրոց, նա տեսնում և լսում է ամեն ինչ, վոր խորթ ու անհամապատասխան է իր հասկացողութեան և կյանքի յեղանակին:

Այն մանուկը, վոր ծնվել է կրթված շրջանում, վոր վայելել է հմուտ դաստիարակի հսկողութիւն, վոր վորոշ չափով սխտեմատիկաբար ուսել և դիտել իր հարադատ լեզուն, քիչ նեղութիւն կքաշի ոտար լեզուներ սովորելու և այլ դպրոցական առարկաներ հասկանալու գործում, իսկ այստեղ ընդհանրապէս զրկված լինելով յերկուսից ել, սկսում է սովորել իրեն միանգամայն անծանոթ լեզվով, և յեթե անփորձ ուսուցիչ ել պատահի, վոր ստիպելու լինի նրան ամեն բան բերան անելու մեքենայաբար և չաղդելով նրա մօքի վրա ընտկան ճանապարհով, այդ դեպքում առաջ կգա միայն և միայն խռանաշիթութիւն, քան թե ուսում, յես արդեն չեմ խոսում կրթութեան մասին, վոր պահանջում է այլ պայմաններ: Արդոք այդպէս չէն վարվում շատ բարիպտուղ դաստիարակներ: Գրքերը և մեղալ տառերը միայն ծանրաբեռնում են ուսանողներին հիշողութիւնը, իսկ միտքը, յերևակայութիւնն ու խելքը սակավ դեպքերում են միայն մասնակցում: Ի՞նչպէս պետք է վարվել ուրեմն, այդպիսի հանգամանքներում: Այդ մասին յերկար պետք է խոսել և գրել, վոր այստեղ միանգամայն անկարելի յէ, և պետք ել չէ, վորովհետեւ դրա համար շատ գրքեր կան, վորոնցով միշտ կարող է դեկավարվել բարեխիղճ դաստիարակը:

Բայց այս դեռ բոլորը չէ, վոր արգելք է հանդիսանում յերկրիս կրթութեան գործին, և այսպիսի անհաջող հանգամանքներում հմուտ և յոտանդուն ուսուցիչը կարող եր հնարավորութիւն և միջոցներ գտնել իր գործն ավելի հաջողութեամբ առաջ տանելու համար: Գլխավոր դժվարութիւնն այն է, վոր տեղիս ուսանողների մեծ մասն ամբողջ տարվա ընթացքում ընդամենը մի ամիս է հաճախում դպրոց, և այս չափազանցութիւն չէ—մերթ ուխտագնացութիւնը և սրբազան տեղերը յերթեկելը մի քանի որբւրով, մինչև իսկ շաբաթներով, մերթ աշակերտի կամ նրա տնայիններից մեկի հիվանդութիւնը, մերթ ել տնային կամ այգու աշխատանքը հաճախ պահում են տանը մի քանի ամիս: Պատիվ պահանջել, վոր այդ բոլորը չլինի, հավասար կլիներ դպրոցը փակելուն, վորովհետեւ բացառութիւնները շատ քիչ են: Սրան պետք է ավելացնել և տոն որերն ու արձակուրդները, և այն ժամանակ հասկանալի կլինի, թե ինչպէ տեղիս աշակերտներն այդքան քիչ են հառաջադիմում մի վորեւե բանում:

Բացի սրանից, ուրիշ տեղերում դպրոցը գրավում և հասարակութունն էր որենքներով և արտոնութուններով, վոր տալիս է քաղաքացիական կյանքում: Այստեղ հավաստյով և նախորդ հայտնի յե, թե ինչ պայծառ ապագա յե ապաստւ նրան, ով վոր ձեռք է բերել դիտութիւն և ունի ընդունակութիւն: Այդ տեղերում կրթութիւնը, կարծես, դարձել և հասարակաց կյանքի յերկրորդ հոգին, վորից զրկված մնալ չի կարող ժողովրդի և վոչ մի դասակարգ:

Այստեղ ել բնիկներն համար կամ արդոյք այդպիսի գրավիչ և գրդիչ պատճառներ ու հանդամանքներ: Ինչպես դժվար է ներկայութեմ դառնել պաշտոնական ատյաններում գեթ մի վորեն հասարակ գրագրի պաշտոն: Սրան պետք է վերագրել այն, վոր ծնողներէջ շատերն իրենց պատկանելի ապագայի ապահովութեան համար մի վորեն հույս չունենալով, ձգտում են որ առաջ հանել իրենց զավակներին դպրոցից, վորտեղ նրանց կրթութիւնը պահանջում է յերկար ժամանակ, վորպեսզի նրանց իրենց հարազատ լեզվով հարկավոր չափով կարգաւորեն սովորեցնել տալուց հետո, նրանց սովորեցնեն և մի արհեստ:

Նախկին ժամանակները կային դեռ պատճառներ, վորոնցով հնարավոր էր պահպանել ժողովրդի վոգին և գրավել նրան դեպի դպրոցը: Ներկա Յերեւանի գավառը, վոր առաջ նահանգ էր, բնականաբար, կարոտ էր ծառայողների մի մեծ թվի. այստեղ կարող էր սա կամ նա, վոր ստացել էր միջակ կրթութիւն, իր համար պաշտոն և մի կտոր հաց գտնել, իսկ այժմ այդպիսիներն ուրախ կլինեյին ունենալ և գրագրի պաշտոն, յեթե գտնեյին: Բացի սրանից, առաջ այստեղից աշակերտներ էյին ուղարկվում պետական բարձրագույն դպրոցները, իսկ այժմ այդ արտոնութիւնը արվում է միայն ազնվականներին, վորոնցից ամբողջ Յերեւանի գավառում հայերի մեջ հազիվ մի յերկու—յերեք ընտանիք լինեն, իսկ թուրքերն այստեղ ել չեն ուղում սովորել: Յեթե այստեղ ել այնքան շատ ազնվականներ լինեյին, ինչպես Անդրկովկասի մյուս գավառներում, տեղիս բնակիչներն ել անհրաժեշտ կհամարեյին դիմելու դպրոցի տված բարենպաստ ուսման, ապա թե վոչ՝ մարդ չգիտե, թե ինչ միջոցի դիմի, և ինչից սկսի, վոր կարողանա նրանց մեջ ձգտում առաջ բերել դեպի կրթութիւն և ուսում:

Վորքան շահավետ կլինեւ դպրոցիս և յերկրիս համար, յեթե հնարավոր լինեւ ամեն տարի գտնե մի քանի աշակերտ ուղարկել դպրոցից առևտրական, տեխնիկական կամ յերկրագործական դպրոցները, վորով հնարավոր կլինեւ ապահովել աշակերտի ապագան և ժամանակի ընթացքում բարձրացնել և յերկրի արդյունաբերութիւնը, վոր ներկայութեմ նահապետական վիճակի մեջ եւ Յերկրի նորութիւնը, տեղական հանգամանքները, հասարակաց կրթութեան պակասութիւնը, անշուշտ, պահանջում են այդպիսի միջոցների գործադրութիւն, յեթե մենք կամենում ենք, վոր կրթութեան նպատակն իրագործված լինի:

Իեռ շատ ու շատ պատճառներ կան, վորոնք պրզելք են հանդիսանում այս յերկրի լուսավորութեան գործի հաջող ընթացքին, վորոնց մասին յես լռում եմ, խոնարհագույն խնդրով դիմելով պատվելի հասարակութեան, վոր քննութեան յենթարկի այստեղ բերված վերոհիշյալ բոլոր հանգամանքները և հետո արդեն այդպես խիստ և անպայման քննադատի դպրոցիս գործու-

Ներառված, վոր հաճախ հոսանատուության յերկրագլոյ մարդ լսում և մինչև իսկ կրթված անձերից: Ով վոր ցանկություն ունի ստուգել, թե ինչպես են պարտադրում ուսուցիչները, այդպիսիների համար միշտ բաց և դպրոցի գուրդ. թող հաճեն գալ, յերբ ցանկանան և ականատես լինեն, թե ինչ և կատարվում դպրոցում: Այդպիսի ուղադրությունը, նամանավանդ տեղիս կրթված բարձրաստիճան անձերի կողմից, կարող էր մինչև պակաս բարեբար ազդեցություն ունենալ և՛ բնիկների, և՛ աշակերտների վրա, մի բան, վոր մինչև այսօր տակավին վոչ վոք չի արել:

Պատվելի համաքաղաքացիներ: Ռուս անունը պետք է մեզ համար լինի սուրբ, ինչպես և նրա արյունը, վորով մենք ազատվել ենք ընդմիշտ, նույնպես սուրբ պետք է լինի և նրա կամքը, վորի ներքո մենք ապրում ենք, կատարելապես պաշտպանված լինելով մեր հավատքի և հայրենիքի բոլոր թշնամիներից: Աշխատենք, ըստ մեր կարողության և հնարավորության, ձեռք բերել ոգտավետ գիտությունների, կրթել մեր միտքն ու սիրտը, ձեռք բերել ուսույնը, քան մի ուրիշ բանով, մենք կարող կլինենք միանալ ուսույն մեծ արաւնով, վորի միայն անունը ներշնչում է ամենքին, մինչև իսկ ոտաբին, անբ և անձնվիրություն: Ինչնք դաստիարակված, այդ մի իսկական բաղդավորություն է ամեն մարդու համար, իսկ մեր հոգացող կառավարությունը, վորի ձեռքից ամեն բան կգա, յերբեք չի մոռանալ իսկական քանքարը և ընդունակությունը և չի թողնիլ առանց պատշաճ ուղադրության ու վարձատրության:

Կեցցե՛ք Ռուսաստանը... և այլն:

Այս հաշվեալությունը կամ տեղեկագիրը կարգացվել և դպրոցական հանդիսավոր ակտին 1845 թվի նոյեմբերի 11-ին, բայց մինչ ամբողջովին, այլ փոքր մասով—դպրոցի վերաբերյալ բուն հաշվեալությունը, իսկ մեծ մասը, սկսած՝ «Խնդիր և առջ դալիս» խոսքերից մինչև «Պատվելի քաղաքացիներ և սիրելի աշակերտներ», բաց է թողնվել:

Գարատգիր է յեղել հանդիսավոր ակտերին կարգացվելիք բոլոր բանախոսություններն ու տեղեկագրերն որ առաջ ուղարկել դպրոցներէ վերատեսչության քննության և թույլության համար: Ահա այդ տեղեկագրերն են, ըստ սովորության, ուղարկվել և թրելիս, և վերաանուշը ջնջել և տեղեկագրի ամենախոշոր, մենք կասեյինք, ամենաակաբովոր և հետաքրքրական մասը, հետևյալ պատճառաբանությամբ: «Այդ բոլորը զգված է շատ լավ և արդարացի, բայց վստանք այդ չեն հասկանալ, իսկ նրանք, վստանք կհասկանան, կարող են վերավորվել: Այս պատճառով ել խնդում եմ, վոր դուք այդ բոլորը բաց թողնեք: Այս պատճառաբանությունը զգված է տեղեկագրի լուսանցքում, քննողի կողմից, իսկ վերը, դարձյալ լուսանցքի վրա—«Կարելի չէ կարգալ համաձայն իմ արած նկատողությունների. վերատեսչ: Ի. Գուլիսկի. հոկտ. 24»:

Ինքը՝ Աբովյանը, իր տեղեկագրի տակ, իբրև ծանոթություն, ավելացրել է. «Վերջին խոսքերը, վոր մի դիմում է հասարակության, կարգացողը կամենում է արտասանել տեղական լեզուներով—հայերեն և թուրքերեն, վոր ավելի լավ ըմբռնեն այդ, և՛ լավ կլինի, և՛ տեղին»:

Սրանով պատիվ ունիմ ղեկուցանելու Ձերդ բարեճննդության, վոր ընթացիկ ամսին 11-ին, կիրակի օրը, դպրոցումս հրապարակական քննություններ և հանդիսավոր ակտ կատարեցի, բայց դպրոցին համար մեծ ցավ

չնդավ տեսնել, վոր քաղաքիս բոլոր հրավերված աստիճանավորները, վորոնց թվում և պատվավոր տեսուչը հանկարծ հիվանդացան, իսկ հասարակությունը խրատնելով այդպիսի անախորժ հանգամանքից, չկարողացավ ներկա գտնվել ակտին: Միայն գավառիս դատախազը, թաղապետը, յերեք շտաբ-սպա, տեղիս յերկու ազգերի—հայերի և մահմեդականների պատվավոր հոգեւորականությունը և մեր աշակերտների ծնողներից մի տասնյակ հոգի ելին, վոր ներկա գտնվեցին հանդեսին, վորը, ժամանակի կարճ լինելու պատճառով, շուտով վերջացավ:

30.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1845 թ. ապրիլի 18.

Ի հետևանս վոստիկանությանդ սուլյն 1845 թվի ապրիլի Ձ 1119 հաղորդագրության պատիվ ունիմ հաղորդելու, վոր հրդեհը դպրոցիս տան մեջ առաջ և յեկել հատկապես նրանից, վոր ոջախի բերանի յերկու կողմը դրված գերանները մատնաչափ անգամ հեռու չեն ծխնելույզից, վորտեղից անգաղար դուրս ելին գալիս կրակը, բոցը և ծուխը, և բացի դրանից, նրանք ծնիված են յեղել հասարակ կավով, վոր, ինչպես հայտնվեց, յերբ ծխնելույզը բաց արին, հնանալուց բոլորովին թափվել եր, այնպես վոր դրա հետևանքով կայծերն ամեն բույն կարող ելին հեշտությամբ աղյուսներէ ճեղքերից ողի դորեղ հոսանքի ժամանակ հասնել շփվել գերաններին և առաջ բերել այդպիսի աղետ:

Հրդեհի ժամանակ դպրոցապատկան տանը գտնվել են իմ կինը, ոտաւազդէ Լուսը, դպրոցի պահապան Բուշիաթ Միքայելյանը: Սրան պարտք եմ համարում ավելացնել, վոր դպրոցապատկան շենքի խախտւո լինելը շատ կողմերից վաղուց արդեն նկատել ենք, թէ յես և թէ իմ նախորդը՝ Հաջիֆոտովը, վորի մասին և մենք քանի-քանի անգամ ղեկուցել ենք դպրոցական ըարձր իշխանության, և վոր չարամիա հրդեհում վու մի կերպ լինել չեր կարող:

Իսկ ինչ վերաբերում և թաղապետի այդ մասին կատարելիք քննության, դրան մասնակցելու համար դպրոցիս կողմից ներկայացուցիչ եմ նշանակում Վեքիլովին:

31.

ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ

ՄԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՏՈՐ ՅԵՎ ԱՍԳԵՏ

Գ. ՇՐԱՄ ՅԵՐԿՐՈՐԴԻՆ

1845 թ. ապրիլի 19.

Դպրոցի տեսչի պաշտոնակատարից

Ջ Ե Վ Ո Ւ Ց Ո Ւ Մ

Գատիվ ունիմ ղեկուցանելու Ձերդ գերազանցության, վոր սուլյն ամսի 14-ին, կեսօրից հետո ժամը 6-ին հրդեհ ծագեց դպրոցի իմ բնակած մասում, ինչպես վերջը հայտնվեց, հետևյալ պատճառներից. ոջախի ծխնելույզի

յերկու կողմը վերեից դրված գերանները, վորտեղից ծագել է հրդեհը, ծրել-
ներկայից անշատոված միայն կիսադուռներով, ծածկված են հասարակ կա-
վով, վոր հնությունից բոլորովին թափթփվել է, այնպես վոր կայծերը շաա-
հետությամբ ամեն բույս կարող էին ազատորեն կաշն գերաններին և
առաջ բերել այդ հրդեհը:

Բարեբախտաբար հրդեհը յերևան է յեկել այնպիսի ժամանակ, վոր-
քաղաքային վոստիկանությունը կարողացել է հասցնել հարկավոր ոգնու-
թյունը և հանգցնել կրակի կորստաբեր զորությունը, վոր սպառնում եր-
ամբողջ ֆիզիկին:

Յերևանի գավառապետի հրամանով յերեկ քննություն կատարեց տե-
ղիս թաղապետը, վորն ինքն եր յեղել հրդեհին ամենայնուհուն հանգցնո-
ղը: Հիշյալ քննության հետևանքը, հույս ունեմ, վոր ներկայացված լինի-
ջերդ գերազանցության՝ այսորվա փոստով: Սրա հետ միասին սեպուհ պարտե-
եմ համարում խոստահաբար խնդրել Գերազանցությանդ՝ հաճեք հանձնա-
բարել Յերևանի գավառապետին աչքի տնցկացնելու և դպրոցիս շինքի մյուս-
վառարանները, վորպեսզի ապագայում այդպիսի աղետների առաջն առնված
լինի, և ձեռնարկելու, ըստ հնարավորության, վութով նորոգելու հրդեհի
առաջ բերած վնասվածքները, վորովհետև իմ բնական ֆիզիկը մեծ մասով
զրկված լինելով կտուրից, յենթարկված է ամեն տեսակ վտանգի և վնաս-
վածքների՝ անձրեից և այլ անսկնկալ պատահարներից. տեղիս քաղաքա-
պետ շտաբս-կապիտան պ. Գորկինն ինքն ինժեներ լինելով, կարծում է,
վոր այդ վնասվածքները կազմում են առնվազն 150 ռուբլի:

32.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1845 թ. հոկտեմբերի 6.

Պատիվ ունեմ ներկայացնելու տեղեկագիր դպրոցիս աշակերտներ-
հառաջադիմության, վարքի, աշխատասիրության և ընդունակությունների
մասին՝ ոգ. և սեպ. ամիսների համար:

Պարտե եմ համարում սրան ավելացնել, վոր պարապմունքները բոլոր
դասարաններում, բացի առաջինից, հենց ուսման սկզբից մինչև անցյալ
սեպտեմբերի 29-ը, առարկաների ուսուցչինների և հայոց լեզվի ու կրոնի
ուսուցչի հիվանդության պատճառով, դպրոցական առաջին կես տարվա ըն-
թացքում նրանց անցած առարկաների կրկնությունն է յեղել ավագ աշա-
կերտների հսկողության ներքո: Ուսման իսկական ընթացքն սկսվել է այդ
ժամանակից, ուստի և դասավանդվող առարկաների գիտության գործն-
այդպիսի կարճ միջոցում վոչ մի հառաջադիմություն չեր կարող ունենալ:

33.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1845 թ. նոյեմբերի 3.

Դպրոցս վորքան վոր ուղղում է մահմեդական գավառության մտնուկ-
ներին դրավել դեպի ինքը, այնուամենայնիվ այդ ցանկությունները մինչև
այսուր անհաջողության են հանդիպել, նրանց՝ դաստիարակության մի վորևե

ուրիշ յեղանակի, բացի իրենց ունեցածից, ընտելացած չլինելու պատճառով, մի հանգամանք, վոր վոչ մի տեղ այնքան աչքի չի ընկնում, վորքան այստեղ:

Այն ժամանակ, յերբ մզկիթներն ու խանութները լքեն են աշակերտները բազմությամբ, մեր դպրոցում նրանց թիվը հասնում է ընդամենը հինգ հոգու, և թուրք լեզվի խեղճ ուսուցչին, նամանավանդ դասաթամերի նոր բաժանմամբ, պիտի վիճակված լինի ավելի շատ հորանջել, քան պարպել ու սովորեցնել դասարաններում:

Այս պատճառով յես պարտք եմ համարում խոնարհ խնդրով դիմել Ձերդ բարեմննդության՝ խրատ տալ ինձ, թե այդպիսի դժվար և անհաջող հանգամանքներում յես թնչպես վարվեմ, նամանավանդ վոր այստեղ վոչ վոք կարիք չի գոլում հոգալու այն բանի մասին, վոր դպրոցը հետզհետե հասներ իր բարձրության, այնինչ գանձարանն ամեն տարի ուժայետա կորցնում է իր շահը, պահելով թուրք լեզվի ուսուցիչ՝ առանց աշակերտների:

Զեաքերդական և դպրոցների վերատեսչի կողմից այդ առթիվ Արքայանին արված «խրատը» կամ հրահանգը:

«Թուր,— գրում է նա ի պատասխան Արքայանի ղեկուցադրի,— իմանալով արևելյան շատ լեզուներ, պետք է մոտենաք, մանրամասն ցերեխանի մուսուլման բնակիչների հետ և Ձեր ձեռքից յեկած ամեն միջոցներով համոզեք, հորդորեք նրանց, վոր նրանք իրենց զավակներին աշակերտության տան դավառական դպրոցը: Սրա հետ միասին չմոռանաք առաջադրել և մուսուլման կրոնի ուսուցչին, վոր նա իր կրոնակից բնակիչների մեջ աշխատանք հանձն առնե և ամեն միջոցներով ցանկություն և ձգտումն հարուցանե իրենց վորդոցը դավառական դպրոցը առնու:»

Այդ, իհարկե, Արքայանի ցանկացած հրահանգը չեր նա ցանկանում եր զործադրված անանել ավելի խեղտ միջոցներ, քան առաջարկում եր դպրոցների վերատեսուչը: Նա կարծում եր, վոր Թուրք մուլաների իրավունք չպիտի ունենա առանց իշխանության Թուլլալության աշակերտներ պահելու, պետք եր մահմեդական դպրոցները յենթարկել զավառական դպրոցի հսկողության և այդ դպրոցներում մտցնել ուսուցիչի դասաթամություն, պետք եր ստիպել նրանց բարձր հոգևորականության՝ ներշնչել իրենց մողովորդին պետական լեզվի գիտության անհրաժեշտությունը և այլ այսպիսի ստիպողական միջոցներ, վորոնք կարող եյին զործադրվել միայն ղրտտիկանության աշակերտությամբ, վորովհետև նա արդեն քանիցս փորձել եր զործադրել վերատեսչի առաջարկած մեզմ միջոցները, բայց զբեկան արդյունք չեր ստացել:

34.

ՂԱԶԱՆԻ ԳԱՂԱՌԱՄԱՍԻ ԶԱՍԻԴԱՏԵԼԻՆ

1845 թ., նոյեմբերի 6.

Ձեր խնամքին հանձնված գալառամասի Կոթ գյուղացի Խաչատուր Գետրոսյանն ուղարկելով իր վորդի Հովհաննեսին այստեղ, Ցերեխան, ուսանելու, առանց նյութական միջոցների և անողնական և մինչև իսկ չունենալով ծանոթներ, վորոնց տանը նա կարողանար գիշերել, այս արդեն յերեք ամիս է, վոր թողել է նրան, յեթե կարելի չե այսպես ասել, անողոք բախտի կամքին: Տեսնելով հիշյալ պատանու այսպիսի թշվառ կացությունը և զթաշարժվելով, յես նրա գալու որից ի վեր ապաստան եմ տվել նրան իմ տանը ժամանակավորապես, մինչև վոր կարողանամ իմաց տալ նրա հորը, վոր նա շտապի հոգալ իր վորդու ամենաանհրաժեշտ պիտույքները և մի-

ընդհանուր հայթայթի նրա ուսման համար: Սակայն ցարդ նրանից և վոչ մի տեղեկութիւնն ստացած չլինելով, ստիպված եմ դիմել Ձեզ, վոդորմած տեղ, խնդրելով, վոր դուք հաճեք հրամայել հիշյալ Պետրոսյանին, վոր կամ ինքն անհապաղ դա այստեղ կամ հետ կանչի իր վորդուն, վորովհետեւ ձմեռը ընակարանիս նեղվածք լինելը թույլ չի տալիս ինձ այսուհետեւ ես շարունակել պահել նրան իմ մոտ:

35.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱՊԵՏ ԿՈՂԼԵԺՍԿԻ ԱՍՍԵՍՈՐ

9. ԲԼԱՎԱՏՅԱՆԻՆ

1845 թ., նոյեմբերի 6.

Ձերդ բարեծննդութեան անցյալ հոկտեմբերի № 6810 հաղորդագրութեան պատիվ ունիմ պատասխանելու, վոր հիշյալ ծննդական վկայականը, տրված Վրաստանի և Իմերեթի Հայոց կոնսիստորիայից իմ վորդուն, մինչև այսոր դեռ յես չեմ ստացել, ուստի և յես պարտական չեմ վճարել դրա համար գործադրված դրոշմաթղթի գինը: Թող Թիֆլիսի քաղաքային վոստիկանութիւնը հասցնի ինձ այն վկայականը, և յես ամենայն պատրաստականութեամբ կուղարկեմ պահանջված գումարը:

36.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ 9. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1845 թ., նոյեմբերի 24.

Եղմիածնի հայ-լուսավորչական Սյունհոդոսը իմ սույն հոկտեմբերի № 109 հաղորդագրութեան հետևանքով արդեն համաձայնել և Ղապար Տեր-Ղեվոնդյան արեղային հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցիչ նշանակել ինձ հանձնելով զպրոցում, սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանի տեղ: Յեւ վորովհետեւ տարվույս սեպտեմբերի 4-ից սկսած շարունակ յես պարապել եմ յերկու բարձր դասարաններում հայոց լեզվի և կրոնի դասավանդութեամբ, այդ պատճառով ել արանով խոնարհաբար խնդրում եմ բացատրել ինձ, թե ո՞ւր պետք և տալ սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանին հասանելիք այդ յերկու ամսվա ուժիկի մի մասը, և ուժիկի մյուս մասը վեր թվից պետք և տալ արեղա Տեր-Ղեվոնդյանին: Սրան պարտք եմ համարում ավելացնել և այն, վոր կրոնուսուց Տեր-Հովհաննիսյանը, վոր ինձ հայտնել եր իր պաշտոնից հրաժարվելու դիտավորութեան մասին, ներկայումս վերադարձել և և ցանկանում և դարձյալ մի քանի ամիս շարունակել իր ծառայութիւնը, և այդ հանգամանքը շատ դժվար կացութեան մեջ և դնում ինձ, մանավանդ վոր Տեր-Ղեվոնդյան արեղան, մի անգամ մերժում ստանալուց հետո, հաղիվ թե մյուս անգամ համաձայնի ընդունել այդ պաշտոնը, և այնուհետեւ շատ դժվար կլինի այդպիսի մի մարդ գտնել: Ուստի և խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարեծննդութեան՝ բացատրել ինձ, թե այս դեպքում յես քնչպե՞ս պետք և վարվիմ:

Հայոց լեզվի ու կրոնի ուսուցիչ սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանին պաշտոնից հեռացնելու մասին յեղած այս զբաղումը յուրենքից յերևում է, նախ՝ Արքայանի վաղուց է վեր ունեցած ցանկությունը հեռացնելու նրան պաշտոնից, վերջինս է նա իր ազդեցության պատճառով, ի վերահիշ չեք պաշտան կերպով և հարկավոր չափով սովորեցնելու իրեն հանձնված առաքելանքը: Հիվանդության պատճառով, նրա ինքնակամ հեռանալը Յերևանից միայն առիթ է յեղել Արքայանի համար, ուստի և նա չպահպանելով հարկ յեղած ձևակառուությունը, վեր պահանջվում էր վերևի ուսուցչի պաշտոնից հեռացնելու համար, շտապել է, առանց նրա հրաժարականը ձեռքին ունենալու, նրա տեղը մի ուրիշին նշանակել, վերջից և առաջ է յեկել ամբողջ թյուրեմացությունը: Յերկրորդ՝ Արքայանի 1845 թ. նոյեմբերի 24-ի գեղուցումն այնպես և կազմված, վեր պարզեցնելի վերառեցնելի իրավացիորեն կասկածելու տեղիք է ափել, քն ինքն Արքայանի և ցանկանում ստանալ Տեր-Հովհաննիսյանի ստեղծել: Այս հանգամանքը մենք բացատրում ենք նրանով, վեր Արքայանը հուսաց լեզվի գիտնականին մեջ ուժեղ չէ յեղել և զգալաբար և այլ լեզվով պաշտոնական թղթեր կազմել, թղթեր, վերոնց մեջ պետք էր խոսիվ պահպանել վերոջ ձևակառուություն և հակիրճ ու մեկին արտահայտություն:

37.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱՊԵՏ ԿՈՂԼԵԺՍԿԻ ԱՍՍԵՍՈՐ ԲԼԱՎԱՏՑՑՈՒՆ

1845 թ., նոյեմբերի 29.

Ձեր սույն նոյեմբերի 9-ի № 7384 հաղորդագրության հետևանքով ուղարկելով 30 կոպեկ այն զբոսավոր թղթի համար, վեր գործ է դրել Վրաստանի և Իմերեթի Հայոց կոնսիստորը իմ վորդու ծննդական վկայականի համար, խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեզ, վորդումած տեղ, ստանալու մասին իրազեկ անեք ինձ:

Այս յերեսուն կոպեկի համար յեղած զբաղումը յուրենք զուցե զմանց յեղբակցներն, քն Արքայան այնքան մանր ու զծուծ մարդ է յեղել, վեր մի այդպիսի չնչին գումարի համար վեճի յն ըռնվել զտանկանության և զավանակալի հետ Սակայն, այստեղ պահանջված գումարի շատության և սակավության մասին չեք ինչդիր, այլ իրավունքի վրեժան իրավացի յեր պահանջը:—Արքայանը չեք հեքցում այդ պահանջի իրավացի լինելը, վորովհետև, ըստ ընդունված կարգի, պաշտոնական վկայականները զբոսավոր թղթի վրա, վորի գինը վերցվում էր այն անձից, ում արվում էր պաշտոնական վկայականը: Արքայանը միայն կարծում էր, վեր նախ պիտի ստանա իր վորդու ծննդականը, հետո արդեն վճարել թղթի գինը: Միգ, թվում է, սակայն, վեր Արքայանի վարմունքն արդարացի չեք սահմանված կարգի տեսակետից: Սովորաբար մինչև պաշտոնական վկայականը կամ թուղթն ստացող անձը չկատարեր պաշտոնական հիմնարկի ըլլալը որինպես պահանջները, իրավունք չունեն արտադրել իրեն հարկավոր թուղթը, վորքան էլ այդպիսի պահանջները չնչին լինային, ինչպես այս դեպքում 30 կոպեկ գումարի պահանջը, վեր արքանի կողմակի հարկ էր, և կոնսիստորն իրավունք չունեն ծննդական վկայականն ուղարկելու, առանց զբոսավոր թղթի գինն ստացած լինելու:

38.

Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1845 թ., դեկտեմբերի 15.

Ի կատարումն Ձերդ բարեծննդության դեկտեմբերի 3-ի № 1350 թղթով արած առաջադրության, պատիվ ունիմ դեկուցանելու, վեր յես յերկու անգամ, առաջին անգամ տեսչական պաշտոնն ստանձնելու ժամանակ, այստեղ՝ Յերևանում, յերկրորդ անգամ նորին գերազանցության պ. ուսումնական

մասի կառավարչի քննութիւնն կատարելուց հետո, անցյալ տարի, բավա-
կան մանրամասնաբար առաջ եմ բերել սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանին
կրօնուսուլցի պաշտօնից հեռացնելու պատճառները, և վորովհետեւ իմ այդ
գեկուցումները միայն անբավականութիւններ ու խռովութիւններ ելին
առաջ բերում իմ ծառայակիցներին մեջ, և յետ յերկնչելով իշխանութիւն
աչքում հանդիսանալ իբրեւ անվարկեցող մի մարդ, վորն անվանարկում
ե իր ընկերներին, հարկադրված եյի չափավորել իմ զգացմունքս լուռ-
թյամբ:

Իր դասավանդած առարկաները չիմանալը, դասավանդութեան վատ
յեղանակը, աշակերտների անհառաջադիմութիւնը և, վոր գլխավորն է,
չափազանց անվայել վարք ու բարքը և վատ համարմունքը, վոր վայելել
է սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանը տեղիս ընակիչներին մեջ, արդեն իսկ շատ
եյական պատճառներ են, վորոնց համար պետք եր հեռացնել պաշտօնից վոչ
թե միայն կրօնուսուլցին, այլև ամեն մի ուսուցչի: Բայց վորովհետեւ այս
անգամ նա վճշ միայն ինքնակամ թողել է իր պաշտօնը, այլև Ախալցխա-
յից գրավոր հայտարարել է ինձ իր պաշտօնը դպրոցումս բոլորովին թող-
նելու դիտավորութեան մասին, չի՞ հաճել արդոք Ձերդ բարեմեծութիւնը,
վորպէսզի նա չներկայացված լինի իր իշխանութեան առաջ վատ կողմից,
հեռացնել նրան նրա վերջին կատարած զանցառութեան պատճառով: Իսկ
ինչ վերաբերում է իմ հարցմունքին, թե համ պետք է հատուցանել սարկա-
վազ Տեր-Հովհաննիսյանի ուճիկի մասը նրա բացակայած ժամանակի հա-
մար, պատիւ՛ ունիմ գեկուցանելու, վոր յետ ամեն մի բարեխիղճ մարդու
արժանավորութեան անվայել եմ համարում կարճ միջոցում ունեցած այդ-
քան չնչին աշխատանքի համար իր ծառայակցի ուճիկը յուրացնելու
ձգտումը:

Յետ ձևականորեն, իհարկե, պետք է իմանայի, թե ինչպէս պետք է
վարվել և վճի ժամանակից պետք է հատուցանել կրօնուսուլցի պաշտօնա-
կատար արեղա Տեր-Ղեվոնդյանին ուճիկի նրան հասանելիք մասը, բայց և
այժմ ստիպված եմ կրկնել նույն հարցմունքս: Յետ կարծում եմ, վոր պաշ-
տօնից հեռացնելուց հետո, չպետք է զրկել սարկավազ Տեր-Հովհաննիսյանին,
իբրեւ մի չքավոր մարդու, դո՛ւնե այն չնչին ոգնութիւնից, վորը կարող է
նրան հասցնել իր ընտանիքի մօտ: Իսկ արեղա Տեր-Ղեվոնդյանին պետք է
տալ ուճիկի այն մասը, վոր կպատկանի նրան կրօնուսուլցի պաշտօնավա-
րութեան համար բոլոր ժամանակ:

39.

ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇԻՎ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱՍԻ ՅԵՎ ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
1845 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

1846 թ., հունվարի 5.

Ընդհանուր դիտողութեան

Դպրոցս ամեն միջոցներով ձգտելով հասնել բարձր իշխանութեան մի
անգամ ընդմիջտ նախագծած նպատակին, յերբեք բարձիթողի չի արել կա-
ռավարութեան բարի դիտավորութիւնները մատաղ սերնդի կրթութեան

ընդհանուր ոգտի վերաբերմամբ, բայց գտնվելով այնպիսի ազգերի մեջ, վորոնք դեռ բավականաչափ չեն ըմբռնում մարդկային ընդունակութեան այդպիսի զարգացման արժեքը, վոր ընձեռում է նրանց ժողովրդական կրթութեանը, չունենալով նրան նպաստող մեծ մի կարելիութեան, վոր կարող եր ազդել բնիկներէ վրա, զրկված լինելով, վերջապես, ամեն միջոցներից և տեղական իշխանութեան աջակցութեանից, վոր ավելի հնարավորութեան ունի գրավելու տեղիս ազգերին դեպի կրթութեանը և զրա հետ միասին առաջ բերելու և մերձեցումն կառավարող ազգի հետ, ցավոք սրտի տեսնում է, վոր իր գործ դրած աշխատանքը բոլորովին կորած է:

Տեղիս ազգերը, վորոնք սովորել են դարերից ի վեր հլու հնազանդ լինել միայն աշխարհական իշխանութեան, վորոնք ամեն բանի մեջ վորոնում են միայն իրենց նյութական շահը, այլ կերպ չեն նայում դպրոցիս աստիճանավորների վրա, քան իրենց սովորական տիրացուների և մուլաների վրա, մզրոնք կյանքի մի ուրիշ յեղանակի անընդունակ լինելով, այդ պաշտոնների միջոցով են միմիայն հայթայթում իրենց որվա պարենը: Նրանք ամեն որ տեսնելով տեղական իշխանութեան անբարեխիղճ վերաբերմունքը դեպի դպրոցը և ընդհանրապես դեպի աշակերտներն ու ուսուցիչները, որոստորե հեռանում են դպրոցից և մոտենում են իրենց սովորական դպրոցներին: Յեւ մինչև վոր պարտականութեան չդրվի տեղական իշխանութեան վրա անհրաժեշտորեն ավելի ուշադիր լինելու դպրոցի նկատմամբ, ամեն միջոցներով աջակցել նրան, հենց գոնե, առերես ցույց տա յեռանդ ու ցանկութեան խրախուսելու աշակերտներին, դպրոցիս վիճակված կլինի մնալ իբրև մի արհամարհված բան բնիկների աչքում:

Հատկապես պետք է հետզհետե կարճել թուրք մուլանների իրավունքը աշակերտներ պահելու առանց իշխանութեան թույլտվութեան, վոր դպրոցս ինքնուրույնաբար չի կարող անել, առանց վոստիկանութեան աջակցութեան, չենթարկելով իրեն լուրջ անախորժութեաններին: Պետք է միայն հիշել այն, թե կառավարութեանն ինչ աշխատանք է գործադրել, ինչ ծախսեր արել և այժմ ել անում է, վոր կարողանա բնիկներին ցանկութեան ներշնչել ուսանելու մինչև իսկ թիֆլիսում, և այն ել քրիստոնյաներին, իսկ այստեղ բնակիչների մեծ մասը մուսուլմաններ են:

Մահմեդական մասնավոր դպրոցներն անհրաժեշտորեն պետք է յենթարկել դպրոցիս հսկողութեան և մինչև իսկ, յեթե հնարավոր է, և՛ նրանց մեջ մտցնել ուսու լեզվի դասավանդումը: Պետք է ստիպել նրանց բարձր հոգևորականութեան՝ ներշնչել ժողովրդին, հայերի որինակով, պետական լեզվի գիտութեան անհրաժեշտութեանը: Մատաղ սերունդն այդ միջոցով մանկութեանից արդեն ստանալով ուրիշ հասկացողութեան և զգացմունք, հետագայում ևս տեսնելով զրա եյակտն ոգուտը, ունենալով մտքի ու սրտի համար լավագույն սնունդ հայրենի գրականութեանից՝ իրենց մեռյալ խորհրդանշանների փոխարեն, անկասկած, իրենք կաշխատեն թողնել իրենց մեջ արմատացած մուսուլմանութեանը, կաշխատեն մոտենալ իրենց համար բարեբար հանդիսացող ազգին և կհասկանան, վոր կրթութեան էյական նպատակն է, վոր մարդս լինի պարկեշտ քաղաքացի և հասարակութեան ոգտավետ անդամ:

ՅԵՐԵՂԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԱԾՈՒՆ

1846 թ. հունվարի 8.

Դպրոցս քանիցս որենքի խիստ պատասխանատվության սպառնալիքով նախազգուշացրել է Կոնսիստորիայիդ տեսչութայն ներքո գտնված հոգևոր դպրոցին և նրա վարիչին, վոր մինչև իսկ ուսուցչություն անելու արտոնությունն ել չունի, վոր դրանք վերջ դնեն աշխարհական դասից դպրոցդ աշակերտներ ընդունելու դործին, բայց, ցավ ի սիրտ, տեսնելով, վոր իմ ձեռք առած միջոցները ցարդ մնացել են անկատար, և, վոր ավելի վատթարն է, հավասարի աղբյուրներից տեղեկանալով, վոր դպրոցիդ արդի վարիչ Բողդան Արարատսկին տեղիս հասարակութայն տգիտությունն ոգտագործելով, հակառակ կառավարութայն այդ մասին հրատարակած բոլոր որոնքների և արած կարգադրությունների, վոչ միայն ինքնակամ ընդունում է իր խնամքի տակ գտնված դպրոցը աշխարհականների զավակներին, այլև համարձակվում է դպրոցիս մասին ֆիասակար ու աննպաստ լուրեր ել տարածել հասարակութայն մեջ, վորպեսզի այդպիսի տխմար միջոցներով ավելի ու ավելի գրավի նրան իր կողմը. դպրոցս հարկադրված է խոնարհաբար խնդրել Կոնսիստորիայիդ՝ վերջնականապես և կտրականապես հրահանգել, նախ՝ նրան և ապա տեսչութայն ներքո յեղած հոգևորականներին, վոր դրանք վերջ դնեն այդպիսի չար գործողություններին, վախենալով որենքի խիստ պատասխանատվությունից, և դպրոցից արտաքսեն աշխարհական դասին պատկանող բոլոր աշակերտներին և այսուհետև այլևս վոչ վոքի չընդունեն, յերկրորդ՝ հրամայել նույն Արարատսկուն ներկայացնել դպրոցիս, թե ինչ իրավունքով նա թույլ է տալիս իրեն այդպիսի շեղումն անել որենքից և ժամից է նա արտոնություն ստացել վոչ միայն ուսուցչի, այլև նույնիսկ վարիչ լինելու մի վորեն հասարակական հաստատության, հակառակ դեպքում դպրոցս, իրեն վերապահված իրավունքի հետևանքով, միջոցներ ձեռք կառնի:

Հայոց վիճակային Կոնսիստորիային Արդյանի կողմից զարույթով և կրթով զրված այս թուղթը հետևանք է յեղել վորոշ հանգամանքների, վոր 1890 թվին, Յերեկանի գեղմագիտի վերատեսուչ հայտնի Բրաժնիկովի որով ցարական տեսչենքներով և հակահայկական զուգով զրված՝ գեղմագիտի պատմությունը հետևյալ կերպ է լուստարաներ Վթակվիչը, — ասում է այդ պատմությունը, — միջնորդելով բանալ իր նվաճած յերկրում — Հայկական նահանգում առևտրական դպրոցներ, նպատակ է ունեցել դրանց միջոցով տեղացիներին մոտեցնել առև ժողովրդին: Իրենց վորդիներին այդ դպրոցներում սովորելու յն ուղարկել բացառապես չունեոր ծնողները, վորոնք ցանկացել են շահված լինել պետական ծառայութայն ընձեռած արտոնություններից, իսկ մյուսները դերագտակ են իրենց զավակներին կրթել հայոց դպրոցներում, և յեթե մի քանիսն ել բացառություն են կազմել և իրենց զավակներին մի քանի ժամանակ ուղարկել են առև դպրոցը այդ ել նրանք արել են այն նպատակով, վոր քիչ-միչև առևերեն խոսել սովորեցնեն իրենց յերեխաներին, վոր, համենայն դեպս, կարող եր պետք զար:

Ռուս դպրոցի հանդեպ հայերի այդ անընթացակամ վերաբերմունքը, հրահրել է հայ հոգևորականութայն կողմից Այդ տեսակետից ուշադրութայն արժանի պիտի լինի այն հանգամանքը, վոր հայ հոգևորականութայն զուրկ՝ ամենայն Հայոց պատրիարք կաթողիկոսը — իր այցելությամբ պատվել և Յերեկանի զավառական դպրոցը որաբացվելուց միայն 20 տարի հետո, թեև նա շատ լավ է հասկացել, վոր դպրոցը բացված է

վոչ մասնականներէ համար, այլ զլիաւորապէս իր հոտի համար. Ռուս դպրոցի հանգեալ հայ հոգեւորականութեան անբարայցադատութիւնը ցայտուն կերպով արտահայտել է մասնավորապէս ժամանակ, յերբ 1837 թվին բացվել է Յերեւանի թեմական հոգեւոր դպրանոցը, զորի գծմ մագառակը դպրոցի իշխանութեան համար ավելի զգալար է յեղել, քան նախկին հայկական մասնավոր դպրոցներէ զինմ:

Լենց նույն 1837 թվին ել զավանական դպրոցը գիմն է և Հայոց թեմական Կոնսիստորիային, խնդրելով չընդունել աշխարհականներէ զավաններին, քանի զոր դպրանոցը հոգեւոր եւ Կոնսիստորիան առաջին նվազ ասիպես եւ ձեռացել իրեն, զոր ինքն ըստ ամենայնի ընդունում է այգպիւնի գիմնումէ արդարացի լինելը, նա պատասխանել է, թե՛ «Ինքն իր 1837 թվի սեպտեմբերի 4-ին, այսինքն դպրոցի գիմնումը 13 որ առաջ, որազորութեամբ սահմանել է, զոր աշխարհականներէ զորդէքը պիտի մանն Յերեւանի զավանական դպրոցը, իսկ հոգեւոր կոչումն ունեցողներինը նորաբաց դպրանոցը և զոր Յերեւանի բարեկարգչին և դպրանոցի տեսչին պատվիրված եւ դպրանոցից արձակել աշխարհականներէ զորդիներին և հետագայում ևս այգպիւններին չընդունելով:

Թե զորքան է անկեղծ յեղել Կոնսիստորիան, այգ յերեւում եւրանից, զոր դպրանոցը դրանից հետո ել զոչ միայն շարունակել է ընդունել աշխարհականներէ զավաններին, այլև ջանք է թափել զավանական դպրոցում սովորող աշակերտներին հետաքննել իրենց դպրոցից: Դպրոցի տեսչի պաշտոնակատարն այգ մասին զեկուցելով դպրոցներէ զերեստեսչութեան, գրել է. «Ինչմ մի քանի անձինք սեղեկացրին, թե իրենք, դպրանոցի տեսչի հետ ունեցած իրենց ազգակցական կապերի շնորհիվ, կամ տեղի առով Յերեւանի արքեպիսկոպոսի պահանջին, ստիպված են յեղել իրենց զորդիներին ուղարկել հոգեւոր դպրանոցը:

Հաջորդ 1838 թվին դպրոցի տեսչույն (Քիթարովը) անհրաժեշտ է համարել հաղորդել զերեստեսչութեան, թե չնայած իր աշխատանքներին և ձեռք առած բոլոր միջոցներին, դպրոցը հնար չունի զոչ միայն ավելացնելու իր աշակերտներէ թիվը, այլև պահելու իր ունեցած աշակերտներին, զորոնք կամայաբար թողնում են դպրոցը և մասնում դպրանոց, զոր չհարգելով դպրոցի պահանջները, զոչ միայն թույլ է առլիս իրեն զործադրել ամեն մի միջոց, զոր կարող է ջայել անկրթ ընակիչների ինքնասիրութիւնը, այլև առաջնորդի ու կաթողիկոսի ազգեցութեամբ հարկապարար պահանջում է քահանաներից և ուսուցիչներից քարոզել, զոր ծնողներն իրենց զորդիներին ուղարկեն դպրանոց:

Ի պատասխան դպրոցի իշխանութեան բազմադիմէ պահանջներէ, զոր դպրանոցից արձակվին աշխարհականներէ զավանները, Հայոց թեմական Կոնսիստորիան գիմն է զըզրոցներէ զերեստեսչութեան, խնդրելով տնորինն արձակելու Անդրեովկոսի դպրոցներէ հոգեւոր կոչումն ունեցող բոլոր հայ աշակերտներին: Դրանով ել չբավականանալով, նույն խնդրով նա գիմն է նաև Կոփկոսի կառավարչապետին:

Սակայն, թեև հայ հոգեւորականութեան հիշյալ գիմնումը միանգամայն անհիմն է յեղել, բայց և այնպէս դպրոցներէ զերեստեսչութեան շտապել է բազմաբարել այն և առաջարկել է զավանական դպրոցներէ տեսչին իրենց հոգեւոր կոչումն ունեցող հայ աշակերտներին ընդունել դպրոց այն զեպքում միայն, յերբ առաջվի հայ հոգեւոր տեսչութեան թույլաբաժնութիւնը: Բայց դրանից հետո ել դպրանոցը, ոգավելով կաթողիկոսի, առաջնորդի և կոնսիստորիայի պաշտպանութիւնից, շարունակել է նախկին կարգով, առանց քաշվելու, ընդունել աշխարհականներէ զավաններին, հաշիւ տանելով մի կողմից այն, զոր զգալար կլինին հակողութեան յինթարկել իր գործողութիւնները, մյուս կողմից ել այն, զոր ինքը՝ դպրոցական իշխանութիւնը զոչ մի երկուսն միջոց ձեռք չեր տանում, զոր կատարված լինելին դպրոցի տեսչին իրավացի պահանջները: Տեսուչը (Պաշտաուր Արովյանը), զոր ինքն անձամբ առիթ թէ ար ունեցել համոզվելու, թե դպրանոցն ի յարն է զործադրում որենքը, գիմն է նրա իշխանութեան ղեկավարական խնդրեցով, զոր նա չընդվի իր ստանձնած պարտականութիւնից: Վոչ մի քան չի ոգնել:

Վերջապէս, տեսուչն՝ Արովյանը, զորի համբերութիւնը հասած է յեղել, 1846-ին Հայոց թեմական Կոնսիստորիային ուղարկել է հետևյալ ըրողքը. «Դպրոցս քանիցս որենքի իրեստ պատասխանաւորութեան սպառնալիքով նախագրուածացրել է Կոնսիստորիայի տեսչութեան ներքո գտնված հոգեւոր դպրոցը և զոր վարչչինն է այլու:

Գիմնագրոնի ճշմարտութեամբ պատմութեան հեղինակը նույնիսկ առիթ է վորտնել մեղադրելու Արովյանին նրա «ինքնակամ» գործողութիւններէ համար: Այդ մասին պատմութեան 64—65 էջերում մենք կարգում ենք. «Տվյալ զեպքում աչքի յե ընկնում յերկու հան-

գամանք, զորոնցից մեկն անպայման փաստակար արդեցությանն է ունեցել Յերեանին գավառական զորոցի բախտի վրա, իսկ մյուսը Թեև կարող եր շատ ոգտավետ լինել, բայց վոչ մի ոգուտ չի բերել Այդ հանգամանքներից առաջինն յեղել է տեսչիներէ հաճախակի փոփոխվելը—մեկը դեռ չի հասցրել ծանոթանալ զործին, մի զորոշ ճրագիք մշակել իր անելիքներէ մասին, զոր ստիպված է յեղել տեղի տալ մյուսին, վորը, իր ներքին, դեռ չընտելացած զործիններ, իր սեղը գիշել է մի յերբորդին Դորոցի տեսչիներէ աշգուես արագ իրար փոխաբերելը միշտ է ամենուրեք վատ է արդուտ զորոցի վրա, և այդ մանավանդ իրավացի յե Յերեանի զպրոցի վերաբերմամբ, վոր ստիպված է յեղել իր գոյության համար ել մաքառել հասարակության դեմ, վորը. Բնամուծությամբ է վերաբերվել նրան

Մյուս հանգամանքը յեղել է այն, վոր զպրոցի տեսչի պաշտոնն ամբողջ տասը տարի, 1838—48, կատարել են վոչ ուսու մարդիկ (Միգանդարով, Լաշիֆոտով և Արովյան)։ Միգանդարովը և Արովյանն իբրև հայեր, վորոնք լավ են ճանաչել տեղացիներին և տեղի պայմանները, կարող եյին վորոշ պայմաններում շատ ոգտավետ գործիչներ հանդիսանալ, բայց չլիտք է մոռանալ, վոր այն ժամանակները, այն հայը, վոր կգտահանար պաշտպանել ուսու լուսավորության գործը հայ հոգևորականության դեմ, պետք է վոր քաղաքացիական մեծ առաքինության տեր լինելու իմանալով ժամանակի է տեղի պայմանները, դժմար է յեղել սպասել պ. պ. Միգանդարովից և Արովյանից, վոր նրանք գործն այնպես բռնած գինեյին, ինչպես սկսել եր Զրոյեղը (զպրոցի առաջին տեսչին, ուսու)։

Թե ինչպես է գործել Միգանդարովը, մենք չգիտենք, բայց նրան փոխարինող Արովյանի (նրան փոխարինել է Լաշիֆոտովը) գործողությունները չի կարելի անբիծ համարել։ Յերբ առաջին անգամ նա ստանձնել է իր պաշտոնը, նա, ինչպես առում են, մեծ հուշան է տվել,—1843 թվին նա գեկուցել է վերառեսչության, Թե՛ շղարացն իր աշակերտների գիտությունների մեջ ցույց տված հառաջդիմության և ուսուցիչների ընդունակության նկատմամբ զանգուտ է ամենախղճուկ վիճակի մեջ։ Ըստ յերեւոյթին մենք գործ ունենք յեռանդուն մարդու հետ, վոր վորոշել է բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռք առնել բարձի թողի արած գործը հոգալու համար։ Բայց ինչ է արել Արովյանը՝ նա 1844 թվին ինքնակամ ավելացրել է տեղական լեզուների ուսուցիչներին մի—մի գաս, Թույլ է ավել հայոց լեզվի ուսուցչին հաշվեալության ներկայացնել հայոց լեզվով, 1846 թվին նա յեթմարկվել է խիստ հանդիմանության և կալանքի, իսկ 1848 թվին ահայտացել է, հայտնի չէ ո՛ր, վոր հետո վերադառն յերեան գա, իբրև հայոց հոգևոր զպրոցի ուսուցիչ։

Այս բոլորի մեջ վորքան պարբերություն կա, այնքան ել կեղծիք, ուսու և սխալ, ինչպես այդ կարելի յե տեսնել տեսչության թղթերից։

41.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., հունվարի 18.

Ի կատարուեալ Զերդ բարեմննդության տարվույս հունվարի 4-ի № 57 առաջարկության, սրա հետ միասին ուղարկելով թղթերն ու նամակները, վոր մնացել են հանդուցյալ Իվանովի իրերի մեջ, պատիվ ունիմ խոնարհաբար ավելացնելու, վոր դրանք, իրեղենները կնքելուց և ծախելուց հետո, մնացել եյին իմ մոտ, իսկապես նրա ծնողներին հասցնելու համար, բայց առանձին դրված լինելով, ծնողներին հասցնելիք մյուս իրեղեններն ուղարկելու ժամանակ, մոռացված են։ Հարկ եմ համարում ասել, վոր այդ թղթերի մեջ պատահմամբ իմ ձեռքն ընկավ նրա ընկեր և բարեկամ Ծիրադելիինի նամակը, վորի մեջ, այդ բարի խրատատուուն, մոռանալով մարդկային և ընկերական սուրբ պարտականությունը, անփորձ յերիտասարդին կյանքի և քրիստոնեյական կանոնները ներշնչելու փոխարեն, աշխատում է հեռացնել նրան ինձանից, ինչպես կատարի շնից, գրգռելով իմ դեմ և խրատելով Վիուլ և տալիս իր սեփական փրփուրը։

Նա, ինչպես այժմ պարզվում է, անախտո՞թ խոտվուեթյունների և քու-
թյունների պատճառ է յեղել վոչ միայն իմ նկատմամբ, այլև ընկերների
նկատմամբ, այլև պատճառ անբախտ յերիտասարդների կորստյան, վոր
խուսափում եր բարի ներշնչումներից հենց սկզբից դպրոցումս պաշտոն
ստանձնելու որից, չընդունելով նույնիսկ իմ բարեկամական խորհուրդներն
այն կյանքի յեղանակի մասին, վոր նա վարում եր, և հետագայում ընկե-
լով այնպիսի մարդկանց շրջանը, վորոնց միակ կուռքն արքեպիսկոպոսն և
ցոփ կյանքն եր:

Ներկայացնելով այդ նամակի պատճենը—իսկականը թողնում եմ ինձ
մոտ—մյուսների հետ, Ձերդ բարեծննդության բարեհայեցողության, խո-
նարհարար խնդրում և քաղցր հույս եմ տածում, վոր Դուք, իբրև պետ և
Ձեր ստորադրյալների հայր, անուշադիր չեք թողնիլ և հաշիվ կպահանջեք
Ֆիլադելֆինից, թե նախ՝ ի՞նչ իրավունքով նա իմ մասին, ընկերներին
Ներկայությամբ արտահայտվել է այդպիսի միայն իրեն վայել յեղանակով,
յերկրորդ՝ այդպիսի գործողության դեպքում այնպիսի մարդկանց կողմից—
ինչպիսին Ֆիլադելֆինն է, Ձերդ հայրական խնամքը կտարածեք Ձեր այն
ստորադրյալների վրա, վորոնց պատիֆն արատավորվում է այդպիսի գաղտնի,
անխիղճ հարձակումներից և հակառակություններից:

Այս թղթի մեջ հիշված Ֆիլադելֆինի ով լինել մենք չգիտենք. թղթից յերևում է,
վոր դա նամակներ է գրել դպրոցի ուսուցիչ Իվանովին ու Նրա գրգռել Արովյանի դեմ.
ինչպես յերևում է, Արովյանը ճանաչելիս է յեղել Ֆիլադելֆինին, վորը գուցե այն անձ-
նավորությունը լինի, վոր 1846 թվին աշխատակցել է „Кавказ“ լրագրին: Անհավանական
չէ, վոր դա Քրիլիսիի գավառական դպրոցի, Արովյանի նախկին ծառայակից, ուսուցիչնե-
րից մեկն ու մեկն է յեղել:

42.

9. ՎԵՐԱՏՆՍՈՒՆ

1846 թ., հունվարի 18.

Ի կատարումն Ձերդ բարեծննդության տարվույս հունվարի 5-ի № 11
թղթով արած առաջադրության, սրա հետ միասին ուղարկելով ինձ հանձ-
նված դպրոցի կրոնոսուույցի նամակը, վորի մեջ նա հիշում է, թե միտք
ունի բոլորովին թողնել պաշտոնը, հավակնում եմ ավելացնել, վոր յես
առանց հիմնական պատճառների յերբեք և վոչ մի դեպքում թույլ չեմ
տվել ինձ և թույլ չեմ տալ ապորինի դիտավորությամբ ֆինասել իմ ծառա-
յակիցներից վորևէ մեկին, և յես չեմ հասկանում, թե ինչի՞մ եմ արժանա-
ցել իդիսանության անվաստահության, վոր իմ խոսքերս յերկբայության և
կասկածանքի յեն յենթարկվել: Յե՞վ յեթե թարգմանը բարեխիղճ մարդ լինի,
Ձերդ բարեծննդությունը կարող է այդ նամակից հավաստիանալ, վոր ճիշտ
է իմ և մյուս կարծիքը Տեր-Հովհաննիսյանի վերաբերմամբ:

Մի կողմ թողնելով նրա մյուս ընդունակությունները, վորոնց մասին
կարելի չէ գաղափար կազմել այդ նամակից, նա չգիտե և հայերեն: Նրա
մյուս հատկությունների, այն է վատ վարքի և վատ համբավի մասին, յես
չեմ կարող, թեև գուցե այդ հակառակ լինի ընդհանուր որոնքին, բացառ-
վածություն պաշտոնական թղթում ներկայացնել իմ մերձավորի ապորինի

գործողութիւններէ շարքը, և այն ել հոգեւոր անձի, և դրանով նրան խա-
տառակել ընդմիշտ, նամանավանդ, վոր կրօնաւարաց Տեր-Հովհաննիսյանը
նախատեսելով այն վատ հետեանքը, վոր կարող է առաջ գալ այդպիսի
գրագրութիւնից, արդեն ինքը ամսիս 16-ին ինձ մատուցած խնդրով ցան-
կանում ե, վոր իրեն ըրորովին ազատ կացուցանեն պաշտոնից, խնդրելով
ուղարկել իրեն իր ծննդականը, վոր զտնվում ե տեսչութեան գրիւնդում,
ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ Զեռդ բարեծննդութեան հաճել տնորինել
վորպես այդ ամսին, նույնպես և Տեր-Ղեվոնդյանցին զպրոցումս կրօնա-
ւարաց նշանակելու ամսին:

Անդրկովկասի զպրոցներէ վերառեսուչը, ի պատասխան այն զեկուցադրին, վոր
Արովյանը ներկայացրել եր հայոց լեզվի և կրօնի դասաւարտ սարկավազ Հովհաննես Տեր-
Հովհաննիսյանի մասին, պահանջել եր, նախ իրեն ներկայացնել ուսուցչի բուն պաշտոնա-
կան հրաժարականը, վորովհետեւ պաշտոնից հրաժարվելու մասին մասնավոր նամակով նրա
հայրնաձ պատճառաբանութիւնը բավական չեք համարել, յերկրորդ՝ Եղիաշի Սուրենո-
ղոսի պաշտոնական գրութիւնը, վորից նա կարողանար հաժապահանալ, վոր հայ հոգեւոր-
բարձր իշխանութեան կողմից արգելք չկա Ղազար արեղա Տ.-Ղեվոնդյանին զավառական
զպրոցում ուսուցիչ նշանակելու նկատմամբ, և, վերջապես, յերրորդ՝ պատճառաբանված
առաքելութիւններ և ուսուցչույցներ սարկավազի հոգի վարքի և ժողովրդի մեջ տարածված
համբավի մասին:

Վերառեսչի այդպիսի պահանջներէ մեջ, հայանի բուն ե, անվստահութիւն եր ար-
տահայտվում նրա խոսքերէ ու մեջ բերած պատճառաբանութիւններէ նկատմամբ, ուստի,
ընականաբար, Արովյանն իրավունք և ունեցել վերաժողովելու, քանի վոր նա, ձեռնարկու-
թիւնները պահպանած չլինելով հանդերձ, ըստ ելութեան, արդարացի չեք, սարկավազ
Տեր-Հովհաննիսյանի նկատմամբ ունեցած իր գործողութիւնների մեջ:

43.

Ի ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ ԹԵՄԱԿԱՆ ԻՐԱԽԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐԵՒԱՆՈՒ

Ի տիտուլեարնի սովետնիկ Խաչատուր Արովեան

Խ Ն Դ Ի Ր

(Բնագիր)

Զերբեմնական վկայագիր այնր իրաւարանի ստացեալ յԱրկուռեցի
հայոց յանցեալ ամի և առաջեալ առ իս ձեռամբ պըն Արարատսկու՝ կո-
րուսեալ իմ յանգղաշուքնէ, հարկադրիմ հասուցանել զայն առ պըն Նա-
ղուսընիյ սովետնիկ պրոֆեսսոր Աբիխն, զորոյ զին ի լեռն Արարատ
հաստատէր այն վկայութիւն:

Ցանկանալով բաւականացուցանել զպահանջմունսս պըն Աբիխի և միան-
գամայն խափանել զկարծիս նորա, որպէս թէ կամօք և համահաւանու-
թեամբ հոգեւորականաց մերոց արարեալ իմ իցէ զայն և թագուցեալ զվկա-
յագիրն առ իս ի ստել և ժխտել զճանապարհորդութիւն նորա որ ըստ ժա-
մանակի ամօթ մեծ կարէ պատճառել ոչ միայն ինձ, այլ և աղգիւն և հոգեւո-
րականաց մերոց միանգամայն, պատիւ ունիմ այսու խոնարհաբար խնդրել
յայսմ իրաւարանէ հրամայել արտագրել զայն վկայագիր և զպատճէնն հա-

սուցանել ինձ ի փոյթ ժամանակի, զի պըն Արեիւն հանդերձեալ է շուտով
ելանել ի սահմանաց Վրաստանի:

Վերադառնուչ նահանգական ուսումնարանին Երեւանու

տիտուլաւարնի սովետնիկ

Խաչ. Արովեանց

19

Ի 26 յունուարի 1846

յԵրեւան

Հոգևորական Թեմական իրավաբանը — Կոնսիստորիան շատազ կատարել է նրա
խնդիրը: Դիտւմ ենք այստեղ Թղթի պատասխանը:

Երեւանու Հայոց

Վեհակային Կոնսիստորիայէ

284

Ի 25 փետրվարի

1846 թի

յԵրեւան

ՎԵՐԱՏԵՍՉԻ ՆԱՀԱՆԳԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ԵՐԵՒԱՆՈՒ ՏԵՄԱՆ

ՏԻՏՈՒԼԵԱՐՆԻ ՍՈՎԵՏՆԻԿ

ԱՐՈՎԵԱՆԻ

Վեհակային Կոնսիստորիայի Հայոց Երեւանու ի հետեւեալ գրութեան Ձեռք Ազնու-
ութեան ի 25 անցեալ յունուարի 19 ընդ այսմ առաքել առ Ձեզ զպատենն առաջին վկա-
յականի առեւելոյ յԱրեւուսեաց պըն Նազուսընի Սովետնիկ Գրոֆեսոր Արեիւն:

Անգամ Կոնսիստորիայի Իսահակ քահանայ Զարգարեան

Աղետագոյի Գ. Արաղեանց

Հայանի յե, վոր Արովյանի՝ Յերեւանի գաղափական զպրոցի տեսչության որերով
զիտական նպատակով Հայաստան են յեկել մի քանի գիտնականներ, վորոնց բոլորին եւ,
նրանց չըջագայության ժամանակ, իշխանության պատվերով է հանձնարարությամբ,
առաջնորդել է Արովյանը և արժանացել նրանց շնորհակալության և զոնության
Միայն զբանցից մեկի՝ պընֆ. Արեիւն հետ նրա հարաբերությունը քաղցր ժաման չի
ունեցել: 1844 թվի մարտի 28-ից մինչև սեպտեմբերի 15-ը, մարտի 1 հինգ ամիս և 22 որ
նրա հետ զեզերելուց հետո, զեւ չըջագայությունը չվերջացրած, Արովյանը թողել է նրան
և վերադարձել: Թե ինչ է տեղի ունեցել նրանց միջև և ինչից է վերափորձած յեղել Արով-
յանը, մենք չգիտենք, բայց վոր անձնական հարաբերություններից ծագած մի անախորժ
զեպք, մի ընդհարում տեղի յե ունեցել նրանց միջև, այդ անկասկած է: Այդ հանգամանքը,
զուցն պարզաբանովի Բողոքնշտեղի՝ շատազ ու մի որ Արեւելումս աշխատության մեջ
վերադարձնող Արովյանի հանդեպ, վոր նա ցուցադրելու իրավունք է համարել այն պատճա-
ռով, վոր ուսուսական պաշտօնեայության սահմուխքի վրա մեկ յերկու աստիճանով (Արեիւն
արքունի խորհրդական է յեղել) բարձր է յեղել Արովյանից, առիթ է տվել թյուրիմացու-
թյունների: Վերջիններիս հետեանցը յեղել է այն, վոր խեղճ հայը հուսահատության դուռն
է հասել: Արովյանը հետո ուղարկել եր իր այն ժամանակի որագրերը և խնդրել, վոր յե
հրատարակեմ—Շատազութեան և լուսարանություններ պընֆեսոր Արեիւն՝ Արաղեանց
բարձրանալու մասին՝ խորագրով:

Բոլորովին բարյացակամ մտքով յես չկատարեցի այդ խնդիրը, նախ, վոր, իմ կար-
ծիքով, հրապարակային նշանակությունների զուրկ էին այն անհատական պարագաները,
վոր նրա վերոհիշյալ որագրերի գլխավոր բովանդակությունն են կազմում, ապա նաև նրա
համար, վոր նրանց հրատարակությամբ յես Թերևս յերկուսին եւ ֆաստած լինելի, այնպես
վոր այդ որագրերը մինչև այժմ եւ իմ ձեռքին են, վորովհետև հարմար առիթ չներկայա-
ցավ կրկին Յերեւան ուղարկելու:

Վոր Արտվանը դժգոհ և թափալ Արիիկից, այդ յերեսում և նաև նրա վերը բերած պաշտոնական թղթից. նա կարծել է, թե իբր անգղուլության պատճառով կորած վկայագիրը կորողը և առիթ տալ Արիիկին կարծելու, Վոր ինքը՝ Արտվանը դիտավորյալ կերպով թափալ և այն վկայականը, Վոր արժամ է յեղև Արիիկին՝ Արարատի գազաթը բարձրացած լինելու մասին:

Գրեթե հար Արիին այս վկայականն առել էր ակոռեցիներէից, ի գղուլություն, Վոր չլինէր թե իբր մասին էլ ազագայում առնէ, թե չի հասել Մատիսի գազաթը, ինչպես այդ յեղև էր Գարբուսի վերաբերմամբ:

Զարմանալի յե, թե ինչպես և պատահել, Վոր Արտվանի կողմից հոգևոր իրավարանին դրված իսկական թուղթը, Վորի վրա արժամ է իրավարանի մակագրությունը—Հաստ փութով կատարել, ընդել և դավառական դպրոցի 1846 թվի գործերի մէջ, այսինքն վերջապէս վերադարձել և Արտվանին Միթե կոնսիստորիան, ուղարկելով վկայականի պատճենը, վերադարձել և նաև Արտվանի թուղթը:

Արտվանի ստորագրությունը թղթի տակ ուսուերեն ճշտ թարգմանությունը չէ. նա յեղև է՝ „Исправляющий должность Штатного Смотрителя Эриванского Уездного Училища“, այսինքն Յերևանի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնականոր:

44.

Գ. ԳՐՈՅԵՍՈՐ ԱՐԻԻԿԻՆ

1846 թ., հունվարի 26.

Սրանով պատիվ ունիմ ուղարկելու Ձերդ բարեծննդության անցյալ ղեկավարներ ամսի համար կազմած ողբերկութարանական իմ դիտողությունները:

45.

„КАВКАЗ“ ԼՐԱԳՐԻ Գ. ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Սրանով պատիվ ունիմ ուղարկելու Ձերդ բարեծննդության մի քանի տեղեկություններ, Վոր յես հավաքել եմ տեղիս ողի բարեխառնության մասին:

46.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1846 թ., մարտի 9.

Ձերդ բարեծննդության տարվույս փետրվարի 14-ի № 203 առաջագրության համաձայն, յես ինձ հանձնված դպրոցի ուսուցիչներին հայտնեցի, Վոր նրանց պատրաստեն և ուղարկեն պահանջված շարադրությունները սահմանված ժամանակին: Բայց վորովհետև յերկու դավանության կրոնուսուցյցները ուսուերեն բոլորովին չգիտեն, արդոք չի՞ կարելի թույլ տալ նրանց ներկայացնել իրենց գրելիքը մայրենի լեզուներով: Իսկ յեթե, ինչպես յես յենթադրում եմ, այդ հոգվածները պիտի տալագրվեն „Кавказ“ լրագրում, և նրա խմբագիրն ինքն էլ ցանկանում է ունենալ հիշյալ հոգվածները մինչև իսկ ոտար լեզուներով գրված, այդ դեպքում խոնարհաբար խնդրում եմ թույլ տալ և ինձ ուղարկել հոգվածներս գերմաներեն լեզվով, վորովհետև յես, ցավ ի սիրտ, պիտի խոստովանեմ, Վոր, ինչպես թարգմանության, նույնպես և շարադրելու գործում այնքան էլ ուժեղ չեմ ուս:

լեզվի գիտութեան մեջ, վորքան գերմաներեն, վորով ուսել և ավարտել եմ իմ ամբողջ ուսման ընթացքը: Իսկ յեթե հարկ լինի ինձ գրել մի բան ուսաներեն, յես չեմ կարող այդ գրածս ներկայացնել ուրիշի ձեռքով գրած, քան թե իմ, վոր Հախազանց անբավարար և այդպիսի նպատակի համար:

№ 44, 45 և 46 գրութիւններից պարզվում է, վոր Արոժյանը, բացի իր պաշտոնական գործերից, Արիւի ու զորոցական վարչութեան խնդրով, Յերեսնում կատարել է նաև զուտ գիտական-գրական աշխատանքներ և ուսումնասիրութիւններ, վորոնց արդուները նա ուղարկել է Արիւիին և „Kavkaz“ լրագրի խմբագրութեան՝ ապագրելու համար:

Վերջին № 46 գրութիւնից պարզվում է և մի ուրիշ կարևոր հանգամանք, վոր նա ուսաներեն լավ չի իմացել, կամ, լավ և ասել, շատ ել ուսել չի յեղև այդ լեզվի գիտութեան մեջ: Մենք, իհարկե, առանց այդ ել նրա պաշտոնական թղթերից ու գեկուցումներից զազափար եյինք կազմել նրա ուսաներեն քիչ իմանալու մասին, բայց նրա սեփական խոստովանութիւնն ավելի ցայտուն և դարձնում այդ հանգամանքը:

47.

ՂԱԶԱՍԻ ԳԱՎԱՌԱՄԱՐ ԶԱՍԵԴԱՏԵԼԻՆ

1846 թ., փետրվարի 23.

Ձեր խնամքին հանձնված գավառամասի Կոթ գյուղացի Սաչատուր Պետրոսյանի վորդի Հովհաննես Պետրոսյանը, վոր սովորում է դպրոցումս, նորերս հիվանդացած լինելով, կամենում է անպատճառ վերադառնալ իր ծննդավայրը: Այս պատճառով ահա յես խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեր հարգութեան, առանց հիվանդութեան մասին բան հայտնելու հորը, տնորինեք ճամբել նրան այստեղ, վոր տանե իր վորդուն: Հավաստի յեմ, վոր Դուք մարդասիրաբար չեք թողնիլ իմ այս խնդիրս անկատար:

48.

ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԻՄՆԱԶԻՄԻ ԳՐԱԽԱՆՈՒԹԻՆ

1846 թ., մարտի 7.

Մեծ կարիք ունենալով հին հեղինակների գրվածքներին, և այդպիսիները չգտնելով այստեղ, յես ստիպված եմ գիմել Ձերդ բարեծննդութեան և խնդրել—չի՞ կարելի արդոք ժամանակավորապես ուղարկել ինձ հետևյալ գրքերը—Ինջիլյանի «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց», «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի», նույն հեղինակի:

Յեթե այս գրքերը չգտնվեն խանութքումդ, գուցե այդպիսիները գտնվին մասնավոր մարդկանց մոտ:

Մենք մեր Թարգմանութեան մեջ գրել ենք Արոժյանի ցանկացած գրքերի իսկական անունները: Ձեռք հասկանում, թե ինչու Արոժյանը Դուկաս վարդապետ Ինջիլյանին համարում է հին հեղինակ և նրա գրվածքները դասում է հին հեղինակների գրվածքների շարքը, քանի վոր հելլալ գրքերը ապագրված են Վենետիկում, առաջինը՝ 1822 թվին, յերկրորդը՝ 1835 թվին, իսկ ինքն Ինջիլյանը վախճանվել է 1833 թվին:

Պեք է կաթել, վոր նա կամեցել և ասել հին Հայաստանին վերաբերող շարագրութիւններ կամ գրվածքներ: Արոժյանը, գուցե կամեցել և ունենալ վոչ թե Ինջիլյանի

«Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» գրվածքը, այլ նրա «Աշխարհագրութիւն Հայաստանի»-ն, ամփոփված մի հատորի մեջ, բայց դա նոր Հայաստանի աշխարհագրութիւնն է և վոչ ինչ Հայաստանի

49.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍԱԶԻՆ

1846 թ., մայիսի 25.

Ձերդ բարեծննդութեան տարվույս հունվարի 5-ի № 12 առաջագործութեան հետեանքով յես թուլլտվութիւն եմ ստացել յոթ որով Թիֆլիս գնալու Ներկայութեան յես հարկ եմ համարում յերկրորդ անգամ դիմել Ձեզ խոնարհագրութեան խնդրով, վոր յերկարացնեք ինձ տված աշապիսի թուլլտվութիւնդ բոլոր արձակուրդների համար սահմանված ժամանակամիջոցում, և, բացի դրանից, հաճեք միջնորդել ավելացնելու արձակուրդս նորից ամիս ու կես ժամանակով, վոր յես կարողանամ գնալ Դորպատ և վերադառնալ, վորովհետև յես գնում եմ իմ բարերար և դաստիարակ Պարոտի դազադին յերկրպագելու իմ կյանքում, իմ անկարող վիճակի հետեանքով, գուցե յերբեք չալիտի հաջողքը ինձ ի կատար ածել իմ այդ նվիրական ուխտը, իսկ այժմ ամենահաջող դեպքն ինձ միջոց եւ ընձեռում հասնել հոգեկան վաղուց տածած բաղձանքիս։ Ամիս ու կես վականցիայի ժամանակամիջոցը, 28 որվա արձակուրդ, վոր որենքով տրամադրվում ե ամեն մի աստիճանավորի, և դարձյալ ամիս ու կես, յեթե նույնիսկ ոտճիկ ել ստանալու չլինեմ այդ ժամանակի համար, ինձ բավական ե։

Կեդժ միջոցների դիմելը, վոր իբր թե տնային-ընտանեկան պատճառներն են ստիպում ինձ ձգտել այդ նպատակին, յես իմ կանոններին հակառակ եմ համարում, ուստի և խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարեծննդութեան չմերժել ստանալ բարձր իշխանութիւնից իմ վերահիշյալ խնդրը կատարելու հրաման, վոր ինձ համար ավելի թանգ ու սուրբ ե, քան աշխարհիս բոլոր պարգևները։

Արդյանն իր աշապիսի հոգեկան հուզմունքով գրած դիմումին բացատրական պատասխան ե ստանում, «Դպրոցական մասի պ. կառավարիչը,—գրում ե վերապետուհի ի պատասխան նրա գրութեան,—սույն հուլիսի 8-ի № 423 գրութեամբ հայտնում ե ինձ, վոր Ձեզ հանձնարարված դպրոցական շենքի ֆլառվածքները նորոգելու գործի հետեանքով, նորին գերազանցութիւնը չի կարող համաձայնութիւն տալ Ձեզ արձակելու վոչ արձակուրդներին, վոչ ել գրանից հետո»։

Այսպիսով՝ չի իրագործվում Արդյանի ցանկութիւնը, նա խորապէս վերաբորվում ե, և հետագայում, գլխավորապէս այդ պատճառով, նա հրաժարվում ե տեսչական պաշտոնից։

50.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՂԱԲԱՑԻՆ ՎՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1846 թ., հուլիսի 10.

Պատիվ ունիմ ուղարկելու վոստիկանութեանդ մի կորած ուղտ, վոր յես բռնել եմ ութ որ առաջ. դա արքունի տանը 16 արծաթ ոտւղու ֆլառս ե հասցրելու Վնասն այն ե, վոր նա փչացրել ե յոթ ծառ, կտրել ե յերկու

պարան և այդ որերին կերակրվել և իմ ձեռքով, մի առանձին մարդու հսկողութեամբ, վորին յես բռնել եմ հատկապես դրան պահելու համար: Խոնարհաբար խնդրում եմ վտտիկանութեանդ հայտարարել քաղաքումս, ինչպես այդ պահանջում և որենքը, և յեթե գտնվելու լինի նրա տեղը, պահանջեք նրանից կրածս փաստների հատուցումը, իսկ տիրոջ հետ վարվեք, ինչպես կամենաք:

51.

Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., հուլիսի 18.

Ի պատասխան Ձերդ բարեծննդութեան սուշն հուլիսի 13-ի № 835 առաջադրութեան պատիվ ունիմ խոնարհաբար զեկուցանելու, վոր ուսուցիչ Դորդանյանի ստացագիրն ինձնից հարյուր ուսուցի վերցնելու մասին յես արդեն 1845 թվի ապրիլի 14-ի № 39 զեկուցմանս հետ ներկայացրել եմ: Այդ գումարից 90 ուսուցի նա վերադարձրել և ինձ, իմ ստորագրութեամբ, իսկ 10 ուսուցին մինչև որս ել դեռ մնում և նրա վրա:

Բիւրոնը և Գասպարովը փոխ են առել ինձնից ազնիվ ընկերների ազնիվ խոսք տալով, և յեթե դրանք յերեքն ել, հակառակ խղճի ու պատվի, մտադրվել են չհատուցանել ինձ իրենց պարտքը, յես այլևս միտք չունիմ ավելորդ և, անկասկած, անախորժ գրագրութեամբ իմ իշխանութեանը նստութիւն տալու:

52.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., հուլիսի 18.

Ձերդ բարեծննդութեան տարվույս հունիսի 22-ի № 738 առաջադրութեան հետևանքով յես նորին պայծառափայլութեան Կովկասի կառավարչապետի կամքով կրեցի յերեք որվա կալանքիս պատիժը, բայց և այնպես յես ինքս ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում. յես ցույց չեմ տվել վոչ մի տգեղ վարմունք ներսես կաթողիկոսի Յերևան մուտք գործելու ժամանակ:

Դրա պատճառն այն անախորժ դեպքն և, վոր տեղի յես ունեցել իմ և տեղիս գավառապետի միջև, մանավանդ անցյալ տարվա հանդիսավոր ակտի ժամանակ, վորի մասին յես նույն տարվա նոյեմբերի 24-ի № 126 թղթով պատիվ եյի ունեցել զեկուցանելու Ձերդ բարեծննդութեան:

Այս յերեք որվա կալանքի և խոտազույն հանդիմանութեան պատիժը, վոր կրել եր Արոժյանը փոխաբայի կամքով և դպրոցի վերառեսչի առաջադրութեամբ, փոխաբային արած զեկուցազրի հիման վրա, ինչպես յերևում և Արոժյանի թղթերից, հետևեք և յեղել այն թշնամական հարաբերութիւնների, վոր վաղուց ի վեր զգոթյուն են ունեցել նրա և գավառապետ ու դպրոցի պատվաժող տեսուչ Բլազմացկու միջև: Բայց թե ինչ ազդեց գործողութիւններ կամ ազդեց վարմունք և կատարել ու ցույց տվել Արոժյանը ներսես կաթողիկոսի Յերևան մուտք գործելու ժամանակ, վորոնց վրա մատնացույց և արել զեկուցանողը փոխաբային, մեզ հայտնի չի:

Ա-Դոն առան և, թե քանի վոր Արոժյանն ընդառաջ և դուրս յեկել իր աշակերտներով, և առաջնորդարանում, ի պատիվ կաթողիկոսի, վոտանաժորներ և արտասանել տվել աշակերտներին, չե՞ր կարող, ուրեմն, նրա վերաբերմամբ մի վորեք ազդեց գործողութեան

կատարած լինելը Մենք կարծում ենք, սակայն, վոր համենայն դեպս Արոժյանի անվան հետ կապված մի բան պատահած պետք է լինել, վոր նրա թշնամիները ծոմուած ու շափաղանցրած ձեռով հասցրել էին փոխարքայի ականջը, և այդ չի կարելի հերքել նրա ընդհանուր գալու և աշակերտներին ժողանալորներ արտասանել տալու հանգամանքով։ Իշխանությունն ինքը կարող եր պատվիրած լինել նրան իր աշակերտների հետ ընդհանուր դուրս գալու կաթողիկոսին և վողշուհեյու նրան։ Իշխան փոխարքան, անկասկած, նախորդ հրահանգել եր Յերեանի իշխանության շքեղ ընդունելություն կազմելու և Արոժյանի վողշուհեյի ճանաչել հավանորեն մասնելիս և յեղել այդ ընդունելության ծրագրի մեջ։

53.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., ոգոստոս 31.

Իմ կինը, իբրև Լյուտերադավան, ահա այս չորրորդ տարին է, վոր զրկված է իր յեկեղեցու կրոնական ծեսեր կատարելու հանգամանքից, ուստի և յիս թե այդ և թե այլ ինձ համար անհրաժեշտ պատճառներով վստահանում եմ յերրորդ անգամ խոնարհաբար խնդրել Ձերդ բարեծննդության տալ ինձ 28 որվա արձակուրդ թիֆլիս գալու և վերադառնալու համար, իսկ յեթե իշխանությունն կամենա և այս անգամ թողնել իմ դիմումն առանց ուշադրության, այդ դեպքում ինձ կմնա միայն խնդրել Ձերդ բարեծննդության արձակել ինձ իսպառ ուսումնարանի տեսչությունից և պատվիրել հանձնել դպրոցս ում վոր հանձնելու տնորինություն կլինի։ Ինչ վերաբերում է դպրոցին վերանորոգումներին, դրանք, այդ վերանորոգումները, արդեն կատարվում են իրենց կարգով, և, ինչպես յիս կարծում եմ, շուտով կավարտվեն։

Արոժյանի և այս դիմումին պատասխան ե արվում, վոր նա չի կարող արձակուրդ ստանալ, մինչև վոր չվերջացի։ Դպրոցի իբրև հանձնված նորոգության գործը, և մինչև վոր կատարված վերանորոգության աշխատանքներն ստուգված չեն լինի սահմանված կարգով։

54.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., սեպտեմբերի 21.

Մինչև որս ստացած չլինելով և վոչ մի տնորինություն դպրոցումս հայոց լեզվի և կրոնի ուրիշ ուսուցիչ նշանակելու մասին, յես պարտք եմ համարում սրանով յերկրորդ անգամ դիմելու Ձեդ բարեծննդության բացատրել ինձ, թե պե՞տք է արդյոք, վոր ներկայումս այդ ուսուցչի պաշտոնը վարող արեղա Ղազար Տ.-Ղեվոնդյանը շարունակի կատարել իր պաշտոնը մինչև նորի նշանակվելը, քանի վոր նա, համաձայն Ձեր տարվույս մայիսի 18-ի № 52 առաջադրության, Եջմիածնի Սյունհոգոսում նրա մասին կատարվող քննության հետևանքով, չի կարող հաստատված լինել իր ներկա պաշտոնում։

Ղազար արեղա Տ.-Ղեվոնդյանի տեղ, ներսես կաթողիկոսի տնորինությամբ 1847 թվի ապրիլին հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցիչ և նշանակվում Եջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցի աշակերտ, տիրացու Առաքել Տեր-Ամրակուսյանը, վորին Արոժյանը, Անդրկովկասի դպրոցների վերադասելության պատվերով, հրավիրում և դնալ թիֆլիս, դիմագրեմունքն ու թյան յենթարկվել հայոց լեզվից և հետ վերադառնալ ու ստանձնել դասերը։

Անդրկովկասի դպրոցներէ վերատեսչութիւնը,—1848 թ. մայիսի 3-ին այդ մասին Արքայանը գրում և Յերեանի վեհակային Կոնսիստորիային,—սույն տարվա ապրիլի 19-ի № 313 դրությամբ առաջարկում և ինձ՝ ամենայն հայոց պատրիարք-կաթողիկոսի անուրիւթյամբ դպրոցումս հայոց լեզուն և կրոնը դասավանդելու համար ուսուցիչ նշանակված անիրացու Առաքել Տեր-Ամբակումյանցին հրավիրել այստեղ և այստեղից ել գնալ Թիֆլիս, այնտեղի գիմնազիոնում քննության յենթարկվելու հայոց լեզվից սահմանված կարգով:

Այս մասին խոնարհաբար խնդրում եմ Կոնսիստորիայիդ հայտնել Տեր-Ամբակումյանցին անհապաղ գալու իշխանության այսպիսի կարգադրութիւնը կատարելու համար:

55.

Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., հոկտեմբերի 23.

Սրա հետ միասին ներկայացնելով տեղեկագիր յեկեմեղի և մնացորդ դոմարի, ինչպես և ինձ հանձնված դպրոցի դրամարկղի ստուգման մասին 1846 թվի սեպտեմբերի վերաբերյալ, պատիվ ունիմ զեկեղցանելու Ձերդ բարեմննդության, վոր իր ժամանակին այդպիսի տեղեկագիր չներկայացնելս առաջ և յեկել այն հանգամանքից, վոր յես կամերհեր (սենեկապետ) պ. Մուրավյովի անձնական խնդրքով հարկադրված եյի ուղեկցել նրան Հայաստանի մի քանի հնությունների տեղերը շրջագայելու:

56.

ՆՈՐԻՆ ԳՆՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԳՆԵՆՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ Պ. ՇՐԱՄ ՅԵՐԿՐՈՐԴԻՆ

Յերևանի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատարից

Ջ Ե Կ ՈՒ Ց ՈՒ Մ

1846 թ., նոյեմբերի 16.

Ի կատարումս Ձերդ գերազանցության սույն նոյեմբերի 12-ի № 704 առաջադրության, պատիվ ունիմ հարգանքով զեկեղցանելու, վոր յես անցյալում, հենց դպրոցի տան շինության սկզբնավորության ժամանակ, և մանավանդ վերջին վերաշինության որերում, հաճախ արտասվելով խնդրել եմ յենթադնապետ պ. Տուրչանխնովին իր ստորադրյալ սպաներից մեկի միջոցով գտնել մի քիչ աշակցություն ցույց տալու ինձ, և նրանից միշտ արհամարհական պատասխան եմ ստացել՝ «Հանգիստ թողնել իրեն և պատասխանատու լինել այն բոլորի համար, վոր յես ինքս եմ ստանձնել, վորին խառնվել իր բանը չեմ: Իսկ Յերևանի գավառապետը և քաղաքապետը, նրանց իրար հետ ունեցած մոտ հարաբերության հետևանքով և անցյալ տարի Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին առաջին վրա տված իմ ըողոթի պատճառով, իմ վերաբերմամբ տածելով անձնական թշնամական վերաբերմունք, վոր և յեղել և պատճառ նրա այն քսություններին, վոր նա արել և իմ մասին նորին պայծառափայլության Կովկասի փոխարքային, միթե կարող են իմ վերաբերմամբ ունենալ մի ուրիշ զգացմունք, վոր ֆուսակար չլիներ ինձ համար:

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., դեկտեմբեր 6.

Մահմեդական աշակերտներից յերեք հոգի, վորոնք ավարտել են դպրոցիս ընթացքը, կամենում են վկայական ունենալ հավասար հայերին, բայց վորովհետև նրանց հառաջադիմությունը միթեմատիկայից չէ համապատասխանում դպրոցիս Գ դասարանի գիտության աստիճանին, այդ պատճառով ել ուսուցիչ Բանդուրովսկին չի կամենում վկայած լինել այդ մասին, մի համաձայնեց, վորի հետևանքով դպրոցիս համար վոչ նպաստավոր դժգոհություններ են ծագում տեղիս նույն դավանության պատկանող ընտանիքներէ մեջ, վորոնք առանց այն ել շատ չեն համակրում կառավարական դպրոցներին:

Դրանց խրախուսելու համար, յերկրիս նոր նվաճած լինելու հետևանքով, և այդ ազգի՝ հայերի հետ ունեցած վոչ հավասար մտավոր զարգացման պատճառով, անհրաժեշտ է աշխատել զբաղել նրանց այդ տեսակ նյութական միջոցներով և խուսափել ամեն ըանից, վոր կարող և խորթացնել նրանց կառավարության այդպիսի բարեբար նպաստից: Ուստի և խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարեծննդության թույլ տալ ինձ, զոնե, այս անգամ բավարարել նրանց, տալով նրանց ցանկացած վկայականը:

58.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., դեկտեմբերի 11.

Վորովհետև նորոգությունները դպրոցիս շենքում յիս արդեն վերջացրել եմ, ուստի և խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարեծննդության, համաձայն Ձեր սույն տարվա հունվարի 5-ի № 12 առաջադրության, թույլ տալ ինձ գալ Թիֆլիս 14 որով, համարելով զբա մեջ և ծննդյան ու նոր տարվա տոնական օրերը:

Ուսումնական մասի կառավարիչն առաջադրում է դպրոցներէ վերառեսչին կառարել Արոժյանի խնդրը, 16 որով արձակուրդ տալով նրան Թիֆլիսի գնալու համար, միայն այն պայմանով, վոր նա, Արոժյանը, օգտվի այդ արձակուրդից այն ժամանակ միայն, յերբ հաշիվ կներկայացնի դպրոցի նորոգության վրա իր ձեռքով ծախսված գումարի մասին:

Արոժյանի այդպիսի դիմումների ու մերժումն ստանալու հետևանքը այն է լինում, վոր նա ինքնակամ, առանց իշխանությունից նախորդ թույլտվություն ստացած լինելու, գնում է Թիֆլիսի և ներկայանում ուսումնական մասի կառավարչին, վորի համար և արժանանում է հանդիմանության:

Այս մասին Անդրկովկասի դպրոցներէ վերառեսչիք 1847 թվի հունվարի 11-ին Արոժյանին գրում է. «Անդրկովկասի ուսումնական մասի պ. կառավարիչը հունվարի 7-ի № 16 թղթով հաղորդելով ինձ, վոր Դուք սույն հունվարի 5-ին, առանց նախապես իշխանության թույլտվության ստացած լինելու, յեկել եք Թիֆլիս, առաջարկում ե ինձ՝ հանդիմանել Ձեզ Ձեր այդպիսի ինքնակամ բացակայության համար, և առաջադրել անմիջապես վերադառնալ պաշտոնիդ:

Այս քոտ հետևանքով, հանդիմանելով Ձեզ այն ըանի համար, վոր Դուք ինքնակամօրեն հեռացել եք Ձեզ հանձնված դպրոցից, առաջարկում եմ Ձեզ անմիջապես վերադառնալ պաշտոնապարհիդ:

9. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1846 թ., դեկտեմբերի 11.

Ի պատասխան Ձերդ բարեծննդության տարվույս նոյեմբերի 29-ի № 1369 առաջադրության պատիվ ունիմ հարգանքդ ղեկուցանելու, վոր յես, ղեկավարվելով գավառական գանձարանիս անցյալ տարվա մայիսի 19-ի № 411 հաղորդագրությամբ, ինչպես և քաղաքային վոստրեկանության նույն տարվա ու նույն ամսի 25-ի № 1554 հաղորդագրությամբ, Վրաստանի և Իմերեթի արքունի պալատի հրամանագրի հիմունքով, վորով պարսկական սահարդուանի ընթացիկ գինը նախկինի համեմատությամբ պակասեցված և յերկու կողմից, ինչպես այդ կարելի չե տեսնել Ձերդ բարեծննդությանն ուղղված նույն տարվա մարտի 9-ի № 27 իմ ղեկուցագրից, յես ինչպես կարող եյի ուրիշ կերպ հասկանալ «փոխել ռուսի փողը» խոսքերը, յեթե վոչ տալ պարսկականը և առնել ռուսականը, որենքով սահմանված գնով, իսկ փոխել նրանք ռուսական փողի «առանց գնի կորստյան ռուս փողի համեմատությամբ», չեմ կարելի ինքը՝ արքունի պալատը դրա համար պետք և ունենա իր որինական պատճառները, ուստի և խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարեծննդության իշխանական ներողամտությունը՝ ազատելու ինձ նրա աշխարհի ապրիսի պահանջից:

Սրան պատիվ ունիմ ավելացնելու և այն, վոր դպրոցական տան վրա գործադրված 490 ռ. 95 կ.-ի, նույնպես և նույն տան վրա ծախսելու հատկացված ուրիշ գումարները հաշիվը հարկավոր վավերաթղթերով յես միտք ունիմ ներկայացնելու նորին գերազանցության Անդրկովկասի ուսումնական մասի կառավարչին, յերբ ավարտվեն շինությունները և վերանորոգությունների ստուգումները, վորի մասին նա արդեն արել և պատշաճ անորինություն:

60.

ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԻՄՆԱԶԻՄՆԻ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑԻՆ

1846 թ., դեկտեմբերի 14.

Վորովհետև դպրոցիս աշակերտները մեծ մասը սովորում և Արսենովի աշխարհագրության ձեռնարկով և նրանց շատերի չքավորության պատճառով անկարելի կլինի թողնել հինը և ծախել նրանց նորը, վորպեսզի խուսափած լինենք տարբեր ձեռնարկների գործածությունից, վերադարձնելով Ձեզ տարվույս նոյեմբերի 30-ի № 161 հաշիվով ուղարկված Որդովսկու աշխարհագրության 30 որինակը, խոնարհաբար խնդրում ենք, վոր վաճառանոցը ուղարկի նույնքան որինակ Արսենովին:

Անդրկովկասի դպրոցներին դասագրքեր, ձեռնարկներ և այլ դպրոցական պիտույքներ մատակարարելու համար Թբիլիսիի գեթադոնը 40-ական թվականներին ունեցել և իր սեփական գրախոսութեք, վորի պահոլը (содержатель) յեղել և Առաքել Արաբառովը:

Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1846 թ., դեկտեմբերի 21.

Դպրոցիս աշակերտներէց յերեք հոգի, վորոնցից յերկուսը ազնվական ծագում ունեն, և մեկը՝ արձակված քաղաքացիական դասակարգից, կամենում են, իրենց ծնողների ցանկութեան համաձայն, կատարելագործվել գիտութեանն ընդ պետական բարձրագույն դպրոցներում:

Ի նկատի ունենալով նրանց չքավորութիւնը և վորձով ու նրանց հետ ունեցած յերկարատեւ պարապմունքների միջոցով տեղյակ լինելով նրանց բարձր վարք ու բարքին, մեծ ընդունակութեաններին ու ձգտումներին դեպի ուսման գործը, յես վստահանում եմ խնդրել Ձերդ բարեծննդութեան իշխանական ուղարկութեանը դարձնելու իմ խոնարհագույն խնդրին նրանց վերաբերմամբ և հաճել ստանալ բարձր իշխանութեան թույլտուութեանը՝ ընդունելու նրանց ի թիվս առաջիկա տարուստ պետական այլ և այլ բարձրագույն դպրոցներն ուղարկվելիք արքունի թոշակավորների:

Այդ հանգամանքը, իբրև առաջին որինալն այս յերկրում, բնականաբար խոշոր չափով բարերար ազդեցութեւն պիտի ունենա և՛ դպրոցիս, և՛ տեղիս ժողովրդի վրա, վոր տակաւին լավ չի գիտակցում կառավարութեանս իր վրա ունեցած հոգացողութեան չափը:

62.

ԱՆԴՐԿՈՎՎԱՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱՍԻ Պ. ԿԱՌԱՎԱՐՁԻՆ

1846 թ., դեկտեմբերի 26.

Սրանից յերեք տարի առաջ յես հանձնել էյի Միունիսնի համալսարանի դոկտոր պ. Մորից Վագներին, վորն այն ժամանակ ճամբորդում եր այս յերկրներում, 30 ու. արծաթ՝ գնելու և ինձ հանձնելու համար այլևայլ գործիքներ ու առարկաներ, վորոնք հատկացված պետք է լինէյին բնութեան զանազան յերևույթներն աշակերտներին բացատրելու գործին:

Ներկայումս պ. Վագները հաղորդում է ինձ, վոր այդ իրերն ինքն արդեն գնել և ուղարկել է Կոստանդնուպոլիս՝ այնտեղի վաճառականներ պ.պ. Ֆրումբախերին և Կամիլին՝ ինձ հասցնելու հանձնարարութեամբ: Բայց վորովհետև դրանք, այդ իրերը, արտասահմանի գործ են, հետևապես և արգելված են, այդ պատճառով ել հիշյալ քաղաքում իրենց առևտրական գործառնութեաններն ունեցող վաճառականներից վոչ վոք չի վստահանում այն իրերը բերել այնտեղ:

Ահա այս պատճառով յես վստահանում եմ խոնարհաբար խնդրել Ձերդ բարեծննդութեան, վոր հաճե միջնորդ հանդիսանալ բարձրագույն իշխանութեան առաջ՝ հաղորդակցելու այդ մասին մեր Ոսմանյան դեսպանութեան հետ և նրա միջոցով պահանջելու իրերը հիշյալ վաճառականներից և մեր տեղի գործակալների ձեռքով անարգել հասցնելու մեղ:

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1846 թ., դեկտեմբերի 30.

Ի լրացումն իմ սույն տարվա հունիսի 18-ի № 83 զեկուցադրի, պատիվ ունիմ հարգանքը զեկուցանելու Ձերդ քարեծննդության, վոր ուսուցիչն պ. Բիրոնը, իբրև աղնիվ մարդ, արդեն հասուցել է ինձ իր տասը ուսելի պարտքը, վորից և ակներև կարելի յե տեսնել, վոր իմ պահանջները և՛ մյուս ուսուցիչներին—Դորդանովից ու Դասպարովից—ապօրինի չեյին:

64.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1847 թ., հունվարի 10.

Յերևանի դավառական դպրոցի տարեկան հաշվետվությունը նրա ուսումնական մասի կացության վերաբերյալ, 1846 թվի համար

Ընդհանուր դիտողություններ

Դպրոցս չի կարող պարծենալ իր ծաղկյալ վիճակով և սպասելի յե, վոր նա որոստորե պիտի ունենա ավելի ու ավելի քիչ թվով աշակերտներ: Այս հանգամանքը յես մանրամասնաբար բացատրել եմ իմ անցյալ տարվա հաշվետվության մեջ: Դրա դարմանը վճարականապես այն պիտի լինի, վոր մահմեդական մասնավոր դպրոցները փակվեն, և տեղական իշխանությունն անճանապես հոգ տանի պաշտպանելու դպրոցս և բարձրացնելու նրա վիճակը:

Դպրոցի ուսումնական մասի կացության մասին թղթերի մեջ դրսևած տարեկան հաշվետվությունները մենք ամբողջովին չենք թարգմանել, բացի 1844 թվի հաշվետվությունից, այլ քաղել և թարգմանել ենք միայն նշանց ընդհանուր դիտողությունները, վորովհետև հաշվետվությունների մնացյալ մասերը սովորական դպրոցական տեղեկություններ են աշակերտներին թվի, ուսուցչական կազմի մասին և այլն, և մեր ընթրած նպատակի տեսակետից վոչ մի կարևոր բան չեն պարունակում:

65.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1847 թ., մարտ 29.

Մրանով պատիվ ունիմ հարգանքը զեկուցանելու Ձերդ քարեծննդության, վոր ուսումը դպրոցումս փետրվար ու մարտ ամիսներին և մինչև այսօր, քաղաքում ծաղիկ և կարմրուկ հիվանդությունները շատ տարածված լինելու պատճառով, ընդհատված է. հաճախող աշակերտների թիվը այժմ ել այնքան քիչ է, վոր նրանց հառաջադիմության մասին վոչ մի հաստատ տեղեկություն չեմ կարող հաղորդել Ձեզ:

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԻ ԴԱՏԱՎՈՐ

Գ. ՈՐԼՈՎՍԿՈՒՆ

Կոլլեժսկի ասսեսոր Արովյանից

1847 թ., ապրիլի 25.

Կոնստանտին Իվանովիչ, վոդորմած տեր.

Ի պատասխան Ձերդ բարեծննդության անցյալ 1846 թվի դեկտեմբերի 23-ի № 104 հաղորդագրության պատիվ ունիմ հայտնելու, վոդորմած տեր, վոր դավառական դավրոցս բացված է Յերևանում 1831 թվին, այդ դավրոցում սովորածների թիվը, սկսած այն թվից, հասնում է 550-ի, իրենց լիակատար ուսման ընթացքն ավարտել են 10 հոգի, ներկայումս աշակերտների թիվն է 104 և ուսուցիչներին՝ 5:

Դավրոցս առանձին թանգարան չունի, իսկ գրադարանում գտնվում են ուսումնական պիտույքներ— ընդհանուր քարտեզներ, գլոբուս և ուսեսերեն այլ և այլ գրքեր, գլխավորապես ժողովրդական լուսավորության նախարարության պարբերականներ և այլ ամսագրեր, նույն նախարարության մեջ գործածական գրքեր և յերեք կտոր բնապատմական նշանակություն ունեցող շատ շահեկան առարկաներ, այն է՝ 1) որսիդաքարի կտորներ, 2) սպիտակ մարմարիոնի կտորներ, 3) մի փոքրիկ արկղ ծծումբ Արագած լեռներից. այդ բոլորը հավաքելու և դավրոց հասցնելու պատիվը վերագրելու յի Յերևանի դավառապետ պ. Բլավատցկու հարցասիրության և հոգացողության:

Նկատի առնելով դավրոցիս գոյության այսքան յերկար ժամանակամիջոցը, Յերևանի ու նրա գավառի բնակչության թիվը և սովորած ու ավարտած աշակերտների այդպիսի սահմանափակ քանակը, իհարկե, արդյունքն անբավարար պիտի յերևա, ուստի և տեղական հանգամանքներին անձանոթ ամեն մի անհատ այդ անհաջողությունը կարող է վերագրել դավրոցի անհոգության և անգործության, բայց այստեղ կան վորոշ պատճառներ, վորոնք արգելք են հանդիսանում ուսման ընթացքին և վորոնք, սակայն, դավրոցը չի կարող վերացնել:

Վոր լիակատար դասընթացն այս յերկար տարիների ընթացքում ավարտել են շատ քչերը, դրա պատճառը պիտք է համարել նոր միայն բացված յերրորդ դասարանը, վորի բացումը տեղի յի ունեցել 1844 թվին, իսկ դավրոցի ուսման ընթացքին արգելք հանդիսացող գլխավոր պատճառները հետևյալներն են.

1) Տեղիս բնակիչների մեջ ազնվական ծագում ունեցող մարդկանց թվի պակասությունը, վոր իրավունք է տալիս ուսանողներին հետազայում ծառայության մտնելու, վորի հետևանքով ուրիշ տեղերում սովորել ցանկացողների թիվը շատ է, քան այստեղ:

2) Ռուսերեն գրաճանաչության սակավ հարկավորությունն առևտրական տեսակետից, վորովհետև տեղացիք իրենց վոչ բազմաթիվ գրագրությունները վարում են իրենց տեղական լեզուներով:

3) Արքունի դավրոցներում տեղական լեզուները սովորելու համար սահմանած շատ կարճ ժամանակամիջոցն ու դավրոցումս դասավանդվող գիտու-

թյունները լիակատար դասընթացն ավարտելու համար յերկար ժամանակի պահանջը միջին դասակարգին պատկանող մանուկների համար, դասակարգ, վորից բաղկացած է ընակիչների մեծ մասը, հիշյալ ուսուցիչների՝ դասավանդության վոչ մի յեղանակ չունենալը, և նրանց անծանոթ լինելը ուսաց լեզվին, վորով նրանք պիտի կարողանային համեմատական յեղանակով սովորեցնել իրենց աշակերտներին և պատրաստել նրանցից լավ թարգմաններ, վորի հետևանքով և ծնողներից շատերը իրենց լեզուն յերեխաներին սովորեցնում են կամ իրենց տանը կամ մի ուրիշ մոտ, վորպեսզի նրանք յետ չլնան արհեստ սովորելու գործից, վորով ապագայում նրանք պետք է պահեն իրենց։

4) Աշակերտները անընդհատ բացակայելը դպրոցից տնային գործերով, բացակայություններ, վոր ունենում են տեղիս մանուկները, նամանավանդ պարտեզների ու այգիների մշակության ժամանակ, ծնողների լիակատար անհոգությունն իրենց յերեխաներին բարվոք դաստիարակություն տալու տեսակետից, տնային հսկողության պակասությունը և այլն, այնպես վոր ցուցակում արձանագրված աշակերտների մեծ մասը բոլորովին չի հաճախում դպրոց ու թողնում է դպրոցը, յերբ ցանկանում է։

5) Յեթի այս բոլորին հարակցենք նաև ուսուցիչների անհոգությունն ու դասավանդության բարվոք յեղանակ չգործածելը և տեղական իշխանության աշակցության և ուշադրության պակասությունը, այն ժամանակ ընականաբար հասկանալի կլինի, թե ինչու դպրոցը չի կարողանում լիակատար կերպով հասնել իր նպատակին։

Իմ կարծիքով, վորպեսզի հնարավոր լինի հետզհետե վերացնել հիշյալ պակասությունները, վորոնք արգելք են հանդիսանում ուսման ընթացքին ու դպրոցն իր բարձրության հասցնելուն, անհրաժեշտաբար հարկավոր է այստեղ ևս գործադրել այն միջոցները, վորոնք գործադրվում են շատ լուսավորյալ յերկրներում։—

1. Վոստիկանության միջոցով պարտականություն դնել հայրերի վրա իրենց վորդիներին դպրոց տալու 7—8 տարեկան հասակից և վոչ մի պատճառով ճեղղոցից նրանց չհանել մինչև նրանց 14 տարեկան հասակը։

2. Տեղական լեզուներին հմուտ և ուսերեն լեզուն հիմնավորապես իմացող ուսուցիչներ նշանակել, և այն ամեն կոչումից, վորովհետև մինչև հիմա նշանակված հոգևորականները, ուսերեն լեզուն չիմանալու հետևանքով, բոլորովին անպետք են այդ գործի համար. իրենց առարկաները դասավանդելու համար նրանց հատկացնել այնքան ժամանակ, վորքան հատկացված է ուսաց լեզվին, ինչպես մեկ լեզվից մյուսը թարգմանելու, նույնպես և յերկու լեզուն հիմնավորապես իմանալու համար։

3. Գաղաքացիների զավակներին Ա և Բ դասարաններում ուսև լեզուն սովորեցնել գործնական յեղանակով, իսկ մյուս առարկաներն անցնել համառոտ կերպով. յերրորդ դասարան մտնելու իրավունք տալ միայն աստիճանավորների և ազնվականների յերեխաներին և նրանց հետ բոլոր առարկաներն անցնել ընդարձակ կերպով։

4. Նաև այստեղից, ինչպես այդ ամեն տեղ անում են, պետական բարձրագույն դպրոցներն ուղարկել լավագույն աշակերտներին, անխտիր բոլոր դասակարգերից, վորպեսզի մյուս աշակերտներն ել խրախուսվեն հաւաքադեմ լինելու գիտությունների մեջ։

5. Դպրոցումս նշանակել մի առանձին ուսուցիչ՝ յերկրագործությունը և պարտիզպանությունը գործնականապես սովորեցնելու համար: Այդ ուսուցիչը պետք և հմուտ լինի գործնական տնտեսության գործին, վոր շատ կարևոր է:

6. Պատրեն հսկել ամենքի վրա—և՛ քրիստոնյա, և՛, մանավանդ, մահմեդական մասնավոր ուսուցիչներին վրա, վոր նրանք առանց իրավունքի, վոր տրված է միայն դպրոցիս իշխանության, չհամարձակվին իրենց մոտ պահել և վրչ մի աշակերտ:

Ահա առժամանակ այն նախնական միջոցները, վորոնցով միայն կարելի պիտի լինի առաջ մղել դպրոցը և հույս տա՞նք, վոր ապագայում նա կտա յերկրին կարևոր ոգուտը:

Յերևանի դավառապետ և դպրոցի պատվավոր տեսուչ Բլավատցկին հաճախ պաշտոնական գործերով շրջագայելով իրեն հանձնված գավառի զանազան կողմերը, նկատել եր հայկական հնությունների բազմաթիվ մնացորդներ, վորոնք հետզհետե վոչնչանում էին, վորովհետեւ դուրապաները քանդում էին այդ մնացորդները և քարերն ու նյութերը գործածում ուրիշ շինությունների վրա: 1846 թ., որինակ, ճանապարհին նա պատահում է մի խումբ դուրապանների, վորոնք սայլերով տանում էին չորս զեղեցիկ. քանակակազարդ խայլակներ, վոր նրանք հանել էին Գառնիի «Տըզափ թախթ» կոչված հայտնի ավերակներից: Նա անմիջապես բռնել և տալիս սայլերը և կարգադրում, վոր քարերը տանեն Յերևանի դավառական դպրոցը:

Ան հենց այդ ժամանակն էլ նա միտք և հղանում դպրոցում հիմնել քանդաւանի պես մի բան, վորտեղ հնարավոր լինեք հավաքել շնչական հաճախի հնությունները և պատմական ու բնապատմական արժեք ունեցող իրերը, վորի համար և նա դիմում է Անգլիական դպրոցների վերատեսչության և Թուրքիայում ստանում:

Ուղարկված քարերը դրվում են դպրոցի դարպասի յերկու կողմերը, իսկ Թղթում հիշված հանքերի ու քարերի նմուշները հավաքվում պահվում առանձին պահարանի մեջ. այդ նմուշների պահարանությունը և հետագայում հավաքվելիքների ընդունելությունը դպրոցների վերատեսչաւը հանձնում է Արդյանին:

Որտեղաբարձ բերվել եր Գեղամա լեռների դազմաներից (Պըրլե-բուլաղ լեռներ), մարմարեոնի կտոր՝ Ջանգիրաւարի լեռնաշղթայից, վոր ձգվում է Յերևանից զեպի Եսաբուր և միանում Վայոց-ձորի լեռների հետ:

1847 թվին բերվում է արհեստի քաղաղություն ունեցող յերեք կտոր քար, վորոնք դանդիկ էին Շաղկուհյայց լեռներում (Միսխանայի լեռներ) և 1848-ին՝ յերկու կտոր չնչաքար (պեմզա) ու մի կտոր բորակաքար (սեխարա):

Այդ քանդաւանը շատ հարստանում է Արդյանից հետո, 1861 թվին, յերը Յերևանի զինվորական նահանգապետ զեներալ-մայոր Կուլուբակինը գավառական դպրոցին նվիրում է հանքերի մի ամբողջ հավաքածու, տեղական դուրապանության վերաբերյալ առաւելաների կադապարներ (մոզնիկներ), մետաքսի մի քանի տեսակներ և այլն, ընդամենը 157 անուն: 1883 թվին այդ հավաքածվի մի խոշոր մասը, հատկապես կադապարները, ժամանակի շրջանի հոգաբարձի Թուրքիայում, ուղարկվել և Ուլուխանլիկ դուրապան դպրոցը:

Բացի այդ միջոցներից, վոր դպրոցը բարձրեցու համար առաջարկում է գործադրել Արդյանը, նա կարծում եր, վոր քաղկերաներին ուսու լեզվին ընտելացնելու համար շատ անհրաժեշտ է դպրոցի մատենադարանում ունենալ վորոշ թվով ուսուերեն գրքեր՝ ընթերցանության համար:

Այս մասին նա 1848 թվի մարտի 6-ին դպրոցների վերատեսչին գրում է. «Մոնաղ-հարաւը ինքզում եմ ձեռք բարենշնդության հրամայի ում անի է՝ ուղարկելու ինձ հանձնված դպրոցի աշակերտների ընթերցանության համար մի վորեւս աուսերեն գիրք, առանց դրան նրանք իսպառ զրկված են Տում այդ լեզվի գիտության մեջ հառաջդիմելուց»:

Ինչի՞ հետեանք է յեղել Արդյանի այս ընդարձակ հաղորդագրությունը գավառի դատավորին. նա, դատավորը, դպրոցական իշխանություն չեք և վրչ մի կապ էլ չունեք դպրոցական իշխանության հետ և, ուրեմն, Արդյանը կարիք ու հարկավորություն չի ունեցել այդպիսի ընդարձակ ու մանրամասն զեկուցման նմանող հաղորդագրություն գրելու:

Այդ խնդրի պարզաբանութիւն համար մենք պետք և հիշենք այն բոլոր զեկուցումները, ժող դպրոցի յետ մնացած և անհառաջացած լինելու մասին մինչ այդ Արեւմտեան արեւ և դպրոցական իշխանութիւնը, Իր առաջին զեկուցման մէջ—1843 թ. սեպ. 4-ի Ձ 94—դպրոցի անհառաջացութիւնը Արեւմտեան վերադրել եւ ուսուցիչներէ անփութութիւնը, ըստ 4—6 ամիս անց, համոզվելով, ժող ինքը սխալվել և, և ժող ուսուցիչներէ անփութութիւնը չի միայն պատճառը, այլ կան ալիքի երկուսն պատճառներ, ըստ 10-ի ինչ և աղմուկի ինչ և ունեցել մի նոր զեկուցումով—1844 թ. հունվ. 23, Ձ 15—խոստովանել իր սխալը և առաջ բերել իր նկատած երկուսն պատճառները:

Նա իր այդ նոր զեկուցման մէջ գրել եւ. «Իմ ներկա պաշտոնով ժամանելով Յերևան, անցյալ թվի սեպ. 4-ի Ձ 94 դրութեամբ պատիվ ունեցա զեկուցանելու Ձերդ ըստ ինքնազոյցի ինչ և նախորդին, ժող Յերևանի զազառական դպրոցի աշակերտները չգիտեն ուսուցիչ և տեղական լեզուները, ինչպէս և մյուս առարկաները, և ցավելով պիտի տեսնեմ, ժող այդ յետ վերադրել ելի ուսուցիչներէ անփութութիւնը»:

Այն ժամանակ յետ, ժողովն նոր մարդ, չնայ կարող բազմալեզու միջամտել լինել այն պատճառներէ մէջ, ժողովն կարող ելին առաջ յեկած լինել նման պակասութիւնները, և պարտք ելի համարել տեղեկացնել իշխանութիւն, թե ինչ վիճակի մէջ գտա յետ դպրոցն ընդհանրապէս: Բայց այժմ յետ փորձով համոզվելի, ժող աշակերտներէ ցույց տված անհառաջացութիւնը ավանդվող առարկաների գիտութեան մէջ առաջ և զալիս իսկապէս նրաւից, ժող նրանց դպրոց հաճախում են ինչ շարունակաբար, ժողովն տեսն Յերևանի յուրաքանչեւ ընդհինչ ունի այդք և այլ անհասկանալի ու անայլին դրեմք, ժողովն համար առաջով և պատճառով, ժող մի առանձին մարդ վարձեն Այդ աշխատանքները կատարում են նրա ժողովները, ժողովն նա հետ և պահում դպրոցն և նորից դպրոց և ուղարկում միայն ձմեռը: Իսկ Բ դասարանի աշակերտները, ժողովն արդեն կարողանում են քիչ թե քան կանոնավոր գրել ուսուցիչներ, ինքնազոյց և ծնողներէ համաձայնութեամբ ընդմիջա բնորոշում են դպրոցը և մտնում են մի վարեն հիմնադրութիւն ծառայութեան, ժողով և դպրոցը գրելովում և թեկ զազառական դպրոցը չավարտած, ըստ առարկաներն իմացող աշակերտներէց:

Այն հանգամանքը միանգամայն կազմալուծում և ըզրոցը և ուսուցիչներին հնարավորութիւն չի տալին արդիւնք ցույց տալու, ժողովն և առաջ և զալիս այն, ժող ներկա պայմաններէ մէջ շատ դժվար և դպրոցը հասցնել ծաղկալ վիճակի Յեզ ժողովն զի առաջալում կարելի լինի ուսման խոչընդոտ հանդիմացող այդպիսի ֆառակար յերևույթները վերացնել, արդիւնք նպատակահաճաբար չՋը լինի: Ձերդ բարեմիջութիւն, կարգադրել, ժող զազառական դպրոց մտնող աշակերտներէց ինչ ինչ, առանց դասընթացն ավարտելու և ավարտման վկայական ստանալու, իրավունք չունենալ ստանձնելու ջազաբացիական ծառայութիւնը:

Սակայն նրա բոլոր այդպիսի զեկուցումները մնացել ելին անհետանք, միջոցներ ձեռք չեկին աւելի վերացնելու: Ենչյալ յերևույթները և զործադրելու նրա առաջարկութիւնները, ուստի և նա, ցավելով այն հանգամանքից, ժող զառաքման իր 1846 թվի դեկ. 23-ի Ձ 104 պաշտոնական դրութեամբ գիտել եր նրան ու ինչպիսի, ժող նա, համաձայն Կովկասի փոխարքայի կարգադրութեամբ, Յերևանի զազառական վիճակագրական տեղեկութիւնները վերաբերելու և լրացնելու համար, հաղորդել իրեն հարկավոր փաստացի տեղեկութիւններ դպրոցի մասին վերջինիս հիմնվելու: Երեւ, գրել և նրան զինչ միայն փաստացի տեղեկութիւններ, այլ և լրակատար ու հանգամանորեն կազմված զեկուցում դպրոցի կազմութեան մասին ընդհանրապէս:

Տնային հանգամանքներն անհրաժեշտորեն հարկադրում են ինձ գալ Թիֆլիս հենց այս ամսին, ուստի և սրանով վստահանում եմ խոնարհաբար խնդրել Ձերդ գերազանցութեան, ժող հաճեք տալ ինձ արձակուրդը 10 օրով համար:

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1847 թ., մայիսի 8.

Անդրկովկասի զպրոցներէ վերատեսչութեան տարվույս հունվարի 17-ի № 93 առաջադրութեան համաձայն, ներկայացնելով Գեղամովի բուր թղթերը, նրա խնդրագրի հետ միասին, վստահանում եմ խոնարհաբար խնդրել Ձերդ բարեմեծութեան չգրկել այս խեղճ, բայց միևնույն ժամանակ և ընդունակ պատանուին բաղձալի նպատակից և դասել նրան ի շարս այս տարի Ս. Գեղամովի ռազարկելիք թիկնաժուռներին:

Այդ Գեղամովի՝ Գեղարդ Նազարի Գեղամյան, Արովյանի՝ Յերեանի գաղապական զպրոցի և նրա մասնավոր զպրոցի ընդունակ և առաջագետ աշակերտներէց մէնք և յեղելու Դա յեղել և այն տասն աշակերտներէց մեկը, վորոնց Արովյանը կամեցել և ուղարկել Բեսլէին կառարեկազորովիւ: Եւ իր որդեկով ու հետեղութեամբ պատրաստվելու ուսուցչութեան համար:

Յերբ Ներսէս կաթողիկոսը, վոր հանձն եր առել հոգալու այդ զործի նյութականը, չի կատարել իր խոստումը, և Արովյանի միջնորդութեանն եւ Անդրկովկասի զպրոցներէ վերատեսչութեան կողմից չի հարգվել, Գեղամյանը փախել և Յերեանում և հորեղբոր հոր-զորանքով ստիպված և յեղել մասնի վստակութեան պաշտօնաւորանը և ծառայել զբազարի պաշտօնով:

Սակայն Արովյանը չի կամեցել հաշովել այդ հանգամանքի հետ և միջոցներ և վորոնք ողնելու իր սերտած չքովոր աշակերտին: Նա, հորեղբորից ծածուկ, ուղարկել և նրան թրկիսի, մի հանձնարարականով, ուղղված իր բարեկամ Դավիթ Թամաշյանին, վոր և ավել և նրան գիտազին և հոգացել նրա բուր ծախքերը մինչև ավարտելը և ավարտելուց հետո եւ, 1851 թվին, ուղարկել և նրան Ս. Գեղամովի, հանձնարարականով ուղղված հայտին Արամիան Արամիանցին Վերջինիս հոգացողութեամբ Գեղամյանը մասնավոր Մոսկովի համալսարանի բժշկական բաժնի, այդտեղ սովորել և վորպէս կովկասյան կոմիտայի թաշակաու սան:

1857 թվին մայիսին Գեղամյանը հաջողութեամբ ավարտել և համալսարանի բժշկական բաժնի լիակատար դասընթացը և իրեն դրել կոմիտայի արամադրութեան ներքո, վորը մտադիր և յեղել նրան պաշտօնով ուղարկել Բորժում հանքային շրջելու Սակայն նրան վիճակված չի յեղել վաղ Բորժում գնալու, վաղ եւ իր մյուս նպատակներին հասնելու Այն ժամանակ, յերբ կոմիտայի հանձնարարութեամբ և հայտին բժշկապետ Ճյոզոր Ռիվանովի խնդրեցովի առաջարկութեամբ նա սկսած և յեղել հանախել բժշկի Կրեյզերի հիվանդանոցը՝ պաշտօնի գնալուց առաջ զործնականապէս համաճանաչու ստոր ընդ բժշկելու գործին մտնել, հիվանդացել և թոքերի հիվանդութեամբ, վոր շուտով նրան գրեկզման և տարել նա վախճանվել և 1858 թվին փետրվարի 10-ին համալսարանի հիվանդանոցում, ի մեծ ցավ իր հայ բարեկամներին ու ընկերներին, վորոնց ամենքի սերն ու համակրութեամբ զբաղված և յեղել նա իր քաղցր ընտանիքում, ջանասիրութեամբ և ցույց աված հառաջագի-մութեամբ:

Հայերէց նրան առանձնապէս փայփայել են Ս. Նազարյանցը և Միքայել Նալբանդյանը, վորոնք յեկեղեցում դամբանակաւ են խոսել և զբոստել, վեր հանել նրա արժանա-վորութեանները, իրեւ մի պարսառալից նոր ուժի, վոր խոստանում եր հասարակութեան ազապական անդամ հանգիստանալու նրա վաղածած և անտէկակ կորուսից հատկապէս ծանր աղղկված և յեղել Նալբանդյանը, վորի ուսանողական և զաղապարակից ընկերն և յեղել Գեղամյանը. նրանք 1857 թվին ամբողջ ամառը միասին ապրելու են յեղել Շերեմետովի գյուղում և ծրագրեր են կազմել իրենց ապագա գործունեյութեան մասին:

Գեղամյանը դու իր ուսանողութեան որբին գերմաներէնից նոր աշխարհաբար լեզ-վով թարգմանել և չեփմանի Մաքս կամ Էպրիքն ամենամեծ, ողնութեանը ամենամեծ խորագրով գործը, վոր նա մտադիր և յեղել ապագայ և նմիւր Դավիթ Թամաշյանի, վոր-պէս իրեւ իր յերախոսվորի հիշատակին (այս բուրի մասին տես Միքայել Նալբանդյանի Յերեանը, Բ. հատոր, էջ 502—514):

ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅԱՆ Գ. ԿԱՌԱՎԱՐՁԻՆ

1847 թ., մայիսի 30.

Ի կատարումն Ձերդ ղերադանցության սույն մայիսի 24-ի № 310 առաջադրության, պատիվ ունիմ հարգանքդ ղեկուցանելու, վոր Թիֆլիսի պ. նահանգապետի գտլու պատճառով, վոր ներկայումս գտնվում և Նախիջևանում և խոստացել և վերադարձին մտնել Յերևան ու այցելել դպրոցս, յես անհրաժեշտ եմ համարում մնալ տեղումս մինչև նրա գալը, վորից հետո անպատճառ կշտապեմ դալ Թիֆլիս:

Թե ինչու համար և Անդրկովկասի դպրոցական մասի կառավարին իր մայիսի 24-ի № 310 առաջադրանքով Արոփյանին հրավիրել Բքելիսի, մեզ հայտնի չե, ըսյց մենք կարծում ենք, վոր այդ հրավերը հետևանք և յեղել մի ինչ վոր նպատակի համար նրան Պետերբուրգ կամ ղուցն ավելի հեռու ղործուղելու կազակցությամբ իշխանության ունեցած դիտավորության, վորը, սակայն, հետո, յերբ Արոփյանը գնացել և Բքելիսի, չի իրագործվել ղլխավորապես այն պատճառով, վոր այդ ժամանակները տարածված եր խոլերեան, և նա ստիպված և յեղել նույն պաշտոնով վերադառնալ Յերևան:

Քնաչասուր Արոփյանի յերկերիս հրատարակության խմբագիր Ստեփանոս Տեր-Սարգսյանը Արոփյանի համառոտ կենսագրության մեջ, վոր կցված և «Յերկեր»-ին, առաջ և բերել Արոփյանի մի նամակը, գրված 1847 թվի հունիսի 16-ին, Նշմածին Հովհաննես յեպիսկոպոս Շահխաթունյանին. այս նամակից յերևում և, վոր այդ ժամանակները Արոփյանը մտադիր և յեղել բոլորովին Բոդնել Յերևանը, մի ուրիշ ծառայություն գտնել Բքելիսիում և ընդմիջա հաստատվել այնտեղ, ուր պետք և գար և Ստեփանոս Նաղարայանցը— «առ նպատակ ազգագրում»:

«Ըստ հրամանի ղլխաւոր կառավարի մերոյ,—գրել և նա,—պարտւմ Բոդնել ղերևան և ղիմել ի Տփղիս առ ընտանիս իմ. ուստի եթէ նոյն կառավարութիւնն բարհաճնացի շարունակել ղճանադարհորդութիւնն իմ մինչև ց Պետերբուրգ և ղուցն հեռի Բացակայութիւն իմ ուրեմն եթէ այս ամենայն ղիպմունց յաշողեսցնի, տեսնեց ղամբոս ղոնէ չ-րա, Թէ ոչ ավելի ետ ի վերադառնալն իմ անախ՝ եթէ բաղձն յաշողեսցէ և բացցի ինչ տեղի ծառայութեան, կամք իմ է ղլխովին մնալ ի Տփղիս, ուր տեղափոխ լինել կամի և միանալ ընդ իս մերս Նաղարեանց «առ նպատակ ազգագրում»:

«Մարդն մտածել, աստուած յառաջ ամէն, մշտապէս պարտիմք ղինդ ունիլ ի մտէ— ղարձալ ղրել և նա 1847 թվի սեպ. 13-ին նույն Շահխաթունյանին—«Ամենայն ղխաւարութիւն մեր առ ժամանակ ղեռ ոչ կամին պաղարերել Յուրբայն ժանաւանդ խափանեաց բաղձաց մերոցն ցանկութեանց: Ձկարացեալ ղիմել ի Պետերբուրգ՝ վերադարձայ ըստ հարկադրութեան կառավարութեան նովին պաշտօնիս յետ Նրևան առ ի սպասել ապագայ տնօրէնութեանց ղլխաւորաց: Ուրեմն պաշտօն և պարապմունք իմ նոյնն են, որպէս և յառաջագոյն»:

70.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԱԲԱՅԻՆ ՎՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1847 թ., հունիսի 4.

Տեղումս հետգհետե սաստկացող շոգերի պատճառով դպրոցիս աշակերտները ղրկված լինելով սովերից և թարմ ողից, յենթարկվում են այլ և այլ ֆուսսակար հիվանդութիւնների, ուստի պատիվ ունիմ խոնարհաբար խնդրելու վոստիկանությանդ՝ միջոցներ ձեռք առնել ստիպելու այն տնատեերերին, վորոնց բակերից անցնում և դպրոցիս տան առուն, Թողնել ջուր, ղոնն շաբաթը յերկու անգամ՝ չորեքշաբթի և շաբաթ՝ որերը:

**ՆՈՐՐԻՆ ԳԵՐԱՃԱՆՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԻՍԿԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ Գ. ՎԱՍԻԼ ՆԻԿՈՆԱՅԵՎԻՉ ՍԵՄԵՐՆՈՎՅԻՆ**

1847 թ., հոկտեմբերի 18.

Ի կատարումն Ձերդ գերազանցության տարվույս հունիսի 10-ի № 376 առաջադրության, պատիվ ունիմ հարգանքդ ղեկուցանելու, վոր դպրոցս թեև իմ Յերևան դալուց ի վեր, այսինքն սեպտեմբերի 6-ից, բացված է, բայց, դժբախտաբար, 111 հոգի սովորողներից դասերին հաճախում են միայն 40 հոգի, և այն վե՛հ կանոնավոր, վորովհետև դա՛րնանը կարմրուկը, ամառը խոլերան, իսկ այժմ մաղձատենդը համարյա թե վո՛չնչացրել են այս կողմերը, վորի պատճառով և մանուկներից շատերը մնացել են առանց ծնողների, և, ընդհակառակը, շատերը թողել են քաղաքը և մինչև այսօր չեն վերադառնում, և յեղած թուրք յերեխաներից և վո՛չ մեկը չի դալիս, ուստի և չի կարելի ձեռնարկել վո՛չ քննություններ, վո՛չ ևլ նոր ուսման ընթացք սկսելու։ Իսկ յերրորդ դասարանն արդեն փակված է անցյալ կես տարվա վերջում, վորովհետև այդ դասարանի վեց աշակերտներից յերկուսն այս տարի մտել են յերկրաչափներ ղպրոցը, յերկուսը՝ Թիֆլիսի գիմնազիոնը, յերկուսն ևլ այժմ արհեստ են սովորում։ Յերկրորդ դասարանի աշակերտներն ևլ դեռ շատ փոքր են, և յերկար ժամանակ պարապած չլինելու պատճառով, ի վիճակի չեն լինիլ ըմբռնել առարկաներն այն ծավալով, վորով նրանք պիտի ավանդվեյին յերրորդ դասարանում, վոր հնարավոր լինի նրանց փոխադրել այնտեղ, վորի մասին և յես պատիվ եմ ունեցել սրանից առաջ ղեկուցանելու Անդրկովկասի վերատեսչության։

72.

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՉԻՆ

1847 թ., հեկտեմբերի 27.

Ի կատարումն Ձերդ բարեծննդության սեպտեմբերի 6-ի № 828 առաջադրության, պատիվ ունիմ հարգանքդ ղեկուցանելու, վոր այս տարի դպրոցումս հրապարակական ալտ չի կարելի կատարել քաղաքումս յեղած և այժմ ևլ չվերջացած ալ և ալ հիվանդությունների, ինչպես՝ կարմրուկի, խոլերայի, իսկ այժմ դրեղ դողերոցքի պատճառով, վորոնք և՛ բնակիչներին, և՛ աշակերտներին պահում են տանը և վորոնց պատճառով շատերը մեռնում են։ Իսկ ինչ վերաբերում է դպրոցիս ողտին լինելիք յենթադրված գնումներին և նվիրաբերությանը, պետք է ասեմ, վոր հազիվ թե կարելի լինի հույս ունենալ, վոր Յերևանում, դպրոցիս այսպիսի աչքաթող յեղած վիճակում, այդ տեսակ բան յերբեքից տեղի ունենալ։

73.

**Ս. ՊԵՏՐՐՈՒՐԳ, ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՀԻՎԱՆԴԱՆՈՑԻ
ԳՐԱՍԵՆՅԱԿԻՆ**

1847 թ., հոկտեմբերի 27.

Համաձայն հիվանդանոցիդ կոմիտեյի սույն 1847 թ. հոկտեմբերի 13-ի № 4881 հաղորդագրության, ուղարկելով սրա հետ միասին 4 ռ. 50 կ. ար-

ծաթ այս տարի հոգուտ դպրոցիս նվիրաբերած գրքերիդ համար, այն է՝ „Св. география с атласом“, „Благоуверное христианское размышление“, „Французская азбука“, պատիվ ունիմ խոնարհաբար խնդրելու դրասնյակիցդ ուղարկել այդ գրքերն ուղիղ դպրոցիս անուշով: Վոչ պակաս կարևոր եմ համարում սրա վրա ավելացնել և այն, վոր յես, չնայելով իմ առ ի սրտե ցանկության, հանապազ ձգելու այդպիսի բարեգործական հաստատության գանձանակը և իմ լուսման, անկարող յեղա համոզել վոչ միայն տեղիս բնակիչներին, վորոնց թվին պատկանում եմ և յես, այլև նույնիսկ ուսա աստիճանավորներին և իմ ծառայակից մեկն ու մեկին, այդ նպատակի համար մի բան նվիրել:

Այսպիսի յերկիր ե այս և այսքան ե մի թշվառ դպրոցի տեսչի արժեքը, վորի ձայնը չի ներգործում այդպիսի դեպքերում և իրեն հանձնված դպրոցի աշակերտների ծնողներին վրա:

74.

9. ՎԵՐԱՏԵՍՁՈՒ

1847 թ., նոյեմբերի 23.

Դպրոցս իր բացման որից չուեննալով ուղղափառ դավանանքի ուսուցիչ, զրկված ե յեղել և այժմ ել զրկված ե վոչ միայն շատ լավ աշակերտներից, տեղումս բնակվող և ծառայող ուսա և վրացի աստիճանավորների վորդիներին, և մանավանդ տիրող լեզվի և բուն ֆրիստոնեյական վոգու հաջող տարածումից բնիկներին մեջ, վոր չի կարելի ակնկալել տեղական շատ սահմանափակ հասկացողություն և կրթություն ունեցող կրոնուսուցիչներից, վորի հետևանքով վոչ պակաս տուժում են և հայերը ուրիշ բարձրագույն դպրոցներ մտնելու ժամանակ, մի հանգամանք, վորին յես ինքա այս տարի վկա յեղա, յերբ տեղիս հայ աշակերտներին ուղարկում եյի յերկրաչափների բարձրագույն դպրոցը և գեմնադիտնը, նամանավանդ վոր մենք արդեն ունենք վեց ուսա աշակերտ, վորոնց, ինչպես և բոլոր հայերին, անհրաժեշտ հարկավոր ե ուղղափառ դավանանքի դասավանդությունը:

Նկատի առնելով ինչպես այս հանգամանքները, նույնպես և այն, վոր Ալեքսանդրապոլի պես զուտ հայ բնակչություն ունեցող մի քաղաքի նորարաց դավառական դպրոցում արդեն կա ուղղափառ կրոնուսուցիչ, յես պարտք եմ համարում խնդրել Ձերդ բարեծննդության միջնորդել՝ նշանակելու մի այդպիսի կրոնուսուցիչ և ինձ հանձնված դպրոցում, վորի համար յես հարմար և ընդունակ եմ համարում տեղիս ուսա յեկեղեցու բարեկարգիչ Մոխեյ Ալեքսեյտիեվին, մի մարդ, վոր հայտնի յե իր գիտությամբ, հովվական արժանավորությամբ իր հոտը կառավարելու գործում և մանկավարժական հմտությամբ, քանի վոր նա առաջ յերկար ժամանակ ուսուցիչ և յեղել Թիֆլիսի նահանգի հոգևոր դպրոցներում:

Արդյանի այդ միջնորդությունը չի հարգվել և նրա առաջարկած՝ Յերեանի ուսա յեկեղեցու քահանա Մոխեյ Ալեքսեյտիեվը պաշտոնի չի հրավերվել:

Անդրկովկասի դպրոցների 1837 թվի և Կովկասի ուսումնարանական շջմանի 1848 թվի կանոնադրությունների մեջ Յերեանի դավառական դպրոցի համար նախատեսված չի յեղել ուղղափառ դավանության մի առանձին կրոնուսուցիչ պաշտոն, այլ այդ դավանության ուսուցչի պարտականությունը հանձնված ե յեղել բարձր դասարանների նույն դաս-

վանութեան ուսուցիչներէց մեկէն 1855 թվին միայն, առաջին անգամ հաստատված է յեղել այդ պաշտոնը, և առաջին ուսուցիչը յեղել և ուսն քանանա թեոզոր Իվանուկիները:

Այս հանգամանքից յերևում է, Վոր մինչև 1855 թ. ուղղափառ աշակերտների թիվը դարձեալ աճեցան քիչ և յեղել, վոր ինքը՝ դպրոցական իշխանութիւնն անգամ ավելորդ է համարել մի առանձին կրօնասուլոյց ունենալու: Դպրոցում մի քանի աշակերտներն համար Սեդովյանի տեսչութեան ժամանակ, 1847 թվին, դպրոցում ընդամենը յեղել է վեց ուղղափառ աշակերտ՝ յեղեց ուսն և յերեք վրացի, աստիճանավորներէ վորդէք, վորոնց կրօն դասավանդելու պարտականութիւնը ընդունված էր կարգով, հանձնված է յեղել դպրոցի բարձր դասարաններն ուսուցիչներէց մեկին:

Մանկդական աշակերտներէ թիվը դպրոցում նույնպէս շատ քիչ է յեղել—Արովյանի տեսչութեան ժամանակ 7 հոգի, բայց դրանց մասնագիտական կրօնը և թուրք լեզուն դասավանդելու համար դեռ 1836 թվից նշանակված է յեղել առանձին ուսուցիչ: Դրա պատճառը յեղել է այն, վոր Յերևանի մանկդական ընակչութիւնն առաջին հերթին խուսափել և զստառահան դպրոցից և իւր մանուկներէն դպրոց չի ուղարկել: Արդ դպրոցական իշխանութիւնը մինչև իսկ մասնագիտական մի քանի աշակերտներէ համար նշանակելով առանձին ուսուցիչ, դրանով կամեցել է նրանցից հետզհետե ավելի ու ավելի թվով աշակերտներ դրաված լինել դպրոցի համար:

Հայ կրօնուսուլոյց, վոր ավանդել և և հայոց լեզուն, դպրոցում յեղել և 1833 թվից, վորովհետև դպրոցի համարյա ամբողջ աշակերտութիւնը բաղկացած է յեղել հայերէց: Հայ կրօնի դասավանդութիւնը միայն յերկու տարի դադարել և դպրոցում, այդ ել տեղի յե տեղեցի հետադառնալ, յերեք դպրոցն աղքէն վերածված է յեղել գիմնադիտին, և վերատեսուչը յեղել և Յերևանին լավ հայտնի Բրամնիկովը: Կովկասն ուսումնաբարձական ուղիւղի հողաբարձու Գ. Գ. Յանդուկին ցանկանալով իւր խնամքին հանձնված դպրոցներում միատեսակութիւն մտցնել ուսարդական ցրիտառնյա աշակերտներէ կրօնագիտութեան ուսուցման գործին մէջ, 1836 թվին լուսավորութեան նախարարութեանն այդ մասին ներկայացրել և իւր հետեյալ դիտողութիւնները. «Յերեք աշակերտները գիտեն իրենց մայրենի լեզուն պետք է, ուրեմն, սովորեն կրօնը իրենց աղքի լեզվով, իսկ յերեք չգիտեն»՝ առաւերեն լեզվով աղոթքները կարող են սովորել իրենց լեզվով, միայն առանձին բառեր և արտահայտութիւններ պետք է սովորեն և առաւերեն, բայց ցննութիւնները պիտի կատարվեն և՛ իրենց լեզվով, և՛ առաւերեն»:

Նախարարը կրօնի ուսուցման այդ կարգը համարել և աննպատակահարմար. նկատել ունենալով, վոր բոլոր դպրոցներում կաթոլիկ դավանութեան դասավանդութիւնն աղքէն իսկ կատարվում է առաւերեն, նա առաջարկել և, վոր հայ դավանութեան դասավանդութիւնը ևս բոլոր դպրոցներում կատարվի առաւերեն: Յերևանի գիմնադիտին կրօնուսուլոյց տեր—Ղեկունդ Աթանասյանը հրատարակել և կատարել այդ կարգադրութիւնը, պատճառաբանելով, վոր իւր հոգեւոր իշխանութիւնը, այսինքն կաթոլիկոսը, աղքէն յայդ ձևի դասավանդութիւնը հայ աշակերտներին, վորի համար և աքանդվել է պաշտոնից:

Սրանից անցել և յերկու տարի, և լուսավորութեան նախարարը 1839 թվին հաղորդել և հողաբարձուին, թե կայսրը հայերի վերաբերյալ գործերի մասին ներքին գործոց նախարարի կազմած արձանագրութիւնն աչքի անցնելուց հետո, հավանութիւն և ավել հետեյալ կարծիքին. «Թույլ պալ ժամանակավորապէս, ցնոր կարգադրութիւն, վոր կարող է լինել միայն ներքին գործոց և լուսավորութեան նախարարներէ նաև Գովկասի կատարչապետի համաձայնութեամբ, հայոց կրօնի դասավանդութիւնը Գովկասի բոլոր դպրոցներում կատարել հայերեն, վորի հետեւնեղով և վերսկզբից և հայ կրօնի դասավանդութիւնը Յերևանի գիմնադիտինում, և կրօնուսուլոյց և նշանակվել Վաչյանց քանանան (այս բոլորի մասին տես Գիմնադիտին պատմութիւնը):»

75.

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱՍԻ Գ. ԿԱՌԱՎԱՐՁԻՆ

1848 թ., հունվարի 31.

Թուրքական լեզվի ուսուցման ժամերը դպրոցում և ավելացնելու մասին Զեքէ գերագոյնցութեան արձակած բանավոր հրամանի հետեւանքով,

պատիվ ունիմ հարգանքը զեկուցանելու, վոր այդպիսի կարգադրությունը կարենի յե ի կատար ածել ամեն մի դասարանում թուրքերենի համար դեռ քիչ ոգուտ ունեցող հետեյալ մի քանի առարկաները կրճատելու ղեպըռւմ—պատմություն, գծագրություն, նկարչություն և աղօթքները ռուսաց լեզվով սովորելը:

Գալուստական դպրոցներում դասավանդվող առարկաների ուսման ժամերի բաշխման աղյուսակներում, վորոնք կազմված են Թիֆլիսի գիմնազիոնի խորհրդում, տեղական լեզուներն իսպառ չեն մտել առաջին դասարանի ուսման առարկաների շարքը, մի հանգամանք, վոր վնչ սակալ տրտուել է հարուցանում թե՛ թուրքերի և թե՛ հայերի մեջ, վորոնց յերեխաները մտնելով դպրոց, արդեն մեծամասնությամբ գրաճանաչ են լինում իրենց լեզուներով, և այդ լեզուներն ուսուցանելու համար վորոշ ժամեր նշանակված չլինելու հետեանքով, հետագայում բոլորովին մոռանում են: Նույնիսկ աղյուսակներով տեղական լեզուները և կրոնը, ինչպես հայ-լուսավորչական, նույնպես և մահմեդական, դասավանդվում են ամեն մի հաջորդ դասարանում, այսինքն Բ և Գ դասարաններում, ամեն մեկը յերկու անգամ շաբաթը, վոր չափազանց քիչ է տեղական լեզուները հաջողությամբ ուսանելու համար, նամանավանդ թուրքերեն լեզուն, վոր բաղկացած է բացառապես արարական և սլարսից լեզուներից, վորոնց գրերը և գրքերը պահանջում են յերկար ժամանակ նրանց գիտության մեջ հմտանալու համար:

Դրա փոխարեն պակասեցնելով առաջին դասարանում աղօթքները ռուսաց լեզվով սովորելը, վոր շաբաթը մի անգամ է լինում, և վոր թուրքերի համար բոլորովին ել պետք չէ, ավելացնելով դրա վրա և յերկու ժամ այդ դասարանի համար սահմանված գեղագրության վեց ժամերից, դուրս գցելով նույնպես և նկարչությունը, գծագրությունը և յերկրագիտությունը, վորոնցից առաջինը դասավանդվում է Բ դասարանում յերկու անգամ և բոլոր յերեք առարկաներն ել Գ դասարանում մի մի անգամ շաբաթը և բոլոր այդ ժամանակամիջոցը թողնելով թուրքերին իրենց լեզուն սովորելու համար, մենք կստանանք այնքան ժամանակ, վոր նրանք, թուրքերը, կարող կլինեն պարապել իրենց լեզվով ամեն մի դասարանում ամեն օր մի մի ժամ, վոր ըստ ամենայնի բավական կլինի հաղթահարելու այն բոլոր խօչընդոտները, վորոնք արգելք են հանդիսանում նրանց իրենց լեզվի գիտության մեջ կատարելագործվելու: Նույնը կարող են անել և ճաշկա ժամերից հետո, չորեքշաբթի և շաբաթ օրերը, յերբ աշակերտները բոլոր ղեպքերում արձակված են լինում:

Պ. ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

1848 թ., մարտի 6.

Ձեռքը, յերբ յես Թիֆլիսում եյի, պատիվ եյի ունեցել զեկուցանելու, ինչպես նորին գերազանցության ուսումնական մասի պ. կառավարչին, նույնպես և Ձերդ բարեձննդության, ամենայն հայոց կաթողիկոսի գիտավորության մասին՝ ինձ պաշտոնյա նշանակելու հայոց հոգևոր դպրոցում:

Ներկայումս նորին սրբութիւնը փետրվարի 21-ի № 111 թղթով գրում և ինձ, վոր յես գամ թիֆլիս, ըստ հնարավութեան փութով, ուստի և խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարեծննդութեան հաճել տնորինն՝ արձակելու ինձ դպրոցական տեսչութիւնից և նշանակել իմ տեղը մեկին, վորին յես կարողանամ հանձնել իմ պաշտոնը՝ և արքունի գույքը՝ Հարկավոր եմ համարում սրան ավելացնել և այն, վոր քանի վոր դպրոցական մասում տեսչութեան պաշտոն մար լինելով 1837 թվի փետրվարի 12-ից, արդեն իսկ իմ ծառայութեամբ վաստակել եմ ուճիկիս յերրորդ մասը, խնդրում եմ միջնորդել բարձր իշխանութեան առաջ՝ տալու ինձ, որեմքի համաձայն, ուճիկիս հիշյալ մասը:

Մեր հիշած Յեր. դիմագրիտին պատմութեան մեջ Արքայանի՝ դպրոցից դուրս գալու մասին ասված է. «1846 թ. նա, այսինքն Արքայանը, յենթարկվում և խտառութիւն հանդիմանութեան և կալանավորման, իսկ 1848 թվին անհայտանում և, հայտնի չե, թե ուր, վորպէսզի հետո վերստին հայտնվի, իբրև հայոց հոգեւոր դպրոցի ուսուցիչ»:

Արդ, այս թղթից ակնհեր և, վոր նա հոժարակամ հրաժարական և ներկայացրել, վորպէսզի պաշտոնյա նշանակվի Ներսիսյան դպրոցում, ինչպես վոր նրան գրել և ամենայն հայոց կաթողիկոս Ներսեսը Այս մասին Անդրկովկասի դպրոցներէ վերապետելը 1848 թ. մարտի 11-ին, ի պատահական նրա ներկայացրած հրաժարականի, գրել և նրան. «Նորին սրբութեան Ներսեսի, ամենայն հայոց պարտիքը-կաթողիկոսի հաղորդագրութեան հետև-վանքով, ուսումնական մասի պ. կառավարիչը մարտի 9-ի № 216 թղթով հայտնում և ինձ, վոր արձակելով ձեզ ձեր ունեցած պաշտոնից, դպրոցական ծառայութիւնից, հայոց հոգեւոր դպրոցը մտնելու համար, հաճել և հանձնարարել ինձ ուղարկել Յերևանի գաղապական դպրոցի ուսուցչի և տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոնը ժամանակավորապես կատարելու համար, Թիֆլիսի դիմագրիտին ազատ յերթնել աշակերտների վերականգու կուլիբժակի սեկրետար Տուրկեստանովին, տեսչի ուճիկ ստանալու իրավունքով, մինչև վոր նշանակվի իսկական տեսուչ»:

Ան այս պատճառով առաջարկում եմ Ձերդ բարեծննդութեան, Տուրկեստանովի Յերևան ժամանելուն պես, հանձնել նրան, որեմքի համաձայն, Ձեզ հանձնված դպրոցը, բոլոր գործերը և դպրոցի արքունի գույքը և հանձնողական տեղեկագրիւր Ձեր և նրա ստորագրութեամբ Ներկայացնել վերապետչութեան, և հետո արդեն շտապը դալ Թիֆլիս նորին սրբազնութեան պարտիքը Ներսեսի տնորինութեան յենթարկվելու համար»:

Այս № 76 հրաժարական-թուղթը վերջին կարևոր պաշտոնական գրութիւնն և լինում, վոր Արքայանը, իբրև տեսուչ, գրում և մինչև ապրիլի 2-ը, յերբ նա վաղ առավոտյան դուրս գալով ասնից, այլևս չի վերադառնում Այս մասին Տուրկեստանովը 1848 թվին ապրիլի 3-ին գրում և Յերևանի գաղապականին. «Կուլիբժակի աստեղծ Արքայանը մեկնելով, հայտնի չե թե ուր, ինչպես հայտնից նրա կէրը, յերև զի պ. կառավարչայն, մինչև այժմ դեռ չի վերադարձել տուն, և վորովհետև Արքայանը պիտք և, դպրոցական իշխանութեան տնորինութեամբ, հանձնել ինձ ինչպես գաղապական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոնը, այնպես եւ առձեռն պարտատի գումարը և արքունի գույքը, բայց նա կարողացավ հանձնել միայն անցյալ տարվա մի քանի գործերը, ուստի և յես հայտնելով Ձերդ բարեծննդութեան այդ հանգամանքի մասին, պատիվ ունի խնդրելու Ձեր համաձայնութեամբ՝ թույլ տալու ինձ դպրոցի ուսուցիչների հետ միասին Ձեր կողմից նշանակված մի աստիճանավորի ներկայութեամբ ձեռնարկել ընդունելու առձեռն պարտատի գումարները, նույնպես և Յերևանի դպրոցի ամբողջ արքունի գույքը»:

Տուրկեստանովն ապրիլի 8-ին հաղորդելով դպրոցներէ վերապետչին այդ հանգամանքների մասին, ի միջի այլոց գրում և, վոր ինքն արդեն պաշտոնապես դիմել և գաղապականին՝ վորոշելու և գտնելու Արքայանին:

Յերևանի գավառական դպրոցի մաթևիկ մասնաճիւղի և տեսչի պաշտոնակատար,
կալիթսկի ասսեսոր Խաչատուր Արսլանի, 1853 թ.

Կողմնակի ասսեսոր Քաջատուր Արսլանը յեղել է Յերևանի գավառական դպրոցի ուսուցչի և տեսչի պաշտոնակատար: Նա յեղել է 43 տարեկան, հայ-լուսավորչական, ստացել է 380 ռ. ուճիկ և ունեցել է արքունի բնակարան (դպրոցի շենքի ֆլիգելում):

Նա ամուսնացած է յեղել Եմիլիա Լոռզեյի հետ, ունի մի վորդի՝ Վարդան-Մորից անունով, վոր ծնված է 1840 թվի մայիսի 31-ին, և մի դուստր, վոր ծնված է 1843 թվի հուլիսի 25-ին: Կինը լյուտերադավան է, իսկ յերեխաները՝ հայ-լուսավորչական: Յերեխաները գտնվում են մոր մոտ, արքունի դպրոցներից մեկն ու մեկը չեն հաճախում և մի վորևս հաշմուժյուն չունեն:

Նա ուսած է յեղել Դորպատի համալսարանում և, Վրաստան դառնալու, 1837 թվի փետրվարի 12-ին, նշանակվել է Թիֆլիսի գավառական դպրոցի ուսուցչի և տեսչի պաշտոնակատար:

1840 թվի փետրվարի 26-ին նա իշխանությունից իրավունք է ստացել դպրոցում ֆրանսերեն լեզուն դասավանդելու, և 1842 թվի հունվարի 9-ին հաստատվել է պատվով խորհրդականի աստիճանի մեջ՝ ավագությամբ, սկսած 1837 թ. փետրվարի 12-ից:

1843 թվի հունիսի 19-ին ուսումնական մասի կառավարչի կարգադրությամբ նույն պաշտոններով նա փոխադրվել է Յերևանի գավառական դպրոցը:

1846 թվի դեկտեմբերի 5-ին շնորհված է յեղել նրան կողմնակի ասսեսորի աստիճան՝ ավագությամբ, սկսած 1842 թվի փետրվարի 12-ից:

1848 թվի մարտի 9-ին, նա, իր խնդրի համաձայն, ուսումնական մասի կառավարչի կարգադրությամբ, իսպառ արձակվել է դպրոցում իր ունեցած ուսուցչի և տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոններից:

1848 թվի ապրիլի 2-ին նա, դեռ իր պաշտոնը չհանձնած իր տեղը նշանակված անձին, գնացել է՝ վոչ վոքի հայտնի չե, թե ուր:

Այդ առթիվ կատարված քննությունները մինչև որս, այսինքն մինչև 1853 թիվը, չեն պարզել Արսլանի ուր գնացած լինելու հետքերը: Նա դատի և դատական քննության յենթարկված չի յեղել:

Ունի Յերևանում մի հողամաս, վորի վրա շինված է մի արհեստանոց:

Այս ծառայության ցուցակը կազմվել է 1853 թվին, Արսլանի անհետանալու որից հինգ տարի անցնելուց հետո, յերբ Եմիլիա Արսլանը խնդրել է հարուցել իրեն, յեթե վոչ կենսաթոշակ, դոնե միանվազ դրամական ոժանդակություն տալու: Տիկին Արսլանը կենսաթոշակ չէր կարող ստանալ, վորովհետև նրա ամուսինը ծառայել էր ընդամենը 11 տարի 27 ուր. նա չէր կարող և ուճիկ $\frac{1}{3}$ մասն ստանալ, վորովհետև Քաջատուր Արսլանը տեղացի յեր, ծնված լինելով Վայկական նահանգում: Դործից պարզվում է, ի միջի այլոց, վոր Արսլանը ձեռք բերած է յեղել նաև տնային դաստիարակի կոչում (звание домашнего наставника):

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Այս պաշտոնական թղթերը կամ ինքը Արովյանն ե գրել, կամ նրան են գրված, կամ նրա մասին են գրված: Թղթերը գրված են հայերեն, ռուսերեն և գերմաներեն. հայերենները թողնված են անփոփոխ՝ իրենց գրաբար բնագրով, գերմաներենները թարգմանել են տրված հայերեն, իսկ ռուսերենները գրվանի կադմոդն ինքն ե թարգմանել հայերեն: Այստեղ դնում ենք այդ թղթերի ցանկն իրենց գրության թվականների հաջորդականությամբ.

1. Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի պատասխանն Արովյանի հոգաբարձու Անտոն արքեպիսկոպոսին՝ Խ. Արովյանի մասին.

2. Սանահնի վանքի առաջնորդ Առաքել արքեպիսկոպոսի՝ Արովյանին տված վարքի վկայականը.

3. Յեփրեմ կաթողիկոսի կոնգակ-վկայականը, տրված Պաշատուր Արովյանին 1829 թ. դեկտեմբերի 4-ին.

4. Պաշատուր Արովյանի խնդրագրի պատճենը Դորպատի կայսերական համալսարանի դպրոցական հանձնաժողովին.

5. Պաշատուր Արովյանի՝ կայսեր ուղարկած խնդրագրի սևագրության մնացորդը.

6. Թիֆլիսի գինվորական նահանգապետ գեներալ Ստեպան Ստրեկալովի թուղթը նույն տեղի հայոց արքեպիսկոպոս Սիմեոնին՝ Արովյանի մասին.

7. Դորպատի համալսարանի ռեկտորի թուղթը դպրոցական հանձնաժողովին՝ քննելու Արովյանին.

8. Դորպատի համալսարանի ռեկտորի՝ Արովյանին տված վարքի վկայականը.

9. Խ. Արովյանի խնդրագրերն Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչ Յեվդենի Ոսիպովիչ՝ Վայսենմեյլերին՝ պաշտոնի համար.

10. Հաշտաբխանի հայոց կոնսիստորիայի թուղթն Նշմիածնի Սինոդի գրվանին՝ Արովյանի մասին.

11. Արովյանի ամուսնության գործի մասին փոխանակված պաշտոնական գրությունները.

12. Թիֆլիսի գինվորական նահանգապետի թուղթը Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչության.

13. Հովհաննես կաթողիկոսի կոնգակը Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ գեներալ-մայոր և ասպետ Ախլեստիշվիլին՝ Խ. Արովյանի՝ հոգևոր տեսչությունից արձակված լինելու մասին.

14. Դեպարտամենտի կառավարչի թուղթը Անդրկովկասի դպրոցներին վերատեսչի պաշտոնակատարին.

15. Ն. Աբովյանի տված վկայականը Թիֆլիսի գավառական դպրոցի թուղթը լեզվի ուսուցչի Ֆատ-Ալի-Ախունդզադեյին.

16. Ժող. լուսվ. նախարարի հաղորդագրության պատճենն Անդրկովկասի կառավարչապետին՝ Ն. Աբովյանի կազմած դաճաղրքերի տպագրության մասին.

17. Անդրկովկասի դպրոցներին վերատեսչի պաշտոնակատար Բոսկով-շենկոյի հանդիմանության թուղթը Նաչատուր Աբովյանին.

18. Ն. Աբովյանի թուղթը դպրոցներին վերատեսուչ Իվան Վասիլյեվիչ Բոսկովշենկոյին.

19. Ներսես Աշտարակեցու կոնդակը Ն. Աբովյանին՝ Աբխիզի մասին.

20. Անդրկովկասի կառավարչապետի թուղթը Ն. Աբովյանին.

21. Անդրկովկասի կառավարչապետի յերկրորդ թուղթը Նաչատուր Աբովյանին.

22. Ն. Աբովյանի թուղթը Յերեանի դատավոր Որլովսկուն.

23. Ն. Աբովյանի թուղթը պարոն վերատեսչին՝ պաշտոնից հրաժարվելու մասին.

24. Ն. Աբովյանին Ներսիսյան դպրոցում պաշտոնի հրավիրելու թուղթը.

25. Կովկասի փոխարքայի դիմանատան թուղթը Նաչատուր Աբովյանին:

**ԲՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱՐԽԵՅԱՆԻ ՀՈԳԱՐԱՐԶՈՒ ԱՆՏՈՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ**

Գերապատիւ սրբազան Ամեռն եպիսկոպոս

ի Գրիստոս Հիսուս.

Սիրեցեալ եղբայր.

Այս, թէպէտ չեղև մեզ դէպ բարեբախտութեան ցարդ սիրայորդու-
րեալ(?), սակայն կենդանի յիշատակութիւն մտաց մերոց և հոգւոց մշտապէս
ձևակերպէր յերևակայութեան զանմոռաց միաբանակցութիւն զմիմեանց
յաւէտ բերանով սրտի խօսելոյ կամ խորհելոյ, որպէս և ընդ նամակի ձերդ
եղբայրութեան ընդունել ի 18 մարտի ի Հաղբատ, արծարծեցաւ անդրէն
ի մեզ բանեղէն մտաց յիշատակութիւնք և կիրք սրտաշարժ սիրելութեան...
զեռանդն յուշադրութեան մեր ներքին բանից ձերոց յորդորեալ զօրութիւն,
ուրախացաք ընդ պատուական ողջութիւն սրբազան՝ եղբորդ և պարտք ան-
ձին գրեալ, մտերմութեամբ յայտնեմք Ձեզ զանմոռաց սէր բարեկամութեան
մերոյ, որպէս յերեկն և յեռանդն:

Ի ծոցս խորհրդաւոր ազդեցութեան նամակի սրբազանութեան Ձերոյ
յայտնէր մեզ յառաջադրութիւն ինչ ի մասին հոգեզաւակ պաշտօնէի ձերոյ
Խաչատուր անուն պատանւոյ յապովեան տանէ քանաքեռցոյ. մեք զիրա-
ցեալ զայնմանէ և գրաւոր ծանօթութեամբ Արքայամ շնորհաւիայլ վարդա-
պետ սիրեցելոյն մերոյ, ցանկացաք հոգեպէս տալ զկատարումն բարենշան
յառաջադրեալն սրբազանութեանդ, վասն որոյ և ի յարգանս եղբայրութեան
ձերոյ ի մեր կողմանէ բարեհաճութիւն առ այն զլիսովին վճարեալ է և ընդ
հոգւոր բաղձանաց ձերոց:

Միայն զայս ինչ ծանուցանեմք եղբայրութեան ձերում, զի զայնմանէ
պարտ անձին համարեալ, գրեցաք յայսմ փոստի առ վեհապետն, խնդրելով
զբարձրագոյն հաճութիւն նորին՝ վեհափառութեան, զի եթէ կամք իցեն
տէրութեան նորին: Ի հաւկէ անպատշաճ է ընդունել զնա յանուն մեր կամ
ի ձեռն մեր, միով բանիւ մեք հաճեալ իսկ եմք առ այն, բայց բանն զլիս-
ովին կախի ի կամաց բարձրագոյն նորին հայրապետութեան:

Մեք եմք և միամբ ձերդ սրբազանութեան

միշտ բարեացակամ

խոնարհ ծառայ

1893

ի 26 ապր.
յԱստուխոն.

յոհաննէս արքեպիսկոպոս
Հայոց Ռուսաստանեայցս

Մենք դեռեմք, ժողով Եկեղեցու, 1821 թ. խոյս տալով պարսից բռնաթյուրից, իր մէ խումբ միարաններէ հետ, ժողովն թվում է Պաշտուտը Արքայանի հոգաբարձու Անտոն արքեպիսկոպոսը, զորս է յեկել Նշմիածնից և ամբողջ 1821 թվին նա տեղից-տեղ դեգերելուց և 1822 թվի ամառը Եռւշում յեղած ժամանակ կաթողիկոսական պատվից առերես հրաժարվելուց հետո, իրավունք և ստացել անցնել Ռուսաստանի առանձնները և բնակվել Հաղարատի ս. Նշան վանքում Անտոն յեպիսկոպոսի և իր հետ տարած մյուս միարանների հետ:

Այդտեղից անս Անտոն յեպիսկոպոսը Արքայանին (զժվարանում ենք ասել Արքայանին իր հետ բերած և յեղել անմէջապես վանքից, թե հետո յե բերել Կովի) նախ ցանկացել և ուղարկել ուսման՝ Հաղարատին, ժողով համար և նամակ և գրել Ռուսաստանի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Գառնակերյանին:

Մեր մեջ բերած նամակը անս այդ մասին, Անտոն յեպիսկոպոսի գրած նամակի պատասխանն և Հաղարատինում այդ ժամանակները յեղել և յերկու հայկական դպրոց—Աղաբաբայան և Վաչոց հոգևոր դպրոցը: Դրանցից առաջինը, Հաղարատի անմարանի որինակով, հիմնել էր Նիկողայոս աղա ունեոր մեծառունը ի հիշատակ հանկարծամահ յեղած իր յեղորդ՝ Հակոբնայն աղայի, իսկ յերկրորդը բացվել էր 1817 թվին Հովսեփ Առկարատեանցի նովրած գումարով և հոգևոր արքայունքով: 1822 թվին, յերբ տեղի յեր ունենում այդ գրադրությանը, հիշյալ դպրոցներում ուսուցչութուն էին անում հայր և ժողով Գառնակեանները—հայրը՝ Սեբովբե վարժապետ Գառնիանյանը՝ Աղաբաբայան դպրոցում, իսկ ժողովը՝ Դարբելի առկալով Գառնիանյանը՝ հոգևոր դպրոցում: Թե ինչու Արքայանին Հաղարատին ուղարկելու գործը գլուխ չէ յեկել, և նա ուղարկվել և Քրիստի դարբապետի Գողոս վարժապետի դպրոցը, մենք չենք կարող ասել: Համենայն դեպս զոր դեմ արգելք չեր կարող հաշուցած լինել Եկեղեցու կաթողիկոսը, ժողով պատվերին և սոցապիս յեղել Հովհ. յեպիս. Գառնակերյանը: Մեզ թվում է, ժողով ամիսի գրավել է յեղել Կովիսի կենտրոն Քրիստիում բացվելիք Ներսիսյան դպրոցը, ժողով համար Գողոս վարժապետի դպրոցը առկալեալան կապիսի պատրաստող մի ժամանակավոր վարժաբան յե յեղել միայն:

2.

ՎԱՐՔԻ ՎԿԱՅԱԿԱՆ

Յօրէ յորմեհետէ եմուտ առ մեզ Պաշտուտը դալին Անտոնարեհան ի 1824 ամին և հոգ. [հոկտ.] ամսոյ տասնէն ըսկսեալ, յիրաւի որպէս արժան էր իւր պաշտոնի հոգևորականութեան այնպես հաւատարմապէս եկաց թէ առ մեզ և թէ առ սուրբ եկեղեցին ոչ կացեալ երբէք հակառակ իւրոյ եկեղեցական պաշտոնականութեան և հաւատարմութեան, ուսուցանելով և ըստ կարեաց իւրոց զաստէն եղեալ մանկունս, որոյ շնորհակալութեան փոխարէն տամք նմա զայս թուղթ միամտութեան մերով վկայական ճշմարտութեամբ և հարազատ կնքադրութեամբ, զի գիտացէ որ տեսանիցէ թէ և ոչ երբէք եղև մեզ անհաւատարիմ: Սրբոյ վանացն Սանահնայ առաջնորդ Առաքել արքեպիսկոպոս:

1828 թ. ապրիլի 8
ի Սանահնի

3.

ՅԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿ-ՎԿԱՅԱԿԱՆԸ՝ ՏՐՎԱՆ
ԽԱՅԱՏՈՒՐ ԱՐԿՎԱՆԻՆ, 1829 թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 4-ԻՆ

Թիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Եփրեմ և շնորհիւ Նորին կաթողիկոս ամենայն հայոց և ծայրագոյն պատրիարք Առաքելական եկեղեցւոյ Քրիստոսի և Աթոռոյ մեծի՝ Սրբոյ Կաթողիկէ Նշմիածնի:

Յայտ առնեմք որոց տեսանեն զսոյն վկայութիւնս՝ զոր տուաք ուրա-

բակիր դպիր կամ կիսասարկաւագ Պաշտտուրին Աւետիսեան քանաքեռցոյ, որ Է յերեւելի և ի նշանաւոր գորմէ Ապովեանց, զի սա ինքն գտլով միաբանեալ անդատին ի մանկութենէ ի սուրբ յԱթոռս յայտ էլմիտածին՝ ուսաւ ի վարժարանի սորին ի սակաւամեայ հասակի անդ զամենայն եկեղեցական ընթերցուածս, և ապա տարեալ ի Տփլիս և եղեալ ի մեծ դպրատան կամ յուսումնարանի հայոց՝ ուսաւ անդին ի սուղ ժամանակի ըստ ճշածիւր սրամըտութեան իւրում՝ զգեղեցիկ հայկաբանութիւն կամ զշարամանութիւն հայկադան լեզուի, միանգամայն գրել և ընթեռնուլ քաջ ի լեզու ուսաց տնայափ, մինչև կարել թարգմանել ի ուսաց լեզուէ ի հայերէն, այլ և պարսկերէն փոքր ի շատէ և զայլն ինչ ուսմունս անկատարապէս, և ապա բերեալ վերստին այսր ի պատրիարքական Աթոռս՝ ծառայեաց աստէն զժամանակ ինչ գրագրութեան և թարգմանութեան պարտաւորութեամբ հաւատարմաբար, և յընթաց ըլլոր ժամանակաց ուսմանց իւրոց և ծառայութեանցն եցոյց նա՝ ի վարս իւր յամենայնի գրարեկրօնութիւն, և յետ այսորիկ ունեւլով նորա ի վաղ հետէ զըզձակերտութիւն մեծ և փափագ եռանդազին կատարեալագործութեանց զուսումն ուսաց լեզուի՝ ուսանելով կատարելապէս զոճ կամ շարագրութիւն այսր լեզուի, որպէս և այլոց լեզուաց եւրոպեան ազգաց և ստանալոյ միանգամայն զգիտութիւն պէսպէս հարկաւոր և օգտաւէտ ուսմանց արուեստից և մակագութեանց, խնդրամատոյց եղև մեղ թոյլ տալ ինքեան զնալ հրամանաւ մերով ի Մոսկով կամ ի Ս. Պ. Բուրգ և կամ յայլ ու իցէ երեւելի քաղաք Ներսիսի, ուրանոր իցեն հռչակաւոր դպրոցք և ուսումնարանք, ճեմարանք և համալսարանք, վասն որոյ և մեզ ոչ կամեցեալ արգելումն այնպիսի գովելի ըզձից նորին, զնալ հրամայեցաք ուր և յաջողակ իցէ ինքեան և առաւել շահաւէտ, տալով նմա զսոյն վկայագիր կամ աթթիստատ գրությամբ նշանի մերոյ պատրիարքական կնքոյ և ստորագրութեամբ յամենան զեկտեմբերի 4 յամի 1829 յԱլարատեան Աթոռս ամենայն հայոց ի սուրբ էջմիածին:

Պատրիարք ամենայն հայոց Նիքիմ

Յեփրեմ կաթողիկոսի՝ Արովյանին տված այս կոնդակը սովորական ոգնության կոնդակ չէ, այլ մի կոնդակ-վկայական, այսինքն մի կոնդակ, ժողով կաթողիկոսը վկայում և Արովյանի ձով, ինչ կամ ինչպիսին լինելը: Վերը հիշված կոնդակն այդ տեսակետից արժանի չէ մի առանձին ուշադրության, քանի ժող Յեփրեմ կաթողիկոսը լավ և ճանաչել Արովյանին և նրա ազգութաակը: Նրա կաթողիկոսության սրբոյժ և յեղել, ժող Արովյանին իր մանուկ հասակում բերվել և վաճել և հանձնվել նրա խնամակալության՝ դաստիարակելու համար, իսկ նա իր կողմից հանձնել և նրան Անտոն յովսէփոսին հոգաբարձության, և, այսպիսով նրա աչքի առջև և անցել Արովյանի մանկությունը, պատանեկությունը, նրա առաջին ուսումը վաճել զպրոցում, Ներսիսյան զպրոցում և նրա առաջին ծառայությունը վաճելով, իբրև իր անձական զբաղել և թարգման, և վերջապես, նրա զիտությամբ ու պատվերով և յեղել, ժող Արովյանը ուղարակելը-զպրոցության կամ կիսասարկաւագության աստիճան և ստացել:

Այդ կոնդակից, իբրև զբաղել և հաժմատի աղբյուրից, մենք իմանում ենք, թե Արովյանը, նախ ինչ ընդունակություն և ցույց տվել ուսման մեջ իր այդ շտապվածայն հասակումը, յերկրորդ՝ թե նա քանի տարի չէ սովորել վաճել զպրոցում և ինչ և ուսել, յերրորդ՝ թե նա լավագույնս մեջ կամ հայոց ուսումնարանում, Թիֆլիսում, շուտ ժամանակին ընթացելով ինչ և ուսել, չորրորդ՝ թե նա, յերբ վերադարձել և վաճել, ինչ պաշտոն և վարել և ինչպիսի և վարել, և, վերջապես, թե նա իր ուսման և ծառայության ամբողջ ժամանակամեջոցում ինչ վարձուբարքի տեղ և յեղել:

Բացի այդ բոլորից, այս կոնդակը կարևոր և մեղ համար նաև այն տեսակետից, ժող

զա միակ պաշտոնական համատեղ դրամոր վկայականն է, վերջից յերևում է, թե Արոժյանը Դորպատ է գնացել վաղ թե հակառակ կաթողիկոսի ցանկութեան և առանց նրա թույլատմութեան, այլ խնդրամատույց եւ յեղել, և կաթողիկոսն ել չցանկանալով արգելք հանդիսանալ նրա եղովելի ըզձինն և չվաղ փափաղինն՝ կատարելագործվելու իր ուսման մեջ, գիտութեանն եր ձեռք բերելու, հրամայել և նրան գնալ Վուր և յաջողակ իցէ ինքեան և առանել շահաւէտն, և Արոժյանը 1829 թ. վերջին՝ զկատեմբերին, իր ժողով արգեն իսկ ունեցել և կաթողիկոսի թույլատմութեան այդ կոնդակը:

Գ ա ա ճ և ն

4.

ԴՈՐՊԱՏԻ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

Խնդրում եմ Դորպատի կայսերական համալսարանի դպրոցական բարձրաստիճան հանձնաժողովից հաճել քննելու ինձ մասնավոր դասաւորութեան համար—պատմութիւնից, աշխարհագրութիւնից, Թվաբանութիւնից, յերկրաչափութիւնից, բնական պատմութիւնից և ուսանելին լեզվից՝ թույլտվութիւն տալու և ստանալու այդ առարկաների մասնավոր ուսուցման իրավունք:

Թեև յես իմ նվաստ ուժերը նվիրել եմ իմ թանկագին հայրենիքին, և կարող կլինեմ ոգտագործել նաև գերմանական լեզուն, և իմ ալստեղ մնալու ընթացքում գերմանական լեզուն գործադրել եմ իբրև միջոց մյուս առարկաների ուսումնասիրութեան, լատիններին լեզուն ել սովորել եմ այն չափով, վոր հարկավոր եր իմ կրթութեան համար, այնուամենայնիվ յես կցանկայի, վոր դպրոցական հանձնաժողովդ վորոշեր և՛ այդ յերկու լեզվի իմ գիտութեան չափը:

Խաչատուր Արոժյան

Քանաքեռից, Յերևանի մօտ.

Նշմիածնի վանքի տիրացու

Դորպատ, 1834

29 մայիսի

Այս թղթի բառացի թարգմանութիւնը գերմաներենից հայերեն կատարել է, մեր խնդրով, Փարսադան Տեր-Մովսիսյանը: Գառննի գերմաներեն բնագիրը հանձնե է Արոժյանի արխիվից:

5.

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿԱՅՍԵՐ ՈՒՂԱՐԿԱՆ ԽՆԴՐԱԳԻՐԻ ՍԵՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄՆԱՑՈՐԴԸ

... չեղեն այս բաղմնալարչար ազգին մերոյ այնպէս ժամանակք քաջադէպք, որպէս յաւուրս նախնոյն Յունաց՝ մինչ տառապեալ նախնիք մեր հոգ տարեալ ազգօգուտ իրողութեանց՝ երթային յԱթէնս և շահէին ինքեանց զվաճառս գերանճառ լուսաւորութեան. բայց ելցին այժմնոքին իսկ նախնիք մեր, ելցին և բարերաւք նոցա, ելցին և տեսցեն, թէ զմի բարիս երջանկութեան արդէն գտանեն ի Ձեզ թոռունք և որդիք իւրեանց՝ քանի՞ գերապատկութեամբ (°) անցին զանցին զնոքօք ի վայելչութիւնս երկնակենցաղ բարգաւաճութեան և արտօնութեան, ողորմութեան և բարերարութեան, լուսաւորութեան և իմաստութեան ընդ հովանեալ Ձերոյ Կայսերական Մեծութեան: Ո՛ր լեզու ոչ խոստովանեցի, թէ զուք միայն գտայք, որ յաւուրս անհնարին անկման և խորտակման մերո հայրենեաց՝ իշխք մարդասիրաբար

փրկել զնոսա, ածեալ ընդ ծիրանեօք Ձերովք զերերուն որդիս նորա շուք եղեալ անկեալն Հայաստանի՝ որ նստէր առ դուրս ցաւոց և հեծութեան: Բա՛ր է երջանկութեան մերոյ, բա՛ր է և երանի աչաց մերոց՝ որ մեզ հանդիպեցաւ օրս այս, երանի հոգւոց մերոց՝ որ առ մեօք եղև փրկութիւն հայրենեաց մերոց և տան Ձերոյ. անցցեն, հեռացին առուրք մեր և կեանք, այլ Ձեր յաւիտենական յիշատակ անջինջ մնացէ ի տախտակ սրտից մերոց արձանացեալ:

Եւ զինչ այլ լքուսցէ [լքցէ] զսիրտն իմ, թէ Ամենաբարձրեալն՝ որ եղ ի Ձեզ զայսքան զերօրինակ զգացմունս՝ ոչ շարժեսցէ զամենօրնեալ սիրտ Ձեր ի դուրս և յողորմութիւն միոյ յետին պաշտօնէիս որդւոյն Հայաստանի: Այլ ինչ ոչ վստահեցուցէ զիս յայս, որքան աստուածածնման մարդասիրութիւն Ձեր՝ որ առ ամենեւեան տարածանի: Գահոյք օգոստոսիս Ծէրութեան Ձերոյ, ուստի իմաստութիւն բլխի, ազգի ազգի վտարանդութեան իմոյ և տառապակրութեան պարզէ՛ն ինձ հոգի զօրութեան տարածանել առ պատուանդանօք նորա զծածուկս սրտիս՝ որ ըովանդակի յայս պարբերութեան:

Ես գրով բնիկ որդի Հայաստանի՝ վառեալ ի սէր հայրենեաց իմոց, ըստ օրենի իսկական պարտուց իմոց յօրէ անտի ծանօթութեան իմոյ զիս, վարանէի ի միտս իմ ձեռն տալ ազգօգուտ պիտանաւորութեան իմիք՝ որով պարտավճար դռանէի իսկական որդիական պարտաւորութեան իմոյ, այլ զի չիք այլ ինչ այնպէս յայժամեան ժամանակի առաւել դիւրաձեռն ինչ նըպաստ՝ որքան կրթութիւն և լուսաւորութիւն, և իմ հինտ այսոցիկ պնդեալ ի հասակի տասն ամաց մօտ ի պաշտօն հոգեւորականութեան ի սուրբ յԱթոռն էջմիածին. յընթացս հինգ ամաց ուսեալ, ըստ կարեաց, զլեզու իմ Հայրենի, հինտ եղէ ուսանիլ զծաղկեալ լեզու և ուսաց և այլոց ազգաց՝ եկեալ ի Թիֆլիս՝ ուսայ, որքան ինձ ժամանակն ներէր ինձ զայն և սակաւ ևս պարսկերէն, և մինչ իդի ի մօտիս դիմել յԱստուածախնամ քաղաքդ առ ի լուսաւորութիւն... զհանգութիւն բաղձանաց իմոց, այլ յանբաղդութիւն իմ մեռեալ հողաբարձու իմ, ահա այլ ևս այս հինգ ամ էր՝ յորս անկեալ ի դուռն վտարանդութեան, ոչ զոք գտի ինձ օգնական և նպաստաւոր այսմ... Եւ զիմեցի, այլ անօգուտ եղև խնդիրք իմ, Սինդոն էջմիածին, որ ամենևին ոչինչ հոգաց զայսպիսեաց և զազգային լուսաւորութենէ, թէև բազմիցս վերահասու խնդրանաց իմոց, այլ զանց արար բնաւ, յոր միջոցս, եկն յաշխարհն մեր պարոն պրոֆեսսօր Պարբօտն, առ ի վերազննել՝ զորպիսութիւն Արարատայ, Կարդեցայ և ես զնալ ընդ նմա..... եղէ ընդ նմա ի գագաթն Արարատայ և զնոյն իմ խնդիր յայտնեցի և նմա, այլ նա չունեով զազատ կամս և բաւական իրաւարարութիւն (»), խոստացաւ միջնորդ լինել առ ծայրագոյն կառավարութիւն, այլ ցայս վայր տակաւին ես ոչ հասի խոստացեալ երջանկութեան: Հասակ իմ քսանամեայ գրով.... յաւելանայ օրըստօրէ և նուազի ջերմագին իդձ իմ և ընդ նմա մեռանի և կեանք իմ, զորս զամենայն հառաչանօք անցուցանեմ, առ որ եղի ի մօտ այժմ կամ հասանել բաղձանաց իմոց, կամ տալ զանձն իմ ի վտանգ կորստեան:

Բաց ի Ձէնջ, մ այլ ոք կարէ զայն բառնալ, կարէ լնուլ զհոգի իմ ցանկալի իմաստութեամբ, եթէ ոչ ձեռն Ձեր ամենաբաշխ, որ լցուցանէ զտիեզերս բիւրազդի բարութեամբ և որոյ (») իշխանութիւն թափանցի ի խորս անդնդոց ի յատակն ծովուց:

Բարեհաճեցարուք Աստուածածնման գորովանօք Ձերովք հայիլ յայս

խոնարհամատոյց պաղատանս, հրամայեցիք զալ ի լուսաւորեալ համալսարան Զերոյ կայսերական ի Մ. (°) կամ ի Ս. (°), որով ընկալեալ զկատարումն բաղձանաց իմոց, եղէց և ես մի ի բաղմազոր փառաբանողացն զքեզ յամայր ժամանակօք:

Խ. Արքովյանի թղթերի մէջ, ի միջի ալլոց, գտնվում և և նամակի յերկթերք թղթի օգնութիւն զբողոքած, աղաոթութեամբ մի թուղթ, վերջ ըսցաւ ինքն զբողոքած Արքովյանի ձեռքով զբողոքած և մի զբարբառ կիսատ զբողոքան սեպագրութիւն: Գրածն զօգնութեան ինքն յի, քանի վոր սեպագրութիւն լինելով, կան բաղմաթիվ կրճատումներ, ջնջումներ և ուղղումներ: Յերկար աշխատելուց հետո, սակայն մեզ հաջողից զերթի ամբողջութեամբ, բացառութեամբ մի քանի խոսքերի, վերականգնել ընագրերը: Գրողից, վոր դա Արքովյանի՝ կայսեր ուղարկված խնդրագրի սեպագրութեան վերջին մասն է, խնդրագրի, վոր նա գրել, ուղարկել և, ինչպես յերևում և, 1829 թ. պրոֆեսոր Գարբուտի՝ Հայաստանից մեկնելուց հետո, յերբ դեռ Արքովյանին հայտնի չի յեղել, թի առջոյց պրոֆեսորը կատարել և իր խոստումը, և, յեթի կատարել և, ինչ հետեանց և ունեցել: Մենք զբանից առաջ ել զխոսքինք, վոր Արքովյանին ինքն ել անմիջապէս խնդրամատուց և յեղել կայսեր, բայց հաստատ չգիտեցինք, թի յերբ և արել այդ և ինչ հանգամանքներում: Այդ ամբողջ ժամբամատութիւնը ահա մեզ հայտնի յի դառնում այս նորագոյն վաղբականից: Բարեբախտաբար պահպանված և խնդրագրի հենց այն մասը, վորի մէջ գտնվում են նրա բուն խնդրը, մի քանի կենսագրական գծեր նրա կյանքից՝ թվական ավայանքով, Նիմֆանի Սինդիկ վերաբերումները, Արքովյանի հողաւր բաժնու. Անտոն յեպիսկոպոսի կատարած դերը նրա կյանքի վոր շրջանում և իր իսկ Արքովյանի յերախոսագրութիւնը նրա հանգիստ (տես նրա թղթերի մէջ պահպանված զբարբառ Գրովեստի՝ զոտանավորը, վոր Արքովյանը ձոնել և նրան):

6.

ԹԻՖԼԻՍԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԳԵՆԵՐԱԼ ՍՏԵՊԱՆ ՍՏՐԵԿԱԼՈՎԻ
ԹՈՒՂԹԸ ՆՈՒՅՆ ՏԵՂԻ ՀԱՅՈՑ ԱՐԲԵՊԵՅԿՈՐՈՍ ՍԻՄԵՈՆԻՆ

Զերդ սրբազնութիւն,
վոդորմած տեր.

Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր պարոն Գարբուտին հոգարակամ ուղեկցել և զեպի Արարատ Նիմֆանի վանքում յեղած 20 տարեկան յերիտասարդ խաչատուր Աբայովը: Պր. Գարբուտը նկատելով նրա մեջ զորեղ հակումն գիտութիւններ, մտաւոր ընդունակութիւններ և ցանկութիւն լուսավորվելու, խնդրել իր ինձ միջնորդելու հատկացնել նրան կառավարութեան առատածեռն վոդորմածութիւնից միջոցներ կրթվելու նպատակով յերկու տարի մնալու Դորպատի համալսարանում:

Դրա հետեանքով յես ներկայացրել եյի այդ խնդրիքը նույն հարցի մասին՝ նորին պայծառափայլութեան գլխավոր հրամանատար Վրաստանում գնեւերալ-ֆելդմարշալ, կրմա Պասկեվիչ-Նրիվանսկուն իր կողմից հաղորդակցելու ժողովրդական լուսավորութեան միտիստը իշխան Լիվինի հետ՝ բարեխոսելու հայազգի խաչատուր Աբայովի համար նորին կայսերական մեծութեան առաջ շնորհելու նորան հարկավոր ոժանդակութիւնը յերկու տարի Դորպատի համալսարանում ուսանելու համար:

Այժմ ժողովրդ. լուսավորութեան միտիստը հայտնում և գլխավոր հրամանատարին, վոր, ըստ իր զեկուցման այդ մասին, նորին կայսերական մեծութիւնը բարձրագոյնս հաճել և հրամայել՝ Աբայովին Դորպատի համալսարանն ուղարկել յերեք տարի ժամանակով, սահմանելով նրա համար թոշակ տարին 200 ռուբլի արծաթ, նույնպէս մեկնելու համար Թիֆլիսից

Դորպատ և, ուսումնի ավարտելուց հետո, վերադառնալու համար 400 ռուբլի արծաթ, ևս 100 ռուբլի արծաթ՝ ուսումնական պիտույքների համար:

Այս մասին հայտնելով Ձերդ սրբազնության, խոնարհաբար խնդրում եմ, վերոբնակ տներ, այս մասին հայտնել Արայովին և հրամայել նրան գալ 200 ռուբլին ստանալու, վեր սահմանվել և նրա համար Թիֆլիսից Դորպատ քնալու համար:

Կատարյալ հարկանքներով և անձնվիրությամբ մնում եմ խոնարհ ծառա Ձերդ սրբազնության:
1830 թ.

Միմեոն արքեպիսկոպոսի ազգանունը չեղել և Բզնունի. նա, այդ ժամանակները Տփլիսում առաջնորդ չլինելու պատճառով, ժամանակավորապես կառավարել և Վրաստանի բնակ:

7.

Նախարարություն
Ժողովրդական լուսավորության
Դորպատի համալսարան
Դպրոցական հանձնաժողով
Դ Դ Դ Կ Կ Կ
30 մայիսի, 1834 թ.
№ 634

Նորին բարձրձննդության

Պարոններ, գիտական խորհրդականներ, պրոֆեսորներ և ասպետներ՝ դոկտոր Բարտեյլին, դոկտոր Պարրուտին, դոկտոր Բլյումին, դոկտոր Նոյեյին և պարոն լեկտոր ռուս լեզվի, պետական խորհրդական Տիլվինսկուն:

Համաձայն սույն ամսի 29-ի յուր խնդրանաց ներկիակ պատճենի, պարոն տիրացու Սաչատուր Աբովյանը ցանկանում է, մասնավոր դաստափության համար, հանձնաժողովի քննության յենթարկվել թվաբանությունից, յերկրաչափությունից, բնական պատմությունից, պատմությունից, աշխարհագրությունից, լաթիներենից, գերմաներենից, ինչպես և ռուսերեն լեզվից՝ Սրանով խնդրվում է դպրոցական հանձնաժողովի վերոհիշյալ պարոններից՝ պարոն Աբովյանին քննության յենթարկել և արդյունքը հաճությամբ ներկայացնել սույն վարչության վերոշման:

Ռեկտոր

Քննությունը, անկասկած, կատարվել և և արդյունքը ներկայացվել անկողին, բայց, զժբախտաբար, մեզ անհայտ է մնում այդ արդյունքը, նաև այն, թե արդյոք Աբովյանը դրա հիմունքով ստացել է մասնավոր դաստափութի կոչումը իրավունքը, թե՞ վույ Պետք է կարծել, վոր նա ստացել է այդ իրավունքը, վորովհետև քննողներին մեջ չեղել և Պարրուտը, վոր յեթև Աբովյանը պատրաստված չլինել այդպիսի քննության համար, անկասկած, թույլ չեղալ նրան խնդրամատույց լինելու այդ մասին դպրոցական հանձնաժողովին:

Այս Բղթի գերմաներեն բնագիրը բառացի թարգմանված և հայերեն Փարսադան Տեղ-Մոսկովյանի ձեռքով:

Նախարարութիւն
Ժողովրդական լուսավորութեան
Դորապատի համալսարան
Ռեկտոր

Դ ո ռ Վ ա յ

8 հունիսի, 1835 թ.

№ 299

Համեմատ պատշաճ խնդրանաց պարոն Խաչատուր Արովյանի Հայաստանի Եղմիածնի վանքից, յես զոհացնում եմ նրան, համեմատ ճշմարտութեան, վոր նա, ըստ ժողովրդական լուսավորութեան պարոն նախարարի 1830 թվի մարտի 26-ի № 2428 դրութեան, ստացել և բարձրագույն Թուլյուվութեան, յուր գիտական կրթութեան համար սուլն կայսերական համալսարանը հաճախելու և վոր այդ ժամանակը, ի հետևում Դորապատի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձվի 1833 թվի հուլիսի 24-ի № 385 դրութեան, ըստ բարձրագույն հրամանի, մի տարի ևս յերկարացվել և, այնպես վոր նա, համաձայն բարձրագույն հրամանի, սկսած 1830 թ. սեպտեմբերի 3-ից մինչև սուլն որը մնացել և համալսարանում և յուր վայելուչ վարքով (sitte) այդ ժամանակամիջոցում արժանացել և յուր ուսուցիչների լիակատար զոհունակութեան և վաստակել և նրանց հավանութեանը:

Ռեկտոր

Այս պաշտոնական վկայագիրը մենք հանել ենք Արովյանի արխիվից. դա զգած և գերմաներեն, վորի հայերեն թարգմանութեանը կատարել և, մեր խնդրով, Փարսադան Տեր-Մովսիսյանը:

Դորապատի համալսարանի այս պաշտոնական թղթից յերևում և, վոր Արովյանը խնդրած և յեղել համալսարանի վարչութեանից ապու իրեն վարքի վկայական, վոր և համալսարանի ակտորը զոհացրել և: Այս թղթի կարեւորութեանը մեզ համար այն և, վոր դրա մեջ ամենայն մանրամասնութեամբ պատմված և, թե նա համալսարան և մտել և այդտեղ մնացել և չորս տարի շարունակ ուղեմն ճշտվում և իր՝ Արովյանի մշտ կրկնածը, թե ինքն ուսել և Դորապատի համալսարանում: Բայց թե իբրև ինչ և հաճախել Արովյանը համալսարան— իբրև իսկական ուսանող, թի իբրև ազատ ունկնդիր, այդ մութ և մեռած և մեռած և միայն մեզ ընդունել է Դիվանում: Ղեկավար Պոպոյանի ծանոթութեանը, վորից յերևում և, վոր նա չի յեղել վոչ իսկական ուսանող և վոչ ազատ ունկնդիր, չի սովորել վոչ մի մասնագիտութեան, ավարտման վկայական ելչի ստացել: Նա, ինչպես յերևում և, հաճախել և համալսարան, իբրև կայսերական Թաղապետ սան, կայսեր հրամանի հիման վրա, լսել և իրեն հարկավոր դասախոսութեանները միայն, իբրև լրացուցիչ մաս ուսուցիչ լինելու իր պատրաստութեան, վոր ձեռք և բերել մի շարք պրոֆեսորների մասնավոր դասավորութեամբ, վորի մասին մենք մի ուրիշ տեղ է Դիվանում: Խոսել ենք ավելի մանրամասնաբար:

9.

ԱՆԻՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՋ ՊԱՐՈՆ ԿՈՂԵԺՍԿԻ
ԱՍՍԵՍՈՐ ՅԵՎԳԵՆԻ ՈՍԻՊՈՎԻՋ ՎԱՅՍԵՆՄԻՂԵՐԻՆ

ԽՆԴԻՐԻ

Ծանկանալով ծառայութեան մտնել նորին կայսերական մեծութեան, ըստ դպրոցական մասի, իբրև գիտութեանների ուսուցիչ Տփլիսում նոր բացվող դավառական դպրոցի, խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարձր

ազնվատոհմութիւնից նշանակել ինձ խնդրած պաշտոնիս՝ գիտութիւնների ուսուցիչ տեղիս գալականական դպրոցում:

Դրա համար հարկավոր վավերաթղթերը, այն է (?) — պատիվ ունիմ ներկայացնելու:

1836 թ. հուլիս
Տիբիս

Արքայանի արեւելում այս վավերագրի յերկու որինակը կա — մեկը հին՝ ընադիրը, մյուսը՝ նոր՝ պատենը: Բնագիրը ինքնաձեռագիր սեփականութիւնն է, առանց ստորագրութիւն: զրա մեջ պակասում է խնդրագրերին հասուկ ցուցմունքը, թե ով է խնդրամատույց անձը, և, զրա փոխարեն, նշանակված է «այս ինչ անձից» (от такого), Բացի որանից, թուղթը հին լինելով, պատուած է և չի կարողացվում «ծառայութիւն» բառը, վոր մենք լրացնում ենք ըստ իմաստի: Այս վավերագիրը շատ կարեւոր կլինի, յի՞թե միայն զրա մեջ չպակասեր և այն, վոր «այն է» բառից հետո դրված լինեյին այն վավերաթղթերը, վոր Արքայանը պիտի ներկայացներ, ըսյց, դժբախտաբար, համարենք, սեփական լինելու հետանցով, նա մեջ չի բերել, ուստի և մութ է մնացել, թե ուսուցչական ցենզի ինչ վկայագիր է ներկայացրել նա:

Արքայանի իր այդ խնդրին անմիջապէս պատասխան չի ստացել. խնդիրը ձգձգվել է մինչև 1837 թ. փետրվարը, յերբ նա այդ նույն ամսի 12-ին նշանակվել է գալականական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար և ուսուցիչ:

Մեզ թվում է, թե այդպիսի ձգձգման պատճառը յեղել է Արքայանի՝ պահանջված ուսուցչական ցենզ չունենալը, վորի համար նա ստիպված է յեղել քննութիւն յինթարկվել անյայն դաստիարակի կողմէ ստանալու համար (звание домашнего наставника), վոր նա քննութիւն է յինթարկվել, այդ պարզվում է «Դիվանում» գտնեղված նազարյանցի նամակներից, իսկ վոր նա տնային դաստիարակի կողմէ և ստացել, այդ մենք իմանում ենք: Նրա 1833 թվի ծառայութիւն ցուցակից, վոր, նրա մահից հետո, ներկայացված է յիդել դպրոցական իշխանութիւն՝ նրա ընտանիքին թողակ նշանակելու համար:

10.

Հայտարարմանի Հայոց
Վիճակային Գոնսխտորիա
6 մայիսի, 1838 թ.
№ 131

ՀԱՇՏԱՐԵԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԳՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՅԻ
ԹՈՒՂԹԸ ԵՃՄԻԱՄԵՆԻ ՍԻՆՈՂԻ ԴԻՎԱՆԻՆ՝
ԱՅՈՎԱՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԵՃՄԻԱՄԵՆԻ ՀԱՅՈՑ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍԻՆՈՂԻ
ԴԻՎԱՆԻՆ

Գոնսխտորիա ամսույս 12-ին լսեց Հայտարարմանի դպրոցների վերա-տեսչի հաղորդագրութիւնը, գրված ապրիլի 15-ին (№ 294), վորի բովանդակութիւնը հետևյալն է.—Նորին գերազանցութիւնը, Ղազանի նահանգի ուսում. շրջանի հոգաբարձուն և կալվալերը, կարիք ունենալով մանրամասն տեղեկութիւնների հայազգի Հովսեփ Արքայանի և նրա ընակավայրի մասին, իրեն և հանձնարարել Հայտարարմանում ապրող հայերից այդպիսի տեղեկութիւններ հավաքելու հոգացողութիւնը:

Նա, պարոն վերատեսուչը, ի միջի այլոց, իմացած լինելով, վոր Հովսեփ Արքայանը պետք է վոր գտնվի հայ հոգևորականութիւն զասի մեջ՝ Անդրկովկասի վանքերից մեկում, խնդրում է կոնսխտորիային մասնակից լինել այդ վորոնման գործին և հաղորդակցել Սինդի հայկական գրասենյակի հետ ԵՃմիածնում՝ հայազգի Արքայանի մասին վերը հիշված տեղեկութիւններն ստանալու վերաբերմամբ և ստանալուն պէս, պատիվ անել ու-

դարեկել այն իրենն՝ վերատեսչին, վորոշեց, համաձայն այդ հաղորդագրութեան
հիշտ իմաստի, Կոնսիստորիայի կողմից դիմել Նշմիածնի Սինոդի դիմանին,
ինչդրեմով ուղարկել իրեն մանրամասն տեղեկություններ, թե հայտնի չե՞
արդյոք իրենց հայազգի Հովսեփ Արովյանի բնակութեան տեղը և հետևանքի
մասին պատվել Կոնսիստորիան հաղորդակցութեամբ:

Ճիշտ և. Սինոդի ատենադպիր՝ Գարտաշյան

Այս թուղթը, վոր չդիտենք, թե ինչու յե ուսերեն զգած, մենք հանել ենք Արո-
վյանի արխիվից և թարգմանել հայերեն:

Ղազարի ուսում. շրջանի հոգաբարձվի առումը յեղել և Մուսին-Գուշկին:

Հաշտարեանի նահանգի դպրոցները վերատեսչի ազդանունը յեղել և Րիբուշկին:

Հաշտարեանի այն ժամանակվա առաջնորդը յեղել և Մերոբե յեպիսկոպոսը:

Սինոդի պրեկուրորը յեղել և Թովմա Հովսեփի Ղորանյանը:

Սինոդի ատենադպիրը յեղել և Գարտաշյանը:

Վարենգի և Հովսեփ Արովյանը, այնինչ պետք և վորոշվեց ամենցին հայտնի ճաշա-
տուր Արովյանը, վոր այդ ժամանակ նստած եր Թրիլիսիում և յերկրորդ տարին եր, վոր
կառավարում եր տեղի գովառական դպրոցը՝ հասարկածոր տեսչի պաշտոնակատարի պաշ-
տոնով:

Մուսին-Գուշկինի պաշտոնական թղթի մեջ փոխանակ ճաշատուր անվան, զգած և
յեղել Հովսեփ, վորից և առաջ և յեղել ամբողջ Թյուրքիստանի թյուրքերը չեն
ցանկացել մի փոքր լուրջ մտածել և հասկանալ, վոր վորոշվող անձը չեր կարող լինել մի
ինչ-վոր հասարակ շալաղիցի մարդ՝ Հովսեփ առումով, այլ մի հայտնի կրթված մարդ,
վոր վորոշվում եր Ղազարի համալսարանի համար:

11.

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՄՈՒՄԵՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԻ ՄԱՍԻՆ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առ Սինոդոսն Լուսաւորչական գահու Սրբոյ Աթոռոյն էլմիածնի
'ի վերակացուէ նահանգական ուսումնարանին Տիխիսայ

ԽՆԴԻՐ

Ի տասնամեայ հասակի մանկութեան իմոյ մտեալ ի կրթութիւն և ընդ
խնամարկութեամբ լուսածին գահու մայր Աթոռոյ էլմիածնի, մնացի անդ
զամս բազում. ծառայեալ զքանի մի ամս իբրև դպիր, յետ ժամանակի մտեալ
ի ծառայութիւն հանգուցեալ Անտոն արքեպիսկոպոսի, եկի նովին կոչմամբ
ի Տիխիս և ուսեալ աստ զամս երկուս, վերադարձայ կրկին ի սուրբ Աթոռ
ի 1826 ամին, մնացի յընթացս երից ամաց առ ժամանակ մի, ընդ ծառա-
յութեամբ նորին Անտոն Արևոյ, յետ վախճանի նորա Եփրեմ արքեպիսկո-
պոսի յորմէ և ստացայ զչորս աստիճան կիսասարկաւագութեան: Յետ մահ-
ուան նորա կարգեցայ Թարգման և գրագիր նորին վեհափառութեան հան-
գուցեալ Եփրեմ կաթողիկոսի, յոր ժամանակս ի 1829 ամի եհաս ինձ ողոր-
մութիւն նորին կայսերական մեծութեան, որ պատճառաւ թողեալ զպաշտոն
հոգևորականութեան գնացի ի համալսարան Դերպտի, ուր մնացեալ զամս
վեց, յետ աւարտման ուսման իմոյ, վերադարձեալ միւս անգամ ի հայրենին
իմ, թէև կամ էր ինձ ամենայն շերմեանդութեամբ ընծայել զանձն իմ
անդրէն ի պաշտոն նախկին կոչման իմոյ, բայց բազմակերպ հանգամանք

և մանաւանդ զգալով թէ փոփոխութիւն մտաց և վարուց իմոց ոչ կարէին պատասխանել ճիշդ, ծանր և ժուժկալու կենցաղավարութեան հոգևորական վիճակի, ստիպեցայ մտանել ի ծառայութիւն արքունական, յոր և գտանիմ ահա զամս երկու ընթացս բոլոր այսր ժամանակի. գիտէ ամենագէտն աստուած, ես ոչ կամեցայ գլխովին թողուլ զհոգեւորական կոչումն, ցանկութիւն իմ այն էր, փորձել զանձն իմ և գիտել հաւաստի, կարելի՞ է ինձ արգեօք, յանձն առնուլ զայն և տանել ըստ արժանւոյն, բայց բազմադիմի փորձք զհակառակն ցուցին ինձ, վասն որոյ կամք իմ է զոնէ այսու ընթացիւք կենաց հայթայթել զապրուստ կենաց իմոց և յոյս միտս համարձակիմ ամենախոնարհաբար խնդրել ի Սրբազան անդամոց Սիւնհոգոսի, որոց բազմաց յայտնի է վիճակ կենաց իմոց և որոց բազմաց սիրտ ցանկայ բարեբախտութիւն իմ, արձակել զիս ըստ օրինի՝ ի կոչմանէ իմմէ և շնորհել ինձ ամենագլխածաբար զայն թուղթ, եթէ կարելի է երկու ամօք նուամէրով և թուով յառաջ զի մի երկամեայ ծառայութիւն իմ և արտօնութիւն ոչնչացի և ի զուր անցցէ:

Միթէ որք աշխարհականք են, չեն որդի Աթոռոյն, միթէ այսու վիճակաւ ոչ կարեմ միշտ ծառայել նմա: Յայս սակա խնդրեմ մի անտես առնել զխնդիր իմ և ցանկալ բարոյ իմում, իրեկ որդւոյ սրբոյ Աթոռոյդ, յորմէ բազումք ստացեալ զբախտաւորութիւն կենաց և զիս ի նոցանէ համարելով նմա իսկական գերհարգութեամբ:

Խ. ծառայ Խաչատուր Աբովեանց

1838 ի. 15 դեկա.

ի Տփլիս

ՍՅՈՒՆՀՈԴՈՍԻ ՎՃԻՌԸ

(հաղված Սիմոնի քրագրութեանց)

Ի 23 յունուարի 39 ամի, ըստ հրամանի նորին կայսերական մեծութեան ի լուսաւորչական Հայոց Սինօգի սրբոյ էջմիածնի լուսն գլխիւր վերականգուի նահանգական ուսումնարանին Տփլիսոյ Պաշտարոյ Աբովեանց ի 15 դեկտ. անցեալ ամի № 49. յորում գրէ... Հրամայեցին:— Համաձայն ցանկութեան կիսասարկաւագ Պաշտարոյ Աբովեանց արձակել զնա բոլորովին ի հոգևորական տեսչութենէ, տալ նմա առ այն ըստ պատշաճին զվկայական՝ զօր՝ ի պատճառս չմատուցանելոյ յիշեալ Ապովեանց սահմանադրեալ թուղթ զրուագաւոր, գրեալ ի վերայ հասարակ թղթոյ, առաքել զայն կանոնադրեալ եղանակաւ առ տ. նահանգապետն Վրաստանի, խնդրելով զտնօրէնութիւն նորին գերազանցութեան յանձնել զայն վկայական, ընդ ձեռն որոյ հարկն է՝ Պաշտարոյ Ապովեանց, առնելով ի նմանէ զձեռագիր վասն ստացման այնորիկ...» և այլն:

Նահանգապետն այդ վկայական ուղարկել և Անդրեովկասի գորոցներէ վերառեալ թաղ. վերջինս այդ վկայականը հանձնել և Աբովյանին, նրանից ստացել պահանջված աստցագիրը 1839 թ. փետր. 13-ին և ներկայացրել կաթողիկոսին:

Մեք ի ներքոյ ստորագրեալքս, հայազգի խաչատուրն Աւետիքեան Արովեան, վերադառնալ նահանգական արքունի վարժարանին Տփլիսայ ի գերմանացի էմիլիա Լոզէ, նշանադրեալ գորով ընդ միմեանս ըստ հաճութեանս երկոցունց յ8-ն սեպտեմբերի 1838 ամի, այժմ կամելով սուրբ պսակաւ միաւորել ընդ միմեանս, դնեմք ի միջի մերում զայս դաշն. նախ զի ես էմիլիայս չունիմ զորպիսի և իցէ անշարժ կարուածս ի հայրենիս իմ ի Ռէվէլ քաղաքի, որք կարացեն յապայն պատճառ լինել ստիպելոյ զայրն իմ թողուլ գտեղի ծառայութեան իւրոյ և զալ ընդ իս ի հայրենիս իմ: Երկրորդ՝ զի պսակն մեր եղիցի յեկեղեցւոյ հայոց և ի ձեռս հայ քահանայի ըստ ծիսի արարողութեան իւր եկեղեցւոյ. երրորդ՝ զի որդիք ծնեալք յամուսնութենէ մերմէ՝ թէ արուք և եղք մկրդեացեն ի եկեղեցւոյ հայոց ըստ դաւանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և անցին յուսումն ճշմարիտ կրօնի նոցա, այսպէս զի և թէ մահ անգամ հանդիպեցէ առն իմոյ, զորդիս մնացեալս ի նմանէ ոչինչ իւրք իրաւամբք կամ համոզանօք կարացից շրջել ի հայրենի դաւանութիւն իմ. նոյնպէս և ես խաչատուր Արովեանս յոչինչ դէպս կարացից բռնադատել կամ համոզել զկիւն իմ թողուլ իւր հայրենի դաւանութիւն. այլ համարձակ պաշտեցէ զկրօն իւր որպէս մինչև ցայժմ Վասն որոյ մեք երկոքին ամուսինքս գրեալ զայս դաշն ի վերայ արքունի գրուագաւոր ուղարկանոց թղթոյ և ստորագրեալ մերումս իսկ հաճութեամբ և իսկական ստորագրութեամբ ի ներկայութեան ստորագրեալ անձանց մատուցաք ուր հարկն է. ի 6 օգոստոսի 1839 ամի, ի քաղաքն Տփլիսի. կառավարիչ նահանգական ուսումնարանի Տփլիսայ

Ս. Արովեանի կնոջ՝ Եմիլիա Լոզէյի և դստեր՝ Զարմանդուխտ-Աղիլայի դայի լուսանկարը միասին.
(Ժառանգների որինսկից):

խաչատուր Արովեան
Emilie Loose

Այս դաշնագրութեան վերահասու և վկայեմք՝ տիտուլեարնի սովետնիկ Աւաքել Արարատեան, Գաբրիէլ Երեցփոխեանց. S. D. Schoph. (մյուս գերմանացի վկայի ազգանունը չի կարդացվում):

Այս դաշինքն ստորագրելուց մի ամիս հետո, Արովեանը դիմում և Վրաստանի հայոց առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին հետեյալ խնդրադրով. «Նշանադրեալ գորով ընդ գերմանուհի օրիորդին Լոզէէ անուն, ի վաղիւն կամիմ մտանել ընդ նմա ի կապ օրինաւոր ուրբ ամուսնութեան ըստ ծիսի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ուստի մատուցանելով ընդ

սմին զգաշն մեր և զվկայութիւն կառավարութեան ճեմարանին Տփլիսայ, խոնարհաբար խնդրեմ յետ զբաւոր հարցումն առնելոյ ընդ գերմանացի քահանային Ռոտ անուն ըստ պահանջելոյ օրինաց, հրամայել Տէր Մովսէս աւագ քահանային Սոյաթնեան՝ պատկել զմեզ է վանքի Մայր եկեղեցւոյ հայոց Վերադարձու Նահանգական վարժարանին Տփլիսայ, Քաշատուր Արքեպիսկոպոս 7 սեպտ. 1839:

Նուալս որը, սեպտեմբերի 7-ին, զգալոր հարցումն և ուղարկվում պատուր Ռոտին և սա նուալ որը պատասխանում և Կարապետ արքեպիսկոպոսին—զգալառական վարժարանի տեսուչ Արքեպիսկոպոսին ընդ որիորդին Սմիլիայի Լոռզին, զստեք Ռեկիլի բնակիչ հանգուցեալ Խրիստեան Փրիզըրի Լոռզինի ամուսնութեան մասին պատիվ ունիմ ծանուցանել, վոր Սմիլիա Լոռզն որիորդն այժմ 20 տարեկան է, պատկանում և լուսարեական դպրանութեան, սույն սեպտեմբերի 3-ին արժանացած է սուրբ հաղորդութեան, յերեք ամուսնացած չի յեղել և յետ իմ հոգմից վաշխն որինամբ արգելք չեմ գտնում վերսկիշյալ անձանց ամուսնաւանդուն և պատկելելուն հայոց յեկեղեցում: Յ. Ա. Ռոտ:

12.

Դիպարտամենա
Վրաստանի, Կովկասյան և
Անդրկովկասյան նահանգի և
յերկրի գլխավոր կառավարութեան
Դիվանատուն

19 հունիսի, 1839 թ.

№ 5379

ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՏԵՆՐԻ
ՎԵՐԱՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ

Հայ ազնվական Քաշատուր Արքեպիսկոպոս, վոր յերբեմն ուղեկցած է յեղել պրոֆեսոր Պարրոտին Արարատ լեռան գագաթը և հետագայում ել նորին մեծութեան բարձրագոյն բարեհաճութեամբ ուսած Դորպատի համալսարանում, ձեռք է բերել այնտեղ բոլոր այն գիտութիւնները, վորոնք հարկավոր են պատանեկութեան սկզբնական գործնական կրթութեան համար:

Չնայելով այն ձեռնտու առաջարկութեան, վոր արած է յեղել նրան համալսարանը՝ մնալու այնտեղ արեւելյան լեզուների ուսուցչի պաշտոնով, նա վերադարձել և հայրենիք և նվիրել իրեն բնիկների մեջ ոգտավետ գիտութիւններ տարածելու գործին, առավելապես արդունարեւութեան տեսակետից:

Ներկայումս ուսուցչի պաշտոն վարելով Թիֆլիսի ժողովրդական դպրոցում, նա իր գործը սիւսթեմանդն սիրելուց զրդված, թարգմանել և մշակել և պատանեկութեան համար մի քանի ոգտավետ շարադրութիւններ, բայց դեռ չի կարողացել տպագրել նյութական միջոցների պակասութեան պատճառով:

Դիներալ-աղյուստանտ պարոն կոմս Բենկենդորֆը հաղորդելով այդ մասին կառավարչապետին, խնդրում է՝ քանի վոր Արքեպիսկոպոսն այդպես նվիրված է Ռուսաստանին և անձնվեր և թագավորին, ոժանդակել, նպատեւել նրան իրագործելու իր զովանի դիտավորութիւնները:

Սրա հետևանքով առաջարկում եմ վերանայութեանդ՝ ստանալ ուսուցչի Արքեպիսկոպոսին նրա պատրաստած շարադրութիւններին ձեռագրերը, քննել նրանք և յեղրակացութիւնդ այն ոգտաւոր մասին, վոր կարելի չի սպասել այդ շարադրութիւններից ուսանող պատանեկութեան համար, և տպագրելու նպատի մասին ներկայացնել կառավարչապետին:

Թիֆլիսի գլխավորական նահանգապետ

ՁԵՐԴ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹԻՒՆ.

**ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԵՒ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ
ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ՄԱՅՐ ԱՐՈՌՈՑ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ**

Համաձայն օրագրական եղբայրացութեան Լուսաւորչական հայոց Սիւնհոգոսին էջմիածնի ի 23 յունուարի այսր ամի, հիմնեցիլ ի վերայ խնդրագրութեան վերատեսչին ազգային ուսումնարանին Թիֆլիզոյ դպիր Խաչատրի Արոյեանց, առաքելով ընդ ամին զվկայական յաղագս արձակման նորա ի Հոգևորական Տեսչութենէ, ամենախոնարհաբար խնդրեմ ի գերազանցութենէ Ձերմէ տալ դիշեալ վկայականն յիշեալ Արոյեանին ստորագրութեամբ նորին, նոյնպէս պահանջել ի նմանէ զգին երկց թերթից թղթոյ, դերին ուղղիւս, և նոյնքան դրամ վասն թղթոյն, յորոց վերայ գրեալ է վկայականն վերտառեալ, բոլորն զ6 ուղղիւս պղնձի, առաքել զայնոսիկ ըստ պատկանելոյն յօգուտ արքունի եկամտից և զհետևանցն յարգել զիս Ձերով ծանօթութեամբ, առաքելով զստացեալ յԱրոյեանէ ձեռագիրն:

Մնամ խորին վերապատուութեամբ և անձնընծայութեամբ

**Գերազանցութեան Ձերոյ
Ամենախոնարհ ծառայ և աղօթարար կաթողիկոս
ամենայն հայոց
Յովհաննէս**

Համար 187

ի 28 փետրուարի 1839 ամի.
ի սուրբ էջմիածնին

Նորին գերազանցութեան տեսն նահանգապետին Վրաստանի, զինեբաւ մայոր և տապաւ Ախլեստիշուին

Согласно журнальному заключению Эчмиадзинского Армянно-Григорианского Синода на 23 января сего года, основанному на прошении Смотрителя Тифлисского народного училища подиакона Хачатура Абояна препровождая при сем Свидетельство о увольнении его Абояна из духовного ведомства, покорнейше прошу Ваше Превосходительство о выдаче того Свидетельства помянутому Абояну с распискою, а так же о взыскании с него, за негербовую бумагу 3 руб., да столько же за бумагу, на которой писано Свидетельство, всего 6 руб. меди, и о отправлении оных по принадлежности в доход казны, учинить надлежащее распоряжение и о последующем почтить меня уведомлением с приложением взятой расписки.

С истинным почтением с совершенною преданностью имею честь быть Вашего Превосходительства Покорнейший слуга и Богомолец Патриарх Всех Армян

Иоаннес.

Эчмиадзин

Его Превосходительству Господину Грузинскому Гражданскому Губернатору Генералу-Майору и кавалеру Ахлестисеву.

Դեպարտամենտ
Դեվանտուն
23 հունիսի 1839 թ.
6890

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏԵՍՁԻ
ՊԱՐՈՆ ՊԱՇՏՄԱԿԱՏԱՐԻՆ

Դեներալ ադյուտանտ կոմս Բենկենդորֆը հաղորդելով ժողովրդական լուսավորութեան պարոն նախարարին, թե թիֆլիսի ժողովրդական դպրոցի ուսուցիչ հայ աղնական Պաշտուր Աբովյանը թարգմանել ու մշակել է պատանեկութեան համար մի քանի ոգտավետ շարագրութիւններ, բայց տակաւին ի վիճակի չէ յեղել տպագրել նյութական միջոցների պակասութեան պատճառով, խնդրում է, վոր նրան տրված լինի, յեթե այդ հնարավոր լինի, դրա համար մի վորեւե նպաստ կառավարութեան կողմից: Ժողովրդական լուսավորութեան Դեպարտամենտը, պարոն նախարարի հրամանով, խնդրում է Ձեզ, վորոքմած տեր, պահանջել Աբովյանից տեղեկութիւն նրա պատրաստած գրքերի մասին և նույնիսկ գրքերը, նախորդ քննելու համար ուղարկել այստեղ, տեղեկացնելով, թե հեղինակը ի՞նչ տեսակ նպաստ կցանկանար ստացած լինել իր գրքերի հրատարակութեան համար այն դեպքում, յեթե նրանք ճանաչված լինեն իրոք ոգտավետ ուսանողների համար:

Դեպարտամենտի կառավարիչ
Ի տեղի դիմանապետի

15.

ՎԿԱՅԱԿԱՆ

Տրված է թիֆլիսի դավառական դպրոցի թուրք լեզվի նախկին ուսուցիչ Ֆատ-Ալի-Ախունդաղեյին առ այն, վոր նա, պ. Ախունդաղեյն, այն որից, յերբ հաստատված է յեղել ուսուցիչ, այսինքն 1836 թ. դեկտեմբերի 8-ից, № 8206, մինչև 1840 թ. մայիսի 6-ը, իր ստանձնած պարտականութիւնն այդ ժամանակամիջոցում կատարել է գովելի վարքով, ամենայն ճշտապահութեամբ և գերազանց հառաջադիմութեամբ: Իսկ ներկայումս նա, պար. Ախունդաղեյն, հոժարակամ արձակված լինելով պաշտոնից, կամենում է ունենալ դպրոցից մի վկայական, վոր և տրվում է նրան դպրոցի իշխանութեան պատշաճ ստորագրութեամբ և արձունի կնքագրութեամբ: 1840 թվի սեպտեմբերի 13-ին. թիֆլիս քաղաք:

Թիֆլիսի դավառական դպրոցի հաստիքավոր
տեսչի պաշտոնակատար
Խ. Աբովյան

Ֆատ-Ալի-Ախունդաղեյն, վորին Խ. Աբովյանը, իբրև դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար, տվել է այդ դրվատական վկայականը, յեղել է ազրեջանական տեղանավոր դրող Ախունդովը: Նրանք յերկուսն էլ համարյա միաժամանակ ծառայութեան են մտած յեղել թրեյիսիի դավառական դպրոցը և յերեք տարուց տվելի ծառայել միասին, ասածելով իրար հանդես համակրութիւն և հարգանք: Յերկու իրար մերձավոր հաբեան և կողք-կողքի ապրող աղ-գներ յայդ դրող-ներկայացուցիչները դարձանալի կերպով պատահել են մի տեղ, ծառայել են միեւնոյն լուսավորութեան գործին և զուգակցել են միմյանց իրենց աշխարհայացքով և հարազատ զաղափարներով: Աբովյանը մի անուսն ժողովրդասեր մարդ է յեղել, հեռու աղ-դային շովինիզմից և ազգասեպութիւնից. նրա գրվածքները մի համամարդկային յեղբայ-

բակցական քաղաքի առաջ աղբյուր են. նույնը և նույն չափով յեղել և իր զբաղմունքներում նաև Ախուրզովը, և, ընտանաբար, նրանք իրենց յերկրում և ժողովրդի մեջ նույն յեղբայր-բակցական մաքերի քաղաքող են հանդիսացել:

Արժույթը նույն համակրանքով ու հարգանքով և վերաբերվել դարոցի թուրք լեզվի և մյուս ուսուցիչի, աղբյուրանական բանաստեղծ Միլլա-Շաֆի-Սադիկ-Ողլուն, վորին ինքը նախագիտ լավ ճանաչած լինելով, հրավիրել և հաստատել և ավել այն պաշտոնում, վորից Ախուրզովը հրաժարվել և իր կամքով (Միլլա Շաֆիի մասին անս «Դիվանի» «Մաշաուր Արժույթի Թրիվիսիի դավառական դարոցի տեսչության թղթերից մի քանիսը» բաժինը):

16.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ 1841 ԹՎԻ ՓԵՏՐՎԱՐԻ
20-Ի ՀԱՂՈՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԵՆԸ ԱՆԴԴԿՈՎՎԱՍՏՅԱՆ ՅԵՐԿԻՐԻ
ԿԱՌԱՎԱՐՁԱԳԵՏՐԻ

1839 թվին գեներալ-ադյուտանտ կոմս Բենկենդորֆից իմ ստացած ծանուցման հիմունքով այն մասին, թե Թիֆլիսի գավառական դարոցի հաս-տիքավոր տեսչի պաշտոնակատար Արժույթը թարգմանել ու մշակել և պա-տանկության համար մի քանի ոգտավետ շարադրություններ, բայց չի կարողացել ապագրել միջոցների պակասության պատճառով, իմ կողմից առաջադրված և յեղել Անդրկովկասի դարոցների վերատեսչության՝ պահանջելու Արժույթից տեղեկություններ նրա պատրաստած գրքերի մասին և նույնիսկ գրքերն ուղարկելու Ս. Պետերբուրգ՝ նախնական քննության հա-մար և տեղեկանալու, թե հեղինակն ինչ տեսակ նպատակ կուզենար ստացած լինել իր գրքերի հրատարակության համար, յեթե դրանք իրոք պիտանի ճանաչված լինեն ուսանող պատանկության համար:

Դրա հետևանքով վերատեսչությունն ուղարկեց Արժույթին մի ձեռնար-կը մանուկների սկզբնական ուսուցման համար, կազմված ըստ նորագույն մանկավարժական մեթոդի և մի ուսուցչականություն՝ հայերի համար, հորինված Տապիի ձեռնարկի օրինակով, ավելացնելով, թե այն նպատար, վոր ցանկանում և ստացած լինել Արժույթը, այն և, վոր իր այդ գրքերը տպագրված լինեն արքունի ծախքով, և վոր, նրա բացատրությամբ, ինքն ունի կազմած նաև յերկու գիրք ու գործնական քերականություն հայոց նոր բարբառով՝ յերկու լեզվի (գրաբարի և աշխարհաբարի) ուսուցման հա-մար և բոլոր գիտությունների (наука) ու գիտելիքների (познаний) կրճա-տումը (сокращение всех наук и познаний), վորոնք սակայն չնյին կարող նույն ժամանակ ներկայացված լինել արտագրողների պակասության և ժա-մանակի սղության պատճառով, բայց վորոնց համար նա արդեն ունի պատ-րաստած նյութեր:

Այսպես ել, ուրեմն, յես ներկայացրել եմ գիտությունների կայսերա-կան Ակադեմիայի կոնֆերենցիային Արժույթի ուղարկած գրքերը և ստա-ցել եմ և քստրաորդինար ակադեմիկոս Բրոսսեյի յեղրակացությունը՝ Ակա-դեմիայի կոնֆերենցիայի բացատրությամբ, վոր կցված և գեկույցիս:

Նախագիտ, մինչև Արժույթին վերը բացատրված խնդրի վերջնական լուծումը նրա կազմած և Ակադեմիայի քննարկած գրքերի արքունի ծախ-քով տպագրելու մասին, գրքերի, վորոնցից միայն մեկը, այն է՝ քերական-նությունը կարող և ընդունված լինել իրեն դասատվության ձեռնարկ Ան-դրկովկասի այդ կողմից աղքատ դարոցներում, յես կցանկանայի, նախ,

վոր Արեովյանը կատարելագործե՞ր իր աշխատութիւնը, ղեկավարվելով ակա-
դեմիկոս Բրոսսեյի արած գիտողութիւններով և, յերկրորդ, յետ կռիւների
այդ մասին ընդունած լինելի տեղեկութիւն Զերդ բարձր գերազանցու-
թյան յեզրակացութիւնը, ինչպես դրա համար լինելիք ծախքի քանակի
մասին, նույնպես և այն աղբյուրի մասին, վորից կարող եմ ստանալ այդ
ծախքը, վորովհետև նախարարութիւնը ներկայումս, ծախքերի խիստ կըր-
ճատման մասին արձակված բարձրագույն հրամանի հետևանքով, դրա համար
չունի և վոչ մի միջոց:

Զուգը ընդ մին պատիվ ունիմ ավելացնելու, վոր իր գրքերն Արեովյա-
նը կստանա Ղազանի ուսումնական շրջանի պ. հոգաբարձի անքճով, վորին
նրանք ուղարկված են յեղել Արեովյանի ցանկությամբ՝ Ղազանի համալսա-
րանի հայոց լեզվի ամբիոնը գրավելու համար:

26 Պ 12, 14 և 16 պաշտոնական գրադրութիւնները կազմում են մի գործ, և վերա-
բերում են մի խնդրի լուծման, այն է՝ Խ. Արեովյանի գրած ու մշակած գրքերն արժե՞ն
ծախելով ապագայի տարիքի, վոր հարուցվել և ղեկներու-աշխուստնա կոմս Բենկենդորֆի
ծանուցմամբ Մեզ համար, իհարկե, կարևոր չե ցարական կառավարության պաշտոնական
գրադրութիւնների սերահար վերադաս մարմինների այդ ապագայուն խաղը, այլ կարևոր
են այն տեղեկութիւնները, վորոնք ամփոփված են այդ գրութիւնների մէջ և վերաբերում
են Արեովյանին Մենք գրանցից, իբրև վավերական գրավոր աղբյուրից, հավաստեալում ենք
առաջին, վոր Արեովյանին Դորպատում համալսարանի կողմից առաջարկված և յեղել չվերադա-
նալ հայրենիք, այլ մնալ այնտեղ արևելյան լեզուների ուսուցչի պաշտոնով, բայց նա, նախ-
նով այդպիսի ձեռնառն առաջարկության, վերադարձել և իբնե նվիրել և ընկնելի մեջ ողա-
վետ գիտութիւնների տարածելու գործին. յերկրորդ, վոր նրա հայանի գրվածքները—ենա-
խաղաղիչը, Վեուս տապիական ցերականութիւնը և Վայոց նոր և հին լեզուների ցեր-
ականութիւնը արդեն գրված պատրաստ են յեղել 1839 թվին և, յերրորդ՝ նա նյութեր և
հաճաքած յեղել գրելու և մի գործ, վոր պաշտոնական թղթի մեջ կոչվում և, հովանորեն
աղափարված խորագրով, „Сокращение всех наук и познаний“, վորի հեղաբեր, սակայն, չեն
պահանջվել նրա թղթերի մեջ, վորոնց միջից մենք հանել ենք այս գրադրութիւնը: Գնաք
և կարծել, վոր այդ յեղել և մի գրվածք, վոր ամփոփել և իբ մեջ համառոտ տեղեկութիւն-
ներ զանազան գիտելիքների և գիտութիւնների մասին:

17.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱՏՆՍՉԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐ ՐՈՍԿՈՎՇԵՆԿՈՅԻ ԹՈՒՂԹԸ ԽԱՉԱՏՈՒՄ ԱՐՈՎՅԱՆԻ

Տիխոնի գավառական դպրոցի պարոն հաստիքավոր
տեսչի պաշտոնակատարին

Դպրոցական իշխանութիւնն տեղեկացել և, վոր Դուք մինչև որս շա-
րունակում եք պահել արական պանսիոն, այնինչ 1840 թվի հուլիսի 20-ին
Զեր մասնավոր արական պանսիոնի կացութիւն մասին փետրվարի 29-ից
մինչև նույն թվի հուլիսի 1-ը ներկայացրած տեղեկագրի ՎՃ սյունյակի
«առանձին ծանոթութիւններ»-ի մեջ ասված և, թե Դուք հարկավոր եք
համարել փակել Զեր պանսիոնը, վորովհետև աշակերտներից ստացված վճարն
խալառ չի համապատասխանել դպրոցի պահպանման համար ահրաժեշտորեն
հարկավոր կարիքներին, իսկ վճարի ավելացումը ծնողներին համար ծանր
պիտի լինել:

Մասնավոր դպրոցներ պահելու մասին 1835 թ. հունվարի 12-ին հաս-
տատված կանոնադրութիւն 6-րդ պրակի հիմունքով վոչ մի մասնավոր դպրոց

չի կարող բացվել, առանց դպրոցական իշխանության թույլտվության. նույն կանոնադրության 15-րդ պրակի հիմունքով (եջ 27) դպրոցական իշխանությունը պարտական է խստորեն հետևել, վոր վոչ մի մասնավոր դպրոց գոյութիւն չունենա, առանց դպրոցական իշխանության դրա համար որոշադրած վկայագրի:

Վերոգրյալի հետևանքով հրամայում եմ Ձեզ անհապաղ ղեկուցել ինձ, թե Դուք ինչով եք ղեկավարվել այդ գործում, վորը խախտում է կառավարության կարգադրությունը, և ընդամեն հանձնարարում եմ Ձեզ, վոր Դուք անհապաղ խնդրամատուց լինեք պանսիոն բանալու համար թույլտվութիւն ստանալու, հակառակ դեպքում, վերատեսչութիւնս, առանց ուշադրության առնելու այն ոգուտը, վոր դա կարող է տալ, ստիպված պիտի լինի փակել այն, իսկ Ձեզ, իբրև մի անձի, վորին հանձնված է յեղել դպրոցական մասի կարգերի վրա հսկելու գործը և վոր ինքը խախտել է կառավարության դրած կանոնները, սուգանել հորինակ ալլոց:

Սրա հետ միասին ավելորդ չեմ համարում Ձեզ դիտել տալ, վոր Ձեր շնդվելն այդ դեպքում կառավարության դրած կարգից, արդեն իսկ հրապուրելի որինակ է հանդիսացել և մյուսների համար՝ պահելու պանսիոններ, հակառակ որենքի, խնդրած չլինելով դրա համար իշխանության թույլտվութիւնը, վորին իբրև որինակ, կնշեմ միայն Ձեր աչքի առաջ յեղած պանսիոնը, վոր պահում է Ձեր խնամքին հանձնված դպրոցի ուսուցիչ Յերիցփոխովը: Այդ պարագան նույնպես վոչ մի ղեկավարում Ձեզ չի արդարացնում և մատնում է Ձեզ ձեր վրա դրած պարտականության անուշադրությամբ վերաբերվելու հանգամանքի մեջ, ուստի և առաջադրում եմ Ձեզ հայտնելու ուսուցիչի Յերիցփոխովին, վոր նա ևս թույլտվութիւն խնդրի պանսիոն պահելու համար, հակառակ դեպքում, այդ նրան արգելված կլինի, իբրև դպրոց պահելու իրավունք չունեցող մի անձի:

(Անթվակիր, բայց հավանորեն 1841 թ.)

Անդրևովկասի դպրոցների վերատեսչի պաշտոնակատար այդ Բուդովչինկոն հետագայում վերատեսուչ է դարձել և պետական խորհրդականի աստիճանի հասել: Նրա՝ Արովյանին դրած այդպիսի խիստ թղթից չպետք է յեղրակացնել, վոր նա չի սիրել Արովյանին. նա, իբրև աստիճանավոր, պարտավոր է յեղել այդպիսի թուղթ գրել, վորովհետև Արովյանը գործած է յեղել այդ ժամանակ գոյութիւն ունեցող որենքի հակառակ: Նա իսկապես սիրել է Արովյանին և 1850 թվի ամառը, յերբ յեղել է Բեռլինում և տեսնվել է բանաստեղծ Բոգեմշտեդտի հետ ու նրան հաղորդել Արովյանի անհայտանալու մասին, ի միջի այլոց ասել է նրան, վոր ինքը մտադրված է յեղել Արովյանին Յերևանից հրավիրել Թբիլիսի և ավելի բարձր պաշտոնի նշանակել:

18.

ԻՎԱՆ ՎԱՍԻԼՅԵՎԻՉ

1841 թ. (?)

Ապրել և մեռնել հայրենիքի համար—ահա խնդիրը, վոր իբրև նպատակ, յես ընտրել եմ ինձ համար իմ մանկության որերից:

Իհու ճնշված լինելով, ինչպես բռնակալության, նույնպես և տգիտության բռնների ներքո, դեռ վոչ մի գաղափար չունենալով յեվրոպական կրթության մասին, վոչ մի նեցուկ և մինչև իսկ վոչ մի միջոց չունենալով

հասնելու առաջադրած նպատակին, յես հոգուս մեջ արդեն տածուեմ եյի միայն և միայն այդ մտածութիւնը և միայն այդ ցանկութեամբ այրվում, իմ հայրենակիցների թշուառ բախտը, վորոնք ճնշված եյին բարբարոսութեան լծի տակ, վշտալի հիշողութիւններս յերեմն փայլած, բայց իմ որերով հանգած իմ թանկագին հայրենիքի մեծութեան և փառքի մասին — ահա իմ առաջին տպավորութիւնները, առաջին ծանր զգացմունքներս, վորոնք հուզում, վրդովում եյին խղճուէլ թախծայլիս և վորբացայլիս Անգլիս առաջ բերելով այդպիսի կենդանի յեղանակով իմ հայրենիքի խղճուէլ վիճակը, առաջին յերդումը, վոր յես տվել եմ մեր սուրբ հայրերի սեղանի առաջ, դառն արցունքները, վոր յես թափել եմ նրանց գերեզմանների վրա, ի խորոց սրտի հառաչանքները, վոր յես նվիրել եմ նրանց աճյուններին, յեղել են այն, վոր դրանք լինեն իմ պահապան հրեշտակները և բաց ասեն իմ առաջ հոգուս նրանց վորք թողած մանուկներին զոհվելու ուղին:

Տաս տարին անցավ ինձ համար, ինչպես տաս դար: Ամենալավ ակնկալութիւնները յես առվոյնիչ եյի համարում, ձգտելով դառնելու մի պատեհ դեպք, վոր իմ մեջ յեռացող այդ խուլ զգացմունքներս մեկնեմ, պարզեմ, վորով կարողանայի հասնել այդ նպատակիս: Առանց նախապես լուսավորվելու, այսպես եր խոսում եմ մեջ ներքին ձայնը, անկարելի պիտի լինի ինձ պիտանի լինել մի վերեւ գործի: Այդ նպատակով քանի՜-քանի անգամ թողել եմ իմ հայրական տունը, փախչելով ինքս ել չիմանալով, թե ուր: Հանցափորձութիւնները, դժվարութիւնները, վորոնք պատահում եյին ինձ այս ապարդշուն վորոնումներին ժամանակ, չքավորութիւնը և միևնչև իսկ վտանգները — վոչ մի, վոչ մի բան չկարողացան հանգցնել իմ մեջ այդ հոգեկան բոցը: Բայց ամենաբարձրալը, վորին միայն հայտնի յես մեր սրտերի ներքին շարժումները, չէրդեց ինձ վաղաժամ զոհ դառնալու դառն խորհուրդներն և հրաշալիորեն ցույց տվեց ինձ իմ ապագա կոչման ճանապարհը:

Իմ հայրենիքի ազատագրութեան որերով, յերբ նա վերականգնանացավ մեր հրեշտակ-փրկչի, մեր ռուս ժողովրդի դնքով, մեմ հոգին այնքան խանդավառված կարող ե լինել այդպիսի բախտավորութեան հրճվանքով, յեթե վոչ իմը: Յեւ յես միևնչև որս ել պահում եմ իմ մեջ, իբրև սրբութիւն, իմ այն ժամանակվա մանկական զգացմունքների թոթովանքը: Բայց ով վոր այն ժամանակ իմ ընկերներից, աշխարհական թե հոգևորական, ուզում եր ձեռք բերել իր համար մի վորեւս արտաքին արտոնութիւն, յես միայն մի խորհուրդ ունեյի, մի աղօթք — խնդրել և ստանալ միապետի վողորմածութիւնը կրթվելու համար հոգուս իմ հայրենիքի պատանեկութեան, վորին, վերջապես, արժանացա բարեխոսութեամբ իմ անմոռաց բարերար պրոֆեսոր Պարոտի:

Իմ կյանքիս 23 տարեկան հասակում, այդ մարդկութեան կյանքի կարևոր շրջանում, յերբ մտավոր ընդունակութիւնները դադարում են իշխել վառ յերեակայութեան և թեթեւ հիշողութեան յերջանիկ ուժերի վրա, վորի մեջ մարդս արդեն սկսում ե ոգտագործել իր պատանեկութեան ժամանակվա աշխատանքով ձեռք բերած դանձը, յես նոր միայն ձեռնարկեցի ձեռք բերելու այն, թողնելով հոգևոր կարգս, հայրենիքս, ծառայութիւնս, վոչ անկարևոր, վոր խոստանում եր ինձ ապագայում փայլուն ասպարեզ իմ հոգևոր կոչման մեջ, վորպեսպէս իմ մեջ արմատացած ասիական հոգին լուսավորեմ յվրոպական կրթութեան բարերար ճառագայթներով: Իմ համառութեան դեմ

շարդուսվողուրը յեղան այն բոլոր միջոցները, վոր գործադրում էյին Նյմիած-
նի Սյունհոդոսը և պատրիարքը, վորոնք այն ժամանակ իմ իշխանավոր-
ներն էյին և ցանկանում էյին հետ պահել ինձ այդ քայլն անելուց: Վոչ
սպառնալիքը, վոչ ամենագրավիչ խոստումները, վոչ ծնողներիս արտասուքը,
վորոնք ընտել չէյին այդպիսի հեռավոր և յերկարամյա անջատման իրենց
զավակներից, հետագայում, դուցե վշտահար իմ հեռանալու պատճառով, դե-
րեզման մտած, չկարողացան կասեցնել ինձ: Ահ, յես այժմ սրտի ցավոք
դգում եմ, թե ինչ եմ կորցրել աշխարհիս յերեսին, բայց կորցրածը չի վե-
րադառնալ և ուշացած դղշումը կքավի միայն դագաղը:

Թողնելով մի կողմ բոլոր դժվարությունները, վորոնց դեմ յես պետք
է մաքառելի փոքր յերկրում, վորովհետեւ ամեն ըսն ինձ համար նոր եր՝
և՛ լեզուն, և՛ մտածման յեղանակը, իսկ գիտությունների մասին խոսելն ել
արդեն ավելորդ է, յես հարկ եմ համարում հիշել միայն այն, վոր միջոցները
այն ժամանակ տրամադրված առատնձեռն պետութեան կողմից և խնդրած
ու ստացված իմ բարերար Պարբոտի բարեխոսութեամբ, միայն և յեթ այն
նպատակի համար են յեղել, վորի մասին այստեղ խոսք է լինում: Հենց այդ
հանգամանքին ել, և վոչ անձնական արժանավորություններին եմ վերա-
դրում յես այն, վոր այնպիսի ականավոր անձինք, ինչպիսիք նորին
պայծառափայլություն Վարշավի կոմսը, կոմսեր Բենկենդորֆը, Նեսելրոդը,
Ստրոգոմոսովը, նախարարներ Լիվինը, Բլուդովը և ուրիշ շատերը և հասա-
նակութեան համարյա ամբողջ գիտական մասը ցույց են տվել կենդանի
մասնակցություն և բարեհաճ վերաբերմունք, վորտեղ ել վոր յես գտնվել եմ,
կամեցած լինելով նպաստած լինել ինձ իրենց կողմից այդ գործում: Բայց
յես ընտրելով ինձ համար ամենահամեստ, միևնույն ժամանակ և շատ ցան-
կալի սապարեզը, իմ ներկա կոչման մեջ, ավելորդ եմ համարել մինչև որս
նեղություն պատճառել իմ բարյացակամներից մեկն ու մեկին:

Յեմ այսպես, յես, կամենալով ունենալ մասնավոր աշակերտներ, վոր-
պեսզի ծառայութեանից սզատ ժամանակը գործադրեմ նրանց ոգտին, վորի
դեմ մինչև որս վոչ մի արգելք չի հարուցել կառավարութեանը, յեղել է
առաջին սկզբնավորութեան իմ նախագծած նպատակի իրագործման, և վոչ
թե զազրալի շահամուլութեանը, վոր առիթ է տվել վոմանց կասկածել իմ
այդ անմեղ նպատակիս վերաբերմամբ: Յերկար ժամանակ յես պահել եմ
այդ աշակերտներին իմ մոտ անվճար. նրանց ծնողներն իրենք վշտանալով
այդ բանից, վոր յես մտադրել եմ իմ ծառայութեանը մատուցանել ձրիա-
բար, առաջարկել են ինձ ոգտակար հանդիսանալ իրենց շրջանում, կարճ
է ուրեմն դրան արգելք լինել բարյացակամ կառավարութեանը: Միթե
այդպիսի մտքերը պետք է վողբալի վիճակ պատրաստեն այդպիսի մտքեր
ուսնեցողի կամ տաժողի համար: Իմ հույսը ձեր վրա յե: Միայն, գուցե, դա-
գաղը կարող լինի խնդել այդ զգացմունքները, վորոնք առյցված են յեր-
կյուղածութեամբ, յերախտագիտութեամբ այն գործակցութեան համար, վոր
ձեզանից միայն ակնկալելի յէ ինձ համար:

Վոմանք սակավ ինչ դրամական ոգնութեան են մատակարարել ինձ
իրենց զավակների սննդի և իմ մյուս աշխատակիցներին պահելու համար,
բայց և այնպես և՛ այժմ շատերն ոգտվում են իմ տված ուսումից ձրիաբար:
Ինչ՞իւ, անհ, ինչ՞իւ բախտը զրկել է ինձ կարողութեանից, վոր յես ի վիճակի
լինելի պահել և դաստիարակել իմ սեփական միջոցներով վոչ թե քսան, այլ

100 և ավելի մանուկներ ամենաչքավոր դասից, վոր սերմանելի նրանց հոգու մեջ մարդկային պարտականությունները, — կրկնում եմ յես հաճախ դառն հառաչանքով:

Հայերը, վորոնք ի բնե ոժտված են աշխարհի գերազանց ընդունակություններով, կարող եյին այն ժամանակ դառնալ ռուս զորեղ կայսրության ընտիր ուղղության տեր և շատ լավ քաղաքացիներ: Իմ լեզուաշատ թույլ և արտահայտելու այն զգացմունքը, վորով յես նայում եմ այդ իմ սրտին սիրելի սաներին վրա: Յեթե իմ հույսն իրագործվի իմ ցանկացած հանդուրժյամբ, յես հաստատ համոզված եմ, վոր իմ աշխատանքները չեն մնա անպտուղ և մահիցս հետո: Գիտություններ ամեն տեղ կարելի յե ձեռք բերել, բայց վոչ ամեն տեղ կհանդիպի ինքն իրեն հարմարեցնել իր ապագա կոչման, իբրև հասարակության ոգտավետ անդամ և իբրև մի անհատ, վոր ստեղծված և միայն իր մերձավորներին բարեխիղճ համար:

Ի վաճառելիք, յես իմ սուրբ պարտականությունն եմ համարում ծանոթացնել ձեզ իմ բախտին և նպատակին, յես վստահում եմ յենթարկել ձեր բարի դատողության իմ ամենախոնարհ խնդրը՝ Ձեր իշխանական ուշադրությունը դարձնելու այդ հանգամանքի վրա: Վեհ հոգիներին միայն եթե հատուկ և գնահատելու աշխատիքի ձգտումները: Ձեզ ինձ պաշտպան ունենալուց հետո, յես այժմ ավելորդ եմ համարում, ինչպես և առաջ, նեղություն պատճառել այլևս մի ուրիշին իմ բարյացակամներից, և հույս ունեմ, վոր իմ նպատակը, վոր արժանացել և եմ միապետի վոգորմածության, և վոր այնքան ականավոր անձերի ուշադրության առարկա յե յեղել, չի կարող և վոչ մեկի համար չարամտության առարկա լինել: Ձեր բարյացակամ դիտավորությունը հոգուս այս յերկրի պատանեկության և նրանց ճշմարիտ հոգևոր կրթության ներշնչում և ինձ ամենաանստատուս վստահությունը: Ձեր խնամքի տակ յես ավելի, քան յերբեկից, ամենահանջոյ յեղանակով կհառաչողիմեմ իմ այս նպատակի իրագործման մեջ, վոր տածել եմ իմ մանկության որբերից: Յեղեք իմ յերկրորդ բարեբալը, ինչպես յերբեմն ինձ համար յեղել և անմահ Պարոտը. ինձ արդեն աշխարհիս յերեսին վոչ մի բան չի կարող հրապուրել, բայց միակ այդ զբաղմունքը, վոր ամփոփում և իր մեջ իմ բարոյական կյանքը, պահպանում և եւ իմ ֆիզիկական կարողությունը, վորի վոշնչացմամբ կյանքն ինձ համար կյանք չի լինիլ, այլ ծանր բեռ. միակ Ձեր ազնիվ հոգին կարող և դատակշռել, թե ինչու համար յես այրվում եմ:

Հայրենիքի, ազգի անունը սուրբ և վոչ ամենքի համար, տրտմությունը և հրճվանքը դրանց անունը հիշելու ժամանակ ամենքին ել հասկանալի չե և միայն անարժանիս և փանաքիիս, բայց ընդթյունն ինքը տվել և ինձ այդ զգացմունքը: Փառքի չե, վոր յես ձգտում եմ, վոր զինած լինեմ իմ գեմ նախանձը. իմ կացությունն ամենաաղքատիկն և, իմ ցանկությունն ամենաանմանափակը — միթե ձգտումներս:

Արդյանի արեւիվում կա միայն այս թղթի ռուսերեն սեպագրությունը և այն ել պահապան, վոր և մենք թարգմանել ենք հայերեն, նկատել ունենալով զբաղադրությունը մեր հեղինակի ներքին աշխարհը ճանաչելու տեսակետից: Ի վաճառելիք, վորին նա ուղղել և իր այս սրտառու թուղթը, յեղել և Անդրկովկասի զղբացների վերաբանուչ, ուկրաինական բանաստեղծ Իվան Վասիլյովիչ Բուկոլինսկին:

Այս թղթի բովանդակությունը վերաբերում և Արդյանի՝ մասնավոր աշակերանք

պահանջու խնդրին, ժող Քրիլիստոս նրա ունեցած ծառայութեան վերջին տարիներին արգելքի չէ հանդիպել զպրոցական իշխանութեան կողմից: Հայտնի չէ, ժող Արքայանն իր մասնավոր պանսիոնը փակված հայտարարելուց և այդ մասին զպրոցական իշխանութեանը հաղորդելուց հետո, դարձյալ շարունակել և պահել սահմանված թվից ավելի մասնավոր աշակերտներ, ժող հայտնի չէ դարձել զպրոցական իշխանութեան, և Անդրկովկասի զպրոց-ներէ վերառեալի պաշտոնակատար Բոսկովչենկոն մի ընդարձակ թուղթ և գրել նրան, ժողով հանդիմանելով նրան նրա հակադրեանական և հակապետական դարձողութեաններէ համար, առաջարկել և կամ փակել զպրոցը, ժող պահում եր առանց թուլածութեան, կամ սահմանված կարգով վերադառնալ ինչպէս վակված մասնավոր պանսիոնը վերադառնալու համար: Արդ, նկատել ունենալով, ժող այս թղթի վրա նշանակված տարեթիվը թիւ հարցա-կանով և 1841-ը, նկատել ունենալով և այն, ժող Բոսկովչենկոյի հանդիմանական թուղթն ևս գրված և նույն թվին, կարծեմ ենք, ժող դա յեթև ուղղակի պատասխան չի յեղել նրա թղթին, գոնե նրա առթիվ և գրվել, ուրեմն և, հաճախորդն, Իման Վասիլյովիչն այդ Բոսկով-չենկոն և:

Յերեկ այդ թղթի հետեանքով և յեղել, ժող Արքայանն թուլ և արվել վերադառնալ պահել իր մասնավոր պանսիոնը և, յերբ 1843 թվին գիտնական ճանապարհորդ գերմանացի Կոպենբերց յեկել և Քրիլիստի և Արքայանը պաշտոնապես նշանակվել և նրան առաջնորդ և ուղեկից լինելու հայտատարում նրա կատարելից շրջագայութեան ժամանակ, այցելել և այդ զպրոցը և չափազանց լավ ապավորութեան ստացել նրա աշակերտներէ գերմաներէն լեզվի գիտութեանց, ժողի մասին և Վագները գրել և իր ճանապարհորդական գրքում:

Թիւ թուղթը պակասաթիւր և, բայց յեղածից հասկացված և, թիւ նա ինչ և ցանկա-ցել խնդրել Իման Վասիլյովիչից: Արքայանը ցանկացել և, ժող իրեն միջոց և հնարավորու-թեան արվել իր աշակերտներէ թիվը հետզհետե ավելացնելու և հասցնելու հարյուր հոգու և արտոնված լինի անկաշկանդ սովորեցնելու այն, ինչի համար ժող նա պատրաստված և յեղել Գորպատով:

19.

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ԿՈՆՆԱԿԸ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ՝ ԱԿԱՆԵՄԻԿՈՍ ԱՐԻՆԻ ՄԱՍԻՆ

Կաթողիկոսական սովորական տիտղոսից հետո—Սիրեցելոյ իմոյ՝ բա-րեջանութեամբ Ձեր ջատագովեալ վայելչութեան հայրենեաց խաչատուր Յովակիմեան (?) հարազատի ամենասուրբ Առաքելական եկեղեցւոյ Հայոց ջերմեռանդութեան հոգւոյ զառաջիւս այժմ զողջոյն Քրիստոսական նուիրեմ հանդերձ բարեմաղթութեամբ առ 'ի նմանէ ևս քան զիս առատութիւն ամե-նաողորմած մարդասիրութեանց իւրոց Ձեզ և Ձերայնոց ամենից:

Գարտաւորութիւն իմ միոյ գրութեան Ձերոյ առ իս ոչ կարողանամ զմտաւ անել՝ թերեւ անդուտ 'ի Ս. Գ. Բուրղայ յարատեւ ցարդ՝ և տեսցէ յարձեալ՝ զի այնու այժմ զայս միայն 'ի դէպ համարիմ ծանուցանել, թէ նորին Կայսերական մեծութեան բարեհաճութեամբ առաքեցաւ 'ի վերադննու-թիւն որպիսութեանց Արարատեան աշխարհի լեռանց և դաշտաց բազմա-զովեալ գիտնական անձն Արիի գերմանացի ընդ և ընդ նմա լեռնական հանքական ինժիներ պորուչիկ ոմն Սոկուլով, յազազս որոց խնդրեցին և զմեր օժանդակութիւն ըստ կարևորացն մեզ և մերայնոց: Յոյժ սակաւ գրեալ առ Ձեզ որպէս ևս երախտապարտ գերմանացւոց համանգամայն և հայրենեաց Հայաստան ազգի՝ եթէ ունեցիք գտանել յերևան [յնրևան] գրեցի նախա-պատիւն տեսնակալի Սինոդի էջմիածնի բարձր սրբազան Բարսեղ արքեպիս-կոպոսին հասուցանել առ Ձեզ, որով խնդրեմ 'ի ձէնջ զի թէ իցէ՞ 'ի սահ-մանի Արարատեան աշխարհի՝ ընդ ընկալնուլ զուսն գիր ոչ խնայելով զաշխատութիւն ձեր գնառջիք առ յիշեալ գիտնական եկաւորսն և լուեալ

արժանապէս 'ի նոցունց զնոցայն հաճոյական յաղագս օժանդակութեան իւրեանց զամենայն ըզկարեւորն ձեր և բարձր սրբազնութեան նախապատիւ ատենակալի Սինօդի էջմիածնի առանց զանցառութեան հոգ կալլիք միաբան գործակցութեամբ գտանել ասպնջական նոցա ընդ ամենայն ձերոց կարողութեանց այնպէս, զի ունիցիին նոցա ըզլիով չափ բաւականութիւն իւրեանց յաղագս ձերոց մարդկային և քրիստոնէական կարեկցութեամբ լինելուն օգնական ինքեանց, առ որ ես ինքնին համոզեցայց զիս պարտաւոր ձերում բարեջանութեանց: Ողջ լեր շնորհօք տեսաւ Աստուծոյ մերոյ ընդ ձեզ միշտ ամէն:

յեպիսկոպոսապետ և կաթողիկոս
ամենայն հայոց Ներսէս

1844 յունուարի 25

ի Ս. Գ. Բուրջ

Արքայանի թղթերի մէջ պահպանված և և Ներսէս կաթողիկոս Առաքակցութեան Եկեղեցական-պատասխանը Արքայանի 1845 թվի փետրվարի 5-ին գրած թղթին, արձակված Նոր-նախիջկանից 1845 թվի հոկտեմբերի 34-ին, մի վաղեմական, Վոր մինչև որս պահանջել և մեզ, և մենք անտեղյակ ենք Մասցի, թե իսկապես ինչպես և վերաբերվել կաթողիկոսն Արքայանի հիշյալ թղթում հարուցած խնդիրներին—1) իբեհ, Արքայանին վերադառնալ հոգևորականութեան շարքն ընդունելու մասին, 2) Արքայանի քնուր զուտար Մարիամին ամուսնախառնութեան տալու մասին և 3) այն թշնամական վերաբերմունքի մասին, Վոր Գարեգին Հովհաննէս կաթողիկոսը ցույց և ավել Արքայանին, յերբ վերջինս առաջին անգամ ներկայացել և նշանու առաջին խնդրին բացատրական պատասխան և ավել, առաքելական պատմութեան ճակատակ համարելով այն, յերկրորդին կարեկցաբար և վերաբերվել խոստանալով վերադառնալուն պես, տեսում կարգադրել այդ խնդիրը և, վերջապես, յերբորքը, իր նախորդի արարքը, զայրացկոտ արտահայտութեամբ պախարակելու էմնուն ունի դժայն ստեղծ և Վոր ընտա զեութիւն իբեհ նշանակելոյ ինքեամբ,—գրել և նա այդ մասին: Ապաքցին ընդ չորս անյայտապահ և ձերոց յիշողութեանց. գրեալը յայն ձերում գրի, անարժան իւրում կոչմանց բանքն մերում նախորդի նշանակիչը իւրում անձինն անուան, ճանդի ինքեամբկայ ապացոյց քոսկական իւրեանց ձայնից և անուանք իրաց իւրաքանչիւրց, զի թէ բիւր անգամ ասացին հաց կամ ջուր ոչ երբեք յաղանքին քաղցեալք և ոչ ընտա զովացին ծաբաւիքս:

20.

ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐԶԱՊԵՏԻ ԹՈՒՂԹԸ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Վոդորմած տեր

Խրիստափոր Արտեմիչ

Անդրեովկասի պարոն կառավարչապետը հաճել և ստանալ ղեկտեմբերի 30-ին Յերևանից գերմաներեն լեզվով գրած Ձեր նամակը, Վորով Դուք հաղորդում եյիք նորին գերագանցութեան՝ Հայաստանի բարձրավանդակը տեսնելու և ուսումնասիրելու նպատակով Արեխի կատարած ճանապարհորդութեան ընթացքում, նրան ուղեկցելու ժամանակ, Ձեր տարած աշխատանքներին մասին և, ի միջի այլոց, բացատրում եք, թե Դուք դժգոհ եք մասցի այդ ուղևորութեանից, Վորակելով այդ այսպես—թե՛ Ձեր միակ վարձատրութեանը, ինչպես ամեն անգամ, նույնպես և այս անգամ, յեղել և ստոր յեւրախտամոռութեանը և հավիտյան ամօթը:

Այդ առթիվ նորին գերազանցություն Ալեքսանդր Իվանովիչը հաճել է հանձնարարել ինձ հայտնելու Ձեզ, վոդորմած տեր, թե քանի վոր Ձեր վե-
վոհիշյալ նամակում մեջ չի բերված և վոչ մի հանգամանք, վոր ուղևորու-
թյան ժամանակ պատճառ յեղած լինել Ձեր դժգոհության, ապա ուրեմն և
չի կարելի այդ մասին դատողություն անել: Իսկ ինչ վերաբերում է Ձեր
խնդրին՝ տարած աշխատանքներիդ համար Ձեզ վարձատրելու մասին, նորին
գերազանցությունը պատրաստ լինելով այդ դեպքում, ըստ կարյաց, ոգտա-
վետ հանդիսանալու Ձեզ, նախապես կկամենար իմանալ, թե արդյոք դուք
ինչ վարձատրություն կուզենայիք ստացած լինել:

Կատարելով նորին գերազանցության այդ հանձնարարությունը, մնում
եմ, վոդորմած տեր, Ձեր խոնարհագույն ծառա

Առանձին հանձնարարությունների

ավագ աստիճանավոր

Անդրեյ Նեվսկի

10 հունվար, 1845 թ.

Քիֆիս.

21.

ԿԱՌԱՎԱՐՁԱՊԵՏԻ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԹՈՒՂԹԸ

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԸ

Վոդորմած տեր

Խրիստափոր Արտեմիչ

Սույն տարվա հունվարի 10-ին պարոն Նեվսկուն Ձեր գրած թղթի
հետևանքով նորին գերազանցություն Ալեքսանդր Իվանովիչը հաճել է հանձ-
նարարել ինձ հայտնելու Ձեզ, վոդորմած տեր, վոր նա, քանի վոր շուտով
թողնելու չե այս յերկիրը, ապա ուրեմն անկարող է պատեն դեպք գրտ-
նել: Ձեզ համար աշակերտներիդ հետ միասին Ս. Պետերբուրգ գնալու իսկ
ինչ վերաբերում է պրոֆեսոր Արիխի հետ կատարած ուղևորության ժա-
մանակի համար Ձեզ հասանելիք դրամին, ընդամենը 168 ռուբլի արծաթ,
վոր դուքս ե գրված դեռ հոկտեմբեր ամսին, հրամայված է այն ուղարկել
Ձեզ Յերևան՝ փոստով:

Ձեր նամակին կցված հավելվածը կամ առդիրն ընդ սմին յետ է ուղարկ-
վում Ձեզ: Սրանով կատարելով նորին գերազանցության հրամանը, պատիվ
ունիմ մնալ Ձեր

ամենախոնարհ ծառա

Ալեքսեյ Կրուգելտերն

№ 3.

10 փետրվարի 1845 թ.

Քիֆիս.

Անդրկովկասի կառավարչապետ Ալեքսանդր Իվանովիչ Բաբյանին կու հանձնարարու-
թյամբ 1845 թ. հունվարի 10-ին և փետրվարի 10-ին Արեովյանին գրված այս յերկու թղ-
թերն իրենց բովանդակությամբ սերտ կապակցություն ունեն իբրև հետ և պատասխան են
այն թղթերի, վոր Արեովյանը գրել է կառավարչապետին և վորոնց ընազդերը, ափսոս վոր,
մեր ձեռքը չեն հասել (Արեովյանի արեթիվի թղթերի մեջ, դոնե մենք չենք գտնում): Բայց
այն, ինչ վոր գրած է յեզվ Արեովյանն իր այդ թղթերի մեջ, ինչ խնդրերը վոր շուտփած

և յեղև նա, մենք իմանում ենք զբանց զերտելիշյալ պատասխաններէր: Գլխավորապէս շո-
շափման են յեղև Մյուլնիսին համալսարանի պրոֆեսոր Զերման Արիթի Հայաստան գալու
հանգամանքները և իւր հանգիպ նրա ցույց տված վերաբերմունքը:

Ռուս-պարսկական պատերազմի հետեանցով ազատագրված Հայաստանն ուսումնասի-
րելու նպատակով յեկած գերմանացիք ըստը գերմանական ճանապարհորդներին պետութ-
յան կողմէ միշտ ել, ուղևորեց ու առաջնորդ և նշանակվիլ Յալաուտ Արոփյանը, ժողովն զեր-
մանագետ, ժողովն գիտութիւնները սերող և ժողովն իւր հայրենիքը լավ ճանաչող անձը:
Այդ գիտնական ճանապարհորդները ըստին ել հայերի կողմից գտել են սերալիւր վերաբեր-
մունք: Ելմիմանում արժանացել են շնքմ ընդունելութիւն և Արոփյանի կողմից՝ ամենա-
յոնանգուն ու սրտանկից ժամագակութիւն, մի բան, ժող միշտ ել առանձնապէս նշված ու
շնչալման և յեղև այդ ճանապարհորդներին հրատարակած ուղևորութիւններին նկարագրու-
թիւն մեկ: Դրանցից միայն բացառութիւն և կազմել 1844 թ. Հայաստան յեկած Զերման
Արիթը, ժող, ուղարկված լինելով կայսեր առանձին բարեհաճութամբ, վայելել և Անդրկով-
կասի իշխանութիւն ամիլի մեծ ժամագակութիւնը, ելմիմանին և հայ ժողովրդին մի առան-
ձին, շանտման հյուրասիրութիւնը և առանձնապէս յեկած Արոփյանի յետնագալին
ոգնութիւնը, նամանականգ ժող այդ մասին նախորդ, նախարարութիւնն առանձին ինդ-
րով, ելմիմանին և Արոփյանին կանգակներ և զրել այդ ժամանակները Գետերբուրգում
գանձող նորըմարի կաթողիկոս Ներսէս Ազատակեցին:

Յեզ պետ և ստել, ժող Արիթը, ժողովն հմուտ մասնագետ, արժանի յե յեղև, յեթն
ժող այդպիսի հոթ, զոնե լավ, ընդունելութիւն. նա յե յեղև, ժող Գետերբուրգից իւր հետ
բերած հանգագետ, լուսնային իմեներ Սոկուլովի ոգնութիւնը առաջին անգամ լուրջ ու-
սումնասիրութիւն և յեթմարիկ Արաբաուր, գիտակամորին ուսումնասիրել և նրա կազմված-
քը, մակերևութի ցարաշերտերի առանձնահատկութիւնը, հետագոտել և պարզել և նրա թե-
քութիւնն առանձին և, հակառակ միշն և այդ տարածված կարծիքի, գտել և, ժող այդ ստը
յեղանել յե. նա յե յեղև, ժող առաջին անգամ նշել և Արաբաուրի գաղաթը բարձրանալու
ամենահարմար կողմը և ամենագլուխին ուղին, ժողողել վերելք կառարկել ամենանշիւ ժա-
մանակը. նա յե յեղև վերջապէս, ժող առաջին անգամ բացատրել և ընկուտու շարժիլ պատ-
ճանները և զբա ժողովի հետեանցները: Դրա հետ միասին նա, իրել մարդ, իւր ուղևորու-
թիւն ընթացում ցուցաբերել և այնպիսի շոր ու ցամաք ըստը կարտասկան հակումներ՝
ցույց և տվել տարել-առնդի շափանելով իրեն շրջապատող մարդկանց հանգիպ այնպիսի
խիտ վերափորական վերաբերմունք, ժողից Արոփյանը իրեն այնքան վերափորված և հա-
մարել, ժող կիսակատար և թողել ուղևորութիւնը և վերադարձել Յերեան, իւր պաշտո-
նին, պատճառարանելով, թե ինքն այլևս Արիթին հարկավոր չե և հետո բողոքել և Անդրկով-
կասի կառավարչապետին իրեն ցույց տված շատը յերախառնութիւնը և հովիտան
ամբթը:

Մեզ համար մութ և մուտ, սակայն, կառավարչապետի յերկրորդ թղթի վերջում ա-
վելացած մի նախադասութիւն իմաստը, թե յեա և ուղարկվում Արոփյանին վերջինին նա-
մակին կցված առդիքը (приложение к письму)՝ Արդ, այդ լին առդիք և յեղև իւր
թղթում ե, ժող դա պետք և լինել մի գրութիւն, ժողի մեկ պետք և բացատրված Մեզ
այն հանգամանքները, ժողից պատճառով Արոփյանը ղեգոն և մնացել Արիթի ուղևորու-
թիւնից: Մեզ հայանի յե, ժող Արոփյանը, Արիթի հետ Արաբաուր բարձրանալու ժամանակ՝
կազմել և որագրութիւններ, ժողից մեկ նշել և որեցոր տեղի ունեցած անցքները: Մեզ
կարծիքով անա այդ որագրութիւններն են յեղև, ժող Արոփյանն ուղարկել և կառավար-
չապետին և նա ել, թղթում հայանված պատճառով, յեա և ուղարկել Արոփյանին: Միջ
որագրութիւններն Արոփյանն ուղարկել և նաե Գերմանիա, բանաստեղծ Բողնշապետին
առաջադիլ առլու լրագրութիւն, ժող, սակայն, նա չի կատարել, պատճառարանելով, թե զբա-
նով նա կարող և փոսել և՛ Արիթին, և՛ Արոփյանին: Արիթը, Բողնշապետի տեսլով, իւր
առախնամով բարձր կանգնած լինելով նրանից, վերափորած և յեղև շեղեղ հային, ա-
յնիցն Արոփյանին:

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎՈՐ ՈՐԼՈՎՍԿՈՒՆ

Վոդորմած տեր

Կոնստանտին Իվանովիչ.

Ձեր յերեկվա ինձ տված ցուցմունքի հիմունքով խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեզ հրամայել ում հարկն ե՛ հաստատել իմ վրա (իմ) գնած հողամասերը. ընդ սմին անտեղի չեմ համարում ավելացնել, վոր Նիկիֆոր Վասիլևիչն իր № 6863 հաղորդագրությամբ դեռ 1845 թվին խոստացել եր ինձ մի հողամասը հատկացնել զպրոցի մոտ տուն կառուցելու համար, յեթե թույլատրություն ստանա այդ մասին բարձրագույն իշխանությունից, Խնդրում եմ Ձեզ այս հանգամանքը նկատի ունենաք. նրա այդ հաղորդագրությունն այժմ չեմ կարողանում գտնել:

Առ ի սրտե Ձեզ անձնվեր

Խ. Արովյանց

1847 թ. ապրիլի 23.

Արովյանի՝ Էդիվանու՝ զեանդված ծառայության ցուցակներից մենք գիտենք, վոր նա Քանաքեռում ունեցել է յերկու այգի և Յերևանում մի հողամաս, վորի վրա շինված է յեղել մի արհեստանոց: Արդ, այդ թղթից մենք տեղեկանում ենք, վոր 1847 թվին նա գնած է յեղել նաև ինչ-վոր հողամասեր, և խնդրել է Յերևանի դավառական դատավոր Ոլովսկուց իր վրա հաստատել — бестн во владение Այս թղթից յերեկվում է, վոր նա ցանկացել է Յերևանում ունենալ և իր սեփական տունը, վորի համար խնդրել է Յերևանի դավառական Նիկիֆոր Բլավատսկուն հատկացնել իրեն և մի հողամաս՝ զպրոցի մոտ այգուի մի ընտելարան կառուցելու համար, և զավառապետը խոստացել է կատարել նրա խնդրքը, յեթե բարձր իշխանությունը թույլ տա: Բայց, ինչպես յերևում է, այդ չի հաջողվել նրան, վորովհետև կամ բարձր իշխանությունը մերժել է դավառականի կողմից, նրա և Արովյանի հարաբերությունները զեպի վտարը փոխվելու հետևանքով, և Արովյանը մինչև վերջ ել ֆեսցել է զպրոցի տեսուչների համար հատկացված բնակարանում և այգեղից ել անհայտացել և:

23.

ՊԱՐՄ ՎԵՐԱՏԵՍՁԻՆ

Այս անգամ արժանի լինելով հանդիմանության, վոր արել է ինձ զպրոցական մասի պարոն կառավարիչը՝ իմ պաշտոնից ինքնակամ բացակայելու պատճառով և վոր Դուք նրա կողմից արտահայտել եք Ձերից բարձր բարետոմության առաջադրանքի մեջ՝ №—(չի նշանակված), պատիվ ունիմ հայտնելու, վոր քանի վոր յես իմ 11 տարվա ծառայության ընթացքում չեմ ստացել զպրոցական մասում իմ թափած յեռանդագին ջանքերի համար վոչ մի շնորհակալություն, իսկ հանդիմանությունների՝ շատ հաճախ, ուստի և չեմ կարող այլևս շարունակել ծառայել զպրոցական տեսչությանը և խնդրում եմ Ձերից բարձր բարետոմությունից արձակել ինձ պաշտոնիցս. ընդ սմին պարտք եմ համարում ավելացնել, վոր յես հենց վաղն ել պիտի մեկնեմ Թիֆլիզից, սպասելով Ձեր շուտափույթ կարգադրության հանձնելու պաշտոնը ում և պատվիրած կլինեմ:

Խ. Արովյանց

Այս հրաժարականը մենք հանել ենք Արդյանի արևիվից և թարգմանել նրա ինքնաձեռագիրը սևագրությունից, վերն ստորագրություն և թվագրություն չունի։ Դա պատահաբան է այն առաջադրանքի, վեր Անդրեովկանի զորոցներին վերադառնալն արել և նրան 1847 թվի հունվարի 11-ին (այս մասին տես «Դիվան»-ում զետեղված «Արդյանի Յերևանի զավառական զորոցի տեսուչության հաղածարի թղթերից» բաժնի № 39 թղթի ծանոթությունը)։ Արդյանի սույն հրաժարականը, սակայն, այս անգամ չի ընդունվել, և նա շարունակել է ծառայել մինչև 1848 թվի մարտի 6-ը, յերբ նա վերջնականապես հրաժարվել է պաշտոնից, հրավերված լինելով պաշտոնի ներսիսյան զորոց։

24.

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ ՊԱՇՏՏՈՒ ԼՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ԹՈՒՂԹԸ

Գերազնիւ տէր իմ

Աղա Սաչառուր Արդյանց

Վհահախառ Հայրապետն ամենայն Հայոց Տէր Ներսէս այսօր հաճեցաւ հրամայել ինձ՝ դի ես ծանուցեալ Ազնուամտութեանդ զշուսափուլթ բացմանէ յիւրանուն կառուցեալ ի Թիֆլիս քաղաքի հայկական ուսումնարանի յառաջակայ եօթնակիս՝ հրաւիրեցից զպատուականութիւն ձեր փութանակի դալ աստ՝ առ ի վարել անդէն զնշանակեալ Ձեր սակս զպաշտօն, զորմէ ծանուցեալ Ձերդ մեծարու բարեկամութեան՝ խնդրեմ ըստ մարթիւրոյն փութանակի ուղղևորեցիք դալ աստ ի Թիֆլիս առ ի կատար ածել հասուցանել զհայկական մանկունս յուսմունս կարևորագոյնս ի պայծառութիւնս ազգի մերոյ և եկեղեցւոյ։

Ձերդ ազնուութեան

միշտ բարեմաղթ ծառայ

Կարապետ վարդապետ Շահնագարեանց

№ 111

21 փետրվարի, 1848

Բ. Թիֆլիզ

Այս թուղթը մենք հանել ենք Արդյանի արևիվից և զետեղել «Դիվան»-ում, լեզուն թողնելով անփոփոխ։

Պաշտօնի հրավերելու այս թուղթը, ինչպես կարելի յի տեսնել, զբաժն է 1848 թ. փետրվարի 21-ին Արդյանն ստանալով այդ թուղթը Յերևանում, իր հրաժարականն ուղարկել և զորոցական իշխանության 1848 թ. մարտի 6-ին, իսկ զորոցական իշխանությունն ընդունել և նրա այդ հրաժարականը և նույն թվի մարտի 9-ին զբել և այդ մասին վերադառնալ յայն և այդ վերջինս ել նույն ամսի 11-ին հաղորդել և Արդյանին՝ Յերևան և զբա հետ միասին Տուրքեստանովին ուղարկել և Յերևան զորոցն ընդունելու նշանից։ Յեղ 1848 թ. ապրիլի 1-ին սկսվել և զորոցի ընդունելությունը, իսկ ապրիլի 2-ին Արդյանն անհայտացել և, կնշանակել 1848 թ. մարտի 6-ից մինչև ապրիլի 2-ն անցել և ընդամենը 22 օր Թե ինչ իրադարձություններ և փոփոխություններ են կատարվել այդ 22 օրվա ընթացքում Արդյանի՝ ներսիսյան զորոց «փութանակի» պաշտոնի հրավերվելու, արժանի պաշտոնից հրաժարվելու և նրա հրաժարականն ընդունվելու հանգամանքի մեջ, մեզ անհայտ եւ վստահ առած են, վեր այդ միջոցին ներսիս կաթողիկոսը շնորհալ և համարել իր հրավերը, և վստահ զբա հետ են կաղում նրա անհայտանալու պատճառը, — վեր իրբե Թե Արդյանի արժանի պաշտոնից հրաժարվելով և ներսիսյան զորոցում ել պաշտոն չստանալով՝ հուսախաբուրթյան մեջ, իսպառ լքվել ու վհատել է, վեր ի հետեանքն ել յեղել և նրա անհայտանալը Մինչև օրս զետ չի զանվել մի հաստատուն վավերագիր, վեր վկայեր այդ մասին և վերացներ ըստ թյուրի միտքությունները Արդյանի թղթերի մեջ պահպանվել և

Նրան պաշտոնի հրավերելու այս թուղթը կարծում ենք, վոր նրա թղթերէ մեջ զբա հետ միասին պահպանված պիտի լինեն և հրավերելը չեղյալ համարելու պաշտոնական թուղթը, վորը սակայն մինչև որս ել զեռ չի գտնվել:

25.

Դիվանատուն
Կովկասի փոխարքայի
11 մարտի, 1848 թ.
Քիֆլիս.

ՆՈՐԻՆ ԲԱՐԵՆՆԵՂՈՒԹՅԱՆ
Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Վոդորմած տեր
Խրիստափոր Արտեմիչ

Ձեր միջնորդութեան հետեանքով Յար-Աբադի մետաքսագործութեան գործնական դպրոցն ընդունված տղաներն առաջին որը յեկան իշխան փոխարքայի դիվանատունը և հայտնեցին, վոր իբրև թե Դուք պատվիրած եք յեղել նրանց անպատճառ դալ:

Յես այդ տղաներին իրենց համար նշանակված տեղը՝ Նուխի յերթալու պատվերը տալուց հետո, հարկ եմ համարում խոնարհաբար խնդրել, վոդորմած տեր, հաղորդել ինձ, թե իսկապես ինչձև համար ե հարկավոր յեղել, վոր այդ տղաներն անպատճառ դան Նորին պայծառափայլութեան իշխան փոխարքայի դիվանատունը, քանի վոր այդ մասին նրանց արած իմ հարցմունքին նրանք չկարողացան և վոչ մի պատասխան տալ:

Ընդունեցեք իմ հարգանաց և կատարյալ
անձնընծայութեան համաստեղը
Զ. Սաֆոնով

Իշխան փոխարքայի դիվանատան այս պաշտոնական թղթի պատասխանը մենք չենք գտել Արովյանի արխիվում: Մեզ թվում ե, վոր Արովյանը զբա պատասխանը չի ել զրել, վորովհետև այն ժամանակները նա զբաղված ե յեղել իր ներկայացրած հրաժարականի խնդրով և սերտ չի ունեցել պաշտոնից հրաժարվելուց հետո ել զբաղվելու այդպիսի մանր-մունք խնդրներով: Այդ թուղթը զբված ե 1848 թվի մարտի 11-ին, իսկ Արովյանն իր հրաժարականը զրել, ուղարկել եր Քիֆլիս զբանից առաջ՝ մարտի 6-ին:

Այս վավերականը մեզ համար կարեւոր ե այն տեսակետից, վոր ցույց ե տալիս, թե Արովյանը հսկել ու հաղացել ե, վորպեսզի դպրոցի ընթանավարտները, դպրոցից դուրս գալուց հետո ել, անգործ չմնային, այլ շարունակեյին իրենց ուսումը կամ ավելի բարձր ընթացք ունեցող դպրոցներում, կամ անմիջապես կյանքի հետ կապված գործնական-մասնագիտական դպրոցներում, վորոնք կոչված եյին նյութապես ապահովելու իրենց ստանդերի հյանքը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խ. Աբովյանը վերելք է կատարել յերեք անգամ. նրա առաջին վերելքը կատարվել է 1829 թվին, Պարբուտի հետ միասին, և հաջող յելք է ունեցել. նրանք հասել են Արարատի բուն գագաթը: Յերկրորդ վերելքը կատարվել է գերմանացի գիտնական Հերման Աբիխի հետ 1844 թվին և անհաջող է յեղել. նրանք վերադարձել են կես ճանապարհից, աննպաստ յեղանակի պատճառով: Հաջորդ տարին Աբիխը բարձրացել է մենակ, առանց Աբովյանի մասնակցութեան, և կարողացել է հասնել սարի բուն գագաթը: Յերկրորդ վերելքը կատարվել է 1845 թվին, անգլիացի Հանրի Դեմրի Սեյմուրի հետ միասին, և նույնպես հաջող յելք է ունեցել. նրանք նույնպես հասել են լեռան բուն գագաթը: Առաջին և յերրորդ վերելքների նկարագրութեանն Աբովյանը կատարել է առանձին գրվածքներով, իսկ յերկրորդ, անհաջող վերելքի նկարագրութեանը նա թողել է մեզ իր յերկու պաշտոնական թղթերի մեջ. վեր նա գրել է Կովկասի դպրոցների գլխավոր կառավարչի և Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչութեան անուններով (այդ մասին տես «Աբովյանի Յերևանի դավառական դպրոցի տեսչութեան թղթերի» 7-րդ և 8-րդ թղթերը):

Այստեղ բերում ենք վերելքներին վերաբերող թղթերի ցանկը.—

1. Պարբուտի գալը Հայաստան և Աբովյանի հետ միասին Արարատի գագաթը բարձրանալը:
2. Երևակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռան Արարատ (վտանգավոր):
3. Նոր վկայութեան պրոֆ. Պարբուտի Արարատի գագաթը բարձրանալու մասին:
4. Խ. Աբովյանի նոր, յերրորդ վերելքը Արարատի գագաթը՝ անգլիացի Հանրի Դեմրի Սեյմուրի հետ միասին:

ՊԱՐԲՈՒՏԻ ԳԱԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՅԵՎ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՀԵՏ ՄԻԱՄԻՆ
ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԳԱԹԸ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼԸ

(Ինքնագիր Աբովյանի գրաբար նկարագրութեանը)

Պարբուտի Հայաստան գալու պատմութեանը և նրա վերելքի նկարագրութեանը մեզ թողել է ինքը՝ խաչատուր Աբովյանը, վերպես ակնառեստ ու վերելքին յեռանդուն մասնակցող, ինչ Պրն. պրոֆեսոր Պարբուտի ու խաչատուր դպրի Ապովյան, համառոտ ստորագրութեամբ հանդերձ... (թուղթը պատահողով) վոր է Մասիս: Ի 1829 ամի Տեառն ի սեպ. 9-ի Ս. Էջմիածին: Գրաբար գրվածքի մեջ, վոր առաջին անգամ տպագրվել է «Արձագանք»-ի 1894 թվի № 16-ում:

Արտվյանի պատմելով, Թեոդոր Պարրոտը յեկեւ և Լիֆլանդիայից Եղմիածին՝ իր ուղեկից ընկերներէ՝ Բասիլիոսի, Թեոդորոսի, Մաքսիմոս Բեհադելի, Կարրոտս Շեմանի, Հուլիոս Պեքի և Իվան Շելցի հետ 1829 թվի սեպ. 7-ին, Յեկրեմ կաթողիկոսի ժամանակ Եղմիածնում նա մնացել և յերկու որ, այցելել և կաթողիկոսին, յեղել և մատենադարանում, ներկա յե դռնովի պատարագին և խնդրել և բանալ մատենքները, բայց վոչ յերկրպագելու համար, այլ հարցրել և անուշները և զրի անցրելու նա զազանի յե պահել իր դալու նպատակը, բայց ճաշատուը Արտվյանը, վոր առաջնորդել և նրան, տեղեկացել և, վոր նա յեկել և Մասիսի զազաթը բարձրանալու համար, և վանքի մատենադարանում վորոնել և մի զիրք, վորի մեջ, ինչպես ինքը կարգացած և յեղել ճանապարհորդների գրվածքներում, տեղեկություններ պիտի լինեյին լեռան մասին, ստեպն չի գտել Վեյսալ ամենայնի,— այդ մասին ասում և Արտվյանը,—հրամանաւ կառավարչաց տեղացի էի կարգեալ խօսակից ընդ նոսա և պատասխանատու, յորոց զտի բազում սէր և մարդասիրութիւն և հարցեալ տեղեկացայ զխորհուրդ զաւանան նոցա:

Սեպտեմբերի 9-ին նրանք դուրս են յեկել Եղմիածնից, տանելով իրենց հետ և Արտվյանին, Վերը Թարգման և ձեռնառւ գործունէութեանց իւրեանց: Նրանք նույն որը հասել և իջեանել են Սե-Ղրի ափին, վոր դուրս և գալիս Մասիսից և Թափիլում Յերասիի մեջ և աղպես և կոչվում իր ջրի սև գույն ունենալու պատճառով. հայերեն՝ Սե-Ղուր, թուրքերեն՝ Կարա-սոււ Գետը շամբուտ և և շամբի մեջ կան բազմաթիւ ջրային ու ցամաքային կենդանիներ: Մյուս որը վաղ առավոտյան նրանք վեր են կացել և մի յերկու ժամ բուշներ, ծաղիկներ և ջրային կենդանիներ են հավաքել, ապա նկարել են լեռը հարավային կողմից ու մեկնել Ակոռի գլուղը և ս. Հակոբա վանքը, վոր դռնովում եր գլուղի մոտ, Մասիսի ստորոտում՝ շի մէջ փոքրագոյն լեռանց, և սիրով ընդունվել են գլուղացիների ու վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետի կողմից:

Հետևյալ որը, ամսի 11-ին, առանց ուշանալու, Պարրոտը, իր հետ վերցնելով ընկերներից մեկին, վոր կենդանաբան եր և քաջ վերսորդ, և գլուղականներից մեկին, Մահակ անունով, վոր ծանոթ եր տեղին և լեռան անցքերին, նաև մի զինվոր, բարձրացել են սարը՝ արևելյան կողմից: Յերեք որ և տեղ և այս առաջին վերելքը. նրանք այս անգամ շիտ բազմադիմի տար-ժամանցն և նեղակրութեանց՝ հասեալ մինչև ց13,000 ոտնաչափ բարձրութիւն և ոչ կարացեալ այլև բարձրանալ ընդ զառիվերս, դարձան յետս առ մեզ, ուր լեռնութիւն ինչ ևս պատահեալ պարոն պրոֆեսորին, որով և ի սակաւ միջոցս մնաց արգելեալ:

Այս անհաջողութեանը հարկադրել և նրանց ավելի զգուշ լինել, և նրանք սկսել են հարցողութեմ անել, թե վեր կողմից ավելի հարմար կլինի բարձրանալ, և Ստեփան Պոլյանցը, վոր գլուղի իշխանն եր, խորհուրդ և տվել նրանց վերելքը կատարել արևմտյան կողմից, և նրա առաջնորդութեամբ կատարվել և յերկրորդ վերելքը: Այդ յերկրորդ վերելքին ցանկացել և մասնակցել և Արտվյանը, բայց Պարրոտը, խնայելով նրան, ասել և, թե նա անսովոր և և չի կարող գիմանալ դժվարութեաններին, նամանավանդ վոր նա յերկաթադամ կռիկներ և սրածայր դավազան չունի: Ստեպն նա Թախանձել և համաձայնութեուն և ստացել մասնակցելու: Վերելքից առաջ որհնել են տվել Կարապետ վարդապետին մի մեծ փայտե խաչ, վոր բերել

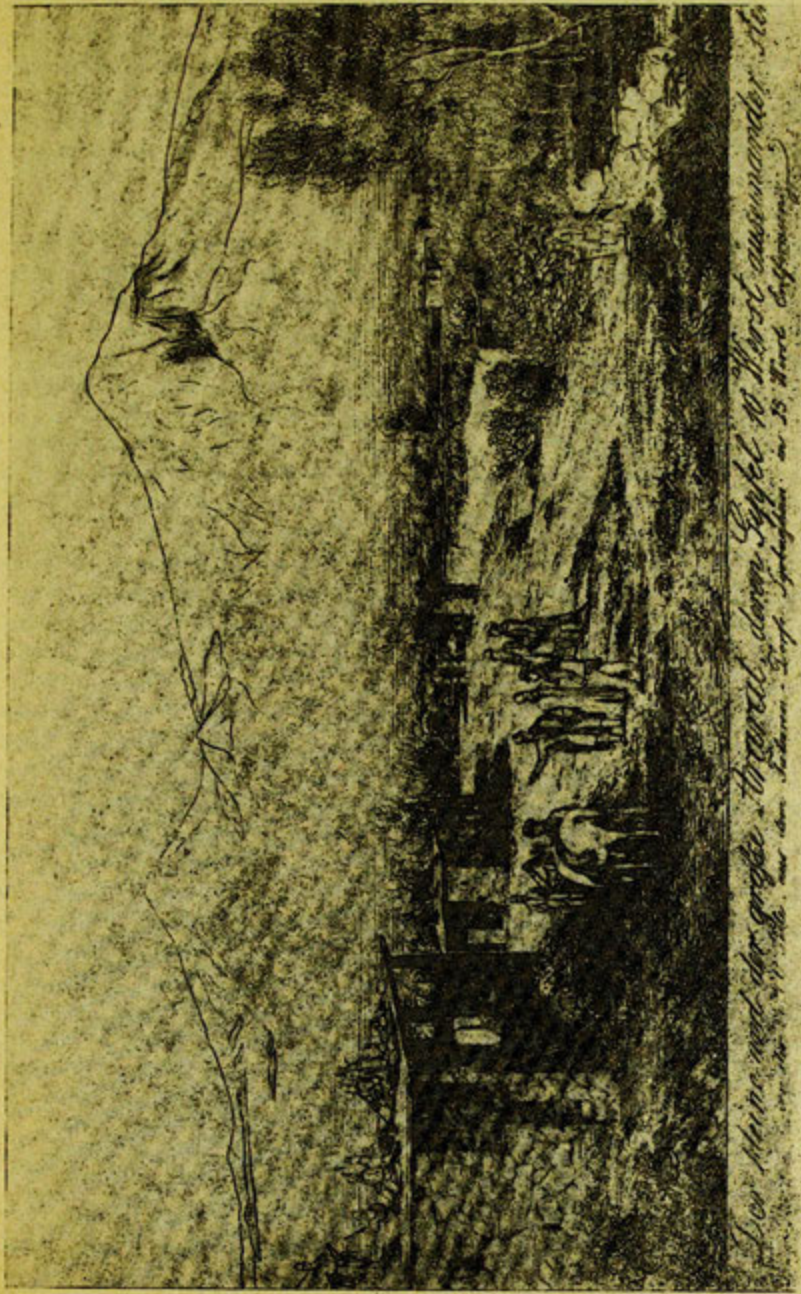
եյին տվել Նշմիածնից: Բացի Պարբոտից, Արովյանից ու Ստ. Խոյանից, վերելքին մասնակցել են նաև Բեհաղիլը, Շեմանը, վեց հոգի վարձված գյուղացիներ և յերկու զինվոր:

Նրանք վանքից դուրս են յեկել սեպտեմբերի 18-ին և բարձրացել են արևմտյան կողմից՝ շրջապատելով ամրացված առապարս լեռին և հասնել ի ներքոյ բլրակին, որ անկանի ի վեր Քիւն-գետի ասացեալ տեղում, այլևս չեն կարողացել առաջ խաղալ: Նրանք ստիպված են յեղել այդտեղ գիշերել և դժողակ սառնամանիքի պատճառով յենթարկվել են անասելի տառապանքի: Հետեյալ որը նրանք ծանրութեամբ թողնելով անտեղ և իրենց հետ վերցնելով միայն կարևոր հանդերձներն ու քիչ քանակութեամբ հաց, շարունակել են վերելքը: Յերկար ժամանակ նրանք բարձրացել են շատ դժվարութեամբ ու նեղութեամբ, վորովհետև ճանապարհը զգալի կերպով էր և քարակայտ խապառ: Բայց յերբ հասել են ձյունածածկ տեղին, ճանապարհը հեշտացել է, և նրանք կարողացել են անարգել վեր բարձրանալ:

Ժամը 12-ին, դեռ գագաթին չհասած, յեղանակը փոխվել է. սկսվել է փոթորիկ, և նրանք ստիպված են յեղել, վտանգից խուսափելու համար, վերադառնալ, նամանավանդ վոր որը տարածամեղ է և գիշերն էլ մոտեցել: Վերադառնալուց առաջ, Պարբոտը կարգադրել է մի խոր փոս փորել և տնկել բերված խաչը, վոր տաս վոտնաչափ բարձրութեան է ունեցել—Ամրացուցեալ ի Թեմամէջս նորա զաղիւսակ կապարեայ փորագրեալ այսու հատուածով լատինական բանիցք: Ի ժամանակս Թագաւորութեան Ն. Պ. Ինքնակալին ամենայն Ռուսաց Սրբազան տեղիս այս տիրեալ եղև հզոր ձեռամբ Բրիտանոսադաւան Իւսև Ֆեոդորովիչի Պատկելիչին Սրեանու: Յամի տեսուն 1827: Ձայս խաչ տուաք բերել յՆշմիածնայ և խնդրանք պարոն պրոֆեսորին օծեալ եղև ի վանահօրէ Ս. Ուխտին Յակոբայ: Այն կետը, վորտեղից վերադարձել են, շատ հեռու չի յեղել գագաթից. նա յեղել է ընդարձակ ու հարթ, և նրա բարձրութեանը՝ 15,000 զաղիական վոտնաչափ:

Վերադառնալով վանքը, Պարբոտը, անհաջող յեղանակի պատճառով ստիպված է յեղել սպասել մինչև սեպտեմբերի 27-ը: Յերբ յեղանակը հանդարտվել է, նրանք վերստին ձեռնարկել են վերելքին: Նրանք գյուղացիներից վարձել են վեց հոգի, իրենց հետ վերցրել են յերեք զինվոր և ճանապարհ են ընկել դարձյալ արևմտյան կողմից: Պարբոտի ուղեկից ընկերները, ահաբեկված և նախկին փորձից խրատված լինելով, այս անգամ հրաժարվել են գնալ նրա հետ, և նա գնացել է վարձված գյուղացիների, զինվորների և Արովյանի հետ:

Հասնելով ձյունապատ տեղին, վոր փոքր ինչ ցած լինելով, ամառը մի կարճ ժամանակ մնում է անձյուն, նրանք գիշերել են Եի ծածուկս մեծամեծ քարանցք, վորտեղ պատասպարվել են գիշերվա ցրտից, յերբեմն էլ, ունենալով սակավ ինչ փայտ, խորույկ են վառել և տաքացել: Առավոտյան պարզ, արև յեղանակ է յեղել, և նրանք, դրանից խրախուսվելով, շարունակել են վերելքը ու կեսորին հասել այն կետին, վորտեղ խաչ եյին տնկել: Այդտեղ շինականներից չորսն ընկել, մնացել են չառ ետեղը, այնքան հոգնած և թուլացած են յեղել, վոր չեն կարողացել շարժվել վոչ դեպի աջ և վոչ ել դեպի ձախ: Իսկ մյուս յերկուսը թեև շարունակել են վերելքը, բայց նույնպես չափազանց թուլացած և ուժասպառ վիճակի մեջ են յեղել: Նրանք հոգնած են յեղել վոչ այնքան վերելքի դժվարութեաններից, վորքան վոտնա-

Արարատի մի տեսարանը Պաղատի «Վերին» գետի (կարծում եմ, ինչ կանգնածների կմբի մեջ հազարավորներ ուղեմով առնելը Ք. Արարատի հ)

տեղեր պատրաստելու համար կացիններով սառույցներն անդադար կտրելու աշխատանքից, Վերելքը դժվար և յեղել նամանավանդ Քի պակասութենէ նորեկ ձեան և ի սողողութենէ տեղւոյն»:

Այս բոլոր շարժարանքներից հետո, վերջապես, հայտնվել և Քոչ աւելի հեռի մեծ ծագ լեռինն, և ամենքը դիմել են այնտեղ: Այլևս մոռացվել են բոլոր նեղութիւններն ու տառապանքները, և նրանք միմյանց առաջը տալով, աճապարել են ժամ առաջ հասնել նվիրական տեղին. նրանք բարձրացել են բլուրը, վոր լեռան գագաթն և յեղել, ինչպես թե վերաթևելիս լինելին յերկինք, Քոսք լքեալք և ծունկք կթուցեալք վազս առեալ վերաճեմէաք ի սքանչելի դիտարան», ասում և Արովյանը:

Գաղաթի վրա նրանք ուրախութիւնից ու հրճմանքից սկսել են վազ-վզել այս ու այն կողմը, դիտել սարի յեղերքը, ստորոտը. — մեկն ապշել, զարմացել և սարի բարձրութեան վրա, մյուսը հեռավոր տեղերը ընդ ակամբ ածելը, և ամենքը միաբերան շնորհավորել են միմյանց: Արեն սկսել և թեք-վել, որն յերեկոյանաւ Պարրոտը ձեռնարկել և լեռան բարձրութիւնը չափել, իսկ Արովյանն այս ու այն կողմն և ընկել, վոր մի բան կարողանա դանել ապագայի համար հիշատակ տանելու, բայց ձյունաշեղջ սառույցների ահազին կռուսակոմների հետեանքով, վոչինչ չի գտել. Հետո, վերադառնալու պահին վերցնելով փոքրիկ խաչը, վոր իր հետ բերել եր ս. Հակոբից, իր ձեռքով տնկում և գագաթին, նրա հյուսիսային կողմը. նա վերցրել և իր հետ և մի կտոր կոշտացած ձյուն, վորը թեև ճանապարհին հալվել և, բայց շուրջ մի քանի օրից հետո հասցրել և Նյմիածին:

Մոտեցել և գիշերը, նրանք սկսել են կամաց-կամաց իջնել լեռան գագաթից և հասել են նախկին գիշերատեղին, վորտեղ գիշերելուց հետո, մյուս օրն անվտանգ հասել են վանքը: Մնացած ընկերներն այդ առթիւ մեծ ուրախութիւն են արել՝ զգանազան բարեկենդանութիւնս կատարելով և փքինս արձակելով:

Նրանց այս վերելքը տեւել և առավոտից մինչև գագաթը հասնելը տաս ժամ. կես ժամ մնացել են այնտեղ, վոչ մի տեղ գտաին չեն տեսել, ամեն տեղ շեղջ լիմն սառույցի: Նրանց ամբողջ ուղեգիծն անցել և ձյան և սառույցի ահազին թանձրութեան վրա, վորը կարելով՝ վտտնատեղի յեն արել իրենց համար և այդպես բարձրացել: Մասիւր, ըստ նրանց վորոշման, աշխարհիս ծագումից հետո շատ քիչ ժամանակ և անձիւն մնացել, և այս նրանք իմացել են սարի ստորոտում ընկած քարերից, վոր նրանք ջարդել են և ներքո-քննել: Լեռան բարձրութիւնն և 16,200 գաղիական վոտնաչափ Սև ծովի մակերևույթից, այն է՝ 2470 ոռոսաց գաղ, վոր է՝ հինգ վերստ:

Արովյանի ասելով, հեռավորութիւնը պատում և մարդու տեսողութիւնը, ցույց տալով սարը յեռագագաթ, այնինչ նա միայն յերկու բարձրագույն գագաթ ունի՝ արևելյան և արևմտյան, վորոնք իրարից շատ հեռու չեն: Արևելյանն ավելի մոտ և ուղղաբերձ լինելով, թվում և թե ավելի բարձր և, քան արևմտյանը, վոր Բփոքր ինչ անհույս լինելով աչաց, այնպէս երևի ապա թէ ոչ նա բարձր է, քան զմյուսն:

Կան և տափարակ տեղեր, բայց դրանք այնքան շատ չեն, վորքան դառիվեր և դժվարին տեղերը: Նրանք սարի վրա տեսել են յերկու մեծամեծ պտտավածքներ (վիհեր), Երբս հային ահազին է եղել, բայց թե վորքան խորթութիւն են ունեցել նրանք, ժամանակը չի ներել չափել, իմա-

նալ, Լեւոն ստորոտում յեղել են սառույցներէ լեռնանման շեղջեր, վորոնք տարեցատարի պղկվելով բարձրություններեց, ընկել, դիզվել են միմյանց վրա և կաղմնլ կարծրագոյն թանձրություններ, վորոնք բնակիչների լեզվով կոչվում են «սառուցատուն»։ Ղրանց մակերևութը մոխրագոյն եր։ Ամառը Ղրանց հալվածքից զոյանում են ջրերի հորդագոյն, գետերի նմանությամբ հոսանքներ...

Սրեակայութիւմ ի վերայ համապարհորդութեամ ի լեռն Արարատ
1829, 27 հոկտեմբրի

1.

Ի հանդարտասիւզ մարմանդս հողմաբեր մեղմիկ գեփիւռին
Դիմեցի երբեմն զբոսնուլ ի ծոց Մասսեաց սուրբ լերին ա),
Զուարճալի տեսիլ սոյն երկնատեղեաց բարձանց կաթողին
Խլեալ զբաւէր յակճիւս ի դնին զիմ հոգի, զմարմին։

2.

Խոնջեալ, վաստակեալ յանհարթ ելևէջս այս ճանապարհին,
Խնդրէի հանգիստ օտար ուղևորս անծանօթ վայրին.
Մտի ի պանդոկ միոյ ի ժայռից բլրոց այս լերին,
Մտի գիշերել, սփոփել զհարուածս դառնադէպ ուղիին։

3.

Զև էին բացեալ ծալք արծաթածոյլք թևոց արեգին,
Զև էին մեկնեալ խաւար մառնամուտ մթոյ գիշերին.
Հաղիւ կոր ի կոր պարզեալ իմ զգէմս հայել խնդրին,
Աստէն դիտապաստ յերկիր կործանեալ անշշուռն կայի։

4.

Մխրալի յայս վայր մտեալ սուրճանդակն հիւանան բևեռին,
Գոռայր, մունչէր, որոտ հարկանէր յերեսս լերին.
Մոլեխանձ դիմեալ ի խոռոչս, ի ծերպս ի թափ ժանտագին,
Խլէր, կործանէր զամուր զպատուար ձիւնաշէն յարկին։

5.

Ի կնճիւ եկեալ այն չքնադակուրծ լանջ ծիծաղագին,
Կոծէր, տատանէր, ճայթէր, սասանէր անդ հեծեծագին.
Զոյգ ընդ արհաւիրացս և գիշերավարն ահ պատեալ զտեղին,
Ոչ տայր քուն աչացս, ոչ հանգիստ սրտիս առ գետնախշտին։

6.

Ո՛հ, Մասիս, Մասիս՝ բեկբեկ հեկեկեմ անդ զարհուրագին.
Առ իմ՞ իցեն՝ յճրայ վերայ յարեան չարիքս այս քոյին,
Ո՛չ գոյ ինձ բարբառ։ Իսկ ես ցաւագնեալ դառնամ յարևելս,
Դառնամ ողբաձայն, կրծաբաղիս գոչեմ հառաչմամբ ուժգին։

ա) Հայք այսպէս անուանեն զԱրարատ

Ո՛ւր ես առաւօտ, ո՛ւր քաղցր արշալոյս արեւ գերարփին,
 Ո՛ւր դուք բարեբար գիշերահալած ծնունդք երկնային.
 Ելէք սասանեալ հոգւոյս կազդուրիչք յայս անցուկ մթին,
 Յայս դարան խորին, ուր յահէկոշկոճ ոսկերք իմ մաշեն:

8.

Ասացի, անկայ անդ կիսակենդան ի ճեղս բլրակին,
 Ուր օթագայեալ անցուցի զգիշերս այս իսկ մահածին
 Տիրեաց լուսթիւն, կարկեցան որոտք, շառաչք ամպրոպին,
 Անցին առ սնարս, յանուս, յանոտիս, հիւլէք շողադին:

9.

Սփռեցաւ զեն և հեզիկ շերմութիւն առ դուրս խորափտին,
 Լանջ արկեալ զանձամբս, շարժէր մեղմովին զիմ պաղեալ մարմին.
 Ամօք շողափմամբ մերթ գոտս, մերթ զգլուխս, մերթ զթաթ բազկիս,
 Ճմլեալ հաստատէր, ուղղեալ առ դիտակէն ծայրից սուրբ լերին:

10.

Հազիւ դողդոջմամբ բարձեալ զգլուխս ի մահճից ժայռին,
 Յենեալ թիկնէի ի կուրծ մի վիմաց քարակոյտ խրճթին.
 Վայրիկ մի դիտեալ անդրէն կորաթեկն ճոճեալ հոսէի,
 Սուղ ինչ կողմանել և ալ լուրջ աչացս սակաւ նինջ հեշտին:

11.

Աչօք մի ի քուն, աչօք մի արթուն, դարձեալ թնդադին,
 Բաշխեաց զլսելիս այլ ձայն երկնահրոս ի կուսէ լերին
 Հատան, խղեցան բարձք, ջիւք և յօղուածք իմ բոլորովին,
 Ձգայուն անզգայ մերձ եղէ գլորիլ ի վերին խոր խորին:

12.

Աստէն մակարդակք, առաստաղք երկնից ցելեալք յերկուսի,
 Իջին ընդ ամպովք հոգիք անմարմին երկնաբնակ խմբի.
 Առեալ զանշուունչ դի ոսկերատեացս ի վախից աստի,
 Աձի ի թատրոն երկնածայր զազաթան Մասսեաց կատարի:

13.

Անցանէին ժամք, ճոխայր արեգակն յեւս իւր զուարթարար.
 Իսկ իմ վերացեալ յանկոխ լեռնամէջս չուէի անդադար,
 Երբեմն դահավէժ ի բարձուէ լերին հոսէի ի վայր,
 Երբեմն ի վեր կոյս ընդ հոգեդինացն ելեալ զուգապար:

Աղու ալեոր, մեղուակն, մրայօն զահերէց զնդին
 Մատիր, ասէ, աստ, ժվ այր թափառեալ, որդիդ հոգեծինս:
 Ասաց և յարեաւ, յարոյց և կանգնեաց կանգուն զիս յոտին,
 Մածեալ զերեսօքս զալեզարդ զերկ իւր խնդրէ լալագին:

15.

Պատմեմ ինձ, որդեակւ Կտոր մի փայտեայ անկերպ, անսովոր ա)
 Ճաճանչ արձակէ զբոլոր լերամբս լուսով անաւոր.
 Զէ նա ի փայտեայ մերոյս տապանի, քառաթև է նա,
 Անծանօթ մտաց, անհուպ տեսութեանց և անմեքձաւոր:

16.

Քանիցս զողալով մայր քո և եղբարքդ սիրտ տուեալ միմեանց,
 Կամեցաք հայիլ, շօշափել ձեռօք զայն նոր արարած.
 Զև իսկ մերձեցեալ, անդէն դիտապատս յերկիր զլրէաք,
 Պակուցեալ նորին յահող նշուիրց լուսասքանչ դիմաց:

17.

Քարխալուն մայր քո և ես ծերունիս անգէտ մնալով,
 Կական արձակեալ միշտ ի հեռուստե դեղևիմք լալով.
 Ոչ մեք տնկեսցուք զայդի, զորթ, զուռի ասեմք ողբալով,
 Ոչ մեր են աշխար[հ]քս, շարժուն և զեռուն, այն ցամաք ու ծով:

18.

Ե՛կ, հայեաց, որդեակ, ահա Արկուսին, ուր արկաք զուռին,
 Ահա և Մարանդ, ուր մայր քո է անդ ընդ յարկաւ շիրմին բ).
 Աստ էր մեր հովիտ, այն մեր բնակարան, անդ խաշնատեղին,
 Աստ մեր զոհարան, անդ վրանաւայր ի ձորամիջին:

19.

Տես շերտ մի փայտեայ, անշուք, անպիտան աստէն երևեալ
 Ծակէ, ծակտտէ, ոչ թողու հայիլ ի կուշտ իւր զնար:
 Ասէր և ողբայր խորշոմ ծերունին զլանջօք անկեալ,
 Ծուցանէր ոլորտս՝ որ շուրջ զմեօք մատամբ իւր օրհնեալ:

20.

— Զէ նա շերտ փայտից, չէ նա անպիտան, չնչին ստեղծուած,
 Որպէս զուռ կարծես, կրկնեցի առ նա, հայր համայն ազգաց.
 Նա է դրօշակ, վահան, դէն, ասպար Արքային փառաց,
 Որով փշրեցան ժանիք՝ մահազլուխ իշխանին դիւաց:

ա) Փայտեայ խաշն, զոր կանգնեցաք ի վերայ զազաթան Աբարատայ:

բ) Արկուսի է անուանի զիւրն առ սաորտտօք Աբարատայ, ուր ըստ նշանակու-
 քյան անուանն հաւատան Հայք Թէ Նայ զառաջինն տնկեալ իցէ զորթն խաղաղոր:

«Մեծ, աս... լսէ՞ք զայս Յարէթ, Սիմ և Քամ, դաւազեալ անդրանիկ,
 Լսէ՞ք զինչ նոր ձայն, նոր դարձ շրջանի գտաք այժմիկ.
 Այս լուր և յիմ դարս հնչեաց, լսեցաւ թէ այր մի մարդիկ
 Հարցէ ուժգնաձեռն խաչիս զօրութեան դժոխոյն զնիդ»:

Ասաց և կալան ոմն զծնոտիցս, այլ ոմն զձեռացս,
 Զորութեալ զինե իբրե ջոկք մաքեաց զհօտովք գառանց.
 «Գնահ, տար, ասեն, աղաչեմք զքեզ զայս ձե նշանաց,
 Գնահ, տար, ասեն, կառս ի վայրն հանգստեան քոյոց նախահարց»:

Ի ձայն երկնագրոհ, դէմս արտասուած լի անմահութեամբ,
 Հայքն ի կայեան իւրեանց հին աւուրց, հային կարօտով.
 Եւ բացեալ զկուրծս անդ բազկատարած միաձայն հնչմամբ
 Օրհնեն զգարուց անհուն կառավարն գոհարան երգով:

Հեղեղաց ալիք քո զազարեցան, Անսահման էակ,
 Եւ ճիւղք Քեղանուէր իմ գերդաստանի աստ եղիտ հանդիստ.
 Այլ իմ յետամնայ թռուռնք որբացեալք անդրէն ի ծով արեան
 Սուղեալ ծփայլին, մինչ քո ձեռն հզօր ետ նոցա զփրկիչն:

Առ քեզ սլանամք սոյն աղերսանօք յատեան քո ի վեր,
 Պահել ամրաձեռն զազգ իմ և զերկիր, զայժմեան նոցա Հայր.
 Աստ փայտն փրկագործ, աստ ազատարան սերլնդոց մարդկան,
 Եւ ընդէր նոցա միայն մնացէ կեալ անտէր, անվայր»:

Ի ճեմս նազաքայլս աստ ծագի լուսինն, համեստ, պերճափայլ:
 Մեկնեալ վարագոյր երկնից, վարվառն աստեղք հրաշագին.
 Տեսանեմ զհրաշ՝ անձառից փառաց ներկայիս, անցեալ
 Եւ զեռ երկրամած, երկինք ամփոփեն զիմ միտս զմայլագին:

Յաչաց, ի շրթանց վարդազեղ յայտուց ժպիտ և արտօսը
 Պառնեալ փայլին մեղմ՝ լուսասփիւռ ի դէմս դասուցս երջանկաց.
 Ի՛ ի չուս երկրնթացս դեռ հային ջերմին ի լնառն և ի ձոր,
 Դեռ օրհնեն զնոսա, խոյացեալ ի թեւ ամպոց երկնամբարձ»—

Եւ իմ համբուրեալ զսրբազան տեղին նախնեաց կայանին,
Ողջունել մաղթեմ կեալ նմա արատուար իմոյ աշխարհին:
Կալ յայսմհետէ ամուր հանդստեան ընդդէմ թշնամեաց,
Կալ պաշտպանարան տարազրեալ որդւոց յուսացելոց նմին:

29.

Աստ ի ծոցս անկեալ երկնարձակ լուսոյ պայծառ արեգին,
Հայլմ զմայլեալ ի ձորն ի խոնարհ իւր յաշխարհ կրկին:
Աստ երկնից շրջան շառագնի ընդ ամպոց ծագաց խորանին,
Ուր յամէն կուսէ հրոսայ սոսկակերպ խարխափ գիշերին:

30.

Դիւթական տեսիլ մառախլոտ դաշտին հանդիպահայեաց
Յիշէ ինձ զօրհաս անբախտ կորստեան ազգաց աշխարհաց:
Անդ գէ[ն]տք ծածանին, անդ դաշտք ծիծաղին ընդ նորեկ ընտանիս,
Ընդ նոր փոփոխումն յիշեալ հզօրաց, պարտիլ թշնամեաց:

31.

Դարձաւ արեգակն գառել ընդ որմովք իւր հորիզոնին,
Դարձայ եւ ես յիս, զգացեալ զինեւ շորշոփ փախստին:
Վա՛յ, եղժէկ անձիւ՝ ի՞նչ զիս աստէած յարտեան Մասին,
Կորնչիմ աստէն ուղղեալ առ բարձրեալն գոչեմ թախծազին:

32.

Լեր ինձ առաջնորդ, որ ետդ միշտ Տէր անհուն եւ անճառ,
Լեր ուղեկից մոլար տարազրիս առ դարձս իմ ի վայր:
Ա՛ռ տար զիս աստի, ուր մերձ են սահիլ ոտք իմ Զախձախուն,
Ա՛ռ տար զիս աստի, զի մի՛ հասցէ ինձ գիշեր կամ խաւար:

33.

Ո՛վ անհուն, անհաս երկնից տեսչութեան էակիդ վերին,
Ո՛վ, որոց խորոց, անեղր իմաստից չիք չափ բնաւին,
Քանի՞ անհնար, քանի՞ դժուարին սահմանք անքննին,
Քոյդ արարչատես ներհուն թափանցմանց բացին եւ մեկին:

34.

Ո՛ւր ձգին ձեակք ճարտար քոց մատանց, որ ոչ հարթեցին,
Ո՛ւր ցոլացեն շողք սրադէտ քո գիտմանդ, որ ոչ յայտնեցին:
Քեզ ովկիանոս բանայ զիւր արգանդ անդնդոց խորին,
Քեզ երկիր, ծովք եւ արարածք ի կոր խոնարհին:

Ո՛ր աչք յուսատցին տեսանիլ զՄասին զգաւառ նախնային,
Թէ նախասահման Դո կամք հրաշածին ոչ գործակցէին.
Դո բարձրաւանդակ զազաթք լուսահրաշ նորայն ամպածին
Ածան, ամբարձան ի ծագս շրթանց երկնից կամարին:

Հանցէ զիս աստի Դո լոյս երեսաց, փրկիչ բարերար,
Որ միայն զովիս անյոյս նեղելոց հնաբել զճար,
Երթայց և կալայց, հայթայթել անձին հանգիստ և դադար,
Յորմէ զրկեցայ, անկեալ յայս դիպուած անել դառնահնար:

ՆՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ Պ. ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՊԱՐՐՈՏԻ ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԳԱԹԸ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

«Յեթե իմ հայրենակիցները սնտրիապաշտութիւնից և նախապաշարութից զրդված չկամեցան հավատալ, վոր պ. քաղաքական խորհրդակցան-Պարրոտը Արարատի ամենաբարձր գազաթն ե բարձրացել, այդ յես վերագրեցի նրանց աշուղիսի մի ձեռնարկութիւնը և այն ավանդութիւն, վոր խոր արմատներ ե գցել նրանց սրտերում, ինչ վոր նրանք պատմում են սուրբ նախահայր Հակոբի մասին: Առասպելը հայտնի յե, ըստ վորում այդ սուրբը, չնայած իր բոլոր ձգտման և սրբազան ջանքին Նոյի տապանը տեսնել, ուրիշ վոչինչ չստացավ, բացի տապանի մի կտոր փայտից, և աստվածանից ուղարկված հրեշտակը հայտնապես հայտնեց նրան, թե աստվածանից արգելված ե մի վորեւե մահկանացվի այդ սուրբ տեղերը վորտով կոխելու, այլապես նա կենթարկվի աստվածային բարկութիւն: Ուրեմն, յեթե իմ հայրենակիցներն այնքան հարգանք են ցույց տալիս դեպի իրանց վեհ լյառը, վորի վրա աստված մի ժամանակ զարմանալի կերպով մարդկային ցեղն ազատեց և նրան դիտում են իբրեւ մի սրբութիւն և պաշտում են, դրանում ամբողջ սրտով միանում եմ նրանց կարծիքին: Սրանք պետք ե իրենց այդ ունեցածով հպարտ լինեն, վորի նմանը վոչ մի ուրիշ յերկիր չունի. և թող հանգստանան իմանալով, վոր մենք վոչ թե այն հողի վրա յենք կանգնել, ուր տապանն եր կանգնած, այլ այն հաստ ձյան շերտի վրա, վոր, անկասկած, 100 վորից ավելի յե և ծածկում ե այդ սուրբ դետինը:

Բայց վոր մի կրթված յեվրոպացի կարող եր բարձրանալ ու ճշմարտութիւն մասին կասկածել, ինձ համար խիստ անբացատրելի յե: Սակայն, դժբախտաբար հայտնվեց, վոր նույնիսկ զարգացած Յեվրոպայում գտնվում են անձնավորութիւններ, վորոնք դեռ ավելի ևս սնտրիապաշտ, սահմանափակ, կանխակալ կարծիքավոր են յերևում, քան այն բնութիւն պարզ մարդիկը:

Վորովհետեւ այս վերջինների մեջ ել կային անձնավորութիւններ, վոր մեզ յերջանիկ եյին համարում անհասանելիին հասած և այնպիսի մեծ պատվի արժանացած լինելու համար: Որինակի համար հիշում եմ սուրբ Հակոբի ծեր և բարեպաշտ վանահայր Կարապետին, վորը, չնայած վոչ դիտութիւն ուներ, վոչ ել մի առանձին աշխարհափորձութիւն, այլ միայն

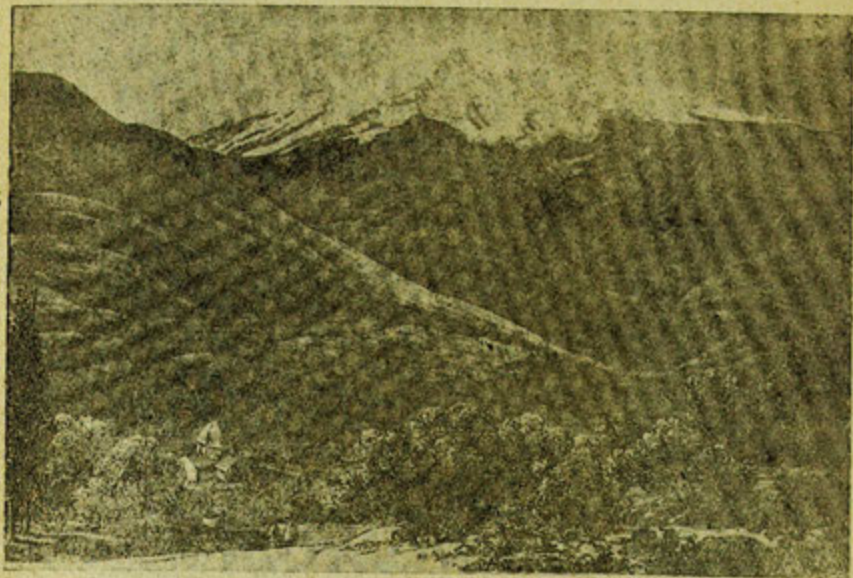
շնորհիվ իր ուղիղ մտածողութեան և բարեպաշտ կյանքի, միանգամայն դրա-
վեց մեր բոլորիս սրտերը: Մասամբ նրա հանգիստ և աղմկից հեռու կյանքը,
նրա հարգանքը դեպի մեզնից յուրաքանչյուրը և մասամբ մեր յեվրոպացի
ճանապարհորդների գիտնական ձգտումը պատճառ ելին յեղև նրան համո-
ղելու և, ինչպես վոր ինքն ինձ ծածուկ մի քանի անգամ նախազուշակեց-
ւով անհնարին և նրանց անկարելիութիւնը հանդիպել, նրանք իսկական
հրեշտակներ են, աստուծոց յերկնչող այդ տեսակ մարդկանց համար բարին
միշտ կկատարվի, և վերջը հայտնապես հայտնում եր իր այդ կարծիքը,
յերբ մենք արդեն լեռն ելինք բարձրացել:

Նաև յերբ յես սասցի մի կտորը, վոր լեռան գագաթից հետո ելի վերց-
րել, վորովհետև այնտեղ ուրիշ բան չգտա, մի շի մեջ արդեն հալված դրու-
թյամբ մեր ս. Նվմիածնի վանքը բերել, խելացի և բարեպաշտ յեպիսկո-
պոսներից ու վարդապետներից մի քանիսը վերցնելով՝ մասամբ յերեսները
սրկեցին, մասամբ իբրև սրբութիւն պահպանեցին: Յես ևս թեև այնտեղ
ելի ծնված և այդ տեսակ ձեռնարկութեանց մասին վոչ մի գաղափար չու-
նայի, մի բոլոր անգամ չկապկածեցի այդ վեհ գործի գլուխ գալու մասին,
յերբ դեռ ճանապարհորդները մեր վանքումն ելին, այլ իմ բոլոր բախտը
նովիւրեցի, միայն թե կարողանայի ձեռնարկութեան մասնակցել: Առանց
իմանալու, թե գիտական Յեվրոպան դրան ինչ արժեք կտա, Ասիայի խոր-
քում ամենայն ջանիկ մարդն ելի, վորովհետև գտնվեցի իմ նախնիքների
վայրում:

Բայց յեթե կամենայի պատմել, թե ինչ տեսակ վերափորանքներ կրե-
ցի յես իմ ճշմարտութեան համար, վոչ միայն հայերից, այլ նաև ուրիշներից,
այն ժամանակ չպետք է դարմանալ, վոր իմ յերկրի ժողովուրդն Անդրկով-
կասում այդ պատճառով ինձ հետ թշնամացել և ինձ սպառնացել և և այն
յերկու գլուղացիները, վոր մեզ հետ միասին վերևում ելին, դեռ մեր այն-
տեղ, Արարատի ստորոտում յեղած ժամանակ, այն աստիճան իրենց հարևան-
ներից և գլուղի ծերերից չարչարվեցին ու ծաղրի յենթարկվեցին, վոր նրանք
հաճախ մոտոս յեկան սրտանց հայտնելով, վոր յեթե մենք նրանց չուզենք,
նրանք ստիպված կլինեն ճշմարտութիւնը բացարձակորեն ուրանալ և, այդ-
պիսով, հանգստութիւն ու ապահովութիւն ստանալ: Այստեղից պարզ նկա-
տելի յես, թե ինչու համար այն յերկու անձինք ստիպված են յեղև սխալ
վկայութիւն տալու: Այն անձինքը, վորոնց յես մեծ դժվարութեամբ, մա-
սամբ աղաչելով, մասամբ սպառնալով, մի կերպ մեզ հետ վերեն ելի տարել,
վորովհետև առաջին՝ դժվարութեամբ ելին կրում նեղութիւնները և ապա՝
յերկուսից չեյին ցանկանում մեզ հետևել:

Ուրեմն յես ասում եմ այստեղ, Պետերբուրգում, դրդված մաքուր զգաց-
մամբ դեպի ճշմարտութիւնը, այն, յես հաստատում եմ ամբողջ Յեվրոպայի
առաջ, վոր յես պ. քաղաքային խորհրդական Պարբոտի հետ յերբորդ փորձի
ժամանակ Արարատի գագաթն եմ բարձրացել, վոր յես ինքս իմ ձեռքով
կանգնեցրել եմ մի փայտյա խաչ գագաթի հյուսիսային մասում և ստառ
ձյան մեջ ամրացրել և թե այդ ամենաբարձր գագաթն եր, ապացուցանում
եմ այսպէս: հեռվից նայելով լեռանը, յես միշտ կարծել են, վոր նա պետք է
յերկու գագաթների ունենաւ: Բայց բարձրանալու ժամանակ, յերբ մենք ար-
դեն մի քանի ժամ շարունակ ձյան մեջ քայլել ելինք և վերջապես մի բա-
վական ընդարձակ բարձրութիւն մեր առաջ տեսանք, բոլորս ել կարծեցինք:

վոր նա ամենաբարձր գագաթն է։ Մեր արիաշնան աշխատանքը, մեր ուրա-
խութիւնն այդ տեսարանից՝ համարյա անհետացավ, յերևմանք նրա վրայից
մի յերկրորդը՝ նրա հետևում մեր առաջ տեսանք, թե մեր գոլադաշինները
և դինվորներն ինչպիսի վատ տրամադրութեան մեջ ընկան, այդ մասին
լուսւմ եմ Գ. քաղ. խորհ. Պարբոտը ալդտեղ մեզ ցույց տվեց արտակարգ հաս-
տատարութեան և հոգւո շերկալութեան բարձր որինակ, նրանից վոգե-
վորված, մասամբ հոսանաւորված, ուղղեցինք մեր քայլերը դեպի այդ յերկ-
րորդ գագաթը։ Յեա պարզորեն խոստովանում եմ, վոր լավ չեմ հիշում՝

Արարատը և ս. Հակոբա վանքը։

արդոք յերկու, թի՛ յերեք անգամ ելինք ստիպված այդ դժվարութիւնը
հաղթահարելու համար քայլել, մինչև վոր մենք այնպիսի մի գագաթ հասանք,
վորտեղից մյուս բոլոր, թե՛ ալ և թե՛ ձախ, արևելքից ու արևմուտքից մեզ-
նից ցած ելին յերևում։ Վորպեսզի մեր ձեռնարկութեան հաջողած լինելու
մասին տվելի ևս համոզվենք, մինչդեռ պ. ք. ի. Պարբոտն զբաղված եր ծան-
րաշարի հետազոտութեամբ, գագաթից յես ուղղվեցի դեպի ս. Հակոբի վան-
քը՝ մեր ոթևանը, վորովհետև նա գտնվում եր համարյա ուղղակի տարա-
ծութեամբ ուղղահայաց լերկ սև դառիվայրի ամենաստորին մասում, այնպես
վոր, յեթե մեկը ներքևից դեպի վերև նայի, հնար կունենա գագաթը տես-
նելու։ Յեա կատարեցի ցանկութեանս, տեսա վանքը և նրա շրջակայքը և
նույնիսկ լեռան յերկու կողմերը, վորոնք ամբողջում են վանքը և նրա հո-
վիտը։ Այստեղ յես կանգնեցրի խաչը, մի ձեռնարկութեան, վորը հիշելը
մինչև այժմ ել ամբողջ մարմնիս սարսուռ է պատճառում, վորովհետև այդ
լեռնադաշտի վրայից ամենաթեթև սխալ քայլը կյանքով կվճարեյի։ Որը

հրաշալի յեր, բայց արդեն յերեկոյան մօտ Յերևանը, Յերասխը, Բայազեդը, Յեփրատը, Սևանի լիճը, Փոքր Արարատը և մյուս բոլոր կամ ձրւանով ծածկված կամ մերկ լեռները գոլորշիով լցված իրենց հովիտներով, վոր մենք վոչ մի ուրիշ կետից այնպես միասին չեյինք տեսել, այս հրաշալի նկարի գլուխկան տեսարաններն էյին. յետ դառնալիս մեզ ղեղեցիկ կերպով ոժանդակեց նոր յերևացող հրաշալի լուսինը:

Թե ինչու Հայաստանում յես ել, ինչպես յերկու բուս ղինվորները, չկարողացա այս ճշմարտ պատմութիւնը յերդուսով հաստատել, պատճառն այն ե, վոր այն ժամանակ, յերբ պ. Զ. խ. Պարրոտը պահանջեց ղինվորներին և հայ գլուղացիներին յերգվեցնել, յես արդեն Դորպատումն էյի: Բայց այնտեղ յես յերգվեցի Լանդ Գերիտի տաշ:

Յեզ վորպեսզի ցույց տամ, թե պ. Զ. խ. Պարրոտը մինչ վոր աստիճան ուղղամիտ եր, կամենում եմ հետևյալը պատմել:

Քուրեայի ժամանակն եր, Դորպատի բոլոր պատվավոր բնակիչները կանգնում էյին սահմանի վրա, վորպեսզի ճանապարհորդներին ցույց տային, թե վրտոնից նրանք պետք ե անցնէյին:

Մի որ յես գնացի այցելելու նրան այնտեղ, ուր կանգնել էյին պ. Պարրոտ և Սարուս պրոֆեսորները և դատ նրանց շախ խաղալիս Յերբ յես տուն էյի վերադառնում, պ. Զ. խ. Պարրոտն ինձ ասաց, վոր պետք ե Արարատ բարձրանալու մասին ինձ հարցաճննության յենթարկեն: Յես մտաբերեցի, վոր բարձրանալու ճիշտ թիֆն այլևս այնպես հաստատ չեմ հիշում և խնդրեցի նրանից ուղիղ թվականը: Նրա պատասխանն եր, թե շինձ վոչինչ չի ասել, յես պետք ե հայտնեմ ինչ վոր յես գիտեմ, և վոչ թե ինչ վոր ինձ կասեն: Բայց, բարեբախտաբար, յես ո. Հակոբա վանքը գտով, ամեն բան նշանակել էյի, ինչ վոր յես բարձրանալու ժամանակ նկատելի էյի: Այնտեղ դատ թիվը:

Թե ինչու համար պ. Զ. խ. Պարրոտն իր ճանապարհորդության նկարագրության մեջ իմ յերգումը չի հիշում, յես կարող եմ միայն նրան վերագրել, վոր նա, գուցե նկատի առնելով իմ հարաբերութիւնը ղեպին իմ աղբը, կամեցել ե ինձ խնայել, վորովհետև յես պիտի այնտեղ վերադառնամ, վորպեսզի այնտեղ յեվրոպական քաղաքակրթութիւնից վերցված ոգտակար և հարմար գիտութիւններ տարածեմ նրանց մեջ: Բայց վորովհետև այժմ հարկավոր ե ճշմարտութիւնը հրապարակորեն խոստովանել, յես վոչնչից չեմ վախենում, աստված կողնի ինձ իմ բարեպաշտ մտադրության մեջ, թեև կարող եմ մեծ դժվարութիւնների հանդիպել: Յես կարող էյի ղեռ մեր Արարատ բարձրանալը հաստատելու համար ուրիշ հանգամանքներ կցել իմ այս հաստատ վկայությանը, բայց ինչի՞ համար: Պ. Զ. խ. Պարրոտն արդեն մանրամասն նկարագրել ե ճանապարհորդութիւնը, և թող իմ հավատարիմ վկայութիւնը վոչնչացնի այն անձանց կոսկածը, վորոնք թե բերանացի և թե գրավոր կերպով ճշմարտության դեմ են խոսել:

Դեռ յերկար չի տևել, վոր ղուցե մի գարգացած յեվրոպացի այցելի իմ սիրուն հայրենիքը, վորպեսզի զարմանքով գիտի նրա վեհափառ լեռները, նրա սիրասուն հովիտները, վորոնց նմանն ամբողջ աշխարհում պետք ե փնտռել, և հիանա ամենահին ժամանակների մարդկային հրաշալի հիշատակարաններով: Այս յեռանդուն և ազնիվ անձին խնդրում եմ, այն, յերգվեց-

հում եւ նրան չհրկնչել զժվարություններէց բարձրանալ մեր ս. Լյաուր եւ աշխտելից գիտել իմ հրաշալի հայրենիքը: Նա առատապէս կվարձատրվի եւ հմարտությունը կվկայի:

Հայոց յեկեղեցւո ղպիր՝ Խաչատուր Արուլյան

Ս. Պետերբուրգ
Փետրվար 7-ին, 1835 թ.

(St. Petersburg, Zeitung, 1835, № 34)

1834 թվին Բուխխում լույս եր տեսել Ֆրեդրիկ Պարրոտի «Reise zum Ararat» խո-
ղարով (վերջը գեպի Արարատ) գիրքը, վորի առթիվ կասկածներ են հայտնվել, քե Պար-
րոտն իրձե բարձրացել ե Արա-տաի բուն գագաթը: Սկզբում Պարրոտն այս խոսակցու-
թյուններին լուրջ ուշադրություն չի դարձրել, բայց յերբ այդ ձայներին միացել ե նաե
հայտնի Ի. Շոպենի ձայնը, նա վերջինիս պատասխանել ե ժամանակին Քրիստիան հրա-
տարակվող «Тифлисская ведомости» թերթում, ե նրա ու Շոպենի միջև սկսվել ե մի բանա-
վեւ, վորը, սակայն, վորոշ յեղբակցութան չի բերել:

Այն ժամանակ Պարրոտը, կայսեր Բուլլավությամբ, Քրիստիան յերգիցնել ե ավել
յերկու հայ խոսողներին ե յերկու առա զապիս զինվորներին, վորոնք իր հետ միասին
յեղել էին սարի գագաթին Բայց ե զբանով չի լուծվել ծագած վեւը, վորովհետե հայերը
հերքել են բուն գագաթը բարձրացած լինելու. հանգամանքը, իսկ առանհրը՝ հաստատել
Բանավեւը սրվելով շատ վերավորական բնույթ ե ընդունել Պարրոտի համար Պարրոտի
գիրքը, ե միջև այլու, ցննդադատվել ե նաե Վոյախնիյան գիտական հայտարարություն-
ները՝ ի մեջ, Բննադատը նշել ե, վոր հարցաբնոված չե վերելքին մասնակցած՝ հայ յեկե-
ղեցւո ղպիր Խաչատուր Արուլյանը, վորի վկայությունն ավելի ծանրակշիւ կլիներ ե կարա-
կանապես կլուծեր վեւը, մի բան, վոր շատ կարեւոր ե գիտության համար:

Անս այդ նպատակով Պետերբուրգում հրատարակող ժամանակի «St. Petersburg. Zeitungs»
թերթի թղթակցը, սղավելով այն հանգամանքից, վոր հենց այդ ժամանակ (1835 թ.) Ար-
ուլյանը յեկած ե յեղել մայրաքաղաքը, ղիմել ե նրան ե խնդրել՝ այդ մասին հրապարակով
վկայել գերմանական թերթում. Արուլյանը սիրով կատարել ե ե զբել այդ շնոր վկայու-
թյունը, վոր զբանից առաջ, Վոյախնիյան գիտական հայտարարությունները մեջ ցննդադատի
զբանի հետեւանքով, յերգմամբ հաստատել եր Դարպատում տեղական Հանդ. Գերբիտա դա-
տաստանի առաջ:

Արուլյանի այդ վկայությունն այնքան փաստացի չե յեղել ե հմարտապատում, վոր
այլեւ կասկածելու տեղիք չի մնացել, ե խնդրը հրապարակից հանվել ե, իբրեւ աղկն վերջ-
նականապես պարզված փաստ:

Արուլյանի այդ զրգմանքը, վոր սղաղբվել ե հիշյալ թերթի 1835 թվի № 34-ում
Թարգմանվել ե հայերեն ե սղաղբվել Եմմիանի «Արարատ»-ի 1893 թվի 16-րդ տետրա-
կում (աղբիւրն):

Քեև Արուլյանի այդ զրգմանքը, ինչպես ասացինք, աղբին դանված ե Թարգմանված
հայերեն, այնուամենայնիվ մենք ավելորդ չենք համարել ե այդ գնել ի շարս նորս առ-
տեղ ու անհայտ զրգմանքի, նաե, Վիվանի լուսթյան համար ե, յերկրորդ, մեր ընթեր-
ցողներին դուրսություն տալու նպատակով, ցանի վոր ներկայումս զժվար ե ամեն տեղ
գտնել ե ձեռքի տակ ունենալ «Արարատ»-ի լիակատար կոպիւկիւր:

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՆՈՐ, ՅԵՐՐՈՐԴ՝ ՎԵՐԵԼԻԲԸ ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԿԱԹԸ
ԱՆԳԼԻՍՏԻ ՀԱՆՐԻ ԴԵՄԲԻ ՍԵՅՄՈՒՐԻ ՀԵՏ ՄԻԱՍԻՆ

Այն Արուլյան տարւո անհամ (1845 թ.) Արեւելում կատարած իր հետազոտ
հանապարհորդությունից հետո, Յերևան յեկավ անդկիացի Հանրի Դեմբի
Սեյմուրը: Պատահմամբ ծանոթանալով նրա հետ, յես տեղեկացա նրա գի-
տավորության՝ այցելելու Եմմիանին, լինելու Արարատի ղրջակայքում, ան-
ձամբ տեսնելու համար այն ավերածության հետքերը, վորոնք պահպանվել
էին հեղաշարժ փլվածքից հետո, վոր տեղի յեր ունեցել 1840 թվի հունիսի

20-ին, նա հրավիրեց ինձ ուղեկից լինել իրեն, գոնե, մինչև նախկին Ակոռու տեղը: Կարծելով, վոր գնալ-գալս յերեք որից ավելի չի տևիլ, իսկ այդ յերեք որը, տոնի պատճառով, յես ազատ եյի իմ ծառայութեան զբաղմունքներէց, յես հաճույքով ընդունեցի ազնիւ անդլիացու առաջարկութիւնը:

Մեր պատրաստութիւնները դրա համար յերկար չտեսցին: Սեպտեմբերի 1-ին մենք Սեյմուրի և յենթասպա Ի.-ի հետ արդեն Նշմիւծնում եյինք: Մյուս որը Յերասի դետի մերկացած հովտով մենք դիմեցինք դեպի Արաբտ, չլպտահելով և վոչ մի աչքի ընկնող բանի:

Արաբտան մտնող ժամանակ կանգնած եր իր համակ պայծառութեան և վեհութեան մեջ. նա միայն յերեքմե ծածկվում եր վերահաս ամպերով: Իմ ուղեկիցները, հափշտակված սրբազան լեռան գեղեցկութեամբ, խոսում եյին այն մասին, թե ինչպէս յերջանիկ կլինեյին, յեթե իրենք լինեյին նրա գազաթին, բայց ինձնից թաքցնում եյին իրենց բուն դիտավորութիւնը Արաբտի գազաթը բարձրանալու մասին: Նրանց այդպիսի ցանկութիւնը, նամանավանդ ինձ, տարորինակ եր թվում, քանի վոր այդ պաշտոնները զեռ չգիտեյին, թե ինչ պատրաստութիւններ են տեսել, դժվարութիւններ, անհաղորդութիւններ են կրել գիտնական մարդիկ այդ վերելքի պատճառով, նամանավանդ Պարրոտը և Աբիխը: Գործը սակայն շուտով պարզվեց:

Սեպտեմբերի 15-ին մենք արդեն գտնվում եյինք Արալիս պոստի մոտ, Յերևանից 50 վերստ և Ակոռու փլվածքից 15 վերստ հեռու: Սեյմուրի կարահան մտադրութիւնը՝ լինել Արաբտի գազաթին, ինձ վհատեցրեց: Իմ յերկարատե բացակայութիւնը տարվա այդ ուշ ժամանակին, կենսական պաշարեղենի, տաք զգեստների, գործիքների և մարդկանց պակասութիւնը, ինձ հայտնի վտանգներն ու դժվարութիւնները, վորոնք կապված եյին այդ տեսակ ձեռնարկութեան հետ, — այդ բոլորը ծանր ազդեցութիւն արին իմ յերևակայութեան վրա: Յես փորձեցի մի քանի անգամ համոզել անդլիացուն յետ կենալու այդ ձեռնարկութիւնից, բայց զուր յեղավ: Յես ել կամա-ակամա ստիպված յիդա հետեւ Նրա-Ակոռու գլուղից Սիմոն Սարգսյանին, վոր անցյալ տարին ուղեկցել եր նաև Աբիխին: Մենք սպասում եյինք թաթարներին, վորոնք հետևից մի զաղախ եր ուղարկված մերձավոր գլուղը և վորոնք պիտի գային յերկայան, ձիերով, մի հանգամանք, վոր առիթ եր տալիս ինձ ոգովելու պատենութիւնից և վերադառնալու, յերը հանկարծ անակնկալ հայտնվեց, վոր կորդոնի պետ յեսավուլ Կ.-ն ինքն ել ցանկանում ե մեզ ուղեկցել դեպի լյառը, վոր և վերացրեց իմ յերկբայութիւնները և առաջիկա բոլոր անհարմարութիւնները: Յեւ մենք միայն նրան ենք պարտական այդ ձեռնարկութեան հաջողութեամբ:

Վերցնելով մեզ հետ պաշարեղեն, ինչ վոր միայն կարելի յեր գտնել զաղախների մոտ, և մնաա բարև տեսելով պ. Ի.-ին, վոր տառապում եր ջերմով, ճանապարհ ընկանք, ժամը 2-ի մոտ ճաշելուց հետո, պ. յեսավուլ Կ.-ի ուղեկցութեամբ, չորս հոգի զաղախների և հին-ակոռեցի յերեք հոգի հայերի հետ և յերկոյան արդեն հասանք մի փոքրիկ պարտեզ, վոր անմիապա եր մնացել փլվածքից և գտնվում եր Ակոռուց վոչ հեռու:

Մարը համակվում եր վշտով, յերը նայում եր այդ թախծալի մնացորդի վրա, վոր մնացել եր յերեքմե ծաղկալ այդ բնակավայրից, նամանավանդ

ինձ համար, վոր հիշում եյի նրա նախկին բարեկեցությունը և իմ արած հաճախակի այցելութիւններն այդ տեղերին հանգուցյալ Պարբոտի հետ, չորս տարի դրանից առաջ պ. Վազների հետ և 1844-ին՝ Արիխի հետ՝ Վոչ ավելի քան վեց տարի առաջ դեռ գոյութիւն ունէր իր տեղի նստվածքով ու կլիմայով գեղեցիկ գոյւղը, ինչպես և հարստութեամբ ու վաղեմութեամբ, բայց Արարատի մի ճակատագրական պայթիւնը բաժանեց և յեղել, վոր մի քանի րոպէյի մէջ միայն ամայութիւն տարածեւ և ճակատագրական գերեզմանով ծածկեւ 5000 բնակիչ՝ իրենց բոլոր տներով, այգիներով և դաշտերով՝ վեց վերստ լայնութեամբ և 15 վերստ յերկայնութեամբ տարածութեան վրա։ Մի քանի ծառ այստեղ-այնտեղ բոլորովին չորացած և մի քանի տեղ եւ տխրագեմ դեռ կանաչ մնացած, մի քանի տապտանքաբեր ս. Հակոբա հովտից դեպի ասլ, խոտերի մէջ խեղդված, գոյութիւն ունեցած գերեզմանի մնացորդը — և մի քանի փոս, վոր բան գտնելու հուսով փորված եյին գիշատիչ քրդերի ձեռքով խեղդված մարդկանց տների վրա—թախծալիտրեն հիշեցնում եյին անցյալ կյանքի նշանները։

Այստեղ մենք անցկացրինք առաջին գիշերը, Առավոտյան վաղ մենք հասանք մի փոքրիկ անտառի մոտ, Փոքր Մասիսի հյուսիսային ստորոտում։ Այստեղ մենք զարմանքով տեսանք շատ տեղ ջուր, վոր գոյացել եւ ձյան հյուսիսից, վոր այդպիսի ուշ ժամանակ չեւ կարելի սպասել, իսկ այսպես կոչված Սարդարի աղբյուրը շատ ավելի առատաջուր եւ դարձել, ինչպես ամառը։ Այստեղից, այսպես ասած, քայլ առ քայլ գնացինք Արիխի հետքերով և ժամը 2-ի մոտ, ճաշից հետո, հասանք նրա նախկին գիշերած տեղը, ահագին ձյան հյուսիսի և բլրակների մէջ, վորոքք անկարգ թափված եյին բազմաթիւ գտնգլածներով։ Այստեղ և գտնվում բոլոր տեղերի մէջ միակ ապաստարանը՝ հանգստանալու համար։ Պետք եւ թողնելինք ձիերը և ամեն մեկս հավաքելով ուժերս, վոչ թե գնայինք, այլ վեր մագլցելինք։

Չորս կողմը լռութիւն եւ, յերկնքը պարզ եւ և Արարատը չեւ մոայլում և վոչ մի կտոր ամպով։ Մենք պատրաստ եյինք շարունակել ճանապարհը, բայց մեր առաջնորդներին հանգստութիւն եւ հարկավոր, և այդ լավ եւ եւ, վոր այդպես յեղալ, ապա թե վոչ մենք պետք և հարկադրված լինելինք յերկու գիշեր անցկացնել ամենացուրտ տեղերում։ Շուտով Արարատի հսկա ստվերը պաշարեց մեզ ամայի աղջամուղջով, այնինչ Յերախի ամբողջ հովտը, դորա շուրջը գտնվող բոլոր լեռնաշղթաները դեռ փալկում և եյին ծիրանի ցոլքով։ Յերեկոյան դեմ լեռնային հեղեղատներին խոխոջութեամբ օսկալ առ օսկալ կենդանացրեց գերեզմանային լռութիւնը։ Այդ բարեհաջողութեան նշան եւ, վոր Արարատի և հեռավոր բարձունքների վերա ողջ բարեխառն եւ։

Սեպտեմբերի 17-ը մեղանից շատերի համար առեղծվածային եւ։ Արարատը կատարելապես պարզ ու պայծառ նկարվում եւ մեր առաջ, ինչպես հայելու մէջ։ Պետք եւ ողուտ քաղել գեղեցիկ յեղանակից։ Մենք շտապեցինք առնել մեզ հետ ամեն բան, ինչ վոր անհրաժեշտ եւ այդպիսի ճանապարհի համար—տաք զգեստներ, ածուխ և ցախ, հաց ու գինի։ Շալակելով բեռներս, բոլորս դինվեցինք զազախի տեղերով և այդպես մեր ամբողջ ջարդւմը, վոր բաղկացած եւ, բացի ինձանից, պ. Սեպուրէր և յեսալու Կ-ից՝ յերեք հայերից և մի զազախից, առաջ անցանք, նախ՝ ձորով, վոր ձգվում եւ Մեծ Մասիսից ուղիղ դեպի արևելք, Փոքր Մասիսի ուղղութեամբ, հետո

ժայռոտ լեռնակողով, վոր գտնվում էր առաջին և յերկրորդ ձորերի մեջ, և, վերջապես, մի փոքր պտուղայ տալուց հետո, դեպի հյուսիս-արևմուտք, մի բավական դառիթափ և ժայռոտ տարածութեան վրայով, վոր և նույն ուղ-
 դութեամբ հասնում է, սև շերտի նմանութեամբ, համարյա մինչև Արարատի
 բուն գագաթը։ Այդ տարածութեանից կամ շերտից դեպի աջ բարձրանում
 է այդ տեղերում միակ բարձր կետը՝ Բիլիսադաշ (այսինքն յեկեղեցու քար),
 վոր այդպես և կոչված հայկական յեկեղեցիների գմբեթին նմանելու պատ-
 ճառով։ Այստեղից մինչև բուն գագաթը ձգվում է հավերժական ձյունով ու
 սառուցով ծածկված լեռնային մի լայն դառիվայր, իսկ դրան կից գտնվում
 է այն նվիրական շերտը, վոր, յերկար վտանգավոր վորոնումներից հետո,
 գտել էր պրոֆ. Աբիխը։ Այդ, կարծես, մի բնական սահղուկ է լինի, վոր
 բնութեանն ստեղծել է այդ նպատակով, և մի այլ ավելի հարմարավոր ու-
 ղի չկա վերելքի համար։ Այդ շերտով աստիճան առ աստիճան բարձրանալով
 վեր, մենք բոլորովին ապահովված պիտի համարեիք մեզ այն բոլոր վտանգ-
 ներից, վորոնք սպառնում են դառիվայրերը բարձրանալիս. ամենահուսալի
 կովանն այդտեղ հանդիսանում է խոշորագույն քարերի բաղմութեանը, վոր-
 րոնք թափված են ամբողջ ճանապարհի վրա, և դժվարութեանը պատահում
 է միայն այնտեղ, վորտեղ թափված են լինում մանր քարեր, ավաղ ու կավ,
 վորոնք յերբեմն հեղտութեամբ սողում են մարդու վտաքի տակից։ Այս ճա-
 նապարհին, տարվա այդ ուշ ժամանակ, յերբեմն տեսնում եյինք քարերի
 մեջ կանաչ արոտ ու ծաղիկներ և մի յերկու-յերեք տեսակ թռչնակներ,
 Շուտով գտնութեամբ նկատեցինք, վոր, չնայած աշնան կարճ որվան, մենք
 բավականաչափ կանուխ տեսել ենք այն վտանգավոր տեղերը, վորտեղ մի
 յերկու տարի դրանից առաջ մեր կատարած կրկին փորձներից հետո, Աբիխի
 հետ միասին հազիվ կարողացել եյինք մեր կյանքը փրկել տեսելի բուժքից,
 մրկելից, փոթորկից և ամպրոպից, վորոնց հետևանքով այդ տեղերը դժուր
 եյին դարձել։ Մենք այժմ արդեն անցել ու հեռացել եյինք և՛ այնտեղից,
 վորտեղ Աբիխը, անցյալ տարի Արարատի գագաթից վերադառնալիս գիշե-
 րել էր։

Մեր անխոնջ առաջնորդ Միմոն Մարգարյանը, վոր դարմանալի թեթևու-
 թեամբ ցատկում էր ապառաժից ապառաժ, վերջապես ցանկացավ այդտեղ
 կանգ առնել գիշերելու համար, թեև մենք, ընդհակառակը, այնպես եյինք
 կարծում, թե վորքան շատ առաջ դնայինք այդպիսի խաղաղ ու գեղեցիկ
 յեղանակին, այնքան ել լավ արած կլինեյինք. բայց շուտով նաև մեր ու-
 ղեկիցները համաձայնեցին այդտեղ կանգ առնել և ապաստանել ժամը 5-ի
 մոտ եր, և այդ բարձունքների վրա ավելի հարմար տեղ գտնել չեր կարելի։
 Մեր ընտրածը մի ընդարձակ, հարթ-հավասար հրապարակիկ եր, համարյա
 յերեք կողմից ժայռերով ու քարափներով քամուց պաշտպանված. տեղի
 բարձրութեանը հավասար եր Փոքր Մասիսի բարձրութեան։ Մեր առաջին
 գործը յեղավ կրակ անել և տաքանալ թեյով. մութն ել արդեն կամաց-կա-
 մաց կոխում եր բովանդակ շրջակայքը։

Դժվար է պատկերացնել վե՛հ տեսարանը լեռնային բարձունքի
 վրա. քար լուռութեանը, մերկ ու մոռյալ ապառաժները և մթին անդունդները
 յերկնային լուսավորների դժգույն ցոլքի մեջ ազդում են հափշտակված ու-
 ղետրի վրա։ Դեռ նոր միայն մենք աչք փակելու վրա եյինք, յերբ մի անա-
 կընկալ յերևույթ դրավից մեր ուշադրութեանը—ցածր, Փոքր Մասիսի ստո-

ըրոտում աշատեղ ու աշատեղ հանկարծ խարույկներ վառվեցին: Արդյոք գիշատիչ, մաքսանենգ քրդերի մի թափառակոծմբ եր, թի մի վրեն քարվան,—դժվար եր գուշակել: Իրանից վոչ պակաս մեր ուշադրությունը գրավում եր և աշն փոքրիկ կրակը, վոր ցածում վառել եյին մեր մաքրիկը: Թվում ե, վոր Արարատը յերբեք ալդպես բարեհաճ չեր յեղել ձեռներեց ուղևորի համար:

Գիշերը հաջող անցավ մեզ համար, և լուսացավ ուրախ առավոտը: Գիշերը ցուրտն աննշան եր, և մենք կատարելապես բախտավոր կարող եյինք համարել մեզ, յեթե միայն մեր ընկերներեց մի քանիսին անհանգիստ արած չլիներ գլխացավը, վորքան վոր Յերևանի թունգ գինու դործածությունից, վոր, ի դեպ, պետք ե ասեմ՝ ամենևին չպետք ե դործածել լեռնային ուղևորությունների ժամանակ, այնքան ել նոսրացած ոգից և շատ բարձր տեղեր բարձրանալու անընտել լինելուց: Շուտով մեր թափառումների ցանկացած նպատակին—տեղիցս արդեն վոչ հեռու հին կտակարանի լեռը—հասնելու հուսով վորևորված՝ մենք վերստին ճանապարհ ընկանք արեգակի պայծառ ճառագայթների լուսով: Այժմ արդեն և՛ Մեյմուրը, վոր առաջ հետ եր ընկնում, սկսեց ուրիշների առաջը տալ: Ծանապարհն անցնում եր նույն ուղղությամբ սև շերտի վրայով, և ահա մենք շուտով հասանք այն փայտե խաչի մոտ, վոր 1844 թվին կանգնեցրել եր պարոն Արիխը բարեպաշտ սպասավոր Կարլ Յենկը: Բարի գերմանացին ինչպիսի՞ յեռանդով և համբերությամբ եր բերել այդ խաչը՝ այն միակ ցանկությամբ, վոր կանգնեցնի Նոյի լեռան գագաթին, բայց բուքը, փոթորիկը, կարկուտը, վոր այն ժամանակ փրթել եյին մեր գլխին, ստիպել եյին նրան աշատեղ տնկել և խաչը, ինչպես և մեր հրթիռներն ու մյուս պրեպարատները, վոր վերցրել եյինք մեզ հետ սարի գագաթը հաջողությամբ վտուց կոխելու մասին ազգանշան տալու համար: Այստեղից 100 քայլ վրա վերելքն ավելի դառնթափ ե դառնում, ձյունից մերկացած շերտն սկսում և սեղմվել, և դրա հետևը բացվում և ձյունածածկ թեքվածքը, վոր շուտով վերջանում ե Արարատի լայն և համարյա հարթ—հավասար գագաթով: Պետք եր դարձյալ մի քանի դրեղ քայլ անել բավական թեք դառնիկների վրայով, վորպեսզի հասնեյինք լեռան գագաթը: Այս անգամ բախտը կամեցավ առաջնությունն ինձ շնորհել յերկրպագելու մարդկային ցեղի նախահոր սրբազան բնակավայրին:

Լեռան բուն գագաթը մի տափարակ, փոքր ինչ կարծրացած ձյունից խորտուրորտ հարթություն ե, վորի վրա հարմար ե ման գալ վտաքով: Լեռան դժվարամատույց թեքությունը, վոր ալդպես ե յերևում հեռվից, վոչ այլ ինչ ե, յեթե վոչ տեսության խաբուսիկ յերևույթ, վոր ավելի ևս գորեղանում ե այն հանգամանքից, վոր Արարատի դեպի Յերևան նայող կողմը, իրոք վոր, գրեթե սեպացած ե, այդ կողմից դեպի գագաթը տանող ուղին միայն և միայն մատչելի կարող ե լինել յերկնային թռչուններին, իսկ սարի մյուս կողմերն առաջ վոչ ողջ հետադուռած չի յեղել:

Յերը անցավ մեր առաջին ուրախությունը, մենք սկսեցինք մտածել վերադառնալու մասին—յերկար ու դժվարակոխ ճանապարհի մասին: Կեսուրից արդեն անց եր: Ամբողջ մոտակա շրջակայքը թաքնված եր թանձր մառախուղի մեջ, միայն դուղերն ու քաղաքներն եյին, վոր փայլվում եյին հազիվհազ նկատելի կետերի նման: Մեզնից դեպի արևմուտք, վոչ հեռու, իր ձմեռային արծաթյա զգեստով, ինձ համար թանկագին հիշողությամբս,

բարձրանում եր սարի գագաթը, վորտեղ առաջին անգամ դրանից 17 տարի առաջ՝ իմ բարերար և դաստիարակ պրոֆ. Պարրոտի հետ յես յերկրպագեցի այդ նվիրական սրբության և մի փոքրիկ փայտե խաչ կանգնեցրի այդտեղ...

Թափանցող քամու և տաք զգեստների պակասության հետևանքով, վոր մենք թողել էինք ցածը, ել ավելի համառել և մնալ բարձունքի վրա՝ անկարելի յիր, ուստի, հենց վոր պ. Սեյմուրն ավարտեց իր նամակները Արարատի գագաթից՝ մեկը Կովկասի փոխարքային, իսկ մյուսները՝ Անգլիա, յուր բարեկամներին, մենք յերկյուղածությամբ մնաա բարե ասացինք սրբազան գագաթին և ճանապարհ ընկանք դեպի հետ:

Յեթն մեկին հաջողվի այս կողմից բարձրանալ Արարատը, խորհուրդ չեմ տալ վերադառնալ նույն ճանապարհով, վորը քարքարոտ լինելու պատճառով ավելի դժվար ե, քան բարձրանալու ժամանակ: Ավելի հարմար ու թեթև կլինի սողալ փութը ձյան վրայով՝ կանգնած կամ նստած և կանգ առնել վորտեղ ուզենաս, սրածայր ցցի միջոցով, վոր պետք ե վազքի ժամանակ խրել փափուկ ձյան մեջ: Սկզբից վոչ վոք չիր վստահանում այդպես սողալ, բայց խիզախ դադախներից մեկն առաջին որինակը ավելց, իսկ նրա փորձը խրախուսեց ամենքին, և այդ միջոցով մենք կխտվ չափ կըճատեցինք մեր ուղին, ոգտավետը միացնելով հեշտության հետ:

Գիշերելու տեղից մենք սլացանք դանազան կողմեր, ով ինչպես ուզում եր: Խիզախ դադախն եր դարձյալ առաջինը, վոր ազդանշան եր տվել մեր մարդկանց, վորոնք մնացել էին ցածը. նրա հետևից յես և յեսավուլ Կ-ն հաջողությամբ վերադարձանք մեր հավաքատեղին: Պ. Սեյմուրը կարողացել եր ժամանել այդտեղ միայն գիշերը, հրաշքով միայն փրկված լինելով վտանգից, վորովհետև, յեթն անգամ մի փոքր վրիպած լինել մթության մեջ, կարող եր սայթաքած լինել և մատնվել կորստյան: Արարատը նույնիսկ յերեկոյան հագավ յուր անդրլինեկոյան մանտիան, վոր ավելի ու ավելի անթափանցիկ եր դառնում, իսկ յերեկոյան դեմ կայծակներն ու վորտան արձագանք էյին տալիս և ցածը, վոր ակներև ապացույց էյին, թե ինչպիսի կատաղի մրրիկ ե, վոր փրթել եր մեր նոր միայն թողած լեռան գագաթին: Մյուս առավոտը մեզ համար պարզվեց այն կրակների յերևալու անհասկանալի պատճառը, վոր մենք մեր գիշերելու տեղից նկատել էինք Արարատի վրա: Դա թշնամի ջրդեբի մի թափառախումբ և յեղել, վոր անասունների համար կեր գտնելու նպատակով անցել և Արարատի ստորոտը:

Հանրի Դեմբլի Սեյմուրը մե հին ազնվական տոհմից սերած ունեւոր անդլիացի յե յեղել, վոր սիրել և ճանապարհորդություններ կատարել հատկապես հեռավոր-արևելյան յերկրներում: Հնգվաստանում կատարած իր ճանապարհորդությունից Պարթևաստանի վրայով վերադառնալիս՝ նա անցել և Ռուսաստան և 1845 թվին ժամանել Քելվինի և այնտեղ սպասել իշխան Վլոդեսլավին, վորն այդ ժամանակները նշանակված լինելով Կովկասի փոխարքա, Ողեսասյանց պիտի գար իր պաշտոնատեղին՝ Քելվինի նա մտադիր և յեղել բարձրանալ Արարատ և ընդհանրապես տեսնել այն զարհուրելի ավերածության հետքերը, վոր պահպանվել էին դրանից մի հինգ տարի առաջ՝ 1840 թվի հունիսի 20-ին տեղի ունեցած Վկյառու շարժից:

Նույն 1845 թվի աշնանը փոխարքայի հետ տեսնվելուց և իր ձեռնարկելիք ուղեւորության ու վերելքի ընթացքում աջակցություն ցույց տալու համար Յերեանի տեղական իշխանության ուղղված հրամանն ստանալուց հետո, Սեյմուրը ժամանել և Յերեան: Այդտեղ նա ամսիշրջակա գտել և ծառեթացել և Արդյանի հետ, վորի ցուցմունքներն և առաջնորդությանը նա կարող եր. հատկապես այդ մասին Սեյմուրը խորհուրդ և ցուցմունքներ և ստացած յեղել իր լավ ծանոթ գերմանացի բանաստեղծ Նյայնի Բոդենշտեյնից:

Վերադառնալով Անգլիա, Սեյմուրը գրել և իր ճանապարհորդական ապագորությունները, վերոնց առանձին գրքով լույս են տեսել Լոնդոնում, 1877 թվին: Սակայն մեղ չի հաջողվել տեսնել այդ գրքը կամ գոնե ուրիշ աղբյուրներից տեղեկանալ ավյալ գրքի բովանդակության մասին՝ ընդհանրապես և մեզ հետաքրքրող վերելքի ու Աբովյանի մասին՝ հատկապես:

Աբովյանն իր՝ Սեյմուրի հետ ծանոթանալու հանգամանքները և նրա հետ կապարած վերելքի նկարագրութունը գուտերին գրել և 1846 թվին և հրատարակել Թբիլիսիում լույս տեսնող «Кавказ» թերթի 1847 թվի № 20-ում. մենք մեր Թարգմանութունը կատարել ենք այդ թերթից աբաղբոված օրինակից: «Кавказ» թերթի մեջ Աբովյանի այդ գրվածքը ապագրվել և «Новое восхождение на Арарат» խորագրով:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մենք «Դիվան»-ի մեջ ղետեղել ենք Խաչատուր Աբովյանին գրված 26 նամակ, իբրև այնպիսի վավերականներ, վորոնք արժեքավոր փեղեկություններ են պարունակում նրա կենսագրության համար, ինչպես և հարուստ նյութ՝ նրան ընտելագրելու և նրա դեմքը պարզելու համար: Այդ նամակները բաժանվում են յերկու խմբի, առաջինը և ամենաշատը Ստեփաննոս Նաղարյանցի նամակներն են, թվով տաս հատ, գրված հետևյալ ժամանակագրական կարգով.

1. 1831 թ. հուլիսի 9—Թիֆլիս
2. 1832 թ. հունիսի 9—Տփլիս
3. 1835 թ. հունվարի 21—Դորպատ
4. 1835 թ. ղեկտեմբերի—27—Կոդասիմ
5. 1836 թ. մայիսի 2—Դորպատ
6. 1836 թ. հոկտեմբերի 21—Դորպատ
7. 1836 թ. ղեկտեմբերի 5—Դորպատ
8. 1837 թ. մարտի 20—Դորպատ
9. 1837 թ. ոգոստոսի 28—Դորպատ
10. 1845 թ. նոյեմբերի 10—Ղազան

Այս նամակներն առաջին անգամ տպագրվել են «Մուրճ» ամսագրի 1904 թվի առաջին յերեք գրքում: Դրանց բնագրերը գտնվել են Խ. Աբովյանի թոռների մոտ, Թբիլիսիում, և նրանց ձեռքով ել տպագրության են հանձնվել «Մուրճ»-ին: Դրանցից յոթը գրված են գրաբար լեզվով՝ Նաղարյանցի գրչին հատուկ գրաբարով և այդպես ել տպագրվել են ամսագրում, մնացյալ յերեքը գրված են գերմաներեն և ժառանգներից մեկի ձեռքով թարգմանվել են աշխարհաբարի և հետո արդեն տպագրվել:

Նկատի ունենալով, վոր ներկայումս գրաբարը մատչելի չե մեր վոչ բոլոր ընթերցողներին, անհրաժեշտ ենք համարել այդ գրաբար նամակները նախ վերածել աշխարհաբարի և հետո ղետեղել «Դիվանում»:

Յերկրորդ խմբի նամակները 16 հատ են, վորոնք գրված են Աբովյանին զանազան մարդկանց—Ֆրիդրիկոս Պարրոտի, Մուր Զմյուռնացու, Հարության վ. Ալամաթյանի, Առաքել Արարատյանի, Պատկանյան յերկու յեղբայրների՝ տիրացու Գաբրիելի և տիրացու Պետրոսի ծնողների, Հենրի Պետերմանի և Թովմա Դորդանյանի ձեռքով. այդ նամակները դասավորվում են ժամանակագրական կարգով այսպես.

1. Պարրոտի—1830 թ. ապրիլի 4—Դորպատ
2. » —1838 թ. ղեկտեմբերի 21—Դորպատ

3. Ալամդարյանի—1830 թ. հունվարի 24—Տփլիս
4. » —1831 թ. մարտի 15—Հաղբատ
5. » —1832 թ. հունիսի 17—Քիշինեվ
6. Մսուրի—1829 թ. սեպտեմբերի 18—Եջմիածին
7. » —1832 թ. հունվարի 25—Տփլիս
8. » —1834 թ. հոկտեմբերի 27—Քիշինեվ
9. » —1837 թ. նոյեմբերի 16—Հնչեշտ
10. Պատկանյանների—1830 թ. դեկտեմբերի 19—Նոր-Նախիջևան
11. Արարատյանի—1830 թ. սեպտեմբերի 12—Թիֆլիս
12. » —1831 թ. ապրիլի 21—Թիֆլիս
13. Մնողներ—1831 թ. փետրվարի 20—Քանաքեռ
14. » —1832 թ. հուլիսի 18—Յերևան-Քանաքեռ
15. Պետերմանի—1835 թ. հունվարի 10—Բեռլին
16. Ղորղանյանի—1838 թ. ապրիլի 20—Եջմիածին

Յերևու խմբի նամակներն ել չափազանց կարևոր են և առանց դրանց Արուվյանի կյանքի վերոջ մոմենտներ պիտի մոռնա և առանց բացատրության մնային։ Բայց առանձնապես կարևոր և ուշադրության արժանի յեն նազարյանցի նամակները։

Հայտնի չի, վոր Մտեփաննոս Նազարյանցը և Պաշտուտ Արուվյանն առաջին անգամ իրար հետ ծանոթացել են դեռ իրենց աշակերտության որերին, Թբիլիսիում, Ղարաբաղի Պողոս վարդապետի դպրոցում, և ընկերական ջերմ սիրով կապվել միմյանց հետ, մի մտերմական և անխաղախ սեր ու կապ, վոր այնուհետև անխախտ շարունակվել և մինչև նրանց կյանքի վերջը։ Նրանց իրար հետ կապել և վոչ միայն անձնական համակրությունը, այլ և միևնույն գործի համար պատրաստվելու, միևնույն գործին ծառայելու հակումները։

Հայտնի չե և այն, վոր Պողոս վարդապետի դպրոցը նախապատրաստական և յեղել բացվելիք Ներսիսյան դպրոցի համար և, յերբ 1824 թվին բացվել և այդ դպրոցը, Պողոս վարդապետի բոլոր աշակերտները Նազարյանցի և Արուվյանի հետ միասին փոխադրվել են այդտեղ։ Հայտնի չե նաև, վոր Արուվյանը չի մնացել Ներսիսյան դպրոցում, այլ 1826 թվին դուրս և յեկել Վենետիկ դնալու և այնտեղ Միլիթարյանց դպրոցում իր ուսումը շարունակելու մտադրությամբ, և յերբ այդ չի հաջողվել, նա, վերադառնալով Եջմիածին, ձեռնադրվել և կիսասարկավագ, մտել և հոգևորականության շտաբը և նշանակվել Յեփրեմ կաթողիկոսի անձնական քարտուղար։ Իսկ Նազարյանցն ավարտել և դպրոցի լրիվ դասընթացը և այնուհետև մասնավոր կերպով հաճախել և դպրոց և ուսուցիչների ոգնությամբ, կատարելագործվել և դիտությունների մեջ, և հատկապես, սովորել և պարսկերեն ու ֆրանսերեն լեզուները, ապա ուսուցիչ և նշանակվել նույն դպրոցում։

Այդ բաժանումը, սակայն, չի սառցրել նրանց մեջ յեղած և մի անգամ ընդմիջող հաստատված սերը։ Նրանք, անկասկած, շարունակել են իրենց հաճախելությունը թղթակցությամբ. այդ ժամանակները նրանց միջև փոխանակված այդ թղթակցությունից դժբախտաբար մեր ձեռքը չի հասել և վոչ մի նամակ, վոր գուցե պետք և վերագրել ժամանակների խառնակության և հազորակցության ճանապարհների հետ կապված դժվարությունների՝ ուսուպարսկական պատերազմի և հարակից հանգամանքների պատճառով։ Բայց

յերը պատերազմից հետո յերկիրը խաղաղվել է, և Աբովյանը 1830 թվին գնացել է Դորոպատ, նրանց միջև վերսկսվել է կանոնավոր թղթակցությունը, և մենք այդ ժամանակներից ունենք Նաղարյանցի այն տասը նամակը, վոր գետեղում ենք «Դիվանա-ումի Յավալի յե, իհարկե, վոր այս նամակներն մեջ չկա և վոր մեկը Աբովյանի նամակներից, այլ բոլորն ել գրված են Նաղարյանցի կողմից. բայց այդ ել բավական է, վորպեսզի կարելի լինի մի ընդհանուր դադարիսկ կազմել, թե ինչ նյութերի մասին պետք է գրած լինել Աբովյանը նրան, քանի վոր Նաղարյանցի նամակները պատասխան լինելով նրա գրած նամակներին, բնականաբար իրենց մեջ պահպանել են նրա գրածների արձագանքները: Այդ տեսակետից ահա, ինչպես վերևում ասացինք, Նաղարյանցի այս նամակներն արժեքավոր վավերականներ են Աբովյանի կյանքի վորոշ մոմենտներ պարզելու և հասկանալու համար:

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՆԱԽԱԿԵՆԵՐԸ

1.

Հոգեհատոր յեղբայր Խաչատուր
Արովյանցին կարոտալի վողջույն

Հայրենասիրութեան աշխույժ յեռանդը գեղեցկապես ցոլանալով ձեր գրվածքների ամեն մի վոսկենոող շարքի մեջ, արդարեւ զմայլեցնելու չափ գրավեց իմ ուշքն ու միտքը և հարուցեց իմ մեջ ազնիվ ցանկութեան, չուշացնելով շտապել զալ հասնել իմ բախտիս այդ աստվածապարզ և տաճարը, ուր հրավիրում ե ինձ ազգասեր յեղբայրդ իմ Այր, իմ ուրախութեանն անսպասան ե քո այդ ցանկալի հրավերքի առթիւ, վոր դու ուղարկում ես ինձ, բայց մի կտա ինձ, մարգարեյի ասածի պես, աղավաղու նման թեւեր, վոր ճախրելով սլանայի իմ ամենամեծ բաղձանքին: Ներկայումս ի միտ առնելով այն խափանառիթ արգելքները, վորոնք շրջապատում են ինձ, ուղևորութեանս այդտեղ ինձ համար դժվար եմ համարում: Առաջինը, վոր կապում, կաշկանդում ե իմ ձեռքերս ու վոտքերս, դրամի պահասութեանն ե, վոր իմ ամենտկարնոր հանգամանքներից մեկն ե, և առանց դրան հնար չկա և վոտքի մի քայլ առաջ շարժելու Յերկրորդ, այդ արյուններես ժանտամաշի [խոլերա] համբավը, վոր կատաղաբար դործում ե ձեր սահմաններում, վոր պակաս կասեցնում ե իմ մտադրութեանս դիմելու այն նպատակին, վորին ձգտում եմ, բայց մեծահույս եմ, թե նա, վոր կատարում ե մարդկանց զաղտնի ցանկութեանները, չի թողնի, վոր իմ սրտումս զորեղ բորբոքված տենչը չիրագործված, հանգչի: Յես առաջիմ կհամբերեմ, և նա յուր ժամանակին կտա ինձ:

Մնում ե միայն ինձ այժմ խնդրել ձեր բարեբար յեղբայրութեանիցդ, վոր միտ դնելով իմ կյանքի հանգամանքների փոփոխման, պատեհ ժամանակ գտնեք խնդրելու պ. Պարբոտից, քո մեծ մարդուց, յեթե մի վորեւ հնար կա, բարեխոսելու ինձ համար կայսեր՝ ոգնելու ինձ այս գործում, վորով և նա գերած կլինի առմիշտ իմ կյանքը յուր այդպիսի մարգասիրութեամբ և կլցնի իմ սիրտն ու բերանն անորինակ շնորհակալութեամբ դեպի ինքը և դեպի ձեզ:

Վողջ յեղիր: Մնամ սրտացավ յեղբայրութեանդ ամենախոնարհ ծառա
Ս. Նազարյանց:

1831 թ., հուլիսի 9.
Տփլիս.

Անուշիկ հայրենակից

Մինչ սրտիս մեջ դեռ չմտած ուսումնասիրութեան աշխույժը թելադրում եր ինձ գործ դնել ըստ հոգացողութեանս ի կատար ածելու վաղուց ի վեր հոգուս մեջ ծնված յեռանդը մեծարգո գերմանացի Տիարիդի ռեանդակութեամբ, ահա հանկարծ լսելի յեղավ ինձ հեռվից Պաշտուրի ձայնը, ամենտարեր հրեշտակի ձայնի նման, վոր մինչև այդ ժամանակ լսութեանը փակել եր: Ասա ինձ՝ քո ձայնն ե այդ, սիրական յեղորդ, վոր հրավիրում ե ինձ այնտեղ, վորտեղ յես վաղ ուրեմն կարողում եյի լինել: Որհնյալ ե և որհնյալ լինի յերկնքի տեսչութեան կամքը, վոր ամեն բան իր նախախնամութեան գաղտնի շավիղներով տնորինում ե մարդկային ոգտի համար: Այլ այսուհետև փարատվեցան մտքիս տարակուսանքները, վորոնք իմ մեջ կային, իմ ուրախութեանս սահման չկա, սիրտս խաղում ե փորումս և վտաքերիս քայլերից ել առաջ ե անցնում՝ վերողդելու յուր իղձերը դեպի նշանակված նպատակը: Քո ինձ գրած սիրակից նամակը կարգալիս, յերակնեքիս մեջ կրակ անցավ, սիրտս կորցնելով համբերութեանը, կամենում եր իսկույն և յեթ սլանալ դեպի անձկալիդ: Քո սողերի յուրաքանչյուր բառը կարդացի համբուրելով, տեսնելով նրանց մեջ ուսման վաղեմի սիրահարիս ջերմանքը՝ բաղձանքներիս կատարումը: Հոժար եմ հոգով չափ սիրելիդ հարգելի առաջարկութեան և խոստանում եմ փոշ անազան (վոչ ուշ) շտապել յեղբայրութեանդ ծոցը՝ պահելու իմ աստուծո հաջողութեան վրա դրած հույսը, քան հրաժարվել այժմ և ընդմիջու:

Այա ուրեմն, բաց քո գրիկը, ահա Ստեփաննոսը, քո հայրենակիցը, շտապում ե քո մոտ սիրո թեկերով, ահա նա վտաքի տակ տալով փառքի ընդոր անկայուն, սին փայլը, ահապարում ե այնտեղ, վորտեղ դու յես՝ իր և քո ցանկութեանը կատարելու համար: Աներկմիտ յեղիբ, վորովհետև հազարավոր խափանարկու արգելքներից ազատելով յուր ոճիքը, դալիս ե քո մոտ քո Ստեփաննոսը: Չլինի թե դու հոգաս իմ քու մոտ դալու ճանապարհածախսը, վորովհետև, տիրոջ շնորհիվ, յես կարող եմ իմ անձնական ծախքով դալ այդտեղ, առանց նսեմացնելու հայկական հոգու ազնվութեանը: հրապի, թեպետ յես Կրեստի պես հարուստ չեմ, բայց աղքատ ել չեմ՝ այդքան փողի կարոտ:

Մաղթում եմ աստուծուց արժանացնել ինձ, քո անձկալի յեղբորդ, Ստեփաննոս Նազարյանցին՝ ժպիտը շրթունքին ուրախ փարելու Պաշտուրիդ լանջովը:

Հունիսի 9, 1833

Տփլիս ք.

Նազարյանցի այդ նամակը Պաշտուր Արթուրին, վորքան մենք գիտենք, առաջին անգամ, վիճաբանող, ազգաբնակիչ ե Վճարագէտի 1913 թ. Ձ 1-ում թեև Արթուրին նամակը, վորի պատասխանն ե դա, մեր ձեռքը չի հասել, բայց դրանից կարելի չե իմանալ նրա բովանդակութեանը: Պա մի կարեւոր նամակ ե թե Նազարյանցի ե թե Արթուրին կենսագրութեան համար. դրանից ստույգ կերպով մենք հավաստիանում ենք, վոր նրանք պայմանավորված են յեղել միասին լինել, ուստի, պատրաստվել միեւնոյն նպատակի համար — Եպիտանի լինել ազգին, ուստի ե Արթուրին, զնայով Դորպատ, հոգացել ե նաև Նազարյանցի համար և 1832 թ. հունիսին հրավիրել ե նրան շտապել թիֆլիսից գնալ Դորպատ: Նա կարծել ե

միայն, ժող Նազարյանցը կարող է ճանաչարձածախս շունենալ, ուստի և նույն 1833 թվին, Նազարյանցին գրելուց առաջ, դիմել և Քիշինև, իր ուսուցիչ և տեսուչ Հարություն վ. Ալամ-դարյանին, ժող նախ՝ համոզեն Նազարյանցին գնալ, յերկրորդ՝ հոգան նրա ճանաչարձածախսը: Արթուրյանը պատասխան և ստացել, թե Նազարյանցն ուսուցիչ և Ներսիսյան դպրոցում և այնքան ուսնիկ է ստանում, ժող կարող է ինքն իր ծախքով զալ և, ավելի Եսթրոնգ կլինեք, յեթև Արթուրյան ինքը գրեք և համոզեք նրան գնալ: Իսկ ինչ վերաբերում է այն կարևոր խնդրին, թե Նազարյանցն ինչպես պիտի ապրեր Դորպատում իր ուսանողության ժամանակ, Արթուրյանը հոգացել էր նաև այդ մասին. Արթուրյանը, ինչպես հայտնի չէ դառնում նրա «էկոնոմականության» համաձայնություն, Նազարյանցին: Սակայն, ինչպես հայտնի չէ, դրան էլ կարելի չէ յեղել, վրոպկեսան Նազարյանցը գնացել և Դորպատ և այնտեղ ուսնել բժ. Սոդոմոն Տեր-Ղուկասյանի ոգնությունը (տես Ալամդարյանի 1832 թ. հունիսի 17-ի պատասխան-նամակը՝ Արթուրյանին):

3.

Սիրելիդ իմ թաշատուր

Քո հունվար ամսի 18-ին գրած նամակն ստացա և նորա մեջ բովանդակվածը հասկացա: Ինձ մեծ ցավ պատճառեց մեք՝ տեղիդ հայերի անսիրտ լինելը, վրո սակայն ինձ համար մի նոր բան չե: Ինձ շատ դուր ե գալիս քո զործակատարությունը զգուշ ընթացքը և սպասում եմ, վրո արարիչ աստվածը քեզ իր ձեռքի ոգնություն անհրաժեշտ անհրաժեշտ զորությունը կհասցնե: Իմ վկայականությունը յես տանում եմ մեծ համբերությունով, քաջակերպած այն հուսով, վրո ապագայում դա գիտե քաղցրացնել բոլոր լեզվին և թեթևվացնել ամենամատանելի վիշտը: Քանի վրո իմ կյանքս շրջափակված է չափավորության անձուկ սահմաններով, սովորում եմ քչով բավարարել ընտելյան կարիքը: Իմ ամբողջ հարստությունը աշխարհումս բովանդակվում է 40 ուրբուռ մեջ. յես ապրում եմ Քիշինևի այգեպանի մոտ, մի ծանոթ տղայի հետ միասին, վրո առաջ ապրում եր Տոմոնի մոտ. բնակարանիս ամսական վարձը 400 կոպեկ ե: Քո խոսքերից յես տեսնում եմ, վրո ինձ մնում է Դորպատում ապրել այլևս վեց ամիս, բայց մեծ տարակուսանքի մեջ եմ, թե ինչով: Մեր բարեկամ Առաքելը, վրո յուր նամակում խոստացել է ուղարկել 200 ուրբուռ թուղթ փող, ինչպես յերևում է, զգնացել է, վրոսկստե անաչորս ամիսն անցնելու վրա յես, և Տփլիսից դրամի և վոչ մի հոտ չի աղարկու: Իմ ազգականներս ուրացել են ինձ, յեղբայրս ինձ չի գրում, նորա սառնասրտությունը գերազանցում է ամեն մի որինակ, վրոսկստե խոստմունքը հազարավոր է, իսկ զործ է վոչ մի: Սրանից կարելի չէ իմանալ մարդկանց սրտի հատկությունը, վրոսկստե յես թե յեղբոր հոգացողությունը յեղբոր մասին ալքեան է, ուրեմն, վճռքան պիտի լինի ուրիշներին: Ախ, թաշատուր, թաշատուր, դու միայն կարող ես հասկանալ իմ լեզուն, վրո մոռնու անհասկանալի յես անպիտան մարդկանց: Քո նպատակը արդարև բարի է գովանի յես, ուստի և անմոռանալի յես քո յերախտավոր բարեկամական միջնորդությունը իմ Յեվդուպա գալու մասին, բայց այդպիսի բարերար միջնորդության պտուղը տոբիս է և անախորժ, այսուամենայնիվ յես ինձ յերջանիկ եմ համարում, տեսնելով իմ հոգին զարթնած թմրազգաց քնից նորահրաշ կյանքի ժրջան արթնություն համար: Իմ սրտիս այս մշտաճարակ կրակը իմ մեջ չի հանգչիլ մինչև վերջին շունչս: Աստուծո ոգնություն եմ յես վերադրում, վրո կարողացա ժամանակ շահել, վրոքան թույլ տվին ինձ իմ աղքատիկ միջոցները:

Յես այժմ արդեն սովորում եմ ֆրանսերեն լեզուն, բայց հնար ե արդյո՞ք կարձ միջոցում այս լեզվի դիտության մեջ այնքան առաջանալ, վոր կարողանամ խոսել. հասկանալ արդարեւ կարելի յե, բայց խոսել վնչ:

Հունվարի 21, 1835, Դորպատ

Քո Ստեփաննոս

4.

Սաչատուրս

Այս արդեն յոթերորդ օրն ե, վոր յես անց եմ կացնում այստեղ Տանտե ֆոն Ննդլհարթի ազարակում. իմ ժամանակը ուրախ ե անցնում բարեսիրտ պառաւ տիկիններէ ե մի քանի սիրարժան, բայց տգեղ օրերոգներէ շրջանում: Յոն Ննդլհարթ տիկինը շատ սիրով ե ընտանեբար ե վարվում ինձ հետ, համարում ե ինձ իր գերդաստանի անդամ ե զարմացնում ե ինձ իր անորինակ ոտարասիրությամբ: Յես ունիմ այստեղ մի մաքուր, շատ մաստով ավելի գեղեցիկ, ինձ պիտանի կարասիներով սենյակ, քան վոր ունեյի Յրիդ-րիխհոֆ. իմ անկողնի չափազանց փափկությունը, վոր այստեղի բնական-րաններէ սովորական յերևույթն ե, շատ, շատ ե քաղցրացնում իմ քունը, թեւ այդ ե ֆլաստում ե իմ աշխատասիրության: Աշխատել այստեղ, ինչպես հարկն ե, անկարելի յե ինձ համար, վորովհետեւ իմ սենյակը, վոր շատ մոտ ե հեքասենյակին, արգելք ե հանդիսանում այդ բանին: Համազում ուտելիքները այս օրերս ե գերմանական պղակուտների շատությունը ընտելացնում են ինձ այստեղ գերմանացոց քնքուշ կեցության: Թանթե ֆոն Շվետթ յերևում ե ինձ ավելի սիրարժան, քան Դորպատում իմ գլխավոր պարապմունքը հունարեն լեզուն ե, վորից յես հույս ունիմ առաջիկա կիսամյակին յենթարկվել հարցաքննության: Ահա հենց այս ե, վոր ճիշտ ժամանակի կորուստ ե. այժմ սովորել ե հետո մոռանալ, վորովհետեւ մի պիտի տա ինձ ժամանակ բժշկական պարապմունքներս մեջ շարունակել ե հույն լեզուն, վոր չմոռանամ: Հունվարի 10-ին յես հույս ունիմ լինել Դորպատում Ներկայումս բնությունն այստեղ վոչ մի ուրախաբեր բան չունի իր մեջ՝ ձյունածածկ դաշտեր ե ըլլոր արարածները մահատիպ լուության մեջ:

Յես կամենում եյի խնդրել քեզանից, յեթե հնար ե ե ժամանակը կնե-րեր, վոր գտնես ինձ համար բնակության համար մի հարմար սենյակ Դորպատում: Հարցրու Տոմսոնից ունի՞ արդյո՞ք մի չվարձված սենյակ իր ձեռքի տակ. աշխատիւր ստանալ մինը սենյակներից վերին հարկում: Յես կարծում եմ, վոր կես տարվա նոր վարձադրամը ավելի չի լինիլ, քան 50 ռուբլի. յեթե այդտեղ չի լինիլ, մի այլ տեղ աշխատիւր գտնել մի օրինավոր սենյակ, վոր շատ հեռու չլինի համալսարանից ե վոչ ել շատ մոտ:

Ինձանից շատ բարեւ պատվարժան տիկին ֆոն Գեղերին, նորոտ աղջկանը, վորդիներին ե ինձ մյուս սիրողներին. շնորհավորում եմ քո ե նրանց նոր տարին ե մաղթում եմ ձեզ ըլլորիդ մարմնական ե հոգեկան առողջություն:

Քո Ստեփաննոս

27 դեկտեմբեր, 1835 թ.

Գորպսիմ

Մի բերելի Աբովյան

Դո փետրվարի 8-ին գրած նամակդ ստացա քո բարերար Պարրոտից ապրիլի 24-ին, բայց թե ինչու այսքան ուշ, չգիտեմ, միայն այսքանը լսեցի նրանից, իբրև չքմեղություն (ի խնդիր ներողության), թե քեզանից վեց նամակ միաժամանակ ե ստացել, և ուրիշ վոչինչ։ Յեթե ինչպես քո, նույնպես և իմ հանգամանքները չներեցին մեզ քո Դորպատից դուրս գալու որը մնաս բարև ասելու միմյանց, այդ պետք չէ, վոր քեզ իմ մասին ինչպես և ինձ քո մասին, վատ կարծիք ունենալու տեղիք տված լիներ և, ըստ իմ դատողության, պատճառ ել չկա. այդպես վերավորվելու, քանի վոր մենք տեղյակ եյինք մեկգմեկու ունեցած զբաղմունքի մասին այն որը, յերբ յես զննություն ունեյի հույն լեզվից, դու ել պատրաստվում եյիր ճանապարհընկնելու։

Իմ հուլիսը բժշկականության արքունի աշակերտ ընդունվելու մասին, իմ չար բախտից, անկատար մնաց, բայց և այնպես այդ հանգամանքը չկոտրեց հոգուս զորությունը. յերևում ե, վոր շատերը, և այդ արդեն հին ուսանողներից, այդ մասին խնդիրք են մատուցած յեղել. ուստի և ավելի իրավունք են ունեցել դրա համար, քան յես։ Տեղեկանալով, վոր յես կարող եմ ընդունվել բժշկականության արքունի աշակերտ հունվար ամսվա վերջը, բարվոք համարեցի մնաս բարև ասել բժշկականության և ձեռնարկեցի պարապելու հին լեզուներով, այն հուսով, վոր ընդունվեմ արքունի աշակերտ Դորպատի «Պետադոլյան» սեմինարիայի սույն տարվա յերկրորդ սեմեստրի սկզբին, վորովհետև յես, յեթե մնայի բժշկականության արվեստի մեջ, հարկավոր պիտի լիներ մի ամբողջ տարի ապրել անփող, քանի վոր հայտնի յե, վոր միայն ջրորհնեք-ջրորհնեք կարելի յե խնդրամատույց լինել բժշկականության աշակերտ ընդունվելու համար, այնինչ լեզվաբանական պեդագոգյան սեմինարիա մտնելու համար, կարելի յե խնդրամատույց լինել ամեն մի սեմեստրի սկզբին, յեթե թափուր տեղ լինի։

Մեծ խնայողությամբ պետք կեղավ ինձ անցկացնել այս սեմեստրը. հարյուր ուրբուտ չափ ստացա պարգև Ջամն պրոֆեսորից ազնվական տիկին Լեբարի միջոցով, վորից վաթսուներ սենյակիս համար հատուցանելուց հետո, մնացած քառասուն ուրբիով հազիվ կարողացա լրացնել իմ կարիքը, թեև ամենաաղքատիկ յեղանակով։ Շատ ժամանակ չէ, վոր յես սկսել եմ շաբաթը յերկու անգամ ճաշել ազնվական տիկին Դյուլովալդի մոտ, թեև վաղուց իվեր շաբաթը մի անգամ ճաշում եյի Փոն Կեյզեր կնոջ և Բուշ պրոֆեսորի մոտ։ Այդպես մի քանի շաբաթ ե, վոր ճաշում եմ նույնպես յերկու անգամ իրավաբանության պրոֆեսոր Բեյցի և մի անգամ Դեբֆի Որուրկ տիկնոջ մոտ, այսինքն Փոն Շվեդի կնոջ յեղոր տիկնոջ մոտ։ Դյուլովալդը, Որուրկը շուտով պիտի գնան ագարակ, վորտեղ պիտի մնան, գոնե ամբողջ ամառը, Բեյցը պիտի յերթա Գերմանիա և պիտի մնա այնտեղ, իր ասելով, հինգ ամիս. Կեյզեր կինը և Բուշը պիտի մնան այստեղ, վորոնց մոտ կարելի յեր ինձ ճաշել ամառը, յեթե յես ևս մնալու լինիմ քաղաքում։ Յես մտադիր եմ նույնպես ագարակ գնալ, բայց վոչ այնտեղ, վորտեղ ձմեռն եյի, թեև արդեն ստացել եմ հրավեր և ձիեր պիտի գան ինձ համար, այլ Փոն Շվեդի ազգական պարոն Առնոլդի մոտ, նրանց Տյուրպաու

անուշուրդ դուռը, բայց վոչ այն մտքով, վոր հանգստանամ, այլ վոր հանգիստ կարողանամ պարտապել յերկրորդ քննությանս համար, միմիայն հին լեզուներէից, վորոնցից պահանջվում է բավականաչափ գիտություն, վոր անհրաժեշտ է իմ արքունի ֆիրլորգներէ շարքը դասվելու համար:

Ի՞նչ պետք է անել այնտեղ, վորտեղ ամեն կողմից հալածեն քեզ կարիքը և աշխատությունը. իմ ազգականները և բարեկամները ավանդ. սրանք քամու ձայն բառեր են, սրանք չեն կամենում իմանալ, յես դեռևս գոյություն ունիմ, թե մահը խել տարել է ինձ արդեն աշխատելից՝ չքավորության յերեսից, միմիայն մնացել է ինձ աշխատել, վոր դոնեմ այս ոտար յերկրում կյանքիս ապրուստ և ուսման միջոց: Զուգահաճա՛տվես, սիրելիս, վոր քո մտքի բոլոր գեղեցիկ դիտավորությունները պատրաստեցին այս դուռը վիճակը ինձ համար. յես քանի վոր շունչս բերանումս է, ամեն բան կտանեմ անտրտունջ և անմոռնչ, յես, վոր քաջածանոթ եմ քո մաքուր մտածողության առաջադրություններին: Թողնենք, վոր ժամանակը արդարացի քեզ կարճատես մարդկանց աչքին և իմ աշխատանքը հայտնի դարձնե հասկացող անձանց: Իմ խնդիրքն դարձյալ նույնն է քեզանից, վոր զրես, վորքան կարելի յե, հաճախ. այդ շատ ոգտավետ ե մեզ յերկուսիս ել և հաղորդես ինձ միբոսմիջոց քո բոլոր ձեռնարկությունները և այդ կողմերի արժանի իմանալու տեղեկությունները: Յես արդեն գրել եմ ուսուերեն Սողոմոն Տեր-Ղուկասյանց հայրենասեր բժշկին իմ հանգամանքները և խնդրել եմ զրամ, վոչ ուղղակի, այլ քաղաքավարի առաջարկությամբ՝ Թիֆլիս վերադառնալու համար, յեթե անհնար լինի ինձ մտնել արքունի աշակերտներէ շարքը, չգիտեմ քեզ լինչպես ե թվում այս և դու ընդհանրապես լինչ կարծիք ունես: Ծիշո ե, մի անգամ վոր յեկել եմ Յեվրոպա, պետք է սովորեմ, վորքան հնար ե և իմ ընդունակությունս ներում ե, բայց լինչ պիտի անեմ, յերբ պակասում ե զրա համար բոլոր միջոցները կյանքիս համար:

Այժմվա մեր համալսարանի կուրատորն ե Ղվեղազգի Քոստֆթթրոմը, վոր շատ սիրող ե արտաքին բարեկարգությունների. այստեղ ուսանողների ազատությունը քիչ-քիչ պակասում ե իրենց կատարաբարոյության պատճառով: Վանդտֆուր ուսանողը հանված ե համալսարանի ուսանողների շարքից և շատ ուրիշները, վորոնք անպարկեշտորեն տոնել են համալսարանի հիմնարկության տոնը:

Տիկին Դոմբերգը խնդրեց ինձանից հարցնել քեզ, դու չիս վերցրել արդյոք քեզ հետ նրա աղոթագիրքը, մակագրված «Լիդայի աղոթագիրք», վոր նա ստացել ե ի հիշատակ ծնողների, վոր ուզում ե հետ ստանալ. վորոնիք զրքերիդ մեջ, գուցե, Դորպատից դուրս գալուդ որը, շտապած լինելով, և այդ աղոթագիրքը առած լինես քեզ հետ: Քո նամակն որիորդ Սոկոլովսկուն հասցրի նրան և վողջունեցի ամենքին քո կողմից: Կնյզեր կինը և նրա վորդին շատ ու շատ վողջունում են քեզ: Ներիք, սիրելիս, վոր այսպես փութով վերջացում եմ նամակս, իմ ժամանակն ել այժմ թանգ ե, նամանավանդ վոր ամեն միջոց պիտի դործ դնեմ այս տառապանքից դուրս գալու համար: Հետագայում հույս ունեմ ուրախաբեր բան գրել, յեթե տերե կատարե իմ բաղձանքները: Այժմ մնաս բարև և չմոռանաս քո ճշմարիտ բարեկամ

Ստեփաննոս Նազարյանցիմ

Իմ Թանգագիրն Սաչատուր

Հոկտեմբեր ամսին 17-ին ստացա Մոսկվայում քո մարտի 16-ին ինձ գրած նամակդ 275 ուղբի թղթադրամով, և թե ինչ՞ալ ախչալի ուշ, բոլորովին չեմ հասկանում։ Փառք և գոհություն ասածո և սրտանց շնորհակալություն բոլոր բարերար անձերին, վորոնք ո՞ժանդակում են անոգնականների կարիքներին։ Բո նամակը և ագնվասիրտ պարոն Դիրանովի խոսքերը շարժեցին ինձ. յես նրան շնորհակալության և ծանոթության թուղթ գրեցի, ինչպես և բարերար իշխան Մեսրոպ Յերևանցովին։ Ամենքի կարծիքը քո մասին, վոր ուղում էյիր իմանալ, շատ լավ է. քո վողջունները փութով հասցրի ում հարկն եր։

Դորպատում մի վորեն նորություն իմ վիճակի մասին դեռ չկա և վոչ մի, բացի այն, վոր մի վոմն վրացի, Ջուբալով անունով, բժշկականության դոկտոր, յեկել և Լեփցիխից և կամենում է պատրաստվել վերստին քննվելու ալատեղի համալսարանում, վորովհետև դու գիտես, վոր Գերմանիայի դոկտորները նորից քննվում են ալատեղ։ Այս բարեսիրտ, քանքարավոր և ժրջան մարդն ավարտած լինելով իր՝ ճեմարանի և համալսարանի ուսման ընթացքը Լեփցիխում, ունի նույն մտածողությունն իր աշխարհի մասին, վորպիսին և յես ու դու հաճախ պատմում է մերայնոց դործերի մասին և ծիծաղում։ Նա յեղել և նույնպես Լոնդոնում, Փարեզ քաղաքում, խոսում է գերմաներեն, ֆրանսերեն, լատիներեն և այլն։

Ահա ուղարկում եմ քեզ ինձանից քեզ հիշատակ յերեք չիբուխի հախճապակա գլուխ. պետք է իմանալ, վոր յես դիտմամբ չգնեցի քեզ համար դրանց և ներքին մասերը. դրանք նույնպես կան ալատեղ պորցելանից և շուտով կտրվում են. ալտեղ կարելի չի շինել տալ ներքին մասը ի մեղսսինդն (?), վոր ընավ չի կտրվում չիբուխի ներքին ծայրը լայն գլուխը մուծելու ժամանակ, ինչպես և պորցելան չիբուխի ծայրը՝ մյուս գլուխը։ Դրած լինելով քեզ շատ բան, կամ և մնում եմ իմ խնդիրքի հետևանքին և վերջանալուն տերության կողմից, վոր հետո իմաց կտամ քեզ։

Բո Ստեփաննա

7.

Իմ Թանգագիրն Արովյանց

Յես քեզ մի լուր կհաղորդեմ, վոր քեզ անասելի կուրախացնի. իմ ցանկությունը, թեև վոչ բոլորովին, դոնե, մասամբ կատարված է և Բարեհոգի կառավարությունը վորոշել և տալ ինձ տարեկան 500 ռուբլի թոշակ պարոն կուրատոր Կրաֆտարովի միջնորդությամբ. սրա համար յես վոչ մի պարտականություն չեմ առնում ինձ վրա թագի վերաբերմամբ, բայց միայն ուսումնալ լրացնելուց հետո, ծառայել իմ հայրենիքին, յեթե նա գոյություն ունի՝ վորպես ուսուցիչ։ Պրոֆեսոր Բլումեն, վորին յես այս բոլորի համար

պարտական եմ, կամենում եր կրկին անգամ միջնորդել կուրատորին, վոր-
պեսզի, յնթե կարելի յե, մի քանի հարյուր ռուբլի կառավարությունից
ստանա գրքեր դնելու համար, յես դեռևս սպասում եմ այս առաջարկության
հաջողությանը: Վորքան ժամանակ յես կարող եմ այստեղ այս միջոցներով
ուստնիլ, ինչպես կուրատորից լսեցի, հայտնի չե: Յես կարծում եմ, գուցե,
4 կամ 5 տարի, վորովհետև ինչքան յերկար, այնքան լավ: Յես չգիտեմ, թե
ինչպես կհավանես դու իմ ընտրությունն այն առարկաների վերաբերմամբ,
վորոնցով յես պիտի պարտագնեմ: Յես վճռել եմ իմ աշխատանքս գլխավոր-
ապես պատմության վրա կենտրոնացնել և դրա մեջ, ինչպես հարկն ե,
կատարելագործվել: Դու գիտես, թե ինչքան ուսումնական գիտությունների հետ
ե կապված այս ճյուղը, առանց այդ ըտլորը քեզ թվելու: Նոր լեզուներից
յես դրադմունքի առարկա կդարձնեմ ուսանելն և ֆրանսերենը, վորովհետև
յերկուսն ել Ռուսաստանում դժբախտաբար շատ են պահանջվում: Մենք
Դորպատում մի հրաշալի պրոֆեսոր ունենք ուսուցողականության համար.
յես ջանասիրությամբ այցելում եմ նրան և նրա մոտ շատ բան թարգմա-
նում եմ ուսանելն. նրա անունն ե Բոսբերգ, Ուեսասայից: Բո Տփիսից հա-
ղորդածը մեր հայրենակիցների վերաբերմամբ ինձ չափազանց տխրեցրեց և
հաստատեց իմ առաջներն այդ մասին արտահայտած խոսքերը: Բնական ե,
դա մի ակտիվ իրողություն ե: Վորումն իշխում ե վտակ գահի վրա, և հո-
գուտ ժողովուրդի արած բուժիչ առաջարկներին վոչ վոք ականջ չի դնում:
Լսում եմ այն հոգի ու սիրտ մաշող մեղքերի մասին, վոր դու քո նամակում
նկարագրել ես: Յես միայն այսքանը կասեմ, վոր կզա ժամանակ, յերբ ամեն
բան իր մերկությամբ կկանգնի դատավորի սեղանի առաջը և կստանա իր
արժանի պատիժը: Դու ասում ես շյես պիտի տուն և հայրենիք թողնեմ և
ուրիշը փնտրեմ. սրանից յես կարող եմ հետևացնիլ, թե վճռքան անտա-
նելի յե քեզ քո շրջապատը: Բայց ասա ինձ, Արովյան, միթե մեր հետնորդ-
ների ազնիվ զգացող սիրտը նզովելի կնիք չի դնիլ մեր հայրենիքից հերձ-
վելու վրա: Իհարկե, մեզ անկարելի յե թվում մի լավ բան մեր ժողովուրդի
մեջ տարածելը, բայց պետք ե սրա համար հուսահատվել: Վճշ, պատասխա-
նում ե ինձ իմ բանականությունը: Մենք տեսնում ենք, սիրելի Արովյան,
վոր յուրաքանչյուր բեֆորմատոր մարդկային պատմության մեջ ստիպված
ե յեղել կավել շատ բաների դեմ, չնայած վոր շատերը ստիպված են յեղել
հպատակվել կարճատեսների կատաղությանը: Ուրեմն ցույց տանք մենք մեր
համբերությունը և խոհեմությունն ամեն անախորժության առաջ, հուսալով,
վոր կզա լավ ժամանակ, յերբ աչքն ավելի պարզ կտեսնեն ճշմարտությունը
և սիրտն ավելի ուժգին կզգա բարին և գեղեցիկը: Յես կարծում եմ, վոր
յերախտագետ հետնորդները մեզ կգնահատեն և մեզ վրա կնայեն դարձացած
հայացքով, վորպես հայրենյաց մաքուր սիրտ գտվելի որինականիների վրա:

Յես քեզ կխնդրեյի, վոր դու միշտ իմ հայրական տունը, վորպես յերկ-
րորդ յես, հաճախ այցելեյիր և մերոնց մխիթարեյիր, ինչպես և յեղբորս
ապահովեցնեյիր իմ դրության մասին, մանրամասն հաղորդելով այժմյան
իմ հանգամանքները: Ութ որից հետո իմ հարգելի հայրենակից, բժշկության
դոկտոր Ջուբալովը մտադրե և Պետերբուրգի վրայով Տփիսի գալու: Յես
խնդրում եմ քեզ նրան ընկերաբար ընդունել և քո սերն ու բարեկամու-
թյունն ընծայել, վորպես գերմանական զգացումների տեր մի մարդու:

Յես ցանկանում եմ այս ամսի 12-ին գլուղ գնալ պարոն Արնոլդի մոտ, վորից արդեն վաղուց հրավեր եմ ստացել: Քո պատվիրած վողջույնները հաղորդել եմ քո ընկերներին, և նրանցից շատ վողջույններ ունեմ քեզ ուղարկելու:

Վողջ յեղիր, հիշիր քո
սրտանց անձնվեր
ընկեր Նազարյանցին:

Դեկտ. 5-ին, 1836.

Դորպատ.

Գ. Զիգելի տանը:

8.

20 մարտի, 1837. Դորպատ

Թանգագին հայրենակից և ընկեր.

Քո փետրվարի 10-ի գրությունը այս ամսի 4-ին ստացել եմ. դրանից յես պարզ իմացա, թե դրությունդ ինչպես եւ թող սիրտդ չկոտորվի, այլ համբերությամբ և վճռականությամբ պնդանա, մինչև վոր քո առաջ ավելի լավ ապագա բացվի: Ավելի վսեմ բան չկա. վոչ մի տեղ մարդս այնքան մեծ չի յերևում, ինչպես գերակշռող ույժի դեմ մաքառելիս՝ մի արդար գործի մեջ՝ իր արժանավորությունը ցույց տալու համար: Արդեն վաղուց յես այդ բոլորը կանխատեսել եմ և համարյա թե ձեռքերով շոշափել, ինչ վոր դու այժմ հայոց դպրոցի գործերից պատմում ես: Յես դժբախտաբար նույնպես յեղել եմ մի քանի տարիներ ընության այդ զարմանալի արարածների մեջ և ստիպված եմ յեղել նրանց խաղերին մասնակցելու: Հազար շնորհակալություն արարչին և բարեգործ ընկերներին, վոր յես մի կերպ դրանց փչացնող հոսանքից ազատվելով՝ բախտ ունեցա հոգեպես հանգստանալու կրթված մարդկանց շրջանում, թեև իմ ճակատագրի բազմաթիվ փոփոխություններից հետո:

Վոր, քո կարծիքով, ինձ համար ավելի ոգտակար կլինի սովորել նպատակահարմար դաստիարակության կերպի ու յեղանակը, քան առարկաների մի կույտ, չեմ կամենում բացասել, բայց կարևորությունն ինձ ուրիշ բան ե պատվիրում: Յեթե յես գիտնական աշխարհում փոքր ինչ նշանակութուն ունենալ եմ ցանկանում, ապա յես պիտի իմ ամբողջ գործողությունը առավելապես մի առարկայի նվիրեմ, ինչպես վոր յես հայտնի չափով պատմություն եմ ընտրել, և հետո՝ նրա բազմաթիվ ոժանդակ գիտությունները ջանքով և յետանդով ուսումնասիրեմ. իսկ թե այս ոգտակար կլինի իմ հայրենիքին, թե վոչ, համարաբանական որոնքների համաձայն, վորոնց յես պարտավոր եմ հպատակվել, նշանակություն չունի: Սրա հետ միանում ե և այն հանգամանքը, վոր յես իմ հայրենիքում ունենալիք ապագա վիճակիս մասին վոչինչ չգիտեմ. բայց ամեն տեղ վորեւե ազդեցություն ունենալու համար պիտի յես պատրաստվեմ: Ինձ համար անտանելի կլինի, յեթե ի նկատի ունենալով յերկրային գոյությունս պահպանելու հանգամանքը, յես ստիպված լինեմ անդես մարդոց կամքին հպատակվելու: Այս պատճառով յես լավ եմ համարում նույնպես աչքաթող չառնել այս կարևոր հանգամանքները:

Այն չնչին ոգնությունը, վոր յես կառավարությունից ստանում եմ, հազիվ ե կարողանում իմ ֆիզիկական և հոգեկան կարիքները գոհացնել: Կենցաղավարությունս պիտի շատ չափավորեմ, յեթե ցանկանում եմ իմ բոլոր հարկավոր զրգերը ձեռք բերել: Շատ տխրալի յես, վոր իմ մասին վոչ ազգականներս են մտածում և վոչ ել ընկերներս: մեկը մինչև անգամ գրեց ինձ մի քանի տարի առաջ, վոր յես համեստ պիտի լինեմ իմ ընկերներին ուղղած պահանջների մեջ: Յես քեզ պիտի խոստովանեմ, վոր ինձ տարուրիսակ և թվում, յերբ յես մտածում եմ, վոր ինձ ոգնելու համար բոլոր քաակները խսկույն դատարկվում են և բոլոր աղբյուրները հանկարծ կտրվում: Իմ սրտագին ջերմ շնորհակալությունը գերմանացի կրթված ընկերներս, վորոնք ուրիշ կերպ են հետաքրքրվում ինձանով, քան Տփլիսում կամ ուրիշ տեղեր ծնված մարդիկ: Ի՛նչպես, դու մինչև այժմ առանց պաշտոնի՞ յես, չեմ հասկանում, վճնց ես դու մի ոտոր քաղաքում առանց միջոցների ապրում: Վերջեմ Կրասնոգին հաղորդեց ինձ, վոր քեզ մի պաշտոն են առաջարկել Տփլիսի մասնավոր դպրոցներից մեկում 100 ռուբլի արժաթով, և դու չես ընդունել, բայց ինչ՞ի, չեմ ըմբռնում: Ասա ինձ, ուսուցչակամ ԲՆՈՒՐՅԱՆՈՒՄ տալուց հետո (ընդգծումը մերն ե. Յե. Ե.), դու վոչ մի աստիճան չեա ստացել: Ինչպես լսեցի, Պարրոտը, զո խնդրի համեմատ, քեզ համար մի աստիճան ե ուղում ձեռք բերել: Ռուսաստանում այսպես ե, անձնական արժանիքը բանի տեղ չի դրվում: Կարապետ հոգևորականի՝ Վրաստանի արքեպիսկոպոս ընտրվելը վաղուց արդեն Պետերբուրգի լրագրից իմանալով, յես շնորհավորական գրեցի նրան Տփլիս: Բարի յեղիբ և տեղեկացիր, թե արդյոք նա ստացա՞լ ե այդ, թե՞ վոչ: Յես մի քանի խոսք եմ գրում իշխան Արդուբեյիսկիին, նրա կապը կտրած վարձը կամ չափաւորեկու և կամ ավելի գրգռելու համար: Բո տրամադրության տակ եմ թողնում այս նամակը ծրարի մեջ նրան հանձնել, կամ վոչ: Իու պետք չունիս ինձ գերմաներեն գրելու, վորովհետեւ յես միայն դրա կարիքը ունեմ: Բո հայերեն նամակը հաճախ շրջում ե ամբողջ Դորապատում և ինձ ե հասնում մեշտ կուսական անարատությամբ: Նույն ապահովությունն ունի և իմ գերմաներեն նամակը Տփլիսում, վորովհետեւ մի կարող ե այն կարդալ, թեեւ մի քանի անաստվածներ թույլ են տալիս իրենց կարդալու: Նորերս պ. Դիլանովին գրել եմ՝ նրան իմ նոր հանգամանքներին ծանոթացնելու համար:

Յես շատ եմ ցավում, վոր դու մի հայերեն գիրք չթողիր ինձ մոտ, մինչև անգամ հայերեն բառարան, վորի համար յես քեզ այնքան աղաչում եյի: զբա տեղ դու կարող եյիր իմը յեղբորիցս ստանալ: Յես, ճիշտ ե, զրգերի մի մեծ ցուցակ եմ հանձնել ղոկոտը Զուբալովին, բայց թե յերբ յես կստանամ նրանք, հարց ե իմ Տփլիսում թողած ռուսերեն և հայերեն զրգերը զո տրամադրության տակ են, բոլորն ել յեղբորս մոտ են: Ազատ ժամերին յես թարգմանում եմ ռուսերեն չերգերի «Մտքեր մարդկային պատմության փիլիսոփայության առթիվ» և ուղղելուց հետո, հավանական ե, վոր կտոր-կտոր տպվի: Ձեր վողջույնները ստացողները վողջունում են Ձեզ կրկին (ներբը, վոր պատահաբար հոգնակի դուրս յեկավ): Վերը հիշյալ չերգերի զրգի Quinot-ի Ֆրանսիական թարգմանությունը գնել եմ 30 ռուբլով՝ նպատակ ունենալով՝ բնագրի և թարգմանության համեմատությամբ սովորել գերմանական մտքերի Ֆրանսիականին փոխելը:

Բո մտերիմը. Նազարյանց

Ոգոստոսի 5-ին ստացաւ ըստ նամակը՝ գրված հուլիսի 15-ին: Յես շտապում եմ պատասխանելու վոչ նրա համար, վոր դու ել նույնն ես անում, այլ վոր յես հետեւում եմ մի անդիմադրելի հակումի՝ իմ մտքերը քեզ հաղորդելու: Յես չգիտեմ, թե քո լուսթյան պատճառը դեպի ինձ անտարբեր լինելուց եր, թե՞ մի ուրիշ բանից: Յես քո սրտի ցավը կուպիտ մարդկանց մեջ պարզ պատկերացնում եմ: Դորպատը, սիրելիս, քեզ շատ ե զուրգուրել, դու պիտի այժմ մի ճակատագրի յենթարկվես, վորը, իհարկե, նախանձելի չե: Ժամանակի ամեն ինչ փոփոխող մեծ կարողությունը, հուսով եմ, վոր քո գանգատներին ել վերջ կտա: Իմ ամբողջ գործն ու ջանքը դեռ նույն սաղմային դրության մեջ են, ապագան ցույց կտա, թե սրանից ինչ դուրս կգա կյանքի մեջ: Քո հաղորդածը հայ հոգեւորականի հիմար հայացքների մասին լուսեւրական յեկեղեցւոյ վերաբերմամբ՝ իմ սիրտը յերկյուղով լցրեց: Այսպիսի հանգամանքներում շատ զգուշ պիտի լինել այն մարդկանց հետ հարաբերություն ունենալիս, վորոնց հոգին հավիտենականապես կաղապարների մեջ սառել ե և ընդունակ չե բարձրանալու: դեպի ճշմարտությունը, իհարկե, դու այժմ ապրում ես մի վողորմելի չինական աշխարհում, ուր մարդիկ իրենց ամեն բանը մոլեռանդաբար մեծ բան են համարում և արհամարում են ոտարր: Ինչպիսի թշվառություն ե ապրել այնպիսի մարդկանց մեջ, վորոնք մոտածկաւ աղատություն չունին, աղատություն, վոր մեզ, բաւական ըսեմ նշանակությամբ, քրիստոնեյությունն ե տվել, և վորոնք իրենց կյանքը անառունի նման, նախապաշարունակների և մոտիկապաշտության շղթաներով կաշկանդված, առանց ինքնագիտակցության են անցկացնում:—Յեթե կարելի չե՝ հաճախ գրիւ: Յես արդեն վաղուց գիտեյի, վոր մեզ մոտ կայսրին սպասում են: Մեր ընդհանուրիս ընկեր՝ Արարատյանցի պատվո խորհրդականի աստիճանին հասնելը ինձ շատ ուրախացրեց, վոչ սակավ և նրա յերկրորդ յերեխան, վորով աստված նրան որհնել ե: Ջերմ վողջունիւր նրան իմ կողմից և շնորհավորիւր նրա բախտավորությունը: Յես նրան կգրեյի, յեթե չվախենայի, վոր նա ինձ չի հասկանա: Նրա նախկին ասածները համաձայն, թե ինչ են այսքան սովորում, նա, իհարկե, ինձ մի անգուշ, անխելք մարդու անդ ե գնում, հետևաբար և իմ խոսքերը ցնորքներ պիտի համարի: Յես քեզ հաբցրել եմ արդեն թե ճշտ ե մեր Ոհաննես Անդրեասյան [?] Ամերիկյանը, ինչձե չես գրում: Ասա յեղբորս, վոր ամեն անգամ քո գրելու ժամանակ, գոնե, մի քանի տող ինձ գրի իր և իր ընտանիքի դրության մասին: Այս հո խայտառակություն ե, միշտ միոյանց համար մոռած մնալ Յես մի խնդիր ունեմ, այն ե, վոր դու պիտի ինձ մի լավ տեսակի թիրմովա [?] ուղարկես, գինն ել հետը նշանակված: Իմ ժամանակ արժեք 8 բուրլի արծաթ, այժմ ավելի արժան պիտի լինի: Կայսրի հրամանով այժմ ուսանողները կրում են յեռածայր գլխարկ և սուսեր, իսկ յես՝ վոչ. յես ուզում եմ պատճառաբանել, վոր դրա համար փող չունեմ և առանց այն ել բավական կարիքներ ունեմ: Պարբերաբար դեռ չե վերադարձել Հյուսիսային հրվանդանից:— Ինչձե չես գրում, թե բռնիկդ վճիռքան ե, ինչձով ես գլխավորապես զբաղվում, ինչ և անում պարոն Տեր-Ղուկասյանը: Մնաս բարե, թանկագինս, միշտ հիշիւր

քեզ սիրող Նազարյանցիմ.

Իր գիտնական և մեծապատիվ բարեկամ Խաչատուր Աբովյանին
Ս. Նազարյանցը հեռավոր տեղերից

Հարգանքով վողջույն և մաղթում

Քո վերջին դրածդ չեմ իմանում, թե վճիռ ամսաթվին, վորովհետև այդ նշանակված չե, ստանալով անկորուստ, թեև յերկար դրան ակնապիշ սպասելուց հետո, չեմ կարող քեզ անպատասխան թողնել, ինչպես և դրան շատ խափանարկու պատճառներ կան, թե դրանց շատության պատճառով, վորոնց մասին յես հոգում ու մտածում եմ, և թե ուսման լաբիրինթոսի մեջ բազմատեսակ անդադրում դեղերանքիս պատճառով։ Սրանց հետ միասին ծառանում են իմ առաջ վողջ պակաս բարեկամական պարտականություններ, վորոնց բավարարելը, ինչպես կպատկանի, ինձ սրտով և մտքով տանջվածիս արդարև փոքր ինչ պետք ե Կատարենք, ուրեմն, այժմ վորչափ ինչ կարելի յե, ել ավելին ուրիշ ժամանակի թողնելով։

Ծնորհակալ եմ բարեկամիդ, իբրև հայ գիտնականի, իմ հայոց դպրության վերաբերյալ աշխատանքի մասին լավ կարծիք հայտնելուդ համար, ասում եմ բացարտարաբար, վոր յես կարող եյի ավելի կատարյալը գրել, յեթե ունենայի փոքր ինչ հարմար կացություն։ Յանկալի յե, վոր սիրելիդ իմանար, թե ի՞նչ վերջ ունեցավ իմ համաշխարհային պատմության փոքրիկ տեսությունը, վորի մասին դու ասում ես, թե կարդացել ես Ռուսաստանի լուսավորության նախարարության որագրի մեջ, և այդ իմ չնչին յերկասիրությունը, վոր հարմարեցրած ե մեր հայրենակից մանուկների պիտույքին, մնում են մինչև այսօր, ուր վոր կար, վորովհետև ուսաց վեհապատիվ ճեմարանն անարժան համարելով, քանի վոր դա միայն պիտանի յեր հայերին և վողջ, ինչպես ասում եմ, զգիտությանը, վորին նա այսպես տսած պիտի հպատակվի, մատնված ե խորին մոռացության։ Չեն և չեն ընավ անածում այս անմիտ և խելացնոր ուսումնականները, վոր ավելի ևս հեշտ կլինեն ինձ համար յերկասիրել մի կատարյալ գիտական գործ, քան թե մանուկների ընթերցանության համար, ինձ համար, ասում եմ, ում մոտենի յես Յեվրոպայի շատ գիտական պատմական աղբյուրներ, բայց դրանից ի՞նչ ոգուտ մերայնոց։ Այդպիսիների հետ չարժե վեճել ու կռվի բռնվել, վորովհետև դրանք մտածում են վողջ հայերի լուսավորության մասին, այլ այնպիսի գործերի մասին, վորոնց մեջ ընդունակ են բազմապատկել ասիական գրույցների անպետք նյութեր, վոր ինքյանք կատարում են շերմեռանդությամբ, ինչպես հաճախ աղճատելով և չարաչար սխալ հասկանալով ասիական գրչագրերի բնագրերը։ Յեվ ոտարականների, վորոնք տարված են իրենց սնտոի փառասիրությամբ, ի՞նչ փուլթն ե մերոնց լուսավորության գործը, վորոնք մինչև իսկ չեն յերազում իրենց անձնական պիտույքների մասին։ Մեղանում հայրենասերները պարծենում են, իսկ շատերը գործ և արդյունք չեն ցույց տալիս և վողջ մի. վա՛յ նրան, ով վոր այսպիսի բաները մանրամասնաբար սիրում ե պրպտել։ Փակվել ռեխդ, յեթե չես ուզում փչանալ—պատշաճում ե ինձ և բոլոր իմպեսներին. կամ թե քո ձայնը կլինի, ինչպես ձայն բարբառո հանապատիւ Յես ուզույ եմ ձեռնարկել մի հայ որագրի հրատարակության, կամ լավ կլինի տակ, ուզում եմ մի ամբարտակ կանգնել մեր կորստյան խուռն ալիքների դեմ և

հորդորեմ մերայնոց ճանաչող լինել իրենց և խելամուռ մեր ժամանակի կարևոր խնդրին: Քեզ լավ հայտնի յե, վոր այս մասին յես գրել եյի լուսավորված և աշխվամիտ Կովկասի փոխանորդ Վորոնցով կոմսին. շնորհակալ եմ այս մարդուց, վոր ամենայն քաղաքավարությամբ իմ ասածներին պատասխան տալով, ուղղում եր ավելի ևս հաստատապես իմանալ, թե ի՞նչ եր իմ իրենից ուղեցածս: Անցյալ ոգոստոսի 11-ին պատասխանեցի, վոր մենք ուղղում ենք մի տեսակ իմանալի (գիտակից) միջնորդ հանդիսանալ հայերի և ռուսների մեջ և դրա համար ցանկանում ենք փոխադրվել Կովկաս մի որսգրի հրատարակության համար: Յանկանում եյի քեզ հետո հաղորդել բոլոր իմ գրածները այդ պատվական մարդուն, բայց ձեռքերիս և մարմնիս թուլության պատճառով—այս միճակի եմ հասել Ղազանում, ընկճված լինելով իմ առտնին տառապանքներից— խնդրում եմ ներողամիտ լինել ինձ, վոր այս պարտքս չեմ կարող կատարել, վորովհետև գործը շատ յերկար ե և պահանջում ե ընդարձակ գրություն: Հուլիս ունեմ, անպատասխան չի թողնիլ իմ նամակը այդ մեծ մարդը, նամանավանդ ներկայումս, յերբ նա դադարել ե իր պատերազմական գործառնությունից: Նա իր առաջին թուղթը գրել ե ինձ գինվորական բանակից Անդի գյուղում. դրանից յեզրակացրու արժանավոր ծերունու հոգու ընդգրկող աչքերը, վորի համար չկա մոտավոր և հեռավոր, այլ վոր ամեն բան հարյուրայնա արգոսի պես տեսնում և գնահատում ե ըստ արժանվոյն: Ի՞նչ պետք ե մտածել ոտաբների այսպիսի ընտիր որինակը աչքի առաջ ունենալով և մեր մեծամեծների դանդաղկոտ և ամբարհաված (փառասեր, հպարտ) վարմունքը տեսնելով, վորոնք, իրենց մաքի մոլորության պատճառով, վողորմածություն արած են համարում, յերբ մեկին մի քանի անպիտան և անվայել տողեր են գրում: Քողոցուք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց, «թողցուք խօսիլ յունկն մեռելոց» և ձեռնարկել շարժել կենդանիներին մեր ոգտի համար... (այստեղ մի կտոր բաց ե թողած. Յե. Ե.):

Ս. Պետերբուրգի ճեմարանը միշտ հակառակ պիտի լինի ինձ և քեզ, և այդ բնական ե: Հայոց լեզուն կարոտ չե վերանորոգության. ինչու համար, ասում են, թողնել նախահայրերի ակնավոր լեզուն և ձգտել հարուցանել և գրական լեզու դարձնել ժողովրդի գոհիկ լեզուն, մի խոսքով, ինչո՞ւ բանալ ժողովրդի աչքերը, վոր նա տեսնի և վոր նա պարտական ե տեսնել վոր այդ բոլորը սուտ ե և կխորտակվի ու կթաղվի մոխրի մեջ (այդ հայտնի կլինի), յեթե մենք բաց անենք և ուշադրությամբ կարդանք յեվրոպական ազգերի կրթության և լուսավորության տարեգիրները. դրան, այդ մասին կարող ե վկա լինել ամեն մի հասկացող մարդ, բայց մոչ այս տգետները: Մենք այդ մասին գրել ենք և մի ճառ գերմաներեն լեզվով—«Մի հայացք Հայաստանի ներկայի և ապագայի մասին հոգևոր տեսակետից» խորագրով, բայց մեր չար բախտից մեր համալսարանի դատաքննիչները վտանգավոր են համարում այդ, ինչպես իրենց, նույնպես և հեղինակի համար, ուստի և տպագրվելու չե: Յես այս ճառը կհաղորդեմ քեզ հետագայում: Ռուսներին միշտ ել տեղիք չկար դատապարտելու, վորովհետև ռուս ուսումնասիրները և բանագետները միշտ համաձայն են մեզ հետ մեր աղգային գործերում, այլ դրան և մտած մի այլ չար և գեշատիչ գաղան մեզ վորսաղու և կլանելու համար, բայց գաղանը անանուն ե և գողոցլի, վորին բռնել հնար չկա:

Բերեզինայի գրածը յես դեռ չեմ կարդացել. նրա գրածը—համարատը-
վությունն է իր ճանապարհորդության մասին, տպված մեր Ղազանյան շա-
րադրածների մեջ (Ученые записки Казанск. Университета), վերաբերում
է բաղդատության կամ, ավելի ճիշտը, հայ ռամկական խոսքերի մի հավա-
քածուի, վոր պատահել է նրան տեսնել Ասիայում իր կատարած ճանապար-
հորդության ժամանակ. Լուր կա, թե այդ մարդը պետք է գա Ղազան պարս-
կականի թափուր ամբիոնը՝ ղռնելու համար:

Հին և նոր ժամանակների հայոց գլխավոր հեղինակները գտնվում են
մեզ մոտ՝ Ղազանում, վոր յես բերել եմ տվել Ղրիմից կառավարության
ծախքով: Յես ունիմ վեց աշակերտ, վորոնցից մի քանիսը աշխատում են
ժրագլխությամբ, թեպետ ինքյանք ևս տարակուսված են, թե ի՞նչ վիճակ
պիտի պատրաստած լինի նրանց համար: Իմ աշակերտների անուններն են—
Ջեռնիշեվ, Դադիշեվ, վերջին կուրսի, Ջալցեվսկիյ, Պերսեպսկիյ—յերկրորդի,
Իեյս—յերրորդի, Դիմիտրեվսկիյ—առաջինի: Թե ի՞նչ սրտով եմ յես դասախո-
սում, առանց իմ ասելու ել հասկանալի յե (իմաստասիրելու գործ չէ): Պաշ-
տոնս պրոֆեսորի յե, իսկ թոշակս և արտոնությունս ոգնականի՝ թե մեծ
ոգնական, չգիտեմ... (այստեղ ևս մի կտոր բաց ե թողած. Յե. Մ.): Ղազա-
նում անբանները պրոֆեսորացած են, վորոնցից և վոչ մեկը բարձր չե ին-
ձանից, մյուսը ավելի պակաս ինձանից, յերրորդը չուսած և վոչ մի համա-
լսարանում: Ահավասիկ արդարություն: Ինձանից պահանջում են ավելի
ռոճիկ ստանալու համար ղոկտորության աստիճան, ինձ համար դժվար էլ
չե և այդ բեռը զլորել վզիցս, բայց մեր է հանգիստ և դադար ինձ համար
առտնին տառապանքների յերեսից: Մեր յերկու աղախինները չեն կարողա-
նում, այնպես վոր հարկավոր ե լինում, վոր յես ինքս անձամբ հասնեմ ող-
նության և ոգնեմ ցավազար կնոջս և անողնական մանկանս, վորի բազմա-
տեսակ պահանջը և անդադրում աղաղակը, մեր ռթեանի նեղության պատ-
ճառով, անկարելի յե միանգամայն հեռացնել մեզանից:

Դու կինը, ասում ես, անմխիթար է տեղումդ գերմանացի բարեկամու-
հիների կամ գերմանացի ընտանիքների պակասությունից. նույն և իմ՝
մոտը յուրայինների չլինելուց, թեև մխիթարվելու համար բավական է յին
Ղազանում գերմանացի պրոֆեսորների տներ ու ընտանիքներ, բայց վարք
ու բարքի տարբերությունը և քաղաքի տղմոտությունը, վորտեղ առանց
կառքի չի կարելի հաճախ դուրս գալ, բոլորովին արգելք են հանդիսանում
կյանքի հարմարության: Այլ ի՞նչ ավելի սիրելի. Վինը պիտի իր ամբողջ
աշխարհը իր մարդու մեջ գտնի, նրա հետ ապրի, նրան նվիրվի, ինչպես
հոգեկանում, այնպես և բարոյականում: Բայց հնարավոր է այս, վորտեղ
ոտարազգի յեն մեր յերկուսիս կանայք, անմասն և անտեղյակ մեր ազգային
հարազատության, մեր ազգային կյանքին և մտածողության, վորից առաջ է
գալիս վորպես անհատը, նույնպես և ժողովուրդը: Լավ խոսքերի և շատ էլ
իրավունք ունես, յերբ ասում ես, թե ես, և դու սխալվել ենք, վոր
կնության ենք առել յեվրոպացի աղջիկ. Ասեմ քեզ, նախ և առաջ, վոր վոչ
իմ և վոչ քո կինը արդարացի իրավունք չունեն յեվրոպացի կոչվելու, վո-
րովհետև յերկուսն ել ծնված և ուսած լինելով իրենց հայրենի տան մի խա-
վար անկյունում, վոչինչ չեն տեսել և վոչինչ չեն իմացել, բացի իրենց աղ-
ջիկական խաղալիքներից, իսպառ անմասն այն քրիստոնեյական կրթության,
վոր սովորեցնում է անաչառ և հավասար աչքով նայել բոլոր ոտարազգի

քրիստոնյաների վրա և պատկառանքով հարգել նրանց կրոնապաշտության յեղանակին ու նրանց վարք ու բարքը, յեթե դրանք հակառակ չեն ուղիղ և առողջ բանականութեան: Երկրորդ, յեթե լինեյին ել նրանք իսկական յեվ-բողոքացի, այդ դեպքում ել պախարակելի յե տարբերութունը ազգերի մեջ: Ասում եմ պախարակելի յե և շատ պախարակելի, յերբ մեկը ուզենար կապ-վել ընդմիջոտ ոտարագդի կնոջ հետ: Վեր կապը և դաշն ե, վոր շղթայում ե մեկին մյուսի հետ—լեզու, կրոն և ազգային հարազատությունը և այդտեղից ծնված և հնարավոր դարձած համակրությունները: Ինչպե յե սիրում գերմա-նացին գերմանացուն, իտալացին իտալացուն, ռուսը ռուսին և այլն, վո-րովհետեւ սրանք ամենքն ել մտածում են իբրեւ ժողովուրդներ: «Մի պատ-մության, մի կրոնի, մի խոսքով՝ մի բարոյական կրթության ընթացքի պատկանել և այս պատմության, այս կրոնի, այս բարոյական կրթության ընթացքի հետևանքն ել անպատճառ, ինչպես առանձին անհատը, այնպես և ինքը ժողովուրդը: Այս հարցնում եմ, ի՞նչ ընդհանուր բան կա մեր ազգի պատմության և գերմանացոց պատմության մեջ. հայտնի յե, վոր վոչ մի, ուրեմն և համակրություն վոչ մի. դիտեմ, կասես ճշմարիտ կրթությունը և լուսավորությունը ընդունակ ե խորտակել այդ բոլոր ազգային խտրոցը. պատասխանում եմ, այո, բայց վոչ բոլորովին, և այն, ասեմ ձեզ, կարելի յե գտնել խորին գիտնականների և իմաստունների մեջ և վոչ տկարամիտ կանանց, վորոնց այն ել բավական ե, յեթե կարողանային ուղիղ չափել իրենց մասնավոր կյանքի ամենաչնչին բաները, առանց թեւակոխելու գի-տությունների այն բարձունքները, վորտեղ հոգացող փիլիսոփան բարեւ մնա առելով արտաքինին և աշխարհիս վրա գտնված այն բոլորին, ինչ վոր կա-րելի յե շոշափել, տեսնել և քննում ե միայն մարդու ներքինը, վոր տարբե-րություն չի անում մարդկանց մեջ և աստուծո և մարդկանց առաջ բոլորին ել համարում ե համահավասար իրավունքի տեր: Ներքի շատախոսությանս, բայց ինչ վոր ասում եմ, ասում եմ աշխարհիս հանգամանքների վորձը լի-ովին առած լինելով: Կարծեմ և դու կհավանես ասածներս:

Ներկայումս յես ձեռնարկել եմ յերկասիրելու հայոց դպրության պատ-մության շարունակությունը, սկսած Զ-րդ դարից մինչև մեր օրերը: Գործը ավարտելուց և նրա վոճը հղկելուց հետո, տապաքել կտամ: Դու շատ լավ կանեյիր, յեթե Յերևանում հավաքեյիր հայ գրչազիրներ, մանավանդ պատ-մական, վոր դեռ չեն տպել Վենետիկեցիք և հետզհետե հաղորդես ինձ, թե ի՞նչ ինչ կա քո մոտ: Այդպիսիների մշակությամբ յեվրոպական լեզուներով և ուսումնական ծանոթություններով հնարավոր ե ժամանակով ազգի անունը պայծառացնել: Կատարիք քո պաշտոնը արդար խղճով և այս բանում զան-ցառու չլինես:

Վողջունելով քեզ և քոյայնոց մերայինների իմ և իմայինների հետ միասին կամ և մնում եմ անփոփոխ դեպի քեզ սիրով և հարգանքով քո հարազատ

Ս. Նազարյանց

Նոյեմբերի 10-ին, 1843

Հաղան

Իմ հասցես՝

Степану Исаевичу

Назаряну

в Казани

В Старой Горничной

в доме инструментчика

Кульмина

Իսկ քե՛

ՊԱՐՐՈՏԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Հարգելի սարկավազ,
Սիրելի բարեկամ

Վերոշված ե Ձեր վիճակը, կատարվել է, ինչ ցանկանում եյիք, նորին պայծառափայլություն կոմս Պասկեվիչ-Յերևանսկին նույնպես և նորին լուսավիպչություն ժողովրդական լուսավորության նախարար իշխան Լիվենը հարգեցին իմ Ձեր մասին արած խնդիրը, այնպես վոր նորին կայսերական մեծությունն ամենավորոմածարար Ձեզ թույլտվություն շնորհեց Գորպատով յերեք տարի մնալու, վորպեսզի սովորեք հոգուտ հայ ժողովրդի կրթության, ընդ նմին նշանակելով Ձեզ տարեկան 200 ռուբլի արծաթ, 200 ռուբլի ճանապարհածախս և նույնքան ել վերադարձի վարձ:

Իսհան-Ֆրիդբերկ Պարրոտը և Յ. Աբովյանը միասին. ժառանգների որինակից

Յեթե բարձրագույն կամքի մասին դեռ լուր չունիք, ապա շուտափույթ պիտի գնաց նորին պայծառափայլության կոմս Պասկեվիչ-Յերևանսկու կամ նորին բարձրության Թիֆլիսի գինվորական նահանգապետ դենեբալ-ադյուտանտ Ստրեկալովի մոտ, վորովհետև Թիֆլիսի վարչությունը Ձեզ այստեղ ուղարկելու համար պատվեր ե ստացել:

Արդ՝ գնացեք և իմ կողմից վողջունեցեք դուրսոր պարոն Լյուրիմ Բոգդանովիչ Վիխմանին, վոր գինվորական նահանգապետ պարոն Ստրեկալովի մոտ ե ապրում. բարձրարժանապատիվ Հարություն վարդապետ Ալամդարյանին իմ սրտաբուլի հարգանքն ու շնորհակալիքը հավաստեցեք. Ձեզ հետ բերեք հայոց պատմության, մատենագրության և դավանության վերաբերյալ մի քանի հայերեն գրքեր, հատկապես բառարան և ս. գիրք ու չթողնեք

Ձեր հոգևորական հագուստը, վոր մեզ հետ Արարատ բարձրանալու ար-
ժանացավ:

Աստված Ձեզ հետ լինի, սիրելի բարեկամ: Անհամբեր սպասում եմ Ձեր
ուրախաբեր գալստին և հավիտյան կլինեմ, հարգելի սարկավազ, սրտով
Ձեզ անձվեր՝

Ֆ. Պարոտ

Դրոպա, 4 ապրիլ, 1830 թ.

Դրոպա, 1838 թ., դեկտեմբեր 21.

Իմ թանգագին և մտերիմ բարեկամ

Յես շատ ցավում եմ, վոր ել ավելի կանուխ չկարողացա ուղարկել Ձեզ
հետևյալ չնչին հիշելիքները, վորոնք վերաբերում են մեր ծննդյան ուրա-
խության: Բայց ինձ արգելք յեղավ այդ անելու բավական զորեղ կրճա-
ցավը: Պրոֆեսոր Վալտերը հարկավոր համարեց յերկու անգամ արյուն առ-
նել ինձանից, և սրտագին գոհություն բարեգութ ասածուց, իմ ուժերը
վերականգնվում են և, յեթե յես ելի մի քանի ժամանակ ի վիճակի չլինեմ
տանից դուրս գալու, զոնե, տանը արդեն կարող եմ զվարճությանս համար
մի բան անել, մի բանով զբաղվել:

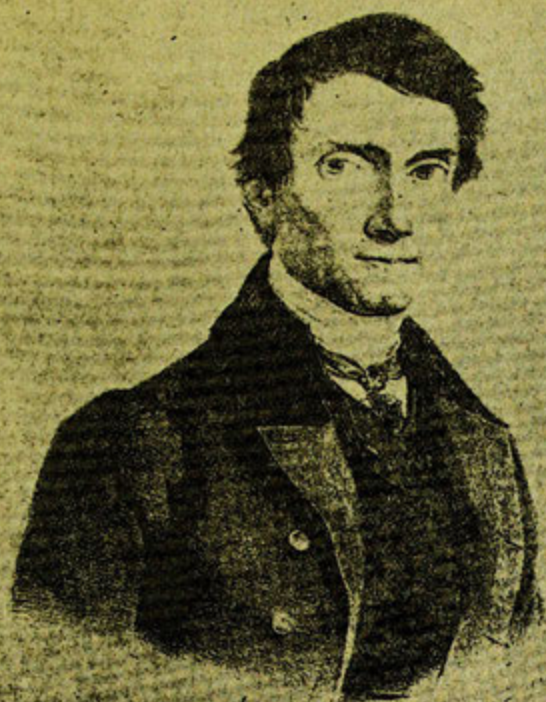
Նախ և առաջ իմ կինը սրտանց բարևում է Ձեզ, մասնակից է Ձեզ ամեն
բանում, վոր վերաբերում է Ձեզ, վշտակից և ուրախակից լինելով Ձեզ, յերբ
Ձեր նամակները հաղորդում են մեզ Ձեր վիշտը կամ ուրախությունը: Նա
ասեղնազործել և մի կտոր և տվել է զբանից պատրաստելու Ձեզ համար մի
զլանկատուփ (сигарница):

Իմ թանգագին զոքանչը, վոր հաճախ հիվանդանում է, բայց վտանգա-
վոր ցավագարություն չունի, նույնպես ուղարկում է Ձեզ իր վողջույնը: Իմ
քենի Հուլյանեն, վորի կողմից ուղարկում ենք նրա ձեռքով գործած ժամա-
ցույցի մի փոքրիկ յերիգակ (шнурочек для часов), նույնպես սրտի ու-
րախությամբ վողջունում է Ձեզ: Մորիցը, վոր այս չորս ամիս է, ինչ կաշ-
կանդված դուրս չի գալիս սենյակից, կապույտ հագի պատճառով, և ներկա-
յումս լավանալու վրա յե, խնդրում է սիրով ընդունել իր իրերից հետևյալ-
ները—մագնիսական ձկնիկներ, վորովհետև նա լսել է, վոր դուք շրջա-
պատված եք մանուկներով, վորոնց Դուք մեծ բավականությամբ ցույց եք
տալիս այս ու այն սիրուն բաները: աշխարհագրության փոքր ատլասի վեց
որինակ, վորոնք զբաղեցուցիչ կլինելին Ձեզ համար, յեթե միայն կազմված
լինեյին հայերեն կամ ռուսերեն զրերով:

Կոնգրեսական խորհրդական Ֆրիդլինդերի ընտանիքից նույնպես ու-
ղարկվում են սրտանց վողջույնների հետ միասին մի քանի չնչին բաներ—
մի գրեռչիկ, գրբի մեջ դնելու եջանշան (закладка), մի ատամքչփորիկի
տուփ, մի գրչահատ և մի գրչամաքրիչ (перочистка):

Միայն վոր այս իրերը ընկնելին Ձեր ձեռքը: մենք շատ վշտացած
կլինենք, յեթե փոստում զողերի ձեռքը ընկնեն և զրկեն մեզ և Ձեզ այդ
բավականությունից:

Դրանիկ խորհրդական Բեյտլերի ձեռքով մենք դեռ վոչինչ չենք ստա-
ցել: Յես կտեղեկանամ ուսանողների միջոցով, վորոնք տոներին վերադառ-
նում են տուն՝ Միտավա, թե արդյոք նա արդեն վերադարձել է, թե՞ վոչ:

1791-1841

Dr. Friedrich Parrot

Dr. Friedrich Parrot, geboren am 1. October 1791 in Berlin, gestorben am 1. October 1841 in Berlin. Er war ein deutscher Naturforscher, Geograph und Historiker.

Գաղափարական պատկերը իր ձևապահը ընծայականով, ուղարկված է Արդյանի
1838 թվի նամակով:

Բայց ամենակարևոր խնդիրները յես դեռ չեմ շոշափել, այն է՝ Ձեր կացության, Ձեր բավականության, Ձեր ցանկության: Ձեր վերջին նամակը գրված էր տխրագին տրամադրությամբ, վորի պատճառը յես շատ ել չեմ հասկանում: Յես կարծում եմ, վոր Դուք պետք է վոր բոլորովին հանգիստ լինեք, և Ձեր ներկա պատավոր կացության վրա, վոր չեք կարելի մինչև իսկ հուշալ պետք է նայեք ինչպես աստուծո շնորհած պարգևի վրա: (Գրահետ միասին) յեթե Դուք գիտակցում եք, վոր Ձեր հոգեկան ուժերը և մարմնավոր պատրաստականությունը Դուք մեծ յեռանդով գործադրում եք հոգուս Ձեր խնամքին հանձնված պատանեկության, նամանավանդ վոր Դուք այդ արդեն ազնվաբար կատարում եք:

Ով այնքան մեծ բախտի տեր է, վոր գտել է ոգտավետ և հաճելի գործունեյության ասպարեզ, վորտեղ նա հանդիսանում է իբրև մարդկության հասարակության մի առաջինի անդամը, նա իսկապես իրավունք էլ չունի, առանց մեղանչելու աստուծո դեմ, անբախտ լինելու:

Հաճախ ինձ ել է պատահում, վոր յես մտածում եմ, թե յես մի ուրիշ կացության մեջ կարող եյի ավելի ոգտավետ և գոհ լինել, բայց, փառք աստուծո, յես շուտով գիտակցում եմ իմ հիմարությունը և վորոնում եմ ինձ վիճակված գործունեյության ասպարեզում հնար գտնել ոգտավետ լինելու այն չափով, վոր չափով թույլ են տալիս ինձ իմ ուժերը:

Այս պատճառով, արիացեք, իմ սիրելի և բարի Աբովյան. Դուք դեռ յերիտասարդ եք, նախախնամությունը կարող է դեռ շատ բան անել Ձեր միջոցով, նվիրվեցեք և հնազանդեցեք, իբրև բարի քրիստոնյա, նրա կամքին:

Յեթե Դուք կամենաք ավելի պարզ ու պայծառ ներկայացնել Ձեզ իմ առ ի սրտե բղխած բաղձանքները և խնդիրքը Ձեր հանգստյան համար և մինչև իսկ Ձեր բախտավորության համար, Դուք միայն մի հայացք ձգեցեք այս պատկերի վրա, վոր ճշգրիտ կերպով կներկայացնե Ձեր առաջ իմ դիմագծերը:

Խնդրում եմ հաղորդեցեք Ձեր դպրոցների արժանավոր պարոն վերատեսչին իմ խոնարհագույն և ամենաջերմ վողջույնները: Նույնպես սրտանց խնդրում եմ նրան, վոր նա շարունակե վերաբերվիլ Ձեր բախտին սիրով և ղեջողաբար:

Առողջ յեղեք, սիրելի բարեկամ, և շուտով գրեցեք:

Ձեր ազնիվ բարեկամ

Ֆ. Պարրոտ

Կես տարի առաջ, 1837 թ. հուլիսին, Պետերբուրգից յես ուղարկել եյի մի փոքրիկ արկղ՝ իբրեով, վոր Դուք պատվիրել եյիք, և շատ թրխկան (хлопушка) և այլ մանր բաներ: Իմ ուղևորությունը Նորդկապ արդելք էր այն ժամանակ տեղեկանալու, թե Դուք արդյոք ստացել եյիք այդ թիվը:

Դրեցեք, ուրեմն, խնդրում եմ:

Պարրոտի այդ լուսանկարը ներկայումս ստացված լինելով Աբովյանի ժառանգներից, նրա թղթերի հետ միասին, պահվում է Գրական թանգարանում. իսկ ինչ վերաբերում է նամակի մեջ հիշված «թրխկանին», այդ մասին մենք արդեն խոսել ենք «Դիվանում» դեռ տեղիցս զրգազներին մեջ:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆՄԴԱՐԹԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԹԱՆԻՆ

Շնորհաշուք տիրացու Պաշտուղ Աբովյանց
Սիրելի վորդյակ իմ ի տեր

Մեծ շնորհակալությամբ ստացա Ձեր յերկու թուղթը, գրված մայիսի 25-ին և հունիսի 21-ին: Վաղուց ե, վոր ստացել եմ Տփլիսի գինձորական դավառապետից մի թուղթ Ձեզ համար արված արքունի շնորհի մասին: Դուք ունիք ստանալու յերեք տարվա ընթացքում հազար հարյուր ոսբլի արծաթ դրամ—200 ոսբլին ճանապարհածախքի համար, 200 ոսբլին վերադարձի ծախքի համար և 600 ոսբլի յերեք տարվա ապրուստի համար, նաև 100 ոսբլի՝ Ձեզ հարկավոր գրքերը գնելու համար: Յեկեք և աներկմիտ ստացե՛ք:

Այստեղ լուր տարածեցին՝ իբրև թե սրբազան լուսարար հայրը դուրս գալով սուրբ աթոռից, դիմել ե այստեղ, քավարանդ, առաջնորդ լինելու համար. դուք այդ մասին վոչինչ չեք գրում, այդ պատճառով յես ել սուտ համարեցի այդ լուրը, վոր ինձ համար «անզանազան ե» [այսինքն՝ ինձ համար մեկ ե]:

Սաղթում եմ, վոր Դուք վողջ լինեք ի տեր:

Բարյացակամ Հայր ձեր

18 $\frac{6}{24}$ 30 Տփլիս:

Հարություն վարդապետ Ալամդարյան

Թբլիսի գինձորական նահանգապետ Ս. Սարեկալովը Գասկելիի թղթի մասին—Աբովյանին թղչակի վերաբերմամբ—հաղորդել ե Սիմեոն արքեպիսկոպոս Բզնուուն, միաժամանակ և Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հարություն վարդապետ Ալամդարյանին: Այդ խնդրի մասին առանձին նամակով Աբովյանին հաղորդած ե յեղև նաև Գարբաշու Այս յերեք թուղթն ել գետեղված են «Դիվանում»:

Սիրելի վորդյակ իմ Պաշտուղ

Ամսիս 7-ին ստացա Ձո հունվարի 7-ի գրած նամակը. զանազան ժամանակներ իմ ձեռքն են հասել և Ձո առաջ գրած յերկու նամակը, վորոնց մինչև այժմ չեմ կարողացել պատասխանել: Լուսթյանս պատճառը իմ ծուլությունը կամ դադիր [զգլիկի] արհամարհությունը չե, այլ ձախորդ կյանքիս խառուսիկ հանգամանքը:—Անգութ հնդախտը [խոցիւրան] անցյալ տարվա հուլիսի 15-ին Տփլիսում սաստկացավ և մինչև ողոստոսի սկիզբը կոտորածի յենթարկեց մարդկանց մի խոշոր բազմություն և քաղաքիս բնակիչներին ցիրուցան արեց լեռները և շրջակա այգիները: Այս միջոցին ինձ հրավիրեցին Նշմիածին յեպիսկոպոս ձեռնադրելու. ոգոստոսի 8-ին հասնելով այստեղ, մնացի մինչև 20-ը, և դեռ պատրաստությունները չեյին վերջացել, յերբ յես բռնվելով մահահրավեր տենդից, վոր 40 ուր առնա խոշտանգեց իմ կյանքը և յես հասա վերջին սարսափելի վտանգին: Բարեկամներս, ճարը կտրած, ուղարկեցին ինձ Յերևան՝ ողափոխվելու և բժշկվելու համար, վորտեղ և 15 ուր այրվեցի ջերմի չարատազնապ վառարանի մեջ և հետո փոքր ինչ թեթևություն ստանալով մի բժշկապետի ձեռք առած քաջարվեստ միջոցներով շնորհիվ, վերադարձա Նշմիածին և նկատեցի, վոր ինձ Դեպիսկոպոս ձեռնադրելու գործը վերսկսյալ փոխվել ե, ուստի յես բարվոք համարեցի խույս տալ այդտեղից և առանձնանալ Հաղբատում: Դուրս գա-

լով այդտեղից հոկտեմբերի կեսին, նույն ամսի վերջին հասա այստեղ, բայց ձմեռվա ցրտաշունչ ձյունախառն բքաբեր քամիների պատճառով կրկնվեց տկարութիւնս, և յես վերստին գերի դարձա մահճին մինչև դեկտեմբերի վերջը, կրեցի անտանելի նեղութիւն և այնպես չարչարվեցա, վոր շատ անգամ իմ ցամաքած շրթունքին մոտեցավ մահահրավեր բաժակը, բայց ոգնութիւն հասավ ինձ աստուծո վողորմութիւնը և հեռացնելով հիվանդութիւնս սաստկութիւնը, շնորհեց ինձ բաղձալի առողջութիւն, այնպես վոր այժմ որ որի վրա յերևում ե, վոր յես կազդուրվում եմ Ահա փոքր է շատե իմ գլխով անցած անցքերի նկարագրութիւնը ոգոստոսի սկզբից մինչև այստեղ ժամանելա, ահա և իմ լուսթյան ճշմարտապատում պատճառը: Ինձ թվում ե, թե դու այս բոլորը լսած կլինես և քո մյուս տշակերտակիցներից ու բարեկամներից: Մեծ դժբախտութիւն ե գիտուն լինել մեր վողրալի և աշխարհիս նորս կողմը ցրված ազգի մեջ...

Լուսարար սրբազանը չբավականանալով իր առաջնորդութեամբ, վորին արժանի յեղավ կայսեր հրովարտակով, այժմ թեկնածում ե և Հայրապետական աթոռին, խոստանալով Վրաստանի վիճակը Սերոբե յեպիսկոպոսին նրա աշխատանքի համար բարձրացնելու իրեն Ասքանազյան տոհմի քահանայապետութեան դահլ. ահա մեր վողրալի հոգևոր կառավարութեան արդի կացութեան ուրվագրութիւնը: Շատ քչերն են, և այն աննշան մարդիկ, կողմնակից այդ հայրապետացվին, բայց մեր կողմերի փոխարքան նրա հզոր պաշտպանն ե Արզնիլեց աշխարհաշեն, ազգասեր, անձնագիր Ներսես Հովնապետի անունը հիշել—ահա աշխարհի վարձատրութիւնը...

Շատ ուրախ եմ սիրելիիդ ցույց տված հառաջագիմութեան մաթեմատիկայի գիտութեան և աննախանձ ու բարեմիտ գերմանացիներիդ լեզվի վարժութեան մեջ. վայելիք դրանց սերը և շնորհները մինչև պանդխտութեանդ յեռամյա ժամանակի լրանալը: Յերկնքի նախախնամութիւնն անշուշտ կծագեցնե և մեզ իր վողորմութեան ճառագայթները և կսրբե վողորմելի Հայաստանի աշքերի արտասուքը, վոր մինչև որս տրորվում ե հայրենիքը ատողների և կեղծավոր տխմարների վոճրագործութեան հնձանի մեջ, վորոնք իրար գլխով կպչելով, ամբողջ ազգը վոտնակոխ են անում, խայտառկելով այն բովանդակ աշխարհի առաջ:

Յերբ առողջութիւնս կատարելապես վերականգնվի, յեթե տիրոջ կամքը նպաստի, այստեղից կմեկնեմ Բեսարաբիա՝ մեծերախտ, անմոռանալի, բազմաբաշխ մեծավորիս մոտ, վոր հրավիրում ե ինձ իր մոտ սպեղանի դնելու ախոնդանքիս շարավակալած վերքի վրա:

Ուղարկում եմ աստվածահրաման սիրո վողջութիւնս իմ բարեկամ և քո բարեբեր մեծիմաստ պարոն Պարրոտին, խնդրելով դրա հարգութիւնից անմոռաց պահելու Վրաստանի սահմաններում իր ունեցած բարեկամներից հետինս անունը: Հայտնիք ինձ, թե արդյոք տպագրվեց մինչև որս ձեռ Մոսսի կատարը բարձրանալու պատմութիւնը, թե վոչ:

Վողջ յեղիք է տեք

Յանկացող քո հառաջագիմ զարգացման

քո հարազատ բարեկամ և հայր

Հարություն վարդապետ Ալամդարյանց

1831 թ., մարտի 15

Հաղպատ.

Այս նամակում հիշված բուհարացի սրբազանքն Կարբեցի Հովհաննէս կաթողիկոսն է, Վոր կաթողիկոս ընտրվելուց առաջ Նշմիածնի վանքի բուհարացիքի կարևոր պաշտոնն է վարել։ Նա, Գասկեվիչի դրած դրամ միջոցներով, նաև, կայսերական հրովարտագով Քրիստիի առաջնորդ և Նշանակվել, հետո էլ կաթողիկոս ընտրված և կաթողիկոսական զանից հրամարված Յեփրեմի անգղով կաթողիկոս անանադրվել Գասկեվիչը դրանով յերկու Նպատակի յե հասել՝ և՛ իր ցանկացած անձին կաթողիկոսական զանն և բարձրացրել, և՛ իրեն ասելի Ներսես Առաքելակցու առաջ կաթողիկոսանալու ճանապարհը փակել։

Ներսիսյան պաշտոնցի առաջ Այսմզարյան Հարության վարդապետը յեղել և Ներսեսի կողմնակիցը, ուստի և հալածվել և թե Գասկեվիչի և թե Նորընտիր կաթողիկոսի կողմից։ հալածվել ևն նաև Ներսեսի բոլոր կողմնակիցները և մինչևիսկ Նրա հիմնադրած Ներսիսյան պաշտոնը, չնչք խոտով արդեն իր իսկ Ներսես Առաքելակցու մասին, վորին Գասկեվիչը զեռ դրանից ասարկներ առաջ մեղադրելով հակապետական դոգմադարձութուններէ մեջ պատվավոր աքսոր եր ուղարկել ավել Բուսարաբիս։ Այսմզարյանը հալածանքներից ազատվելու ուրիշ ճար չէ գտել, բացի Նրանից, Վոր ղաշվել և Նաղբասի ս. Նշան վանքը, վորտեղ արդել և իջրե բանտարկվալ, մինչև Վոր Առաքելակցին միջնորդել և ազատել և Նրան, հրավիրելով իր մոտ՝ Քիչինն։

Այս նամակում մեջբերված ընթացիկում և ինձ [Առաքելակցին] սպեղանք գնելու ախոռանքին [փորոսիքին] շարավակալած վերքի վրած Նախագահութունը պետք և հասկանալ այն մարտով, Վոր Առաքելակցին ասանելով Նրան իր մոտ՝ Քիչինն, կամեցել և դրանով միեթարած լինել Նրան այն հալածանքների համար, Վոր նա կրել եր իր՝ Ներսեսի պատճառով, Կարբեցուց և Նրան հովանավորող Ֆելզմարշալ կրմա Գասկեվիչ-Յերեանակցուց։

Գիտականի հաշիվ վայելող կաթողիկոսութունից վերադարձած Սերգեյի յեղակապտոր յեղել և Հաշտարխանի առաջնորդը։ Նա էլ Ներսեսի հակառակորդ լինելու հետեանքով և արժանացել կաթողիկոսի և Գասկեվիչի շնորհներին և ստացել իր առաջնորդութան պաշտոնը։

Տիրացու Խաչատուր Աբովյանն

Սիրելի վորդայալ

Մտանալով մայիսի 10-ին գրած թուղթդ և տեղեկանալով թո առողջությանն ու հառաջադիմությանն ուսման մեջ, ուրախացա ի տեր [տիրոջով], վորից և անդադար խնդրում եմ ոգնել քեզ թո կյանքի ընթացքում և քեզ ընտրության անտի՞ դարձնել իր սուրբ հարկին մեջ (ի հարկի սրբութեան իւրում)։ Մրա հետ միասին գրեցի իմ պատվական բարեկամ և պատվարժան, մեծանուն ուսուցիչ Գարրուսին մի շնորհակալության թուղթ Նրա ուղարկած՝ ս. Նշմիածնի և Մասիսների պատկերների համար, հանձնելով Ձեզ զգուշավոր խոսքերով Նրա խնամակալության և շնորհներիս։ Յուղաներկ (զեղած) պատկերը շատ դարմանալի յե և հավանելի ամենքին, իսկ մյուս պատկերն այնքան էլ զեղեցիկ չի յերևում, նամանավանդ վոր նորա ապակին էլ ճանապարհին փշրված լինելով, զա մերկացել է իր ամբողջ վայելչությունից։ Քո յեղբայր Ստեփաննոս Նաղարյանցն այժմ Տփլիսում շատ առաջադիմ դարձանալով հայերեն, ռուսերեն, պարսկերեն ու ֆրանսերեն լեզուների և նամանավանդ ընտիր բանաստեղծության մեջ, ուսուցչություն է անում մեր դպրոցում [Ներսիսյան դպրոց] և նորա տարեկան ռոնկի գումարը հասնում և 300 արծաթ ռուբլու, այն է՝ 1200 ռուբլի թղթադրամ, և թվում է, թե չի հոժարել գալ զուրաքդ և նոր բախտ վորոնել։ Գրիբ Նրան զու ինքզ, գուցե նա կհամոզվի քո հորդորանքով։ Ճանապարհածախսի համար նա և վոչ վոքի նպաստին կարող չի, և այլն։

Քո նամակն ուղարկեցի պ. Արարատյանին՝ Տփլիս և Տեր-Գաբրիելին՝ Նոր-Նախիջևան, վորովհետև սույն տարվա հունվարի 17-ին նա ձեռնադրվեց քահանա։ Մեր նոր սրբազնակատար Հայրապետը մայիսի 8-ին

որհնել և սրբարար մյուսունը անհամար ուխտավորներէ ներկայութեամբ բազմաթողով հանդեսով Լսվում և ևս, թե յեպիսկոպոս են ձեռնադրվել Հովսեփ, Զաքարիա, Յաչատուր (Գանձակի հաջորդ) վարդապետները և մյուսները: Մի քանիսն ել ասում են, վոր իբրև թե Արդութեան Ստեփաննոս վարդապետը պետք և նույնպես յեպիսկոպոս ձեռնադրվի և նշանակվի Վրաստանի առաջնորդ, բայց ստույգը հայտնի չի:

Այս յերկրի ողջ շատ ծանր և ոտարների համար, ինչպես և Յերևանինը, այս պատճառով ել յես միշտ տկար եմ այստեղ և դառն տրտմութեամբ լցված, տեսնելով ինձ այստեղ, աշխարհիս այս հեռավոր անկյունում, իսպառ անպետք իմ հայրենի աշխարհին և հայրենակիցներին, նամանավանդ ներկա ժամանակներում, յերբ մեր անթիվ յեղբայրները և ժողովուրդը, փոխադրված զանազան յերկրներից իրենց գործվագութ մոր և սխրալի Հայաստանի ծոցը, չափազանց կարոտ են, ինչպես իրենք, նույնպես և նրանց վորդիքը հողմոր շինութեան, անարատ հավատքի քարոզութեան, վարքաբարքին, հրահանգութեան, և այլն և այլն: Նրանց հովիւներին դու լավ ես ճանաչում, ուստի և կարող ես յերևակայել, թե ինչ պիտի բանեն նմանորինակ սերմնացանների վաստակներից:

Անցյալ տարվա նոյեմբերի սկզբից մինչև այս տարվա մարտի կեսը ս. Եշմիածնում վախճանվել են՝ 1) տեղապահ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը, 2) Փիլիպոս արքեպիսկոպոսը, 3) Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Գեղամյանցը, 4) Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Զմյուռնացին, 5) Հովհաննես արքեպիսկոպոս Կոնդեցին, 6) Սահակ արքեպիսկոպոս Դարբինյանը, 7) ժամասաց Մատթեվոս յեպիսկոպոսը, և շատ վարդապետներ և սարկավազներ, վորոնց հետ միասին և Արմիոյ Գեղամյանց Սահակը:

Այս քաղաքը թեև մեծ և և շատ բնակիչ ունի, բայց դրա հայազգի բնակիչների թիվը հասնում և միայն հարյուր չքավոր գերդաստանի, վորոնք հավաքված են Տաճկաստանի զանազան գավառներից և վորոնք առհասարակ խոտում են տաճկերեն ու մոլդավերեն և նրանց ճաշակը միանգամայն անընտել և գեղարվեստական գործերի վայելչութեան: Այդ պատճառով ել յես անհամար համարեցի առաջարկել նրանց գնել Հայաստանի պարծանքի այս չքնաղ պատկերները, վորովհետև յերկու վոսկին նրանց աչքին մեծակշիռ գանձ և համարվում Բայց Նախիջևանի, Ղլլարի, Տփլիսի և և այլն հայերը ինքնահոգար ցանկութեամբ փութով կղենեն, յերբ ինձ հաջողվի բարձրալի անքնին անորինութեամբ այստեղ լինել:

Գրիբ ինձ, թե տպագրվել և արդյոք մինչև այսօր, թե վոչ մեր վերոհիշյալ պանծալի բարեկամի ճանապարհորդութեան պատմութեունը Հայաստանի և Մասիսի սահմաններում: Ինձ այդ շատ ցանկալի յե իմանալ Վրաստանում մի քաջահմուտ մատենագիր տպագրում և պարսիկների և տաճիկների գեմ ռուսների մղած պատերազմի անցքերը, դրա վերա ավելացնելով և ճիշտ տեղագրական ծանոթութեուններ Հայաստանի նախկին և արդի վիճակի մասին, վորոնց մեջ շատ արժեքավոր հնախոսութեուններ կան և հեղինակը գովասանքով և խոսում Հայաստանի ու նրա բնակիչների մասին:

Վողջ յեղիբ Քի շնորհա Տեառն (տիրոջ շնորհով) և մի մոռանար քեզ բարեբախտութեուն ցանկացող քո բարեկամ Հարութեուն վարդապետ Ալամ-դարյանցին:

Այս նամակից մենք առաջին անգամ հետքերն հալածաբանում ենք, վոր Արդյունք ապահոված լինելով իր մտերիմ ընկեր Նազարյանցի՝ Դորպատում ուսանելու բարձր հանդամանքները, դրած է յեղել Քիշինկէ՝ իր ուսուցիչ Ալամզարյանին հոգալ Նազարյանցի Դորպատ գնալու հանապարհածախիցը. յերկրորդ՝ Նազարյանցն իր ուսման ընթացքը դարձուցում ավարտելուց հետո, դեռ մի վորոշ ժամանակ մնացել է դորքոցում և մասնավոր կերպով շարունակել իր ուսման դորքը՝ դարգանալու և կատարելագործվելու Փրանսիոյն, պարսկերէն լեզուներէ և մի շարք գիտութիւններէ մեջ, վերջապէս 31—33 թվերէն նույն ներսիսյան դորքոցում նշանակվել և ուսուցիչ և ախճան ապահոված է յեղել սոճիկով, վոր կասկածելի չե համարվել, թէ կուզենա արդոյ՝ թողնել իր գտած բախտը և գնալ Դորպատ նոր բախտ վորոշելու, և վոր հանապարհածախի համար նա և վոչ վոքի նպատին կարոտ չի յեղել, յերրորդ, վոր Կարբեցի Լովհաննէս կաթողիկոսը 32 թվի մայիսի 8-ին Նիմֆանում օրհնել և մյուսում և այդ առթիվ յեղիսկոպոսներ և ձեռնադրել, վորոնց թվում և Լովսեփ վարդապետ Ղենապետյանին, ի վարձատրութիւն այն բանի, վոր նա ներսիսին թողել և անցել եր իր՝ Կարբեցու կողմը. չորրորդ, վոր Արդյունքն Ստեփաննոս վարդապետը ձեռնադրվել և հետադառնալ, իբրեւ առաջնորդ ուղարկվել և Քիշինկէ, այն Ստեփաննոս Արդյությանը, վորին Կարբեցին հանձնարարել եր Արդյանին ուղարկել Նիմֆանին՝ նորաբաց սյունհողոցում ծառայելու կամ դորքոցում ուսուցիչ լինելու, համաձայն իր՝ Արդյանի խոստմանը Ավելորդ չենք համարում զնեւ այստեղ և Կարբեցու կողմակը, վոր նա այդ առթիվ 1837 թ. հունվարի 25-ին արձակել և Քիշինկէ առաջնորդի պաշտոն կատարող Արդյությանց Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսի անվան Այդ կողմակի մասին մենք մեր նախընթաց ծանոթութիւններից մեկի մեջ արդեն հարեանցի հիշել ենք։

«Մեք ի վերադառնալ մերում այդքէն (Տիֆլիսից) ակն ունեաց թէ տիրացու Քաշատուրն Արդյանց զկնի զոյգն ինչ միջոցի ունի զալ յաթոս ըստ իւրեան խոստման, այլ զկնի ախարիկ ոչ ի նմանէ, և ոչ ի ձեռն վատն նորա ընկալաց անդիկութիւն ինչ, այլ այժմ քարեհաւանութեամբ մերով գրեաց նմա թօմա Յովսեփին Ղարաանեանց պրոկուրօրն սրբազան Սիւնիոպոսի, զի եկեցեց այսր յաղագս պիտանաւորութեան Աթոսյան (Այս մասին տես «Արձագանք», 1894 թ., էջ 123)։

Մ Ս Ո Ւ Ր Ի Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր Ը

Իմ լի սիրով

հոգեկից յերալար

Մեր իրարից բաժանվելու միջոցին թեպետ և չկարողացանք հրաժեշտի համբույրը տալ միմյանց, բայց սիրելիիդ հետ ունեցած հոգեկապ միութիւնը յես ինձ համար զորեղ աշտարակ եմ համարում։

Ստանալով գրութիւնդ Սարվազ Լակորից, ավել նրան յերկու արբասի արծաթ դրամ, ինչպես վոր դու խնդրել էիր։ Նոյան տապանի մասին այլ և այլ գրքերում այլ և այլ տեղեկութիւններ գտա արևմուտքից մի քանի յեկածների և այդ կողմերը շրջածների գրածների մեջ, շրջածների, վորոնցից մեկն ահա Բենիտմին անուանով Տուգեղայեցին է, վոր իր ճանապարհորդական գրքում պատմում է, թե... Ղամար Իբն Ալիսեղեպ առնելով լեռան թիկունքից այն տապանը, բերել և և գործադրել Իսմայիլացոց մզկիթի պետքերի համար (Ֆլորենտինոս, գիրք Դ., թիվ 8)։ Նույնպես մի ուրիշը—Դոմինիկոս Աղեքսանդր Լոսովմայեցին գրում է իր մասին, թե այն անձամբ յեղա «Էի ներքո» [տապանի] և իմ ձեռքով կտրեցի մի սենյակից, և այլն, և իմ ձեռքով մի քար վերցրել միջից, և այլն... Արամատի լեռներում 1670 թ. հուլիսին, և այլ այսպիսի բաներ գտա և կարդացի, վորոնք բոլորովին անհիմն են և անկատար մտքերի ծնունդ։ Իսկ այդ անձերի մասին [այսինքն Պարրոտի և նրա ուղեկիցների մասին] բան չունեմ ասելու, վորովհետեւ այն, վոր չի կարող անել մի անհատը, հեշտութեամբ կարող է կատարել բազմաթիւներ։

Բայց յեթե հնարավոր լինի, և դու ինքդ անձամբ կաշխատես բարձրանալ նրանց հետ սարի գազաթը, յեթե և նրանք կարողանան: Բայց զգուշ կաց, վոր ցրտա՛նար չլինես և մի հիվանդություն պատահի քեզ:

Քո խնդիրքը յեղբորդ՝ Կարապետին բերել տալու մասին ինձ համար անհասկանալի չեղավ, վորովհետեւ դու քու նամակումդ ասում ես. «Պատվեր կտաք իմ փեսային իմ յեղբորը բերել տալու համար: Հայտնի չե, թե դուք արդյոք կամենում եք, վոր յես բերել տամ նրան այստեղ՝ Խթոռ, իմ մոտ սովորելու համար, թե այդտեղ՝ վանքդ»:

Բայց ինչ ել վոր լինի, ահա յես կոչելով իմ մոտ Աթանաս փեսայիդ, հայտնեցի նրան քո գրավոր խնդիրքը՝ յեղբորդ բերել տալու մասին, և նա իսկույն դրան հավանություն տվեց և յերբ յես դարձյալ կրկնեցի, հարցրի և խնդրեցի մի հաստատուն պատասխան, թե ստիճյալ ե, վոր նա հանձն ե տանում բերել տալու, նա վերստին իր հատուկ խոստովանով վճռեց, «շատ լավ» ասելով: «Ես բերել կտամ նրան, բարի, բարի», և այլն: Ուրեմն քո յեղբոր այստեղ իմ մոտ գալուց հետո, մնում ե ինձ իմանալ քո կամքը, թե յեթե կամենում ես, վոր յեղբայրդ այդտեղ գա, իմաց տուր ինձ, և յես կհոգամ այդ մասին, իսկ յեթե վոչ, մնա իմ մոտ մինչև քո այստեղ վերադառնալը:

Յերկու որ առաջ դեպք յեղավ ինձ մեծ գտնադակատան տակը գրուցել «քուրդ» կոչված Հակոբ վարդապետի հետ, վոր, ինձ հետ խոսելու ժամանակ հայտնեց, թե իր՝ Սարգսիս արքայից այստեղ գալու միջոցին տեղի քահանայաներից մեկը, Հակոբ անունով, տվել ե իրեն մի թուղթ մի վոմն, ուսու լեզուն իմացող Աբրահամ դպրի անունով, և չգիտեմ, ասում եր, ճիշտեք ե լինի: Յես լսելով այդ, թուղթը վերցրի նրա ձեռքից և տեսնելով, վոր թեև թղթի խորագիրը (հասցեագիրը) հայերեն եր, բայց զմուռե կնիքի տառերը ռուսերեն ելին և, ինքս իմ մեջ մտածելով, թե գուցե տեղի բժիշկը գրած լինի թուղթը մեր Խաչատուր յեղբոր անվան և մոռացմամբ փոխանակ «Խաչատուր», «Աբրահամ» գրած, վերցրի այն և ահա դրեցի այս թղթի մեջ, վոր դու կարդաս ու իմանաս և, յեթե ստուգվի իմ մարգարեությունը, փառք տաա արարչին:

Մեր յերկու կատուն յերեմն այնպես սիրախառն ընդգրկվում են, յերեմն ել այնպիսի անհաշտ թշնամությամբ են վարվում միմյանց հետ, վոր իրենց կովաշարժ խաղացմունքով դրդեցնում են ամբողջ սենյակը, կաղամարը շուռ տալով, մեկանը թափելով, և այլն, վորի համար դու շատ կգայրանայիր, յեթե այստեղ լինեիր:

Յերանի թե և յես ողիդ բարեխառնությունը վայելելով, ազատ կյանք վայելելի այդ վանքիդ մի անկյունում [ի դիպահուղ—բանտում], վորպես վայելել են մի ժամանակ մի վոմն դպիր Հեղինաու հետ: Իմացիր, վոր յերջանիկ եմ համարում քեզ, քանի վոր դու այդտեղ կլինես, և ընդհակառակը, ինձ թվում ե մեծ թշվառություն, քանի վոր յես այստեղ պիտի մնամ հուսահատ և տրտմությունից հալումաշ յեղած:

Կարապետ հայրսուրբի վողջույնին իբրև անդրադարձ, մատուցանում եմ իմ վորդիական խոնարհանվիր համբույրս նրա սուրբ աջին, սպասելով նրա որհնությանը:

Մեր սիրելի տիրացու Գեորգն իր յեղբայրական սիրտ վողջույնն և մատուցանում քեզ՝ սիրելիդ:

Աղաչում եմ ներողամիտ լինես այսքան չափից դուրս նամակիս յեր-

կարելուն, վորովհետև պարապ ժամ պատահեց նամակ գրելու միջոցին, վորի մեջ յեւ. ցանկացաւ մի հոգոր զվարձախոսություն անել ի սեր յեղբարու-թյանդ:

Մտուր դպիրս Գրիգորյան
Զմյուռնացի

1820 թ., սեպտեմբերի 18.

Ս. Նշմեմբին.

Զլինի վոր պոպոքի ծառերը բարձրանաւ,
վորովհետև վատնգաւոր եւ

Արո՞վյանի առնմի մասին մեր ունեցած տեղեկությանները, ինչպես արդէն տեսել ենք, շատ պակասավոր են. մենք մինչև իսկ չգիտենք Արո՞վյանի մօր անունը և հոր անունն եւ Հարություն լինելու մասին կասկածողներ կան, վորովհետև նա մի տեղ գրում և Ավե-տիքյան, մի ուրիշ տեղ՝ Անտոնյան և մի յերբորդ տեղ եւ՝ Քրիստափոր Արամե՛լ: Հոր անունն արդէն մենք պարզել ենք, վոր Հարություն և յեղել, մօր անունը—Բագունի, մի յեղբոր անունն եւ Մոսի, այս նամակից եւ ահա պարզվում եւ, վոր մյուս յեղբոր անունն եւ յեղել և Կարապետ:

Մուր Հակոբա Վանքը, վորտեղ, Արարատ բարձրանալիս, իջեալած են յեղել Արո-վյանը և Գարբուս իւր ուղեկիցներէ հետ, ունեցել և լա՛վ պարտեղ՝ ծերանի ծառերով և բարձր վաղեմի ընկուզենիներով, վորոնցից զգուշացրել և Մուսին իւր բարեկամին, վորովհետև պոպոքի ծառերը, սայթաքուն կեղև ունենալու հետեանքով, վատնգաւոր են բարձրանալու և իջնելու համար:

Կարապետ հայր սուրբը, վորի կողմից Արո՞վյանը բարենկը և ուղարկած յեղել Մուս-րին և այս վերջինն եւ փոխադարձաբար իւր վողջույններն և ուղարկել նրան, յեղել և սուրբ Հակոբա Վանքի սրբաշայի ծերունի Կարապետ վարդապետը:

Վանքում միակ ուսուրեն իմացող յեղել և Քաջատուր Արո՞վյանը, ուստի և Մոսը յենթադրել եւ, վոր ուսուրեն կնիքով նամակը կարող եր գրած լինել միայն ուսու բժիշկը և այն եւ միայն Քաջատուր Արո՞վյանին:

Ռուս լեզուն Արո՞վյանը սովորել և Ներսիսյան դպրոցում, այն չափով, վոր կարողացել և, քանի վոր Նշմեմբնում և յեղել, Թարգմանի պաշտոն վարել վանքը այցելող ուսու և ուսուրեն խոսող ոտարեականների համար: Այդ ժամանակները նրա լեզվի այդ գիտությունը բնականաբար շատ պակասավոր և յեղել, բայց հետագայում, յերբ նա գնացել և Դորպատ, լսել և համալսարանում լեկտոր Տիեֆինսկու դասախոսությունները, այդ լեզվից մասնավոր դասեր և ավել իւր բարեկամ գերմանացիներին և կարգացել ուսու հեղինակներին, բաժականաշափ հմտացել և այդ լեզվի գիտության մեջ: Արո՞վյանը, Թիֆլիս վերադառնալուց հետո, յերբ պաշտոն և ստացել դավառական դպրոցում, ստիպված լինելով միշտ խոսել ուսուրեն և պաշտոնական Թղթեր գրել այդ լեզվով, եւ ավելի յե վարժվել ու հմտացել այդ լեզվի գիտության մեջ: Նա, ինչպես հայանի յե, գրել և մի սավար հատոր, յերկու մասից բաղկացած, քերականություն՝ «Տեսական և գործնական քերականություն վանս հայոց խորագրով, վոր, բնականաբար, նույնպես նպատակ և ուսու լեզվի նրա գիտության, այնպես վոր վերջին ժամանակները նա արդէն կարողացել և աղատ խոսել և շարադրել ուսուրենի Հայանի բան և, դրանից հետո եւ նրա լեզվի մեջ վորոշ չափով դեռ փնտցել են խորաւորաբուսություններ, բայց համենայն դեպ լեզվի նրա այդ գիտությունն իւր ժամանակի հայ ուսուպետ աստիճանավորներէ գիտությանից, յեթե ավելի չէ յեղել, պակաս եւ չի յեղել: Հայանի յեն նրա Թարգմանությունները Ժուլիզմուսից և Կարամզինից՝ նրա Թղթերի մեջ գտնվել են Կարամզինի Բայրաւ հին բալլազը և «Բորնուով կղզին» Թարգմանությունները:

Մտեր ծանոթացած և յեղել Արո՞վյանի հետ Նշմեմբնում. նա, ինչպես յերևում և այդ նամակից և մի ուրիշ նամակից, խցակից և սեղանակից և յեղել՝ նրան Արո՞վյանի արեւելում գտնվում են Մտերի մի շարք ուրիշ նամակները, վորոնք բոլորն եւ առլցված են մտերիմ բարեկամական սիրով Արո՞վյանի անձէ հանդեպ:

Նոր որ, նոր հունվար, նոր արդյոք և իմ մեջ յեղած կրքերի կրակա-
նալը [բորբոքվելը], քաղ լիցի, նույն, վոր հնանում և և նույն, վոր նորոգ-
վում և, նորոգվում և հնանալով, և հնանում և նորոգվելով, հասկացիր սիրո-
ղի՞դ և սիրելի՞դ սերը, վորոնց կայծը ցոլանում և հոգուս մեջ, ցոլանում և և
ուժգին հրդեհում իմ ներքինս:

Գիտեմ, վոր Արեգ ամսլա մեջ յեթերաճեմ արևը վերստին մտնում և
իր նախկին կենդանակերպ խոյի մեջ, իսկ քեզ պանդուխտիդ յմեր վերա-
դարձ պիտի լինի քո հայրենիքը, չգիտեմ: Այս իմ խոսքերը յես ասում եմ
այն պատճառով, վոր յես յերբեք չեմ ուզում մոռացության տված լինել
քեզ, հոգուս միակ սիրածիդ, թեև չկարողանամ ինչ վոր սուրբ սիրո որենքն
և պահանջում, լիակատարորեն կատարել: Հանցանք և այսքան ժամանակ
ուշացնելս գրելուս ժամանակը, բայց մեծահույս եմ, վոր յեղբայրությանդ
դեպի ինձ ունեցած անարատ սերը, ինքը կարդարացնե պատահմամբ յեղած
այս թերությունս:

Աղաչում եմ քեզ, յեղբայր, աղաչում եմ մտադիր յեղիդ, սրտադյուր
խնդությամբ աշխատիր առաջ գնալ հայրենասիրության ասպարեզում, վո-
րին լրիվ չափով նվիրել ես կյանքդ: Յես ինքս հաճախ փորձել եմ, վոր
միայնությունն ոտարության մեջ յերբեմն առաջ և բերում մարդուս մեջ
սրտնեղություն, բայց դու զվարթ կաց, Ոռչատուրս, յես քեզանից հեռու
չեմ, վորտեղ ել վոր լինես, մտոք եմ դտնվում հոգով և մտքով, թեպետ և
Յովկասյան լեռներն ընկած են իմ և քո միջև: Բեզ համար այսոր Դորպատը
թող հայրենիք համարվի, քան ինձ համար՝ Հայաստանը:

Այսուհետև Արարատյան վայելչությունը կորած պիտի համարվի, քա-
նի վոր իշխանական գավազանը արվել և Փիլմոսու ձեռքը, պարզ ասեմ—
Կարբեցի յեպիսկոպոսն անցյալ տարվա նոյեմբերի 8-ին կաթողիկոսանա-
լով զառամյալ Յեփրեմի կենդանության որերով, այժմ գահակալում և Գրի-
գորյան հայրապետանոցում, Մարուքեյի թուր ճոխացած՝ հպարտ-հպարտ
մասն և գալիս, նորարույս Գեորգեոսները ճեմում են շորոր տալով, Բարսեղ
Կեսարացին հոխորտում և սաստիկ հրամաններ արձակելով, Նյմիածնի չլրու-
բակները, վորոնց մտքերի անկողինը ստվերով և ծածկված, ուս միայն
տեսնում են, վոր իրենց մոլորամիտ ընթացքին չեն հետևում, քարկոծում են,
իբրև լյուտերադանդ և ոտաբահավատ, թեև չգիտեն ել, թե ով, կամ ինչ-
պիսի մեկն և յեղել Լյուտերը և ինչ նրա քարոզները:

Մեքոպ Թաղիադյանը, վորի մասին գուցե լսած լինեք, գալով Հնդ-
կաստանից, ջանք և դնում մի դպրոց բանալու Վաղարշապատի ավերակ-
ներում՝ հայրենիքի վորդիներին լուսավորելու համար: Հրաջե կլինի, յեթե
գլուխ գա, ինչպես ինքը հույս ունի:

Իմ ներկա վիճակը վոչ յեկեղեցականի և վոչ ել հոգևորականի վիճակ
և. այն որից, յերբ յես իսպառ հրաժարվեցի Նյմիածնի ծառայողների կրքե-
րին ծառայելուց, ապրում եմ, ինչպես ապրում են պանդուխտներն անծա-
նոթ յերկրում, այժ, ապրում եմ, բայց աղքատիկ կյանքով, լուռ ու մունջ
ընկած ս. Մարգրիտ կոչված ավերակ ուխտատեղում, ծերունի Հ. Մանվելի
հետ [Գյումուշխանցի]։ Խաշվում եմ, այրվում եմ, յերբ տեսնում եմ վայ-

բաղնիքի հանդուրժողունը: Ինձ Ֆիացել և միայն մի մխիթարութիւն, այն, վոր անհամեմատելի է Սալլանթյանը հոգով չափ աշխատում ե, աքնում ե մի միաբանութիւն հիմնել Մխիթարյանների նման, ինչպես գիտեք, և մեզ իր զոգը հավաքել, բայց, վճի, ինչպես ամեն անգամ յեղել ե, այժմ ել խափանարկու արգելքներ են առջ դալիս: Յեղբայր իմ, մեր իղձը մեր մեջ մեռնում ե և մեզ ել իր հետ մեռնում ե: Իմ հույսը քո վրա յե, խաչատուրս, խաչատուրս, խաչատուրս: Վաւա՛ծ ենք հոգով յես և առավել՝ իմ հոգեկից Առաքել դպիր Արարատյանը, բայց մեր ձեռքից բան չի դալիս: Իմ հույսը քո վրա յե, խաչատուրս, խաչատուրս, խաչատուրս:

Այրեցիք, լաւիցիք ինձ եղմիածնիցիք, խաչատուր, բայց փառք նախատեսողի անսաման բարեգթության, կենդանի յեմ և չեմ ուզում մեռնել, մինչև վոր փարվեմ անձկալիիդ լանջովը: Հույս ունեմ, վոր ձեռնարկած ուսմանդ ընթացքը շուտով կավարտեք:

Սալայն իմ որերը դուր անցան եղմիածնի հավարուններում վոսկրումաշ դժադրությամբ [կոնդակագրությամբ], և այսօր ևս անցնում են վնասությամբ, չեմ մեղանչում, ինչպես քարկոծում են ինձ, յերբ ասում եմ, Թե ասիարնակ ազգերի հոգևորականները կույր են և կամ գոնե, միակնի:

Գեղամովը հանկարծամահ յեղավ: Տեղապահ Մատթեոս, Ստեփաննոս Տեղապահյան, Ժամերհնող Փիլիպոս, Հակոբոս Կոնդեցի, Մատթեոս յեպիսկոպոսները, Հովհաննես Վարդապետ Շահրիարցի հյուրընկալը, Իսահակ սարկավազ Գեղամովը նույնպես այտեղից անցան այնտեղը վայելելու համար: Սահակ վարդապետ Դարբինյանը հեռւմ ե իր մահնում: Այս ե Աթոռի արդի վիճակը:

Ձեմ կարող շուտով գրավոր տեղեկութիւն ստանալ ընտանիքիցդ նրանց վիճակի մասին կամ, գոնե, նամակիս պատասխանը, վորի պատճառն այն ե, վոր նրանք սովոր չեն փոստով նամակ ուղարկել, այլ ապառում են ուղևորի, վոր միշտ չի պատահում: Բավական կլինի ձեզ այժմ իմանալ, Թե նրանք առողջ են և լավ, վորոնց հետ միասին և յես ազոթող լինելով անհամեմատ սիրելիիդ ցանկալի կենդանության, համարձակորեն գոչում եմ: Եյես խաչատուրին և խաչատուրն ինձ:

Մսեր Մսերյանց

Մսեր կամ Մուրը Ջոյուռնացիին, վոր ինչպես յերևում ե «Իրվանում» ղեակդած այս յերկու նամակից, շատ սիրել և Աբովյանին և ինքն ել փոխադարձաբար սիրվել նրանից, ծնվել և Ջոյուռնայում 1808 թվին: Նա իր ուսման ընթացքն ավարտել ե տեղի յեկեղեցու քահանա հայրնի գրադարագետ-քահաստեղծ Հովհան Միրզա-Վանանդեցու դպրոցում և դնացել և Եղմիածին՝ կուսակրոն հոգևորական ձեռնադրվելու համար: Թե ինչ ընդունելութիւն ե գտել նա, ինչ կարգեր տեսել այնտեղ այդ ժամանակները և ովքեր են իրողը յեղի, յերևում ե նրա նամակից, վոր լցված ե դառն դանդաղանքով: Նրան, փոխանակ ձեռնադրելու և իր ղիտության ու պատրաստակաճության համապատասխան պաշտոն տալու, նշանակել են կաթողիկոսի կոնդակագիր և որնիրում գրադեցրել են կոնդակների շփոխութումաշ գծազրությամբ: ու որքստորե հուսադրել և հետաձգել են ձեռնադրութիւնը:

Մի անտիպ ձեռագիր հիշատակարանում այդ մասին մեք կարգում ենք հետախլը: ԵՄսեր վարժապետը յերևելի հայկարան և շատ խոհական անձն եր: Մա ծնվել և Իգմիր 1808 թվին և Հովհաննես Վանանդեցու աշակերտներից ե: Մա սկիզբը յեկել և Եղմիածին այն մասը, վոր կուսակրոն հոգևորական ընդունվել հավուրս կաթողիկոսության Հովհաննու Կարբեցվու: Ինքը կպտամբ այն ժամանակվա կաթողիկոսի մերձավորների կաշառակերութիւնը, հորոց մինն եր Գեղարդ վարդապետ Մարգարյան (Գեղարդեան), հետո յեպիսկոպ-

պոս Դեհապոսյան մականվանյալ Մսերին զբաղւում էր յայն պարագեցնում և հաճախ վկայականներ դրել առ ինքն— քահանայից լանջական խաչի, ազգ քահանայութեան, կամբլազի, ծաղկյա փելյանի և այլն. ամեն մի պարգեհաւորութեան 30, 40 և 50 հոյանդէս վոսկի կոտնէյին Գեղարզ յեղիակողարը և ինքը կաթողիկոսը զրել կառային մեծամեծ Լատագո-վաթեթում և յետ, կպատմեր Մսերը, վկայութիւն մյուս յերեսի թերթի կողքին մասն զմասն զկողքի, թե զոր ինչ այսմ թերթիս յերեսի զգայ Լատագոլութեանը, սուս և, վասն զի 40 վոսկի ազել և այս վկայազրել տեղը, և ծալելի, կառայի Գեղարզ յեղիակողարին, և նա ստորագրել կաար կաթողիկոսին:

Մսերը, վերջապէս, խելամուտ լինելով, վոր չպետք և կարողանա մշմխածնի աղպիսի հանգամանքներում հասնել այն նպատակին, վորի համար յեկել եր, թողել, հեռացել և թրխել և ընտելիւ. ս. Սարգիս վանքի խցում Վաղարշապատիցում և աղպել ծերունի և Ման-վել վարդապետ Շահինյանի հետ [Գլխաւորութեան] ազգասիկ կայնքով, չգաղութեան մեջ Պապաղոսի նա հետս փոխադրել և Նոր-Նախիջևանի ու Պաշ վանքը, վորտեղ, ինչպէս յե-րեւում և նրա նախկին նախակից, 1834 թվի հայիսի 24-ին սկսանաւ և զանվել ազգակի-նքի հաղթական, Ալամգարյանի մահամբը վերադարձան, ինքն ել կողպաւով և նույն ազգակիցների ձեռքով և թողել հեռացել և Բեսարաբիայի Քիւրնի քաղաքը, ուր գնալու հրովեր և ստացած յեղել Ներսիս Առաքաղկոց:

Նրա՝ Քրիստիան փոխադրելը կապ և ունեցել և մի ուրիշ հանգամանքի հետ, վորի մասին հիշվում և և այս նամակում մշմխածնի հասկացող և բանագետ միաբանների մեջ այդ ժա-մանակները մի միտք և ծագած յեղել— Սահման հիմնել մի միաբանութեան Միթթարյան ուխտի նամակութեան և մշմխածնից, իբրև վարչական աղմկալից կենտրոնից հետու, հայա-դեհութեան և հասկապետ հայոց լեզվի, զբաղանութեան ու պատմութեան ուսումնասիրու-թեան գործով պարագելու. նպատակով Գործի գլուխ կանգնած ու մասնակից են յեղել Միքայել յեղիս. Սալամթյանը, Հովհաննես վարդ. Շահաթաթեանյանը, Հարության վարդ. Ալամգարյանը, ինքը՝ Մսերը, զպիւր Առաքել Արարատյանը, Պաշաուր Արմաշանը և մյուս-ները, ըսյոց զանազան խափառարկու արքելցներ են առաջ յեկել, արքելցներ, վորոնց մասին սկսարկութեան կա նաև այս նամակում, և զործը գլուխ յեկելը (Այս մասին տես Արիս-տակոս յեղիս. Սեղախյանի շնորհանքն յեղիս. Շահաթաթեանի կենտրոնութեանը, 1898 թ., Գ. Գեղարքուր, էջ 28—36):

Մսերը Քիւրնիցում լավ ընդունելութեան և գտել. նրան աղպեղ առաջին նվագ հանձնված են յեղել մի քանի հոգեբանականացուներ և հոգեբանականներ, վորոնց նա վա-րձեցրել և ու կատարելագործել հայոց լեզվի և կրթագիտութեան ուսման մեջ, հետո ել հրովիւրել և Հնչյաւ ալմանը՝ Մուրազ-բեյի ընտանիքը, տնային դաստիարակի պաշտոնով և, վերջապէս, փոխադրել և Մոսկվա և նշանակվել Լապարյան ձեռնարանի հայոց լեզվի և կրթին ուսուցիչ, Միքայել Սալամթյանի տեղը, վոր փերութեան պատահով հրաժարվել եր պաշտոնից: Այդտեղ նա հանգստացել և պարագել և զիտակաւ աշխատանքներով. նա զբա-րար լեզվով հրատարակել և շնորհալոյ ամսագիրը (1858—62 թ.թ.), կազմել և կրթական ձեռնարկներ և կատարել հայ լեզվի, զբաղանութեան և պատմութեան վերաբերյալ ուսում-նասիրութեանը, վորի համար և ստացել և մագիստրոսի աստիճան և հայանի յե դարձել: Նա վաղանակել և Մոսկվայում 1873 թվին:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՎՈՐԴԻՔ

Հիշում եք, թե ինչպէս աշխարհը մեզ բաժանեց միմյանցից: Հեռացար ինձանից, Պաշաուր, հեռացար և դու Ստեփաննոս. դնացիք, հեռացաք յերկուսդ ել մեկդ մյուսի հետևից, թողնելով իմ մեջ միայն ձեր ազնիւ սիրտ անջնջելութեանը, վոր ինչպէս մի անհանգչի ինքնավառ մինչև որս ջեր-մացնում եք իմ սիրտը պանծալի հուսով վերստին ձեզ գրկելու:

Ո՛վ Պաշաուր, Պաշաուր, սիրելիդ իմ Պաշաուր, յ՞բեր դու ինձ պի-տի բաղկարարձ գրկես, ինչպէս վոր յերեմի գրկում եյիր թշվառ պանդխ-տանոցում (Տփլիս, ս. Սարգսի վանքի խցում):

Չգիտեմ՝ ինչով պիտի կարողանամ հայտնի անել իմ այն սիրույս հո-գեհանդն զվարթութեանը, վոր զգում եմ իմ մեջ, յերբ թեկնով և մտքով սլա-

նալով աշխեղ, մի հոգի դարձած սիրեցյալներիդ ոթեանը, իմ հիշողութեան մեջ նկարեմ այն անթառամ փառքի քրտնածին արգասիքը, վոր դուք պատրաստում եք գիտական յերկրիդ մեջ անշուք Հայաստանի պայծառութեան համար: Յերկար չեմ խոսիլ այս մասին, քաջահույս լինելով, վոր դուք ինքնին շանսասիր և սիրահորդոր գտնվելով ուսման վաստակների մեջ, կամբարեք ձեր մեջ դանազան գիտութեան սերմեր, վոր դրանցով դրախտի պես դարդարեք բոլոր բարեմասնութեաններից զրկված մեր հայրենի աշխարհն այն բոլոր վախճութեաններով, վորոնցով նա յերբեմն պերճապատկ պարծենում եր, յերբ մերն եյին, բոլոր մերը: Աշխատանքն աշխատանքի վրա ավելացրեք, յեղբայրներ, անտերունջ ազգիս անունը փառավոր հանգիսացնելու համար ձեր փափկամիտ ուշիմութեանների բարձր ձիրքերով ոտարազդի ժողովուրդների մեջ, վոր աշխարհն իմանա, թե ամեն բանում ել քաջ են Հայկի զավակները: Դիտեմ, վոր ձեզ համար փոքր նեղութեան չե պանդխտել այդ հեռավոր յերկրում, բայց ապագա բարիքների գեղեցիկ հույսը կքաղցրացնի ձեզ համար որբատորե պանդխտական կացութեան դառնութեանը, վորի մեջ ներկայումս ապրում եք: Յեւ, վերջապես, յեղեք դուք վոչ միայն մխիթարված, այլև մխիթարիչ ամբողջ ազգի համար, վոր շատ դարերից իվրի վորոնում եր գտնել ձեզ նման անձնազոհ զավակներ իր արշալոյսից, բայց չեք գտնում Այծմ ձեզ մնաց, սիրելիներ, ձեզ մնաց կանգնել Արամի կործանված տունը, ձեզ մնաց պատահել խավարաքող տգիտութեան վարագույրը, վորով բախտը թշնամանալով, մինչև որս ել ծածկում ե հայ մանուկներից շատերի միտքը: Բայց կգա մի ուր, յերբ նրանք թոթափելով այս տեսակ քնի թանձր թմբուրութեանը, կզարթնեն, ցույց կտան իրենց մեջ թաղուն պահած չքնադագուտ քանքարը ի դարմանս աշխարհի, վորով կանմահանա ձեր անունը գովելի հիշատակների մեջ սերնդե-սերունդ: Հայրենիքի ինքնաբուխ սիրտ այս լեզուն, հեռու բոլոր արվեստականութեանից, ամենքին հասկանալի չե, այլ միայն նրանց, վորոնք ձեզ նման սիրելի հայրենասեր են:

Տեսնենք, վոր և յես ինքս բախտից հալածված, միշտ աստանդական եյի մերթ Նյմիածնում, մերթ Նոր-Նախիջևանում, հետո միայն, վերջապես, դուս ապահովութեան ազգախնամ սրբազան հոր Ներսեսի հովանավորութեան ներքո: Ձեմ կամենում տրտմեցնել ձեզ, Ալամդարյանց Հարութեան վարդապետի դառնադետ մահվան հիշատակութեամբ, վոր պատահեց Նոր-Նախիջևանում մայիսի 24-ին, գիշերային ավազակների հարվածներից, վորոնց ձեռքով յես դեռ նրանից առաջ ինքս զրկվեցա գուլբեցա, դրամից և զբերքից, բայց հազար փառք ասածո, վոր դեռ մնացել ե իմ մեջ կենդանի շունչ, վորով հիշելով ձեզ, միշտ մնում եմ անբիծ մտերմական սիրով ձեզ սիրող,

Նույն Մոսկուրը, նույն Ջմյուռնացին:

1834, հոկտեմբերի 27.

Քիշն.

Պաշտուր Աբովյանը Դորգասից կանոնավոր թղթակցութեան եռնեցել Մտեր կամ Մոսկու Ջմյուռնացու հետ. այդ Մտերն ե յեղել հասկապես, վոր նրան տեղեկութեաններ ե հաղորդել Դորգաս Նյմիածնի հանգամանքների, հայրենիքում տեղի ունեցած անցուղարձի, ինչպես նաև ընտանիքի մասին: Այդ նույն Մտերն ե յեղել, վոր առաջին անգամ, ինչպես յերևում ե այս նամակից, հաղորդել ե նրան Հարութեան վարդապետ Ալամդարյանի մահվան բերը, այն ել վոչ մայիսի 24-ին, Նոր-Նախիջևանից, այլ հոկտեմբերի 27-ին, հինգ

ամսից հետո՝ Գիշերնից։ Այս նամակը գրված է 1834 թ. հոկտեմբերի 27-ին և հասել է Դոր-
պտո նույն թվի նոյեմբերի 12-ին։

Հայասնի յե, վոր Մսերը վոչ միայն հաղորդել է այդ լուրը, այլև Ալամզարյանի մա-
սին մի հոգված է ուղարկել նրան, վոր Աբովյանը թարգմանել է գերմաներեն և աղագրել
ամէլ Դորպատի գերմաներեն թերթերում։ Բայց Աբովյանը դրանով չէ բավականացել։ Թեև
նա իր աշակերտության որերից լավ անձնական հիշողություններ պահած չի յեղել իր ու-
սուցիչ Ալամզարյանի մասին, բայց ճանաչելով նրա արժանավորությունը, ցանկացել է
ավելի ևս հաշկոված տեսնել նրա անունը, ուստի է ինքն ել գրել և ուսուներեն լեզվով
աղագրելու համար տեղում հրատարակվող „Северная пчела“ ուսուական թերթում, վորի
հետ կապված է և այս թերթի խմբագիր Բուդլարենի հետ նրա այդ առթիվ ունեցած ընդ-
հարման հանգամանքը։

Այստեղ մենք ավելորդ չենք համարում ուղղել և մի սխալ, վոր մեղանում, մինչև իսկ
գրագիր հիշատակարաններին մեջ միշտ կրկնվում է Ալամզարյանի վերաբերմամբ։ Ալամ-
զարյանը վերավորվել է Նոր-Նախիջևանի ու Քաջ վանքում և, յերբ մի քանի որդի հետո
վախճանվել է քաղաքում առացած վերջերից, բերվել, թաղվել և նույն վանքի բակում
1865 թվին նրա աշակերտների հաղացողությամբ և ծախքով նրա վրա մի վայելուչ մա-
հարձան է դրվել, վորի վրա գրված է հայերեն և ուսուներեն, թե Ալամզարյանը վերավոր-
ված լինելով ավագանիներից, վախճանվել և թաղվել է 1834 թվի մայիսի 25-ին—էՄե-
ծառնական ուսուցչին Հարութիւն վարդապետի Ալամզարեանց երախտագէտ աշակերտը Նեւ-
սիսյան հայոց ուսումնարանի Տփիթիսյ կանգնեն դայս արձան յանմառ յիշատակ անւան
նարա, որ վերաւորեալ յաւագակաց վախճանեցաւ ի 25-ն մայիսի 1834 ամին։

Արդ, պարտք ենք համարում ուղղել, վոր ավագանիների հարձակումները տեղի յեն
ունեցել մայիսի 24-ին և դրանից հետո նրան տարել են քաղաք և ամեն ջանք դրած դրել,
վոր բժշկեն, բայց ճարը չի գտնվել, և նա մի քանի որդի հետո վախճանվել և, ուրեմն վոչ
մի կերպով մայիսի 25-ին վախճանված չէր կարող լինել։

Այս նամակից յերևում է և մի ուրիշ հանգամանք, վոր մինչև այսօր դեռ հայասնի չի
յեղել. պարզվում է, վոր այդ Ժամանակները, այսինքն Ալամզարյանի վերավորվելու և վախ-
ճանվելու որերը, ինքը՝ լուր հաղորդող Մսերը նույնպես գտնվել է Նոր-Նախիջևանի ու Քաջ
վանքում և, վոր զլխավորն է, ինքն ել ավանատես և յեղել նրա մահվան, կողովորված լի-
նելով նույն ավագանիների ձեռքով։ Այդ մասին նա իր նամակի դարաբար բնագրում բառ
առ բառ ասում և հետևյալը. «Ոչ կամիմ արամեցուցանել զձեզ՝ յիշատակաւ դառնաղետ
մահուան Հ. Յարութիւն վարդապետի Ալամզարեանց, որ պատահեցա ի Նոր-Նախիջևան
տաղը ի 24-ն մայիսի ի հարուածոց գիշերապէս աղագակաց, յորտե և ես ինքն յառաջ քան
դեռ եղէ դոյաթափ ի դրածոց և ի մասնիցն...»։ Այս խոսքերից կարելի չի յեղրակացնել
միայն և միայն այն, վոր ավագանիների հարձակման որը նա ևս վանքումն է գտնվել, ինքն
ել յենթարկվել և կողովորման և ավանատես և յեղել, յերբ Ալամզարյանին վերավորել են։
(Ալամզարյանի մահամերձ վերավորված լինելու հանգամանքների մասին տես մեր ճնորդ-
Նախիջևանի ու Քաջ վանքը», Թիֆլիս, 1901 թ.)

Գիւղ, սիրականդ իմ Պաշտաուր,
վորջույն,
իսկ ինձ

Դարձյալ սիրելիի ձայնը, դարձյալ սրտի ուրախություն։ Ուրախ եմ,
վորովհետև լսում եմ պանդխտիդ բարբառը, վոր վերադարձել է իր հայրենիքը,
ասում եմ պանդխտիդ, վորին յես սիրեցի, սիրեցի և չսիրել չեմ կարող։
Բարև գնալդ, բարև գալդ, որհնյալ է, վոր ամեն բանում և ամեն բան հա-
ջողվում ե։

Ուր ես, Պաշտաուր—Տփիթիսում—բարի յե, բայց զարմանալի յե, թե
ինչու հայրենի աշխարհդ չի կարկառում քեզ իր մխիթարիչ սափնքը, վորին
վերաբերում եր քո Թափած բուրբ ճիգն ու ջանքը։ Չի՞ ճանաչում քեզ —
քարկոծելի՜ սիրախոսամոռություն։ Չի՞ վոր դու այն ես, վոր նրա սիրու հա-

մար վեց տարի պանդխտութեան փորձն ստանձնեցիր, վոտնատակ տալով առապարները, շին ու անշին տեղերը, իսկ այժմ վորոնում ես հանգստութեան և չնս գտնում Այդպես հայրենիքը դառն և մոտիկից, և այդ աղետներն են, յեղբայր, վորոնք տարագրեցին իմաստուն մարդկանց և բերին ամեն բան ավերող վաղահաս կործանումը հայ թագավորութեան...

Դիտեմ, հուլիսը կան քո սրտի մեջ, բայց թույլ տուր — Յեթե ինձ լսես, կարող ես գտնել քեզ համար մի տեղ, վորտեղ կարող կլինես կյանքի ապահով կացութեան ստեղծել, ինչպես յես գտա ալտեղ, վոր, դոնե, կարողանաս վողբալ մեր հայրենիքը, ապա թե վոչ՝ թիչ միջոցով պիտի գտնես քեզ համար հանգիստ տեղ։ Փորձով ճանաչեցինք, վոր չի կարելի հույս դնել ամեն մարդու վրա. ուրեմն արա, ինչպես վոր կթելադրե քեզ քո Հանճարը։ Տեսնում ես, վոր դեռ չի հասել ազգի կատարյալ լուսավորութեան ժամանակը։ Յե՛վ թիչպես պիտի կարողանան ճանաչել իմաստունիք քանքարը նրանք, վորոնք ամեն մի արվեստից բարձր են դասում սոսկ «վաճառիկ» լինելը և կիսազգազ գործ ածելը։ Բայց այս բոլորի հետ միասին յես մեծ հույս ունեմ, վոր քո ուսումնականիդ յեռանդուն փուլթը կարդչունաբերե շատ ոգուտ, վորտեղ ել վոր լինի, հայրենիքի ոգտին նրա շինութեան և փառքի համար։

Ինձանից քո բաժանվելուց հետո, բախտը չբերեց մեզ տեսնել իրար, բայց յերբեմն-յերբեմն թղթակցութեամբ կարելի յե մեր սրտերի կարոտը հաղեցնել։ Լսում եմ, վոր դու հրավիրված ես ուսուցչութեան պաշտոնի մեծարդո իշխան Սողոմոն Տեր-Ղուկասյանի տունը — բարվոք ե պաշտոնդ և բնակութեանդ տեղը։ Ուշադիր յեղիր քո այդ պաշտոնիդ մեջ և դու կարող ես հաղեցնել սրտիդ ծարավը և ուսումնասիրելով ինչ վոր ոգտական ե, բաշխել հայ մանուկներին ուսմանդ ազգաշահ քանքարը այդ ազգասիր մարդու բարեհամբույր հովանավորութեան ներքո, վորին շատ բանով յերախտապարտ եմ և յես իմ ալտեղ գտնվելուս ժամանակ, ուստի և պարտական եմ միշտ հարգել նրան և գովել, անմոռաց հիշատակելով իմ վերաբերմամբ նրա ցուլց տված խնամքը։

Մոսկվայում գրածդ վոչ լսել եմ և վոչ կարդացել, ով վոր տեսել ե, նա ել կարդացել ե։ Հայտնիը շնորհակալութեանս հայր Մանվել վարդապետին, վոր քո վերջին նամակը հասցրեց ինձ իր առանձին նամակով։

Ինձ վիճակված ե բնակվել Բիշնևից կեսօրյա ճանապարհ հեռու մի դոլդում, վորտեղ յես խաղաղիկ կյանք եմ վարում անվրդով մտքով և վորտեղ, թեև զուրկ եմ փափուկ վայելքներից, վոր կարող ե տալ միայն հաստատուն բնակութեան ունենալը քաղաքներում (բնակավորութեան)։ Իմ ամուսնակցի անունը Նազենիկ ե և մի տարեկան վորդեկիս անունը՝ Զարմայր։ Իմ տունը, վոր յես նոր եմ շինել, փոքրիկ ե, բայց զվարճալից զիրք ունի։ Կա և մի պարտեզ, վորից յես ամենապարզե բնութեան բարի բարեքները, իմ ամեն բանս ել լավ ե, բայց միայն մի ցավ ունեմ, վոր չունեմ սիրականիդ ինձ զրուցակից, ինչպես վոր յերբեմն ունեյի թշվառ Զլուրակերանոցում։ Անցան այն օրերը, անցան և այն օրերի հանդամանքները, բայց անցածի հիշատակները, վորոնք առանձնապես տղավորված են մտքումս, չեն թողնում յերբեք մոռանալ անձկալիիդ։

Պոստովանում եմ, վոր շատ հետ ընկա, թերանալով փոխադարձը գրե-

լու պարտավորութեանս մեջ, բայց վստահ եմ քո անկեղծ սիրուն, վոր յերբեք չի պակասիլ և չպետք է ել պակասի փոքր թերութեանս պատճառով, քեզ սիրողին Մսուրի:

1837 թ., նոյեմբեր 16.

Հնչեշա.

Արդյանը Մոսկվայում յեղել և յերկու տնգամ՝ Դորպատ գնալիս և վերադառնալիս Ահա այդ յերկրորդ տնգամ Մոսկվայում յեղած ժամանակ, վոր պատահել և 1836 թվի դասկի որբերն, առաջին տնգամ, բուն դասկի որբ, նա քաղաք և խոսել յեկեղեցում և զրէ առել իր խոսածը. բժան առացեալ յաւուր տօնի սուրբ Զատիկին յեկեղեցւոյ վերացմանս. խաչին ի Մոսկովի 1838 ամի խորագրով: Այս գրվածքի մասին և յեղել, վոր, ինչպես յերեւում և այս նամակից, Արդյանը գրած է յեղել Մսերին և նա պատասխանել և, թե չի տեսել և չի կարողացել:

Մսերի վորդին այս նամակում հիշված Զարմայրը, հետագայում ուսել և Լազարյան ճեմարանում ու լիկեոնում և վարել և Մոսկվայի տպարանների տեսչի կարեւոր պաշտոնը: Նա հմուտ և յեղել, բացի հայերենից, և ռուսական թուրք և ռուս լեզուների գիտութեան. նա զբաղել և ուսուցիչն մի սովոր հասոր, վորի մեջ ամբողջել և տպարանների վերաբերյալ հրատարակված բոլոր պետական որենքները և կանոնները՝ իր հմուտ մեկնաբանութեան երով և բացատրականներով. այդ զերբն այնքան ընդհանրացել և, վոր սովորական զործածական զրբն և դասել տպարանի զործով զբաղողներին համար:

Այս նամակից պարզվում է, վոր Արդյանը ուսուցչութեան և արել Քիֆլիում և Մոզմոն Տեր-Ղուկասյանի տանը: Այդ այն դոկտոր Մոզմոն Տեր-Ղուկասյանն է, վոր իր ծախքով Նազարյանիցն ուղարկել և Դորպատ և այնտեղ տպելու համար մի փոքրիկ թղթակ եր նշանակել նրան:

Ջլուրակեբանոց Մսերն անվանում և Նյմիածինը, վորի սեղանատանը շատ հաճախ պատրաստվելիս և յեղել այդ ջլուր կոչված տպուրը:

Հնչեշա ամառը, վորտեղ այդ ժամանակներն տպել և տնավորվել և Մսերը և վորտեղից հետո հրավիրվել և Մոսկվա, Լազարյան ճեմարան, յեղել և Բեռնարբելայի հայտնի ունեւոր կալվածատեր, իշխան Մանուկ-բեյի կալվածքը Դրս վորդի Մուրաւ-բեյի եր, վոր Բիշկենեկից Մսերին հրավիրեց իր ընտանիքի անային դաստիարակի և ուսուցչի պաշտոնով: Հետագայում Մսերի վորդի Զարմայրը ամուսնացել և Մուրաւ-բեյի կալվածքների կառավարիչ Պալեստի գասեր հետ և այդ ամուսնութեանից ունեցել մի քանի վորդի, վորոնց մեջ հայտնի յե նրա կրտսեր վորդին՝ հայտնի լեզվագետ, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Լեվոն Մսերյանը:

ՊԱՏԿԱՆՑԱՆՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿԸ

Հրեշտակակրոն Պաշատուր

Ոգոստոսի 13-ին գրած Ձեր նամակը հասավ մեզ ղեկտեմբերի կեսին: Իմացանք Ձեր առողջ ժամանելը տեղդ և հասնելը նպատակիդ, հոգով չափ ուրախ ենք Ձեր արած առաջին վոտնափութին գիտութեան տան մեջ և նամանալանդ ուրախ ենք, վոր նրանք, վորոնց ձեռքում գտնվում և իմաստութեան տաճարի փականքը, իրենք են բաց անում դռները, վոր դուք մտնեք նրա մեջ:

Հուլիս ունենք, վոր Դուք առողջ եք, մենք ևս վողջ ենք բարձրյալի աջի պահպանութեան ներքո: Ձեր նամակի մեջ կար միայն մի հատ գիր, վոր մենք հասցրինք Հուստիանե Քալմիբեյանին ու նրանից պատասխանն ստանալով, ահա մատուցանում ենք յերկու որացույցի հետ միասին—1826 թվի, վորի վերջում կա հայոց թագավորների ազգաբանութեանը, և 1828 թվի, վորի վերջում՝ հայկական զորականութեանը և մի նորատիպ որացույց 1831 թվի համար, վորի վերջում կան տեղեկութեաններ մեր տպարանի և ուսումնարանի վիճակի մասին, յեթե կամենաք:

Իայց խնդրում ենք գրեք մեզ, թե ուսանե՞նք ի՞նչ որագիւրք եւ տպագրւում
համալսարանումդ, կամ հնարավո՞ր եւ արդյոք ուղարկել այդտեղ, որագրու-
թյանդ մեջ մեր ծախքով տպելու ուսանե՞նք շարագրությունների հատվածներ,
և այդ ի՞նչ կնստի։ Դարձյա՞լ կուզեյինք իմանալ, թե կարելի՞ յե Ձեր ձեռ-
քով այդտեղից ստանալ, ինչ վոր մենք կամենանք ունենալ մեր տպարանի
համար. կամ արդյոք այդտեղ գրոց փորագրողներ, կամ պատկերներ, յու-
րաքանչյուրը քանիսով են շինում, գրեք մեզ մանրամասնաբար։ Իմ հայրը
վողջունում եւ Ձեզ, իսկ ազգասեր աղա Քաչատուր Քամայանն արտասու-
քով, հայրենասեր խնդությամբ գրկելով համբուրում եւ Ձեզ իդեպպես և ել
առավել մատուցում ե իր անհուն գոհությունը Ձեր բարերար պ. պրոֆեսոր
Պարրոտին, վոր այդպիսի հայրախնամ գթությամբ հանձին Ձեր պարտավո-
րեցնում և բոլոր ազգասերների հոգիները։

Մնում ենք Ձեզ համար միշտ բարյացակամ խոնարհ ծառաներ
և յեղբայրներ ի Բրիտոս

Դաքիել սարկավազ Պատկեմյանց

Պետրոս զպիր Պատկեմյանց

1830, դեկ. 19.

Նոր-Նախիջևան

Հայասնի յե, վոր Արովյանը 1830 թվի հուլիսի 11-ին մեկնել ե Քբլիսիից Դորպատ
և ճանապարհին, յերե հասել և Նոր-Նախիջևան, մի առժամանակ, հանգստանալու համար
կանգ ե առել այդտեղ. Նոր-Նախիջևանում նա ծանոթացել ե Պատկեմյան յեղբայրների,
նրանց հայր Սերոբե վարժապետի. այդ ժամանակ քաղաքագլուխ Քաչատուր Քոմայանի,
Գալսեթյան ընտանիքի և ուրիշների հետ, ուրախ սրեր ե անցկացրել նրանց շրջանում,
սիրել և նրանց և սիրվել նրանցից. հասնելով Դորպատ նա այնտեղից ել հաճախ նա-
մակներ ե գրել իր սերն ու հարգանքը հայասնի իր ծանոթներին, չժողանալով և իր մասին
շահեկան տեղեկություններ հաղորդել նրանց։ (Այդ մասին տես Արովյանի «Սիրելիք իմ
անհամեմատ Տիեացու Գարբիել և Տիեացու Պետրոս խորագրով թուղթը, վոր գրված ե
1831 թ., և մենք ղետեղել ենք «Դիվանում»։

ԱՌԱՔԵՆԸ ԱՐԱՐԱՅՑԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Հոգուս միակ արևածաղիկ

Քաչատուր Արովյանց

Մտքերիս տարակուսանքների ստիկրածածկ մառախուղը փարատվեց և
իմ մեծ ուրախության համար աստված հասցրեց ինձ քո Մոսկով հասնելուդ
նամակը, բայց քո հայտնած դժգոհությունը մոսկովցիների անհյուրասիրու-
թյան մասին ինձ յերկբայության մեջ ձգեց, վորովհետև այդ ցույց ե տա-
լիս, թե հեշտ չե հայրենիքից հեռանալ և դնալ ոտարություն, անձանոթ
աշխարհ։ Իմ անձը քեզ հետ, Քաչատուր, աղաչում եմ քաջությամբ տար
այդպիսի բաները, տար աներկմիտ, հուսալով, թե ամեն բանի վերջն ե դո-
վելի, ուստի և մեծ համբերությամբ տար ուսմանդ և նպատակիդ հասնելու
համար քո կրկիք անախորժությունները, քանի վոր անուշություններովը
պիտի անուշանան քո քիմքը և քո ստանալիք մեղրածորան գիտությամբ՝
մեր և մեր բոլոր հայրենակիցների ճաշակը։

Ինչպես վոր բերանացի տեսլ եմ քեզ, նույնն ահա կտակում եմ քեզ և
գրով, Քաչատուրս, հոգիս։ Յե՛վ տիրոջ ասածի համեմատ, յերկու բան ունեմ
ասելու քեզ, Քաչե Ավետիքյան, աղաչում եմ, վոր լսես ինձ քեզ հատուկ

հեղությամբ, կարճառու: Առաջինն և հայոց կրօնի և սուրբ յեկեղեցու-
ամուր և անճակտելի պահպանությունը, խցելով ամեն բանի մեջ հոգուդ և
մարմնիդ ականջները լյուստերականների (ավետարանական կոչված) սեթևեթ-
քարոզությունները դեմ, վրոնք անդադար ջանք են թափում սրան նրան-
վորսալ իրենց դավանության մեջ, ինչպես վոր այս տարի շատերը հայտնվեցին
Ղարաբաղում և դրանցից յերկու գլխավորները բռնվելով, կապանքների մեջ
բերվեցին Թիֆլիս և մեկը մեռավ բանտում, իսկ մյուսը, Մովսես անուշով,
հիվանդագին վիճակի մեջ ապրում և այստեղ՝ վանքումս: Այդ ազգի մեջ
թող որինակ լինեն քեզ Մակարյանները, թե Բնչպես նրանք մինչև մահ-
մաքառեցին հայրենի որենքի թշնամիների դեմ և ընդունեցին տիրոջից
փառքի անթառամ պսակը: որինակ առ բոլոր սուրբ նահատակների և մար-
տիրոսների դասը, վրոնք վոր կոչման մեջ վոր յեղան, նույնի մեջ մնացին:
մինչև իրենց մասը: Սրանց միայն հիշեցնելով սիրելիիդ, մյուս անթիվ որի-
նակաները թողնում եմ քեզ: դու կարող ես ինքդ անձամբ իմաստասիրել:
Յերկրորդ տոնելի վողջախոհությունը և Ժուժկալությունն և կրքերի բռնու-
թյան դեմ: Այս դեպքում դու պետք և լինես, հոգիս, Հովսեփի նման: հաղ-
թիր և մի հաղթվիր մարմնիցդ, վոր նրա նման աստուծով բարձրանաս
իմաստունների գահը: Յեղիր Դանիել և ազատիր Շուշան հոգիդ անորեն ծե-
րերի վավառությունից, յեղիր գեղեցունական թաց ու -չոր գեղմն, թաց,
թրջված շնորհների ցողով և չոր՝ բնության ախտերից:

Աշխատիր, սիրելիդ իմ, վոր կարողանաս իշխել կրքերին և վոչ թե
կրքերն իշխեն քո վրա: Յեթե դու իմ այս յերկու ասածներս անխախտ պա-
հես, պարծանքի մեծագույն պսակով պսակված կլինես և կստանաս ամենքի-
բերանից գովության հաղթանակը: Թող իմ այս խոսքերը քեզ դառն չթվեն,
սիրելիս, հավատան, վոր յես ինձանից ավելի յեմ սիրում սիրելիիդ, հավա-
տան, սերն և, վոր խոսում և և բարեկամդ, վոր գրում եմ, հիշիր այն խոսքը:
վոր ասում եմ. «Իմաստության սկիզբն տիրոջ յերկյուղն եմ և թե՛ Վորտեղ
յերկյուղ չկա, այնտեղ յերկյուղ կա», և այնպես արա, վոր չտրտմեն բա-
րեկամներդ և չուրախանան թշնամիներդ, բեր քեզ հետ տարած անարատ
վողջախոհությունը և մեր կրօնի անլուծելի շատագովությունը և գնիր
առատ-առատ, ինչ վոր չունես—գիտություններ, արվեստ, լեզուներ և մար-
դասիրության քաղաքավարություն ունեցողներից և դրանցով հաշակված-
ներից:

Բո նամական են ինձանից և քաղցրիկ Աղաբեկից անպակաս կանես,
նրան կուղարկես ինձ գրած նամակդ, և նա ինձ կհասցնի: Մի յերկրայիր,
հոգիս, քո ծնողներն իմ ծնողներն են և բարեկամներդ՝ իմ բարեկամները,
յես չեմ ծուլանալ յերբեք մխիթարելու նրանց կարողացածին չափ: Յեմ աս-
տուծու հրեշտակը, վոր Հակոբին դատարկածեն տարավ Պառան և վերա-
դարձրեց մեծ ճոխությամբ ու պատվով և ով վոր առաջը դուրս յեկավ պա-
տանի Տոպիլայի նման, նա ընդառաջ դուրս կգա և քեզ, հոգիս, և հաջողու-
թյամբ և վողջությամբ կվերադարձնի քեզ հայրենիդ՝ բարեկամների և
բոլոր սիրելիների ուրախության համար, վրոնցից մեկն ել յես եմ:

Հանապազորդ ցանկացող բարեհամբավիդ
Աաֆի Աստվածատրի Արարատյան

1830, սեպտ. 12.

Թիֆլիս.

Մարդամահ [խուերա] չկա, վերացավ, անխնա կոտորեց, վորին ցանկացավ և այս 15 որ ե, վոր բնավ մեռյալ չենք տեսնուի:

Հայկական ՔՄԸ Գրական Թանգարանում, Ք. Արսլանին նոր ձեռք բերված արխիվում գտնվում են այս Արարատյանի 20-ի չափ նամակները, վորոնք գրված են Արսլանին 1828—1833 թ. թ. Վերվանի ծածկվել շատ չընդարձակելու համար, այդ նամակներից այստեղ մեջ ենք բերում միայն յերկուսը Բայր նամակներն են լցված են ջերմ սիրո արտահայտությամբ դեպի Արսլանը, խորհուրդներով նրա ուսման վերաբերմամբ, նրա վերադարձի և հաղուս իր բարեկամների և բարձր ազգի նրա բերելիք գիտությունների մասին, հոգացողությամբ՝ Նաղարայանին ել Դարգաստ ուղարկելու և նրա ապրուստն ախանդ ապահովելու, ցանկությամբ և դիտավորությամբ միահամուռ ընկերական ուժերով, Մխիթարյանը ուխտի նմանությամբ մի ընկերություն կամ միաբանություն կազմելու հայ դրականության և պատմության ուսումնասիրության նպատակով և դրա համար մարմնավոր ու հոգևոր իշխանություններից Թուլյովություն ստանալու մասին, և այլն:

Ինքը, Հարություն Աստվածատուր Արարատյանը յեղել և վաղաբազմացի, ուսել և Նաղարայանի ու Արսլանին հետ մտերմացել և Ներսիսյան դպրոցում, վորի դասընթացն ավարտելուց հետո, նույնպես ցանկացել և կատարելագործվելու համար ոտալ աշխարհ գնալ, բայց չի հաջողվել և հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոն ստանալով, նախ՝ Ներսիսյան դպրոցում և ապա պետական գլխավորի տնում, բազմաբարձել և գրանդ և ընդմիջա մնացել նույն պաշտոններում Նա կրոնամուր ու դասընթացով և յեղել և հայ յեկեղեցու և դավանության չափազանց ջատագով ու ամեն բանում պահպանողական ուղղության հետևող, վորով և վերջապես, ընդհանրվել և իր մտերմ ընկերների հետ, պատակով նրանցից և պաշարել նրանց դեմ, վորի մասին մի ուրիշ տեղ, Վերվանում առիթ ենք ունեցել խոսելու:

Այս նամակում հիշատակված Աղաբեզը յեղել և Ներսիսյան դպրոցի դասընկերներից. նրա ազգանունը Սմբատյան եր, և այդ ժամանակները նա գտնվում եր Մոսկվայում:

Գտնվական յեղրայր Նաչատուր

Քեզ ուրախացնելու համար ուղարկում եմ Աֆթանդիյանների նամակն առանձին, վորովհետև յես հորդորեցի նրանց գրել, հաղորդելով զո սիրո վողջույնը, վոր դու խնդրել եիր մատուցել նրանց, Հաբել Գուրգենբեկյանցը ևս չի մոռացել նազելիքդ. նա ևս ցանկանում և թղթակցել ձեզ հետ, և հայտանեց ինձ իր սերը, վորով սիրում և ձեզ, և խոսեցիք իրար հետ շատ բան: Մեր խոսակցության ժամանակ հանկարծ մեզ մոտ մտավ հայասեր, հայրենասեր հայագուն բժշկապետ պարոն Սողոմոն Տեր-Լուկասյանցը և հարցրեց մեզ, թե ինչ ենք խոսում, և լսելով սիրելիք անունը և ուսման յեռանդը, ուրախացավ, և յերբ իմացավ, թե իմ թղթակցությունը մինչև որս ել շարունակվում և քեզ հետ, խնդրելով խնդրեց ինձանից աղաչել սիրելիք մեծ թպարտապահանջությամբ հաստատուն, անշարժ և անփոփոխ մնալ հայրենի կրոնիդ մեջ և հայոց կրոնն ու յեկեղեցական ավանդությունները, վոր Հայաստանի բազմերախտ Լուսավորիչ Գրիգորը հաստատել ու քարոզել և, միշտ բարձրիդուլի հանդիսացնել ոտարագգինների առաջ, վորոնք իսպառ չեն սիրում հավատքից շրջվածներին և չեն հոժարում և վոչ մի բարություն անել այդպիսիներին և, ընդհակառակը, սիրում են, մեծարում և ընդունում են իրենց ազգն ու յեկեղեցին, վորի մեջ ծնվել ու մեծացել են, չուրացողներին ու չանարգողներին Յես հավատացրել նրան, վոր դու զո ևս հայրենիքի սիրուն և անխնայ մարտյան կրոնի և սուրբ յեկեղեցու և վոր յես միշտ գրում եմ քեզ այդ մասին: Բայց նա ստիպեց ինձ ասել քեզ այսքանը յուր կողմից:

Հայր Սալլանդյանը հայտնում և ինձ իմ արած սխալները հայկաբանության հարազատության դեմ և Ձեզ ել մեղադրում և դրա մեջ: Դուր,

ասում ե՛ն նա, անխտիր հետեւում եք ռուսական վոճին և վոչ հայկականին: Գրեթէ [նամակների], ասում ե, ժամանակը և տեղը [10 հունվարի 1831, թիֆլիս], վորի մեջ զորությամբ կա «գրվեց» կամ «տպվեց» բայը, վորոնց համապատասխան ժամանակը և տեղը, իհարկե, պետք ե դնել ներգոյական հոլովով և վոչ թե ուղղական՝ ռուսականի նման: Այսպես նա կշտամբում ե և և՛ի միջարկության գործածելու համար, վորովհետեւ, ասում ե, և՛ի-ը ռուսաց և տաճկաց բառ ե և վոչ հայոց, վորի փոխարեն պետք ե գրել ճի՛ն Նա խնդրել եր ինձանից մեր գպրոցի «Յերեխայրէ» Ներսիսյան դպրոցի», կարծեմ, մեր սխալները կրկտելու [պրպտելու] համար. յես ուրախությամբ ուղարկեցի նույնը նրան, խնդրելով հայտնել իմ սխալները:

Զարմանում եմ, թե դուք այսքան ժամանակ ինչո՞ւ չեք թղթակցում մեր սրբազան առաջնորդի և նրա պատվական Գեվորգ սարկավազի հետ և նամակապես ծերունի հայր Մանվել վարդապետի հետ, վոր միշտ հիշում ե ձեզ, հարցնում ե կամենում եր նույնիսկ նամակ ևս գրել, բայց վոր դուք առաջինը գրեք, լավ կանեք: Ուսմանդ զբաղմունքը, գիտեմ, թույլ չեն տալիս ձեզ այդ պարտականությունդ կատարել, սակայն դուք կարող եք հերթ պահպանել (նույն ե՛ նորբաթ), այս փոստին ինձ, մյուսին նրան գրելով:

Մարտի 12-ին և ապրիլի 16-ին նամակներ եմ գրել և ուղարկել Սալլանդյանին, վորոնցից վերջինի մեջ ե հ. Հարություն վարդապետի, Մուսրէի՝ Հորդ և այլն նամակները, և հուլյս ունեմ, վոր մինչև որս ստացած կլինեք: Ուրիշ լուր ձեռքիս չունեմ, ուստի ե բարեկենդանությանդ և աջողականությանդ համար գործիդ մեջ աղոթելով աստծուն,

մնում եմ սիրելությանդ

ամենախոնարհ ծառա

Առաքիլ Արարատյանց

1831 թվի ապր. 21-ին

Տփլիս.

Արովյանի դասընկեր Արարատյանի նամակներից, ինչպես ասել ենք, Արովյանի արխիվում պահպանվել են 20—21 նամակ, վորոնցից մեկն ել այս նամակն ե, վոր մենք վերածելով աշխարհաբանի, զետեղել ենք «Դիվանում», ցույց տալու համար, թե հիշյալ բոլոր նամակներն ինչ ընույթ են կրում:

Հիշված Ավթադիլյանները յերկու յեղբայր են յեղել՝ Զաւ և Սողոմոն Դրանք, ինչպես յերևում ե, նույնպես յեղել են Արովյանի դասընկերները:

Հայր Սալլանթյանը յեղել ե Մոսկվայի հաշորդ, Հազարյան ձեմաբանի հայոց լեզվի և կրօնի ուսուցիչ Միքայել Սալլանթյանը, վոր ժամանակին Նյմֆածնի միաբաններից կըրթված և զետեղական համարված վարդապետներից եր. Նա առաջ հայ կաթոլիկ վարդապետ ե յեղել՝ Հովակիմ անուանով, հետո յեկել ե Աստրախան, փոխել իր անունը, ընդունել պատմաբան Զամյանի Միքայել անունը, վերագրեձեւ ե հայ յեկեղեցու գերիւր և նշանակվել Հազարյան ձեմաբանի ուսուցիչ: Նրա ժամանակ և նրա ձեռներեցությամբ ե, վոր ձեմաբանում կազմվել և առաջընկել ե Մուղալաց Արաբտալանը գերբը, վորի մեջ զետեղված են յեղել ձեմաբանի և ճեքեխալիք Ներսիսյան դպրոցի՝ խորագրով գերբը, վորի մասին խոսվում ե այս նամակում: Այդ Սալլանթյանի՝ Արովյանին գրած նամակներից արխիվում պահպանվել ե 12 հատ, վորոնց մեջ արժանիք ունեն ևս դանազան խնդիրներ, և այդ խնդիրների մեջ գլխավոր ե հայոց յեկեղեցին սոնտֆիդիտականության դեմ, վոր ճառը նա ցանկացել և առաջարկել Դորպատում և դրա իրագործումը հանձնած ե յեղել Արովյանին:

ՀՈՐ ՅԵՎ ՀՈՐԵՂՐՈՐ ՅԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿԸ
ՔԱԶԱՏՈՒՄ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1.

Ի ծնողական բաղձանաց գգուեալ
որդեակ տիրացու Քաջատուր!

Արդարեւ մորմօք եռանդեան սրտի գամ քան զգամ արծարծեալ քաղցր որդեական սէր քո տոչորի բնաւին և գալարէ գաղիս մեր ընդ տարագնացութիւն քո ի գրգաց (ի գրկաց) մերոց. արդ՝ յիշեմ զախորժութիւնդ մեզ և դու անձամբ անձին դատ արմ. եթէ զիարդ սնուցանես զմեզ ի խորշակի բաղձանաց մերոց զովութեամբ նամակիդ. աւանդ երանի՛ ըստ ցանկութեան սրտի քո, առաջնորդեսցէ աստուած առ նպատակ քո. ի վայրի դալարեղ աղբր բնակեցոյց զքեզ և առ ջուրս իմաստից սնուացէ: Ձէ ինչ տարագէտ աղաւնէ՛ բարւոյ բնութեանդ վայելել զագգի ազգի. փառս յարգութեան՝ յաւէտ ևս ի պանդխտութեան առ ի գոլ անձինդ՝ ի պարծանս հայրենեաց՝ ի մխիթարութիւն ծնողաց և մտերմաց: Ուրեմն յոտն կաց լուսաւորեմ զչա մտաց ճառագայթիւք իմաստութեան՝ ի փայլումն յազօտագնաց աշխարհի աստ. քաղցրացս զսիրտ քո՝ կաթամբ գիտութեան զլիւրդի յազուրդս նպատակ՝ աստուածատուր զօրութեամբ՝ ջամբել զմատաղտունկս արարատեան, զննեալ ի յաւիտեան հոգւոյ և մտօք երկնառաք բարութեամբ:

Օ՛ն առդր ի քէն, որդեակ՝ պակասեցուցանել զգործութիւն քո ի մէնջ. զի որպէս փափագի եղջերու աղբերց ջուրց, այնպէս կարոտի անձն մեր այնմիկ և հիմ հրաժարիս:

Յաղի ցօղս յեղումք (հեղումք) իբրև ընդ աչօք առ իմ գգրտնաշխատ տունկս քո՝ զի առնին մեզ զօրն՝ յոր զմիմեանս գգուէաք, հովանի է տէր ի վերայ այնոցիկ ի խնամս մեր յերերեալ սիրոյդ յազագաւ քաղցր որդեակիդ մեր վասն որոյ միամիտ լեր, — գորովաղետ մայր քո վասն անգին կենացդ անդադար յաղոթս գոլով փափագի համբուրման զսիրելիդ՝ ընդ նմա ողջոյն տուն մեր՝ մեծ նանն տատ բիբին. նանագն. յովհաննէս, մեծ հոփերդ և փոքրն, հարսն. վիրապն. կարապետն. փարիխանն և համայն մտերիմք քո ցանկան բարորդութիւնդ ընդ երկայն աւուրս: Ողջ լեր ի պարծանս մեր:

Յաստուածային խնամոց խնդրելով առ նպատակն ամօթխածութեամբ ձգել հասուցանել զնագելիդ հմք մշտատե յաղօթս և փափագ տեսութեանդ:

Հօրեղբայր քո յարութիւն և հայր անտիս
Ապովեանց

Փետրվարի 20 ի 1881 թի
ի քանաքեռ

ևս և նուապտ եղբայր քո Գրիգորս սգալի... Յնացեալ երկու քերց և սիրելի հարսիցդ սիրով ողջունեմ:

յայլ ևս որ Բէկէլի միրզէն սիրով ձեռք համբուրէ:

Գերբիմաստ խաչատուր ապովեան և մերս ցանկալի որդւոյդ
կարօտակեղ [կարօտակէղ] փափակմամբ [փափագմամբ]
բարեւ—

Եւ զկնի կարօտալի փափակմամբ բարեւիս յայտ լիցի սիրելի որդիու-
թեան քում և թէ շնորհ արարեալ կամեցիս հարցանել որպիսութեան մեր,—
փառք ամենազօր արարչին, կամք ողջ և առողջ համայն տամքք մերովք և
աղօթող անգին կենաց քոց և քու ողջութիւնն կու խնդրեմք համայնքս
որոց եմք ճոյսինք—յարութիւն, աւէտիկ (Աւետիք). յովհանէս. վիրապ.
կարապետ. առաքել. մեծ նան. փոքր նան. ծովինար. փարիխան. մարիամ և
այլ ամենայն բարեկամք քո շատ սիրով բարեւ առնեն և կարօտին ցանկալի
տեսութեան քո նաև, որդի, խնդրեմ լալագին աչօք և կարօտալի հարցմամբ,
որ եթե մեր ծնողութեան գութն կու սիրես, անմոռաց անելով մեզ կարօտ
չի թողուս քո տեսութեան, որ ոչինչ պակասութիւն չունիմք, փառք աս-
տուծոյ, բայց քո կարօտութիւնն շատ է նեղացնում, խնդրեմք անտես չի
անեսու Նախքան զայս, 4 գիր ևս ունիմք գրեալ մէկն ձեռամբ արդութեան
Ստեփան վարդապետին, մէկն տիրացու մարին [մանր], մէկն յովհանէս
[Յովհանէս] վարդապետին և առաքել արարատովին. բայց քանի դու
թփիխիցն գնացել ես, քեզանից 2 գիր եմք ստացեալ, և այն սերմօրայքն,
որ ուզել էիր, փոշոն չի վերցրաւ,—թէ կու ծլի, նաև շնորհակալութիւն քո
եղբայր աղա առաքել արարատովիցն, որ ի գալն իւր առ մեզ երևան և մեր
տունն յուլիսի 4-ին փոքր նանիդ համար բերաւ այս ինչ. մին հատ կանաչ
էշմայ տարայի, 7 գաղ փաթսխայ, 3 գաղ չիթ, գաղ կէս գետնջու դասպ (?),
3 գաղ ջալաշահի (?), մին սեւ չուխայ, և մենք էլ, ինչպէս հարկն էր,
պատուեցինք մեր կարեաց գեօրայ, նաև քո տնկաց [տնկած] տնկիքն և
պատրիսներն միամիտ լինես ողջ էլ լաւ են ածնեղք նորատունկ լաւ է յետ
այսօրիկ ես ստորագրող սորին նուաստ յովակիմ և գրիգոր գէորգեանս քո
բիձու որդիք շատ կարօտիւ բարեւ առնեմք և հարստ [հարսդ] շողակատն
[Շողակաթ] և համայն մերայինք ողջութեամբ կարօտիւ բարեւ առնեն, որոյ
աստուած արժանիս արասցէ ողջութեամբ:

Մնամք բարեացդ ցանկացող
յարութիւն և աւէտիկ
Ապովեան

Նանասեն յովհանէսի զօքանչն [զօքանչն] իւրեանց համայն ընտա-
նեօք բարեւ առնեն:

1832 յուլիսի 18
ի երևան քաղաքեւ

Արո՞վայնի ծնողների այս յերկու նամակը մենք հանել ենք նրա արխիվից և մացրել
«Դիվանի» մեջ, Վաղարշի ցույց տանք, թե ինչ բնույթ է կրել ծնողների թղթակցու-
թյունն իրենց վարդա հետ այն տարիներին, յերբ նա զանձում եր Դորպատում. նամակ-
ները, ինչպես յերևում է, գրված են ազգական, բարեկամ մաքդկանց ձեռքով, վրո՞նք կի-
սազրագետ լինելով, նամակներն էլ, բնականաբար, գրել են աղավաղված լեզվով, տառա-
սխառներով և անկանոն կետադրությամբ: Մենք նամակները թողել ենք անփոփոխ և միայն
աեղ-անղ ավելացրել ենք կետադրություն, վր միացր մաթ չմատ նամակների մեջ մեզ

Համար կարեւորն այն է, զոր մեջ և բերված ընտանիքի անդամները անունները, զորոնք հաղորդուած են մեզ մասամբ հայեւու Արքայանի տոհմազրութունը: Մենք արդէն իր տեղույ մեկնարանել ենք, թե ինչու: Արքայանը մի քանի տեղ ստորագրել և իր ազգանունը զո՞ւ Արքայան, այլ «Անտոնյան» կամ «Ավետիքյան»: այստեղ էլ տառշին նամակի տակ հայրը, Հարությունը իրեն անվանել և հորեղբայրը, իսկ Ավետիքը — հայրը: Արքայանի տոհմազրությունն էլ ավելի պարզելու համար, մենք դիմել ենք նրա Թոռ Լեւոնին, զորից և ստացել ենք հետեւյալ տեղեկանքը, զոր ավելորդ չենք հաղորդուած մեջ բերել այստեղ:—

«Հորս՝ Վարդան Արքայանի՝ մատիւտով գրված մեկ հղությանից պարզվում է, զոր հրատեղ Արքայից սկսած մեր ընտանիքը հյուղավորվել է այսպես.

Արքայի վորդիներն են՝ Հարություն (Քաջատուր Արքայանի հայրը) և Ավետիք. Ավետիք Արքայանի շառավիղները բազմացել են մեծ մասամբ Քանաքեռում. Հարությունի վորդիներն են՝ Քաջատուր, Վերայ և Կարապետ (այս հյուղավորության մեջ չի հիշված մանուկ հասակում մահացած Մոսի յեղբայրը):

Քաջատուրի վորդիներն են՝ Վարդան (Մորից) և Զարմանդուխտ (Աղեւայիգա) և Վարդանի վորդիներն են՝ Քաջատուր (+), Կոստանդին, Վիկտորիա (Մարիամ): Լեւոն, Վահան (+), Աշոտ (+), Գեարդուս (+) և Ծաւառիկ:

Նույն ղովումներում բերված է նաեւ խնամի տոհմազրութունը հետեյա, կարգով.

Քաղեղոս, վորդին՝ Հովհաննես, որս վորդին՝ Միլտոս, զորի քույրը՝ Քաղուհին հիշված է իբրեւ Հարությանի կին (ուրեմն այս Քաղուհին Քաջատուր Արքայանի մայրն է):

Միլտոսից սերած հիշատակվում է Մարիամ (+), զոր այն «քեռեղուհար» Մարիամն է, զորի մասին հիշատակություն կա Քաջատուր Արքայանի գրություններում:

Յերկբայից նամակի մեջ հիշված Ստեփան վարդապետ Արքությանը հետազայում Թրեքի տառշնորդ Ստեփան արքեպիսկոպոս Արքությանն է, արքեպոս Մորը հետազայում հայանի Մսեր Մազեաբոս Մսերյանն է, Հովհաննես վարդապետը մեր քանիցս հիշած «Լըբեցի» Հովհաննես վարդապետն է և Աստուղի Աբարատովը, վարդաշապատացի Աստուղի Աստվածատրի Աբարատյանը՝ Քաջատուր Արքայանի դստերկերը:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ ՀԱՅԱԳԵՏ ՀՆԵՐԻԿՈՍ ԳԵՏԵՐՄԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՅԱԶՏԱՏՈՒՐ ԱՐԽՎՅԱՆԻՆ

Մեծարդոյ սարկաւադին հօր
Քաջատուր Արքիւնն ողջուն շատ

Լուեալ իմ բազում անգամ և բազումս վասն Քոյոյ մարդասիրութեանդ, վաղ ուրեմն կամէի գրել առ պատուականութիւնդ յուսով ընդունել թերեւ պատասխանի ի սիրելութենէդ, բայց յապաղելով օր յօրէ՝ հուսկ յետոյ այսօր լուայ ի բարեկամէ մեր Գարոն Հերմանէ, թէ ունիցիս դառնալ անդրէն ի սուրբ կաթողիկոսարանդ յէջմիածին, վասն որոյ մեծաւ ճեպով գրեմ զայս գլթողթս իմ ողջունելով զի՞նք միանգամ զբարեաւն մնաւ ասելով: Իսկ գիտեա վասն իմ՝ զի վոքը մի ուսեալ զգեղեցիկ լեզուդ հայոց՝ յամենայն սրտէ իմմէ ցանկամ լսել՝ ընթեռնուել և տեսանել զբազում ինչ զմէնջ: Եւ թեպէտ տակաւին համբալ իցեմ յուսմունսդ յայդոսիկ՝ իշխեմ գրել զբանս զայսոսիկ ի լեզուիդ հայոց յուսալով՝ թէ ներեսցես ինձ զհամարձակութիւնս՝ և թերեւ պատասխանույ արարեալ զիս խնդացուցանիցես: Բայց ապա՝ թէ մարթ էր առաւել ևս խնդութեամբ լրացուցանիցես զիս, եթէ դարձեալ ի սուրբ էջմիածին կամիցիս թղթովք ազնուութիւնդ երջանիկ առնել զիս, քանզի յոյժ անձկալի է ինձ ամենայն դոր ինչ զգեղեցիկ երկրէդ Հայոց լուիցեմ և ընթեռնուցում: Սակայն տեսանելով զգոռարութիւն այսր թղթակցութեան՝ զայս միայն խնդրեմ ի Բէն՝ զի մի սրտմտեսցիս ընդ իս վասն համարձա-

կուսեան իմոյ և փափագելով Բեզ օգնութեամբ աստուծոյ զղարձ բարեբաղդ յերկիրդ՝ ողջոյն սիրոյ և յարգանաց մատուցանեմ Բեզ՝ որ եմ և միշտ եղէց

Պատուականութեանդ Բո

Ի Բերլին

ամենանուսաս ծառայ

10 Յունվար, 1835

Հենր. Բեդերման,

Վարժապետ յուսումնարանին Բերլինայ-

Այս նամակը մենք դառնք Արովյանի Բլթերի մեջ և հարկավոր համարեցինք մօցնել Երիվանի մեջ յերկու տեսակետից, նախ՝ իբրեւ մի հետաքրքրական յերևույթ, յերկրորդ՝ Վոր դիտավորն ե, իբրեւ մի կարեւոր վավերական, վօր, ըստ ամենայնի, քաջատուս և պարզաբանութեամբ և մեզ մեր ունեցած տարակուսանքը Երիվանի մեջ մօցված՝ Արովյանի մի կարեւոր Բլթի վերաբերմամբ Հետաքրքրականն այն ե, Վոր հայ կյանքին ու լեզվին բուրբաղին ոտաբ գերմանացի մի մարդ, կարողացել և այն չափով սովորել հայերեն զբաւարը, Վոր ի վիճակի յս յեղել դեռ իր համբուկութեան, այսինքն դեռ այդ լեզուն շատ քիչ իմանալու ժամանակ հայոց այդ հին լեզվով Բլթակցի Արովյանի հետ, Վորի մասին նա լսած ե յեղել և Զերմ ցանկութեան և ունեցել, յեթե Վոյ անձամբ, գոնե Բլթակցութեամբ կազմած, ծանօթ լինել նրա հետ Իսկ տարակուսանքն այն ե, Վոր մինչև այդ վավերականի յերևան դալը մեզ հայանի չնր, Թե Արովյանն ում և յնրե և զրե իր Մեծիմաստ պարոն արդո վարժապետ խորագրով Բուլթը Արդ, այս նամակն և Արովյանի Բլթի բովանդակութեան համեմատութեանից պարզվում ե, Վոր այդ Մեծիմաստ պարոն արդո վարժապետը հենք նույն Պետերմանն ե, Վոր Բեռլինի ուսումնարանում յեղել և հայոց լեզվի ուսուցիչ և Վորը զրել և Արովյանին իր այդ նամակը 1835 թ. հունվարի 10-ին և իբրեւ պատասխան նրանից ստացել և հիշալ Բուլթը նույն Բլթի, հավանորեն, նույն ամսին Պետերմանը՝ հետապալում այնքան հմտացած ե յեղել հայոց լեզվի գիտութեան մեջ, Վոր զրել և իր՝ հայոց լեզվի հայանի Երեւանականութեանը և հայազեւի տնուն վաստակելը Դժգոհ լինելով հայրենիքում իր համար ստեղծված վիճակից, Պետերմանը ցանկացել և պաշտօնով փոխադրվել Ռուսաստան, և խնդրամատուց ե յեղել (Արովյանի անհաշտութեանից հետո), Ղազանի համալսարանի հայոց լեզվի Թափուր ամբիոնը զբաղելու համար Պետերմանն ընդունվել և հրավիրվել և պաշտօնին, քայց հետո, հայրենիքում իր վիճակը բարձրացնելու հետեանքով հետ և վերցրել իր խնդրեքը, և հայոց լեզվի պրոֆեսորութեան պաշտօնը Ղազանում հանձնվել և Ստեփաննու Նազարյանցին, Վոր 1843 թ. արդեն դանվել և տեղում

ԵՃՄԻԱՆԵՆԻ ՍԻՆՈՂԻ ՊՐՈԿՈՒՐՈՐ ԹՈՄԱ ՂՈՂԱՆՅԱՆՏԻ
ՆԱՄԱԿԸ ԽԱՅԱՏՈՒՐ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

Վոդորմած տեր,

Պարոն Պաշտօնը Արովյանց

Ձեր ինձ ապրիլի 22-ին գրած նամակն ստացա և տեղեկացա ամեն բանի, Վոր դրա մեջ զրել եյիք, Վորին և շտապում եմ պատասխանելու Յես վոչ Թե բարեկամութեան, այլ լոկ մարդկութեան պարտավորութեան ցույց տալով Ձեր խնդրագրութեան վերաբերմամբ, Վոր ուղղել եյիք Մինողիս անունով, դրանով արդարև վոչ այնքան յերախտիք ցույց տվի Ձեզ, ինչպես Ձեր փառավորութեանդ գրում եք, այլ մինչև անգամ և փոքրերից մեծ համարելու բնավորութեան, ինչպես այդ հատուկ և յերախտաբան սրտերին Պարոն Մարգանովի մասին վաղուրեմն նախատես յեղա յես Արզանյանց պատվական յեղբայրների արարմունքին Մայր Աթոռիս գործերից, ուստի և առաջ քան Ձեր գրութեանը, զրեցի իմ բարեկամներից մի քանիսին, Վոր հորդորեն նրան դալ այստեղ և ականջ չդնել պատվելի Արզանյանների «խարբալանքներին» [փորձութեաններին], Վոր և կրկնելով Ձեզ, խնդրում ենք, Վոր Դուք ևս Ձեր կողմից հորդորեք նրան դալու Սուրբ Աթոռս, հավատացնելով միանգամայն, Թե յես իմ կողմից ցույց կտամ նրան պաշտպա-

նութշուն և ամեն տեսակ ոգտավետ ծառայութիւն: Իսկ ինչ վերաբերում և Ձեր մասին յեղած դեպքին և Աստրախանի շենմարանի վերատեսչի կողմից Ձեր մասին արված հարցմունքներին, ծանուցանում եմ Ձեզ, վոր արդարև տեղի չե ունեցել մեծ սխալանք, վորը, սակայն, առաջ և յեկել վոչ այլ ինչից, յեթև վոչ նույն վերատեսչի կողմից արված վրէպումից. այսինքն Սինոդի գրկանատունը անցյալ 1838 թվի հունիսի 8-ին ստանալով Աստրախանի Կոնսիստորիայի նաւն թվի մայիսի 6-ի № 131 թուղթը, վորով, ըստ խնդրանաց վերոհիշյալ վերատեսչի, պահանջվում էր ծանոթութիւն Հովսեփ Արովյանի և նրա ընտկութեան տեղի մասին: Թեպետ այստեղ Սինոդիս մեջ Արովյան աղագանկան կապակցութեամբ, խոսք յեղավ և Ձեր մասին, բայց Հովսեփ անուշը սխալեցրեց ամենքին, վորոնցից մի քանիսն ասացին, թև Ջալալովի գյուղաքաղաքում գտնվում և մի վոնն Հովսեփ Արովյանց, յեղբորսրդի մի ինչ վոր սանահնցի Ջաքարիա արեղայի, ուստի և Սինոդիս գրկանատունը հուլիսի 23-ին № 753 թղթով գրեց Վրաստանի Կոնսիստորիային, վորի թեմին պատկանում և Ջալալովին, տեղեկացնելու հիշյալ Հովսեփ Արովյանցին, վոր նա ծանոթութիւն տա իր մասին Աստրախանի Կոնսիստորիային, վորին և իսկույն № 754 թղթով տեղեկութիւն տրվեց Սինոդիս այս տնորինութեան մասին:

Արդարև ինձ շատ ու շատ ցանկալի յեր Ձեր մնալն իմ հայրենի յերկիր Վրաստանում, վոր մեծ ոգուտ եր տալիս իմ հայրենակիցներին նրանց լուսավորելու գործի տեսակետից, բայց ի նկատի առնելով Ձեր և հանուր ազգի ոգուտները, ել ավելի ցանկալի կլիներ ինձ, յեթև դուք վորոնած և գտած լինեյիք այն առաջադրված պատվավոր պաշտոնը, վոր, բացի մեծ հուսկից, վոր պիտի շնորհեր Ձեզ լայնատարած ուսուցանալութեան ասպարեղում, մեծ ոգուտ ևս պիտի բերեր համայն ազգիս միանգամայն և մեր լեզվին:

Մնամ խորին վերապատվութեամբ և անձնընծայութեամբ,
վորդումս տեր, ամենախոնարհ ծառա Ձեր

Թոմա Արղանյանց:

1839 մաի ապրիլի 20.

սր. Նվմիածին

Այս նամակից պարզվում և, վոր Աստրախանի Կոնսիստորիան իր հարցմունքի պաշտոնական թուղթն ուղարկած և յեղել Սինոդի Դիվանին և Սինոդի պրեկուրոր Թոմա Արղանյանն ել իր Դիվանատան հետ միասին սխալ և անմիտ տեղեկութիւն և հաղորդել Ձեռակն թղթին ել ձևակն, խուսափողական պատասխան և գրվել, առանց գլուխ ցավեցնելու, առանց սրտացով վերաբերմունք ունենալու Առաջնորդ դիմապահ Սերսի յեղիսկապոսը Աստրախանում ոգովել և Ղազանի համալսարանի կուրատորի թղթի մեջ սպրդած սխալից, իսկ Արղանյանն Նվմիածնում, ինչպես ասում են, մի տեսակ շուռ և արել գլխից:

Քաջատուր Արովյանին գրված այս 16 կարեւոր նամակներից Գարբուսի առաջին նամակը, Արամգարանի յերբող նամակը, Գառնանյան յեղբայրների նամակը, Մուրի յերբող նամակն առաջին անգամ տպագրվել են Վույս-հանդես որսցույցի-ի (1905 թ.) շէշառակներ անցյալից բաժնում, վորտեղից և մինը հանելով ու գրաբարներն աշխարհաբարի վերածելով, մտցրել ենք Շէշիվանին մեջ: Իսկ Մուրի յերկրորդ նամակը մենք հանել ենք Ներսէս քանան Տեր-Կարապետյանի Քաջատուր Արովյան գրքից (1911 թ., Թիֆլիս) և դրա գրաբար բնագիրն ել վերածելով աշխարհաբարի, մտցրել ենք Շէշիվանին մեջ: Մնացած 12 նամակը մենք հանել ենք Արովյանի Վերելից, յերբ դա գնվել, բերվել և Հայկ. ՊՄՀ Դրական Թաղարանը: Դրանց գրաբար բնագիրն ել վերածված են աշխարհաբարի, իսկ Գարբուսի առաջին նամակի թարգմանութիւնը մեր ձեռքով չի կատարված, այլ Վույս-հանդես որսցույցի-ի իմրագրութեամբ:

ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԾԱՆՈԹԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Այս ծանոթագրութիւններն ու տեղեկութիւնները գետեղել ենք «Դի-վանդում», նկատի ունենալով զբանց հոգի լարեութիւնը գործի լրութիւն համար: Դրանցից յուրաքանչյուրը պարունակում է վորեւ տեղեկութիւն կամ ծանոթութիւն, վոր պարզաբանում է Արովյանի կյանքի, նրա հասարակական-քաղաքական գործունեութիւն մի վորեւ, մինչև որս մութ կամ անորոշ մնացած, հանգամանքը, իսկ մի քանիսն ել պարզաբանում են շատ հանգամանքներ: Դրանք, թեև կողմնակի, բայց և այնպէս ստույգ ու հավաստի վավերականներ են Արովյանի վերաբերյալ, համահավասար ու համազոր են նրա թղթերին, նրա և նրան գրված նամակներին, զարոցական տեսչութիւն թղթերին և մյուսներին: Այդ կարգի տեղեկութիւններ ու ծանոթութիւններ թերևս ավելի շատ կարելի յեր գտնել և մտցնել «Դիվանի» մեջ, բայց մենք զբանցից ընտրել ենք ամենաընդուններն ու անհրաժեշտները:

Դրանց մի մասը մենք հանել ենք մեր հին պարբերականներին, մի մասը թարգմանել ենք ռուսերենից, մի մասն ել մենք ենք կազմել ու գրել, որովհետև նրանք համապատասխան հավատարի աղբյուրներից:

Այստեղ բերում ենք այդ տեղեկութիւնների ու ծանոթութիւնների ցանկը.

1. Հայր և վորդի Պարբերակները.
2. Արովյանի ծանոթութիւնը ռուս հեղինակ Վ. Ա. Ժուկովսկու հետ.
3. Արովյանի «Հիշատակարանի» առաջին եջը.
4. Պաշտօնը Արովյանի անտիպ բանաստեղծութիւնները (թղթակցութիւն «Արձագանք»-ի).
5. Բանաստեղծ Դյոթեյի «Նեկրոլոգը».
6. «Նախաշավիղ» այբբենաբանի «Քրատը».
7. Ի՞նչ կարծիք ե ունեցել ժամանակի հայ գրական աշխարհը ի. Արովյանի և նրա «Վերք Հայաստանի» վերաբերման:
8. Ի՞նչ գնահատական կարծիք են ունեցել Արովյանի մասին Ստեփանոս Նազարյանցը և նրա հետ ծանոթացած յեկրպագի գիտնական ճանապարհորդները.
9. Ակադեմիկոս Մ. Բրոսսեյի կարծիքը ի. Արովյանի՝ մրցակցութիւն ներկայացրած գրվածքների մասին.
10. Միրզա Յեզնակ Կամարականի՝ Արովյանին նվիրած գրաբար վտանաւորը.
11. Վանեցի Սեդրակ Տեր-Սարգսնց Տեղեկացի վտանաւորը Պաշտօնը Արովյանի մասին.
12. Պաշտօնը Արովյանի հավաքած ժողովրդական յերգերի տետրակը:

ՀԱՅՐ ԵՅՎ ՎՈՐԴԻ ՊԱՐՐՈՏՆԵՐԸ

Պարրոտները՝ հայր՝ և վորդի, ծագումով գերմանացի էյին, Գերմանիայի Կարլսրուե քաղաքից։ Հայրը, Գեորգ Ֆրիդրիկ Պարրոտը յեղել և Դորպատի համալսարանի առաջին ռեկտորը. նա մասնագիտությամբ բնագետ էր և համալսարանում էլ դասախոսել և բնագիտություն։ 25 տարի շարունակ պաշտոնավարելուց հետո, նա հրաժարվել և պաշտոնից, 1826 թվին նշանակվել և Գիտությունների ակադեմիայի անդամ և փոխադրվել և Պետերբուրգ, վորտեղ և Արովյանը, Դորպատ գնալիս, ներկայացել և նրան և նրա առաջնորդությամբ գնացել Ժողովրդական լուսավորության նախարար Իշխան Լիվինի մոտ։ Նա վախճանվել և 1852 թվին, թողնելով 80 անուն գիտական գրվածքներ՝ բնագիտության, քիմիայի, ոգերևութաբանության և բժշկականության վերաբերյալ։

Պարրոտը, սակայն, անուն ու հռչակ և վաստակած յեղել վոչ այնքան իր գիտական յերկերով, վորքան Դորպատի համալսարանի ռեկտորությամբ։ Նա և կազմակերպել համալսարանը և նրան հաղորդել այն լուրջ գիտական բնույթը, վոր հաստատուն հիմքերի վրա խաբսխված լինելով, հարատևել և նաև նրանից հետո, միշտ ել կազմելով նրա փառքը։ Գեորգ Պարրոտի ջանքերով էյին ձեռք բերվել նաև այն լայն արտոնությունները, վոր վայելում էր համալսարանը ուսանական ցարիզմի որով, դատաւոթյուններ, վորոնց մեջ ամենախոշորը յեղել և գերմաներեն լեզվով դասախոսելու իրավունքը։ Այդ հանգամանքը հետևանք և յեղել այն մերձավորության, վոր նա ունեցել և Ալեքսանդր I կայսեր հետ։ Յերբ համալսարանը բացվել և և կայսրն առաջին անգամ յեկել և այցելության, Գեորգ Պարրոտը մի լողեղոված ճառ և արտասանել լատիներեն, վորով և գրավել և նրա ուշադրությունը։ Ընդունելության հանդեսից հետո, կայսրը հրավիրել և նրան իր մոտ, առանձին յերկար զրույց և ունեցել նրա հետ և այնքան հավանել նրան, վոր արտոնել և նրան իբրև մտերիմ բարեկամ ու խորհրդատու, իր հետ թղթակցելու, և Պետերբուրգում լինելիս ել, գալու իր մոտ և առանց ձևականության մտնելու իր առանձնասենյակը։ Ալեքսանդր I-ի մահից հետո նա շարունակել և իր թղթակցությունը և Նիկոլայ կայսեր հետ, թեև նրա հետ չի ունեցել այն մտերմությունն ու մոտ հարաբերությունը, ինչպես Ալեքսանդրի հետ։

Գեորգի վորդի, Պաշտուր Արովյանի բարերար Ֆրիդրիկ Ֆոն-Պարրոտը (1791—1841) ծնվել և Կարլսրուե քաղաքում. նա ուսել և Ռիգայի ու Դորպատի գիթնադիւններում և, ավարտելով միջնակարգ դպրոցի դասընթացը, 1807 թ. մտել և Դորպատի համալսարանի բժշկական բաժինը։ 1811 թ. նա, ղեկ իր ուսանողության ժամանակ, հանձարան Մ. Մնզեհարդի հետ ուղեորություն և կատարել հարավային Ռուսաստանում, Կովկասում, Ղրիմում, Մոլդավիայում և Վալախիայում, հարթաչափել և Կասպից ու Սև ծովերի միջև ընկած տարածությունը, կատարելով ամեն տեղ ոգերևութաբանական և բնագիտական-պատմական հետազոտություններ, և այդ բոլորը,

Ենգելհարդի հետ միասին, 1815 թ. հրատարակել է „Reise im die Krim und den Kaukasus“ խորագրով:

1814 թ. Պարբոտը, ստանալով բժշկականության դոկտորի աստիճան, մեկնել է Գերմանիա՝ բժշկականության վերաբերյալ իր ուսումնասիրությանը շարունակելու 1815 թ. նա վերադարձել է Գերմանիայից և զինվորական բժշկի պաշտոն ստանձնել ռուս զորքի մեջ, հետո թողել է այդ պաշտոնը և շարունակել իր գիտական ուսումնասիրությունները, պարապելով Բեռլինում, Պարիզում, Միլանում և Պավիայում. նույն ժամանակները նա կատարել է և մի քանի բարձր վերելքներ—Մոնտե-Բոզա՝ Ալպերում և Մալադետտա՝ Պիրինեյան լեռներում, և դրանց նկարագրական ուսումնասիրությունը 1823 թ. հրատարակել է իր “Reise in den Pyrenäen“ խորագրով աշխատության մեջ:

1821 թ. նա, վերադառնալով Ռուսաստան, Դորպատի համալսարանում նշանակվել է բնախոսության և ախտաբանության դասախոս, իսկ յերբ հայրը հրաժարվել է պաշտոնից, գրավել է և նրա՝ բնագիտության ամբիոնը:

1829 թ. իր մի քանի ուսանողներին հետ նա ուղևորվել է Հայաստան՝ վերելք կատարելու զեպլի Արարատի գագաթը: Այդ ժամանակ թրքիխիում նա ծանոթացել է Հարություն վարդապետ Ալամդարյանի հետ, վորը նրան մի հանձնարարական նամակ է տվել Հովսեփ վարդապետի անունով՝ զպիր Քաչատուր Աբովյանին, իբրև թարգմանի և ուղեկցի, նրա տրամադրությունով ղեկնելով Նիժնիում ել Պարբոտը ծանոթացել է իրեն՝ Աբովյանին հետ, վորին նա մասնակից է դարձրել իր վերելքին և խոստացել նրան տանել Դորպատ՝ ուսանելու:

Վերելքը կատարվել է ս. Հակոբա վանքից: Յերեք անգամ փորձ է արել Պարբոտը բարձրանալ Արարատի գագաթը և միայն յերրորդ անգամ է նրան հաջողվել հասնել իր նպատակին: 1829 թ. սեպտ. 27-ին նրանք հասել են լեռան գագաթը, վորտեղ Պարբոտը կատարել է մի շարք ոգեերևութաբանական և մագնիսական հետազոտություններ. այդ հետազոտությունների արդյունքները վերելքի նկարագրության մյուս մանրամասնությունների հետ միասին մտել են նրա “Reise zum Ararat“ խորագրով գրքի մեջ, վոր հրատարակվել է 1834 թվին:

Արարատի լուն գագաթը հասել են վեց հոգի՝ 2 կազակ, 2 հայ վորսորդներ—Մուրադը և Հովհաննեսը—ինքը՝ Պարբոտը և զգիտկոնուսը,—Աբովյանը, յերկար աստալբը (հոգ. վերաբերու) հագին և մի խաչափայտ շալակին:

Պարբոտը Հայաստանից Դորպատ է վերադարձել 1830 թվի փետրվարի վերջին և հաջորդ՝ 1831 թվին ընտրվել է Դորպատի համալսարանի ոսկաոր. նա վախճանվել է 1841 թվին: Պարբոտն ամուսնացել է յերկու անգամ: Առաջին կնոջից նա ունեցել է մի դուստր՝ նշանավոր վիրահատ Յեռզի Մանտեֆիլի մայրը. յերկրորդ կնոջից նա ունեցել է յերեք վորդի, վորոնցից առաջինը յեղել է Ֆրից—Մորիցը, վորը ծնվել է Աբովյանի Դորպատում յեղած ժամանակ և վորի անունով հետագայում Աբովյանի կինը, Եմիլիա Լոդգն, կոչել է իր վորդի Վարդանին: Պարբոտի այդ յերկրորդ կինն է յեղել, վոր, հետևելով իր ամուսնու օրինակին, չափազանց հաղթել, պատվել է Աբովյանին և նրան չի ջոկել իր ընտանիքի մյուս անդամներից: Աբովյանը, Պարբոտի

հրավերով, չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը, հետո նաև կիրակի օրերը, հատկապես տիկնոջ հրավերով միշտ հաշել և նրանց մոտ: Պարբերաբար կինն ինքն և իր ձեռքով պատրաստել Արովյանի համար պահոց կերակուրները, ուստի և Արովյանն այլ կերպ չէր կարող կոչել նրան, բայց թե բարերարուհի:

Պարբերաբար թղթերը մնացել են Ֆրից-Մորիցի կնոջ մոտ Արովյանին հիշող ձերուհի բժշկապետ Ուստո Դումբերգի ասելով, Ալեքսանդր Հումբոլդտը, Դորպատում յեղած ժամանակ, տեսել և թղթերը և կարևորներն ուղարկել Բեռլին, իսկ մյուսները մինչև վերջին ժամանակները պահվել են հիշյալ տիկնոջ «կուղնա» կալվածքում՝ Դորպատի շրջակայքում: (Այդ մասին տես Սարգիս Քամալյանի հավաքած հիշողությունները և տեղեկությունները Արովյանի մասին. Զեռագիր տետրակը՝ Հայկ. ԽՄՀ Պետ. Թանգարանի գրա-կան բաժնում):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՌՈՎՅԱՆԻ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍ ՀԵՂԻՆԱԿ Վ. Ա. ԺՈՒԿՈՎՍԿՈՒ ՀԵՏ

Դորպատում, իր ուսանողության օրերին, Արովյանն առիթ է ունեցել անսպասելիորեն տեսնել ժուկովսկուն և ծանոթանալ նրա հետ. այդ տեսակցությունը մեծ ուրախություն և բավականություն է պատճառել նրան: Տեսակցությունը տեղի յի ունեցել 1833 թվի սեպտեմբերի 3-ին, Արովյանի ուսանողության յերրորդ տարին:

Այդ մասին Արովյանն իր «Հիշատակարանի» յոթերորդ ութնամյա տետրակում (1833 մարտի 19—դեկտեմբերի 29) սեպտեմբերի 3-ի (յերեքշաբթի) հիշողությունները մեջ արձանագրել և հետևյալը.

«Այսօր հրաւիրել զիս պրոֆեսսոր Բլումեն (Բլումենբերգ) ի սեղան: յԱռաջին ժամուն գնացեալ առ նա, գտանեմ զնորեկ կանգիդատ Իվանով, զայրն բարեմիտ: Պրոֆեսսոր Բարտելս սովորական մարդասիրութեամբ սիրով ընկալնու զիս: Ի զրուցել զգրականութենէ Ռուսաց, ելանէ քաղցր ամուսին նորա և ոչ սակաւ վայելչութեամբ հանդիպի մեզ. նա նստի առ իս, պատմէ զորդւոյ իւրմէ: Աստ հետեւի նախաճաշիկն. յետ սակաւ միջոցի հրավիրիմք ի սեղան: Կին նորա բազմի ի վերոյ սեղանոյն, հանդէպ աւն, զաջոյ կողմանէ ինձ ցուցանէ տեղիս, զահեկէ Իվանովին: Ի զրոյց նորա զթէատրէ սակաւ կայր ինձ մասնակցել, ըստ որում անտեղեկ էի իրացն, այլ պատուական պրոֆեսսորն ընդ համեղ զրուցատրութեան իւրոյ ոչ մոռանալոյ միջոց առ միջոց ընուլ զթիս մեր գինով, որպէս և ամուսին նորա զկերակուր մեր մատակարարէր:

Սեղանն մեր մերձ էր աւարտի, յանկարծ անակնկալ բանայ ոք զդուռն տան նորա. այդ մի վայելչադէմ, առոյգանձն, լայնակուրծ, լայնաթիկն, բացաճակատ, ամուքատեսիլ, քաղցրակն, ի սեաւ սերտուկս մտանէ ի ներքս: Պրոֆեսսորն ելանէ իսկոյն, և յասելն նորա ցլինն իւր «Ան պարոն Ժուկովսկին», երակք շարժեցան խնդութենէ տեսանել զայրն անուանի, զնախագլուխ գրականութեան ռուսաց, զուսուցիչն արքայազնիւ Նա կարի վայելչութեամբ բարեւ զմեզ զամենսին. յետ համբուրելոյ զԲարտելսն, նա բազմի զսեղանով, ընդ նմա բարեկամն իւր պրոֆեսսոր Մայեր: Նա զայր յօտար յաշխարհէ, յիտալիոյ, ուր էր գնացեալ վասն առողջութեան իւրոյ: Եւ ճրպիսի առատութիւն նիւթոյ զրուցատրութեան: Յետ սակաւ պատմելոյ զճանապարհորդութենէ իւրմէ, զոր նա միանգամայն պարզ, սոսկ բանիւ

պատմէր, ցուցանէ պրոֆեսսոր Բարտեւան ղԻվանով և գիտ. Առ Իվանովն ղարձեալ, հարցանէ (Ժուկովսկին) գերկըն լինելիութեան նորա. աստ ղինէն — «Հայկադն ոք յԱրարատայ», ասէ պրոֆեսսոր Բարտեւա: Ի յառաջարկէն, նա համատուրթյամբ ղլուխ տուեալ ինձ, «և ես բերեմ Ձեզ ի Մոմբլանէ ողջոյն», ասէ:

Վայելեալ նորա ղվայելութիւն առ համայն Իտալիոյ, հոգի սորա բանաստեղծական և հայրենասիրութեան ոչ կամէին ստորացուցանել և զարտօնութիւն կողմանցն հիւսիսոյ, որում թեև բազում հակառակէին պրոֆեսսոր Բարտեւա և կին իւր, այլ նա ամենայնի կամէր հաստատել, թէ «Երճիթ մի քնակեալ ի մանկութենէ քաղցր է ումեք, քան զհրաշալի կողմանս Իտալիոյ»: Ի տարակուսելն նորա ի զրոյցս գերմաներէն, նա զաղղիերէն խօսէր: Նա արդէն իսկ առեալ էր զչափ հասակի [49], այլ տակաւին զուարթ, ի բանս իւր հանդարտ, համեստ և յամենայնի անպաճոյճ, ի շարժմունս քաղաքավար, ծանրաշարժ, բայց առանց իրիճ սիզացման. ժպիտ մի քաղցր առաջնորդէր միշտ պատասխանի նորա:

Յեւանելն մեր ի սեղանոյ, դառնայ առ իս Իվանովն, «հա՜ն նախագլուխ գրականութեան մերոյ»: Ո՛ր արիւն, որ խնդութիւն եռայր յանձն նորա, ցուցանէին բոլոր շարժմունքն նորա, որպիսի ազգասիրութիւն—նա նկատեալ զպատկերս ի տան պրոֆեսսորի, հայ ի ի նոսա և ժամա երկայնս խօսի ի վերայ ճարտարութեանց արուեստից, և այլն: Ի կամելն նորա ելանել, նովին քաղաքավարութեամբ բարեւէ զամենեսուն: Պրոֆեսսոր Բարտեւա և մեք ամենեքան խնդացաք ի վերայ այսպիսի անակնկալ տեսութեան նորա»:

Ռուս զրոգ Վասիլի Անդրեյովիչ Ժուկովսկին (1784—1852) 1832 թվին յերբորդ անգամն ե յեղել, վոր զնացել և արտասանման. վերջին անգամ նա արտասանման և զնացել հառկապես իր առջողթյունը վերականգնելու համար, վոր քայքայված և յեղել յերկարապես ու անընդհատ պարսպմունքներցի Մեկ տարի և յերեք ամիս արտասանմանու, ղխա՝ վորապես Շվեյցարիայում, Մնալոց հետո, 1832 թ. սեպտեմբերի սկզբին նա վերադարձել և Ռուսաստան. ճանապարհին նա մտել և Դորպատ իր բարեկամներին, այդ թվում նաև պրոֆեսսոր Բարտեւային, վորի տանը և տեղի յե ունեցել նրա ծանոթությունը Արվյանի հետ:

Վ. Ա. Ժուկովսկու տեսնը մինչև այդ արդեն հռչակված և յեղել զգրականութան մեջ, ուստի և Արվյանը վորակել և նրան «անվանի» խոսքով, իսկ Իվանովը՝ «նախագլուխ գրականության ուսաց»:

«Կանգիդատ Իվանովիչ վորակումը՝ «նախագլուխ գրականության ուսաց», ինչպէս, չափազանցություն եւ Ժուկովսկու հռչակը ղխա՝ վորապես հիմնված և յեղել այն բանի վրա, վոր նա հմտորեն գիտեր անգլիերեն, գերմաներեն ու ֆրանսերեն լեզուները և նշանավոր բանաստեղծներին այդ լեզուներով զրկված ստեղծագործություններն ապաս Թարգմանությամբ կամ փոխադրությամբ բանաստեղծորեն վեր և անել ուսաներնի: Նրա զոտանալորի քաղցրության մասին Ա. Ս. Պուշկինը գրել է.

Его стихов пленительная сладость
Пройдет веков завистливуя даль,
И, внемая им, вздохнет о славе младость,
Утешится безмолвная печаль,
И резвая задумается младость.

Արվյանի հիշած «արքայադն», վորի ուսուցիչն ու դաստիարակն եր Ժուկովսկին, յեղել և Անգլանդը II-ը, վերջինս յոթ տարեկան հասակից մինչև չափազանց դառնալը կըթվէ ու դաստիարակվել և Ժուկովսկու ձեռքի տակ և միշտ ել յերախոսապես և գտնվել ու մեծարել նրան:

1890 թ. 25 հոգ. Ս. Պետերբուրգ

Սիրելի Առաքել

Առավոտյան ժամը 8-ին մեր աչքին ներկայացավ կայսերանիստ քաղաքը, ինչպես մի նորաաքանչ տեսարան։ Հյուսիսայ շինութիւնները բազմամարդ քաղաքը գերազանցեց ամեն բան, ինչից վոր մինչև այդ ժամանակ իմ աչքը հաճույք եր ստացել։ Վասնից կղզուձ վրա ինձ իր տունն ընդունեց իմ բարի ճանապարհորդակիցը, վորի ընտանիքը նույնպես ընակվում եր Պ-ում։ Նրա անունն եր Պյոտր Պրոխորովիչ։ Դու գիտես, սիրելիս, վոր ոտարի համար, վորտեղ վոր նա լինի, առաջին զգալութիւնը մի տեղ ապաստանարան գտնելն եր, իսկ ինձ համար բոլորովին հակառակը յեղով. առաջին անգամ կյանքումս պատահեց այնպիսի մի մարդ, վոր այնքան համակված լինել մարդասիրութեամբ, ինչպես նաև նրա ընտանիքը։ Յերեք ժամից հետո ազգային սերն ստիպեց ինձ գտնել իմ ազգակիցներին. սրտիս մեծ հաճութեամբ գտա առաջինն իմ սիրելի Ստեփանոսին, վոր բարեկամ եր ինձ մանկութիւնից, բայց վորովհետև նա ծառայում եր Կորպուսում զի Միխայիլով դամիէն, ուստի չկարողացավ նույն ժամին ընդունել ինձ, այլ անշափ կարոտած սրտերիս իրար տեսնելու ուրախութիւնից, խոստացանք հանդիպել յերեկոյան։ Նա ընակվում եր տիրացու Հովսեփ ավագ սարկավագի մօտ։ Այսոր յես գնացի նույնպես իմ բարեբարի հորը՝ պ. Պարբերտին տեսնելու, վոր մակացութեանց ճեմարանի անդամ եր (մակացութեանց ճեմարան—գիտութեանց ճեմարան)։ Անսպասելի մարդասիրութեամբ ընդունեց ինձ ակնզարդ ծերունին և այնպիսի մեծ շնորհակալութեամբ ու գոհութեամբ, նրա վորդուն, Հայաստանում յեղած ժամանակ, ցույց տվածս ոգնութեան համար, վոր գերազանցեց ավելի քան իմ իսկական պաշտոնատրութեանը (այսինքն ավելի քան ինձ տված պաշտոնիս զորութեամբ յես պարտական եյի մատուցանել նորան)։ Նա հրավիրեց ինձ իշխանել իր մօտ, Պետերբուրգում մնալուս որբերին, բայց իմ հյուրընկալ ճանապարհորդակիցը թույլ չտվեց այդ իմ նկատմամբ ավելի ևս խնամակալ հանդիսանալու համար, նա ներկայացրեց ինձ ժողովրդական լուսավորութեան միջնորդին՝ իշխան Լիվնին։ Հուսափայլ միջնորդը, բացի մեծ մարդասիրութեանից և մեծ սեր ցույց տալուց ինձ, հաջորդ որը հրավիրեց ինձ իր մօտ ճաշի։

Մերազգիները խիստ քիչ են այստեղ, ունեն մի յեկեղեցի, բայց և այնպես նրանք այս լուսավորյալ քաղաքում ևս ապրում են իրենց նույն հին և անկիրթ վարք ու բարքով. յերկու անգամ պատահեց ինձ տեսութեան գնալու մի քանիսին, նամանավանդ մեր ավագ քահանային, և յերկու անգամ նա և յես գտա նրանց գինու, տաղի ու փլավի և այլն խրախճանքի մեջ։ Յերեկոյան սպասում եր ինձ բարեհոգի Պրոխորովիչը. նրա տունը լցվեց ուրախութեամբ, յերբ նրանք իմացան պայծառփայլ միջնորդին ինձ արած բարեհաճ ընդունելութեան մասին, իսկ մերայիններին այդ թիվում եր կատակի պես մի բան։ Մինչև վոր նրանք չհանգստացրին ինձ անկողնում, չհառացան ինձանից։ Այդ որը քաղցրիկ բարեգիշերը բաժանեց մեզ միմյանցից։

յնդամ իմ պատասխանը.—«Ձեր համատարիմ ծառայությունը տերության, ձեր ուսումնասիրությունը և ձեր ազգասիրությունն արժանի յեն մեծ շնորհակալության. այդ աստուծով կատանաք, և թէ՛ այժմ, որպես ցանկացեալ էք Վստոյաթյամբ ի գիտութիւն տարջիքս։ Բոլոր աստիճանավորներէ և նորին լուսավառության յերեսին բավականություն եր նկատվում իրենց մեջ տեսնելու մի հեռավոր ոտարական, իսկ իմ սրտում ծփում եր խնդրությունը։ Մենք սեղան նստեցինք ուսելու. նրա սեղանը սարքված եր ամենայն վայելչությամբ, ինչպես պատշաճ եր։ Նորին լուսավառության հարցմունքին—«Ինչպես կարողացան, սիրելիս, քո ընտանիքը և ծնողներն ուղարկել քեզ այս հեռավոր տեղը»,—պատասխանեցի. «Իմ ծնողները շատ ուրախ կլինեն, յեթե յես միայն ձեր շնորհով իմ ազգին պիտանի լինեմք».—«Գովելի յե, գովելի, խնդրեմ վայելեք։ Մեծ ուրախությամբ այնուհետև լուսավառ մի նիստին արձակեց ինձ իր մօտից. իմ մօտին նա կրկին մի հանձնարարություն գրեց իմ բարեբար պարոն Պարրոտին։ Սիրելի Ստեփանոսն ինձ տալով նաև թատրոն, —ներկայացումը մեծ տպավորություն թողեց իմ վրա, և այլն։

Այս «սիրելի Առաքելը», ժողին, անչափ մտերիմ համարելով Արքայան ուղղել և իր «հիշատակարանը», յեղել և մեր գրականության մեջ հայտնի Առաքել Արարատյանը։ Սակայն նա իր գործունեության ընթացքում ընդորովին ներակ ու վոչ բարացական վերաբերմունք և ցուցաբերել իր դասնկեր բարեկամի նկատմամբ։ Յերբ զպրօքների վերադասւթյունը Արքայանի «Նախաշաղկի» այլերեսարանը տպագրելու համար, առաջարկել և գիտագիտնի մանկավարժական խորհրդի քննության, նա, ժողպես այդ գիտագիտնի հայաց լեզվի ուսուցիչ, խիստ և անտեղի խորժանքով լի կարծիք և հայտնել ձեռագրի մասին և, այդպիսով, արգելք հանդիսացել այդ գործի տպագրության. հետագայում նա գուրս և յեկել նաև Ստեփանոս. նազարյանցի դեմ, տպագրելով իր «Դիմադրաւ ընդդէմ Սատան յարուցելուց ամենապատուական լեզուին Հայոց» գիրքը. դրանով նա կատարել հակառակորդ և հանդիսացել նաև Արքայանի քարոզած ամենքին հասկանալի աշխարհիկ լեզվով գրելու հիմնական և գլխավոր դադարներն ու սկզբունքներն։

Մենք կարեւոր ենք համարում այստեղ նկատել, ժոր այդ Առաքել Արարատյանը լինելով Արքայանի ու Նազարյանցի դասընկերը, իր զարգացմամբ և մտայնությամբ իսպառ չի նմանվել նրանց. նրանք միշտ ձգտել են դեպի նորը, թարմը, լուսավորը, իսկ նա միշտ մնացել և հին դադարներով, միշտ հակառակ և յեղել լուսին և նորոգման, ուստի և, քնահանաբար, զուր են անցել առաջինների ընդ շնորհք բարի ընկերական հարաբերություն տեսնանելու. նրա հետ, և, վերջիվերջո, իսպառ փչացել և նրանց հաբարբերությունը։ Այս մասին շատ հետաքրքրական և նազարյանցի 1837 թ. ոգոստոսի 28-ի նամակը՝ այդ Արարատյանին վերաբերող հետևյալ խոսքերը. «Մեր ընդհանուր ընկեր Արարատյանցի պատգով խորհրդականի (ТИТУЛЯРНЫЙ СОВЕТНИК) աստիճանին հասնելն ինձ շատ ուրախացրեց, յոչ սակավ և նրա յերկրորդ յերեխան, ժորով աստված որհնել և նրան ձերմ վոյշունքի նրան իմ կողմից և շնորհավորել նրա բախտավորությունը։ Յես նրան կգրեյի, յեթե չվախենայի, ժոր ինձ չի հասկանալ. նրա նախկին ասածներն համառայն, քե ինչ են անում այսքան մամանակ Դորպատում և քե, վերջապես, ինչ են այսքան սովորում, նա, իհարկե, ինձ մի անգլուխ, անխելք մարդու տեղ և դնում, հետևաբար և իմ խոսքերը ցնորքներ պիտի համարել։

Ո՛վ և յեղել այդ Ստեփանոսը, ժորին «ազգային սերը» ստիպել և Արքայանին ժորոնել, դանել Պետերբուրգում, յինչև որս դա մի մութ և յպարզված խնդիր և մնացել մեզ համար և համարներն չի ել պարզել, քանի դեռ չի գտնվի մի նոր գրավոր հավաստի վավերական Յեթե դա յեղել և նրա մտերիմ բարեկամ և դասընկեր հայտնի Ստեփանոս Նազարյանցը, ժորին, ըստ ամենայնի, համապատասխանում են Արքայանի «Ան բազում խնդութեամբ գտի գառաշին» գլխագրանոս սերելին իմ, որ բարեկամ ինձ իմ մանկութենէ խոսքերը, պետեք և ուղեմն պարգաբանել, քե յերբ կարող եր նա յեկած լինել Պետերբուրգ։

Ծառայության մասն ըն ինչպիսիք իւրում ի Միխայիլով գտնվեն, ժորովհետև հայտնի

յի, վոր նա 29 թվին դեռ յեղել է Թփիլիսիում և աշխտեղ նրան տեսել և Պարբտուր, իսկ 1832 թվին, յերբ Արեովյանն արդեն Դորպատումն և յեղել, ուսուցչություն և անելիս յեղել ներսխայան գաղտնցում և այդ նույն թվին ել զնացել է Դորպատ (Այս մասին տես չեռ—
«Մանգառուս Նաղարյանց», հատոր առաջին, էջ 61—63)։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԲԱՆԱՍՏԵՂՇՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(Նամակ «Արձագանգ»-ի խմբագրության)

Պ. Խմբագիր.

Քառասնական թվերում բարեհիշատակ Խաչատուր Արեովյանի աշակերտներից մեկը լինելով, յես ստացա նրանից մի տետր, վորից պետք և դուրս գրեյի Ջանգի գետի վրա ասած յերգը։ Այդ տետրը, վորի մեջ Արեովյանի իսկական ձեռով մաքուր արտագրված ու վերջում ստորագրված են 19 հատ վոտանավորներ և մի քանի կտոր արձակ շարադրված մտածողություններ, գրաբար լեզվով, մինչև ասժամ գտնվում են իմ մոտ։ Վորովհետև մեր գրական-նության մեջ արդեն հարց ե բարձրացել, վոր հանգուցյալ Արեովյանի մատենագրական արժանավորությունները և հիշատակը հավերժացնելու համար արձան դրվի նրան, յես ի դեպ եմ համարում հայտնել Ձերդ հարգությանը, վոր յեթե կրարենաճեք տպագրել «Արձագանգ»-ի մեջ, կամ վորտեղ կամենաք, նրա վոտանավորները, վորոնցից շատերը մնացել են առանց տպագրության և վորոնք իմ անմոռաց ուսուցչի շարադրությունը և ձեռագիրը լինելու պատճառով պահել եմ ինչպես մի սրբություն, այս տետրն ուղարկում եմ խմբագրությանդ, միայն յերկու պայմանով. 1) վոր այս շարադրությանց փոխարեն տրվի Խաչատուր Արեովյանի վորդի պ. Վարդան Արեովյանին արժանավոր դրամական վճարումն, վորքան Դուք կվորոշեք ըստ խզել և դատողության, 2) այս տետրը արտատպելուց հետո վերադարձվի ինձ։ Խոնարհաբար խնդրում եմ տպել «Արձագանգ»-ի մոտակա համարներից մեկի մեջ այս նամակը, Ձեր պատասխանի հետ, նրա համար, վոր յեթե խմբագրությունդ չկամենա ընդունել իմ առաջարկությունը, կարելի յե գտնվեն ուրիշ ցանկացողներ¹։

Վոտանավորների վերնագրերն են.

1. Աղերս առ մուսայն ի դէմս հայրենեաց (բաժանված 2 մասի)։
 2. Մտածմունք ի տեսիլ Հայրենեաց (բաղկացած 34 տնից)։
 3. Հատուած ի բոմանէ «Վէրք Հայաստանի» — վիշտ հայրենասիրի առ գետն Ջանգի։
 4. Առ գետն Ջանգի, որ Երևան (7 տուն)։
 5. Բան հրաժարական առ բարեկամ մի, որ դիմէր ի հայրենիս ի 1836 ամի (22 տուն)։
 6. Կարօտութիւն նախնի վայելչութեանց Հայրենեաց իմոց, ստացեալ ի 1824 ամի Երևան (22 տուն)։
 7. Մուտն Հայկայ ի Հայաստան և արհաւիրք երևակայութեան նորա և պատերազմին, որ 1826 ամի (14 տուն)։
- Կիին Հայկայ մերձենայ առ նա անակնկալ (7 տուն)։

¹ Ծափում ենք, վոր խմբագրությանս միջոցները չեն ներում ըստ արժանվոյն վարձատրել մեր անմոռաց վիպասանի ժառանգին՝ Մ. Խ.

— Որդիք և թոռունք Հայկայ (8 տուն):

— Հայկ և որդիք (11 տուն):

8. Խնդամիտ զգացմունք երախտագէտ Հայկազին յազատութիւն հայրենացի իւրոց, ասացեալ ի 1826-ին առ կոմսն Երևանի (23 տուն):

9. Առ դալուստ Նորին Բարձր Սրբազնութեան Տեսնն Կարապետի Արքեպիսկոպոսի Վրաստանի և Հայոց (18 տուն):

10. Զգացմունք ցաւալից սրտիս ի տեսանելն իմ յատարութեան զսիրելի հայրենակիցն իմ, զՖահրատ Բաղաւեան, ի 1832 ամի յ2 մարտի ի Դերպատ (20 տուն):

11. Առ հանդէս ուխտի ի սուրբ լեռն Մթա-Մմինդա ի 1840 ամի. (17 տուն):

12. Կարօտութիւն առ սիրելին (1-ին մասը 6 տնից, 2-րդը՝ 28 տողից):

13. Մենաստան սուրբ Դեղարդայ վանից ի 1842 ամի (յերգ առաջին՝ 21 տնից, յերգ 2-րդ՝ 10 տնից, յերգ 3-րդ՝ 6 տնից, յերգ 4-րդ՝ 5 տնից և ծանոթութիւն՝ արձակ շարադրված):

14. Յունասիութիւն աշխարհի (28 տուն):

15. Ի վերայ ուրումն տարաբաղդ տաճիկ աղջկան, որ խեղդւեցաւ ի միում գիշերի մարը իւրով հանգեւրձ, ի կատաղի սիրահարաց կամ ի կրօնամոլ տաճկաց, ոչ ոք իմացավ: Ընդ նոսա սրախողող եղև և Հայազգի ոմն մի, պահապան նոցա ի գիշերի Բայրամին Տաճկաց, որ 8 մարտի 1844 ամի Երևան (32 տուն):

16. Մուտ ի Հայրենիս ի 1844 (22 տուն):

17. Ի 1842-ին Սարգիս վարդապետ վանահայր Սանահնայ դիմեալ ի Հայաստան առ ի ժողովել զարձանագրութիւնս տաճարաց և դամբարանաց, զորս և ի տիպ արձանացոյց ի Տփլիս, առ որ գրեմ (11 տուն, Արտվանի իսկական ստորագրութիւնով):

18. Առ պատուական իմ բարեկամ և աշակերտ հոգեւուն շնորհազարդ պատանին Եգոր Ալիմեան ի 1844-ի 28 ապրիլի. և

19. Առաջին պատկերի բազմբախտ իմ բարերարի Յրիգրիխայ Գարբոտի, որ վախճանեցավ ի 1842 ամի ի Դորպատ (8 տուն, ծանոթութիւնով) Ընդունեցեք և այլն...

Հովհ. Դարգամեաց:

23 փետրուարի 1894 թ.

Երևան

Հովհաննես Զօհրաբի Դորդանյանը, մեր աշակերտության ժամանակ, Յերևանի զաւական կողմից ուսուցիչ էր, յիսն չէնք սխալվում՝ ուսաց լեզվի ուսուցիչ յերկրորդ և յերրորդ դասարաններում: Դորդանյանները մեծ և հայտնի ընտանիք են յեղել Յերևանում. զրանց պապը յեղել է Բարսեղ Դորդանյանը, Դանիէլ կաթողիկոսի հակառակորդ Դավիթ կաթողիկոսի յեղբայրը և Աղամալյան Մելիք Աբրահամի փեսան. զրա զորդին յեղել է Զօհրաբը, զորի մասին առաջ Երիւնն տեսել է իր շնորհած յափնջու՝ յերգը՝

«Այա Զօհրաբ Վասիլովը զաղակալով ինձ ընտով,

Դեռ մի ոգուտ չստացած՝ շուտով յափնջիս կորած...»

և զրա վորդին՝ այս Հովհաննես Զօհրաբի Դորդանյանը:

Տեսաւոր, վորի մասին Հովհ. Դորդանյանը գրել է իր այդ թղթակցութիւնը Վերահանգր-ում, կողմէ և շնորհակալութեամբ տեսաւոր, յեղել է Արտվանի վտանագործների հովաքածուն, իր՝ Արտվանի ձեռքով մաքուր զրգած: Արտվանի կենսագիր Տեր-Կարապետյանն այդ տեսաւորն ունեցել է իր ձեռքի տակ և կենսագրութեան համար ոգտագործել և այն, հատվածներ մնլ բերելով Մենք, տարիներ առաջ աշխատել ենք գտնել և ձեռք բերել

այդ տեսքակը Թանգարանի համար, բայց չի հաջողվել, թեև այդ նպատակով քանիցս հաճախել ենք Հովհաննես Ղորղանյանի ավագ վարդի ինժեներ Գարեգնի տունը։ Նրա և իր ընտանիքի առիով՝ այդ տեսքակն անհետ կորած և յեղել նրանց տանից։ Գործին տեղյակ մի անձից հետո մենք լսել ենք, վոր հիշյալ տեսքակն իբր թե դռնվել և բժիշկ Նավասարդյանի թղթերի մեջ, Թելիսիում, բայց այդ լուրը չի ճշտվել։ Պարզվել և, վոր բժշկի թղթերի մեջ, այն, գտնվել և մի տեսքակ, բայց այդ մեզ հետաքրքրող տեսքը չի յեղել, այլ մի ուրիշ դարձյալ Արտվյանի պատկանած բանաստեղծութունների հավաքածու տեսքակ։

Հովհաննես Ղորղանյանի թղթակցութունքն չի պարզվում, թե արդյոք նա տեսքակը խմբագրութունից հետ ստացել է, թե՞ վաղ, բայց մենք գիտենք, վոր տեսքակը մինչև Հովհաննես Ղորղանյանի մահն ել նրա մոտ և դռնվել, վորովհետև թղթակցութունը դրված և 1894 թվին, իսկ այդ տեսքակից, Հ. Ղորղանյանի կենդանության ժամանակ, ոգավել և Տեր-Գաբաղեսյանը՝ Արտվյանի կենսագրության համար, վորը լույս և տեսել 1897 թվին։

Գ Յ Ո Ռ Ե Յ Ի Մ Ա Հ Ա Ց Ո Ւ Ց Ա Կ Ը

(Թարգմանված Խաչատուր Արսվյանի ձեռնով՝
մի գերմանական լրագրից)

Շ Ն Ե Կ Ի Ո Ւ Ո Ղ

Վեյմար, մարտի 24-ին.— Վեյմար, Գեր.։ Այն, կարելի չե տեսլ, վոր ամբողջ լուսավորյալ աշխարհը լսեց ու զգաց այդ կարևոր, մեծ, դառնալիսկիծ լուրը։ Գյոթենն վերացավ մեր միջից։ Անկողնին վուշ յերկար ծառայելուց հետո, տենդից բռնվելով՝ գրականության հսկաներից այդ վերջինը, չոր միաւորեաց ի քաղաքի մերում զբախտաւոր վիճակս, 22-ին, ճաշից առաջ, ժամը 11-ին, իր 83 տարեկան հասակում հափշտակվեցավ մեր միջից։ Թեև նա այնքան լիակատար կերպով վայելեց իր կյանքի որբերը [այսինքն բավարար չափով ապրեց], վոր քչերին և վիճակվում, բայց նրա զորեղ ընտելությունը խոստանում եր նրա կյանքն ելի յերկարացնել, ուստի և նրա մահվան լուրը թվում և մեզ վաղաժամ և շփոթորակի։ Տրամությունն ընդհանուր և։ Մահից ութ՝ որ առաջ նա տենդային կատարից զգում և կրծքի ծանրություն, վոր հետևանք եր մրսածության, բայց ժրագուշակ հոգացողության շնորհիվ մի քանի որից թվում և թե այդ ծանրությունը մեղմանում և, սակայն 19—20-ի գիշերը դարձյալ նորոգվում և նրա կրծքի այդ ծանրությունը, և նա բռնվում և մի խստագույն տենդով։ Նա չի ուզում անհանգիստ անել յուրայիններին և արգելում և զարթեցնել իր ընտանիքի անդամներից մեկնումեկին և, նախ, ժամը 3-ին կարգադրում և կանչել իր բժիշկ Ֆոգլին, վորը առաջ, նրա ծանր հիվանդությունների ժամանակ, շատ հոգացողությամբ և ճարտարությամբ կարողացել եր ոգնել նրան։ Դա գտնում և հիվանդին բռնված զողորոցքից, հիվանդը դանդաղում և կողացավից։ Այսուամենայնիվ բժիշկը կարողանում և ստաքացնել նրա մարմինը, և նրա ուժգին ցավերն սկսում են կամաց-կամաց մեղմանալ։

Հետևյալ գիշերը և նամանավանդ մյուս որը, նրա ցավերն սկսում են խստանալ և մեծ տառապանք պատճառել նրան։ Բայց և այնպես այդ ցավերը ժամանակի առ ժամանակ հանդարտվում են, և Գյոթենն սկսում և հուսադրել իր հարսին, վորը ամենայն խնամքով սպասարկում եր նրան, և մահից մի ժամ առաջ նույնիսկ կատակներ և անում նրա և իր քրոջ հետ։

Ննջեցյալի դեմքին չեր յերևում աշխարհային ցավերի մի նշույլ անգամ և հենց մեռնելու ժամանակ նրա ճակատի վրա նկատելի չե լինում մի

տեսակ զվարթութիւն, նրա բոլոր յերկրավորը պայծառացած ե յերևում: Մյուս որը վաղ նրա յերկրավորը նշխարները փառքով դնում են մեծ Հերցոգի վերելքմանատան մատուռի մեջ, այնտեղ, վորտեղ հանգչում եր Շիլլերը: Այսօր կրացվի տեղիս թատրոնը, վոր փակված եր այս ցավալի պատահմունքի պատճառով, վոր ամենքի սիրտը համակել եր տրամուշխամը, և կենդանայացվի «Տոստո»:

Գյոթեյի մահը հեշտին [թեթե] եր և քաղցր: Մարմնական ցավերի փոքր ինչ թեթեանալու միջոցներին, ցավերի, վորոնցով նա բռնված եր իր հիվանդութիւն ժամանակ, վերջին որերը նա յերեկոյան, մահից առաջ, ընկնում ե մի տեսակ քաղցր ննջի, յերևակայութիւն ցնորքների մեջ զվարթ ու պայծառացեմ, ցնորքներին, վորոնց մեջ ղեգներում եր նրա հոգին: Այդ դրութիւնը տեսում ե մինչև առավոտ, յերբ նա կատարյալ զգաստութիւն մտախաղած խոսակցում ե իր հարսի, քրոջ և բարեկամների հետ: Ժամը 10-ին, ճաշից առաջ, նա մի բաժակ գինի յե առնում ձեռքը և, ըստ իր սովորութիւն, այնուհետև ողջ մեջ աջ ձեռքով դրում կամ նկարում ե իր յերևակայութիւն ամենահնար ճարտարութիւնը, և ձեռքը կամաց-կամաց թուլանալով՝ խոնարհվում ե ղեպի ծնկները, վորտեղ միշտ շարունակում ե գրել, մինչև վոր մահվան հրեշտակը հրավիրում ե նրան:

Այս մահացուցակի ինքնաձեռագիրը դրաբար Թարգմանութիւնը մենք հանել ենք Արդյանի «Հիշատակարան»-ի առաջին փոքր տետրակի 1833 թվի ապրիլի 1-ի ուրբաթ օրվա որագրական եջերից և վերածել աշխարհաբարի: Մըս վերջ գրված ե. «Ո՛ր ոչ գիտէ զԳեոթե՛ զանհամեմատ բանաստեղծն՝ զեր. յիւրում դարու. թէ զիարդ ափսոսայ Գեր. մահ նորա և պատուէ զիշատակ նորա, ցուցանեն յետագայ բանքն արտաքերակը (?) ի Ժամանակ ազրու. թե՛նէ՛ Գեա երբ. Ք 73—74, 1832, 27 մարտի»:

Դորպատո, ինչպես արդեն ուրիշ ենք ունեցել ասելու, կուլուրդական Գերմանիայի մի փոքրիկ մասնիկն ե յեղել. բոլոր մտավոր շարժումները և կուլուրդական հոսանքները Գերմանիայում անմիջապէս արձագանք են տվել Լիֆլանդիայում և հասկապես համալսարանական Դորպատ քաղաքում: Մեծ բանաստեղծ ձերունի Գյոթեյի մահը, վոր տեղի յե ունեցել Վեյմարում 1832 թվի մարտի 24-ին, անմիջապէս իմացվել ե Դորպատում և խորին ցավով ու տրամուշխամ համակել ամենքին, և քաղաքը սուգ և մտել Հասկանալի պիտի լինի, վոր քնքշաւորու և դուրազագաց Արդյանը, վորի սրտին նույնպէս մոտ ե յեղել մեռած բանաստեղծը, չլիտի կարողանար անտարբեր մնալ: Նա ծանոթ ե յեղել քաղաքի բոլոր լավ ընտանեքներին և հասարակական դործիչներին, ուսանողական և պրոֆեսորական շրջաններին, զնացել յեկել և շատերի տները և, ընտանեքներ, ինքն ել ազգվել ու համակվել ե ընդհանուրի թախիծով: Ամենից առաջ նա շտապել ե իր «Հիշատակարան»-ում նշանակել Գյոթեյի մահվան տարեթիւն ու ամսաթիւնը և ապա կարգաւով գերմանական Քերթներն ու նրանց՝ միջին ընտրելով իր տրամադրութիւնը և սրտագին ղեգմունքով թախախտել խառնվածքին համալսարանայն աղջ մահացուցակը, թարգմանել և մացրել ե իր «Հիշատակարանի» մեջ, որագրութիւն նշանակված թվի տակ:

Ք. Արդյանն այնքան սիրելի եր Գյոթեյին, վոր իր Դորպատ գալու յերկրորդ անգամ 1831 թ. թարգմանել եր դրաբար նրա հայտնի «Անտառի արքան» վոտանավորը:

ՆԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՏԱՆԻ «ՆԱԽԱՇԱՎԻՂ»-Ի «ՆՐԱՏԸ» ԳՐԵՆԴԱՐԴԱԼ ՍՈՎՈՐԵՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նախ քան զդասն վարժապետն սկսանի խօսիլ ընդ
մանկանց

Կարգաւր և գրելը սիրելի երեխայք՝ լուչ այլ ինչ չեն, յեթե վնչ գրավոր խոսակցութիւն: Մարդն ամեն ժամանակ չի կարող լեզվով խօսիլ. դորորինակ յեթե հետու լինի են մարդը, վորի հետ կամենում ենք խօսիլ, ու-

Քիչ աշխարհ ըլի գնացած, չուէնքի են ժամանակը մեր ձայնը նրան չի հաս-
նիլ: Կամ թե չեն՝ մարդ մեկ լավ բան ա տեսել, լսել, ուզում ա վոր քոլոր
իմանան, նա չի կարող դռնն դուռն ընկնիլ, աշխարհն աշխարհ՝ ու ամե-

ՆԱԽԱՇԱԻԻՂ

ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

ի պէտս նորավարժից

ԱԵԻԱՅԱՍԻՐԵԱԼ

Ի ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՂՆԱՆԷ.

ՄԱՍՆ ԱԳԱՋԻՆ

1862

ՏՓԽԻՍ

Ի ՀԱՅ ՏԳԱՐԱՆԻ

Ի ՄԵԼԻՔՈՒՄԵԱՆՑ ԵՒ Լ. ԷՆՖԻԱՅԵԱՆՑ.

Ճշտաշաւիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից՝ զբթի 1862 թվի
հրատարակութեան շապիկը:

Նին բերանացի պատմիլ Դուք գիտեք, վոր հարյուր տարի չքաշած ամեն
մարդ, վոր այժմ կան, պետք ե մեռանին և նրանց տեղը՝ իրանց վորդիքն

Պղպան: Միթե՞ ես հետի յեկողքն չե՞յին ուզել՝ որ իմանան՝ թե ի՞նչ բան մեզ պատահեցաւ: Ո՛վ կարեր նոցա պատմել: Ես հարկավորութունը տեսնելով մարդիկ հնարեցին տառքը՝ կամ գրեցը՝ որ մարդո խոսացած բանը իսկույն գրեյին: Թե վճռքան հնարքը, վորքան խելք հարկավոր եր սրա համար, չեմ կարող պատմել: Առաջվան մարդիկը մեկ անցկացած բանը պատկերի պես քաշում եյին: Շատ ազգք դեռ խավարի միջումն են վորովհետեւ գիր չունին: Գրելիս ուրեմն ելի են . հնք գրում, ինչ լեզվով ուզում ենք սանը Ուրեմն ինչպես խոսալիս, լսով պետք ե ականջ դրած՝ վոր խոսողի միտքը իմանանք՝ հնպես ել գրելիս: Ձեզ համար սուրբ որենք շինեցեք, մեկ բառ, մեկ խոսք չի կարդալ առանց միտք իմանալո, չեք գիտում, հարցրեք:

Ես խրատողն կարեք իմանալ թե ամենայն ազգ իրան համար առանձին գիր ունի հնարած: Մեր լեզվի գրից հնարողը սուրբն Մեսրոպ եր՝ վորոտ անունն հալիտյան չի պետք ե մոռանայք: Վ՛սչ ինչ լեզու ենքան ճոխ և հարուստ չի գրով, ինչպես մեր լեզուն: Մերի գրերի թիվն 36 ա, վորք ամենն ել ջոկ ջոկ ձև ունին, բայց յեթե լավ նկատեք՝ շատ ե. մեկ (?) խաղիցն են բնամ գալիս իւ [?]: Ես որինակը և պատմութիւնը յեթե զգուշությամբ գիտեք՝ ամեն գրի ձևը, անունը, ձայնը ջանք անեք մտքում պահել՝ են ժամանակը գրելը և կարդալը ձեզ համար խաղալիք կդառնա:

Աստ պարտ է վարժապետին նախ քան դամենայն ջանք անել առանց շտապելոյ կամ գրել ի վերայ տախտակի, կամ ցուցանել ի վերայ աղիւսաւիլին ըստ օրինակի 1, թէ ճրպէս ի միոյ գծէ ելանին բազում գիրք, և հարցանել զգանազանութիւն խաղից, և ընդ նմին ևս երեխային իսկոյն գրել տալ:

Խնդրեմ ի փառս Աստուծոյ ի բաց թողուլ դիմար անուանակոչութիւն տառից, այլ, բն, գիմ, ըթ և այլն. զամենայն տառս պարտ է ըստ բնական հընչմանն արտասանել, վասն որոյ եթէ բառդ մարդ՝ ըստ արդի սովորութեան վանկեցուք, ապա պարտ է ընթեռնուլ մեծայրբնդա և ոչ մարդ, որպէս ասեմք: Իսկ բառդ երեխայութիւն՝ ելքէեյլեխայրյիվոհինթոնիհիննուռ. ճրպէս կարէ երեխայն այս ահագին երկարութիւն ի միտս պահել. և բառդ երեխայութիւն դեռ չե այնքան բազմաւանկ: Վասնորոյ հեշտագոյն քան զամենայն է զձայնաւոր տառսն այնպէս ասել՝ որպէս կան. զորօրինակ ա. ե. է. ը. ի. ո. օ. ու. եա. եո: Իսկ զբաղաձայնսն՝ բը. դը. դը. զը. թը. ժը. լը. խը. ծը. կը. հը. ձը. ղը. մը. յը. շը. չը. պը. ջը. ոը. սը. վը. աը. բը. ցը. չը. փը. քը. և այլն: Եթէ այսպիսի մտառութեամբ ուսանի երեխայն ճանաչելով զգանազանութիւն տառից և ինքնին գրելով՝ ես խոստանամ յերկուս յերիս ժամս ուսուցանել մանկան զամենայն տառս, զոր և փորձով իսկ արարեալ է իմ: Յետ այսպէս ճանաչելո նոցա զգիրս՝ վարժապետն ընթեռնուռ կամ ի վերայ աղիւսակին կամ ի վերայ տետրակին և կամ գրէ դայս փոքր երեխայական պատմութիւն ի վերայ տախտակի ըստ օրինակի 10:

Ապա պատմէ լեզուաւ, և հարցանէ երեխային թէ զինչ պատմեաց: Այնքան պարտ է հանդարտությամբ վերակրկնել, մինչև երեխայն հասկացի և ինքն պատմեսցէ:

Ի գիտելն նորա՝ դարձուցանէ զերեխայն առ տախտակն և հարցանէ: Տեսնեմ թէ ձվ էր լաւ ուշիմ երեխայն՝ որ էն մեր կարդացած գրերիցն այժմ նմանն աստ գտնի: Այսպէս զմիտման տառս ի բոլոր պատմութեան պարտին երեխայք ճանաչել և անուանել այնքան, մինչև քաջ իմասցին: Ապա

սկսանել զվանկս, գործորինակ. Ասացէ՛ք՝ ո՛ր է բառն մէկ, էլ ի՞նչ տեղ կա մէկ: Գտիր, և այլն: Ո՛ր է ձայնդ ե. բէ. ձմ. քան. համ. բում. վրայ. թէ. ան. գոթ. չիւ. բիւ. բի. եց. լի. ուծ. սիրելի. չէր. թռչիւր. խեղճ. ուրախ. շատ. անմեղ. եղբոր. և այլն: Այսպէս բոլոր վանկեր և բառքը պարտի երեխայն անխափան ճանաչել և ցուցանել քանոնաւ կամ փայտիւ ի սկզբանէ մինչև ցվախճանն. ի միջոյ, ի վախճանէ ցսկիդրն, և այլն: Յոյս ունիմ թէ՛ միայն այս փոքր պատմութեամբ երեխայն սկսանիցի ինքն ինքեան դամենայն գրեալսն ընթեռնուլ: Եւ ոչ միայն ուսեալ վարժապետ ոք, այլ և ամենայն համբակ և հայր կարէ՛ այս օրինակ հեշտութեամբ ուսուցանել զերեխայն. Ըշտապիլ ամեններն չէ՛ պարտ. մեծ գործն ան է՝ զի երեխայն ուղիղ գիտասցէ, որպէս ասացի դանուանս տառից: Եթէ ցայն վայր ուսաւ երեխայն և գրել, ապա ասել նմա բանս, զի գրեցն, բայց այնպէս՝ ինչպէս խօսում ենք և ոչ բնաւ գրոց, զի իմացի նա զգորութիւն տառից: Եթէ դեռ ոչ գրէ, բայց ճանաչէ զգիրս՝ ապա կարէ՛ վարժապետն պատմել. երեխայն ասէ՛ զտառն, և վարժապետն գրէ. բազումք կարեն դիտաւորութեամբ սխալ գիր գրել և նովաւ փորձել զմտառութիւն երեխային: Յայսպիսի պարապման վարժապետն կարէ շատ անգամ ցոյց տալ թէ՛ հարկաւոր տառք մոռացեալ է ինքն, գրել այլ գիր և թողուլ երեխային, զի նա ուղղեցէ զսխալն վարժապետին. թէ՛ իրքան դուարճանան և խնդան նոքա ոչ կարեմ պատմել և առեալ զմեն ինքեանք գրեն ծիծաղելով: Նիւթք կարեն սոքա լինել: Զործորինակ, յերեխայն առաւտուն ինչ ա անում, յերկոյան ինչ, իրանց տանը, քաղաքումը ինչ և տեսնում. վարժատանն ինչ, և այլն:

Վասն ցուցանելոյ զգորութիւն վանկից, հարցանէ վարժապետն, գործորինակ բառք մէկ քանի՞ անգամ մարդու բերնից դուս գալիս: Իսկոյն լւէ թէ՛ մէկ անգամ, փոքր՝ նմանապէս մէկ, բայց երեխայ յերեք անգամ: Զայս ամենայն հարկաւոր է պարզ արտասանել: Տես, սիրելի յերեխա՝ ենպես բառ կա, վոր մեկ անգամ ա բերնից դուս գալիս. ենպեսը կա յերկուս յերեք. չորս: Ենպես մեկ անգամ բերնից դուս յեկած ձայնին՝ վանկ են ասում, գործորինակ. հաց, շուր, քար, և այլն. և բառքը մեկ վանկ ունենալիս՝ միավանկը են ասում, յերկու՝ յերկվանկ, յերեք՝ յեռավանկ, քառավանկ և այլն. առ որ պարտ է տալ զօրինակս:

Ինչպէս տեսնում եք վանկքը գրից են բնամ գալիս: Մինչև հիմա վորքան գիր կարգացիք՝ են գրեբըր՝ վորք բերնից ենպես են դուրս գալիս, որ պտոյը, լեզու չն շարժում՝ ձայնավոր են ասում. գործորինակ ա. ե. է. ը. ի. ո. օ. ու. իւ. եա. եո. Բայց մյուս Մնացալքեն, վորովհետև ասելիս՝ կամ պոռչ և շարժում, կամ լեզուն, կամ բողազը՝ նրանց բաղաձայն են ասում: Զործորինակ բը. վը. պը. ցը. կը. քը. դը. թը. տը. զը. սը. ժը. շը. լը. խը. դը. ծը. ձը. ցը. հը. ճը. ջը. չը. մը. նը. որ. վը. ու. ւ. և. օ. ֆ.

Ասացե՛ք ես գրողը վո՞ր գիրն ասելիս պոռչըն ե շարժում. վո՞ր ասելիս՝ բողազը, լեզուն և այլն: Վոր գրյաքն են իրար նման ասվում և այլն: Այսպես իրար նման գրողը ինչպէս բ. փ. պ. և այլն նմանաձայն են ասում: Վասն է՞ր: Ամենայն ձայնաւոր գիր կարե առանձին վանկ դառնալ, բայց բաղաձայնն երբէք. եստոր համար բառը կարելիս՝ յիթե մեկ բաղաձայն՝ մինի միջումն, յերկրորդ վանկի հետ պետք և կապած, յիթե երկու բաղաձայն՝ յինի առաջին վանկի հետ, մյուսն յերկրորդ, ենպես էլ յիթի յերկու ձայնավոր պատահի բառի մեջն: Այլ յիթե շատ բաղաձայնք պատահին՝ բոլորն

առաջի վանկի հետ. իսկ հետի մեկ բաղաձայնն՝ յերկրորդի հետ քցած. դորորինակ գործե-յին, յե-րե-խա-յին, ու-րախ, գի-տուէն, սի-րե-լի, ա-նոթ, կսկ-ծալ, տրտ-միլ, մրմն-ջալ, քստմ-նիլ. և այլն:

Այսմ պարտ է ցուցանել զանսխալ գործածութիւն տառից և զնմանա-ձայնութիւնս նոցա: Նմանաձայնք են:

բպփ. դկք. դթտ. զս. ժշ. լ. խդ. ծձց. հյ. ճջ. մն. ոք. վու. ւ. և. օ. ֆ:

Ամենայն տառք որպէս հնչին ի բառս՝ նոյնպես և գրին, զորս օրի-նակաւ կարելի է ցուցանել երեխային. այլ մեծ դժուարութիւնք պատահին որպէս փորձով իսկ քանիցս տեսեալ եմ, զի աշակերտք՝ որք ընթեռնուէն զամէ հինգ և աւելի՛ ևս՝ ոչ գիտեն զկիրառութիւն տառից ուղղակի ի ձայ-նաւորաց բաղադրեալ տառս՝ ու. եա, իւ. եո: Երկարաբանութիւն չե հար-կաւոր աստ առ ի ապացուցանել թէ չորեքին յայտքիկ տառք առ ի չգոյէ յատուկ նշանադժի, որպէս յայլ լեզուս՝ մոծեալ են ի լեզու մեր և ի գործ ածին իբրեւ պարզ ձայն, վասն որոյ աշակերտին չէ հարկաւոր ասել տալ եչ այլ՝ եա, ո հիւն, ու, ինի հիւն՝ իւ. այլ ուղղակի իբրեւ մի տառ ու, իւ, եա, եո, վորպէս ուստաց Վ, Յ, Ջ, և այլն՝ և տալ զօրինակս զի ի պատա-հին. միշտ ու, իւ և այլն հնչմամբ ի կիր առցեն:

Մեծ դժուարութիւն պատճառէ ոչ միայն համբակին, այլ և հասունա-ցեալ երիտասարդաց զանազանութիւն երից տառիցդ վ. ու, ւ. մա զառաջնոյն անուն՝ մեծ վը. երկրորդին՝ միջակ վը. երրորդին՝ փոքր վը եդի, և ըստ այսմ անուանակոչութեան՝ ասեմ մեծ վը՝ ի գործածի միշտ ի սկզբան՝ և զկնի ո տառին ի վախճան բառից. զորօրինակ վանք, վարք, վեղար, գործով, գնալով և այլն: Ի բաց առեալ զբարդ բառադ՝ քաղաքավար, զօրտ-վար, որ ելանէ ի վարել բայէն:

Միջակ վըն ի գործածի ի մեջ բառին՝ յայժամ՝ երբ յառաջոյ ունի զբաղաձայն և զկնի իւր զձայնաւոր տառս. զորօրինակ շինուած, հարուած, մաշուած, հատուած:

Փոքր վըն ի գործ զնի յետ ձայնավորացս ա, ի, ե. զորօրինակ լուսա-ւոր, խաւարեցաւ, բառիվ, անթիվ. այլ զհետ և ին միշտ կապի այսպէս՝ և զորօրինակ աներևոյթ, արև և այլն:

Այսպիսի կիրառութեամբ հնար եղև ինձ վեց և եօթնամեայ երեխայից յետ ճանաչելոյ զտառս՝ տպաւորել ի նոսա ի քանի մի աւուրս այնպէս՝ մինչև զինչ և բառ ես ասէի՝ նոքա ինքեանք պատասխանէին թե զո՞ր գի՞ր պարտ էր ինձ գրել. և յուսանիլն իւրեանց զգրելն՝ իմ զերկար բանս ասել. և նոցա անսխալ գրել: Զայս մի ինչ ևս խնդրիմ. զգրելն իսկոյն ընդ ըն-թերցման սկսանել, եթէ երեխայն հնգամեայ ևս իցէ: Դիւրին է ուսանիլ գրել քաջ, քան ընթեռնուլ:

Առ ծանօթութիւն միւս գրելոց իմոց վասն ընթերցանութեան՝ չկայ ինձ յիշել բան ինչ, բայց եթէ խնդրել ի բարեմիտ ուսուցչաց պարզ, ծանր և բնական ձայնիւ տալ ընթեռնուլ զայնս. և մի երգելով կամ լաւ ևս ասել զողանջելով՝ որ ախտ և մինչև ցարբունս հասակի ոչ արմատախիլ լինի. և միշտ լեզուաւ պատմել տալ երեխային զընթերցեալսն. պատմել նոցա նմա-

նակերս իրս և պատմութիւնս, որոց շահն անպատմելի է ոչ միայն ի մասին կրթելոյ զինգուն՝ այլ և զմիտս, զդատողութիւնս և զանմեղ հոգիս մանկանց: Վարժել զնկատողական հոգիս երեխային առ ամենայն առարկայս՝ որք կան զնովաւ, ասել տալ զանուանս նոցա պարզ. զյատկութիւնս, զձեռ, զգոյնս, զնիւթս, զօգուտս, զշինողն, զտեղի շինելոյն, զգործիս՝ որք հարկաւոր՝ եղնն առ այն և այլն, զգործինակ՝ մեկ տեղ վոր կենում ենք՝ նրան լինէ են ասում. բնակարան կամ տուն:

Ահա՛վտակ ընդ այս տուն: Ի՞նչ ձեռնի. բարձր ե, ցած, լայն, ընդարձակ, բոլորակ, քառանկյունի, սպիտակ, պայծառ, հին, նոր, ունի յերկու լուսամուտ, յերկու գուռն, չորս անկյունս, չորս պատս, և քարաշեն, ծեփյալ, նկարյալ և այլն: Զի՞նչ հարկաւոր է ուրեմն վասն շինութեան տան. կարփիջ (աղիւս), կիւր, հող, քար, փայտ, աւաղ, գերան և այլ ոչինչ.— լավ մտածիր սիրելի երեխա, կարճիկ են ես նյութքս ինքն իրան գոյանալ, չե պարտ ըլտապիլ. յերեխայն մտածե. ես քարերը վոր իւրաք վրայ գնենք, կարէն տուն դառնալ լինձով պետք ե հողն ու գալն այնպիս պատրաստել՝ որ քարն ել բռնի— ջուր. բարի սիրելի իմ: Զայսպիսի մտածող երեխայն պարտ է գովել, զի առաւել ևս արիասցիւ Եթէ ջուրն և ամեն բանն պատրաստ ըլին՝ կարելի է տունն ինքն իրան գոյանալ. ի՞նչ հարկաւոր ե.— բաննահ (որմնադիր), մշակք. նոքա ձեռով կարէն շինել.— վնչ, հարկավոր ե նոցա լար, մալա, չափ և այլն՝ փայտքն, քարինքն իրմնց իրմնց են դալիս: Ոչ, մարդիկ գնան, հատանեն յանտառս, բերեն եզամբք, ծախեն, հանեն ի հողոյ (գլգարն). հիւսք (խարատ) տաշեն, չափեն և այլն. տաշելիս ի՞նչ գործիք են գործածում.— կտրելիս ի՞նչ, տախտակ քաշելիս ի՞նչ, Մեկ տուն ունեցողին՝ տանուտեք են ասում: Վասն էր շինի տունն. ի՞նչ հարկաւոր ե, որ լինի պայծառ, ի՞նչ՝ որ ամեն մարդ ներս չի գնա. և մեր բան չի գողտանա, ընդ էր շինի առաստաղն: Ծան միջումն ի՞նչ ենք անում.— ի՞նչ ունինք: Վասն էր են պահարանք, վասն էր անկողինք, վասն էր բուխարին (խարոյկ), վասն էր թոնիրն, պղի՞նձ, կձւթ, սեղան, աման, խալիչմի, աթթա, կձւաղ (կողպէք), բանալի, հայելի և այլն:

Դանի կարգ (էտաթ) ունի մեր տունն. քանի՞ սենեակս (օթախ), զի՞նչ կան անդ, վասն էր խոհարանն (աշխանէն), վասն էր գոմն, սրահն, պարիսպն: Զի՞նչ տեսանես անդ ի սրահին, յայգւոյն. ձրպիսի ծառք են անդ. ինքեմն բուսան անդ. Էրբ հասանին պտուղքն, ձվ է պահապան նոցա: Ընդ էր ի ձմեռան ոչ ծաղկին և պտղաբերեն և այլն: Եւ հանդերձ քո վասն էր հազնիմք շորք. ի՞նչ բանից են շինեն: Ո՞րպէս շինեն: Շինողի տանուն ի՞նչ ա, գործորինակ ես քո չուխեն ի՞նչ գոյն ունի, ընչի՞ց և շինած, բողից. ի՞նչպիս են շինել.— բուրդը պետք ե հառաջ խուզած վոյնաբիցն, ապա հատակել, գլել, լվանալ, մանել, ներկել, գործել, ձեկել, կարել և այլն. ձվ ներկէ, ձվ մանէ, ձվ ձեկէ, կարէ, զի՞նչ հարկաւոր է վասն ներկելոյ.— ձեկելոյն, կարելոյն, վասն էր ձեկն. չէ կարելի այնպէս մեղ փաթութիլ, տառնց շորի ի՞նչ լինէր: Ի՞նչ ստիպեց մարդոյն հնարել դայն. կարիքն և մտածողութիւն:

Այսպիս մարդն մտածողութեամբ ա ամենայն բանը հնարել և շինել: Մարդն վոր չի մտածի՝ անասնի կարգի ե՛ ուրեմն ջանք արեք եսպիս ամեն բանի վրա մտածել: Յեթե ունի փոքր ինչ հոգի, ապա կարէ ուսուցիչն այս օրինակ հարցմամբք այնպէս պարապեցուցանել զերեխայս՝ մինչև ինքեանք:

բոլորովին մոռանան թէ են ի վարժատան. և այսու ոչ իբրև գերիք՝ որպէս
այժմ, այլ իբրև որդիք առ հօր ուրախութեամբ լսեն և պատասխանեն սի-
րելի վարժապետի խօրհանց, որպէս բազմիցս պատահեալ է ինձ: Թէ որքան
կրթի այսու լեզու և դատողութիւն մանկանց՝ ոչ կամիմ կրկին բացայայ-
տել Յայտնի է զի ի սխալին՝ միշտ պարտ է ուղղել զլեզուն: Ի զալն յայն
տեղի՝ ուր են փոքր նախադասութիւնք՝ քարն է պինդ, շուրն է թափանցիկ
և առ հասարակ ամենայն քերականական կանոնք, յայնժամ պարտ է միշտ
օրինակաւ տալ երեխային զի նովին կերպիւն և ինքն կազմեսցէ զիօսս:
Օգնական է յոյժ նմանապէս ստիպել գերխաջն զի պատմեսցէ զամենայն
անցս, զորս տեսնէ կամ լսէ. զորօրինակ հարսանիք, ծնունդ, եկեղեցական
հանդէս ինչ, քաղաքական անցք ինչ. զորօրինակ մահ, թաղումն: Երբ վարժի
ի գրութեան, կարելի է տալ նմա գրել զօրական անցս և տեսեալս. ապա
զինի ժամանակաց՝ համառօտաբար նշանակէ զայն ամենայն երևելի անցս՝
զորս լուեալ կամ տեսեալ իցէ նորա ի բոլոր շարաթու:

Արդ՝ յայնք 1839 թվին առաջին անգամ գրել և աշխատեալ լեզվով գրել-կարգալ
սովորեցնելու համար մի այլընտրան, զոր ինքը կոչել և Նախաշաւիղ ի պէտս նորավար-
ժիցն: Այս այլընտրանը նա մատուցել և զարցոցներէ այդ ժամանակվա կառավարիչ Վե-
սեմյանցիներն, խնդրելով ապագայի տալ և ընդունել իբրև հայոց լեզվի ուսուցման սկզբնա-
կան ձեռնարկ այն բոլոր զարցոցներու, զորոց զաստիճանովսմ եր հայոց լեզուն Կառա-
վարիչը հարգել և նրա ղեկավար և հրամայել և ապագայի և ապագայի պատմանակ
լինելու հետեանցով հրամանը մատուցել և անկատար Վորոշ ժամանակ անցնելուց հետո,
1841 թվին, Արդ՝ յայնք այլընտրանը ներկայացրել և զարցոցական իշխանութիւնը, Նույն
խնդրով, և ձեռագրելու ուղարկել և Քրիլին, այն զիմադրելու մտնկալարժեքն խորհրդի
քննութեան, զորոցից այդ ժամանակները հայոց լեզվի ուսուցիչն եր Արդ՝ յայնք զառնելն
Առաջի Ապրաքայնը և պատմութեան ուսուցիչն՝ Դավիթ Արգիշտիյանը Նոր Մայրեանաբա-
նը ի իստ քննութեան յենթարկելով՝ անբաժար և համարել. իշխանութեան կողմից
ձեռագրելը հետ և ուղարկել քննութեան արձանագրութեան հետ միասին Յերկու տարի
անց, 1843 թվին, Արդ՝ յայնք, արձանագրութեան մեջ նշած թերութիւնները շտկելուց հե-
տ, ձեռագրելը վերադնելով հեղինակին, պատկերել և յեղած թերութիւնները շտկել և
ուղարկել և զիմադրելու խորհրդի քննութեան, բայց այս անգամ վոչ միայն ընդունել և,
այլ և նա զորժամութիւնը ոգտաւիտ և համարել զարցոցներու, յեթ միայն ձեռագրել
մեջ մնացած մի քանի թերութիւններն եւ շտկած լինելով Դարցոցական իշխանութիւնը
ձեռագրելը վերադարձնելով հեղինակին, պատկերել և յեղած թերութիւնները շտկել և
ներկայացնել հետագա անորինութեան համար:

Թե դրանից հետո ինչ և արել Արդ՝ յայնք, մեզ հայանի չի, բայց զիտեք, զոր այդ
նոր Մայրեանաբանը ապագրել և, սակայն չի տարածվել: Արդ՝ յայնք առաջին կենսագրել
Մ. Ապրաքայնի տեղով ինքը տեսն և Մայրեանաբանը ապագրված թերթեր, բայց վատ
ապագրված լինելու պատճառով թերի չի մնացել, իսկ Ղազարոս Ապրաքայնի տեղով՝ ապա-
գրված որինակներէ մեկը ինքն ունեցել և իր ձեռքին և ուսուցիչները չեն ընդունել ու
զորժարել նրա մեջ յեղած նորամուծութիւնների պատճառով: Կան ասողներ եւ, զոր այդ
ժամանակվա առաջնորդ Կարապետ յեղիսկոպոսի պատմելով ապագրված որինակների տա-
րածումն արգելել և և այդ գրեթէ չի թույլատրել զարցոցներու զորժածի իբրև աշխա-
տար լեզվի ձեռնարկ:

Ղազարոս Ապրաքայն այդ մասին տեսն և. Չտարածվելու պատճառը ավելի այն և
յեղել, զոր մեզն ուսումնարաններ և ուսուցիչներ չունեցինք, իսկ յեղածներն եւ տեքստ,
տիրացու, այդպիսիքն ելին, զոր չեյին կարող ընդունել հեղինակի նորամուծութիւնները
Արդ՝ յայնք առաջնորդութեամբ մի, իր, բն, զիմ տեղու տեղ, տես և, բը, զը, նոր այլընտրանը
չունեն որ-ժե, ձե, ու, այլ դրանց տեղ, բովանդակութեամբ եւ աշխատելի լեզվով բարոյա-
կրթական և դուրսամատչելի հոգովանելու Թե այդ այլընտրանը ապագրված և յեղել ամ-
բողջապէս, զբա ապագրուցն այն եւ, զոր շատերն են տեսն զբա մեկ որինակը ինձ
մտա:

Ապրաքայնի ունեցած որինակը ներկայումս գտնվում և Գրական Թանգարանում:

Դժբախտաբար դա սկզբից և վերջից պակասավոր եղերով մի որինակ և, վորի պատճառով և զժվար և իմանալ, թե դա վորտեղ, վոր տպարանում, յերբ և տպագրված, չկան նաև տպագրողի ու հեղինակի անունները Այսուամենայնիվ, մեր կարծիքով, դա հենց այն նոր այլբանաբանն է, վոր կոչվել և շնորհաշաւիդի և պետա նորավարժից և վորը ներկայացված է յեղեւ Վասն նշույնիքին, հետո յերկու անգամ քննվել գիթապիտին մանկավարժական ժողովում և, վերջապես, տպագրվել Թիֆլիսում:

Դրան տպացույց մենք համարում ենք նախ այն, վոր «Այլբանաբանի» բովանդակութիւնը համապատասխանում և գիթապիտին քննութիւնն արձանագրութիւն մեջ առաջ բերված բովանդակութիւնն (այդ մասին ամեն այդ քննութիւնն արձանագրութիւնը՝ Յերեանի գաղտնական դպրոցի տեսչութիւնն թղթերի մեջ), յերկրորդ՝ «Այլբանաբանի» մեջ էլ դարձվում և ուսուցիչներին համար գրված «Երաւոր», վոր գտնվում է նաև քննութիւնն արձանագրութիւնն մեջ, յերրորդ՝ այդ գրքից շատ որինակներ և գտնվել Արդիւյանի ձեռքին, և դրանցից մի քանիսը ինքը Արդիւյանը ավել և Աշտարակի դպրոցի աշակերտներին, յերբ այսինքն և այդ դպրոցը, չորրորդ՝ այդ գրքը տպագրված է Թիֆլիսում Արգանայան յղբայրների տպարանում (Այս բոլորի մասին ամեն Գերբ Գոռայանի «Երուզական վարժապետներ մոտ հիսուն տարվա շրջանում» հոդվածը, «Արձագանք», 1889 թ., № 2, էջ 36):

Ամենայն հավանականութիւնով նույն այդ «Նախաշաւիդին» և յեղեւ, վոր Արդիւյանը, «Տաւրեք արդի հայերենի» խորագրով, դերմաներին ընդարձակ բացատրականով մրցակցութիւն և ուղարկել Ղազարի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականութիւնն նորահաստատ ամբիւրը գրավելու համար, և գիրքը քննադատվել և ակադեմիկոս Բրոսեյի կողմից ու անբովորը և համարվել համալսարանի ամբիւրի պատճառներին տեսակետից:

1862 թվին Համբարձում Մնֆենշյանցը գտել և այդ «Նախաշաւիդի»-ի մի այլ ձեռագիր որինակը և տպագրել, բայց այդ յեղեւ և վոչ թե նոր այլբանաբանը, այլ հավանաբան դա յերկրորդ մասը, կազմված ավելի հասակավոր աշակերտներին համար. այս յինթադրութիւնը մենք անում ենք այն հիման վրա, վոր թեպետ դա ունի նաև առաջին տաւրեքը, բայց պարունակում և ընթերցանութիւնն ավելի ընդարձակ ու բարդ նյութեր և նույնիսկ գրաբար հոգովածներ, վորոնք չնայել կարող և չպետք և վոր տեղ գտած լինելին առաջին այլբանային այլբանաբանին մեջ:

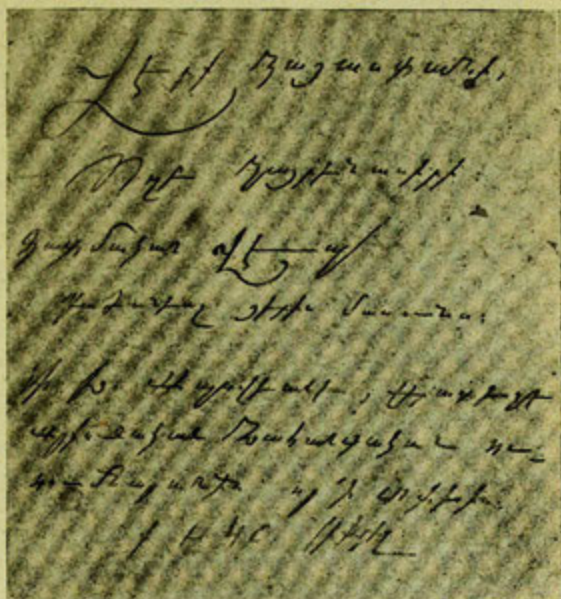
ԻՆՁ ԿԱՐԾԻԹ Ե ՈՒՆԵՑԵԼ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ Ու ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՅԵՎ ՆՐԱ ՎԵՐԻԹ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ՝ ՎԵՊԻ ՄԱՍԻՆ

Այս հարցին պատասխանելու համար, մեջ բերենք Փարիզի «Արևմուտք»-ի խմբագիր Ստեփան Վոսկանի, Թիֆլիսի «Կոռնէկ Հայոց աշխարհի»-ի խմբագիր Մարկոս Աղաբեկյանի և Մոսկվայի «Հյուսիսասիայի»-ի գլխավոր աշխատակից և գործակից Միքայել Նալբանդյանի կարծիքները, վորոնք ժամանակի հայ ինտելիգենցիայի կարծիքների ու հայացքների ամենահեղինակավոր արտահայտիչներն են յեղել:

Ստեփան Վոսկանն իր խմբագրած «Արևմուտք»-ի 1859 թվին №6 և 7-ում այդ մասին գրել է. «Ամհնարին և այս գիրքը — «Վերք Հայաստանին» — դատել յնվորպական կանոնով, վասնզի, ինչպես ըսինք, ռաբիկներու համար և ռաբիկի վոնով գրված և այն և իբրև գրական շնքը մը չընթանալիք մեր առաջն: Ապովյան հառաջմե զայն կը գզա և ներում կը խնդրեմ «Դու իմ պատվական աղջ՝ քո վորդու արածը, քո վորդու խաւ լեզուն սիրես, ընդունես, ինչպես հերը յուր մանուկի կմկմալը, վոր աշխարհքի հետ չի փոխիլ Յերրոր կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք»:

Գերմանական ճապաղութիւնն մը, շատ կրկնութիւններ և ասիական առավելութիւններ կը տիրեն հոն, բայց պակասութիւններու քով հայրենական վառվառն սեր մը, հարուստ յերեակայութիւնն մը և նուրբ դիտումներ կը գտնվին գրեթե ամեն եջերու վրա: Ամհնարին և ավելի ճիշտ պատ-

կեր մը շինել հայերու ընտանեկան և կրօնական կյանքը ներկայացնելու համար, Կարգացողը կարծես թե Հայաստանի գեղերու մեջ կը փոխադրվի համարյա յեղբայրներու պարզության, զո՛ւ չքավորության, յերեմն ալ սոսկալի աղետքներու մասնակից կրլաւ Տեղ-տեղ աշակերտի մանր և փափուկ նկարագրություններ կան, վոր Գալղաքի կամ Նո-ժեն Սյուրի գրածներն վար չեն մնա և վրայա-բանի թանկագին տա-ղանդ մը կը հայտնեն։ Այս գրքին շնորհիվ վերջապէս վտարանդի հայ մը կրնա գոնե տեսիլ մը ունենալ ազ-գային բարքին, սո-վորություններուն և վիճակին։

«Վերջ Հայաստանի»-ի ձեռագրի շաղկի յերեսը

Ձենք գիտեր, վոր բանասերը ըսավ թե՛ առանց ավանդու-թյուններու գրակա-նություն չկա, և ին-չու այսոր հայերեն գրքերու մեջ կրօնքի խնդիրներն և պակա-սավոր ու չոր ժամանակագրություններն ուրիշ բան չեն տեսնվիր...

Ժողովրդին սիրտը — ահա գրագիտության աղբյուրը. յուր անցյալը և ավանդություններ գրելու նյութերը — մարդ և մարդկություն, ահա նպա-տակ, ուր ճշմարիտ բանասերը կաշխատի ուղղել և յուր հետ տանել բազ-մությունը, վորու անդամ ե», և այլն։

* * *

Մարկոս Աղաբեկյանը «Կոռնկ»-ի 1860 թվի նոյեմբերի 26-ում իր «Գլխաշատուր Արովյանը և իր Զանգին» հոդվածում գրել է. «Իր [Արո-վյանի] ամենամեծ և ամենազովելի ջանքն այն է յեղել նաև, վոր Հայոց աշ-խարհի գրեթե գլխավոր կենտրոնի ժողովրդական բարբառը կենդանացնե, մարմնավորե և անմահացնե։ Վճի, անչափ պարտական ենք այս մասին Արովյանին և անչափ պետք է շնորհակալ լինինք. կարող ենք և մենք ար-դյան Հայքս պարծենալով ասել, թե և մենք նոր ժամանակիս նոր գաղա-փարաց հետ մի նոր գրականություն ունինք, վորն վոր բոլորովին մեր Հայոց աշխարհի հայ ժողովրդյան ենք պարտական։ Մի ակնհեր և բնական հատկություն, վոր մենք նշմարում ենք մեր Հայոց աշխարհին վորդվոց խո-

Վաղարշապատ, Յերևան, Աշտարակ և այլ տեղիվանք խոսվածն այն է, վոր Արոժյանը խիստ լավ է նկատել և ըմբռնել իր աշխատասիրությանց անմահութիւն տալու համար և հիւրավի հաջողել է իսկ:

Մենք կարծում ենք, վոր ըստի ազգայինքս ուր վոր ենք, թողնելով այն ազգաց և լեզվաց ձևերը, վորոնց հետ բնակվելով՝ հարաբերութիւն ունինք մեր կամ գրավոր կամ բանավոր խոսակցութեան ժամանակ, հետեմք վորչափ վոր կարելի յե ամենամեծ ճշտութեամբ մեր Հայոց աշխարհիս արդշան լեզվին, թե քերականութեան, թե համաձայնութեան և թե վորևէ այլ և այլ ձևերու, վոճերու, դարձվածներու և ասացվածքներու:

Ծաղ և մեզ, Տաճկաստանի Հայք խորշում են, որինակի համար, Հայաստանի հայոց խոսակցութիւնից, նուշնպես վոմանք ուսումնականք իրանց արդշան գրութեան վոճը բնավ չեն կամենում բուն Հայաստանի արդշան կենդանի վոճուշն նմանեցնել: Կարելի յե բառերու գրութեան և նրանց ոտարութեանը չհետեւել, բայց չե կարելի, կարծենք, լեզվի և համաձայնութեան չհետեւել առանց ազգայնութեան ընդդեմ մեղանչելու:

Այն հայկաբանութեան փառավոր անունը, վոր տալիս ենք մեր նախնայց ընտիր մատենագրութեանց, կարող ենք նաև տալ ներկայումս միայն Արոժյանին՝ արդշան գրականութեան մեջ, և նրանց նաև, վորոնք սուշն այս հեղինակին են հետևում:

* * *

Միքայել Նալբանդյանն իր «Մեռելհարցուկ»-ի 93—95 եջերում «Վերք Հայաստանի»-ին նվիրել է մի ընդարձակ ծանոթութիւն, վորի մեջ գրել է. «Բարի հիշատակ արժանավոր Արոժյանի, «Վերք Հայաստանի» անունով, գործը — ազգային բանաստեղծութեան մի հարազատ զաղափար: Ինձ մինչև որս չեր հաջողվել մի քանի բառ խոսել այդ աշխատութեան մասին: Ահա այդ աշխատութեան մեջ մարմին է առել ազգի հոգին, ազգի ներկա վիճակը, ազգի հասկացողութիւնը: Այստեղ, վորպես մի կախարդական հայելու մեջ ցույց է տալիս բանաստեղծը հայոց ազգի ընտանեկան կյանքի անշուք և անմխիթար պատկերները, այնտեղ տեսնում ենք դյուղերի Տաճկաստանը, ծանոթանում ենք նոցա հասկացողութեան հետ: Իարեխիղճ բանաստեղծը հանդիպեցնում է մեզ հոգևոր մարդերի, խոսեցնում է նոցա յուրյանց հասկացողութեան պես այս և այն բանի մասին, պատկերացնում է մեր առաջև նոցա ունկնդիրների հասկացողութեան վիճակը, սահմանում է այն տխուր հարաբերութիւնը, վոր կար նոցա մեջ: Մենք տեսնում ենք այդ Ապոլոնյան հայելու մեջ հայկական կյանքի մեռած պատկերը, տեսնում ենք, թե ինչպես այդ մեռելային դաշտի զանազան կետերում խլրտըվում է առաքինութիւնը և հովվական կամ նահապետական ժամանակների հասկացողութեամբ ընդդեմ է զինվորվում այս կամ այն անիրավութեան, թե ինչպես հալածվում է այս առաքինութիւնը և պատճառ է լինում բոլոր կաթիլներով արտասուքի: Նա ցույց է տալիս Ալասու ընկերներով, թե վոչ ըտրոտվին սառել է հայկական արշունը Հայաստանի զավակների յերակներում, ցույց է տալիս, թե մի հերոսի հրավեր, ազգի իրավունքների, կրոնի և ազատութեան անարգվելու վրեժը մի թշնամուց հանելու համար, դեռ ևս տեղ գտնում է ազգի յերկտասարդների սրտի մեջ: Ծույց է տալիս մեզ ազգի ընդհանուրի վնասյալ և հուսահատ դրութենից հառաջացած սառնութիւնը

դեպի Ադասու ընկերքը, նոցա կիսասիրտ կանացի ցավակցութունը այս կարիճներին, վորով հասկացնում ե Աբովյանը թե Ադասու ընկերների հոգին ընդհանրական չե բոլոր ազգին, թե այս ջերմարյուն տղամարդիկը շրջապատված եյին սառնարյուն մարդերից, վորոնց աչքում ամենայն բարոյական խնդիր կորուսել եր յուր արժանավորութունը, և վորոնց միակ քաջութիւնը ամբողջութեամբ եր այն բանի մեջ, վոր կարող եյին լալ, վողբալ և մորմոքիլ, առանց վորոնելու այդ դուռթենից դուրս գալու հնարը։ Տեսանում ենք այն հայելու մեջ պարսիկների բարբարոս վարեցողութիւնը մեր խեղճ ազգի հետ, մեր ազգի հարստահարված վիճակը, այստեղ ցույց ե տալիս բանաստեղծը այն հարաբերութիւնը, վոր մի անկիրթ ազգ կարող եր ունենալ դեպի բռնակալ իշխանութիւնը։

Նալբանդյանը քննադատել ե և այն մի քանի անճշտութիւնները, վորոնք սպրդել են Վոսկանի կարծիքի մեջ, քննադատութիւն, վոր շահեկան լինելով նաև մեզ հետաքրքրող խնդրի տեսակետից և կազմելով նրա կարծիքի լրացուցիչ մասը, նույնպես ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել։

«Փարիզի «Արևմուտք» անունով հայկական որագիրը, վոր հրատարակվում ե ներկա 1859 հունվարից արդո Ստեփանոս Վոսկանյան գիտնական պարոնի ձեռքով, գրել ե նա, յուր 6 համարի մեջ առիթ ստանալով այս գրքի՝ «Վերք Հայաստանի» հայտնութիւնից խոսում ե Աբովյանի վարքի վերա, իսկ 7 համարի մեջ հայտնում ե յուր կարծիքը «Վերք Հայաստանի» անունով գործի մասին։ Առհասարակ գիտուն հրատարակողը Արևմուտքի դուրսից մտնում ե Աբովյանի մասին և հասկացել ե բոլորովին թե գրքի խորհուրդը և թե հեղինակի արժանավորութիւնը, բայց այդ աշխատութիւն մասնավոր կողմերին վերաբերված մի քանի կարծիքների մեջ, չեմ կարող համաձայնել պ. Վոսկանյանի հետ։ Յես տարակուս չունեմ, վոր ամենայն բարեմտութեամբ կընդունեն պարոնը իմ այս համառոտ նկատողութիւնքը։ Ասում ե. «Անհնարին ե այս գիրքը դատել յեվրոպական կանոնով, վասնզի, ինչպես ըսինք, ռամիկներու համար և ռամիկ վոճով գրված ե այն, և իբրև գրական շենք մը չընծայվի մեր առջև։

Յեթե Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ն ունի արժանավորութիւն, և յեթե այդ արժանավորութիւնը կարելի յե գնահատել, ապա ուրեմն միմիայն յեվրոպական կանոնով, վոր նայում ե միշտ գործի խորհրդին և թե հեղինակը մինչև վոր աստիճան կարողացել եր հասկանալ և լուծածնել յուր առջև դրած խնդիրը։ Յեթե յեվրոպական կանոնքը թողունք ու ասիական աչքով նայենք այդ գործի վերա, այն ժամանակ նա յերևում ե մեզ վորպես մի առասպել (հեքիաթ)։ «Ռամիկ համար և ռամիկ վոճով գրված ե այն», ասում ե պարոնը. համաձայն չեմ։ Բոլոր ազգի համար ե գրված. այնտեղ կա ուսանելիք վոչ միայն շինականի համար, այլև քաղաքացու, այլև Հայոց կիսաթերատ ուսումնականների համար ևս։ Հայոց ազգը կորուսած լինելով յուր քաղաքականութիւնը, անհետացած լինելով տոհմական ազնվականութիւնը տուների, ռամիկը ևս չկա, վոր կարող ե լինել այնտեղ միայն, ուր կա ազնվութիւն։ Ազնվութիւնը հարստութեան վերա չե, և վոչ նաև ռամիկութիւնը աղքատութեան վերա. այս բոլորիս մեր ազգի ամեն մի անդամը հավասար են յուրյանց մեջ։ Ազնվական և ռամիկ չլինելով մեր ազգի մեջ, չունենք և այդ կացութիւնների սեպհական բարբառներ. հին և մեռած

գրառար լեզուն² աղնվական չե, և վոչ կենդանի ժողովրդականը ռամկական ինչպես մի քանի վայր ի վերո մարդիկ ասում են, վորոնց մեջ և պ. Դյուլ-լորիե ֆրանսիացին, վոր մեր ժողովրդական լեզուն և առհասարակ կենդանի հայկական խոսքը անվանում ե jargon: Արտվյանի լեզվի համար կարելի չե,

ԱԼԲԻ
ՀԵՐԱՍԿՆԻ

119, Բ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅԻՐԻՔ

ՊԼՏՄԸԿԸՆ ԳԼԹ

Σ = 1 + 1/2 + 1/3 + ...

Ἰουλιανὸς ὁ Ἰ. Ἐ. ὁ Ἰ.

ፆ፡፲፮፡፲፱፡

Դ Տպարանի Երեսիտան Գլխոցի Հայր
 ընծայեցեալ Նազնուական Լալ Գհարապ
 Լճրուն ղյ

1858

«Վերջ Հայաստանի»-ի առաջին ապագրության ախտոստիցիքը

տաեւ այս միայն, վեր շատ հաղթահարված ե տեղական բարբառից, բայց այդ բանում Արուսյանցը ունեցել է յուր մասնավոր խորհուրդը: Բայց այս աշատհասող անիրավություն կրլինի չընդունել այդ գրքի խորին արժանա-

վորութիւնը, — վոր ե պատկերացնել ազգի կյանքը նույնիսկ ազգի առջև։ Այս, Արուստեանը յուր բանաստեղծութիւնը չե տվել այնպիսի ընթացք կամ վերջ, վոր սովորական ե յուրյանց բանաստեղծներին, չե յերևում նա վորպէս մի անհատ կազմած, այլ վորպէս մի հանդիսարան վորոշ պատկերների, բայց դորա առաջը առել ե նա մի ընդհանուր անուն տալով յուր աշխատութիւնը — «Վերք Հայաստանի»։

Լեզվի ե վոճի ճապարկութիւնը հետևանք չե բանաստեղծի գերմանագիտութիւնը, այլ ըուն ազգեցութիւն տեղական ժողովրդի կյանքին ե միտք հայտնելու ձևերին։ Նույնանշան բառերի անհամ կրկնութիւնը տեսանում ենք, այս, բայց չմոռանանք, վոր Արուստեանի խորհուրդը ե գրել այնպէս, վոր անկիրթ ժողովուրդը չըկարծե թե գիրք ե կարգում, այլ կարծե թե մի մարդ խոսում եր յուր հետ։ Թնչ առնե Արուստեանը յեթե Ասիացի չափազանց ե ամենայն բանի մեջ։

Առհասարակ շնորհակալութիւն Արևմուտքին. շատ բարեխղճութեամբ կատարել ե յուր պարտականութիւնը ե մեր արած ծանոթութիւնը չեն պակասեցնում նորա հոգւածի արժանավորութիւնը։

* * *

Այս յերեք կարծիքներին մենք ավելացնում ենք ե Պերճ Պոռյանի կարծիքը. թեև Պ. Պոռյանը մի նոր բան չի ավելացնում «Վերք Հայաստանի»-ի ե դրա հեղինակի մասին արդեն ասվածներին, բայց իբրեւ ժամանակակից կարծիք, կարող ե շահեկան լինել, մանավանդ յեթե նկատուենանք, վոր Պ. Պոռյանը, ազգւած լինելով Արուստեանի, վերջինիս հետևովորութեամբ գրել ե 1860 թվին հրատարակել ե Աշտարակի կյանքից առած իր «Սոս ե Վարդիթեր» վեպը։

«Բազմաշան Խաչատուր Արուստեանի ուսումնականը զգալով անշուշտ ազգի ավանդութիւններն ե ծեսերը կենդանացնելու հարկն, գրեց յուր «Վերք Հայաստանի» արդիւնավոր շարադրութիւնը, նկարագրելով նրա մեջ Յերեւանի մի քանի սովորութիւնքը։ Այս ոգտակար գրքի հարգն կարե իմանալ ամեն խոհական հայ մարդ ե մինչև այսօր գտնվեցան մի քանիսր, վոր գին դրին նրա այս աշխատութիւնը։ Սա առաջինն յեղավ, վոր մի դրուցադնի ձեռքով ընծայեց մեր ազգին յուր առանձին կենաց նկարագիրը ե հայտնապէս ցույց տվեց, թե մեր ազգն այնքան տառապանաց ե նեղութեանց մեջ ունի մի վեհ հոգի, Պարսից անողոր բռնակալութեանց դեմ զնոդ սիրտ, ջերմաջերմ աստվածապաշտութիւն, զվարճութեան մեջ հոգւո պարգութիւն։ Յեթե չի յեղել Աղասին, կամ թե յեղել ե մի աննշան վոմե, հոգ չե, Աղասու վրա պատմածներն ամեն հայ մարդու հատկութիւնն են։ Հայն այդ ամենը իր որորոցի մեջ իր մոր կաթի հետ ե ծծել։ Արուստեանը տալով Դանաքեռցոցն այն ջերմեռանդ ժամասիրութիւնը, ազոթասիրութիւնը, այն անմեղ զրոսանքները, այն հյուրասիրութիւնը ե այն անկեղծ հատկութիւնները, տալիս ե այս ամենը բոլոր Հայոց ազգին։ Սրա ստուգութիւնը կարե ամեն հայ մարդ ինքն իր վրա քննել, մանավանդ նրանք ես, վորոնք թե ըստ դիպաց, թե ըստ հանգամանաց ե թե ըստ այլ ե այլ իրողութեանց հայութիւնը միացրել են իրանց սրտի մեջ, վոր քալ լիցի, չկարծեմ, թե Հայոց մեջ այսպէս մարդիկ գտնվեն» (տե՛ս «Հառաջաբան» «Սոս ե Վարդիթեր»-ի յերկրորդ տպագրութեան, 1887 թ., Յերևան)։

Ի՞նչ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ-ԿԱՐԾԻՔ ԵՆ ՀԱՅՏՆԵԼ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ
Ս. ՆԱԶԱՐԱԲԱՆՅԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏ ԵԱՆՈՔԱՑԱԾ ՅԵՎՐՈՊԱՑԻ
ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԸ

Ստ. Նազարյանցը, ինչպես վոր առաջին լուրջ գրադվողն է յեղել Արովյանի կորստյան ու մահվան հանգամանքներով, այնպես էլ յեղել է նրա առաջին լուրջ գնահատողը։ Նա գրել է. «Հայոց Հելլիկոնի վերա դասինիներ չեն բուսանում արժանի գլխի համար. բայց փուլթ չեն, Արովյանը, ազգային մեծ բարեբարը, Թեև վաղուց արդեն մոռացված յուր հայրենիքում, այնուամենայնիվ փառավորվում է արդարադատ յեվրոպական մարդկության պատմագրքի մեջ»։

Գիտնական դոկտոր Մավրիկիոս (Մորից) Վազները գրել է. «Պարոն Արովյանը Դորպատի համալսարանը մտավ, ուր վեց տարի ուսումնս սովորելն հետո, իր հայրենիքը դարձավ։ Պր. Արովյանի պես կրթյալ ու լեզվագետ մարդէ մը ոգնություն գտնելու համար ինքզինքս յերջանիկ կըսեպելիս»։

Բանաստեղծ Բողենշտեդտը գրել է. «Արովյանը մի տաղանդավոր հայ է, վոր իր գիտական կրթությունն ստանալով Դորպատում է հիմնավոր կերպով ուսումնասիրելով գերմանական ու Ֆրանսիական լեզուները, վերադառնում է հայրենիք»։

Բարոն Հակատհառզենը գրել է. «Արովյանը... լիովին յուրացրել է գերմանական համալսարանական ուսումը։ Նա գերմաներեն այնպէս լավ է խոսում ու գրում, վոր վոչ վոք նրա ոտարագգի լինելը չի իմանալ»։

Գերմանացի բժիշկ և բուսաբան Կարլ Կոխը, վոր շրջագայել է Հայաստանում Արովյանի ժամանակ, խոսելով նրա կրթական գործունեության մասին, ասում է. «Հնարավոր է, վոր այս կամ այն հարցում նա շեղվում է ժողովրդական կրթության բնագավառում պետության նախագծած ուղուց, քանի վոր արտաքին ձևականությունը չի գոհացնում նրա դեպի վեր սովաճող հոգին. հնարավոր է նաև, վոր նա ևս գործել է զանազան սայթաքումներ։ Բայց, անկասկած, մինչև հիմա Անդրկովկասը չի տեսել այնպիսի մի ուսուցիչ, վորը նման սիրով ու այնպիսի զոհաբերությամբ նվիրված լիներ մանուկների դաստիարակության գործին, ինչպես վոր Արովյանն է... Սակայն, դժբախտաբար, Արովյանին ցույց չեն տալիս արժանի վերաբերմունք։ Ձիռնիկներին նեղորոտությունը հաճախ ու շատ է խանգարում նրան՝ առաջ տանելու իր ազնիվ ու բուռն ձգտումները... Յեթն Արովյանը, վորպես Յերեւանի գավառային տեսուչ, մնալ կարողանար իր գործունեության ներկա շրջանի մեջ, յեթե նրան գործոն աշակցություն ցույց տան իրեն յենթակա պաշտոնյաները այլևս պահանջված չափով գնահատեն նրան, սպասելի չէ, վոր Յերեւանից մի նոր լույս ծագի դժբախտ ու մոռացված, դարերով վոտահարված հայ ժողովրդի համար»։

Մի Ֆրանսիացի, վոր ճանապարհորդել է Կովկասում և առիթ է ունեցել տեսնելու և ծանոթանալու Արովյանի հետ, նրա մասին Պարիզի «Արևմուտք» յերկշաբաթաթերթի խմբագիր հայտնի Ստեփան Վոսկանյան գրել է հետևյալը. «Պ. Արովյանին հետ տեսություն ըրի և ստուգելի դարձանցա յուր հմտության վերա։ Գերմանական փիլիսոփայության և գրագիտության տե-

սխիները [տեսութիւնները] իրեն այնքան ընտանի յեն, վոր նույնիսկ յեզրոպական մը ոգուտ կրնար քաղել իր կարծիքներէն: Երկրի ջուրի պես գիտեմ, Լեւոնիկին, Լեւոնիկին կարծիքները մաղէ անցուցեր և և յուր ասիական յերևակայութիւններով անոնց նոր գույն մը կուտայ: Գերմանացիի չափ կը խոսի գերմանիկ լեզուն և տարակույս չկա, վոր այս անձը հայ գրագիտութեան պատիւ պիտի ընէ որ մը: Տարրիչական յերևույթ մարդկային լուսավորութեան. հայտը մը բերանն արձագանգ այնպիսի տեսիլներու, վորք մեր մեջ դեռ նոր կը տարածվեն: Երկրի, Լեւոնիկին գրութիւնները Կովկասի լեռներու մեջ կը հաստատվին և լսելի կըլլան, և դեռ Յեզրոպայի մեջ ժողովուրդը կա, վոր այս հեղինակներու անունները անգամ լսած չէ: Զարմանալի բան պիտի ըլլա, յեթե Ասիայի լուսավորութեանը Կովկասի սկսի, և Բրոսիթի ժայռը տեսնե յուր չարչարանքին արդիւնքը:» (Տես «Արևմուտք», 1859 թ., 6-րդ տետրակ): Յրանսիացի ճանապարհորդը մոռացել և հիշել և իրեն, իրեն ֆրանսիացու, անկասկած լավ հայտնի և ժան ժակ Ռուսոյի անունը, վորին նույնպէս ծանոթ է յեղել Արովյանը: Նրա թղթերի մեջ գտնվել է «Նոր Երկրայի»-ից մի եջ թարգմանութիւն՝ յուր ձեռքով գրած:

**ԱՎԱԴԵՄԻԿՈՍ ՄԱՐԻՈՆ ԲՐՈՍԻԹԻ ԿԱՐՄԻՔԷ և ԱՐՈՎՅԱՆԻ
ՄՐՃԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՐԱՄ ԳՐԱԴԱՐԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Ավագեմիկոս Բրոսի

«Մինչև 1840 թվի մարտի 1-ը իրենց աշխատանքները ներկայացրել են յերկու հոգի—Արովյանը և Ավագյանը: Արովյանի աշխատանքները, վորոնք առաջ են ստացվել Ավագեմիկոսի, հետևյալներն են—1) «Русская теоретическая и практическая грамматика на армянском языке по методу Тапа»: Այդ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, Տապի գրքի հայերեն թարգմանութիւնն է ռուսերեն առաջարանով: 2) «Книга для чтения, составленная по методу лучших специалистов, предназначенная для юных армян»: Դա գրված է ժողովրդական լեզվով և դրան կցված է մի համառոտ հոդված՝ հրատարակութեան նպատակներէ մասին (գերմաներեն լեզվով):

Իսկ Ավագիւրը ներկայացրել է «Беглый очерк армянской литературы»: Այդ աշխատանքներից կարելի չէ տեսնել, վոր յերկու մրցակիցներից և ի՞նչ մեկը լիովին չի կատարել մրցակցութեան պայմանները: Առաջինը միանգամայն շեղվել է նյութից, տալով գրական աշխատանքի փոխարեն մի պարզ գործնական ձեռնարկի թարգմանութիւն, հայ գրականութեան հետ լիջ մի առնչութիւն չունեցող, նույնպէս և մի ձեռնարկ՝ մանուկներին ընթերցանութիւն սովորեցնելու համար, յերկրորդը, դոնէ, ավել է իր սեփական գրական աշխատանքը, վոր պարունակում է ինչ-ինչ գիտական հետազոտութիւններ...

Մյուս կողմից, առաջին հեղինակը իր շատ կարևոր աշխատանքների մեջ հարուցում է մի բոլորովին նոր խնդիր, վոր ուղղակի վերաբերում է Ղազանի համալսարանի հայկական ամբիոնի ապագային և վորի լուծումը կախված է բացառապես այդ ամբիոնը հաստատող իշխանությունից։ Այդ խնդրին ախճան կարևոր է, վոր, անկախ ներկայացրած աշխատանքների համեմատական արժանավորությունների մասին արտահայտվելիք կարծիքներից, պիտի հանդիսանա իբրև մի հիմնական խնդիր, վորի լուծումից կախված պիտի լինի մրցակիցների բախտը...

Այսմ [Ավագյանի աշխատանքը մանրամասնաբար քննադատելուց հետո] դառնանք մյուս մրցակցի աշխատանքներին։ Նրա միտքը—Տապիի ուսուներև ընտիր քերականությունը թարգմանել հայերեն—անկասկած շատ գովելի յն։ Այն ժամանակ, յերբ նախարարն այնպիսի յեռանդով և ջանքով իրականացնում է այն միտքը, վոր վերաբերում է կայսրության բոլոր համալսարաններում ուսու լեզվի ուսումնասիրության և դարգացման, հեղինակն իր այդ փորձով սկիզբ դնելով լեզվի ուսումնասիրության հայերի մեջ, ցույց է տալիս, վոր նա հասկացել է իր ժամանակը և իր հայրենակիցների կարիքները։ Ռուսերեն առաջաբանում նա մեջ է բերում մինչև իր ժամանակը դուրս յեկած աշխատանքները և խոսում է հայերի մեջ ուսու լեզվի ուսումնասիրությունը հեշտացնելու մասին։ Նա հիմնավորապես դատապարտում է ուսուներեն խոսքերը լատինական տառերով գրելու սխտեմը, մի սխտեմ, վոր գործադրել եր Մինասը, ուսուական քերականությունը հայերենի փոխադրողը, մի սխտեմ, վոր հիմնված է իտալական առգանության վրա և մի կատարյալ բան ել չե։ Քանի վոր իտալական արտասանությունը ծանոթ չե ուսու ուսանող աշակերտներին, ուստի և Մինասի գործադրած յղանակն իսպառ հավանելի չպիտի լինի։ Հեղինակը դատապարտում է նաև ուսու լեզվի առանձին հնչյունները հայերեն տառերով ավանդելու յեղանակը։ Պետերմանը, հայերեն նոր քերականության հեղինակը, բազմաթիվ որինակներ բերելով, գտնում է, վոր ժամանակ և արդեն անցնել ավելի ճիշտ տրանսկրիպցիայի։ Յես բոլորովին համակարծիք եմ այդ հայացքին և հաճությամբ տեսնում եմ, վոր մեր հեղինակն ել նույն կարծիքն ունի, թեև այդ նրան հայտնի չի յեղել։ Յես այնուամենայնիվ նրա ձեռագրի վրա նշանակեցի մի քանի անճշտություններ դետալներում, վոր, կարծում եմ, պետք է դուրս զգվեն նրա յեղանակից, վորպեսզի վերջինս լիովին կանոնավոր և տրամաբանորեն ավելի կատարյալ դառնա։

Յես ուշիուշով կարդացի այդ թարգմանությունը և իսկականի հետ կատարած համեմատությունս ինձ համոզեց, վոր բնագիրը թարգմանված է հարազատորեն, յես միայն կարողացա նկատել մի քանի վոչ կարևոր բաց թողած տեղեր, վոր ինքը հեղինակն ել հիշում է առաջաբանում—մի քանի փոփոխություններ նյութի մեջ և մի հաջող հավելված՝ Անդրկովկասում վերջերս ժողովրդական կրթության բարվոքման վերաբերմամբ առաջ յեկած քաղաքականության մասին։

Նույն հեղինակի յերկրորդ աշխատանքը՝ «Գիրք ընթերցանության համար», բարկացած է յերկու մասից—տեսականից և գործնականից։

Գերմաներեն լեզվով գրած իր նախաբանում, վոր կարդացել է պ. Ֆրենը և շատ լավ կարծիք ավել, հեղինակն առաջ է բերում հայոց հին լեզվի փոփոխման և անկման պատմությունը. նա ասում է, վոր վերջինս արդեն հան-

ված է գործածությունից Հայաստանում, վորտեղ միայն հոգևորականութ-
յունն է (և այդ վոչ առանց ըացառության), վոր գիտե և ոգտագործում է
այն, նա ղրվատում է ժամանակակից լեզվի առավելությունները, նրա պար-
գությունը, պահանջում է հայ ժողովրդին նոր լեզվի կանոններին վարժեց-
նելու և հին լեզուն գործածությունից հանելու անհրաժեշտությունը, հաս-
տատում է, վոր նոր լեզվի ժխտումը և հնի պահպանումը պատճառ է դառ-
նում թանձրամած սոցիալության, վորի մեջ խորասուզված է ժողովրդը և
ինքը իսկ հոգևորականությունը—այդ նպատակների համար ել նա կազ-
մել է իր «Վոսկեփորիկը» հայ ժողովրդական լեզվով:

Յեթե այդ աշխատանքի հեղինակը պիտի կոչված լինի որդինար պրո-
ֆեսորի պաշտոնակատարման Ղազանի համալսարանում, նրա այդպիսի պըն-
դումներն իսպառ թույլ չեն տալիս կարծել վոր նա է վիճակի պիտի լինի
պատմով կատարել իր պարտականությունները Այստեղ ել հենց խնդիր է
ծագում, խնդիր, վոր հարուցում են նրա աշխատանքները և, վորի մասին
յես արդեն խոսել եմ իմ ղեկուցման սկզբին: Ի՞նչ նպատակների համար և հաս-
տատված յեղել Ղազանի համալսարանում հայկական լեզվի ամբիոնը, վճի-
րիսի ունկնդիրներին համար են հարկավոր համարում պրոֆեսորի դասախո-
սությունները և ի՞նչ կարող են սովորեցնել նրանց: Սրանք են ահա առաջին
հարցերը, վոր մարդ տալիս է ինքն իրեն, յերբ ցանկանում է զադախար
կազմել հեղինակի հայացքներին մասին:

Ղազանի համալսարանը գիմնազիոն չէ, մանկական տարրական դպրոց
ել չէ—առաջին աստիճանի դպրոց, ինչպես մենք այդ անվանում ենք Ֆրանս-
սիայում—համալսարանը բարձրագույն գիտությունների ոջախ է, վորտեղ
գիտնականներն արդեն մտավորապես նախապատրաստված մարդկանց հա-
ղորդում են մանկական բմբռնողությունը գերակշռող հասկացողություննե-
րը: Ղազանը—մի կիսայնվորպական, կիսասիական քաղաք, ըստ կայսրու-
թյան մտադրության, պիտի դառնա քաղաքակրթության կենտրոն պետու-
թյան ասիացի հպատակների համար: Արաբ, թաթար, պարսիկ, չին և մոնղոլ
լեզուներն այդտեղ ունեն իրենց լավագույն ներկայացուցիչներին, վորոնք
սովորեցնում են ասիացիներին գնահատելու իրենց հին գրական դանձերը և
հորդորում ուսանող յերիտասարդության գտնել նորերը: Յերբ վոր այդ լե-
զուներին ավելանա և հայերենը, համարյա թե ամեն ըսն կատարված պիտի
համարվի ասիական լիակատար կուլտուրայի ստեղծագործության համար,
վոր ցանկանում են հիմնավորված տեսնել Ղազանում:

Յեթե իրոք այդպիսի պահանջներ են դրված, վոր կոչված պիտի լինի
բավարարել հայկական ամբիոնը Ղազանի համալսարանում, խնդիր է առաջ
դալիս, թե այդպիսին կարո՞ղ է ընդունակ լինել իրականացնել հեղինակն
իր հայացքի այդպիսի առանձնահատկություններով:

Այս հարցին հեղինակը պատասխանում է իր աշխատանքներով, վո-
րոնց մեջ նա պնդում է, թե գրոց լեզուն Հայաստանում Հայկից սկսած ժո-
ղովրդի համար մեռած լեզու չէ, թե նա անողուտ է, նույն իսկ ֆուսսակար՝
անպատրաստ և յեռանդագուրկ ունկնդիրներին սովորեցնելու համար:

Հարցերեք այժմ գրականագետներին, թե նրանք յերկու լեզուներից
վո՞րն են գերադասում, պատասխանն ակներև է, ըսյց գիմեցեք ժողովրդի
դանգվածին, ուշադրության առեք նրա պահանջներն ու կարիքները, և պա-
տասխանը կլինի վոչ պակաս անվիճելի:

Անկասկած, համալսարանը, վոր կցանկանա հռչակվել գիտությամբ, հայկական բանասիրութեան բարձրագույն մշակութիւն, պետք է զարգացնի բարձր կրթութիւնը, վորն իր հերթին պիտի նպաստի Հայաստանի քաղաքակրթութեան, պիտի պատրաստի յերիտասարդութեան համար այնպիսի ուսուցիչներ, վորոնք լավ իմանան ժողովրդական լեզուն, ընդունակ լինեն գրելու այդ պարզ լեզվով, վորով խոսում են մի քանի միլիոն մարդ։ Վո՞չ ապաքեն չի կարելի մոռանալ, վոր հայ ժողովուրդը դեռ անկիրթ է, նրան պետք է հաղորդակից անել կուլտուրայի, այդ ժողովուրդն այնքան տգետ են, վոր նրա մեջ գրաճանաչութեան անգամ մի սակավ է հազվագյուտ յեւեռութիւն։

Վո՞րտեղից պիտի ծագի լույսը, վոր հալածեն խավարը, Յեղած գրքերը միայն հին լեզվով են, վոր վոչ վոք չի կարողում, վոչ վոք չի հասկանում։ Ղրանք խոսում են կրօնական խնդիրների մասին, վորոնցից ժողովրդական զանգվածներն առնում են միայն ծիսական կողմը, իսկ նոր լեզվով գրված է վոչ մի գիրք չկա։ Քաղաքակրթութիւնը կարող է մտնել Հայաստան զրա համեմատութեամբ միայն ավելի կուլտուրական ժողովուրդներին ձեռքով, այնպիսի գրքերի ընթերցանութեան միջոցով, վորոնք գրված են նրա համար յեւրոպական մշակութիւն լավագույն գրքերի հիմունքով, գուցե հենց զրա մեջ պետք է վորոնել հայկական ամբիոնի իմաստ, ամբիոնի, վոր հաստատված է կայսրութեան սահմաններում— Ասիայի և Յեւրոպայի միացման կետի վրա։ Ահա այն մտքերը, վորոնք թելադրվում են ինձ վոչ իմ անձնական համոզմունքով, վորովհետեւ յես ինքա շատ ել բարձր չեմ գնահատում հայ ժողովրդական լեզուն, այլ այն ցանկութեամբ, վոր արտահայտել են մեր քննադատութեան առարկա հանդիսացող աշխատանքի հեղինակը, նույնպես է իմ ունեցած հաճախակի և յերկար զրույցները Հայաստանն իրոք քաջ ճանաչող մարդկանց հետ, վորոնք հետաքրքրվում են այդ ազնիւ ազգի բախտով, վոր ծարավ է հառաջագիմութեան և ընդունակ է արագորեն կատարելու այդ հառաջագիմութեանը, միայն թե ոգնութեան հասած լինեն նրան և խնամակալած։ Յեւ պահա հայտնվել է մի անհատ, վոր առաքելութիւն է ստանձնել լուսավորելու իր ազգը, վոր իր ըզմանակ ջերմեռանդութեամբ նվիրվել է այդ գործին և վորին չեն կասեցրել հալածանքն ու հակառակութեանները։ Նա հասկանում է, վոր իր ազգի մտավոր զարգացումը գտնվում է Ռուսաստանի ձեռքին, և կազմում է մի քերականութիւն, վոր իր հայրենակիցներին հնարավորութիւն կարող է ընձեռել քաղել գիտութիւնը ուստերեն գրքերից։ Նա չի արհամարհում հասարակ ժողովրդի բազմաթիւ դասը, նա պատրաստում է նրա համար իր «Վոսկե-վորիկ» ընթերցանութեան համար՝ գիրքը վոր ըստ ամենայնի մատչելի չէ նրան։ Նա մշակում է նրա համար տարրական կրթութեան մի առանձին յեղանակ, նա ցույց է տալիս, վոր ուզում է և կարող է կրթութեանը տալու յայդ նոր յեղանակի ոգնութեամբ... Կիրականացվի արդյոք նրա ցանկութիւնը։

Մեզ մնում է այժմ քննել նրա դիրքը և նրա յեղանակը։

Համառոտ առաջաբանում հեղինակը մեջ է բերում իր հայացքները մանուկների և պատանեկութեան զաստիարակութեան մասին այնպիսի ջերմութեամբ, վոր պատիւ է բերում նրա ջերմեռանդութեան։ Յես կարծում եմ միայն, վոր պետք է դուրս ձգել այն տեղերը, վորոնց մեջ նա պախարա-

կում և հայ հոգևորականութեան տգիտութիւնը և չար կամքը, հին մեթոդի այդ պաշտպաններէ, մի մեթոդ, վորի հնացած լինելը կարելի չե ակներե դարձնել մի նոր, ավելի կատարյալ մեթոդի առաջարկութեամբ, առանց հայ-հայանքների և վերավորանքների դիմելու: Ինձ թվում է, վոր վոչ մի դեպքում չի կարելի թույլ տալ այն զորեղ արտահայտութեանները, վորոնցով հեղինակը նշանակում է Հայաստանի յեկեղեցական լուսավորութեան բացասական կողմերը:

Հեղինակը նախ և առաջ պահանջում է, վոր մանուկներն այրուքները յուրացնեն վոչ հայոց արվեստական անուններով, ինչպես այդ տեղի յե ունենում աշխարհի բոլոր այրուքներում, նա կամենում է, վոր բաղաձայն տառերը կոչվեն իրենց նշանակութեան սկզբնական հնչյուններով, և կարծում է, վոր այդ կկրճատի և կհեշտացնի նրանց յուրացումը:

Յես կարծում եմ, վոր այդ նոր կոչումների հակիրճութեանը իրոք վոր կհեշտացնի յուրացումը, բայց մյուս կողմից ել կարծում եմ, վոր պետք չե չափազանցնել այդպիսի գործադրութեան ոգտավետութեանը...

Յերբ մանուկը կսովորի տարբերել տառերը, մի բան, վոր, հեղինակի կարծիքով, պահանջում է շատ քիչ ժամանակ, նա անցնում է այն հատվածների ընթերցանութեան, վորոնք գտնվում են «Վոսկեփորիկի» մեջ—այդ հատվածները պարունակում են բարոյական պատկերաններ, աղոթքներ, շահեկան և հետաքրքրական պատմութեաններ և նույնիսկ վոտանավորներ, վորոնց մեջ կան և իր՝ հեղինակի սեփական ստեղծագործութեանները:

Յեթե նայելու լինենք այդ «Վոսկեփորիկի» վրա, իբրև մի մանկական հասակի ընթերցանութեան գրքի վրա, դա թեև վոչ աչքի ընկնող, բայց առանց արժանավորութեան չե:

Այսքան ժամանակի ընթացքում, վոր յես տեղեկեցիկութիւն կուռն կրելու պատիւ ունիմ, ինձ ներկայացած են յեղել գնահատութեան համար շատ հայ գրքեր—մի քանիսը՝ բացասվել են, մի քանիսն ել ընդունված են յեղել իբրև դպրոցական ձեռնարկներ: Դեռ սրանից մի քիչ առաջ յես ինձ իրավունք եմ համարել նպաստավոր կարծիք հայտնելու այնպիսի քերականութեանների մասին, վորոնք կազմված են յեղել միայն դպրոցների համար: Յերբ յես քննել եմ այդ գրքերը, յերբեք մտքովս չեմ անցրել, վոր յես շուտով ստիպված պիտի լինեմ փոխել կարծիքս: Ծանաչելով Հայաստանը ստակավթիվ գրքերի հիման վրա, վորոնցից յես քաղել եմ իմ ունեցած գիտական տեղեկութեանները նրա և Վրաստանի մասին, ուստի չլինելով հայ ժողովրդական լեզվի գիտութեան մեջ, վոր ուսումնասիրելու շատ աղքատ աղբյուրներ ունի, յես դատել եմ իբրև տեսաբան: Յեթե յես այժմ դարգացնում եմ նոր լեզվի առավելութեանների միտքը, այդ մեր հեղինակի շնորհիվ է, վոր ներշնչել է ինձ դրա գաղափարը, նույնպես և գիտակ մարդկանց պատճառարանութեանների շնորհիվ, վորոնք ապացուցել են ինձ այդ հայացքի ճշտութեանը:

Ինձ թվում է, թե ամեն մի կարծիք, վորը պաշտպանում են և վորին կողմնակից են շատերը, պետք է հաստատված, դարգացված և տարածված լինի, թերևս միայն այն նպատակով, վորպեսզի գրված լինի և բարձր իշխանութեան ուշադրութեանը հրավիրված դրա վրա, մի բան, վորին և յես նվիրել եմ իմ ղեկուցման մեծագույն մասը:

Յերկրորդ մրցակից Արտվանովը, Թիֆլիսից, ցույց ե տվել իրեն իբրև մի անձն, նվիրված ուսուցչութեան, տոգորված իր պարտականութիւններին սրբութեամբ, իբրև մի մարդ, վոր ընդունակ ե իր պարտականութիւններին կատարմանն նա ուղեկցել ե պ. Պարոտին նրա դեպի Արարատ կատարած ուղևորութեան ժամանակ ե ցույց ե տվել իրեն այնքան հակամետ գիտութիւններով զբաղվելու գործին, վոր գիտնական պրոֆեսորը նրան իր հետ տարել ե Դորպատ: Այդտեղ նա մի քանի տարի ուսանելով, յուրացրել ե ուսանելն, ֆրանսերեն ե գերմաներեն լեզուները: Վերջին լեզվով, ինչպես հավաստիացնում ե պ. Ֆրենը, նա լավ ե գրում: Ավարտելով իր ուսման ընթացքը գովելի հառաջադիմութեամբ, նա վերադարձել ե հայրենիք ե նվիրվել ժողովրդական կրթութեան: Նորութեանը կամ գուցե ե նրա հայացքների գերազանցութեանը ավելի քան սառն ընդունելութիւն ե գտել նրա հայրենակիցների մի մասի կողմից, նամանավանդ հոգեւորականութեան:

Ներկայումս նա Թիֆլիսում ժողովրդական դպրոցների տեսչի պաշտոնն ե վարում: Նրան ճանաչող իմ բոլոր ընկերակիցները մեծապես ե ստանց հարգում են նրան: Ցանկալի կլիներ, վոր նա հնարավորութեան ունենար գործադրելու իր գիտութեանը գրական ասպարեզում: Ինչ վերաբերում ե նրա գրվածքներին, յես կարծում եմ, վոր «Տապիի մետոդան» պիտի հրատարակվի հայ ժողովրդական լեզվով, վորով խոսում են Ռուսահայաստանում: Արտվանովը կարող եր հետագայում կազմել ընթերցանութեան համար ե մի Վոսկեսփորիկ [քրեստոմատիա], ոգտագործելով, իբրև հիմք, հայկական նյութերը ե ղեկավարվելով այն ծրագրով, վոր յես նրան առաջարկել եմ: Հետո նա կարող կլիներ հաջորդաբար թարգմանել ժողովրդական լեզվով գոյութեան ունեցող գրաբար նշանավոր գրվածքները, վորոնց թարգմանութեանը համարված կլինի անհրաժեշտ:

Բրոսսե, եքստրաօրդինար պրոֆեսոր

1840 թ. մայիսի 13.

Ակադեմիկոս Բրոսսեյի այս կարծիքն Արտվանի մրցակցութեան աւարելված գրվածքների մասին շատ հետաքրքրական ե, ափսոս միայն, վոր այդ կարծիքը մեջ չի ընդված ամբողջութեամբ, այլ միայն ցաղվածքներ են արված: Շահեկան կլիներ որքանից, կարգաւ պրոֆեսորի այն ծրագրերը կամ, լավ ե ասել՝ «պլանը», վոր կցված ե յեղի կարծիքին, վորով, ըստ պրոֆեսորի, Արտվանը պիտի կազմեր իր նոր գրելիք «Վոսկեսփորիկը», ոգտը վելով ցանկալի հայկական նյութերից:

Կարծիքի մեջ հիշված յերկրորդ թեկնածու՝ Նոր-Նախիջևանցի Ավագովը հենց այն անձն ե, վորն մասին կուրաորը Մուսին-Պուլիկին Թիֆլիսի նահանգապետի միջոցով Արտվանին հաղորդած իր պատասխանի մեջ գրել եր, Թե՝ «Հիշված ամբողջին համար ինքն արդեն նկատի ունի մի անձն, վոր ներկայումս զբաղված ե պահանջված շարադրութեանը կազմելու գործով»:

Արդ, մզ ե յեղել այդ Ավագովը:

Դա յեղել ե մի Նոր-Նախիջևանցի շխեկական ուսանողից՝ կոչումով համալսարանավար, վոր ծառայելիս ե յեղել Աստրախանում, գնալ-գալ ե ունեցել կոնսիստորիան ե մոտ ու լավ հարաբերութեան մեջ ե յեղել առաջնորդ Սեդոքե յեպիսկոպոսի հետ: Յեր 1839 թվի հունվարի 14-ին շարակառութեամբ կնդի կամ սխալ տեղեկանք ե հաղորդվել Աստրախանի դպրոցների գերատեսուչ Բիբուլիկինի Արտվանի մզ լինելու ե զնոնց զանվելու մասին, զրանից առաջ ու զբա հետ միասին առաջ ե ցաղվել ե այդ Ավագյանի թեկնածութեանը, վոր ե վերատեսուչը հարկավոր թղթերի հետ միասին ներկայացրել ե Մուսին-Պուլիկինին, իսկ վերջինս՝ նախաբարին Բիբուլիկինը, զեռ կոնսիստորիայի տեղեկանքը յատցած, 1838 թվի ապրիլի 27-ին զբա ե յեղել այդ մասին կուրաորին, ի վրի այլոց, ե հետևյալը. «Վերջին որերը հիշյալ արքեպիսկոպոսի մոտ յեղած ժամանակ, յես նրանից շատ գովանի կարծիք լսեցի նոր միայն ծառայութեամբ շաշարխան յեկած

«իտեղական ուսանողին» կոչուած ունեցող նախնականի հայազգի Ավագյանի գիտութեան և ընդհանրապէս կրթութեան մասին, Ավագյանի, վոր վաղուց հայտնի յե արքեպիսկոպոս Սեբեփեյիսի և վոր, նրա կարծիքով, շատ ընդունակ և դասաւանդութեան գործին: Նախա-
բարձր սակայն չի համաձայնել և պահանջել է, վոր ներկայացվի սահմանված գիտական
շարժարտութեանը:

Թե ի՞նչ գիտութեան տեղ և յեղել այդ Ավագյանը և վորքան հմուտ հայ լեզվին ու
գրականութեանը, մենք չգիտենք, բայց Բրոսսեյի հարևանից արած մի նկատողութեանը,
թե նրա ներկայացրած. շարժարտութեանը պարունակում և միայն «ի՛նչ ի՛նչ» (что-какне)
գիտական հետազոտութեաննք, կարող ենք յեղականացնել, վոր նա լուրջ պատրաստու-
թեան չի ունեցել Արովյանը, իհարկե, ավելի հմտութեան, պատրաստութեան և կարողու-
թեան և ունեցել կատարելու համալսարանի պահանջները, բայց դրա համար նրան արժան
է յեղել միայն մի յերկու-յերեք ամիս ժամանակ, վոր, իհարկե, շատ քիչ և յեղել մի լուրջ
գիտական ուսումնասիրութեան պատրաստելու համար, ուստի և Արովյանը 1840 թվի հուն-
վար-փետրվարին ուղարկել է, վորոշ նկատառումներով, իր արդէն գրած ու պատրաստի
յերեւու աշխատանքը: (Նկատառումներէ մասին տես Ֆրեյնի նամակները):

Այդ բոլորի հետեանքը հայտնի յե. 1841 թվին Արովյանը հետ և ստացել իր գրվածք-
ները բացասական պատասխանով: Հաջորդին նույն բացասական պատասխանով իր
գրվածքը հետ և ստացել նաև Ավագյանը, և, այսպիսով, Ղազարի համալսարանի հայոց
լեզվի ու գրականութեան ամբիոնը քափուր և մնացել մինչև Ստ. Նազարյանցը:

ՄԻՐԶԱ ՅԵՋՆԱԿ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ ՄԻ ԳՐԱՐԱՐ ՎՈՏԱՆԱՎՈՐԸ, ՆՎԻՐՎԱԾ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1835 թ. սկզբին այդ Յեզնակ Կամսարականը Պետերբուրգում պատա-
հել է Խ: Արովյանին, վորի հետ մոտ ծանոթ ու մտերիմ ընկեր և յեղել ներ-
ախայան դպրոցից և Յերևանից, վորտեղ նրանք, իրենց վաղ յերիտասար-
դութեան որերում, հաճախ հանդիպելիս են յեղել Մելիք-Աղամալյաններին
տանը: Հայտնի յե, վոր Արովյանի ընտանիքը դեռ շատ վաղուց ծանոթ ու
բարեկամ և յեղել Աղամալյան ընտանիքի հետ, և ինքը՝ Խաչատուր Ար-
ովյանը, ամեն անգամ Յերևան դալիս, իջել է նրանց տանը և յերբեմն, իր
պատանեկութեան ժամանակ ամիսներով ապրել նրանց մոտ:

Հետևոր ոտարութեան մեջ իր սիրելի ընկեր և վաղեմի բարեկամի հետ
ունեցած այդ անակնկալ հանդիպումը հավերժացնելու համար, Յեզնակը
գրել և «Պաշտուր դպրի Արովյանցին» է նվիրել հետեյալ գրաբար վտա-
նավորը:

Ճեղքեսցին ի բաց մառախուղդ մտաց,—
Տեսանել ի բաց զարժանի աշաց,
Մի կալցեն զդեմ երեք սնոտի,
Կթիւ զպտուղ տերեք հնոտի:
Իմ փորձ բաղամեայ յուզել արժանի,
Եգիտ դայս միայն ունել զովելի:
Անձնիւր բաղձալի համայնից հոգոց,
Անձնիւր ցանկալի հեշտասեր մարմնոց:
Ոչինչ բարութիւն, ոչինչ գործ բարի՝
Գանձը, ինչք, պաճուճանք, որք յայսմ աշխարհի,
Ոչ այժմ, ոչ յայսպ, ոչ յայսմ կենի,
Ոչ կարեն լինել զեթ եթ հովանի
Պասկեալ գործոց Հայրենեաց ցուցեալ,
Զձմարիտ յորդուց յերևան եկեալ,
Այս թերթ թղթոյ քեզ այս իդձ անձկալի
Հոգւով ավանդեմ, եղբայր սիրելի:

Ո՛վ և յեղեւ այս Մերգա Կամաբարկանը. դա յեղեւ և Սուրմալուի հայանի Մեկէք Միւնասի Թուը՝ Մերգա-Թաղեմսի ժողովն:

ՀեՄՀ Գրական Թանգարանում պահուած և այդ Կամաբարկանի մի գրառքը գրվածքը, ժողի առաջաբանում ամփոփված և հեղինակի ինքնանկատարը կենսագրութիւնը. այս կենսագրութիւնից պարզվում է, թե պարսից իշխանութիւնն ժամանակ ինչ ուսում և կրթութիւն են ստանալիս յեղեւ հայ մեծամեծներէ զավակները: Յերևանի ամենահայտնի ախուհներէ ևնոքի տակ Յեղնակն ուսել և պարսկական ու արաբական լեզուները և ժամանակի պարսկական բարձրագոյն դիւանլիները—Մանթիկը և Հեքիմաթը, ախիքն՝ բնաբանութիւնը և համաբնաբանութիւնը (Ֆիզիկան ու մաթեմատիկան) և արժանացել և «Մերգա» դիւանական աստիճանին, իսկ հայերենի դիւանութիւնն ստացել և Ներսիսյան դպրոցում և Նշմիւնեանում:

Յերևանի առումից հետո Յեղնակը մտել և ուսաց զինժողովական ծառայութիւն և 1835 թ. դնացել և Գետերբուրգ. այնտեղ նա պատահել և Արոմյանին, ժորն այդ ժամանակները Դորպատից յեկած և յեղեւ Գետերբուրգ և այդտեղ փեարվաբի 7-ին դրել և գերմաներէն իբ շնոր ղվայութիւն պրոֆ. Գարբուսի՝ Արաբասի գագաթը բարձրանալու համար՝ գործը (տպագրված և «St. Petersburg. Zeitung»-ի 1835 թ. № 34-ում):

Յեղնակի հիշյալ գրառքը գրվածքը մի աստվածաբանական համոռոտ, բայց ամփոփ շարագրութիւն է, ղոր գտնվել և Մեկէք-Աղամալյաններէ տանը և Թանգարանին համար ևնոք բերվել Արոմյանի յերկու աշխարհաբար ղոտանալորներէ հետ միասին: Յեղնակի այդ գրվածքը Մեկէք-Աղամալյաններէ տանը գտնվելը մեզ հասկանալի կլինի, յեթե նկատե ունենանք, ղոր նա յեղեւ և Աղամալյան ընտանիքի փեսան՝ Մեկէք-Սահակ Մեկէք-Աղամալյանի դուստր Սեփա-Մանուսի, ղրաց արքայաղն Ալեքսանդրէ կնոջ Մայա-Մանուսի քրոջ ամուսինը: Մերգա-Յեղնակ Կամաբարկանը մշտապես տղերել և Յերևանում և այդտեղ ել ղախանալիս ու Թաղվել և իբ հոր՝ Մերգա Թաղեմսի Կամաբարկանի մոտ, Կաթուղիկէ յեկեղեցու հարաղային դռան առաջ՝ դադթում:

Յեղնակի ղոտանալորը՝ նմերված Արոմյանին՝ գտնված և Արոմյանի Թղթերի մեջ:

ՍԵՂԻԱԿ ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍԵՆՑ ՏԵՎԿԱՆՑԻ ՎՈՏԱՆԱՎՈՐԸ

Խ. ԱՐՈՎԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Դերեղմանդ կորած,
Աչքից հեռացած,
Մաքից մոռացված.
Դու ինքդ անլեզու,
Աշխարհս անիրավ.
Վոչ ղոր չհարցուց,
Թե խեղճ Ապովյան,
Ո՛ւր գնաց, կորավ:
Վոչ սուրբ հիշատակդ
Սերտել կարացին,
Վոչ քարե արձան մ՝
Վրադ կանգնեցին.
Արդյոք Հայաստանի
Վերք պատմող մարդուն
Սրտի, Թոքի մեջ
Զարկեցին դաժււյն:
Յերևանի բերդն
Արդյոք քեզ ծածկեց,

Թե ապերախտ Հրազդան
Դեզ մուռնջ կուլ աղեց:
Արդյոք Միրբերիո
Նաղարին յերկիր
Մուռնջ՝ խեղդ արին
Դեզի տարագիր:
Արդյոք մեռած ես,
Թե դեռ կենդանի,
Հյուսիսի սառույցքն
Դեռ վոտքդ կը չափի:
Արդյոք արջային
Բեվեռի ղրա
Կանգնած կը խորհիւս,
Թե յերբ կը կենա...
Վճշ, վճշ, Ապովյան,
Ինչ ղոր ալ լինիս,
Դու կենդանի յես,
Թեպետ և իսպառ
Կորած կսեն քեզ:

Յեթե զրկեի ես քեզ հայրենիքեդ,
 Ընտանիքդ և ազգդ խլեցին դրկեդ
 Յեզ թե վաղ քան մարմնուդ փոշիներ
 Տիեզերքի մեջ ցրվեի, կորուսեի,
 Վհչ, վհչ, Ապովյան, դու կենդանի յես,
 Քոստով ու հոգով մեր սրտի մեջ ես.
 Յեզ մարմնուդ մեն մի փոշիի վրա
 Ճշմարիտ հայու սրտե արյուն կա:
 Աղոթե յերկնից, վոր քու փոշիներ,
 Յեթե Ապովյան չեն հարուցանեի,
 Թող Նալբանդյաններ շնորհեն հայ ազգին,
 Վոր մեր ազգության անհայտ թշնամին,
 Յերբ աղվեսն կը փախչի,
 Քիստ գայլերան հանդիպի:

Սեղբակ Տեղկանցը, վանեցի, հեղինակն և «Շահեն Ի Սիդի» (1877 թ., Գուլս) և «Վառարանիմ կայծեր» [Վառարանի մը կայծեր, 1878] զրվածքների, վորոնք իր ժամանակ արգելված են յեղեկ թե սուլթանական թյուրքիայում և թե ցարական Ռուսաստանում: Այդ վտանավորը մենք այստեղ ապագրում ենք ամբողջությամբ Արովյանին վերաբերող նյութ և ժամանակի հայության մասածուծի ու հասկացողության արտահայտութուն, նա՝ ժամանակից վոր Արովյանի համառոտ կենսագրության ամփոփման կազակցությամբ մեր կողմից մեջ բերված Նահապետ Աթաթայանի հիշողություններում այս վտանավորը մի քանի տողերն աղավաղված են և դրանց հեղինակի առումը չի հիշատակված:

ՆԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՀԱՎԱՔԱՄԾ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՅԵՐԳԵՐԻ ՏԵՏՐԱԿԸ

Ն. Արովյանից, ՀՊՄ Գրական Թանգարանում, Կարապետ Կոստանյանի թղթերի մեջ, ամենակուլ ժամանակի հիշատակներից փրկվել, մեր ձեռքն և հասել մի Թանգազին բեկոր — դա նրա ինքնաձեռագրի ութ, թերթից բաղկացած, ներկայումս կազմված և խնամքով պահպանված ժողովրդական յերգերի տետրակն է, մեկը այն ժողովրդական յերգերի հավաքածու տետրակներից, վոր նա ուղարկել է Գերմանիա՝ բանաստեղծ Բոդենշտեդտին Դրա մեջ ամփոփված են մի քանի հայերեն յերգեր, մի ադրբեջաներեն յերգ և մի քանի քրդերեն յերգեր: Հայերենները և ադրբեջաներենը աշուղական են, գրված հայերեն անհայտ աշուղի, թերևս աշուղների էջ ձեռքով, ադրբեջաներենը՝ Սեֆի Յուսուֆ հայ աշուղի ձեռքով, ռուսների գալու և Յերևանի գրավման մասին, իսկ քրդերենը՝ ասված անհայտ քուրդ ժողովրդական յերգիչների կողմից: Հայերեն յերգերը 39 տող են, ադրբեջաներենը՝ 17 տող, քրդերենը՝ 33 կարճ տողեր. տետրակում այդ յերգերը գրված են հայերեն և լատիներեն տառերով — հայերենը՝ լատինական, ադրբեջաներենը և քրդերենը՝ հայատառ, բոլորն էլ բառացի թարգմանված և ծանոթագրված գերմաներեն, վոր Բոդենշտեդտը կարողանա միտքը լավ հասկանալ և բանաստեղծորեն մշակել ու տպագրել:

Թեև գերմաներեն ծանոթագրություններից մեկի մեջ ասված է, թե այդ տետրակը գրված է Ներսես կաթողիկոսի ընտրությունների ժամանակ, բայց դա, մեր կարծիքով, մի անորոշ արտահայտութուն է, վորովհետև, յի՛թե մենք այդ հասկանանք կաթողիկոսի բուն ընտրությունը, պետք է

ուրիմն յեղրակացնենք, վոր տետրակը գրված է 1843 թվին, քանի վոր կաթողիկոսի ընտրությունը տեղի չե ունեցել 1843 թվի ապրիլի 13-ին, իսկ յիթի մենք հասկանանք Ներսեսի գալը՝ Նշմիածին և կաթողիկոսանալը, պետք

Արամայիս. Տաթև. Լուսն.

~~Ստեփանոս~~

Եգնումս Եգան տեհի մուռ, ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}
^{հարմար} ~~իս~~ ^{իս} ~~մեզ~~ ^{մեզ}

Յորոն՝ շուտ տեհե գալիս, ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}
^{հարմար} ~~իս~~ ^{իս} ~~մեզ~~ ^{մեզ}

Ասում Կրիստի ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Լուսն խոտ ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Կոր և Կորեկոն ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Ան ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Եգան ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Ստեփանոս ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Կե ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Եգան ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Եգան ^{հարմար} ~~որ~~ ^{որ} ~~im~~ ^{im} ~~սիմոն~~ ^{սիմոն}

Հայերն լատինատառ ժողովրդական յերգերից մի նմուշ, լուսահանված Խ. Արամայիսի
 ժողովրդական յերգերի հավաքածու տետրակից:

և ընդունենք 1846 թիվը, վորովհետև այդ թվին է նա յեկել Նշմիածին և
 ձեռնադրվել: Համենայն դեպս տետրակը չեբ կարող գրված լինել 1843 թվին,
 վորովհետև Բողենշտեղաը յեկել է Հայաստան, ծանոթացել Արամայիսի հետ
 և խնդրել նրան յերգեր հավաքել իր համար 1844 թվին, ուրիմն յերգերը

կարող ելին հավաքված և դրված լինել մոտավորապես 1844—45 թվերին և վեճ դրանից առաջ:

Դնում ենք այստեղ յերգերը — հայերենը՝ ամբողջովին և անփոփոխ, ադրբեջաներենը՝ մեր արձակ թարգմանությամբ, իսկ ջրդերենի բնագիրը՝ արձակ մոտավոր թարգմանությամբ:

1.

Ջանումս ջան չի մնաց, վոր իմ անվալն քեզ ասեմ,
Բերանս խոսք չե գալիս, վոր իմ խիալն քեզ ասեմ.
Թող ու թողխանա յես սարքել, քանդեցիր բուրջ ու բաղանս,
Դանի վոր քեզ եմ տեսել, երվեց, մաշվեց, անի, իմ ջանս:

Դարդխանդ ես, մի փիքը արա, Բնչպես իլի ես իմ բանս,
Ոչովիմեն ուսուդ չունիմ, դուն ես իմ ճարն ու դարմանս.
Թե ուզում ես դիփունիմեն դուն իլիս իմ սերն ու ջանս,
Ես իմ յարիս մեկ ճար արա, վոր սկսեմ լավիցն ասեմ:

Վարդի պես դուրս ես եկել, հոմե տալիս, բաց ես իլում,
Երկինքի ցողն երեսիդ շաղակուլ թաց ես իլում,
Բլբուլի սիրտն մեռած տեսելիս, հեշ չես լաց իլում,
Մին ու մին վոր քեզ եմ տեսել, մտքիցս անմոռաց ես իլում,
Ի՞նչ անեմ վոր դու ինձ լես, ել միշտ քո գովքն ասեմ:

Առավոտուն ծեգն տալիս, Փռփռալով գլուխ-ջանդ,
Բաց ես անում ալ տերևով գլուխ-սարահի մամանդ,
Յախուսն ասեմ, զմոռտն ասեմ, Թե են շարքով ալ մարջանդ,
Վոր տեսողը մաթ ե մնում, գովում ե քո յառդանդ.
Յարար խեղճիս բույրուդ կուլի մոտիդ նստած եդ բերանդ.
Բացվի ու ինձ հետ խոսա, վոր իմ անվալն քեզ ասեմ:

Անիրավ, մե միտք արա, ես ինչ անխափ դիվան ա,
Տված յարեքդ ամեն մեկը արել ե ինձ սալթ դիվանա.
Ում կուզե վոր դնամ, ասեմ, ես իմ դարդիս դարման չանա,
Ես բանիս անելն յետև քո ոսալն քեզ կուսնա.
Գյունահարյար եմ, թող իմ պատիժն աստված անա,
Դու ինձ եսպես մի սպանիր, արի յես քո Թարիֆն ասեմ:

Արևածագին դեմ առջևիդ բանդիֆարմանա,
Դըվորն վոր դու շուռ կուզաս հետդ երեսն կուդարձենա.
Հենց բռնենք, Թե արեգակ ես, են ել քո ղուլլուդ դառնա.
Ի՞նչ կուլի վոր բազի քյարա շողդդ ինձի ուսմ անա,
Վոր քո լուսուն կարոտ սիրտս մխիթարվի ու հովանա,
Լուսնի պես յես ել լուս տամ ու են փառք ու պատիֆն ասեմ:

Եսքան սիրովդ վոր մեռնում եմ,
Անունդ տալով վոր երվում եմ,
Ուշ, միտք, հոգի դեն դրած,
Գիշեր, ցերեկ վոր տանջվում եմ:

Գերեզմանդ ուխտ եմ եկել,
Այժա քարիդ վրա քցել.
Ի՞նչ կլինի մի յետ բացվի,
Գամ, պառկիմ կշտիդ յես ել:

Վերջին քառյակը առողական յերգ չե, այլ վողը, գերեզմանի յերգ:
Պեճ ե ցափել, վոր Արովյանն այդ յերգի հայերեն ընադիրը մեջ չի բերել,
այլ միայն դրա առաջին քառյակը, այնինչ մեջ ե բերել ամբողջ յերգի
գերմաներեն թարգմանությունը: Յեթե մեր հիշողությունը մեզ չի դավա-
ճանում, այդ յերգը մենք տեսել ենք Բողենշտեդտի «Հազար ու մեկ որ
Արևելքում» գրքի մեջ: Քանի վոր այդ յերգը մեզ այժմ անծանոթ ե, ար-
ժեք, վոր մեր գերմանագետ բանաստեղծներից մեկը վերստին թարգմաներ
այդ հայերեն:

ԱԴԻԲՁԱՆԵՐԵՆԸ

Հայ աշուղ Սեֆի Յուսուֆի ասած յերգը Յերիվանի առմամ մասին
Նիկոլա Պավլովիչըն թախթընա համ թաջընա դուրբան,
Հոքմի հար փադիշահդան ալդդի խարաջընա դուրբան,
Բիր Ներսես խալիֆանըն եթդդի իլաջընա դուրբան,
Ղզդի ուչքիլիսադա նամադ, մեհր ալընա դուրբան:
Բզդի գիտն արա վերդի այնադ բասթի Նրևանա,
Բաղլադի թօփ դա դամբարա, դամ ու դաշլար թոթար յանա,
Հասանխանի թուդտիլար, ուզընա չաքդիլար դարա,
Գենա սոյ հա սոյ դուշդի ուզունդյուս սարբազլարա:
Յեղըլի խորասանի,— «աման Մելիք՝ եյլմ չարա».
Ղաբփ մուշտայիդլար, դալմամիշտի իմամդադա:

Նիկոլա Պավլովիչըն, և այլն:

Բաղլադի թօփ ու դամբարա, Սարդարաբադ եյլադի դուդ,
Թութուլուբ սարվազլարի համ սախկալլի, համ թուքսուդ:
Հասանխան դուրդի, դաշդի, դալըսընան գեթդի ոռա.
Բուշուրդի Պասքովիչա՝ «ազադ եյլմ, խաչընա դուրբան»:
Պասքովիչ սարդար քիմի քիմլար գլորդի բոս դունեսադա,
Բասթի շահ շահդադայի, մալի տովլաթ գեթդի (գերդի?) բադա,
Սեֆի Յուսուֆի, բունի դեյան, մալի նեյնար բու դունիսադա:

Նիկոլա Պավլովիչըն և այլն:

Թարգմանություն

Նիկոլա Պավլովիչի գահին ու թագին մատաղ,
Նրա ամեն թագավորից զսրով առած հարկին մատաղ,
Ներսես հայրապետի արած ոգնության մատաղ.
Ելմիածնում աղոթք արեց, նրա սուրբ աջին մատաղ:
Յոթ որ ժամանակ տվեց, վոտքն Յերիվան դրեց,
Թնդանոթ և ոռմբ կապեց, տունուտեղ կրակի մատնեց:
Բռնեցին Հասան խանին, յերեսին սև քաշեցին,

Քնդանոթ և ոռմբ կապեց, Սարգսրաբադը հողի հետ մեկ արեց,
Յեւ մորուքավոր, և՛ անմորուք սարվաղներին բռնեց:
Հասանխանը վերկացավ փախալ, հետեից գնաց ոռւար,
Աղերսեց Պասկէիին,—ազատիր, խաչիդ մատաղ:
Պասկէիին նման սարդար ձով և տեսել այս աշխարհում:
Հաղթեց շահին, շահադաշին, հարստությունն ու ստացվածքը վոչնչացրեց,
Այս ասող Սեֆի Յուսուֆի ընչքն և պետք հարստությունն այս աշխարհում:
Նիկոլա Պավլովիի, և այլն:

ՔՐԴԱԿԱՆ ՅԵՐԳԵՐ

1.

ՍԻՐՈ ՅԵՐԳ

Տը ճով ուշե հարա արի,
Սար տը դե բժաիդ բրի.
Շուշա դիւ մըն շքյաստթա, նմ ջարբի.
Վարս մալա ման մեմանի.
Ռարա, ոռնե գառանի,
Ազ ժըտուայ շարժեքըմ բարխե սար բմբանի:

Աչքերդ սե, խաղողի հատիկ,
Ճակտիդ վրա հոնքերդ թուխ.
Իմ սրտի ապակին կտտրված և, քնչ անխրավություն.
Արի մեր տունը, իբրև հյուր, յեւ, նստիր, իբրև ընտանի.
Յես կմորթեմ քեզ համար խոյացու գառը:

2.

Վ Ո Ղ Բ

Տե մինա բայե բուհարե.
Խոտե բմժնա բըընդ խայրանդի ուշե շմբե.
Հայֆայ մըն տե, ախե. գոռե
Խոադա հալանդ միւ մարթալի:

Դու նման ես գարնան հովի,
Աստված բարձր հասակը գոհ բերեց սե շղարշի.
Աստված վերցրեց վահանը բռնող թիւր,
Ախահա քո գերեզմանին:

3.

ՍԻՐՈ ՅԵՐԳ

Մըն հաֆե խաշ տե.
Դանդե դու գարիա խաշ տե.
Ախ գգիմ, խունայ աւաշտե:
Կալրուամ, Սաղջար, կալրուամ.
Ազ նեզիքե հաֆտե սալրուամ.

Սալա ճավիդ բալեք,
Խրաբայ մալուամ:

Հյիվ խեյդյա նիւմ հմ ավայ.
Պեկը բալա բունա լվան նավան.
Իրո բիստ հմը ոտժան.
Խառ հարմիւմ բալեք ճավան:

Յես դաշտից եմ գալիս,
Յերկու անուշ ձայներ եմ լսում.
Ախ եմ քաշում, սև արյուն ե գալիս:

Յես ծերացել եմ, հարյուր անգամ ծերացել եմ,
Յես յոթանասուն տարիքիս մոտեցել եմ.
Քո ծավի աչքերիդ համար
Յես իմ տունը ավերել եմ:

Լուսինը խռոված ե, չի ուզում մայր մտնել,
Ամպերը ցրված են այս տարածուքյան մեջ.
Այսոր քսանըչորս որ ե,
Վոր քունը փախել ե խաժ աչքերից:

4.

Սարե խոնդնե ալեֆեհ ա.
Խալա սինգ ու բարե խալդե դալալ սադ ու սեյա.
Սինգե Ջարաի մըն վակի մզգեաֆթե.
Արդրումա քամբախ մարվ լե բկեա.
Գառեքթ նմեժա ալդեյ ա:

Կարդալու սկիդըն ալիֆեհյ ե,
Սիրականիս կրծքի խայտերը հարյուր յերեք ե,
Իմ Ջարեի կուրծքը մատուռ ու մզկիթ ե.
Արդրումը ավերակ, ոձերի բնակարան:
.....

5.

ՄԻ ԼԵՌՆԱՅԻՆ - ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ՅԵՐԳ

Ջողանե մա բաշըն բալաքիե, բաարֆե,
Լե շաշըն ռաուզե կուրմանջե
Ղիզե բքեազի, խորթե սըվըք.
Բադա բառաշ¹,

Ջնհալին մեր ամառանոցը գեղեցիկ ե.
Քրդական դամբարանի վրա շվարած,
Ծամով աղջիկը և թեթև յերիտասարդը:

¹ Ձի հասկացվում:

Թրբա սիւմարն նմայ հմբարն.

Ջոթաք մարն սարգարն.

Գոշթե, խոարիե,

Հասթիա կրի սաֆարն:

Ձիավորիս գերեզմանը դիմացս ե.

Մի գուլգ գեղնագլուխ ոճեր

Միսը կերել եմ

.....

Սիւմարն հոլն սիւմարբուէ խամայ,
Բոմայ խոլամայ խոդդայ ջամմայ,
Ժեկլը սարն Ջամանխան աջամայ:

Ջլո ձիավորը մեկեն հեծավ յուր ձին,
Բոլոր ծառաները խմբվեցան շուրջը,
Յեւ պարսիկ Ջամանխանի գլուխը կտրեց:

Աղբերկներն յերգի բնագրի 8-րդ տողի մեջ «սոյ ըայը հրամայական ե և նշանակում ե հայտոյի՛ր», ըայց այստեղ ունի նշանակութիւն հայերն ազատուի՛ր կամ հարայ-հրոցի՛ն, ինչպես վոր մենք թարգմանել ենք:

Հաջորդ 9-րդ տողի մեջ հիշված Մելիքը ժամանակի Յերեմանի հայտնի աղղեցիկ հայ իշխան Մելիք Սահակ Աղամալյանն է:

11-րդ տողի մեջ հիշված «Սարգարաբադ»-ը պարսից վերջին Սարգար Հոստէյն-խանի շինած «Սարգարաբադ բերդն» է, այժմյան Հոկտեմբեր գյուղը, վորտեղ դեռ պահպանվել են բերդի պարիսպների մնացորդները:

17-րդ տողի մեջ «գերգի» ազգավորված «գեղաի» բայն է:

Յերգի հեղինակ Սեֆի Յուսուֆը մեզ անհայտ ժամանակի հայ աշուղներից մեկն է:

ՀեՄՆ Գրական Թանգարանում, Կարապետ Կոստանյանի թղթերի մեջ մենք, առաջին անգամ գտնելով Արոմյանի հավաքած ժողովրդական յերգերի այն տեարակը, վոր նա պիտի ուղարկէր գերմանացի բանաստեղծ Բոզենշտեդտին և այդ տեարակում կարգաւով հայ աշուղական «Ջանուս» ջան չի մնաց յերգը, կարծեւ ելինք, թէ Արոմյանն այդ յերգը հանել է մի անհայտ աշուղի զգովթար»-ից: Բայց վերջերս, Արոմյանի թղթերի մեջ պրպտումներ անելու ժամանակ, մեր ձեռքն ընկավ նրա վոտանաժողերի փոքրիկ տեարակը, վորի մեջ ամփոփված վոտանաժողերի շարքում մենք գտանք և այդ յերգը. ի՛ր Արոմյանի ձեռքով գրված մի ընդարձակ ծանոթությամբ, վորից պարզվեց, վոր այդ յերգը վոշ թէ հանված է մի անհայտ աշուղի զգովթար»-ից, այլ պատկանում է ի՛ր Արոմյանի գրչին: Վոտանաժողերի տեարակի վրա գրված է. «Բոտանաժողութիւնք արաբիալը կամ թարգմանեալը»: Յերգն ունի հետեյալ վերնագիրը. «Ոտանաւոր յաշխարհաբա լիգու մեր յօրինեալ ըստ խնդրանաց պարոն Յեղնակ Կամսարականի արապերեցի ի Գետերբուրգ 1834 զեկ. 22»: Իսկ յերգի տակը արված է հետեյալ հետաքրքրական ծանոթութիւնը, վոր մեջ ենք բերում ամբողջությամբ:

«Ի՛նչքան ցափում եմ, պտափելի բարեկամ, վոր տաներկու տուն վոտանաժողիցս միմիայն այսքանի մի կտորն է մնացել: Ամեն տուն ենքան շարք ունեւ, ինչպես առաջին Մանափանդ մեկ տան վրա շատ եմ ցափում, չուճքի հետեղ իմ արաի դարդս, իմ տանտուն սիրունուս լալով պտափելով, նրան հաթաթս յեմ տալիս, թէ ես աշխարհումս կարճ կյանք ունի. նրա գեղեցիկութիւնը շուտով անց կկենա, թէ վոր նա ինձ այնպես

շատ շարժարեւու յեւ, այն դատաւտանի որը, աստվածանից վրեժխնդիր կլինեմ նրա արածի համար: Յես ուրիշ տեղ հաղեմ եւ ունեյի շինած, այժմ շատը մոռացել եմ: Դու մի համարիր, սիրելի, թէ յես մեկ հաստուկ սիրունի Յերեմիանուան ունեցել եմ, քով լիցի: Ես կանանց հետ ի մանկութենե սեր ունեյի, և այժմ եւ անշափ ունեմ, այլ ենպես սեր, վոր յես նրանց տեսեմ, նրանց սիրուն և չախմուր յերեսովը մխիթարվեմ: Մեկ որ նրանցից պակասելիս, սիրտս ուզում ե պատուել: Բայց հավատան ինձ, այսպես արգար սերը միայն սրտով եմ ուզում, ուրիշ բան ինձ պետք չեւ: Թե ինձ աստված որ կտա, յես իմ Յերեմիանու ասվան աղջկերանց վայելչությունը, ազնվությունը, առաքինությունը, սիրունությունը միտք ունեմ ենպես գովելու, թեկուզ վոր աշխարհ եւ շմտեմ: Յեզ, վոր նրանք պարկեշտ են և ամոթխած և մեկ պաշ ելա չեն տա, բայց ինձ համար ցավ եւ: Յեվորպայում թագունիք իրանց համար փառք են համարում իրանց բանաստեղծի սրտի ուզածը կատարել: Յես գիտեմ վոր մեր ազգն դեռ եղ տեղը չի հասել, ենքան եւ ինձ համար մեծ փառք եւ, թե մեր ազնիվ խանութները, մեր զեղեցիկ աղջիկները իմ բանը լսեն, ինձ իրանց մտքումը մեկ տեղ տան, թե իրանց սրտումը չեն կամենում: Սո իմ զոտանավորս զրեցի և ասի Բանաքեռումը մեկ տղայի, կարելի չե թե նրանից կրկին ստանամ, զերե ինձ եւ շատ ցանկալի յե են ժամանակվան արած բաներս հիմեկվանի հետ համեմատելու:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՎԱԳՆԵՐ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արժույթանի կյանքի վերաբերյալ այս գրվագները պարունակում են նոր, դեռ մինչև որս վույ մի տեղ չհրատարակված, շահեկան և հետաքրքրական նյութեր: Մենք կարծում ենք, վոր այդ գրվագները նրա կենսավրթյան համառոտ ամփոփման հետ միասին կարող են մասամբ փոխարինել նրա ընդարձակ կենսագրությունը, վորոնք կկարդացվեն հաճույքով և ընթերցողներին, հաճելի նյութերի հետ միասին, կմատակարարեն նաև շատ հարկավոր ու կարևոր տեղեկություններ Արժույթանի կյանքից:

Դնում ենք այստեղ գրվագների ցանկը.

1. Սաչատուր Արժույթանը Դորպատի համալսարանի իսկական ուսանող յեղեղ և, թե վույ.

2. Ս. Արժույթանի շրջագայությունը Լիֆլանդիայում.

3. Ս. Արժույթանի վերջին հրաժեշտը՝ Դորպատից հայրենիք վերադառնալու ժամանակ.

4. Արժույթանի «Վերք Հայաստանի»-ի ձեռագիրը.

5. Խնչպես և յերևում Արժույթանն իր աշակերտների և իրեն մոտ ճանաչողների հիշողությունների մեջ.

6. Խնչ տեսք ու պատկեր և ունեցել Արժույթանը.

7. Քանաքեռն Արժույթանի մանկական հիշողությունների մեջ.

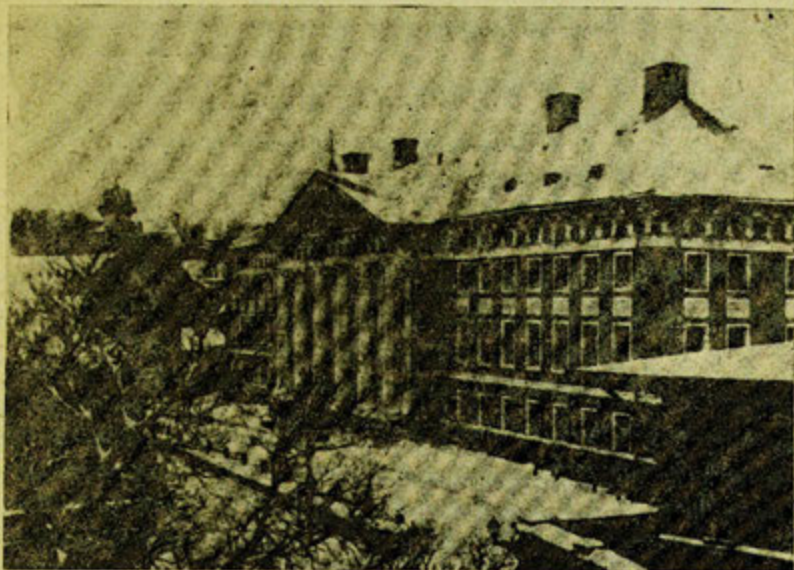
8. Ս. Արժույթանի «Հիշատակարանը», իբրև նրա կենսագրության համար ամենակարևոր աղբյուր (նամանավանդ նրա կյանքի դորպատյան շրջանի համար):

ԱՐՈՎՅԱՆԸ ԴՈՐՊԱՏԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂ
ՅԵՂԵՂ Ե, ԹԵ ՎՈՉ

Արժւոյանի՝ Դորպատ գնալու մասին յերկու պաշտոնական վաւերագիր ունենց մեր ձեռքին՝ Պարրոտի 1830 թվի ապրիլ 4-ին Դորպատից Արժւոյանին գրած նամակը և Պասկեւիչի պաշտոնական թուղթը Թրիխտի գինվորական նահանգապետ Ստեպան Ստրեկալովին։ Առաջինի մեջ մեզ հետաքրքրող խնդրի մասին գրված է. «Նորին կայսերական յեծությունը Ձեզ թույլտվություն շնորհեց Դորպատում յերեք տարի մնալու, վորպեսզի սովորեք հոգուտ հայ ժողովրդի կրթության, ընդ նմին նշանակելով Ձեզ տարեկան 200 արծաթ ուռքի, 200 ուռքի ճանապարհածախք և նույնքան ել վերադարձի վարձա։ Յերկրորդի մեջ գրված է, թե թագավորը հրամայել է՝ Արժւոյանին ուղարկել Դորպատի համալսարանը յերեք տարի ժամանակով։ Նրան սահմանվել է պետական թոշակ տարին 200 արծաթ ուռքի, գնալու ճանապարհածախք 400 արծաթ ուռքի և մի առ ժամանակ իր ուսումնական պետքերը հոգալու համար՝ 100 արծաթ ուռքի. նա ուղարկվել է այն նպատակով, «զի ուցի անդ վարժապետ անուամբ արքունի ծախիւք»։ Նախորոք գրված է յեղել Դորպատի համալսարանի վարչության՝ ընդունել նրան համալսարան, յերբ նա ժամանի այնտեղ։ Նահանգապետը պատվեր է ստացել ուղարկել Արժւոյանին «արժանավայել յեղանակաւ» և նրա մեկնելու մասին իմաց տալ ժողովրդական լուսավորության մինիստր իշխան Լիվնին։

Յեթե «նամակում» վորոշակի չի նշանակված սովորելու տեղը, «թրդութում» պարզ ու վորոշակի նշված է, վոր նա պիտի սովորեր համալսարանում և համալսարանի վարչությունը պետք է ընդուներ նրան համալսարան։ Յեւ այդ մինչև 1913 թ. այդպես ել ընդունված է յեղել մեր գրականության մեջ, վոր Արժւոյանը սովորել է Դորպատի համալսարանում, ավարտել է համալսարանի դասընթացը և ստացել պատշաճ համալսարանական դիպլոմ։ Արժւոյանին ինքն ել իր ծառայության ցուցակներում Թրիխտի և Յերևանի գաղափական դպրոցներում միշտ գրել է, թե ինքն ուսել է Դորպատի համալսարանում։ Հետագայում, սակայն, պարզվել է, վոր նրա անունն իսպառ չի հիշված համալսարանի ուսանողական ցուցակներում, վորից, բնականաբար, յեղրականում է, թե Արժւոյանը չի սովորել Դորպատի համալսարանում և ավարտման վկայագիր՝ «գիպլոմ» ել, հայտնի բան է, չի ստացել։ Այս մասին մենք ունենք մի հավաստի տեղեկություն՝ Գր. Տեր-Պողոսյանի «Ժանոթությունը», վոր 1913 թվին տպագրվել է «Հանդէս ամսօրեայ»-ի հունիսի տետրակում, եջ 377—379։ Այդ ծանոթությունից մենք իմանում ենք, վոր Զարաբաղի թեմական դպրանոցի վերատեսուչ բժիշկ Յարամիշյանը 1912 թվի նոյմբերի 16-ին գիմել և Յուրյիվի (նախկին Դորպատի) համա-

լսարանի ռեկտորին, խնդրելով հաղորդել իրեն, թե՛ վճիռ թվին և մտել խաչատուր Աբովյանը համալսարան, ուսումնասիրել և արդյոք վորեն մասնաճյուղ, դասընթացն ավարտել ե, և, յեթե ավարտել ե, յերբ և վկայական ստացել և վճիռվածի համարով, իսկ յեթե համալսարանը թողել ե, ինչ՞ով և վերջացել «Северная пчела» լրագրի խմբագիր Բուլգարինի գործը խաչատուր Աբովյանի հետ 1835 թվին, Մոյսեր ռեկտորի քննությունից հետո, և, վերջապես, խաչատուր Աբովյանի անունը հիշվում և արդյոք այն 17 ուսանողների՝ Դորպատի Բուրչենշաֆտի անդամների թվում, վորոնք 1834 թվի փետրվարի 12-ին արտաքսվել են համալսարանից և յենթարկվել վտտիկանության հսկողության, և այլն:

Դորպատի համալսարանը, լուսանկարված «Համալսարանի պատմության» գրքից: ?

Թեմական դպրանոցի այս դիմումին Յուրյեվի կայսերական համալսարանի ռեկտորը նույն թվի դեկտեմբերի 10-ին բառացի պատասխանել և հետևյալը, վոր բերում ենք թարգմանաբար. «Ի հետևումս սույն ամսի նոյեմբերի 16-ի դրությանդ, պատիվ ունեմ հաղորդելու Ձերդ գերազանցության, վոր Յուրյեվի կայսերական (նախկին Դորպատի) համալսարանի ուսանողներից ցուցակներում ընդհանրապես չի հանդիպում խաչատուր Աբովյանի անունը:

Համալսարանի արխիվում կատարված պրպտումներից յերևաց, վոր մեկը 1861—1862 թ. այստեղ ուսանող և յեղել քաղաքատնտեսության մասնաճյուղում, հայազգի Վարդան Նրիտտաֆորովիչ Աբովյանը, թերևս խաչատուր Աբովյանի ազգականը, վոր ծնված ե Թիֆլիսում 1843 թվին և պետական պաշտոնյայի զավակ ե: Այդ Աբովյանը չի ավարտել դասընթացը հա-

մալսարանում, բայց 1864 թ. քննություն և տվել համալսարանում և ուս-
նաց լեզվի ուսուցչության իրավունք և ստացել, հետո, 1890 թ. Յերևանի
հոգևոր սեմինարիայում ուսուցիչ և յեղել:

1834 թ. արտաքսված 17 ուսանողների, Դորպատի Բուրշենշաֆտի ան-
դամների ցուցակում չի հանդիպում վոչ Արովյանցի և վոչ Արովյանի անու-
նը:

Համալսարանի այդ թղթի մեջ, սակայն, անպատասխան և առանց մեկ-
նության և մնացել թեմական դպրանոցի վերատեսչի յերբորդ հարցմունքը,
թե Բուլղարինի ու Արովյանի միջև 1835 թ. պատահած գործը, ռեկտոր
Մոյսերի քննությունից հետո, ինչի՞նչ և վերջացել: Դրա պատասխանը և մեկ-
նությունը մենք գտնում ենք Արովյանի «Հիշատակարանում», վորի մեջ
հանգամանորեն պատմված և ամբողջ յեղելությունը: Արովյանը, կամենալով
հռչակած լինել իր ուսուցիչ Հարություն վարդապետ Ալամգարյանի անունը,
նրա մահվան առթիվ գրել և ուսներեն մի գրվատական ընդարձակ հոգված
և տարել և Բուլղարինին՝ տպագրելու «Северная пчела»-ում, բայց Բուլ-
ղարինը վոչ միայն չի տպագրել, այլև անպատկառ արտահայտությամբ ան-
պատվել և նրան: Դրանի ի պատասխան, Արովյանը գոռացել, սպառնացել և
նրան և դայրութով դուռն յեկել խմբագրի բնակարանից:

Ցաղեյ Բուլղարինը բողոքել և համալսարանի ռեկտոր Մոյսերին, և Արո-
վյանը կանչվել և գործի քննության. այստեղ Արովյանը հետ և վերցրել իր
տված սպառնալիքը, վոր նա յերբեք ել չեր մտածել իրագործել այն:

Այս հավաստի պաշտոնական տեղեկությանը, թե Արովյանը Դորպատի
համալսարանը չի ավարտել, մենք պետք և ավելացնենք և մի ուրիշ փաստ,
վոր ցույց և տալիս, թե նա իրոք համալսարանի ավարտման վկայագիր չի
ունեցել: Արովյանի՝ Յերևանի գավառական դպրոցի տեսչության թղթերին
կցված և նրա մի նոր, լիակատար ծառայության ցուցակը, վոր կազմված և
նրա անհայտանալու որբից հինգ տարի հետո, 1853 թվին, յերբ նմիլիս
Արովյանը խնդրի և հարուցած յեղել իրեն կենսաթոշակ տալու և այդ առ-
թիվ կազմել ու դպրոցական իշխանությանը ներկայացրել և իր ամուսնու հի-
շյալ ցուցակը: Արդ, այդ ցուցակից և ընդհանրապես թոշակառության գոր-
ծից յերևում և, վոր Արովյանը ձեռք և բերել «Տնային դաստիարակի կո-
չում» (звание домашнего наставника), վոր ուսուցչության արտոնություն
եր տալիս: Յեթե նա համալսարանի ավարտման վկայագիր ունենար, ինքն-
ըստինքյան կունենար նաև ուսուցչության արտոնություն և այլև կարիք
չեր ունենա հիշյալ կոչման, վորի համար նա, անկասկած, պահանջած քննու-
թյան և յենթարկվել:

Այս բոլորի դեմ, սակայն, մենք ապացույցներ ունենք, վոր նա իրոք
համալսարանի ուսանող և յեղել: Նախ՝ Արովյանն իր ծառայության ցու-
ցակներում միշտ ել գրել և, թե ինքը սովորել և Դորպատի համալսարանում:
յերկրորդ՝ Բուլղարինը բողոքել և համալսարանի ռեկտոր Մոյսերին և վեր-
ջինն ել քննելով գործը, ասել և, թե իրոք նա ուսանող և յեղել. և յերբորդ՝
Արովյանը Դորպատ ժամանելուն պես, Հովհաննես վարդապետ Ղրիմեցուն
գրել և մի նամակ, վորի մեջ մենք կարդում ենք հետևյալը. «Համալսարանն
սորա [Դորպատի] երեւելի է յՌուսաստան, քան Զայլս ամենայն և փարթամ
ազգի մակացութեամբ, յամենայն կողմանց գտանին աստ ուսումնասուր...
Համալսարանն հրամայեաց փոխել զհանդերձս, և այլն: Յեթե համալսարանը

հրամայել և Արտվյանին փոխել զգեստը, ուրեմն, ցանկացել և, վոր նա հագնելի տանպես, ինչպես համալսարանի մյուս ուսանողները, իսկ այդ նշանակում և, վոր նա համալսարանի ուսանող և յեղել (Տես Արտվյանի՝ Ղրիմեցի Հովհ. վարդապետին Դորպատից 1830 թ. ոգ. 13-ին գրած նամակը):

ԱՐԴ, ԽՆՁՊԵՍ ՊԵՏԲ Ե ԼՈՒԾՎԻ ԱՅՍ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Մեղ՝ թվում և, թե այդ անլուծելի չե, յեթե նկատի ունենանք Արտվյանի՝ Դորպատ գնալու և ուսանելու բոլոր հանգամանքները, հատկապես վե՛հ այն, ինչ բառ առ բառ գրվել և պաշտոնական թղթերում, այլ տեղում կատարվածը, վորի համար մենք ուղեցուցց ունենք Արտվյանի «Հիշատակաբանը», ուր հանգամանորեն, հենց Արտվյանի ձեռքով, գրված և իր ուսանելու մասին:

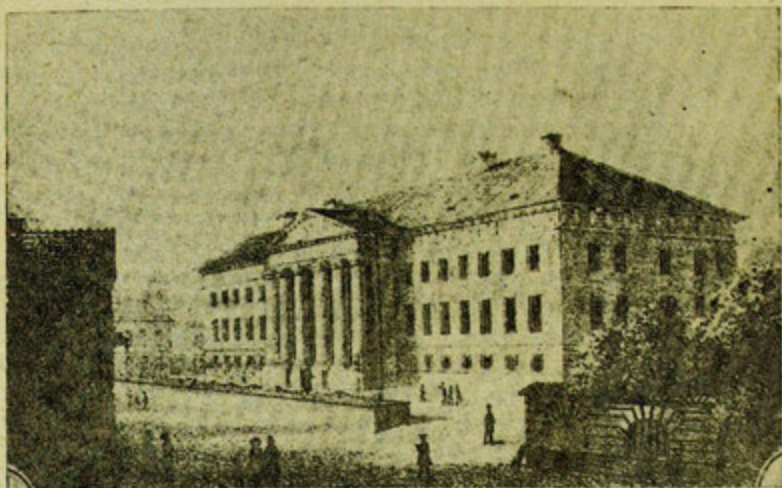
Հասնելով Դորպատ, Արտվյանը տեսնվել և Պարրոտի հետ և նրան հանձնել լուսավորության միջնորդ իշխան Լիվենի հանձնարարականը. Պարրոտն անմիջապես ինքն անձամբ ձեռնարկել և նրա ուսուցմանը, հրավիրել և նաև ուրիշ պրոֆեսորներ, վորոնցից յուրաքանչյուրը հանձն և առել ուսուցանելու նրան մի վորևև առարկա և, առաջին նվազ, գերմաներեն լեզուն՝ «Հիշատակաբանից» պարզվում և, վոր ինքը՝ Պարրոտը նրան ուսուցանելու գործում ղեկավարվել և մի վորոշ ծրագրով կամ հրահանգով: Արդ, ինչ ծրագիր և յեղել այդ—Արտվյանին պատրաստել են վոչ բարձր կրթություն ստանալու համար, այլ Հայաստանում, վորպես ուսուցիչ, հայ մանուկներին սովորեցնելու համար, վորոնք կարող են յեղել վոչ բարձր կրթության, այլ սկզբնական կրթության, ուրեմն նպատակն այն և յեղել, վոր Արտվյանը մոտավորապես միջին կրթության տեր, ընդհանուր զարգացումն ունեցող, ամեն բանի քիչ թե շատ տեղյակ, գործնականապես և տեսականապես պատրաստված մի ուսուցիչ դառնա:

Յեւ յերբ Արտվյանը նկատել և այդ և, ըմբոստանալով դրա դեմ, պահանջել և, վոր իրեն սովորեցնեն գիտությունների ու առարկաների նաև բարձրագույն դասընթացը, ուսուցիչները հասկացրել են նրան, վոր իրենք այդպիսի պատվեր են ստացել Պարրոտից, իսկ վերջինս խորհուրդ և տվել նրան բավարարվել գիտությունների այդպիսի ծավալով ու դասընթացով և չհետևել գերմանացի յերիտասարդների որինակին, վորոնք շատ բան գիտեն և, վոր գլխավորեն և, իրենց համար են սովորում, ասելով, վոր նա՝ Արտվյանն ուղարկված և ուսանելու ուրիշների համար, ուրիշներին սովորեցնելու համար, վորոնք կարող են վոչ թե բարձր, այլ միայն տարրական կրթության:

Այդ նպատակով և յեղել, վոր Արտվյանը, Պարրոտի պատվերով, հաճախել և նաև տեղի «Ջեմինարը» (Seminarie) հատկապես յերգեցողություն սովորելու և տեսականորեն իր սովորածը գործնականորեն ևս յուրացնելու համար ուսուցիչների դասերին ներկա գտնվելու և ուսուցչության մեջ վարժվելու:

Այս բոլորից հետո ակներև և դառնում, վոր Արտվյանը համալսարան չի մտել և կարիք ել չի ունեցել մտնելու: Բայց, այսուամենայնիվ, չպետք և կարծել, վոր նա Դորպատի համալսարանին իսպառ անձանոթ և յեղել վե՛հ. նա, ընդհակառակը, շատ լավ ծանոթ և յեղել համալսարանի կյանքին,

ուսանողութեան. նրա առաջ միշտ բաց են յեղել համալսարանի դռները, և նա ներկա յն գտնվել համալսարանական բոլոր հանգեաներին, դիսպուտաներին և նույնիսկ այն դասախոսութիւններին, վոր նա ցանկացել և լսել և, Պարրոտի պատվերով, հարկավոր և համարվել, վոր լսելու Այս մտքով նա գուցե, վորոշ չափով իրավունք և ունեցել ասելու և գրելու, թե ինքը Դորպատի համալսարանումն և սովորել և ուսման դասընթացն ավարտել:

Դորպատի համալսարանի մի ուրիշ նկարը:

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՇՐՋԱԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻՖԼՅԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

Արուսեանքը ամառները միշտ չի մնացել Դորպատում. նա իր պարագամունքներից ազատ ժամանակը մի յերկու ամիս անց և կացրել կամ իր բարեկամների՝ Բեհագելի, Վիդեմանի և մյուսների ամառանոցներում ու կալվածքներում, կամ շրջագայութիւններ և կատարել, Պարրոտի խորհրդով, Լիֆլյանդիայի զանազան կողմերը՝ յերկրի գեղեցիկ վայրերը տեսնելու և ժողովրդի կենցաղավարութեանն ու վարքուբարքին ծանոթանալու համար: Հիշյալ Բեհագելն այն վեց ուսանողներից մեկն է յեղել, վոր Պարրոտի հետ միասին 1829 թ. յեկած և յեղել Հայաստան՝ Արարատի զազաթը բարձրանալու համար և այդուհի առաջին անգամ ծանոթացել և Արուսեանի հետ, իսկ Վիդեմանի հետ նա ծանոթացած և յեղել Դորպատում և հետգհետե այնքան մտերմացած նրա և նրա ընտանիքի հետ, վոր նրա տունն իր տունն և համարել: Վիդեմանը շատ հմուտ լեզվագետ և յեղել. յնվրոպական շատ լեզուների հետ միասին նա իմացել և և արևելյան լեզուներ. Արուսեանից նա դաս և առել, սովորել՝ և նաև հայոց լեզուն. կարճ միջոցում այնպիսի հառաջադիմութիւն և արել, վոր կարողացել և Արուսեանի թիքն ուղնութեամբ, կարգալ Վեդիշէն և թարգմանել:

Արուսեանն իր շրջագայութիւնը Լիֆլյանդիայում կատարել և տեղ-տեղ վրտով, տեղ-տեղ ել կառքով: Նա հատկապես սիրել և վրտով շրջագայել,

վորովհետեւ հենց այդպէս ճանապարհորդելու միջոցով և յեղել, վոր կարողացել է ազատ, իր ուղածի պէս ամեն բան դիտել և բնությաւն գեղեցկութունը յիշովին վայելել:

Նա գնացել և Ռիգա և, ճանապարհից շեղվելով, մտել և Վլոմար (Վոլմարի) քաղաքն Աս գետի վրա, վորտեղ ապրելիս և յեղել դասատու Վալտեր պրոֆեսորի ընտանիքը, ուր և բերված ու թաղված և յեղել դրանից առաջ մոռած պրոֆեսորը: Նա այդտեղ նրա քրոջ ու ազգականների հետ տեսնվելուց, նրանց վողշուհներուց և նրանց հետ միասին իր սիրելի ուսուցչի գերեզմանին ուխտ գնալուց հետո, բաժանվել և նրանցից և գնացել Միտսով քաղաքը Մեմել գետի վրա՝ Վիդեմանի ու նրա ընտանիքի հետ տեսնվելու: Մի որ նրանց մօտ մնալուց և կարոտն առնելուց հետո, նա այդտեղից գնացել և Վենդեն քաղաքի շրջակայքը, վորտեղ բլուրները հետզհետեւ արևմուտքից դեպի արևելք բարձրանալով հասնում են 800 վոտնաչափ բարձրութեան և գոյացնում Լիֆլանդիայի այն հռչակված գեղեցկագիր, պուրակադարձ վայրը, վոր իր բնութեամբ հիշեցնում և Շվեյցարիան, ուստի և կոչվում և Լիվոնյան, կամ, ինչպէս Արովյանն և ասում, «Յերկրորդական Զվիցերիա»:

Լիֆլանդիայի մայրաքաղաք Ռիգայում նա մի յերկու որ հանգստացել և, հյուրասիրվել Գրասի կարլ և Վիլհելմ յեղբայրների մօտ, դիտել քաղաքի հնութիւնները, նրա բանուկ նավահանգիստը, յիսուհ-դիսուհ կյանքը, յերկրի ամենամեծ ջրաուստ գետը՝ Արևմտյան Դվինայն և վոտով ճանապարհ ընկել, գնացել Ռիգայից 80—84 վերստ հեռավորութեան վրա, Մեմել գետի ափին գտնված Գրասի «Մեծ և Փոքր Պոնիմոն» կոչված կավածքը: Այստեղ նա մնացել և ութ որ և իր «մօր», «չեղորդ» և մատաղահաս քույրերի շրջանում այնպիսի զրոսանքներ, անմեղ, սրտազին զվարճութիւններ, հոգուց ու սրտից բղիտող քաղցր զրույցներ, յերազ ժամանցներ ունեցել, այնպիսի սիրային ապրումներ, վոր նրա մտքում, նրա սրտի ու զգացմունքի մեջ մի կատարյալ խառնակ են վառել, նրան մտածել են տվել, իր անցյալ կյանքի չարն ու բարին վերաքննելու մտածմունքներ հարուցել, իր տված «անստուռ ուխտի» և իր համար ծրագրած նպատակի մեջ տատանվելու մտածմունքներ, վորոնք այնուհետեւ բեկումն են առաջ բերել նրա մեջ, կերպարանափոխ արել, ուրիշ մարդ դարձրել նրան, մի հանգամանք, վորի մեջ, մենք կարծում ենք, պետք և սաղմնավորված տեսնել նրա՝ հետագայում յեկեղեցականութիւնից հրաժարվելու և ամուսնանալու վճռականութիւնը:

Հարուստ, շատ հարուստ տաղավորութիւններով, բայց հիվանդագին հոգեկան կացութեամբ մեջ, իր սիրելիներից, կամ, լավ և ասել, իր սիրածից բաժանվելու պատճառով, նա վերադարձել և քաղաք: Նրա ուշադրութիւնն այդ շրջապատութիւնների ժամանակ, բացի Պոնիմոնի հաւգամանքներից, գրավել են և իրեն հյուրընկալող յերկրի աշխարհագրական-կլիմայական պայմանները—անձրևների շարունակ մաղելը, ծանրահոս-ջրաուստ գետերը—Դվինան, Աս-ն, Մեմելը, Նեմալը, անտառապատ բլուրները, վորոնց լանջերից բղիտում են այդ գետերը, յերկրի տնտեսական վիճակը, գերմանացի կալվածատերերի բարեշէն ագարակները, հարուստ տնտեսութիւնները և այդ կալվածքներում բանող ետտ և լին աշխատավոր շինականների չարքաշ կյանքը, մտավոր խղճով վիճակը, առատութեամբ զարեջուր խմելու և արբելու սովորութիւնը, լեզուն, յերգը և պարերը, վորոնց և Արովյանն ինքը

մասնակցել ե Պոնիմոնում, պարելով նրանց աղջիկներին հետ, ազնվական-
ներին շքեղ ապարանքները, փերեզակ հրեաները, և այլն և այլն:

Նրա «Հիշատակարանի» ութերորդ տետրակին մեջ մենք գտնում ենք հիշողութայուններ զրանից հետո կատարած և մի այլ ուղևորութայան մասին՝ դեպի Դորպատից 60 վերստ հեռու հայտնի Ֆրիդրիխսհոֆ ամառանոցը, բեհադելի մոտ՝ Նա այգաեղ մնացել և մի քանի որ և նրա ընտանիքի հետ՝ գնացել են այգաեղից չորս վերստ հեռու գտնված Վոլլուս լիճն իր կանա-
չազարդ և ծառազարդ կղզյակներով, վոր Լիֆլանդիայում նույնպես հռչակ-
ված և իր ընտելյան ու տեղի գեղեցկութամբ:

Արտվյանի սիրածը յեղել և նրա «մտերիմ յեղբայր» Գրասի յերեք քույրերից մեկը՝ գեղեցիկ Լոտեն-Շարլոտա, վորի հետ նա ծանոթացել եր Գրասենց տունը հաճախելու ժամանակ: Այդ պարզ ծանոթությունը հետո փոխվել և մտերմության, յերբ 1832 թվին ամառը, նա, Գարրոտի պատվե-
րով, վտաքով ուղևորված և յեղել Դորպատի շրջակայքը և այգաեղից ել՝
Ռիգա ու զրանից վոչ հեռու, Պոնիմոն կոչված տեղը, Գրասին տեսնելու համար: Լոտեն վոչ միայն սիրո մի կայծ և գցել նրա սիրտը, այլև, կարելի յ և փոխադարձաբար սիրված լինելու հավաստիքներ ստացել իր սիրածից:
«Այստեղ տեղը չի հիշելու այն բոլոր վայելչութայունները, վոր յես վայե-
լեցի իմ սիրելի Գրասի մոտ,—այդ մասին նա գրել և իր «Հիշատակարա-
նում»,—իմ միտքը մի ուրիշ առարկա յ գրադիցնում—» նրա չքնաղ քույրը,
վոր իմ նրա հետ ծանոթանալու որից իմ կյանքի բոլոր բախտն իր մեջ և
ամփոփել, հրեշտակային մի նոր գոյացություն, վոր վառել և իմ մեջ այն-
պես սեր, վոր միայն անախտ սրտերը կարող են պարգևել միմյանց:

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՇՏԸ ԴՈՐԱՍԻՑԻ ԼԱՅՐԵՆԻՓ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

1835 թվի սեպտեմբերի 4-ին լրացել և նրա Դորպատ ժամանելու հինգ տարին, և նա ցանկացել և վերադառնալ հայրենիք, բայց հանգամանքները ստիպել են նրան մի քանի ամիս ևս մնալ, և նա կարողացել և դուրս գալ միայն 1836 թվի հունվարին: Նա Դորպատից մեկնել և ծանր, ընկճված տրամադրութամբ և այդ վոչ թե նրա համար, վոր չի ուզեցել վերադառ-
նալ, այլ վոր նրա համար դժվար և յեղել թողնել Դորպատը, իր վերադաս-
տիարակության տեղը, թողնել Պարրոտին, վոր նրա համար բարեբար և յերկրորդ հայր եր հանդիսացել, թողնել իր ուսուցիչներին, վորոնք նրան այնքան բարյացակամ եյին յեղել, թողնել իր սիրելի բարեկամներին, իր մտերիմներին, վորոնք նրան այնքան կարեկցութուն և սրտազին ընդու-
նելութուն եյին ցույց տվել, թողնել գերմանական ընտանիքները, գերմա-
նական աշխարհը, նրա մտավորականությունը, վոր նրա համար բարու և գեղեցկի իդեալ եյին դարձել: Նա ուզեցել և վերադառնալ և պիտի վերա-
դառնար, վորովհետև «հոգուս հայ ժողովրդի կրթության» պատրաստվելու ժամանակը լրացել եր. նա մեծ առաքելութուն և ունեցել կատարելու և որ առաջ շտապել և հասնել այնտեղ, վորտեղ այդ առաքելության կարիք են ունեցել. նա, վերջապես, «սուրբ յերդումով պարտականութուն և հանձն առած յեղել ծառայել հայրենիքին, և այդ դեռ այն ժամանակ, յերբ տգի-
տության խավարը դեռ սքողած և յեղել նրա հոգին ու սիրտը»:

Դերմանացի Ոստո Դուսմբերգն իր հիշողություններէ մեջ Արովյանի՝ Դորպատից մեկնելու մասին ասել է, թէ Արովյանը թողել է Musenstadt-ը (Դորպատը) 1836 թվի դարձանք։ Նրա վերջին հրաժեշտը շատ հուզիչ և արտառուչ է յեղել։ Նա նախապես այցելել է իր բարեկամներին՝ նրանց

Պարոտի բնակարանը Դորպատում, վորտեղ համարյա ամեն որ յեղել է Արովյանը իր ուսանողության որերում։ Սարգիս Քամայանի որինակից։

տներում և «մնաս բարև» ասել։ հետո նրանք ամենքը մեկնելու ժամին հա-
վաքվել են փոստատան առաջ, վորտեղ արդեն պատրաստի կանգնած է յե-
ղել փոստի սայլակը։ Արովյանը հուզված արտասվելիս է յեղել։ Նա ուզեցել
է համբուրել իր բարերար Պարոտի և մյուս պրոֆեսորների ձեռքերը,
քայց նրանք չեն թողել, այլ համբուրվել են նրա հետ, նրա հետ համբու-
րվել են նաև ծաղկի փնջերով «մնաս բարև» յեղած նրա բազմաթիվ ծանոթ
ու մտերիմ տիկիներն ու որիորդները, վորոնց թվում և բժշկապետ Դուս-
մբերգի մայրը։ Պարոտը տվել է նրան մի ծրար՝ Պետերբուրգում լուսավորու-
թյան մինիստրին հանձնելու համար։

Զարմանալի յե, վոր Արովյանի այդ վերջին հրաժեշտին, յերբ Դոր-
պատում գտնված նրա համարյա բոլոր սրտակից գերմանացի բարեկամները
պահանջ են դրացել ներկա գտնվել և վերջին «մնաս բարև» ասել իրենց
բարեկամին՝ «Տե՛ր Տիրացուին կամ Դիակոնուսին», ներկա չի յեղել միայն
նրա սիրելի դասընկեր Ստ. Նազարյանցը, վորով, բնականաբար, շատ վի-
ճավորել է նրան և տեղիք է տվել այդ առթիվ մեղադրական նամակ գրելու
նրան և իր սրտի ցավը հայտնելու։ Դրան ի պատասխան Նազարյանցը
1836 թ. մայիսի 12-ին նրան գրել է հետևյալ տողերը, վորոնք, սակայն,
շատ թույլ են յեղել, վոր կարողանային արդարացնել իրեն։ «Զսակաւատող
նամակ քո, գրեալ ի 8 փետր., ստացա ի բարերարէ քումմէ Պարոտայ

(ի 24 ապր.), բայց թէ ընդէ՞ր այնչափ անազան, չգիտեմ, միայն այնքան ինչ լուսայ ի նմանէ, իբրեւ խնդիր ներողութեան, զի նամակք վեց ի միասին ժամանեալ առ նա ի քէն եւ այլ ոչինչ: Եթէ հանգամանք որպէս քո նոյնպէս եւ իմ չներեցին մեզ յաւուր ելից քո ի Դորպտոյ բարեաւ մնա

Վերապի տունը Դորպտում, Բիզաշե փողոցի վրա, վորտեղ յերկու տարի ապրել ե Պ. Արտվանը, և տան առաջ գտնված ծառը, վորի տակ նա սովորություն ե արած յեղել նստել լուսնյակ գիշերներին և յերգել. Սարգիս Քամալյանի որինակից:

անել միմեանց, այդ չէ պարտ որպէս քեզ զինէն, նոյնպէս եւ ինձ զքէն տալ կարծիս ինչ վատ, զին և, ըստ իմ դատողութեան, չիք ինչ պատճառ այնպիսի վիրաւորութեան ի լինելն մեր տեղեակ զբաղմաց իրերաց յաւուր յայնմիկ՝ ես ունէի զէքզամէն իմ ի Յոյն լեզու, զու պատրաստ էիր զքեզ առ ուղի քո:

«ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ»-Ի ՁԵՌԱԳԻՐԸ

«Վերք Հայաստանի»-ի ձեռագիրը մի կազմած, կանաչ թղթի յերեսով: 441 եջնոց գիրք է՝ 25×18½ սմ. մեծությամբ. նրա առաջին յերեսին գրված ե խորագիրը՝ այսպես.

«ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ,

Ողբ հայրենասիրի:

Պատմական վէպ

բաժանեալ յերիս մասոյնս:

Ի Պ. Ապովեանէ, վերատեսչէ Արքուհական նահանգական
ուսումնարանին՝ որ ի Տփլիս:

ի 1840 թիֆլիզ:

Յերկրորդ յերեսին՝ գրաքննչի սովորական ոռւսերեն թույլտվութիւնը
գրաքննչի Ղայթամազովի ստորագրութեամբ։—

«Թիֆլիս 16-ին ոգոստոսի 1857 թվի»:

Յերկրորդ յերեսին գրված և հետեյալ վեց տող ընծայականը.

«Աղնուաստոմ Զօրապետի,
Քաջազարմ հայրենասիրի,
վսեմամիտ հայկազնոյ Սմբատայ
կայսերապսակ Ասպետի,
հոգեհարազատ սիրոյ
Նորընծիւղ առհաւատչեայ»:

Իսկ այս ընծայականի տակ՝ 42 տողից բաղկացած մի գրաբար վոտա-
նաւոր՝ նվիրված նույն «Սմբատ զօրապետին»։ վոտանավորը հետեյալն և.

Ես հիմ գիմ ողբոց բացից սգարան,
Ես հիմ դառն վիրացս ցուցից զբիրան,
Վաղուց գլխիկոր, թախծեալ իմ քնար,
Անկեալ ի խոնարհ խղեալ զյուսոյն լար:

Բանայր ինձ զայն խոր զընդան հոգեսպառ,
Վայել գիմ կենաց վայրիկ այս թշուառ,
Գրկել զայն անսիրտ, սառն չքաղարան,
Մահուամբ գիւրանալ ի նախնեացն կայան,
Սուրբ փոշւոյն գէթ իմ կոճղ ոսկերոտեաց
Նուիրել, մնալ զատ յայս արհաւրաց:

Դու գիմ սպառեալ շունչ կրկին զարթուցեր,
Դու նսեմ հոգւոյս նոր լոյս բաղխեցեր,
Ի Քոյդ հայեցեալ սէր առ Հայրենին,
Ի ջերմ Քո հռանդն սրտի վեհ-խորին
Անկան կեղեկանք յաչացս դառնակոծ,
Կենսահատ իմ թեք զորացան ի Քոց
Ջայնից երկնասլաց, ո՛ր զարթնում յանկարծ,
Մահաշունչ իմ քուն մեկնի ինքնանալած:

Հայրենին իւրով չքնաղ մեծութեամբ,
Հայկազունք իւրեանց ընտիր վեհութեամբ,
Նոր գրախտ, նոր օր սուրբ բացան առաջի
Թխպեալ իմ հոգւոյ, ծիրեալ իմ սրտի:

Որդին կարօտեալ ի ծունկս՝ սիրավառ
Անկեալ որոնէ գիւր աստղ ուղեւար:
Դու զայս երկնադերս մաղթանաց պահու
Կանգնիս ի բարձունս Հայկազանց դասու.
Հոգեհրաշ տեսեամբ, անմահ բոց նախնեաց
Կիլիկեան վեհից Սմբատայ քաջաց

Չանուն, զօրինակ, զսիրտ և զեռանդն
ի Քոյդ վեհ անձին բերեալ՝ սիրամարտ.
Բանաս զիմ լեզու, հանես զիմ բաղձանս
ի բոյս դիւցազանց մերոց, ի կայանս.
Չորս բուռն ժամանակն թաղէր ի մոխիր,
Չորոց գին անկշիռ անգիտէր երկիր:

Թէ ոչ բրաբիօն կապեսցէն Քեզ ձեռք,
Թէ ոչ խրոխտ կրկէսք կանգնեսցեն քեզ մերք:
Մուսայն զՔո անուն ընտիր, պաշտելի
Հանցէ վեհ սեպուհ՝ ի կամարս երկնի.
Անդ ջոկք մեծազանց մերոց սուրբ նախնեաց,
Աստ սիրտ շնորհապարտք անմեղ մեր մանկանց,
Դարուց խիզախեալ՝ զանմահ յիշատակ
Քո սուրբ պահեսցեն յամայր արքանդակ:

Արուսյանը, ինչպես հայտնի է, իր մեծ գրվածքներից և վոչ մեկը
տպագրված չի տեսել իր կենդանութեան որով, բացի «Նախաշավիղ» ալբոմ-
նարանից, վորից ներկայումս պահպանվել ու մեր ձեռքն է հասել, ինչպես
արդեն հիշել ենք, միայն մի որինակ:

«Վերջը» մինչև որս չորս անգամ է հրատարակվել—

1858 թ.—273 եջ—37 տող

1897 թ.—284 եջ—34 »

1908 թ.—286 եջ—34 »

1939 թ.

Առաջին հրատարակութեան մասին Արիմյանցը պատմել է, թե ինքը
1850 թ. իր հոր մահվան պատճառով Դորպատից յեկած է յեղել Թիֆլիս,
վորտեղ իմացել է, վոր թե ուսուցչի կինը յեկել է Թիֆլիս. Արիմյանցը
գնացել է նրա մոտ և թույլտվութիւն խնդրել թղթերը նայելու: Տիկինը
ցույց է տվել մի արկղ, վորի մեջ ինքը հավաքած է յեղել Արուսյանի թղ-
թերը: «Յես հայերեն չգիտեմ, ասել է նա, դուք առաջին մարդն եք, վոր
հարցնում եք նրա ձեռագրերի մասին»: Նա քրքրել է թղթերը և նրանց
մեջ գտել «Վերջի» քառածալ հաստ տետրակը, ապա իրավունք է ստացել
տանել, արտագրել և ձեռագիրը վերադարձնել:

Թիֆլիսում նա ձեռագրից արտագրած որինակը տվել է կարդալու
Դ. Հախվերդյանին, նրա խնդրով, վոր կարդացել ու շատ հավանել եւ իսկ
Դորպատ վերադառնալիս՝ նա այդ ձեռագրի պատճենը տարել է իր հետ և
Մոսկվայում ցույց տվել Նազարյանցին, վորին ճանաչելիս է յեղել Դորպա-
տից: Նազարյանցը թերթի է ձեռագիրը, մի քանի յերես կարդացել և ասել
է. «Մեր ամեն մի բառը բանաստեղծութիւն է, ժողովրդի հոգուցն է լոռ-
ում, — ապրել է նրա ծոցում, կենդանի կերպով պատկերել է տեսածը,
լսածը, զգացածը. յերանձն լուսահոգի Ոսկատուրին...»: Դորպատում ուսա-
նողները հավաքվել, կարդացել և դրա տպավորութեան տակ ռուսախոս ու-
սանողներն էլ ձգտել են հայերեն խոսել սովորել:

1853 թվին ինքն ավարտել է իր ուսման ընթացքը, վերադարձել է
Թիֆլիս և փոստի վարչութեան մեջ պաշտոն ստանձնել: Նա շարունակ մտա-
ծել ու տանջվել է, վոր «Վերջի» ձեռագիրը մինչև այդ անտիպ է մնացել,

և ցանկացել ե տպագրել տալ, ուստի և դիմել և սրան-նրան, բայց վոչ վոք չի համաձայնել մասնակցել տպագրության ծախքերին, ընկերանալ, այլ ընդհակառակը, հուսահատեցրել ու ծաղրել են նրան: Նա, վերջապես, դիմել և Հովսեփի Փնդոտյանին. վերջինս, վոր մի ժամանակ վարելիս ե յեղել Ներսիսյան դպրոցի տեսչի պաշտոն, սիրով ընկերացել ե և յերկուսը միասին Արտվյանի այրիից իրավունք ստանալով և դրա համար նրան 200—250 ու վճարելով, «Վերք»-ը տպագրել են 1858 թվին:

«Վերք»-ն առաջին անգամ հրատարակվել ե 1000—1200 որինակով և վաճառելու յե տրվել Շահինյանց գրավաճառին՝ հատը 50 կոպ.։ Տպագրությունը կատարվել ե արտագրված որինակից, իսկ սրբագրությունն արել ե Հովսեփի Փնդոտյանը:

«Վերքի» յերկրորդ տպագրությունը, վոր կատարվել ե բնագրից արտագրված որինակից, Վարդան Արտվյանի թուլյտվությամբ և Ստեփանոս Տեր-Սարգսյանի խմբագրությամբ ու հեղինակի համաձուռ կենսագրությամբ, Իսահակ Ժամհարյանցի հրատարակությունն ե, տպագրված Մոսկվայում, հանգուցյալի մյուս գրվածքների հետ մի գրքի մեջ՝ «Մահատուր Արտվյանի յերկերը» խորագրով: Իսկ նորագույնը և ամենահարգատը Հայպետհրատի հրատարակությունն ե Ռուսեն Զարյանի խմբագրությամբ:

Յերրորդ հրատարակությունը «Բազմիկ Հայոց կուլտուրական միությանն» ե, տպագրված Բազմիկում:

Թե ո՞վ ե յեղել այդ Մարտը, վորին Արտվյանը նվիրել ե իր այդ զլեափոր գրվածքը, մենք չորոշակի ե հաստատապես չենք կարող տեսլ, չորովհետև ընծայականն իր ընծայականից ամբայ իմանում ենք, վոր այդ Մարտը մի շքանշանով զորապետ ե յեղել և «վասմամա» հայկազուն, վոր իր քաջությամբ ու սիրագործություններով նմանվել ե Յիլիկիայի հայոց Հեթում թագավորի յեղբայր Մարտ սպարապետին:

Արտվյանը, սակայն, իր «Վերք»-ի 275—277 էջերի ե դրանց ծանոթաբանության մեջ հիշում և «Յերուսալիմակի» ազգանվան հետ միասին «Մուսթաթով» ազգանունով մի անձն, վորով հնարավորություն ե տալիս մեզ, յեթե վոչ չորոշակի ե հաստատորեն տեսլու, դո՛ւն, յեթե զորություն անելու հիշյալ Մարտի ո՞վ լինելու մասին: Արդ, նկատի ունենալով, վոր Արտվյանն իր ծանոթագրության մեջ ասում ե, թե Մուսթաթովը «Վերքի» գրելու ժամանակ «ազգի աչքի լինն ե յեղել» և տարի ու կես կառավարիչ ե յեղել ըտր հայոց նահանգի, կարծում ենք, վոր ընծայականի հերոսը յեղել ե հայկական նահանգի վերջին կառավարիչ գնդապետ Գեփորզ Ստեփանի Մարտայանցը (1839—40), վորի ժամանակ, 1840 թվին, «հայկական նահանգը», իբրև մի ինքնուրույն վարչական կառավարության յեղանակ ունեցող միավոր, դադարել ե գոյություն ունենալ և դարձել ե սուլտանի սովորական գաղատ, թիֆլիսի նահանգի գավառներից մեկը: Արտվյանն արժանի յե համարել իր նշանավոր յերկը նվիրել Մուսթաթովին, իբրև մի անձն, վոր հայկական նահանգի վերջին նահանգապետը և ազգի աչքի լինն ե յեղել և «վորի անունով յերգվել են վոչ միայն հայերը, այլև թուրքերը»:

ԻՆՉՁԳԵՍ Ե ՅԵՐԵՎՈՒՄ ԱՐՈՎՅԱՆՆ ԻՐ ԱՇԱԿԻՐՏՆԵՐԻ ՅԵՎ ԻՐՆՆ ՄՈՏ ՃԱՆԱՁՈՂՆԵՐԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ

Արտվյանը, իր մասին պահպանված հիշողությունների համաձայն, մի բարի, աղնվասիրտ, անձնվեր, բայց և իր արժանապատվությունը պահող և պահանջող մարդ ե յեղել. նա շատ հուզվող ու վողմտրվող խառնվածքի տեր ե յեղել: Նրա դուրբարորոք բնավորությունն իսկույն հայտնվել ե մեկի հետ խոսելիս կամ աշակերտներին դաս պատմելիս—անչափ զգայուն, ջղալին, ամենաթեթև առիթներից հուզվող, բռնկվող: Համբերությունը հատած

ժամանակ նա իրեն կորցրել է, չի կարողացել իրեն զսպել և ձեռք է բարձրացրել աշակերտներին վրա, բայց և միաժամանակ այնքան քնքուշ սիրտ է ունեցել, վոր քիչ ժամանակից հետո սկսել է ծնծված աշակերտին փայփայել և իր արածը զղջալ և արտասվելու չափ զգացվել:

Արովյանը, վորպես մանկավարժ, յեղել է խիստ. նա չի կարողացել տանել, յերբ մեկն իր դասին անուշադիր է գտնվել, կամ վորևէ անկարգութիւն է թույլ տվել իրեն. այդպիսիներին նա չարաչար պատժել է, իսկ ծուլ, դաս չսովորող աշակերտներին չղքեցրել:

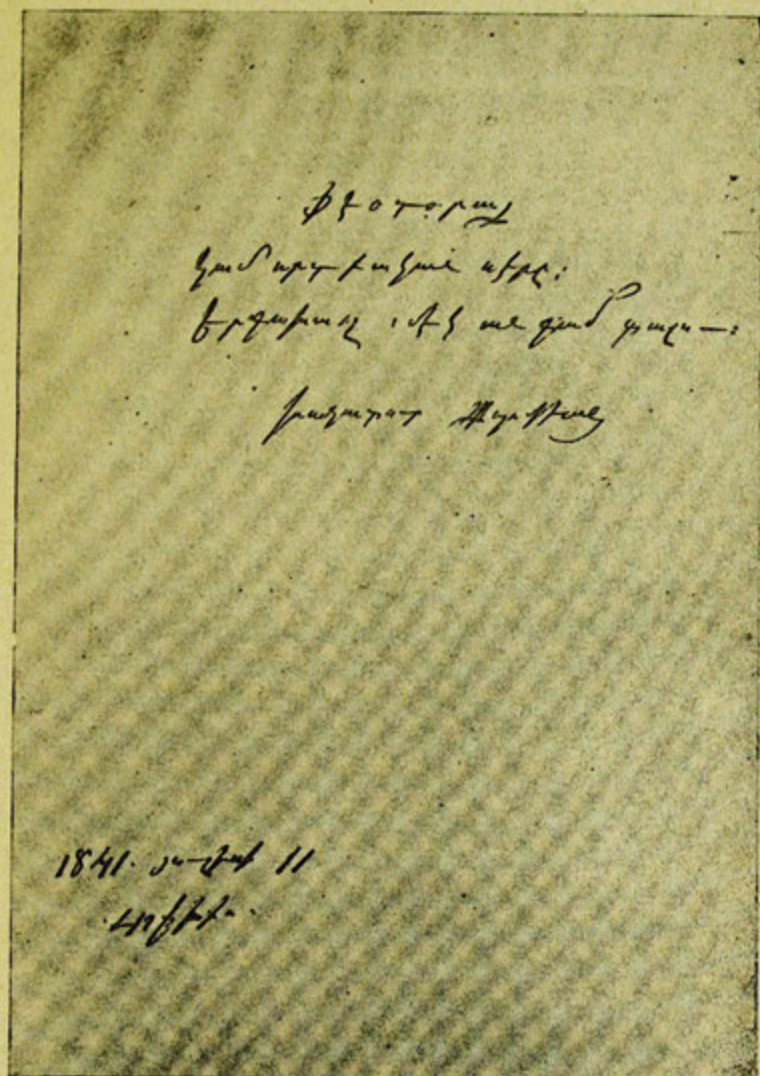
Իր աշակերտներին նա շատ է սիրել և, փոխադարձաբար, սիրվել և նրանցից: Ի հիշատակ այդպիսի սիրո է յեղել, վոր նրա անդրանիկ աշակերտ Գեվորգ Աքիմյանցն ամեն միջոց գործ դնելով, վերջապես հաջողել է, Հովսեփի փոնդոյանի հետ միասին, առաջին անգամ տպագրել «Վերք Հայաստանին»։ Նույնպիսի սիրո արտահայտութիւն է յեղել, վոր Արովյանի մյուս աշակերտ՝ Գարբիել Խատիսյանը նախաձեռնող է հանդիսացել և «Վարժապետի» վորդի Վարդանին ուղարկել Դորպատ՝ ուսանելու, հոգալով նրա բոլոր ծախքերը:

Արովյանը սովորութիւն է ունեցել աշակերտներին ճաշից հետո յերբեմն տանել զրոսնելու Սոլովակի կողմերը, վոր այդ ժամանակները բռնված է յեղել անառաով ու այգիներով. նա սիրել է բնութիւն յերևույթներն աշակերտներին բացատրել բացոթյա զրույցի միջոցով: Յերբեմն էլ գնացել են զրոսնելու Միքայելյան փողոցի ուղղութիւնը, վոր այն ժամանակները մի դուռ գերմանական գաղութ է յեղել, փողոցի կողմից շրջապատված փառացանկ այգիներով: Կուրի ձախ ափն անցնելու համար, նրանք անցել են Մետեիկի մոտ յեղած տախտակե կամուրջով, ուրիշ կամուրջ չի յեղել վոչ վերևը, վոչ ներքևը. գերմանական գաղութում Արովյանը շատ ծանոթներ է ունեցել:

Նա աշակերտներին ավելի հաճախ իրիկնապահներին տարել է զրոսանքի՝ վանքի դեմուղեմ գտնված կղզին, վոր կանաչած ու բռնված է յեղել ուռնիներին և այլ ծառերի պուրակով: Գնացել են շարքով, բայց վոչ ձեռնարանուկ արած: Կուրի աջակողմյան բարակ ճյուղի վրա յեղել է մի փայտե ժամանակավոր կամուրջ, վորի վրայով նրանք անցել, հասել են կղզին: Արովյանն այդտեղ նստել է ծառերից մեկի տակ, առանձին, իսկ աշակերտները վազվզել, խաղացել են. նա չի մասնակցել խաղերին, իրեն ծանր է պահել և սովորութիւն է ունեցել հետը մի ծառա տանել: Կղզին քաղաքացիներին համար վորպես ժամանցի վայր է ծառայել. ունեւորներն յեկել են թեյով—ինքնայեռով, չուսեւորները՝ լվացք անելու: Սոլովակի կողմերն անտառ ու այգի յե յեղել, ուստի յերկյուղից այն կողմերն զրոսնելու քիչ են գնացել:

1841 թ. ամառը, «գաստուրի» (արձակուրդի) ժամանակ, Արովյանը գնացել է «Նեմեցի կոլոնին» և յերեք ուր տուն չի վերադարձել: Աշակերտները լսել են նրա կորուստը, լաց են յեղել և գնացել վորոնելու նրան: Նրանք գնացել են Կուրի ափը, տեղյակ լինելով, վոր նա սովորութիւն է ունեցել առավոտ-յերեկ լողանալ գետում. նա լավ լողալ է իմացել, կարողացել է յերկու բողբոջում Կուրը կտրել, անցնել: Նա յերբեմն պարծենալիս է յեղել, թե ինքը Դորպատում միայն լեզուներ չի սովորել, այլ և լողալ՝ նմախ դանդաղահոս գետում: Աշակերտները, անցնելով Սաղի կամուրջը՝ գնացել են:

դեպի «Կոլոնիեն»։ այստեղ նրանք Արտվյանին տեսիլ են մի գերմանացու-
տան լուսամուտի առաջ տխուր նստած «Որդիական սէր» և «Քաղաքիկու-
թիւն մանկանց» թատերախաղերն Արտվյանը գրել և աշակերտների համար

«Փոփոքր» կամ որդիական սէրը ձեռագրի շաղկիկ յերեսը

Նա աշակերտներին անվանել և «որդեգիրներ», իսկ աշակերտները կոչել են
նրան «պարոն Արտվյան»։ Նրա հեռանալուց հետո ել բոլոր աշակերտները
հիշել են նրան, նրա զարմանալի բարեսրտութիւնը. նա ամեն կերպ աշ-

խառել է, վոր իր աշակերտներն ուսման մեջ թերի չմնան, այլ մի վորեւեքարձր տեղ շարունակեն իրենց ուսումը—գնան Դորպատ, վորտեղ իրեն աշնպես լավ ընդունել ու պահել եյին: Մինչև անգամ իր սուղ միջոցներից նա ճանապարհածախս է տվել, յերբ մեկը ցանկացել է գնալ ուսանելու Դորպատ, Մոսկվա, Պետերբուրգ:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՆԷ

Շատ անգամ պարսպ ժամանակս միտք էի առնում. Ընպէս մէկ քան գրեմ. որ մեր խալխի սրտովն ըւի, բայց չէի գիտում. թէ ի՞նչ լեզուով գրեմ: Մեր գրաբառ լեզուն անդին է, նմանը չունի, ինչքան լեզու էլ որ գիտեմ, մէկն էլ ա՛ն էն համը. էն քաղցրութիւնը, էն ճոխութիւնը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը՝ հազարիցը մէկը չի հասկանում. ի՞նչ պէտք է արած: Նրանի՛ էն սհաթին, որ մեր աղջը քիւ քիւ կարողանայ էս կորած դանձը գտնիլ, ու իր լեզուն սովորիլ. իմանալ Բայց ո՞վ չի գիտի, որ սրան շատ ժամանակ կուզի. ու մինչև էն ժամանակը մնալ. ո՞ր գիտի, մարդ սաղ կմնայ, թէ չէ:

Էս մտածելով՝ ուզում էի, որ գրած բանս ամէն մարդ հասկանայ, ու էնդոր համար աշխարհարառ գրեցի: Թո՛ղ գիտուն մարդիքը ինձանից շնորհանան. նրանք շատ գիրք են կարդում, իրանց սիրտը մխիթարում, ամա հասարակ մարդը մէկն էլ ա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարսպ վախտը՝ ժամանակն անց կացնի:

Շատ մարդ է դանգատ անում. թէ մեր խալիք գիրք կարդալ, ուսումն չի սիրում. ակր ի՞նչպէս սիրի մարդ, որ զօրութիւնը չի հասկանում: Կարելի է, ես պնդում եմ. բայց բնական է, մարդ միշտ էն բանը կսիրի, որ իր սրտովն ըւի:

«Գարազ վախտի խաղալիք» գրեի առաջաբանը:

Արուվյանը շատ սիրել է «Յեղիշե»-ն և դրա համար ել իր վորդու անունը վարդան է դրել: Նա ինքը շարունակ կարդացել և աշակերտներին ել կարդալ ու բերանացի անել է ավել «Յեղիշե»-ն. նրա «Վերք»-ում ուշադիր ընթերցողը կգտնի «Յեղիշե»-ի ազդեցությունը թե լեզվի և թե բովանդակութեան տեսակետից: Արուվյանը միշտ հորդորել է իր աշակերտներին, վոր նրանք պիտանի լինեն ազգին:

Աշակերտների հետ պարապելու ժամանակ Արուվյանը, ձեռքերը դըր-

պաններում դրած, դասարանում արագ-արագ քայլելիս և յեղել. նա աշխատել և աշխույժ և զվարթ պահել դասարանը: Ծերունի Դուռերգը ժամանակին հիշում էր, վոր մի անգամ, 1838 թի 39 թվերին, Պարոտը, ստանալով Արովյանի մի նամակը, կարգացել ու ծիծաղել և շատ նա իմացել է, վոր Արովյանը, տեղեկություններ հաղորդելով իր զպրոցի մասին, նամակում գանգատվել է, թե դասադրքեր չկան, աշակերտները յեկեղեցու լեզվով գրված դրքերից ձանձրանում են և դպսերի ժամանակ ձանձրութից ջնում են: Նա կատակով խնդրել է իր պրոֆեսորներին՝ փոստով մի փութ թրբուկան ուղարկել, վորպեսզի գոնե նրանով կարողանա աշակերտներին զվարթ վիճակում պահել:

Արովյանի պանսիոնի անդրանիկ աշակերտ՝ հիշյալ Գեղորդ Աքիմյանցը, իր ուսուցչի «Վերք Հայաստանի»-ն գրելու մասին մեզ մինչև որս անհայտ մի նոր տեղեկություն է հաղորդել: «Վերքի» գրության մասին Արովյանի հաղորդած տեղեկություններից կարելի չե այնպես հասկանալ, վոր նա իր այդ վեպը գրել է մի շնչով, միաժամանակ, այնինչ Աքիմյանցի հաղորդածից պարզվում է, վոր Արովյանն իր այդ վեպը գրել է մաս-մաս, սկսած 1838 թվից, և ամեն անգամ բերել, կարդացել է աշակերտներին, պատմել ու վոգևորել է նրանց:

«Աղասու պատմությունը», ըստ Աքիմյանցի, Արովյանը կարդացել է աշակերտներին մաս-մաս, սկսած 1838 թվից, բայց թե այդ պատմությունն այն ժամանակ վորքան լրիվ է յեղել, նա չի հիշել: Աշակերտները սիրով լսել ու վոգեվորվել են, վորովհետև Արովյանը լավ է կարդալիս յեղել:

Արովյանն առանձնապես սիրել է ժողովրդական տոները, հաճախել է յեկեղեցիների «ժողները» և ուսումնասիրել «խալիխ» վարք ու բարքը, խոսակցությունը, ընչից հաճույք ստանալը և այլն: Ուսուցչին այդ արել վորոշ նպատակով, վոր աշակերտներն առաջին նվագ չեն հասկացել, բայց հետո գլխի յեն ինչել, յերբ նա սկսել է նրանց մաս-մաս կարդալ «Աղասու պատմությունը»:

Թիֆլիսում ամեն ուխտ և ժողովրդական տոնախմբություն տեսնելուց հետո, նա ուղեցել է տեսնել նաև հեռավոր (Թիֆլիսից 50—60 վերստ) Բոլնիսի հռչակավոր տոնախմբությունը: Նա վարձել է մի ֆուրգոն և (1841 թվի աշնանը) ճամբորդների պես հագնված 10 աշակերտների հետ, վորոնց մեջ է ինքը՝ Աքիմյանցը, գնացել են Բոլնիս: Ֆուրգոնի մեջ նստած են յեղել ուսուցչի կինը՝ Նմիրիան և Յուզբաշյան Հարություն աշակերտի մայրն ու ջուլը, իսկ ինքը՝ ուսուցչիչը և աշակերտները համարյա ամբողջ ճանապարհը գնացել են վոտով՝ զրուցելով: Արովյանը ճանապարհին պատահած գյուղացիներին խոսեցրել, հարց ու փորձ և արել ձորերի ու շենքերի մասին, այլ և այն մասին, թե ինչ անցքեր են պատահել այդ տեղերում: Նա քեֆը թողած, ցանկացել է իմանալ թե տեղերի տնունները և թե 15—16 տարի դրանից առաջ այդ տեղերում ջուրը «Ոջուղ-աղայի» կատարած հարձակման և «Կոլունիեն» կողոպտելու մասին, և այդ բոլորը հետո մացրել է իր «Վերք Հայաստանի»-ի մեջ:

Տոնախմբության գիշերը նրանք անց են կացրել բացոթյա, անքուն և ակնատես են յեղել ուխտավորների քեֆ ու զվարճության: Այդտեղ հավաքված են յեղել Թիֆլիսի «լոթիքը» զառով ու կլապիտոնով՝ զուգված, զուռնա, դիրա, կերուխում, պար. խարույկները վառվելիս են յեղել սայ-

լերի մօտ, և ուխտավորները, հավաքված կրակի շուրջը, բոլորած կերակուր-
ների սփռոցների շուրջ կողմը, խոսել, ծիծաղել և ակամջ են դրել աշուղների
նվագին ու պատմածներին:

Էն Գլխի Ճամփի Երգը:

Են. ի՞նչ էլիք Գլխի Գրեւ Նարազը
Գլխի Բաշխի, Գլխի Եղանակի
Անշուշ Գլխի Երգը Ան Քանի
Բն. Եղե, Բաշխ. Գլխի — Կանխի:
Ճամփի Գլխի Գրեւ Բաշխի Երգը:
Անշուշ, Գլխի, Բաշխ. Կանխ. Կանխի:
Գլխի — Եղանակ, Գլխի, Բաշխ. Կանխի:
Անշուշ Եղե, Եղե Բաշխի:
Երգը Բաշխի Եղե Երգը Բաշխի,
Կանխի Եղե Երգը Երգը Երգը:
Բաշխի Եղե Երգը Երգը Երգը:
Երգը Երգը Երգը Երգը Երգը:
Երգը Երգը Երգը Երգը Երգը:
Երգը Երգը Երգը Երգը Երգը:
Երգը Երգը Երգը Երգը Երգը:
Երգը Երգը Երգը Երգը Երգը:
Երգը Երգը Երգը Երգը Երգը:
Երգը Երգը Երգը Երգը Երգը:

«Էն Գլխի Ճամփի Երգը». Վարդապետ Գլխի Երգը Երգը Երգը Երգը Երգը:

Առաջվոր ֆուրգոնով գնացել են Շուշա, ուր նրանց հրավիրել են աշակերտ Սողոմոն Զառաֆյանը, վորն այդտեղ մի մեծ այգի յն ունեցել։ Այստեղ նրանք նստել են մառանում՝ կարասների մոտ և մի լավ քեֆ արել։ Մեծերն առատ դինի յեն խմել, փոքրերը՝ բրանդադ (սուշուխ) վաճել։

Արտվյանը լսած և յեղել, վոր Հասան-խանի որով Շուշավերի յերկու միլիք են սպանվել քրդերի ձեռքով, նա այդ մասին հարց ու փորձ և արել քերթերին և նրանց պատմածները նշանակել իր ծոցատետրում, հետո ել այդ մասին յերկար պատմել «Վերքում» — Շուշավերցի Սոսի տղայի և Մելիք Հոհաննիսի կատարած քաջագործութունները Բաշվեթու և Բոնինի սարերում և նրանց սպանվելը (Տես «Վերք Հայաստանի», էջ 189—190)։

Արտվյանը, բացի Որդիական սէրը և «Մաղարկութիւն մանկանց» թատերախաղերից, աշակերտները համար գրել և առական, առասպելներ, ասացվածքներ և բերել կարդացել և նրանց, թելադրել, վոտանավորներ դարձրել — «ասղացրել»։ Ինչ վոր ել նա ուսուցանից, գերմաներենից և Ֆրանսերենից թարգմանում և յեղել, այնպես և հարմարեցրել, վոր հայերեն լինի վնչ միայն բառերով, այլ և վոգով ու իմաստով Հետո նա այդ բոլորը հավաքել, մի գիրք և կազմել՝ «Պարսպ վախտի խաղալիք» անունով, վորպեսզի ժողովուրդը հայերեն կարդալու բան ունենա։

Արտվյանը սովորութիւն և ունեցել այցելել իր աշակերտների բնակարանները, նրանց ծնողներին, վորպեսզի տեսնի և իմանա, թե ծնողներն ինչպես են պահում տանն իրենց վորդիներին։ Նա քաղցրեղեն շատ և սիրել, ուստի և նրա այցելած տներում աշակերտները ծնողները հաճախ նրան հյուրասիրել են քաղցրավենիքով։

Մասնավոր պանսիոնի աշակերտները յեղել են մոտավորապես 20—26 հոգի, և սենյակը հազիվ և տեղավորել։ Որվա մեծ մասն աշակերտներն անց են կացրել ուսուցչի հետ, ամեն մի աշակերտ վճարել և տարեկան 150 ռուբլի։ Այդ գումարով նրանք սովորել են չորս լեզու, դաստիարակվել են, ճաշ են կերել ուսուցչի հետ մի սեղանից և առիթ են ունեցել նրա հետ խոսելու, ոտար լեզուների գիտութիւն մեջ վարժվելու։ Պանսիոնն այցելող Վաղները սխալ և գրել, թե աշակերտները կարդում, գրում եյին վրացերեն և թուրքերեն։ Աշակերտների մեջ վրացի չի յեղել, թուրք ել միայն մի հոգի յն յեղել, այն ել հայախոս։ Առավոտները, յերբ գնացել են դպրոց՝ նրա բնակարանը, միշտ ել տեսել են այնտեղ ամեն բան հավաքած, մաքուր և վերքաշած։ Արտվյանի կինը շատ տնարար և յեղել, կերակուրն ել նա յն պատրաստելիս յեղել ամենքի համար։ Նրանք մինչև ճաշ կարդացել են, գրել և խոսել։ մի ոգնական ուսուցչիչ ել և յեղել — «յերկար չիբուխ քաշող մի գերմանացի»։ Արտվյանը աշակերտներին ճաշից հետո ել սովորեցրել և, հետո տուն արձակել։ Նրա պես շատ լեզուներ իմացող քաղաքում չի յեղել, նա միայն վրացերեն չի իմացել։

Յերևանի գավառական դպրոցում Արտվյանը դաս և տվել ուսաց լեզու և թվաբանութիւն։ Նա սովորութիւն և ունեցել հետը դասարան տանել Բանաքեռի կողմ պոպոնիքի և թվաբանութիւն չորս գործողութիւնը փոքրերի հետ դրանց ոգնութիւնը անցնել։ Ճաշից հետո, ժամը հնգին, նա իր մոտ և հավանց դպրոցի յերկրորդ և յերրորդ դասարանների աշակերտներին և նրանց գերմաներեն սովորեցրել։ Բաղաձում ամենքն ել գովեստներով են խոսել նրա մասին, նրա շնորհիվ գավառական դպրոցը ծաղկել և Տոն որև

ու. մայրը, ինչպես և ամենքը Դորպատում, իմացել են, վոր նա Պարբոտի սիրելին է, Liebling-ն է, ուստի և սրտին չեն կաշել:

Արքայանը վարժություններ և արել նվագելու իր սիրած «կլավիր» գործիքով. նա գնել և մի հին գործիք՝ «Սպինետ» կոչված տեսակը, վորի վրա, պարապմունքից ազատ ժամերին շարունակ չխշակացրել և: Այդ յեղանակով նա յերգել և և ամառները՝ լուսնյակ գիշերները, տան առաջ, ծառի տակ նստած և աչքերը յերկնքին հառած, կարծես խոսելիս և յեղել լուսնի ու աստղերի հետ, և արցունքը վռլոռն-վռլոռն հոսել և նրա աչքերից:

Այս հիշողությունները մենք քաղել ենք Սարգիս Քամայանի ձեռագիր տետրակից, վոր ներկայումս պահւում և հայկական ԽՍՀ Գրական Թանգարանում: Քամայանն այդ հիշողություններն որդեակելի հարցախրությամբ հավաքել և Դորպատում գերմանացի բժշկական Ուսում Դռմբերգից և Թիֆլիսում Արքայանի մասնավոր պոետիոնի աշակերտներ Գեվորգ Աքիմյանից, Գարբիել Պատիսյանից, զենվորական բժիշկ Գուկուշանյանից, Դավիթ Դարվիշյանից և Յերեանի զավառական դպրոցի աշակերտ Նահապետ Աթանասյանից, բայց ափսոս, վոր նա զբի չի առել իրենց՝ պատմողների խոսքերով, այլ խոսքերը և նրանց և հետո իր շարադրությամբ զբի անցրել: Լիակատար ստուգության տեսակետից ավելի նպատակահարմար կլիներ, յեթե Քամայանը մեջ բերած լիներ նրանց պատմածները հենց տեղ-նուտեղը, նրանց խոսքերով:

ԻՆՉ ՏԵՄԲ՝ ՈՒ ՊԱՏԿԵՐ Ե ՈՒՆԵՑԵՆ Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԸ

Ինչպես հայտնի յե, գոյություն ունի Արքայանի միայն մի տեսակ պատկերը, վորի մասին, սակայն, կասկածներ կան թե այդ նրա իսկական, նրանից քաշված պատկերը չե, այլ մի ուրիշից քաշվածը, վոր իբր թե շատ նման և յեղել նրան:

Արքայանի աշակերտների և նրան մոտ ճանաչողների հիշողություններէ մեջ, սակայն, մենք գտնում ենք նրա անձի ու գիմագծերի այնպիսի նկարագրական վերհիշումներ, վորոնցով հնարավոր և դառնում վերականգնել նրա ունեցած ընդհանուր տեսքն ու պատկերը և այդ միջոցով ստուգած լինել մեզ ամենքիս լավ հայտնի վերոհիշյալ պատկերի իսկությունը:

Արդ, այդ նկարագրությունից մենք իմանում ենք, վոր նա հասակով կարճ և յեղել, կամ միջին հասակից փոքր՝ ինչ ցած, և ամուր կազմվածք և ունեցել. նրա գլուխը մեծ և յեղել, յերեսը կլոր ու սիրուն, վիզը կարճ, մաշկը խաբաշա, ինքը շեկավուն, լայնալանջ և ընդհանրապես վայելչակազմ, ընչացքն ու միտքը մաքուր ածիլած, ասել և թե՛ մի նկարագրություն, նրա դեմքի ու անձի մի պատկերացում, վոր յեթե վոչ ըստամենայնի, գոնե ընդհանուր շատ նման գծերով, հիշեցնում և գոյություն ունեցող պատկերը և ավելի ևս՝ անդերազդած Անդրիաս Տեր-Մարությանի ձեռքի գործը, ներկայումս Յերևանը դարձարող հուշարձանը:

Արքայանը սովորաբար հագնելիս և յեղել պետական դպրոցի համազգեստ, այսինքն ևս սլուրտուկ՝ յերկար տոբերով և պապղուն կոճակներով: Վոր Արքայանի գլուխը մեծ և յեղել, այդ մենք կարող ենք ստուգել նաև նրա «Հիշատակարանից», վորի մեջ մի տեղ (1832 թ. հունիսի 11) նրա սրտակից բարեկամ պրոֆեսոր Թեոդոր Գրասի ծերունի մայրն ասում և նրան. «Մեծ գլուխ Զեր յերևի ինձ, թե լի յե հանճարով»: Նրա Յերևանի աշակերտ 1920 թ. Թբիլիսիում վախճանված Նահապետ Աթանասյանը (Ներսիսյան դպրոցի վերակացու, հետո Տեր-Ղևոնդ քահանա՝ Յերևանում) իր

«Հիշատակարան-տետրակի» մի եջում պատմում ե, վոր, յերբ իրեն տարել են Յերևանի գաղառական դպրոցը, Արովյանն ընդունել ե նրան սիրով, շոյել ե նրա շիկահեր գլուխը և ասել. «Միբլիկ նահապետ, քո գլուխն ել իմ գլխի պես մեծ ե, ինձանից հաղիվհաղ վարժապետ դուքս յեկավ, տեսնենք քեզանից ինչ դուքս կգա»:

ՔԱՆԱՔԵՌԸ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՆԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ

Արովյանը սովորություն ե ունեցել իր պաշտոնից և դրադմունքից ազատ ժամանակները յերբեմն գնալ շրջակա գյուղերը, մանավանդ այն գյուղերը, վորտեղ դպրոց ե յեղել:

Ինչ ասել կուզի, վոր նա ավելի հաճախ այցելության ե գնացել իր հայրենի Քանաքեռ գյուղին, վորի հետ նա կապված ե յեղել իր մանկության հիշողություններով կամ, ինչպես ինքն ե ասել, «վորտեղ խաղացել ե իր վոսկեղեն մանկության խաղը», այլև չենք խոսում այն մասին, վոր այն տեղ դեռ մինչև 1847 թիվը ապրելիս են յեղել նրա «Թանկագին մայրը» և «սիրելի յեղբայրը», այնտեղ ել նա ունեցել ե մի հողամաս և յերեք աղբի:

Արովյանը սիրել և գյուղի բարձրավանդակ տեղը, նրա հովառուն ողջ, բարեկից աղբիները, առողջարար ջուրը, ավանդական Ապրանքափոսը, Գորգոշանը (ջրի բաժանվելու տեղը), ականակից քաղցրահամ ծածրավ աղ-բյուրը, նրա պատմական անցյալը և այդ անցյալից պահպանված յերկու եկեղեցիները՝ ս. Հակոբ և ս. Աստվածածին. նա, վերջապես սիրել ե Քանաքեռի համեստ, պարզ գյուղական, նահապետական կյանքը, վոր այնքան վարպետորեն նկարագրել և իր «Վերջում»:

Քանաքեռի նկարագրությանը նվիրված հատուկ գրվածք նա չի թողել, այլ այստեղ ու այնտեղ իր գրվածքների մեջ ցրված մանր տեղեկություններ և մի համառոտ, հակիրճ ծանոթություն իր «Վերքի» առաջին գլխի 19-րդ եջում, վորտեղ, սակայն, նա մի քանի խոսքով վեր ե հանել նրա բոլոր ավանդությունները—և՛ հին փառքը, և՛ իր ժամանակվա տխուր ներկան: «Քանաքեռը,—գրել ե նա,—Յերևանուցը հինգ վերստ հեռու մեկ գյուղ, հյուսիսային կողմն ընկած, տեղը բարձր, ջուրը քաղցր, ողջ գեղեցիկ, չորս կողմը բաղերով [այգիներով] լիքը, մեջը յերկու հրաշալի յեկեղեցի, հազար քալավա [ավերակ] տուն, շինություն, ու այժմ հիսուն տուն կա: Ամառվան տեղը Յերևանու խաների»:

Յեվ իրոք, Քանաքեռը հնումը Յերևանի շրջակայքի և ընդհանրապես Կոտայքի բոլոր հայ գյուղերից ամենանշանավորն ե յեղել իր մեծությամբ, իր արգավանդ, ընդարձակ հողերով, իր պողառաստ աղբիներով ու պարտեզներով և հատկապես իր հստակ ջրով ու հովառուն առողջարար ողով, վորի հետևանքով ել անցյալում մեծ հռչակ ե վայելել, իրև ամառվա բնակչության տեղ, մամուռնոց թի Յերևանի բնակիչների համար և թի նույնիսկ Յերևանի խաների-սարգարների համար: Զուր չի յեղել, վոր Ժողովրդական յերգը նրա մասին ասել ե.

Քանաքեռ բանձր տեղ ա,
Զուրը հիվանդի գեղ ա,
Սիրածը սիրածին չեն տալ,
Նա ինչ անիրավ գեղ ա:

Քանաքեռը, ինչպես ասացինք: հնում մեծ, հարուստ և բազմամարդ գյուղ էր յեղել. նա ունեցել է հազար տուն, վորից Արովյանի ժամանակները մնացած է յեղել ընդամենը 40—50 տուն, այնպես վոր հնուց պահպանված նրա յերկու յեկեղեցիներից միայն մնկն է բաց մնացած յեղել մշտական ժամասացութեան համար, իսկ մյուսը—«Վերի յեկեղեցին»՝ ս. Աստվածածինը—մատնելով և յեղել ամալոթեան. նրա դուռը միշտ բաց է յեղել և տարւն մեկ անգամ միայն, աստվածածնա տոնին, այնտեղ ժամասացութեան և կատարվել Այս մասին Արովյանն իր «Ջանգի»-ում ասում է. «Քանի Քանաքեռու աստղը ծովել, հազար հարուստ տանիցը քառասուն տուն էյին մնացել և են էլ աղքատ վողորմելի, որեն հացի կարոտ, ես սուրը եկեղեցին էլ մնացել է ամայի: Տարենը մեկ անգամ էյին այնտեղ ժամ ասում, են էլ սուրը Աստվածածնա տոնին. ետուր համար դուռ ու հայաթ բաց եր մնացել»:

Այդպիսի ավերածութեան պատճառն ամբողջ Արարատյան դաշտի համար ընդհանուր է յեղել—Շահաբասի կատարած ավերածութեանն ու մեծ գաղթը, վորից դատարկվել են բազմամարդ քաղաքներն ու գյուղերը, և 1679 թվի Յերեւանի մեծ շարժը, վորից շրջակայքում ամեն տեղ կործանվել են աչքի ընկնող բոլոր շինութեանները, ել չենք խոսում սովորական տների ու բնակարանների մասին: Քանաքեռցի Ջաքարիա պատմագիրը Քանաքեռում յերկրաշարժի կատարած ավերածութեան մասին ասում է. «Ի Քանաքեռ գիւղ ոչ մնաց բոյն մի հաւու. եւ էր զարմանք, զի նոյն Քանաքեռ տան մի անկան չորեքին որմունքն, եւ տանիքն ի վերայ չորս սեանց կկաց անշարժ որպէս թէ կախած յօղոյն...»

Ի հայրենի գլուխն իմ Քանաքեռ թուեցին զմեռելս 1228 ոչ մնաց շուն, ոչ կատու, ոչ հաւ:

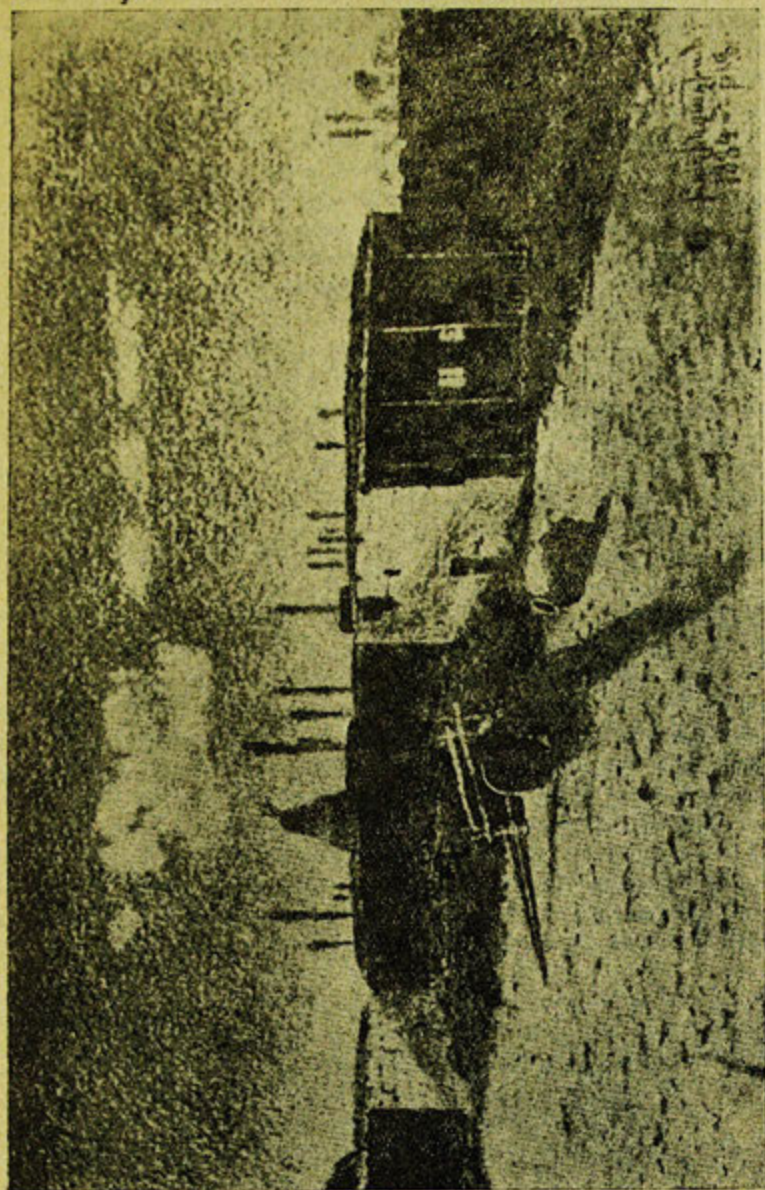
Այդպիսի զարհուրելի ավերածից հետո զարմանալի չպետք է թվա, վոր Քանաքեռի նախկին մեծութեան, բազմամարդութեան, փարթաւութեան, հնութեան և փառքի վոչ մի հետք, հուշարձան պահպանված չի յեղել նաեւ Արովյանի ժամանակները, բացի վերոհիշյալ յերկու յեկեղեցիներից, վորոնք յեղել են կիսաքանդ և վերանորոգվել են 1695 թվին, ինչպես ցույց է տալիս ս. Հակոբի վրա պահպանված ՌՃՈԴ (1695) թվականը և ս. Աստվածածնի արեւմտյան դռան արձանագրութեան մեջ յեղած տարեթիւը:

Գլուխի խորին հնութեան միակ նշանը պետք է համարել նրանից մի փոքր հեռու, մեծ ճանապարհի վրա գտնվող հին գերեզմանոցի գեղաքանդակ խաչքարով քառակուսի հուշարձանը, վորի վրա շուրջմանակի փորագրված է մի արձանագրութեան՝ 1265 թվականով—Պետեւինի և նրա կենակից Աւագ տիկնոջ բարեխոսութեան խաչքարը—արձանագրութեամբ:

Այս պատմական հուշարձաններից Արովյանն առանձնապես սիրել է «Վերի յեկեղեցին», վորի բակն է բերել տվել, թաղել իր «Վերքի» հերոս Աղասուն և նրա գերեզմանի վրա սգալու բերել իր «Ջանգի»-ում Նազուկին:

Քանաքեռցիք ուրախ են յեղել Արովյանի այդպիսի հաճախ այցելութեաններին և միշտ էլ սիրալիւր ընդունելութեան են ցույց տվել նրան, ժամապ աղբյուրէի մոտ պատվել հացկերութով, մի բան, վոր հետեւիւնք և յեղել նրա պարզ, սրտաբաց, սրտակից վերաբերմունքի, նրա քաղցր և ոգտակար զրույցների, ընկերակցի, անմեղ կտանակների, և այլն, հետեւանք այն մեծ ոգնութեան, վոր նա մի ժամանակ արած է յեղել նրանց:

Արովյանը վոչ միայն ինքն է հաճախ այցելել Քանաքեռ, այլ և յերբեմն

«Արտիկի» տունը Թաշաքենու մ. Մալիկշախի խանիկայի կամրջի»

իր հետ տարել է իր մոտ հյուր յեկած գերմանացի գիտնական ճանաչար-
հորդներին՝ Պարրոտին, բարոն ֆոն Հակստաուզենին, բանաստեղծ Բոդեն-
շտեդտին, վորոնք Հայաստանում իրենց կատարած շրջազայության նվիրած
գրվածքներում գովասանքով հիշել են Քանաքեռը և նրա համեստ նահապե-
տական կենցաղը, բարեպաշտությունը, Հակստաուզենը հատկապես ամբողջ
կյանք և նվիրել Արտվյանի պապի հարստության, իշխանության, առատա-
ձեռնության, նրա՝ ընտանիքի հետ միասին մեծ փառքով Նվմիածին ուխտ
գնալու, կաթողիկոսի և միաբանության կողմից պատվով ընդունվելու, վան-
քին առատ նվերներ տանելու նկարագրությանը։ Հակստաուզենը տալիս և
նաև այն պատմությունը, թե ինչպես է Արտվյանը, ուսանելու նպատակով,
առաջին անգամ գնացել վանքը և այդտեղից էլ մեկնել Դորպատ։ Հակստ-
աուզենն այդ բոլորը քաղել է այն «Հիշատակարանից», վոր Արտվյանը,
Դորպատում ուսանող յեղած ժամանակ, գերմաներեն լեզվով գրել և նվիրել
է նրան՝ Հակստաուզենին։

Արտվյանի մտքում միշտ թաքմ, միշտ կենդանի են մնացած յեղել իր
մանկական, պատանեկական հիշողությունները՝ գյուղում, իր ծնողների թևե-
րի տակ ապրած տարիների մասին, կենդանի յեն մնացած յեղել նրա կյան-
քի այդ արշալույսին իր զգացածները, իր սրտում աղավորվածները, իր հո-
գուն աղաթները, վորոնք հետագայում միշտ խոսել են նրա մեջ, արտա-
հայտվել, դրսևորվել են նրա գործողությունների ու գրվածքների մեջ։ Այդ
բոլորի հետևանքն ու արգասիքն են յեղել նրա ծնողասիրությունը, բարե-
պաշտությունը, համեստությունը, ամաչկոտությունը, խոնարհությունը,
նշմարտախոսությունը, գյուղական պարզությունը և ընդհանրապես այդ վաղ
ժամանակներից նրան հասած այն բոլոր առանձնահատկություններն իրենց
բովանդակ ավանդականությամբ, վորոնք հատուկ էին ժամանակի հայ
գյուղի նահապետական կենցաղին։

Նա հիշել է իրենց գյուղական հնացած խղճուկ խրճիթը՝ «անլարդ,
յերկերդիկ ծխածեփ քարե, հողե հատակով և փայտե առաստաղով», վոր չի
կարողացել դիմանալ ընտելյան արհավիրքին և պաշտպանել իր մեջ ապրող-
ներին անձրևներից, կարկուտից, հեղեղից և ձյունից, վորոնք ներս են հոսել,
թափվել, փրկած տանիքից և լուսամուտների ճեղքներից. նա հիշել է այդ
խրճիթի տանիքը, վորի վրա նստած՝ նա հաճախ գիտել և յերկնակամարը
ճաճանչավոր աստղերով, յերկնեքանդ ծիածանը, կուռնիկներ յերամ-յերամ
տխուր կոնյուլունով չվելը և դրանց հետ կապված, խորին հնությունից գյու-
ղացոց մեջ պահպանված հավատալիքները, սնոտիապաշտությունները—

«Եօթներանգ փայփայեր ցօղալից

Միածան չքնաղաթիպ խաղաղաբեր նշան»։

«Օրիորդք ցանկային տղայանալ ընդ նորա գեղ

Նւ տղայք աղջկանալ թէ անցցեն ի ներքոյ»։

«Մէթէօրք ի թռիչա մահ գուշակէին,

Աստեղք ճանաչողք հզօր ոք իշխան,

Մանրահատք այն գիծք ի թիկունս երկնային

Մանկանցս էին տուել խնամածու պաշտպան»

Ուր և ընթանամք, մեզ առաջնորդես,

Թէ տխրեմք, տխրեն, թէ խնդամք, խնդան,

Փառքի ոք ի հող, եւ նոքա շիջանին,
 Գայ ոք յայս աշխարհ, նորոգ լուսանան:
 «Որոնել, մաղթել զմեր ճակատ ասող փայլ,
 Անթարթ հայեցմամբ անդուլ նայեալ,
 Կաթողին զիմօք, ակնապիշ յառեալ,
 Ծնարդրեալ լուսին երկպագեալ»:
 «Ջայն բարձեալ ի հեռուստ օդապար ճեմելով,
 Գայր խմբեալ մեղմասիգ գումարտակ կռնկոց.
 Ի տխուր նոցա ձայն, ի նուագ անխռով
 Աստ ամենքս զգաստացեալք հայեալք ուշագնաց:
 Կարօտեալ հարք եւ մարք, սիրահար տղայք, կուսանք
 Կամէին աստ առնուլ զիւր սրտի իղձ, փափագ
 Ոմն թառաչ արձակեալ հարցանէր զիւր զաւակ
 Տարակաց, ոմն ճամբէր ողջունիւ զիւր նամակ»:

Նա հիշել է իր տանեցոց—մայր, որդի, քույր, եղբայր, փեսա, հարսն
 միաշար, ուստեք եւ դստեքք քերց, տատից, հօրեղբարց միաշունչ, միա-
 րնակ հաւասար» միմյանց հետ գրկախառնված քնիլու եւ վեր կենալու սովոր-
 ւորութեամբ. նա հիշել է իր հորը՝ «կարմրաշուրթ, մրայօն աղուակեայ ծե-
 րունի, թիկնաւէտ, հսկայաբարձ, ուղղածիգ, յաղթանդամ Ապովենց Յարու-
 թիւնին, որ հաւաքելով իր խրճիթը կամ բացօթեա յուրայիններին, խրա-
 տել է—«Յարգել, մեծարել մշտեալանդն սիրով զընտանիս, օտարս, զծնողս
 մերձակից»։ Նա հիշել է իր ծնողներին գուրգուրանքները, զգովանքները, իրեն
 քաղցր շնանի ասելը», գորովագութ գրկախառնումը, անուշ համբուրները—

«Ի կոյտս արհավրաց նանի ձայնելով,
 Զիս օրօրէի, հայր գորովագութ,
 Եւ ի գիրկս անկեալ ծնողական զթով,
 Համբոյր քո կնքէր զիմ քուն քաղցրանիւթ:
 Հագիւ շորշոփեալ ի լուսոյ աւուր,
 Զքեզ տեսանէի ես ընթերակայ՝
 Լի պաղատանօք կամ արտասուածոր
 Հայցել զերկնաւորսն լինել ինձ զթած:
 Կամ ի դոգս առեալ՝ դգուէի խանդավառ
 Ամիտիւն զիմ երես, զճեռս եւ զոտս ի քո ծոց,
 Պաչէի, հրճուէի սեղմեալ զիս հայրաբար
 Կամ պատել ի կուրծքս հանգչէի ցաւաց»:

Նա, վերջապես, հիշել է իր պատանեկական արարքները—չարածճիւղ-
 թյունները, տանձ գողանալը, բռնատան կտրելը», արարքներ, վորոնք Քա-
 նաքեռոս աշխարհ ընդունված են յեղել, վոր Յերեանում սովորութեամբ
 են ունեցել քանաքեռցիներին «տանձագող» անվանելու Այդ մասին նա իր
 «Թուրքի աղջիկ» գրվածքում [եջ 11] ասում է. «Քանաքեռցոց ավելի անու-
 նը հո Յերեանում տանձագող են կանչում։ Տանձ չըլի, հավող ըլի, հեսարի
 չի, տատներիցդ չեն իմանալ, փորիցդ չեն հարցնիլ։ Բայց վա՛յ նրան, վոր
 փորձանքի կպատահի, կերածն էլ, մարսածն էլ քթիցը կհանեն։ Երեսեք,
 ձեզ եմ ասում, ձեր արևին դուբբան, արածն չանեք, թե չե կիողմանեք»:

Բոստան գող, կամ տանձ գողանալիս՝ դորթ ա քոթակ շատ եյի կերել, ամա ել եդ մոռացել: Երեխին շաքար տուր ձեռը, թեկուզ հարիր անգամ գլխին բռնցկի, հարիր փետ ել ոտին խփի, եյի մեկ սնաթից հետո ցավը կմոռանա, բերանը կը քաղցրանա: Ամա մեծին ի՞նչ անես, որ եսպես ջահելություն անի: Սիրբի չեն տանիլ հավողի խաթեր, ամա վրեն կծիծաղեն, վոր ուրիշները վախեն, ամաչեն: Հազար անգամ թուք ու մուր, մեկ անգամ որինակ տուր. ես մեկը շատ բան կտեսնի, քանց մեկ կարաս խրատ, մեկ ջլալ դարձնա՞տ, և այլն և այլն:

ԱՐՈՎՅԱՆԻ «ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ»

Դորպատում յեղած ժամանակ, նուաջին տարիները, Արովյանը շարունակել և գրել աշխարհաբարացած զբարբառով, վորով սովորութիւնն և ունեցել գրել իր հայրենիքում, բայց հետո նա հետզհետե թողել և այդ և անցել դուռ աշխարհաբարի: Դրա համար նա վորոշ չափով պատրաստութիւն և գրելու կարողութիւն և ունեցել, վոր ձեռք եր բերել Ներսիսյան դպրոցում: Այդպէղ, նրա աշակերտութիւն ժամանակ, արդեն մուտք եր գործել աշխարհաբարը, ի հարկե, վոչ իբրև դասավանդութիւն առարկա, այլ վորպէս արդեն մշակված, քիչ թե շատ գտված, մաքրված լեզու, վորով ավանդվել են առարկաները և կազմվել են այն ձևագիր տետրակները, վորոնք տպագրված ձեռնարկների չլինելու պատճառով, տրված են յեղել աշակերտների ձեռքը: Անա լեզվական այդ պատրաստութիւնն և ունեցել Արովյանը, վոր զարգացրել և Դորպատում իր ուսուցիչների խրատների ազդեցութիւն տակ, թե պետք և խոսել ու գրել ամենքին հասկանալի լեզվով: Անա դրա մեջ և այդպէղ ընդգրկված «ոսմանտիդ» գրական ուղղութիւնն ու հոսանքի մեջ պետքն սաղմնավորված տեսնել հետագայում Արովյանի ստեղծագործած «Վերք Հայաստանի»-ի գաղափարը, վորի նման գրվածքներ նա կարող եր կարդացած լինել նաև գերմանական գրականութիւն մեջ, նամանավանդ վոր նա, իր ուսուցիչ պրոֆ. Ֆրիդլինդերի ղեկավարութիւնում արդեն սկսած և յեղել կարդալ Վլադեր Սկոտի վեպերը և ազդվել նրանցից:

Արովյանի դորպատյան շրջանի գրվածքներից իրենց բովանդակութեամբ առանձին ուշադրութիւն արժանի յեն նրա «Հիշատակարանի» տետրակները, վորոնք թեև շատ ավելորդաբանութիւններ են պարունակում և դրա հետևանքով դժվարութեամբ են կարգացվում, բայց, դրա հետ միասին, միակ աղբյուրն են հանդիսանում Արովյանի կյանքի դորպատյան շրջանը ներկայացնելու համար: Այդ տետրակների արժեքն Արովյանի կյանքի ուսումնասիրութիւն համար ել ավելի մեծ և այն տեսակետից, վոր Արովյանը Դորպատում վոչ միայն լոկ իրեն համար հարկավոր գիտութիւնն ու դարգացումն և ձեռք բերել, այլ և հիմնովին վերադաստիարակվել, յեթե կարելի յ ասպակո ասել, վերածնվել, նոր մարդ և դարձել, կատարելապես կրթված, զարգացած մարդ, մի կերպարանափոխութիւն, վորի հիմնական, բնորոշ գծերը նա պահպանած և յեղել նաև հետագայում, հայրենիք վերադառնալուց հետո, իր գործունեյութիւնն ու հայացքների մեջ:

«Հիշատակարանի» ձեռագիր տետրակները գծախտաբար պակասավոր են և չեն ընդգրկում Արովյանի կյանքի ամբողջ դորպատյան շրջանը. «Հիշատակարանի» պակաս կամ թերի մնացած մասը նա կամ իսպառ չի գրել,

կամ գրեկ է, բայց գրածը կորել, մեզ չի հասել: Մեր ձեռքը հասածները 14 տետրակ են, վորոնցից հինգը՝ մեծ, քառածալ, իննը՝ փոքր, ութածալ:

1.	Քառածալ	6	թուղթ	1830	թ. ոգ.	25	մինչև	1831	թ. նոյ.	8
2.	»	12	»	1831	թ. նոյ.	5	»	1831	թ. դեկ.	14
3.	»	18	»	1831	թ. դեկ.	15	»	1831	թ. դեկ.	20
4.	»	16	»	1831	թ. դեկ.	31	»	1832	թ. հունվ.	20
5.	»	16	»	1832	թ. հունվ.	22	»	1832	թ. մարտ.	20

1.	Ութածալ	4	թուղթ	1832	թ. մարտ	21	մինչև	մայիս	30
2.	»	14	»	1832	թ. հունիս	11	»	հունիս	21
3.	»	12	»	1832	թ. հունիս	28	»	հուլիս	5
4.	»	18	»	1832	թ. հունիս	24	»	հուլիս	10
5.	»	15	»	1832	թ. հուլիս	20	»	ոգ.	15
6.	»	16	»	1832	թ. հուլիս	25	»	1833 թ. մարտ	19
7.	»	12	»	1833	թ. մարտ	19	»	դեկտ.	29
8.	»	20	»	1834	թ. փետր.	13	»	փետր.	20
9.	»	8	»	1834—35	թ. նոյեմբ.	25	մինչև	մարտ	25

Այս տետրակները գրված են որագորության ձևով տարեթվերով և տեղ-տեղ շփոթած, հետ ու առաջ գրված ամսաթվերով, մի տեղ, մասնավանդ ըս-կը գրում, խնամքով, նրա բնորոշ, սիրուն ձեռագրով, մեկին տառերով, շատ տեղ ել բոլորովին անխնամք, խառնված ձեռագրով, կցկտուր, պատիժներով, անընթեռնելի կամ դժվար ընթեռնելի կրճատումներով, տեղ-տեղ ել վրդաբ-ված, բանաստեղծորեն: Լեզուն աշխարհաբարացած պարզ գրաբարն է, յեր-բեմն ել զուտ աշխարհաբար կամ ոտուերեն ու գերմաներեն: Որագորություն-ները սկսվում են մի նամակագն դիմումով «Միբիլի Առաքելի», վրբի ով լի-նելու մասին մենք արդեն իր տեղում խոսել ենք:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԹՈՂԱԾ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. «Վէրք Հայաստանի, որը հայրենասիրի, պատմական լէզոյ. աշխարհաբար լեզվով՝ Քառասնեի բարբառով, զըված 1840 թվի բարեկենդականին և առաջին անգամ տպագրված 1858 թվին Քիֆլիսում, հանգուցյալի աշակերտ Գեվորգ Աբիմյանի ձեռքով ու ծախքով Քիֆլիսում, յերկրորդ անգամ «Ճաշատուր Աբովյանի յերկերք» խորագրով Իսահակ Ժամհարյանցի հրատարակությամբ, Մոսկվայում, 1897 թվին, ընտանիքից առտպագրված որինահեց, յերրորդ անգամ Բագվում, 1908 թվին, Բագվի Կուրտուրական Միության հրատարակությամբ և, վերջապես, չորրորդ անգամ 1939 թ. Յերևանում, Գեորգյանի հրատարակությամբ Ռուբին Ջալյանի խմբագրությամբ:

2. «Օվսանայ», — պատմութիւն, աշխարհաբար, առաջին անգամ տպագրված «Կառնիկ Հայոց աշխարհին» ամսագրում 1861 թվին. յերկրորդ անգամ «Յերկերք»-ում, 1897 թվին և յերրորդ անգամ Մոսկ. Աբովյանի «Յերկերք» առաջին հատորում, Գեորգյանի հրատարակությամբ, Ռուբին Ջալյանի խմբագրությամբ:

3. «Գարապ Գախի խաղալիք, պարապ մարդու տանու միտք», — աշխարհաբար, զըված 1841 թվին Քիֆլիսում, և առաջին անգամ տպագրված առանձին գրքով Մնֆիսանյացի տպարանում, յերկրորդ անգամ «Յերկերք»-ում, յերրորդ անգամ՝ Մոսկվայում, 1933 թ. և չորրորդ անգամ Յերևանում, Խ. Աբովյանի յերկերքի 1 հատորում:

4. «Ճեռգորայ կամ որդեկական սէրը, յերգախաղ մեկ անգամ տալու», — աշխարհաբար, զըված 1841 թվի Կուլիսի 11-ին և առաջին անգամ տպագրված «Գարապ Գախի խաղալիք»-ի հետ միասին, իսկ յերկրորդ անգամ՝ «Յերկերք»-ում:

5. «Նախաշաւիկ կրթութեան ի պէտս նորալարմից», վորից մեր ձեռքն և հասել մի տպագրված որինահե միայն, վորի առաջին թերթի ընկած լինելու պատճառով, մեզ ահայա են Քոստ գրքի տպագրության թիվը և տպագրողի անունը: Դա կրել և նաև «Ճարտքը արդի հայերէնի» խորագրերը, աշխարհաբար Դրանից «Յերկերք»-ում տպագրված և մի հատված՝ «Ոստանաւորք Ջուրապիլի» խորագրով:

6. «Նախաշաւիկ կրթութեան ի պէտս նորալարմից», — «Նախաշաւիկ»-ի յերկրորդ փոփոխված որինահե, վոր Համբարձում Մնֆիսանյանց տպագրել և 1863 թվին:

7. «Ճաշարկութիւն մանկանց, ուր նկարագրի ընտրութիւն սրամիտ տղայի ուրումն» ձեռքերը իբրև տկարամիտ ոչ և զիմ ի մամ հարցափորձի, — աշխարհաբար, տպագրված «Յերկերք»-ում:

8. «Ճանապարհորդութիւն Գարոն Գրոֆեսոր Գարրոսի և Մաշատուր զորի Արովյան», — գրաբար, պակասավոր. առաջին անգամ տպագրվել և «Արմաշանքի» 1894 թվի յն 16-ում, իսկ յերկրորդ անգամ՝ «Յերկերք»-ում, զըված զի 1829 ամի տետան ի սեպ. 9. ի ս. էջմիածին:

9. «Ձանդի», — նկարագրութիւն Յերևանի Հրազդան դեռի և Յերևանի դիշերով. զըված և 1840 թվին, «Վերքի» հետ միասին, իբրև «Ճաշարկութիւն. տպագրված և Հովսեփ Փոստոյանի ձեռքով 1860 թվին «Կառնիկ»-ում, աշխարհաբար, վերջին 3-4 էջերը՝ գրաբար:

10. «Հայ-առու ցերեկանութիւն», վորի սովոր ձեռագիրը ներկայումս գտնվում է ՀԽՍՀ Գրական թանգարանում:

11. Հիշատակարաններ իր կյանքի մասին Դորգաում, անտիպ, զըված գրաբար և աշխարհաբար, առանձին և զերմաներին, պակասավոր չինգ տետրակ՝ քառածալ, ինը ութածալ (ձեռագիրը՝ ՀԽՍՀ Գրական թանգարանում):

12. Մի խրատական և բարոյական պատմութիւն՝ «Ճիւղան» խորագրով, «Վերքի»-ի ծավալով ու չափով մի աշխատութիւն, անտպարտ, անտիպ, աշխարհաբար (ձեռագիրը՝ ՀԽՍՀ Գրական թանգարանում):

13. «Թղթակցութիւնք երկու բարեկամաց մէջ», — աշխարհաբար և զբարբար, փոքրագիր (Եղիշարանութիւն զազափաբարց)։

14. «Աղնէս», — պատմութիւն, աշխարհաբար, զրկած Թիֆլիսում 1841 թվի մայիսի 22-ին։

15. «Աղջկամտութիւն և շնորհակալութիւն», — աշխարհաբար պարզ պատմութիւն, անտիպ։

16. «Կուսմբոս (Ամերիկայի լիս քցելը)», — աշխարհաբար, անտիպ (ձեռագիրը՝ ՀԽՍՀ Գրական թանգարանում)։

17. «Հազար փեղն», — աշխարհաբար, տպագրված Թիֆլիսում 1912 թ.

18. «Թուրքի աղջիկը և Վարեկամի մօտ», — աշխարհաբար, տպագրված միասին մի. զբոսըկով Թիֆլիսում 1904 թվին։

19. Հիշատակարան պատանեկական տարիներէ մասին Յերևանում, զերմաներին, զրկած Դորգաւում և ընծալված Պերմանացի գիտնական ճանապարհորդ բարոն Փոն Նակոնաուզնին, վոր զբանից իր զրկածքի մեջ և մտցել հետեյալ հատվածները.

ա) Մի հատված Մելիք-Սահակ Աղամայանի մասին.

բ) Հատված, թե Բնչպես եկին պարսիկները հավաքում հարկերը.

դ) Հատված Արտիսի պապի՝ Նրա հարստութեան, առատանեղութեան և իշխանութեան մասին.

դ) Հատված, թե ինչ փառքով Արտիսի պապը ուխտ և դնացել Նշմիածին և ընդունել Պաթդիկոսի ու միաբանութեան կողմից.

ե) Ուսում տաճիւր. համար Արտիսի Նշմիածին գնալը.

զ) Մի զարկիչի մասին.

է) Արտիսի Դորգաւ գնալը.

ը) Հասան-Հոսեյիսի հանդես։

20. Նոր վկայութիւն պ. զորֆեսոր Պարտուի Արարատի զազաթը իսկապես բարձրաշու. համար Այս մի հոգված և, զրկած զերմաներին և առաջին անգամ հրատարակված Պետերբուրգում՝ Վ. Պետերբուրգ ցալուսնոց թերթում 1835 թվի փետ. 7-ի № 34-ում և հետո արդեն թարգմանված հայերեն և տպագրված Նշմիածին Վարարատ-ի 1893 թվի ապրիլի տետրակում։

21. «Բերդեր և Յեղիգիներ», — ազգագրական տետրութիւն, զրկած զերմաներին և հանձնված զերմանացի գիտնական ճանապարհորդ զոկտոր Մորից Վաշներին, վոր հրատարակել և այլ իր զրկածքի հետ Հայպիգում 1852 թվին։

22. «Новое восхождение на Арарат», газ. «Кавказ», № 40.

23. «Курды», газета «Кавказ», 1848 г. № 4, — 57.

24. «Հիշատակարան», — 16 թերթանոց մի քառաւալ տետրակ՝ 19 զբարբար վոտանավորով և ծանոթութիւններով։

Այս «Հիշատակարան» կոչով տետրակը պատկանել և Յերևանի զավառական զբոսըրոցի ուսուցիչ Հովհաննես Զոհրաբի Դորգանյանին և պահպանված և յեղել Նրա մօտ մինչև Նրա մօրը. ներկայումս զա կորած կամ վոնջացված և համարվում։

25. Լատինատառ և հայատառ, քրդերին, հայերին և թուրքերին յերգերի հավաքածու. — տետրակ, այս յերգերն Արտիսը հավաքել և զերմաներին և ծանոթորանել զերմանացի բանաստեղծ Բոգնշահաբի համար, Նրա ինքնով Այսմ այլ տետրակը պահպանվում և ՀԽՍՀ պետ. Թանգարանի գրական բաժնում՝ Կարապետ Կոստանյանի թղթերի մեջ։

26. Մի փոքրիկ տետրակ՝ զանազան վոտանավորներով և կարճատառ առածներով ու առակներով, աշխարհաբար։

27. «Յերևակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռն Արարատ, Նրևան, 1829 թ., 27 հոկտ. անտիպ զբարբար վոտանավոր, բաղկացած 36 քառյակից, Սրա ինքնաձեռագիր բնագիրը պահպանվում և ՀԽՍՀ գրական Թանգարանում՝ Կարապետ Կոստանյանի թղթերի մեջ։

28. «Մոտմութիւնք ի տեսիլ հայրենեաց». զբարբար վոտանավոր, բաղկացած 34 քառյակից, տպագրված «Յերկերում»։

29. «Ճեղքամիտ զբացմունք երախտաղէտ Հայկազնի յազատութիւն հայրենեաց իւրոց, առացել Նրևան ի 1828 տի և հա կամ Նրևանի ի վեշտասան հասակի իւրում»։

30. «Բան հրաժարական առ բարեկամ մի, որ զիմէր ի հայրենիս ի 1831 տմի Այս վոտանավորը վերջանում և արձակ շարադրութեամբ։

31. Մուս Լալայի և Լալաստանի և արևալիք երևակալութեան նորա ի ժամ պատե-
րադէին, գրված 1830 ամին:
32. Ան Կանդէս ուխտի ի սուրբ լեռան Մթածմէնդայ 1840 ամին Այս վոտանալորից
տապ գրված է մի քառյակ՝ Ներսես քահանա Տեր-Կարապետյանի Վնաչատուր Արովյանն
կենսագրականի մեջ:
33. Ջգացմունք ցաւայի սրտիս ի տեսանէն իմ յօտարութեան զսիրելի հայրենակիցն
իմ զԲաղալ Թարատեան ի 1832 ամի յ 2 մարտի ի Դորդաստո Այս վոտանալորից մի քանի
տուն տապագրված է Ներսես քահանա Տեր-Կարապետյանի Վնաչատուր Արովյանն կենսագրա-
կանի մեջ:
34. Բան ասացեալ ի վերայ դամբարանի սիրելի աշակերտին իմոյ Ղրիմազ Ար-
ղուքեանի ի բերանոյ ընկերաց իւրոց, որ վախճանեցաւ ի 24 մարտի 1840 ամի ի 15 ամաց
կենաց իւրոց:
35. Կարօտութիւն առ սիրելին, 1842 ամին:
36. Մենաստան ս. Գեղարզայ վանից, 1842 ամին Այս վոտանալորն ունի ծանոթու-
թյուններ. դա տապագրված է Ներսես քահանա Տեր-Կարապետյանի Վնաչատուր Արովյանն
կենսագրականի մեջ:
37. Առաջի պատկերի բազմերախտ իմ բարեբարի՝ Թրիդրիկ Գարբոտի, որ վախճա-
նեցաւ ի 1842 [41] ամի ի Դորդաստո, — անտիպ, ձեռագիրը՝ ՀԽՍՀ գրական Բանգարանում:
Այս վոտանալորն ունի արձակ վոճով գրված ծանոթություն Սրանից մի քանի տող
տապագրված է Վնաչատուր Արովյանն կենսագրականի մեջ:
38. Եի վերայ ուրումն տարաբաղդ աղչկան, յ 8 մարտի 1844, յերևան:
39. Առ պատուական իմ բարեկամ և աշակերտ հոգեսուն՝ շնորհազարդ պատանիկ
Նզոր Ակիմեան, ի 1844 ի 28 ապրիլին:
40. Մուս ի հայրենիս ի 1844 ամին Այս վոտանալորը տապագրված է Ն. Տեր-Կա-
րապետյանի Վնաչատուր Արովյանն կենսագրականի մեջ:
41. Առ շնորհազարդ պատանի՝ ի 6 օգոստոսի 1846 ամի, յերևան:
42. Աղերս առ Մուսայն ի զէմ Լալաստանեայց:
43. Կարօտութիւն նսիւնի վալէլութեանց հայրենեաց իմոց, ասացեալ է 1844 ամի
յերևան:
44. Վէրք Լալաստանի, վիշտ հայրենասիրի. առ գետն Զանգի (հատուած ի բոմանէ):»
45. Առ գետն Զանգի, որ յերևան:
46. Առ զալուստ նորին բարձր սրբազնութեան սրբազան Կարապետի Արքեպիսկո-
պոսի Վրաստանի և Տայոց:
47. Բան ասացեալ յաւուր տօնի սուրբ Զատիկն յեկեղեցւոյ վերացման ս. Պաշին
ի Մոսկով, ի 1836 ամին:
48. Ողբերգ. ի վերայ մահուան բազմերախտ ուսուցչին իմոյ Յարութիւն վարդապե-
տի Արամդարեանց և աղնիւ բարեկամին իմոյ Աղամշանեանց Շիրմազանեանց և թաղցր հօր
իմոյ Յարութիւն Արովեանց զօրոց զքօթալուրն ի միում շարաթոջ ստացայ ի լինելն իմ
ի Դերպո 1834 12 նոյեմ:
49. Մուգ ի վերայ մահուան սիրելւոյն իմոյ և ուսուցչի Վալտերի ի գիւնրին, ուր
ես պահպան եղէ նմա ի սենեկի իւրում, 1831 14 սեպտ. ի Դերպո:
50. Եի վերայ դամբարանի բազմերախտ ուսուցչի իմոյ Յարութիւն վարդապետի
Արամդարեանց, ի 1836 ամի 15 մայիսի ի Ն. Նախիջևան:
51. Մշոդասէր աղջիկն և մեծանոգի հարուստն:
52. Բարուն:
53. Տէխուր տեսարան սղոյն և սղազգեաց Լալաստանի առ նահատակ սրբոց Վալ-
դանաց:
54. Առ Վարդան:
55. Աղերս:
56. Վերջին հրաժարական քաջագոր արքային Լեբակլին:
57. Առ Կանդէս մօրից նորին վեհափառութեան Տ. Ներսիսի ս. հայրապետի և ծայրա-
զույն կաթողիկոսի ամենայն Լալոց ի Լալաստան յ8 մայիսի 1846 Բն:
58. Ամառային առաւօտն ի գիւղս:
59. Աշակերտք առ հրաժարումն ընկերակցած իւրեանց:
60. Բանաքեղոցի դպիւր Վնաչատուր Արովյանի մի համառոտ Բարդամանությունը ըԲ

Նամակադրութենէ Ռուս ճանապարհորդ Կարամզինու աշտեղէ Կեղեւորենաց յեկեղեցում գտնված Հայոց վերջին թագավոր Լևոնի հիշատակարանի մասին, ի 1826 ամի յ 3 ամսեանն նոյեմբերի ի ս. Նշանի վառն, որ ի Հաղարատ Այս համառոտ թարգմանությունը առևերեն ընադրի հետ միասին կցված է Արդար Գուլամիրյանցի հրատարակած Դավիթ-բեկի պատմության

61. Շրայթիններ, Պետական հրատարակություն, Յերվան 1939 (Ռուբեն Զարյանի խմբագրությամբ):

62. Վառլէին սէրը պղպղղված է Յ. Արովյանի «Յերկերի» առաջին հատորի մէջ, հրատարակություն Պետրասի, Ռուբեն Զարյանի խմբագրությամբ, 1939 թ.

63. Պաշտուր Արովյան—Նախաշաղկի կրթության ի պետս նորավարժից լուսատեղ նմանության առաջարկով և ծանոթություններով Ռուբեն Զարյանի, Պետական հրատարակություն, 1940 թ. Յերվան:

Այս ցանկը մենք լրիվ չենք համարում. անկասկած կգտնվեն և ուրիշ գոտանալուներ ու արձակ գրվածքներ, ցրված մեր պարբերականների մէջ և անտիպ մնացած սրա-նրա ձեռքին, բայց կարող ենք հաստատ ասել, Վոր այս ցանկի մէջ մտած են Արովյանի բոլոր շատ թև քիչ կարևոր և հայանի գրվածքները (Այս մասին տես և Տեր Արարապետյանի «Պաշտուր Արովյանը», էջ 134 և «Պաշտուր Արովյանի յերկերը»—կենսագրություն, էջ 34—36):

Բացի այս բոլորից, Յ. Արովյանի յերկերից շատ բան գտնվում է Արովյանի նոր ձեռք բերած արխիվում, Վոր ներկայումս ուսումնասիրվում է և պատրաստվում է ազգադրության համար:

Բժիշկ Նավասարդյանի թղթերում գտնված հին տետրակը, Վորի մասին մենք հիշել ենք մեր «Հովհաննէս Դորգանյան» ծանոթության մէջ, ներկայումս գտնվում է ՀԽՍՀ գրական թանգարանում: Դա մի հնացած և քրքրված տետրակ է, Վորի ուսումնասիրության վրա ներկայումս աշխատում է Դրական թանգարանը: Յեւ այդ ուղղությամբ կատարյալ պեղումներ և կատարվում, Վորովհետև տետրակը, նախ, սկզբից է Դեղմանյան աշակերտի սեպագրության տետրակում, գրված է անտիգրությամբ, կիսատ, պատմվածքով, շատ տեղ չնշված, ուղղումներով, և, յերկրորդ, շատ վատ պահված լինելով, թղթերը խոնացել են, պատռուտով և քրքրվել: Թանգարանը տետրակի բովանդակությունը վերականգնելուց հետո, մտադիր է իր ծանոթագրություններով լուսարանել և հրատարակել, մի գործ, Վոր կլինի Դորգանյանի տետրակի հետ միասին, մի նոր գլուխ Արովյանի թղթած գրական ժառանգության լրացման տեսակետից: Դիմում ենք այստեղ այդ սնազիր տետրակի մէջ յեղած գոտանալուներին ցանկը—

1. Մտածմունք ի տեսիլ Հայրենեաց (սկզբից 7 տուն պակաս):

2. Հատուած ի բոմանէ վեպասանութենէ Վէլլը Հայաստանի, վերջ հայրենասիրի, առ զեան Զանգե (գրաբար):

3. Բանաստեղծություն, Վոր սկսվում է «Զքո խնդրեցից զեղ շնորհափայլ խոսքերով, 14 տուն, վերջը ծանոթություն» մոտ յերկու էջ:

4. Կարոտութիւն նախնի վայելչութեանց Հայրենեաց իմոց, սասցեալ ի 1824 ամի յերևան, 21 տուն:

5. Մուս Հայկայ ի Հայաստան և արնավերը երևակայութեան նորա ի ժամ պատերազմին՝ որ ի 1826 ամին (29 տուն մի քանի մասով):

6. Պնդամիւր զգացմիւր երախտազեա Հայկազին յազատութիւն Հայրենեաց իւրոց, սասցեալ յերևան 1826-ին առ կոմսն Նրևանի (17 տուն):

7. Պոեմ Մասիի գազաթը բարձրանալու առթիվ, 35 տուն (սկզբից մեկ տուն պակաս):

8. Զգացմունք ցաւալն սրտիս ի տեսանելն իմ յաղարութեան զսիրելն հայրենակիցն իմ, զՊարսառ Բաղաւան, ի 1822 ամին յ 2-ն մարտի, ի Դերպա (20 տուն վեցական տողերով):

9. Առ հանդէս ուխտի ի սուրբ լեռն Մթմ—Մմինդայ, ի 1842 (17 տուն):

10. Կարոտութիւն առ սիրելին, — յերկու մասի, առաջինը վեց տուն, գրված ի 11 մայիսի 1842 ամի, յերկրորդը՝ 5 տուն և մեկ տող (մնացած է թերի թերթը կորած լինելու պատճառով):

11. Պոեմ Դեղարդա վանքի մասին. սկիզբը (3 տուն) թերի. 39 տուն, չորս մասից վերջը՝ ծանոթություններ, 3 յերես:

12. Մուս և հայրենիս ի 1844. 13 տուն և 3 թերի տող զբաղման մեջնդի տներէց վորոնք չկան թերթն ընկած լինելու պատճառով.
13. Առ դարևատ նորին արագանութեան Կարագետ արքեպիսկոպոսի Վրաստանի և Տալոյ Արագանգոյն Հովուապետի (13 տուն).
14. Եկատակարան Յանրատ Բաղայանի Դորդաստում հանդիպելու առթիվ (մոտ 8 էջ).
15. Առաջի պատկերի բազմեբառ իմ բարեբարի Յերդիլիայ Գարբուին, որ վախճանեցաւ ի 1841 ամի Դորդաստ (28 տող, զբաղմ և 1844 թ. վերջը մոտ տաս քաղ հիշատակարան, վոր Յուսի և թերի).
16. Բան հրաժարական առ բարեկամ մի՛ որ դիմէր ի հայրենիս, ի 1836 ամի (7 տուն).
17. Անդերնադեր բանաստեղծութիւն, 98 տող, սկիզբը թերի, զբաղմ 1841 թ.
18. Սոնալ, տարբաբառ աղջիկն տանի, որ խեղդեցաւ ի միում գիշերի մարբ իւրով հանգրծ, ի կատարի սիրտալաց կամ ի կրօնամուլ տանկաց, ոչ որ իմացաւ. ընդ նոսս արաթողիող եղև և Հայ աղգի մի պարագան նոցա ի գիշերի բայրամին տանկաց, որ յ 8-ն մարտի 1844, յերևան (31 տուն. վերջին յերկուդն անընթեռնելի).
- Հովհաննէս Դորդանյանի և Բաղաստ Նովասարդյանի տետրակներն մեջ ամփոփված վոտանովորներն ցանկերի համեմատութիւնից պարզվում է, վոր այդ տետրակները պարունակում են համարյա միևնույն վոտանավորները, և, ուրեմն, այդ տետրակների Դորդանյանի չէլիշատակարան տետրակից կորուստն այնքան էլ զգալի չէ մեզ համար:

ԻՍՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ՅԵՂԱԾ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՅԵՎ ԱՅՆ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐ

1. Յ ր է դ ր է ի թ Գ ար բ ո ս — Reise zum Ararat (Վերելք Արարատ), 1834 թ. Բեռլին
2. Մ ւ ե ր Մ ա դ ի ս ո ռ ո ս — Նամակ ՎԱ Քալատուր դպիրն Արովանց ի Դերպա. Տփլիս ի 25 հունուարի 1833 ամի. արտատպված է Ներսես քահանա Տեր-Վարդապետանի Վալատուր Արովյանը կենսագրականի մեջ:
3. Дело (№ 23) о продаже дома Эриванского уездного училища Амбарцуму Ахумяну, 1850 г. ՀիՍՆ Գեո. արթիվ:
4. Дело по предписанию Г. Попечителя Кавказского учебного округа о назначении Коллежской Ассесорше Эмилии Абовян единовременного пособия. 1853 г. ՀիՍՆ Գեո. արթիվ:
5. Մ ո ռ ի ց Վ ա դ ն ե ր — Վճանադարձորդութիւն ի Հայաստան, Թարգմ. Հ. Փիլիպպոս շամսեանի, Վիեննա, 1851 թ.:
6. Վնդրկովկասյան աշխարհ—բարոն Ավդուստ ֆոն-Հակաստուդինի, ճանապարհորդական տպովորութիւններ ու ինքնավարութիւններ, Թարգմանեց դերձաններինց Ե. Սերյեկովի. Ս. Պետերբուրգ, 1857 թ., մասն Ա. և Բ. (տեսերեն):
7. Մ . Ն ա դ ա ը յ ա ն ց — Հշուսխափայլ 1853 թ., յերկրորդ ամսատետր, էջ 144—148:
8. Մ . Ն ա ը ա ն դ յ ա ն — ՎՄեհերմարցուկ (Հշուսխափայլ, 1859 թ., իններորդ ամսատետր, էջ 93—97):
9. Վերեմուտք որդիք, վորի 1859 թ. ՁՄ 6 և 7-ում տպագրված են որդիք խմբադիր Ստեփան Վսեկանի հոգվածները Արովյանի և նրա Վերելք Հայաստանի—ի մասին:
10. Մ ա ը կ ո ս Ա դ ա բ է ի յ ա ն ց — Վարդն Քալատուր Արովյանցն և իր Զանգուն (Վոսունկ Հայոց աշխարհին, 1890 թ., էջ 868—873):
11. Գ ե ը Վ ա ը չ ա ն ց — Հառաջարան ՎԱՍ և Վարդիթեր Վեդի, 1890 թ.:
12. Մ . Տ ե ը — Ա դ ա ը յ ա ն — ՎՄեկ քանի խոսք Արովյանի վերա (Վոսունկ, 1861 թ. Ձ 7—12, էջ 531—553):
13. Ճանապարհորդութիւն յայնչոյս Կովկասու, այն է ի Հայս եւ ի Վերս բարոն Օդոստոս ֆոն Հակաստուդինի, որդար Թարգմանութիւն Արիստակէս վարդապետի Սեդրակյան Քալֆայուցու, 1872 թ., Վաղարշապատ:
14. Ս ե յ մ ու ը — Վերելք Արարատ (1845 թ.), Լոնդոն, 1877 թ.:

15. Ջարմայր Մսերյանց — Վարդա Հայաստանին, 1879 թ., տետր Ա., էջ 6 և 1880 թ., տետր Ա., էջ 10:
16. Աղ. Յերեցյան — Մեջառուր Արոյանի կենսագրության համար նյութեր (ՎՊՐՁ, 1880 թ., № 8—9):
17. Հայկունի — Մեջ. Արոյան և իրա Վերջ Հայաստանին (Մեղու. Հայաստանին, 1881 թ.):
18. Ս. Շահադիյան — Վերադարձաբան ձայն, 1881 թ. Մոսկվա:
19. Հովհաննիսյան — Մի քանի տեղեկություններ Մեջառուր Արոյանի կենսագրության համար (Մշակ, 1884 թ., № 27):
20. Հ. Բարեկուղայան — Մանուկաբուհական զեկի Հայաստան — Բարեկուղայան Բողոքականաց (Վանդան գրական և պատմական, 1889 թ. յերկրորդ դերք, էջ 214—244):
21. Մեջառուր Արոյանի մե անտիպ ձեռագիրը (Արձագանք, 1892 թ., № 77):
22. Ս. Հարսիսյան — Մեջառուր Արոյան (Վեր-Դար, 1893 թ., № 61):
23. Արոյանի հիշատակը (Վեր-Դար, 1893 թ., № 72):
24. Մ. Արոյանը և պոստիկը (Վեր-Դար, 1893 թ., № 127):
25. Գոռ — Մ. Արոյան (կենսագրական ակնարկ) (Վեր-Դար, 1893 թ., № 82—83):
26. Ի. Հարսիսյանց — Չղաքմունքների աշխարհ (Մ. Ար. յերկրորդ տարի) (Վեր-Դար, 1893 թ., դերք Ա):
27. Գյուլ. Ս. Արոյանց — Արձագանք, 1894 թ., № 16:
28. Աղ. Յերեցյան — Վեր-Դար Մ. Արոյանի կենսագրության համար (Արձագանք, 1894 թ., № 16):
29. Աղ. Յերեցյան — Մեջառուր Արոյանի մասին (Արձագանք, 1894 թ., № 123):
30. Գրեգ. Գոռյանց — Մեջառուր Արոյանի Վերջ Հայաստանին և իմ Մոսկվա և Վարդաբերդ — Վանդան գրական և պատմական, 1895 թ., վերջերս դերք):
31. Ներսիս Տեր-Յարապետյանց — Վեր-Դար, առաջին տարի, դերք Բ., 1896 թ., էջ 145—192):
32. Հով. Դարբանյան — Մեջառուր Արոյանի անտիպ բանաստեղծությունները (Արձագանք, 1894 թ., № 25):
33. Ներսիս Տեր-Յարապետյան — Մեջառուր Արոյան (առաջին գրա-դանություններ մինչև Մ. Արոյանի և Արոյանի նշանակությունը) (Վեր-Դար, 1896 թ., դերք Ա և Բ):
34. Աղ. Յերեցյան — Վերջ և նորից (Մ. Արոյանի մասին) (Արձագանք, 1896 թ., № 101 և 102):
35. Մտեփան Տեր-Սարգսյան — Մեջառուր Արոյան. համառոտ կենսագրական ակնարկ, կցած Մեջառուր Արոյանի յերկրորդ հրատարակությանը, Մոսկվա, 1897 թ.:
36. Մեջառուր Արոյանի յերկրորդ դերքի մասին (Արձագանք, 1897 թ., դերք Բ. (յոթերորդ տարի) և 1898 թ., դերք Ա. Մ. Արոյանի մահվան 50-ամյակի առթիվ):
37. Մ. Արոյանի վերջին ազգագրական (Արձագանք. հանդես, 1897 թ., դերք Բ.):
38. Ս. Հ. Մ. — Մեջառուր Արոյան (մասնախոսություն) (Վեր-Դար, 1897 թ., № 40):
39. Աղ. Մատուրյան — Մեջառուր Արոյանի յերկրորդ (Մշակ, 1898 թ., № 92):
40. Աղ. Բալանյան — Վեր-Դար 50-ամյակ (Մ. Արոյան) (Մշակ, 1898 թ., № 92 և 93):
41. Լեո — Արոյան (Մշակ, 1899 թ., № 92):
42. Մ. Արոյան (մասնախոսություն նրա 50-ամյակի տարեդարձի առթիվ) (Արձագանք, 1898 թ., դերք Ա. ու Վերջին տարի):
43. Հով. Շահադիյան — Մ. Արոյանի համարական և գրական գործունեությունը (Վեր-Դար 1899 թ., № 131, 135 և 137):
44. Մ. Բերեկյան — Վեր-Դար 50-ամյակ (Վեր-Դար 1899 թ., № 214):
45. Լ. Մանուկյան — Վերջին վեր, գրամատենական պոետ, Ս. Գեորգիյան, 1902 թ.:
46. Լեո — Մոսկովյան Նաղարայան, հատ. Ա., 1902 թ., Բեքլիս:
47. Մտեփան Նաղարայանի նամակները Մեջառուր Արոյանին, Վեր-Դար 1904 թ. 1, 2, 3 դերքերում (9 նամակ):

48. Գ Ր Է Պ Ր Վ ա ն ց յ ա ն — ՎՍ. Արտվյանի ծննդյան 100-ամյակը. 1805—1905 (բանասիրական) (ԱՔՀՄԼԵՄ, 1905 թ. № 51 և 52);
49. Ն ու կ ե ն — Արտվյանի ծննդյան հարյուրամյակի առիթով (Մշակ, 1906 թ. № 275);
50. Հ. Ե ա ռ ա ղ յ ա ն — Դարերի յերկուշորը (հարյուրամյակի առթիվ) (Հնկեր, 1906 թ. № 35);
51. Գ. Վ. — ՎՍ. Արտվյան — ծննդյան 100-ամյակի առթիվ (Հնկեր, 1906 թ. № 6);
52. Վերկեր 1906 թ., № 2 — Առաջնորդող հոգով Արտվյանի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ;
53. Ս. Ք. Ա ս լ ա ն յ ա ն — ՎՍ. Արտվյան (արձան կանգնեցնելու առթիվ) (Հրաբեր, 1908 թ., № 19);
54. Ս. Հ ա ռ ու Բ յ ու ն յ ա ն — Վերջ Հայաստանի—ի հիմնադրվող (Վառաճ արաբեր 1908 թ., № 126);
55. «Զանգ» 1908 թ. № 4 — ՎՍ. Արտվյան 1848 թ. 1908 թ. (խմբագր.);
56. Արտվյան—Նաղարյան գրական ֆոնդի շուրջը (Մշակ, 1908 թ. № 39);
57. Լ ե ղ ո ն Մ ա ն ղ Է լ յ ա ն — Ռուսահայ գրականության պատմություն Ա, 1909 թ., Անգլո-հայկական;
58. Գ. Գ. Մ Է ռ ու մ յ ա ն — Վերջերս Վ. Արտվյանի մասին (Հրաբեր, 1909 թ. № 9);
59. ՎՍ. Արտվյան (Ժամանակ 1909/10 թ. № 475);
60. Լ ե ո — «Զանգուի ափերից» (Հորիզոն, 1910 թ., № № 263, 265, 267, 273, 275 և 279);
61. Ե Ր Ղ ա ն ղ ա ղ ե — Արտվյանի մահարձանի առիթով (Հորիզոն 1910 թ. № 84);
62. Հ ո ղ Վ. Թ ու մ ա ն յ ա ն — Վերջ Հայաստանի (Հորիզոն, 1910 թ. № 275);
63. Հ ո ղ Վ. Թ ու մ ա ն յ ա ն — ՎՍ. Արտվյան (Հորիզոն 1910 թ. № 266);
64. Հ. Տ. Գ Ր Է Պ Ր Վ ա ն — Արտվյանի արձանի հարցը (Հորիզոն 1910 թ. № 271);
65. Մ Է ա ս ա ռ — ՎՍ. Առաջնորդվող (Հորիզոն, 1910 թ. № 275);
66. Բ. Ա Ր Մ ե ն — ՎՍ. Արտվյանի արձանի շուրջը (Հորիզոն 1910 թ., № 272);
67. Կ ա ռ ա ղ ե ա Մ. Ա ղ ա ս յ ա ն ց — Վերջ Հայաստանի—ն (Հորիզոն 1910 թ. № 291);
68. Մ ա ռ — Արտվյանի հուշարձանը (Հորիզոն 1910 թ., № 273);
69. Բ. Մ. — Արտվյանի արձանի նախագծի մասին (Մշակ, 1910 թ., № 42);
70. Ժամյան—ի առաջնորդողը — ՎՍ. Արտվյանի արձանը (Արտվյանի արժեքավորման մասին), 1910 թ., № 92);
71. Հ. Տ. Հ ա կ ո ղ յ ա ն ց — ՎՍ. Արտվյանի արձանը (Ժամյան, 1910 թ., № 92);
72. Ն ե ռ ա ս ե ռ. Տ ե ռ — Կ ա ռ ա ղ ե ա յ ա ն — ՎՍ. Առաջնորդ Արտվյան (Նեմարական հիսերտացի, Բ. Կոնդոֆի տպագրություն, Թիֆլիս, 1911 թ.);
73. Վ Ր Բ ա ն ե ա Փ ա ղ ա ղ յ ա ն — ՎՍ. Առաջնորդվող հայոց գրականության, սկզբից մինչև մեր օրերը, 1911 թ., Թիֆլիս;
74. Գ. Ց ե ն ղ Է Ր ա յ ա ն — ՎՍ. Արտվյան Ներսես քան. Տեր Կարապետյանի Հնկեր, 1911 թ., № 34);
75. Գ. Բ ա ռ ու ղ ա յ յ ա ն — Մի հատված իմ անտիպ հիշատակարանից (Նովեր Վ. Արտվյանի անմահ հիշատակին) (Տարազ, 1911 թ., № 1 և 2);
76. ՎՍ. Առաջնորդ Արտվյանի հիշատակին (Հուլիս 1911 թ., № 21);
77. Ա շ ի ա ա ղ ո Ր — Արտվյանի արձանի շուրջը (մասնավոր կարծիք) (Հնկեր, 1911 թ., № 48);
78. Արտվյանի արձանի մասին (Հորիզոն, 1911 թ. № 89);
79. Կ ա ռ ա ղ ե ա յ ա ն ց — Գրական զեմքեր 1912 թ., Մոսկովա;
80. Արտվյանի արձանը (Հարաբար, 1912 թ., № 52);
81. Հ ո ղ ա կ ի մ Ս ա ն փ ա ն յ ա ն — ՎՍ. Առաջնորդ Արտվյան. կենսագրական ակնարկ (Հարաբար, 1912 թ., № 53);
82. Լ ե ո — ՎՍ. Արտվյան Սեմյոնովի (ՎՍ. Արտվյան Սեմյոնովի Հայոց Թեմական պարտի. 1827—1912, էջ 158—168);

83. Памятная книжка Эриванской губернии за 1912 г.
84. Հորիզոն—Հեղափոխություն—Արդյուն (Առաջնորդ), 1912 թ., № 85.
85. Կ. Կոստիկյան—Հանճարեղ սիրտ (Հրաբուռն ամսանախ, 1912 թ., № 9):
86. Գր. Տեր. Պողոսյան—Մանուկներ (Հանդես ամսագրա, 1913 թ., հունիսի տետրակ, № 377—379):
87. Հովհան. Թումանյանի և Լևոն ղեկուցումները Սարաթ-Նովայի և Ն. Արդյանի մասին, (Հորիզոն, 1913 թ., № 276):
88. Վե. Արդյանի տնայի ձեռագիրը (Տարազ, 1914 թ., № 1):
89. Աղ. Մ.—Քննարկ, 1914 թ., հունվար, № 3:
90. Ա.—Դո—Քննադատը Արդյանը և Յերեմյանի Թեմական դպրոցը (Հորիզոն, 1914 թ., № 84 և 91):
91. Աղ. Մ.—Քննադատը Արդյանը և Յերեմյանի Թեմական դպրոցը (Հորիզոն, 1914 թ., № 131):
92. Մ. աղ. Զ. Մեյսյան—Քննադատը Արդյանի մի վարժուցի մասին (Հորիզոն, 1914 թ., № 142):
93. Ա.—Դո—Արդյանի վերջին հինգ տարիները, ընդ հոսանք, 1914 թ., № 5:
94. Քննարկաձայնություններ Արդյանի և նրա ժամանակի մասին (Արև, 1914 թ., № 100):
95. Յեղիշ և աղ. Զ. Գեղամյան—Քննադատը Արդյանի մասին (Հորիզոն, 1914 թ., № 140):
96. Մ. աղ. Զ. Պողոսյան—Քնն. Արդյանի արձանը (Մշակ, 1917 թ., № 1):
97. Ա.—Դո—Քննադատը Արդյանի կյանքի վերջին հինգ տարիները (Հորիզոն, 1917 թ., № 5—6 և № 7—8):
98. Սեմյակ—Պետերբուրգի հայ կաթմանկերպված մտավորականության 50-ամյակը (մեր գրականությունը և առաջադեմականությունը (Արդյան), Հորիզոն 1919 թ., № 280):
99. Արտաշես Կարենյան—Հիմքեր և դեպքեր, Յերեմյան, 1928 թ.
100. Յերեմյանի Ծննդի և աղանդական ճիշտության ձրենին դրած նամակների հիմունքով (ղեկուցում) (Տեղեկագիր Գր. Ինտերնալ № 3, 1928 թ.):
101. Արտաշես և աղ. Զ. Այվազյան—Քննարկները Քննադատը, —Շար հայ կենսագրությանը, պրակ Բ. հասար Բ., № 76—80:
102. Քննադատը Արդյանի նամակներն աղանդական ճիշտության ձրենին Դրանց ղեկմանական ընդգրկումը դրանում են Գրականության Աղանդական Քննարկում, Լենինգրադում, իսկ հայերեն թարգմանությունները՝ Հայաստանի Գր. Թանգարանում:
103. Գեղ. Պողոսյան—Հուշիկներ:
104. Акты Кавказской археографической комиссии, том VII, № 458, стр. 503 и том VIII, № 386, стр. 504—505.
105. Վիտակի Ն. Արդյանի գրական և հասարակական գործունեության մասին (Արև, 1905 թ., № 2):
106. Հովհ. Թումանյան—Հայ գրականության հիմնականը (Վտակ) լրագիր, 1908 թ., № 119):
107. Արշակ Գրիգորյան—Քննադատը Արդյան (Քննարկ, 1893 թ., № 126):
108. Վանեսյի Սեդրակ Տեր-Սարգսյանց Տեղեկանք—Վի հիշատակ Ն. Արդյանի (վտանգում) —Հեղափոխություն № 6, Գ. Լեվոնյան:
109. Ռուբեն Զաքյան—„Хачатур Абовян“ („Коммунист“, 1938 г. № 82).
110. Ռուբեն Զաքյան—Ողջ Արդյանը (Քննարկային Հայաստան, 1938 թ., № 87):
111. Հրաջր Մուրադյան—„Великий сын Армянского народа“ (Ն. Արդյանի մասին) „Коммунист“, 1938 г. № 85).
112. Հրաջր Մուրադյան—„Жизнь Абовяна“ („Коммунист“ 1938 г. № 85).
113. Հրաջր Մուրադյան—Արդյանի կյանքը (Քննարկային Հայաստան, 1933 թ., ապրիլի 14-ի №-ը):
114. Վ. Յեղիշյան—„Подвиг Абовяна“ („Коммунист“, 1938, № 85).

115. Գրոֆ. Լ. Մեկիքսեր-բեգ — Վարդապետ Արոֆյանի խառնուրդներ, թե
Գեղարքը (Վերնորդային Վրաստան, 1938 թ., № 7):

116. Արտ. Վասկեղյան — Վաչագան Արոֆյանի պատմական դերը (Վրացական
թերթ, 1938 թ., № 18):

117. Ա. Ինգիլյան — Վարդյան և Թումանյան (Վրացական թերթ, 1938 թ., № 18):

118. Ա. Ինգիլյան — Վաչագան Արոֆյան (Վրացական թերթ, 1938 թ., № 83):

119. Հայկ Գրեյան — Վաչագան Արոֆյան (Վերնորդային Վրաստան, 1938 թ.
№ 44):

120. „Хачатур Абовян“ (Литературная газета, 1938 № 21).

121. Վաչագան Արոֆյան Վախագանիկ Կրթության և պետական տնտեսության
միջոցառումներ, առաջարկում և ծանոթություններ մուգնի Զարյանի, Գեորգի
Հրատարակչություն, 1940, Յերեվան:

122. Ռուբեն Զարյան — Վարդյանի կյանքը, համառոտ տեղեկություններ, Հայկական
1939:

123. Հ. Մուրադյան — Վաչագան Արոֆյան, հրատարակում Գեորգիանի ման-
կավարժական ինստիտուտի 1939:

124. Հ. Մուրադյան — Վաչագան Արոֆյանի «Եմիլը» (Վրացական թերթ, 1939 թ.,
ապրիլի 5):

125. Հ. Մուրադյան — Վարդյանի լեզվական հարցերը (Վերնորդային Վրաստան-
թերթ, 1939 թ., № 7):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՂ

Ինստիտուտի կողմից	5—6
От Института	7—8
Կազմողի կողմից	9
Քաղաքում Արտիստի կենսագրութեան համառոտ ամփոփումն ու տեղեկացումը	11—19
Քաղաքում Արտիստի թղթերը, հայտարարութիւնները, խնդրագրերը և նամակները	20—88
Քաղաքում Արտիստի թղթի վրայի գովառական դպրոցի տեսչութեան թղթերից մի ընթացք (1840—1843)	89—103
Քաղաքում Արտիստի գրած նամակները անգղեմէկոս Խրիստիան Ֆրեյերին	103—123
Քաղաքում Արտիստի Յերեմիայի գովառական դպրոցի տեսչութեան հաղորդագրութիւնները (1843—1849)	124—193
Քաղաքում Արտիստի պաշտոնական թղթերը	194—223
Թղթեր, զորք վերաբերում են Արարատի վերելքին	224—244
Քաղաքում Արտիստի գրած նամակներ	245—269
Քաղաքում Արտիստի վերաբերյալ ծանոթագրական տեղեկութիւններ	290—333

Ի Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Քաղաքում Արտիստի կյանքի վերաբերյալ մի քանի դրվագներ	333—361
---	---------

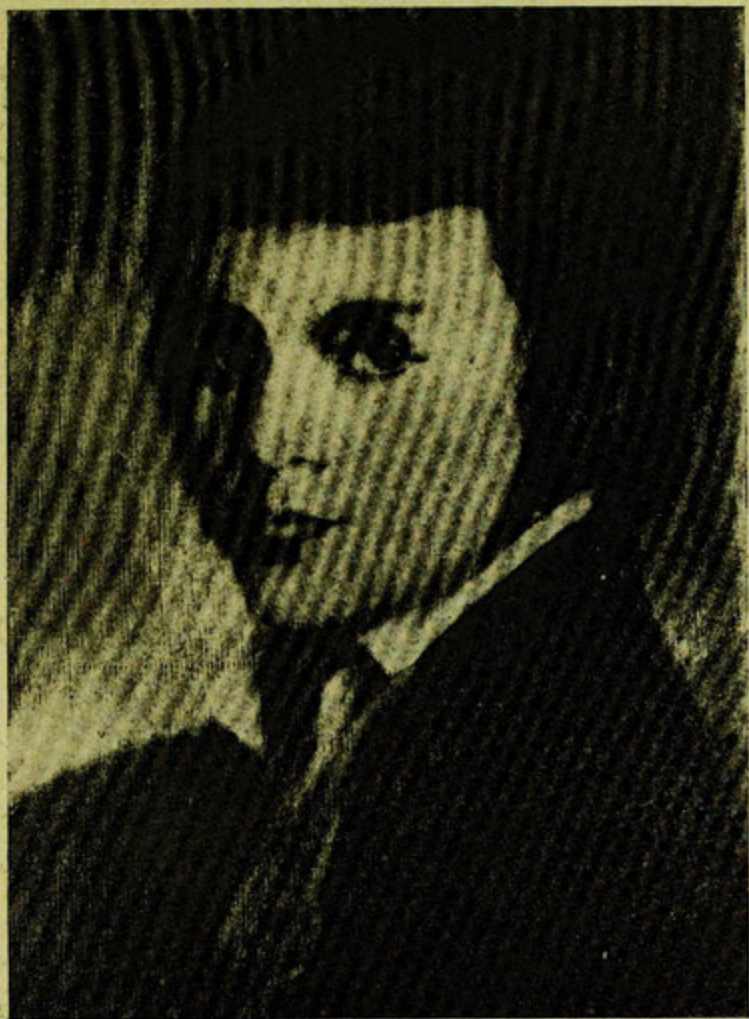
Յ Ա Ն Կ Ե Ր

1. Քաղաքում Արտիստի թողած գրական ժառանգութիւնը	362—366
2. Քաղաքում Արտիստի մասին յեղած կենսագրութիւններ, ուսումնասիրութիւններ և այլ գրվածքներ	366—379

Գառ. խմբագրերն են՝ Ռ. Զաքյան, Գ. Կուլեղյան
Տեխ. խմբագրեր՝ Վ. Մանուկյան
Լեզվ. խմբագրեր՝ Ռ. Տոնյան
Սրբագրերն են՝ Ռ. Տոնյան, Ս. Շահազյան

Հանձնված է արտադրության 26/IV 1940 թ.
Ստորագրված է տպագրելու 29/X 1940 թ.
ՎՋ2220. պատվեր № 105, հրատ. № 23
Տիրաժ 1500, 23 1/4 տպ. մասուլ, ֆորմատ 72×105

Արձագանքներ հրատարակչության տպարան, Ճերեան, Լենինի փ. 67.

ԽԱՋԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ
(Դաժ Յեղանյան: Լեւոն Դրակոճ Բանգարանի սեփականություն)

ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏ. ԳՐԱԴ.

FL0067829

8352 12 12

ЦЕНА

№ 111
2257